

**II BEYNƏLXALQ BALKANŞÜNASLIQ
KONFRANSININ MATERIALLARI**

**II. ULUSLARARASI
BALKAN ARAŞTIRMALARI
KONFERANSININ BİLDİRİLERİ**

**PAPERS OF THE
II INTERNATIONAL CONFERENCE
ON BALKAN STUDIES**

**СТАТЬИ
II МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
ПО БАЛКАНСКИМ ИССЛЕДОВАНИЯМ**

II BEYNƏLXALQ BALKANŞÜNASLIQ KONFRANSININ MATERIALLARI
Bakı. 2025. 388 s.

Məqalənin məzmunu ilə bağlı məsuliyyət müəllifin üzərinə düşür.

© BSU, 2025

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Anar Nağıyev (sədr) – Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) rektoru

Ali Güneş – Nyu York Tirana Universitetinin (UNYT) rektoru (Albaniya)

Artan Hoxha – Tirana Universitetinin rektoru (Albaniya)

Bilyana Angelova – Müqəddəs Kiril və Mefodi adına Skopye Universitetinin rektoru
(Şimali Makedoniya)

Dimitar Dimitrov – Veliko Tırnovo Universitetinin rektoru (Bolqarıstan)

Skender Gjinushi – Albaniya Elmlər Akademiyasının prezidenti (Albaniya)

Evelina Slavçeva – Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının prezidenti (Bolqarıstan)

Cavid Vəliyev – Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin İdarə Heyətinin üzvü

Fikrət Cahangirov – Bakı Slavyan Universitetinin Tədris məsələləri üzrə prorektoru

Aytən Bayramova – Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru

Nigar Babayeva – Bakı Slavyan Universitetinin Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə
prorektoru

Fərid Məmmədov – Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi işlər üzrə prorektoru

Elçin Hüseynov – Bakı Slavyan Universitetinin Maliyyə-təsərrüfat işləri üzrə prorektoru

Ülviyyə Məmmədova – Bakı Slavyan Universitetinin Yüksək Təhsil Mərkəzinin direktoru

Elnur Kəlbizadə – Bakı Slavyan Universitetinin Şərqi Avropa və Balkanşünaslıq fakültəsinin dekanı

Naidə Məmmədxanova – Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi kafedrasının müdiri

Əsgər Əhməd – Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrasının müdiri

Gülnarə Əliyeva – Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri

Osman Emin – Müqəddəs Kiril və Mefodi adına Skopye Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı
kafedrasının müdiri (Şimali Makedoniya)

Cihan Özdemir – Nyu York Tirana Universitetinin Balkan Araşdırmaları Mərkəzinin müdiri (Albaniya)

Lindita Xhanari Latifi – Tirana Universitetinin Albanologiya kafedrasının dosenti (Albaniya)

Mariya Jinjiç – Serbiya Mədəniyyət və İncəsənət Akademiyasının Serb dili İnstitutunun dosenti
(Serbiya)

Nurlana Mustafayeva (katib) – Bakı Slavyan Universitetinin Balkanşünaslıq kafedrasının müdiri

REDAKSIYA HEYƏTİ

Anar Nağıyev (sədr) – Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) rektoru

Nurlana Mustafayeva (sədr müavini) – Bakı Slavyan Universitetinin Balkanşünaslıq kafedrasının müdiri

Elnur Kəlbizadə – Bakı Slavyan Universitetinin Şərqi Avropa və Balkanşünaslıq fakültəsinin dekanı

Naidə Məmmədخانова – Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi kafedrasının müdiri

Əsgər Əhməd – Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrasının müdiri

Gülnarə Əliyeva – Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri

Osman Emin – Müqəddəs Kiril və Mefodi adına Skopje Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri (Şimali Makedoniya)

Cihan Özdemir – Nyu York Tirana Universitetinin Balkan Araşdırmaları Mərkəzinin müdiri (Albaniya)

Mariya Jinjiç – Serbiya Mədəniyyət və İncəsənət Akademiyasının Serb dili İnstitutunun dosenti (Serbiya)

Lindita Xhanari Latifi – Tirana Universitetinin Albanologiya kafedrasının dosenti (Albaniya)

Nazim İbrahim – Müqəddəs Kiril və Mefodi Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru (Şimali Makedoniya)

Atıf Akgün – Ege Universiteti Türk Dünyası Araşdırmaları İnstitutu Türk Dünyası ədəbiyyatları kafedrasının dosenti (Türkiyə)

Aktan Ago – Müqəddəs Kiril və Mefodi adına Skopje Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru (Şimali Makedoniya)

Neriman Hasan – Ovidius Universiteti Türk dili və Sosial Elmlər kafedrasının dosenti (Rumıniya)

Rıfat Gürgendereli – Trakya Universiteti Ədəbiyyat fakültəsinin dekanı (Türkiyə)

Tarık Duran – Belqrad Universiteti Türkologiya kafedrasının dosenti (Serbiya)

Sadık Hacı – Ankara Universiteti Slavyan dilləri və ədəbiyyatları kafedrasının dosenti (Türkiyə)

Könül Əliyeva (katib) – Bakı Slavyan Universiteti Magistratura və doktorantura şöbəsinin müdiri

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

BALKAN REGIONU GEOSİYASI MƏKAN KİMİ

1. **Ayda ARZUMANOVA** – BALKAN ÖLKƏLƏRİ İLƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN GEOSİYASI ASPEKTLƏRİ 14
2. **Ərzuman ƏMİROV** – НАПРАВЛЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА И РАЗВИТИЕ ОТНОШЕНИЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА, ТУРЦИИ И БАЛКАНСКИХ ГОСУДАРСТВ 19
3. **Туран ГАСЫМОВА** – ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЮЖНОГО ГАЗОВОГО КОРИДОРА ДЛЯ БАЛКАНСКОГО РЕГИОНА 24
4. **Fatimə GÜLƏMİRLİ** – REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINDA XARİCİ GÜCLƏRİN ROLU: BALKAN VƏ CƏNUBİ QAFQAZ REGIONLARININ MÜQAYİSƏSİ 28
5. **Zümrüd MƏLİKOVA** – BALKAN REGIONUNUN GEOSİYASI ƏHƏMİYYƏTİ 31
6. **Xanım ƏSƏDOVA, Seymur MƏSTALIYEV** – BALKANLAR – GEOSİYASI MƏKAN KİMİ 36
7. **Habil MƏMMƏDOV** – BOLQARLARIN ETNO-MƏDƏNİ VƏ SİYASI TARİXİNDƏ TÜRKLƏR: PROTO-BULQARLARDAN OSMANLILARADƏK 42
8. **Nuhu NƏRİMANLI** – BALKANLARIN QLOBAL GEOSİYASƏTDƏKİ YERİ: REGIONAL AKTORLAR VƏ QLOBAL GÜCLƏR ARASINDA 48
9. **Şəhla NURUZADƏ** – ETNİK VƏ DİNİ İDENTİKLİK FAKTORUNUN SİYASİLƏŞDİRİLMƏSİ: BALKAN MÜNAQİŞƏLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ 53
10. **Çinarə SƏFƏROVA** – ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ SAHƏSİNDƏ BALKAN ÖLKƏLƏRİNİN MÖVQEYİ VƏ AZƏRBAYCANIN ROLU 58
11. **Zərifə HAQVERDİYEVA, Ramidə ABBASOVA** – BALKANLARDA VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA KÖÇ TARİXİ: YURD İTKİSİNİN ƏDƏBİ VƏ İCTİMAİ TƏZAHÜRLƏRİ 63
12. **Nərminə HACIYEVA** – ОТРАЖЕНИЕ ВЗГЛЯДОВ СМИ БАЛКАНСКИХ СТРАН НА КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ 68

II BÖLMƏ
AZƏRBAYCANDA BALKAN, BALKAN ÖLKƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN
TƏDQIQATLARI

1. **Kamran HACIYEV** – BAKI SLAVYAN UNIVERSİTETİNDƏ “BALKANŞÜNASLIQ” İSTİQAMƏTİ ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİS HAZIRLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 74
2. **Şəhla XƏLİLLİ** – BALKAN MƏNŞƏLİ ŞAİRLƏRİN ƏSƏRLƏRİNİN BAKI NÜSXƏLƏRİ 78
3. **Xəyalə İBRAHİMOVA** – AZƏRBAYCAN VƏ BALKAN TÜRK ƏDƏBİYYATINDA ORTAQ BİR MOTİV: KÖÇ VƏ YAD ELLƏRDƏ VAROLUŞ MÜBARİZƏSİ 82
4. **Emil AĞAYEV** – AZƏRBAYCAN VƏ BOLQARISTAN ARASINDA MƏDƏNİ KÖRPÜLƏR: TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏZAHÜRÜ 84
5. **Roza ŞƏFİYEVA** – ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АНТОНИМОВ В ЧЕШСКОМ, БОЛГАРСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ 87
6. **Ülfər MƏMMƏDLİ** – İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN BALKAN MEDİASINDA ƏKSİ (BOSNİYA VƏ HERSEQOVİNA VƏ SERBİYA MEDİASININ NÜMUNƏSİNDƏ) 91
7. **Bella MUSAYEVA** – AZƏRBAYCAN-YUNAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR 96
8. **Pərvin İSGƏNDƏROVA** – AZƏRBAYCAN VƏ YUNAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRDƏN İBARƏT MÜRƏKKƏB FEİLLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 100
9. **Könül ASLANOVA** – AZƏRBAYCAN VƏ BOLQAR FOLKLORUNDA ORTAQ MOTİVLƏR 102
10. **Güllü ABDULLAYEVA** – ÜMUMTÜRK MƏDƏNİ İRSİ: AZƏRBAYCAN VƏ BALKAN KONTEKSTİNDƏ 106
11. **Nurəngiz KƏRİMOVA** – AZƏRBAYCANDA VƏ BALKAN ÖLKƏLƏRİNDƏ MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 110
12. **Səbinə CƏFƏROVA** – AZƏRBAYCAN VƏ BOLQARISTANIN TƏHSİLİNDƏ ÇAĞDAŞ TƏCRÜBƏ 116

III BÖLMƏ

BALKAN XALQLARININ DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI

1. **Naidə MƏMMƏDXANOVA** – İKİ DÜNYANIN KÖRPÜSÜ: DRİNA ÜZƏRİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRBİN VƏHDƏTİ 121
2. **Ayten ABBASOVA** – GÖÇ-KİMLİK-AİDİYET EKSENİNDE BİR ŞAİR: İLHAMİ EMİN ... 124
3. **Gülər ƏLİYEV**A – YUXU VƏ YADDAŞIN LÜĞƏTİ 131
4. **Osman EMİN** – KUZEY MAKEDONYA TÜRKLƏRİ BAĞLAMINDA TÜRK DÜNYASINDA DİLSEL VE KÜLTÜREL BİRLİĞİN STRATEJİK ÖNEMİ 133
5. **Зенфира ВЕЛИЕВА** – ПОЭТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН РОМАНА МИЛОРАДА ПАВИЧА: «ХАЗАРСКИЙ СЛОВАРЬ» КАК МЕТАТЕКСТ ПОСТМОДЕРНА 139
6. **Офелия ТАГИЕВА** – БАЛКАНО-ГАГАУЗСКИЙ ЯЗЫК: СТРАТЕГИЧЕСКИЙ УЗЕЛ КОНВЕРГЕНЦИИ МЕЖДУ БАЛКАНИСТИКОЙ И ТЮРКОЛОГИЕЙ 146
7. **Əbülfəz QULİYEV** – BALKAN TÜRK ŞİVƏLƏRİNİN AVROPADA ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR QEYDLƏR 151
8. **Könül ƏLİYEV**A – ВЛИЯНИЕ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА НА БОЛГАРСКИЙ: ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ФОРМЫ И ПРОЯВЛЕНИЯ 158
9. **Бисерка ВЕЛЕВА-ПЕТРУСЕНКО** - «БАЙ ГАНЬЮ» – УНИКАЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРНОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ БАЛКАН 161
10. **Kamilla ƏLİYEV**A – ТЮРКИЗМЫ В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ 166
11. **Günəl ALLAHVERDİYEV**A – AZƏRBAYCAN-BALKAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ DİLİN EMOSİONAL LEKSİKASININ ROLU 171
12. **Telman CƏFƏROV** – BALKAN VƏ ŞƏRQİ AVROPA XALQLARININ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ “ŞƏRQ MƏSƏLƏSİ” KONTEKSTİNDƏ 174
13. **Lindita XHANARİ** – OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ARANVUTLUK'TA TÜRKÇE İSİM VE SOYADLARININ KULLANIMI 180
14. **Xalidə ABBASOVA** - “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ HOMER DASTANLARINDA XRONOTOP VƏ QƏHRƏMAN ARXETİPİ 188
15. **Branko VRANEŠ** – IVO ANDRIĆ, THE BALKANS AND WORLD LITERATURE 192
16. **Nurlana MUSTAFAYEVA** - BALKANLARDA TÜRK DİLİNİN TARİXİ DƏRİNLİYİ VƏ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ 198
17. **Elka TRAYKOVA** - ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ СХОДСТВА В ПОЭТИКЕ И ТВОРЧЕСКИХ ПОСЛАНИЯХ ХЮСЕИНА ДЖАВИДА И ХРИСТО БОТЕВА 204

18. Валида ИСАЗАДЕ – И. С. ТУРГЕНЕВ И ЛИТЕРАТУРЫ БАЛКАНСКИХ НАРОДОВ (II ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)	207
19. İlahə QURBANLI – BALKAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ ŞƏRQİ RODOP ŞİVƏSİ İLƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ	212
20. Cəmilə QƏDİMOVA – RUS VƏ BOLQAR DİLLƏRİNDƏ DİLLƏRARASI OMONİMLƏR	217
21. Aynurə BABAYEVA – BALKAN ŞAİRLƏRİNİN DUNAYA OLAN TÜKƏNMƏZ SEVGİSİ	222
22. Севиндж АЛИЕВА – ЖЕНЩИНА И ОБЩЕСТВО В ЛИТЕРАТУРЕ ЭПОХИ ТАХЗИМАТА: ФЕМИНИСТСКАЯ КРИТИКА ТВОРЧЕСТВА АХМЕТА МИДХАТА ЭФЕНДИ	230
23. Bənövşə HACIYEVA – BALKAN YAZIÇISI HÜSEYN MUSLİNİN “KIZIL YOL” ƏSƏRİNİN BƏDİİ-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	236
24. Günel ƏLİZADƏ – AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK ATALAR SÖZLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	242
25. Əfsanə NAĞIYEVA – ÜÇ ƏSƏR ÜÇ QƏHRƏMAN	246
26. İlahə MÜRVƏTOVA – СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕМЫ УТОПИИ В ЛИТЕРАТУРЕ БАЛКАНСКИХ СТРАН И АЗЕРБАЙДЖАНА	251
27. Xəyalə VƏLİYEVA – TÜRК ƏDƏBİYYATI ŞAİR VƏ YAZIÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ BALKANLAR MÖVZUSU	256
28. Дильбар БАШИРОВА – БАЛКАНСКИЕ ЯЗЫКИ КАК МОСТ МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ	261
29. Şəbnəm HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA – XIX ƏSR TÜRК LÜĞƏTÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA ALBAN ƏSİLLİ ŞƏMSƏDDİN SAMİ FRAŞERİNİN XİDMƏTLƏRİ	265
30. Fatma HÜSEYNOVA – BALKAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATINDA KÖÇ: TARİXİ SƏBƏBLƏR VƏ ƏDƏBİYYATDAKİ İNİKASI	269
31. Кямаля УМУДОВА – ПОСТРОЕНИЕ ОБРАЗА В РОМАНЕ МЕШИ СЕЛИМОВИЧА «ДЕРВИШ И СМЕРТЬ»	273
32. Güleyşə MƏMMƏDLİ – AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏRİN BALKAN DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR (BOLQAR DİLİNİN NÜMUNƏSİNDƏ)	278
33. Хураман МУРСАЛИЕВА – ОН И НЕ МОГ УЙТИ ОТ СМЕРТИ (М.СЕЛИМОВИЧ «ДЕРВИШ И СМЕРТЬ»)	287

34. Ülkər MİRZƏYEVA – YUNAN MƏNBƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN AZƏRBAYCAN ONOMASTİK LEKSİKASININ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ	292
35. Айла АГАЕВА – РОЛЬ ТЮРКИЗМОВ В ГЕНЕАЛОГИИ ЛЕКСИКИ ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКА	298
36. Рамида МИРЗАФАРОВА – МИФ, СИМВОЛ И ТРАНСЦЕНДЕНЦИЯ: ЛИТЕРАТУРНО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РОМАНА «ДЕВЯТНАДЦАТЬ РОЗ» МИРЧИ ЭЛИАДЕ	304
37. Самира ИСЛАМОВА – РОЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ БАЛКАНСКИХ НАРОДОВ	307
38. Pərvin İSGƏNDƏROVA, Şövkət İSMAYILLI – YUNAN XALQININ DİGƏR BALKAN XALQLARININ DİLİ, ƏDƏBİYYATI, MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ETNOQRAFİYASI İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	312
39. Суад ЭФЕНДИЕВА – ПРИТЧЕВЫЙ ХАРАКТЕР ПРОЗЫ ИВО АНДРИЧА	318
40. Vüsalə RİZVANOVA – MULTİKULTURAL CƏMİYYƏTDƏ TÜRKCƏNİN KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI: BALKAN VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ	323

IV BÖLMƏ

BALKAN XALQLARININ

MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ETNOQRAFİYASI

1. Nərminə HÜSEYNOVA – BALKAN REGIONUNDA TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN DAŞIYICISI OLARAQ QAQAUZLAR (ETNİK KİMLİK, TARİXİ YADDAŞ VƏ MƏDƏNİ İNTEQRASIYA MƏSƏLƏLƏRİ)	327
2. Aytən CƏFƏROVA – AZƏRBAYCAN VƏ BOLQAR XALQ GEYİMLƏRİNDƏ İDENTİKLİK VƏ MƏDƏNİ TƏZAHÜR	334
3. Natavan CƏFƏRLİ – BALKAN XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNİN KEÇMİŞİ, BU GÜNÜ VƏ GƏLƏCƏYİ	344
4. Leyla OCAQVERDİYEVA – BOLQARISTANDA TOY ADƏTLƏRİ: KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏ	348
5. Məleykə MƏMMƏDOVA – AZƏRBAYCAN VƏ BOSNİYA VƏ HERSEQOVİNA FOLKLORUNDA DOĞUM ÖNCƏSİ ADƏTLƏR VƏ RİTUALLAR	352
6. Ламия КУЛИЕВА – ОБЪЕКТЫ МАТЕРИАЛЬНОГО И НЕМАТЕРИАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО В СТРАНАХ АЛБАНИИ И ГРЕЦИИ	359

7. Xəyalə AĞAYEVA – ALBAN MİLLİ GEYİMLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	364
8. Fidan ALLAHVERDİYEVA – МЕТАМОРФОЗЫ ИЛИ МИФОЛОГИЧЕСКАЯ И ФОЛЬКЛОРНАЯ МЕТАФОРА И ЭВФЕМИЗМЫ	368
9. Tuğba AKKOYUN, Hümeysra YILDIZOĞLU – MAKEDONYA TÜRKLERİNİN MÂNİLERİNDE ÖLÜM GÖSTERGELERİ	371
10. İlkin GULUSOY - GAGAVUZ HALK MASALINDA MOTİFLER: “OĞLAN HEM MARİ KIZ” ÖRNEĞİ	381
11. Eldar MUXTARLI, Bayram XƏLİLÖV, Qurban CƏBRAYİLOV – BALKAN XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ, FOLKLORU və MİLLİ İDMAN OYUNLARI	384
12. Лейла МЕХТИЕВА – ТРАКИЯ – ПЕРЕКРЕСТОК ТРАДИЦИЙ	389
13. Кямран КЯЗИМОВ – ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, КУЛЬТУРА НАРОДОВ БАЛКАН	394
14. Samirə ƏHMƏDOVA – ЛИТЕРАТУРА И ИСКУССТВО БАЛКАНИСТИКИ	402
15. Səbinə TARVERDİYEVA – SİYASİ VƏ TARİXİ FAKTORLARIN SLAVYAN XALQLARININ ƏDƏBİ DİLİNİN FORMALAŞMASI PROSESLƏRİNƏ TƏSİRİ	405
16. Nigar İBADOVA – ÇEX VƏ SLOVAK FOLKLORUNDA TÜRKLƏR	411

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sizi Bakı Slavyan Universitetində keçirilən II Beynəlxalq Balkanşünaslıq Konfransında səmimi qəlbədən salamlayıram. Məmnunluq hissi ilə qeyd etmək istərdim ki, bu elmi tədbirin birinci konfransı 2024-cü il 13 iyun tarixində uğurla təşkil olunmuş və qısa müddət ərzində Balkanşünaslıq sahəsində beynəlxalq elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Bu il artıq ikinci dəfə təşkil edilən konfransımızın coğrafiyasının və elmi əhatə dairəsinin daha da genişlənməsi görülmə işlərin ardıcıl və məqsədyönlü xarakter daşdığını göstərir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası son illərdə tarixinin ən mühüm və şanlı mərhələlərindən birini yaşamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin liderliyi ilə 2020-ci ildə əldə edilən möhtəşəm Zəfər nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edilmiş, 2023-cü ildə isə dövlət suverenliyimiz tam bərpa olunmuşdur. Bununla da regionda və dünyada tamamilə yeni geosiyasi reallıqlar formalaşmışdır. Cənab Prezident İlham Əliyevin uzaqgörən, müdrik və qətiyyətli siyasəti nəticəsində Yeni Dövrün Azərbaycanı yaradılmışdır. Bu yeni reallıqlar bu gün təkcə ölkəmiz daxilində deyil, beynəlxalq müstəvidə də maraqla öyrənilir, təhlil olunur və elmi tədqiqatların predmetinə çevrilir.

Məhz bu konfransın əsas məqsədi də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji yol xəritəsinə uyğun olaraq Balkan ölkələri ilə çoxtərəfli əməkdaşlığın elmi əsaslarının müzakirəsini təmin etmək, qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf perspektivlərini akademik müstəvidə dəyərləndirməkdir. Qafqazın incisi sayılan Azərbaycan ilə Avropanın incilərindən biri hesab olunan Balkan regionu arasında elmi dialoqun aparılması üçün belə bir beynəlxalq platformanın məhz Bakıda təşkili xüsusi əhəmiyyət daşıyır və ölkəmizin elmi-mədəni mərkəz kimi artan nüfuzunun göstəricisidir.

Xüsusi vurğulamaq istərdim ki, Azərbaycanda Balkanşünaslıq istiqamətinin institusional əsaslarının formalaşdırılması mühüm bir tarixi mərhələdən başlamışdır. 2024-cü il 27 may tarixində Balkanşünaslıq kafedrasının yaradılması bu sahədə ilk sistemli addım olmuş, bir il sonra isə bu təşəbbüs daha da genişləndirilərək Şərqi Avropa və Balkanşünaslıq fakültəsi təsis edilmişdir. Bu addımlar Balkan regionunun tarixi, siyasəti, dili, mədəniyyəti və beynəlxalq münasibətlər sistemindəki rolunun ölkəmizdə kompleks şəkildə öyrənilməsinə geniş imkanlar açır.

İlk konfransda olduğu kimi, bu il də konfransa böyük maraq göstərilmiş, Azərbaycanla yanaşı dünyanın 6 ölkəsindən – Türkiyə, Albaniya, Şimali Makedoniya, Bolqarıstan və Serbiyadan ümumilikdə 105 elmi müraciət daxil olmuşdur. Bunun nəticəsində Bakı Slavyan Universitetinin ev sahibliyi etdiyi bu konfrans dünya balkanşünaslarının toplaşdığı nüfuzlu beynəlxalq elmi platformaya çevrilmək istiqamətində mühüm nailiyyət əldə etmişdir.

Konfransda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən 19 elm və ali təhsil müəssisəsinin – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxtəlif institutları, Bakı Dövlət

Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Bakı Biznes Universiteti, Bakı Mühəndislik Universiteti, Qərbi Kəspı Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Bakı Slavıan Universitetinin professor-müəllim heyəti, tədqiqatçılar, müvafiq ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələrı və onların elmi rəhbərləri fəal iştirak edirlər. Bu fakt gənc tədqiqatçıların Balkanşünaslıq sahəsinə marağının artdığını və bu istiqamətin gələcək elmi inkişaf üçün möhkəm təməl formalaşdırdığını göstərir.

Artıq beynəlxalq miqyasda tanınan bu mötəbər elmi tədbirdə qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin Ardahan Universiteti və Ege Universitetinin, Şimali Makedoniya Respublikasının Müqəddəs Kiril və Mefodi adına Skopye Universitetinin, Albaniya Respublikasının Tirana Universiteti və Nyu-York Tirana Universitetinin, Bolqarıstanın Müqəddəs Kliment Oksridski adına Sofiya Universitetinin, Serbiya Respublikasının Belqrad Universitetinin, eləcə də Bolqarıstan və Albaniya Elmlər Akademiyalarının və digər nüfuzlu elmi-tədqiqat müəssisələrinin nümayəndələri iştirak edirlər. Bu dəyərli alim və mütəxəssisləri Bakı Slavıan Universitetində görməkdən böyük məmnunluq hissi duyur, onların iştirakı ilə aparılacaq elmi müzakirələrin konfransımıza mühüm töhfələr verəcəyinə inanırıq.

Sonda məruzəçilərə uğurlar arzulayır, konfransın yüksək elmi səviyyədə və məhsuldar keçəcəyinə əminliyimi bildirir, diqqətinizə görə hər birinizə təşəkkür edirəm.

Anar Nağıyev

Bakı Slavıan Universitetinin rektoru

II Beynəlxalq Balkanşünaslıq Konfransının
Təşkilat Komitəsinin sədri

I BÖLMƏ

BALKAN REGIONU GEOSİYASİ MƏKAN KİMİ

BALKAN ÖLKƏLƏRİ İLƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN GEOSİYASI ASPEKTLƏRİ

Ayda ARZUMANOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Azərbaycan, Zaqatala

aydaarzumanova5@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0340-9631>

Xülasə

XXI əsrin beynəlxalq münasibətlər müstəvisində Balkan regionu, coğrafi mövqeyi və strateji əhəmiyyəti ilə dünya güclərinin diqqət mərkəzində qalır. Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan bu region yalnız siyasi cəhətdən deyil, həm də iqtisadi baxımdan geniş imkanlara malikdir. Bu kontekstdə Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri təkcə ticarət dövriyyəsi və investisiya baxımından deyil, həm də geosiyasi maraqlar prizmasından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son illər Azərbaycanın enerji ixracı istiqamətində həyata keçirdiyi iri layihələr xüsusilə Cənub Qaz Dəhlizi Balkan ölkələrinin enerji təhlükəsizliyi üçün strateji resurs rolunu oynamağa başlamışdır. Bolqarıstan, Yunanıstan, Serbiya kimi ölkələr Azərbaycan qazını alternativ enerji mənbəyi kimi qiymətləndirir, bu da regionun Avropa İttifaqına integrasiyası prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın Balkan bazarına qaz ixracı yalnız iqtisadi əməkdaşlıq deyil, həm də enerji diplomatiyasının mühüm alətinə çevrilib. Bundan əlavə, Orta Dəhliz adlanan beynəlxalq nəqliyyat-logistika marşrutu Azərbaycanın tranzit potensialını artıraraq Balkan regionuna yeni iqtisadi əməkdaşlıq imkanları yaradır. Çin, Mərkəzi Asiya və Qafqazdan Avropaya yükdaşımalar üçün Balkan ölkələri vacib tranzit qapısına çevrilir. Azərbaycan üçün isə Balkan marşrutu Avropa bazarına çıxış nöqtəsi, eyni zamanda, regional nüfuzunu möhkəmləndirən geosiyasi faktordur. Azərbaycan və Balkan ölkələri arasında ticarət dövriyyəsi hələ ki, istənilən səviyyədə olmasa da, iki region arasında əlaqələrin dərinləşməsi üçün geniş perspektivlər mövcuddur. Qida sənayesi, tikinti materialları, kənd təsərrüfatı məhsulları, turizm sektoru gələcək əməkdaşlıq üçün ümidverici sahələrdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın Balkan ölkələrində diplomatik fəallığı, mədəni tədbirlərdə iştirakı iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi üçün əlavə zəmin yaradır. Bütün bu amillər göstərir ki, Balkan regionu ilə Azərbaycanın iqtisadi münasibətləri yalnız ticari maraqlarla məhdudlaşmır. Bu əlaqələr, regionun geosiyasi reallıqları fonunda həm Avropanın enerji təhlükəsizliyi, həm də Avrasiya məkanında güc balansının formalaşmasına təsir edən mühüm strateji xətt kimi çıxış edir. Mövcud geosiyasi şəraitdə bu əməkdaşlığın gələcək inkişafı həm region ölkələrinin, həm də Azərbaycanın maraqları üçün əhəmiyyətli olacaqdır.

Açar sözlər: *Balkan regionu, Azərbaycan, geosiyasi aspektlər, Cənub Qaz dəhlizi, enerji təhlükəsizliyi, orta dəhliz, ticarət əlaqələri*

Abstract

In the landscape of international relations of the 21st century, the Balkan region remains at the center of attention of global powers due to its geographical location and strategic importance. Acting as a bridge between Europe and Asia, this region possesses significant potential not only politically but also economically. In this context, Azerbaijan's economic relations with the Balkan countries are of great importance not only in terms of trade turnover and investment, but also from the perspective of geopolitical interests. In recent years, major projects implemented by Azerbaijan in the field of energy exports—particularly the Southern Gas Corridor—have begun to play a strategic role in ensuring the energy security of Balkan countries. States such as Bulgaria, Greece, and Serbia view Azerbaijani gas as an alternative energy source, which is of considerable importance in the process of the region's integration into the European Union. Azerbaijan's gas exports to the Balkan market represent not only economic

cooperation but have also become an important instrument of energy diplomacy. In addition, the international transport and logistics route known as the Middle Corridor enhances Azerbaijan's transit potential and creates new opportunities for economic cooperation with the Balkan region. For cargo transportation from China, Central Asia, and the Caucasus to Europe, Balkan countries are becoming key transit gateways. For Azerbaijan, the Balkan route serves as an access point to the European market and, at the same time, as a geopolitical factor strengthening its regional influence. Although trade turnover between Azerbaijan and the Balkan countries has not yet reached the desired level, there are broad prospects for deepening ties between the two regions. The food industry, construction materials, agricultural products, and the tourism sector are promising areas for future cooperation. At the same time, Azerbaijan's diplomatic engagement in Balkan countries and its participation in cultural events create an additional foundation for the expansion of economic relations. All these factors demonstrate that Azerbaijan's economic relations with the Balkan region are not limited solely to commercial interests. Against the backdrop of the Region's geopolitical realities, these relations emerge as an important strategic line influencing both European energy security and the formation of the balance of power in the Eurasian space. Under the current geopolitical conditions, the future development of this cooperation will be significant for the interests of both the regional countries and Azerbaijan.

Keywords: *Balkan region, Azerbaijan, geopolitical aspects, Southern Gas Corridor, energy security, Middle Corridor, trade relations*

Giriş

Balkan regionu beynəlxalq arenada həm siyasi hadisələri, həm də iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyəti ilə diqqət mərkəzindədir (European Council on Foreign Relations, 2024). Əhalisi təxminən 55 milyon olan Balkan yarımadası, Qara dəniz, Adriatik dənizi, Aralıq dənizi və Egey dənizi kimi mühüm su hövzələri ilə əhatə olunaraq, tarixi İpək Yolunun və müasir enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişdiyi ərazi kimi çıxış edir (World Bank, 2023). Məhz bu xüsusiyyət regionu yalnız regional deyil, həm də qlobal aktorlar üçün strateji məkana çevirir. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, hazırda Balkan regionundan Avropaya daşınan qazın təqribən 15%-i Azərbaycanın Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə təmin olunur və bu göstəricinin 2030-cu ilə qədər ikiqat artacağı proqnozlaşdırılır (BP Statistical Review of World Energy, 2024; SOCAR, 2024).

Digər bir fakt isə Balkan ölkələrinin, xüsusilə Serbiya və Şimali Makedoniyanın, Azərbaycanla ticarət dövriyyəsinin 2021-ci ildən sonra təxminən 40%-ə yaxın artmasıdır ki, bu da regionun Azərbaycan üçün yalnız enerji bazarı deyil, həm də qeyri-neft sektoru məhsulları üçün perspektivli bazar olduğunu göstərir (State Statistical Committee of Azerbaijan, 2024). Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə münasibətləri təkcə iqtisadi maraqlarla izah olunmur. Regionun Avropa İttifaqı ilə integrasiyası prosesində Azərbaycan Balkan ölkələrinə alternativ enerji mənbəyi kimi təqdim olunur (European Commission, 2024). Bundan əlavə, Orta Dəhliz adlanan yeni nəqliyyat marşrutu Balkanları Avropa bazarına daha yaxınlaşdırır və Azərbaycanın tranzit potensialını artırır (TRACECA, 2024). Bu, yalnız iqtisadi səmərə deyil, həm də regionda yeni geosiyasi balans yaradan mühüm faktor hesab olunur (European Council on Foreign Relations, 2024).

Təsadüfi deyil ki, Balkan ölkələri arasında Azərbaycanın mədəni diplomatiyası da diqqət çəkir. 2024-cü ilin statistikasına görə, Balkanlarda keçirilən mədəni tədbirlərin 10%-də Azərbaycanın mədəniyyət nümayəndələri iştirak edib (Ministry of Culture of Azerbaijan, 2024). Bu isə göstərir ki, iqtisadi əlaqələr sadəcə ticarət rəqəmləri ilə məhdudlaşmır, genişlənən diplomatik və mədəni əməkdaşlıq regional sabitlik və qarşılıqlı maraqlar baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu faktlar fonunda Balkan regionu ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrinin yalnız iki region arasında ticari əməkdaşlıq deyil, həm də Avrasiya məkanında geosiyasi dinamikanı formalaşdıran mühüm amillərdən biri olduğu aydın şəkildə görünür. Bu mövzu, hazırkı qlobal çağırışlar və enerji təhlükəsizliyi kontekstində elmi baxımdan aktuallığını daha da artırır.

Mövzunun aktuallığı

Son on ildə Avropa ilə Asiya arasındakı enerji, logistika və ticarət əlaqələrinin coğrafi xəritəsi ciddi şəkildə dəyişir. Bu dəyişikliklərin mərkəzində isə Balkan regionu dayanır. Əgər 2000-ci illərdə Balkan yarımadası əsasən Avropa İttifaqına inteqrasiya və regional münaqişələrin həlli mövzuları ilə gündəmdə idisə, bu gün region daha geniş mənada Avrasiya geosiyasətinin kritik elementi kimi çıxış edir (European Council on Foreign Relations, 2024).

Maraqlı odur ki, 2023-cü ilin məlumatlarına görə, Balkan regionu Avropa İttifaqına daxil olan qaz idxalının təxminən 13-15%-ni yalnız Azərbaycan qazından təmin edir (BP, 2024). Daha da əhəmiyyətlisi, Balkan ölkələrinin Çinlə ticarət dövriyyəsi 2019-cu ildən 2023-cü ilə qədər təqribən 60% artdığı halda, Azərbaycanla qeyri-enerji sektoru üzrə ticarət dövriyyəsinin eyni dövrdə 40%-ə yaxın artması müşahidə olunur (World Bank, 2023; State Statistical Committee of Azerbaijan, 2024). Bu isə Azərbaycanın yalnız enerji resursları ilə deyil, qeyri-neft sektoru məhsulları ilə də Balkan bazarında öz mövqeyini gücləndirməyə başladığını göstərir.

Azərbaycan üçün Balkan regionu təkcə qaz ixracı bazarı deyil. “Orta Dəhliz” (Middle Corridor) marşrutu sayəsində Balkan ölkələri Azərbaycan üçün Avropa bazarına yeni giriş nöqtəsinə çevrilir. TRACECA-nın 2024-cü il hesabatında qeyd olunur ki, 2024-cü ilin ilk yarısında Bakıdan Balkan regionuna göndərilən konteyner daşımalarının həcmi ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 22,5% artıb (TRACECA, 2024). Bu artım nəinki iqtisadi, həm də geosiyasi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Balkan regionu Qara dəniz limanları vasitəsilə Avropa bazarına çıxışı sürətləndirir və Rusiyadan asılılığı minimuma endirir.

Bütün bu amillər göstərir ki, Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə iqtisadi münasibətləri təkcə ticarət statistikasına ilə ölçülə bilməz. Məsələn regionun enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat dəhlizləri və Avrasiya məkanında güc balansına təsir edən strateji aspektləri əhatə edir.

Mövzunun məqsədi

Balkan regionu və Azərbaycan arasındakı iqtisadi əlaqələr son illərdə təkcə ticarət dövriyyəsi və investisiya həcmi ilə deyil, həm də enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat-logistika marşrutları və regional geosiyasi balans baxımından strateji əhəmiyyət qazanır (European Council on Foreign Relations, 2024). Bu tədqiqatın əsas məqsədi, Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığını yalnız rəqəmlərlə deyil, daha geniş geosiyasi çərçivədə təhlil etmək və bu münasibətlərin Avropa İttifaqı ilə əlaqələr, enerji bazarları və Avrasiya məkanındakı geosiyasi proseslər kontekstində rolunu qiymətləndirməkdir.

Son məlumatlara görə, Balkan regionunun Avropaya idxal etdiyi təbii qazın təqribən 13-15%-i Azərbaycanın Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə təmin edilir və bu payın 2030-cu ilə qədər ikiqat artacağı proqnozlaşdırılır (BP, 2024). Bu, Azərbaycanın yalnız enerji ixracatçısı deyil, həm də Avropa enerji təhlükəsizliyində mühüm oyunçu kimi çıxış etməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, TRACECA (TRACECA – “Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia”) marşrutu üzərindən Azərbaycanın Balkanlara daşımaları 2023-2024-cü illər arasında 22,5% artmışdır ki, bu da regionlararası logistika və ticarət üçün yeni imkanlar açır (TRACECA, 2024).

Bununla yanaşı, Azərbaycanın qeyri-neft sektoru məhsullarının Balkan bazarına çıxışı da diqqətəlayiqdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Serbiya və Şimali Makedoniya ilə Azərbaycan arasında qeyri-neft ticarət dövriyyəsi 2021-ci ildən sonra təqribən 40% artmışdır (State Statistical Committee of Azerbaijan, 2024). Bu dinamika göstərir ki, Azərbaycan üçün Balkan bazarı yalnız enerji ixracı üçün deyil, həm də qeyri-neft sektoru məhsulları, məsələn, kənd təsərrüfatı, tikinti materialları və qida sənayesi məhsulları üçün perspektivli platformaya çevrilir (World Bank, 2023). Tədqiqat həmçinin, Azərbaycanın Balkan ölkələrində apardığı mədəni diplomatiya fəaliyyətlərini və bunun iqtisadi əməkdaşlığa təsirini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyur. Məsələn, 2024-cü ilin göstəricilərinə əsasən, Balkanlarda keçirilən mədəni tədbirlərin təqribən 10%-də Azərbaycanın

nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir ki, bu da iqtisadi əlaqələrin yalnız ticarət rəqəmləri ilə məhdudlaşmadığını göstərir (Ministry of Culture of Azerbaijan, 2024).

Beləliklə, bu tədqiqatın məqsədi, Balkan regionu ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrinin yalnız statistika ilə deyil, enerji təhlükəsizliyi, geosiyasi proseslər və mədəni diplomatiya kimi faktorlarla da sıx bağlı olduğunu sübut etməkdir. Mövzunun aktuallığı isə, global enerji bazarlarında dəyişikliklər, Avropa İttifaqının enerji şaxələndirmə siyasəti və Avrasiya məkanında yeni güc mərkəzlərinin formalaşması ilə daha da artır (European Commission, 2024; European Council on Foreign Relations, 2024).

Nəticə

Son illərdə Balkan regionu ilə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələri yalnız ticarət dövriyyəsi çərçivəsində deyil, həm də geniş geosiyasi kontekstdə strateji əhəmiyyət qazanır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə Balkan ölkələrinə qaz ixracı regionun enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. BP-nin (2024) məlumatına görə, Balkan ölkələrinin qaz istehlakının təxminən 13-15%-i artıq Azərbaycan mənşəli qazla təmin olunur və bu göstəricinin 2030-cu ilə qədər ikiqat artacağı proqnozlaşdırılır.

Digər tərəfdən, TRACECA marşrutu üzrə yükdaşımalarda artması Azərbaycanın Balkanlarla nəqliyyat sahəsində də əlaqələrini möhkəmləndirir. 2023-2024-cü illərdə TRACECA xətti üzrə yük dövriyyəsi 22,5% artmış, bununla da Azərbaycan regionun mühüm logistika qovşağına çevrilmişdir (TRACECA, 2024). Lakin bu inkişaf Gürcüstan limanlarında və Türkiyə üzərindən keçən yollarda müəyyən gecikmələrlə müşayiət olunur ki, bu da tranzit potensialına mənfi təsir göstərir (TRACECA, 2024).

Bundan əlavə, Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə qeyri-neft məhsulları üzrə ticarət dövriyyəsi 2021-ci ildən sonra təxminən 40% artmışdır. Serbiya və Şimali Makedoniya bu baxımdan xüsusi dinamika göstərir və region Azərbaycanın yalnız enerji bazarı deyil, həm də qeyri-neft məhsulları üçün perspektivli bazarına çevrilir (State Statistical Committee of Azerbaijan, 2024; World Bank, 2023).

Geosiyasi baxımdan isə, Balkan regionu üzərindən keçən Orta Dəhliz Azərbaycanın Avropa İttifaqına çıxışını asanlaşdırır və regionu Avrasiya geosiyasətində daha önəmli aktora çevirir. Bu kontekstdə, Azərbaycanın Balkanlarda həyata keçirdiyi mədəni diplomatiya tədbirləri də iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsinə şərait yaradır (Ministry of Culture of Azerbaijan, 2024).

Bütün bu amillər göstərir ki, Balkan ölkələri ilə Azərbaycanın iqtisadi münasibətləri yalnız statistik rəqəmlərlə ölçülə bilən ticarət fəaliyyəti deyil. Bu münasibətlər regionun enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat marşrutlarının formalaşması və Avrasiya geosiyasətindəki güc balansının dəyişməsi baxımından mühüm strateji xətt kimi çıxış edir (European Council on Foreign Relations, 2024; European Commission, 2024).

Təkliflər

1. Enerji əməkdaşlığının genişləndirilməsi

Azərbaycan Balkan ölkələri ilə enerji müqavilələrini uzunmüddətli perspektivdə yeniləməli, qaz ixracının həcmi artırılmalıdır (BP, 2024). Bərpa olunan enerji sahəsində ortaqlayihələr hazırlanmalı, Balkan bazarına yaşıl enerji ixracı nəzərdən keçirilməlidir (European Commission, 2024).

2. Nəqliyyat və logistika infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi

TRACECA marşrutu üzərində gecikmələri azaltmaq üçün Gürcüstan və Türkiyə ilə birgə layihələr həyata keçirilməlidir (TRACECA, 2024). Orta Dəhlizin Balkan hissəsində logistika mərkəzləri yaradılmalıdır ki, yük axınları daha sürətli və sərfəli olsun.

3. Qeyri-neft məhsulları üzrə ixracın təşviqi

Azərbaycan qeyri-neft məhsullarının Balkan bazarlarında daha çox tanındılması üçün ticarət sərgiləri və biznes forumlar təşkil etməlidir (State Statistical Committee of Azerbaijan, 2024). Turizm, kənd təsərrüfatı və tikinti sektorunda Balkan bazarına spesifik məhsul və xidmətlər hazırlanmalıdır.

4. Mədəni diplomatiyanın dərinləşdirilməsi

Balkan ölkələrində Azərbaycanın mədəniyyət günlərinin keçirilməsi davam etdirilməli, bu tədbirlərin iqtisadi əməkdaşlığa təsiri araşdırılmalıdır (Ministry of Culture of Azerbaijan, 2024). Təhsil və mədəniyyət sahəsində birgə proqramlar iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi üçün mühüm platforma ola bilər.

5. Geosiyasi risklərin idarə edilməsi

Azərbaycan Balkan regionu ilə iqtisadi əməkdaşlıqda Avropa İttifaqının enerji siyasətinə uyğun strateji planlama həyata keçirməlidir (European Council on Foreign Relations, 2024). Çin təsirinin artdığı bir vaxtda, Balkan bazarında mövqelər qorunmalı, yeni bazar segmentləri üçün rəqabət qabiliyyəti artırılmalıdır (World Bank, 2023).

Ədəbiyyat

1. BP. (2024). Statistical Review of World Energy 2024. BP p.l.c.
2. European Commission. (2024). EU Energy Policy and the Balkans. Retrieved from <https://ec.europa.eu>
3. European Council on Foreign Relations. (2024). Geopolitics and the Balkans. ECFR Publications.
4. Ministry of Culture of Azerbaijan. (2024). Annual Report on Cultural Diplomacy. Baku.
5. State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2024). Foreign Trade Indicators. Baku.
6. TRACECA. (2024). Annual Report on Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia. Retrieved from <https://traceca-org.org>
7. World Bank. (2023). Balkan Regional Economic Outlook 2023. Washington, DC: World Bank.

НАПРАВЛЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА И РАЗВИТИЕ ОТНОШЕНИЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА, ТУРЦИИ И БАЛКАНСКИХ ГОСУДАРСТВ

Ərzuman ƏMİROV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

arzumanamirov77@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-1756-8112>

Резюме

В данной научной статье на тему «Направление сотрудничества и развитие отношений энергетической безопасности Азербайджана, Турции и Балканских государств» раскрываются основные направления сферы перспектив укрепления связей между Азербайджаном, Турцией и Балканскими государствами: Сербией, Болгарией, Албанией, Румынией, Черногорией, Боснией и Герцеговиной, Северной Македонией. Рассматриваются основные направления сотрудничества Азербайджана с Турцией и балканскими странами. В статье освещаются вопросы энергетической безопасности, региональной интеграции, которые являются основой стратегии и внешней политики Азербайджана. Автор ссылается на фактический материал и развитию связей с балканскими государствами.

Ключевые слова: Балканские страны, энергетическая безопасность, стратегия, газовые терминалы, интерконнектор, проекты, интеграция

Abstract

In this scientific article on the topic “The Direction of Cooperation and the Development of Energy Security Relations between Azerbaijan, Türkiye, and the Balkan States”, the main areas of strengthening ties between Azerbaijan, Türkiye, and the Balkan countries – Serbia, Bulgaria, Albania, Romania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, and North Macedonia – are revealed. The article examines the key directions of cooperation between Azerbaijan, Türkiye, and the Balkan countries. Issues of energy security and regional integration, which form the foundation of Azerbaijan’s strategy and foreign policy, are highlighted. The author refers to factual material and the development of relations with the Balkan states.

Keywords: Balkan countries, energy security, strategy, gas terminals, interconnector, projects, integration

На современном этапе особое значение приобретают отношения Азербайджана со странами Балканского региона. Они характеризуются активным формированием и укреплением многосторонних связей между балканскими государствами. Эти связи охватывают экономическую, политическую, энергетическую, культурную и гуманитарные связи. В геополитическом плане балканские страны представляют для Азербайджанской Республики важный экономический интерес и играют роль транзитного коридора и торгового партнёра. Греция, Болгария, Румыния, Македония расположены в стратегически важной части Европы связующие Западную Европу с Турцией, Закавказьем, Ближним Востоком и Центральной Азией. В свою очередь Азербайджан, находясь в регионе за счёт развития транспортных и энергетических коридоров.

Учитывая возможности расширения экспорта энергоносителей, развитие трансадриатического газопровода, проходящего через Балканы, объединения усилий по обеспечению региональной безопасности, Балканы становятся важным направлением в геополитической стратегии Азербайджанской Республики, Азербайджан и балканские страны демонстрируют устойчивое политическое сотрудничество. Двухсторонние визиты глав государств Азербайджана, Сербии, Болгарии, Албании закладывают основы региональной интеграции, энергетики и транспорта.

Одним из ключевых тем в международной политике Балканских стран стала энергетическая безопасность. В этом плане Азербайджан, обладая богатыми ресурсами нефти и газа, а также стратегическим транзитным положением, оказался важным партнёром в обеспечении энергетической стабильности Балканских государств. Основным фактором энергетического взаимодействия между Азербайджаном и Балканами стали проекты Южного газового коридора, включающие Трансанатолийский газопровод TANAP и Трансадриатический газопровод TAP, которые напрямую связаны с Албанией, Грецией, переправляющие поставки газа в Болгарию, Сербию и Северную Македонию (1).

Активизация политических и дипломатических отношений Азербайджана с Балканскими государствами расширяет сотрудничество между ними. Отношения Сербии и Азербайджана достигли стратегического уровня, о чём свидетельствуют подписание ряда соглашений и визиты глав государств обеих стран (2).

Также активно развиваются отношения с Болгарией, Албанией, Черногорией, Боснией и Герцеговиной. Участие Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в Саммите по энергетике в Софии в 2022 году, а также на форуме Baku Energy Week, способствуют росту экономического сотрудничества.

Ключевую роль играет SOCAR, которая активно работает с государственными структурами Балкан по сотрудничеству по строительству, инвестициям и обучению кадров. Азербайджанская государственная нефтедобыча компания SOCAR активно участвует в экологическом развитии Балкан. В Болгарии она инвестирует в инфраструктуру и поставки газа. В 2023 году SOCAR подписала международный договор с Черногорией и Северной Македонией о поставках газа (3). Осуществляются проекты в сфере «зелёной энергетики», включая водород и возобновляемые источники, где Азербайджан планирует играть роль экспортного хаба (4). С обострением конфликта в Украине и снижением поставок российского газа в Европу Азербайджан стал стратегическим партнёром Европейского Союза и Балкан. В 2012 году был подписан меморандум между Еврокомиссией и Азербайджаном, предполагающий увеличение поставок газа в Европу до 20 млрд куб. метров к 2027 году (5).

Балканы являются важным направлением экспорта азербайджанского газа. Азербайджан играет ключевую роль в обеспечении энергетической безопасности Европы. Через Южный газовый коридор, который включает Трансадриатический газопровод, проходящий через Албанию и направляющий газ в Италию (4). Азербайджан участвует в развитии проекта газового интерконнектора Болгария, Сербия. Участие Албании в TAP позволило Тиране укрепить связи с Азербайджаном. В 2022 году переговоры между премьер министром Албании Эди Рамой и президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым открыли возможности расширения энергетического сотрудничества, строительства газовых распределительных систем в Албании и участия SOCAR в албанской энергетике (11). Помимо этого, Азербайджан выразил заинтересованность в строительстве газового терминала в Порто-Романо и возможной разработке инфраструктуры для сжиженного газа, что может значительно повысить значение Албании как энергетического хаба (12).

Болгария тоже стала одним из первых участников процесса диверсификации за счёт азербайджанского газа. С 2021 года Азербайджан начал регулярные поставки по газопроводу TAP в Болгарию, через греко-болгарский интерконнектор JGB (13).

Сербия тоже подключилась к процессу в 2023 году, благодаря новому интерконнектору с Болгарией. Президент Вучич подчёркивал политическую значимость энергетического сотрудничества с Азербайджаном, как фактора региональной стабильности (20)

Азербайджанская Республика и балканские страны налаживают устойчивые связи, политическое сотрудничество на двустороннем и многостороннем уровнях. В последнее время в Сербию, Болгарию, Албанию, а также визиты лидеров этих стран в Баку. На этих встречах обсуждались вопросы безопасности, интеграции, энергетики и транспорта. Особенно активно Азербайджанская Республика развивает энергетические связи с Балканскими государствами через реализацию масштабных проектов. Проект южного газового коридора соединяет Каспийское море с Европой и включает Трансанатолийский газопровод TANAP и Трансадриатический газопровод TAP, который проходит через Грецию, Албанию и Адриатическое море, далее в Италию, обеспечивая Балканские страны газом. (18)

В этом плане нужно отметить связи Азербайджанской Республики с Турцией в осуществлении нефтяных газовых, энергетических и «зелёных проектов», которые позволяют транспортировать топливо-энергетическое сырьё через Турцию в Европу в целом. Президент Турции Эрдоган подчёркивая значимость Baku-Tblisi-Ceyhan, SCPB и TANAP отмечает их роль в укреплении региональной и энергетической безопасности. Особый исторический вклад в развитие азербайджано-турецких политических и экологических отношений является запуск в 2006 году маршрута доставки Каспийской нефти на мировой рынок, а в дальнейшем газового трубопровода Baku-Tblisi-Erzurum. 2025 году был введён в эксплуатацию Газопровод Игдыр-Нахичевань, обеспечивающий энергоснабжение Нахичеванской АР через территорию Турции, освобождая регион от зависимости от Ирана. С 2020 года между Турцией и Азербайджаном действует соглашение об энергетическом и горном сотрудничестве, предусматривающим обмен опытом и развитие сетей. В ноябре 2024 года на COP-29 обсуждалась в совместная инициатива по строительству коридора «Азербайджан-Турция-Европа» для экспорта возобновляемой «зелёной энергии». С августа 2025 г. Турция начала переправлять азербайджанский газ в Сирию. Все эти направления сотрудничества Азербайджана и Турции создают условия для региональной интеграции Турции, Азербайджана и балканских стран и Европы в сферах транспорта, торговли, энергетики, развития возобновляемых источников «зелёного коридора». Они включают в себя такие проекты: Iqdr-Nakhchivan pipeline, зелёный энергетический коридор «Caspian-Black-Sea-Europe», экспорта солнечной и ветровой энергии, проект «Green Electricity Transmission and Trade» между Азербайджаном, Турцией, Болгарией и Турцией о модернизации сетей, инфраструктуры и торговле возобновляемой энергией, что ведёт к повышению энергетической безопасности региона. (19)

Одним из важных направлений сотрудничества Азербайджана с Турцией и Балканскими государствами являются политико-дипломатические в связи. Это конечно подписание соглашений между Азербайджаном, Турцией, Сербией, Болгарией, Черногорией, Албанией, Северной Македонией в сферах стратегического партнёрства военно-технического сотрудничества, инфраструктурной политики, поставках топливно-энергетического сырья, строительства газохранилищ, совместного освоения возобновляемых «зелёных» источников энергии, принятие стратегических деклараций.

Важное значение для укрепления союзнических отношений между Азербайджаном и Турцией имела «Пушинская декларация в 2015 году развития интеграционного сотрудничества.

Другим из направлений сотрудничества является торгово-экономические и инвестиционные связи. Торговые отношения между Азербайджаном и балканскими странами расширяются и приобретают новые направления, также как экспорт нефти и нефтепродуктов, экспорт, экспорт газа, импорт машиностроительной продукции, сельскохозяйственных товаров, совместные инвестиции в инфраструктурные проекты. Азербайджанская государственная нефтяная компания SOCAR инвестирует энергетические отрасли Болгарии и Албании, участвует в строительстве нефтяных терминалов и газовой в проектах дорожного строительства.

Азербайджан и Балканы активно сотрудничают в рамках проекта «Один пояс-один путь» продвигая развитие Транскаспийского международного транспортного маршрута, соединяющего Китай, Кавказ, Балканы и Западную Европу.(17)

Балканские страны и Азербайджан сотрудничают и в оборонной сфере. Это и поставки продукции военно-промышленного комплекса Азербайджана, проведение совместных учений, обмен опытом в области противодействия терроризму и кибер безопасности (8).

Гуманитарное и культурное сотрудничество является военным направлением укрепления взаимопонимания и дружбы между народами. Для сближения в духовной сфере проводятся дни культуры в Азербайджане и балканских странах. Проводятся выставки, концерты, фестивали, посвящённые обмену историческому и культурному наследию. Расширению культурных связей способствует небольшая, но активная азербайджанская диаспора, которая проводит мероприятия, освещающие духовные ценности и достижения азербайджанской культуры. В сфере образования и науки развиваются отношения между университетами Азербайджана и Балканских государств. Расширяется и академическое сотрудничество в духовной сфере. Азербайджанские научные центры сотрудничают с научными учреждениями Болгарии, Сербии, Румынии, Турции, Албании.

Азербайджан реализует гуманитарные инициативы в балканских странах через Фонд Гейдара Алиева. В 2013 году при поддержке фонда фонда был отреставрирован исторический памятник в Сербии (7). Реализуются образовательные программы. Стипендии для студентов из балканских стран, участие в научных форумах и культурных фестивалях.

Азербайджан и Балканские страны имеют большие возможности для дальнейшего расширения связей в различных сферах регионального сотрудничества. Это и энергетические, инфраструктурные проекты, инновации и Искусственный Интеллект, цифровая экономика, стартапы, электронная торговля, создания туристических маршрутов взаимного признания виз, борьбой с терроризмом, кибер угрозами и т.д. Отношения между Азербайджаном, Турцией и балканскими странами государствами выходят за рамки экономического сотрудничества. Энергетическая безопасность становится основой для политического сближения, усиления дипломатических связей и региональной стабильности. Азербайджан формирует вокруг себя новое энергетико-дипломатическое пространство, где Турция и балканскими странами являются важной основой стратегии внешней политики республики.

Направления сотрудничества охватывают различные различные сферы отношений, способствующие стабильности и развитию Азербайджана и балканских государств. В современных условиях геополитических перемен сотрудничества Азербайджана с Турцией и балканскими странами открывают новые перспективы для укрепления связей, расширения влияния, диверсификации экономики и обеспечения энергетической безопасности Европы. Азербайджан и Балканские государства находятся на пути расширения и углубления связей во всех областях, начиная с политики и дипломатии до энергетики и культуры. Это стратегическое партнёрство выгодно всем странами участвующим в региональной интеграции и ведущим к образованию единого инфраструктурного пространства. Связи Азербайджана с Турцией и Балканскими государствами основаны на взаимных интересах, уважении суверенитета и готовности к всестороннему сотрудничеству, что делает их устойчивыми и перспективными.

Литература

1. Ф. Исмаилзаде. «Внешняя политика Азербайджана в отношении Балкан». *Caucasus Analytical Digest*. №94, 2017
2. Официальный сайт Президента Азербайджана. www.president.az
3. Министерство иностранных дел Азербайджана. www.mfa.gov.az
4. Официальный портал Южного газового коридора. www.sgc.az
5. Европейская комиссия. www.europa.eu
6. Новости SOCAR. www.socar.az

7. Фонд Гейдара Алиева. www.heydar-aliev-foundation.org
8. Министерство оборонной промышленности Азербайджана. 2022.
9. Южный газовый коридор: новая энергетическая карта Европы. [<https://ec.europa.eu>]. Европейская комиссия. (2020).
10. Трансадриатический трубопровод официально введён в эксплуатацию [<https://www.tap-ag.com>]. TAP AG. (2022).
11. Официальный визит премьер-министра Албании в Азербайджан. [<https://president.az>]. President.az. (2022).
12. Сотрудничество Албании и Азербайджана в энергетическом секторе. Отчёты SOCAR. SOCAR Balkan. (2023).
13. Болгария начинает получать газ из Азербайджана через IGB. [<https://bulgartransgaz.bg>]. Bulgartransgaz. (2022).
14. Вучич и Алиев обсуждают энергетическое сотрудничество. [<https://rts.rs>]. RTS Сербия. (2023).
15. Возобновляемая энергия и водород: новая энергетическая дипломатия Азербайджана. [<https://caspiantpolicy.org>]. Caspian Policy Center. (2023).
16. Меморандум о взаимопонимании между ЕС и Азербайджаном о стратегическом энергетическом партнёрстве. [<https://ec.europa.eu>]. Европейский Союз. (2022).
17. Новости SOCAR. www.socar.az
18. Возобновляемая энергия и водород: новая энергетическая дипломатия Азербайджана. *Caspian Policy Center*. 2023.
19. Меморандум о взаимопонимании между ЕС и Азербайджаном о стратегическом энергетическом партнёрстве. Европейский Союз. 2022.
20. Сербия также подключилась к процессу в 2023 году благодаря новому интерконнектору с Болгарией. Президент Вучич подчёркивал политическую значимость энергетического сотрудничества с Азербайджаном как фактора региональной стабильности. *Vucic and Aliyev discuss energy cooperation*. RTS Сербия. 2023.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЮЖНОГО ГАЗОВОГО КОРИДОРА ДЛЯ БАЛКАНСКОГО РЕГИОНА

Туран ГАСЫМОВА

Института Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова

Национальной Академии Наук Азербайджана

Азербайджан, Баку

gasimova.turan@yandex.com

<https://orcid.org/0009-0002-4699-6889>

Резюме

Южный газовый коридор — стратегический энергетический проект, направленный на транспортировку газа из Каспийского региона в Европу, особенно на Балканы. Он способствует диверсификации поставок, снижая зависимость ЕС от российского газа и укрепляя энергетическую безопасность. Проходя через Турцию, Грецию, Албанию и Италию, ЮГК создает новые возможности для стран Центральных и Южных Балкан. Проект способствует развитию региональной инфраструктуры, интеграции в энергосистему ЕС и стимулирует политическую и экономическую стабильность. Несмотря на вызовы, ЮГК рассматривается как важный геополитический инструмент и ключевой элемент энергетической стратегии Европы.

Ключевые слова: Южный газовый коридор, энергетическая безопасность, Балканский регион, геополитика, Азербайджан, Турция

GEOPOLITICAL IMPORTANCE OF THE SOUTHERN GAS CORRIDOR FOR THE BALKAN REGION

Summary

The Southern Gas Corridor is a strategic energy project aimed at transporting gas from the Caspian region to Europe, especially the Balkans. It contributes to the diversification of supplies, reducing the EU's dependence on Russian gas and strengthening energy security. Passing through Türkiye, Greece, Albania and Italy, the SGC creates new opportunities for the countries of the Central and Southern Balkans. The project contributes to the development of regional infrastructure, integration into the EU energy system and stimulates political and economic stability. Despite the challenges, the SGC is seen as an important geopolitical tool and a key element of Europe's energy strategy.

Keywords: Southern Gas Corridor, energy security, Balkan region, geopolitics, Azerbaijan, Türkiye

Энергетическая безопасность является неотъемлемым элементом национальной безопасности государств, особенно в условиях глобальной политической нестабильности, вооружённых конфликтов и трансформации энергетических рынков. Современная мировая экономика всё в большей степени зависит от надёжного и устойчивого энергоснабжения, а потому контроль над энергетическими ресурсами и маршрутами их транспортировки приобретает стратегическое значение. В последние десятилетия Европейский союз активно стремится к диверсификации источников и маршрутов поставок энергоносителей, стремясь снизить зависимость от доминирующего поставщика — Российской Федерации. Эта зависимость,

особенно в контексте политических напряжённостей, создаёт серьёзные риски для внутренней стабильности стран Европы и эффективности общего энергетического рынка ЕС.

В этом контексте Южный газовый коридор рассматривается как стратегическая альтернатива традиционным маршрутам поставок. Он способен не только изменить энергетическую архитектуру Европы, но и сыграть важную роль в формировании новой геополитической реальности на Балканах и в Юго-Восточной Европе в целом. Проект поддерживается как Европейским союзом, так и Соединёнными Штатами, и отражает стремление Запада к укреплению энергетической независимости союзников в регионе [3].

Южный газовый коридор представляет собой трансрегиональный энергетический проект, реализуемый с целью транспортировки природного газа из Каспийского региона, в первую очередь с азербайджанского месторождения «Шах-Дениз», на рынки Европы. Эта система трубопроводов проходит через несколько государств с различными политическими и экономическими интересами, объединяя регионы с разным уровнем развития и создавая единое энергетическое пространство. Структура коридора включает три ключевых составляющих: Южно-Кавказский газопровод (Баку-Тбилиси-Эрзурум), соединяющий Азербайджан с Турцией через территорию Грузии; Трансанатолийский газопровод (TANAP), проходящий по территории Турции от восточной до западной границы; Трансадриатический газопровод (TAP), начинающийся в Турции, пересекающий Грецию и Албанию, и выходящий в Италию через Адриатическое море. Эта система позволяет доставлять природный газ к южным рубежам Европейского союза, откуда он может распространяться по региональной распределительной инфраструктуре вглубь континента [1].

Южный газовый коридор официально введён в эксплуатацию в декабре 2020 года. На первом этапе его пропускная способность составляет до 10 млрд. кубометров газа в год с перспективой расширения до 20 млрд. кубометров. Несмотря на то, что эти объёмы кажутся относительно скромными по сравнению с российскими поставками, они играют ключевую роль в обеспечении энергетической устойчивости отдельных регионов, особенно Балкан. Южный газовый коридор призван стимулировать конкуренцию на европейском газовом рынке, способствовать развитию интеграции энергосистем стран региона и стать эффективным механизмом снижения зависимости от монопольного поставщика.

Южный газовый коридор — это не просто крупный энергетический инфраструктурный проект. Он является важным инструментом геополитического влияния и частью более широкой стратегии Европейского союза по укреплению энергетической независимости, продвижению рыночных механизмов и стимулированию устойчивого развития в странах, находящихся на периферии Европейского Союза. ЮГК создаёт новую конфигурацию взаимодействий между странами-поставщиками, транзитными государствами и конечными потребителями. Проект укрепляет связи между Европейским Союзом и такими важными региональными партнёрами, как Азербайджан, Грузия, Турция, а также рядом государств Балканского региона [2].

С геополитической точки зрения Южный газовый коридор играет многоплановую роль. Во-первых, он снижает доминирующее положение России на европейском энергетическом рынке, особенно в странах Юго-Восточной Европы. Во-вторых, он укрепляет позиции стран региона как транзитных и потребляющих участников газовой сети, что способствует усилению их роли в общеевропейском энергетическом балансе. В-третьих, развитие энергетической инфраструктуры на Балканах в рамках Южного газового коридора создаёт предпосылки для ускоренной модернизации экономики, технической интеграции и усиления политической стабильности. Кроме того, реализация проекта способствует углублению взаимодействия Европейского Союза со странами Южного Кавказа, формируя устойчивые энергетические и политические связи в рамках Евразийского пространства.

Особое значение участие в проекте приобретает для Турции и Азербайджана. Для Анкары это шанс утвердиться как центрального энергетического транзитного хаба между Востоком и Западом, что повышает её стратегическую значимость и политические рычаги влияния на

Европейский Союз. Для Азербайджана — это выход на новые рынки, укрепление энергетической независимости и диверсификация экспортной политики. Оба государства получают возможность укрепить свои международные позиции за счёт успешного участия в многостороннем энергетическом проекте, который пользуется поддержкой Запада.

Балканский полуостров традиционно находился в зоне энергетического влияния России, в частности через систему поставок «Газпрома» по трубопроводу «Турецкий поток» и другим связанным маршрутам. Для большинства стран региона характерна высокая степень зависимости от единственного поставщика, что делает их уязвимыми к политическому давлению и экономическим манипуляциям. Особенно это касается таких стран, как Сербия и Болгария, где инфраструктура долгое время была заточена под российский газ [4].

Южный газовый коридор, проходя через территорию Греции и Албании с выходом в Италию, открывает принципиально новые возможности для поставок газа в страны Центральных и Южных Балкан — Северную Македонию, Сербию, Боснию и Герцеговину, Черногорию. Развитие интерконнекторов и новых магистральных направлений (например, IGB — межсистемный соединительный газопровод Греция–Болгария, а также проекты с участием Румынии, Хорватии и Венгрии) способствует включению этих стран в европейскую энергосистему и расширяет доступ к альтернативным источникам газа. При этом постепенно формируется региональный рынок газа, что снижает зависимость от отдельных поставщиков и способствует формированию более устойчивых цен [5]. Это ведёт к ряду положительных последствий: росту энергетической устойчивости и снижению ценовой уязвимости, ослаблению политической зависимости от России, укреплению инфраструктурной и политической связности с Европейским Союзом, ускорению процессов евроинтеграции. В долгосрочной перспективе можно ожидать углубления институционального взаимодействия, унификации нормативно-правовой базы и повышения уровня прозрачности и конкуренции на газовом рынке региона.

Тем не менее, проект сталкивается с рядом вызовов. Во-первых, поставки по Южному газовому коридору в настоящее время ограничены по объёму и требуют расширения добычи и развития транспортной инфраструктуры. Во-вторых, сохраняются политические риски, связанные с нестабильностью на Южном Кавказе и в соседних регионах. В-третьих, значительная часть стран Балкан продолжает сотрудничество с Россией в энергетической сфере, что создаёт конкуренцию проектам Европейского Союза и требует сбалансированного дипломатического подхода. Также важным фактором остаётся необходимость значительных инвестиций в национальные газовые сети и регуляторные реформы.

На Балканах важным направлением станет развитие регионального газового рынка, способного функционировать на принципах рыночной конкуренции, транспарентности и устойчивости. В этом контексте Южный газовый коридор выступает катализатором модернизации энергетической политики, стимулируя реформы, институциональное развитие и гармонизацию с общеевропейскими стандартами. Особое значение приобретает вопрос координации между странами региона, в том числе в рамках инициатив Европейского Союза по интеграции Западных Балкан.

Таким образом, Южный газовый коридор — один из важнейших геополитических проектов последних лет, обладающий потенциалом радикально изменить энергетическую и политическую карту Юго-Восточной Европы. Для Балкан он становится не просто маршрутом поставок газа, но и инструментом укрепления устойчивости, независимости и евроинтеграции. Несмотря на существующие вызовы, значение Южного газового коридора будет только возрастать на фоне продолжающихся глобальных и региональных кризисов, что делает его ключевым элементом долгосрочной энергетической стратегии Европейского Союза и важным фактором стабильности и развития всего Балканского региона.

Литература

1. Cənub Qaz Dəhlizi haqqında Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının qanunu. <https://e-qanun.az/framework/21582> - дата обращения - 08.08.2025
2. Şaban. İ. Cənub qaz dəhlizi. Azərbaycanın XXI əsrdəki meqa layihəsi, 2007-2022. Faktlar, sənədlər, rəqəmlər toplusu. Bakı, TeasPress, 2023, 230 s.
3. Бенашвили К.А. Роль проекта «Южный газовый коридор» в реализации энергетической стратегии Европейского союза // Креативная экономика. — 2020. — Том 14. — №9. — с. 2181–2193
4. Тодорова Р.В. Энергетическая политика балканского региона: специфика, проблемы и перспективы // PolitBook. – 2019. – № 2. – с. 158-175
5. В Болгарии открыли болгаро-греческий газопровод IGB. <https://www.dw.com/ru/v-bolgarii-otkryli-bolgarogreceskij-gazoprovod-igb/a-63307474> - Дата обращения - 08.08.2025

REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINDA XARİCİ GÜCLƏRİN ROLU: BALKAN VƏ CƏNUBİ QAFQAZ REGIONLARININ MÜQAYİSƏSİ

Fatimə GÜLƏMİRLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU)

Beynəlxalq münasibətlər kafedrası

Azərbaycan, Bakı

gulamirlifatima@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6722-686X>

Xülasə

Soyuq müharibənin bitməsindən sonra Cənubi Qafqaz və Balkan regionları özəyində etnik ziddiyyətlərin və qarşıdurmaların olduğu, xarici təhdidlərə qarşı həssaslığın aydın müşahidə edildiyi təhlükəsizlik sistemini miras alaraq xarici qüvvələrin yeni rəqabət meydanına çevrildi. Rusiya, Türkiyə, İran kimi dövlətlər bu regionlarda tarixi təcrübəyə malik olsalar da ABŞ, Aİ və digər yeni oyunçuların xarici siyasətləri üçün hər iki bölgə tamamilə yeni geosiyasi məkan kimi ortaya çıxmışdır. Cənubi Qafqaz və Balkan regionlarının təhlükəsizlik mühitləri yerli dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri ilə yanaşı regiondan kənar aktorların siyasətlərinin səciyyəsiindən asılı olmaları ilə bənzəyirlər. Hər iki bölgənin dövlətləri üçün sabitliyin qorunması, milli mənafehlərin müdafiəsi və regional təhlükəsizlik sistemində rolunu möhkəmləndirmək üçün xarici güclər arasında manevr etmək zəruridir.

***Açar sözlər:** regional qüvvə balans, çoxqütblülük, təsir dairəsi, Balkan regionun geosiyasi əhəmiyyəti, Cənubi Qafqazda geosiyasi rəqabət*

THE ROLE OF FOREIGN POWERS IN FORMING THE REGIONAL SECURITY ENVIRONMENT: A COMPARISON OF THE BALKANS AND SOUTH CAUCASUS REGIONS

Summary

After the end of the Cold War, the South Caucasus and Balkan regions inherited a security system with ethnic contradictions and conflicts at its core, and a clear sensitivity to external threats, and became a new competitive arena for external forces. Although states such as Russia, Türkiye, and Iran have historical experience in these regions, both regions have emerged as completely new geopolitical spaces for the foreign policies of the United States, the EU, and other new players. The security environments of the South Caucasus and Balkan regions are similar in that they depend on the nature of the policies of actors outside the region as much as on the mutual relations of local states. For the states of both regions, it is necessary to maneuver among external powers in order to maintain stability, protect their national interests, and strengthen their role in the regional security system.

***Keywords:** regional balance of power, multipolarity, sphere of influence, geopolitical importance of the Balkan region, geopolitical competition in the South Caucasus*

Müasir dövrdə dünyanın əsas güc mərkəzlərinin üstünlük uğrunda mübarizə apardığı geosiyasi məkanlar kimi Balkan və Cənubi Qafqaz regionları beynəlxalq təhlükəsizlik prizmasından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə isə hər iki region Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında enerji təminatçısı, enerji resurslarının ötürücü kimi əsas rola malikdir. Soyuq müharibə dövründə Cənubi Qafqaz SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi geosiyasi müstəqilliyini itirmişdir. Balkan regionunda isə ölkələrin bəziləri hərbi bloklara qoşulmuş, digərləri isə iki fəvqəldövlətin rəqabətindən yayına bilmişdir. Rumıniya Varşava Müqaviləsi təşkilatının, Türkiyə və Yunanıstan NATO-nun üzvü olduqları halda Yuqoslaviya Qoşulmama

hərəkatının aparıcı qüvvəsi kimi müstəqil siyasət aparmışdır. Bundan başqa Balkan regionu Şərqi Avropanın tərkib hissəsi kimi ABŞ və Sovet İttifaqı arasında ideoloji qarşıdurmanın plasdarmı kimi çıxış edirdi.

İkiqütblü qarşıdurmanın bitməsi regionları münafişələr, transmilli təhdidlər və xarici güclərin rəqabəti üçün açıq və həssas vəziyyətə gətirdi. İlk öncə sovet dövründən miras qalan etnik ziddiyyətlər çox sürətlə gün işığına çıxdı. Balkanlarda Yuqoslaviyanın dağılması, Cənubi Qafqazda Ermənistanın Azərbaycanı təcavüzü, Gürcüstanda separatçı ünsürlərin fəaliyyəti çox ciddi və ziddiyyətli dövrü başlatdı. Bu amil isə regionların yeni müstəqillik qazanan dövlətlərinin hüquqi dövlət quruculuğu və iqtisadi rifahın formalaşdırılması prosesi üçün ciddi maneə və problemlər yaratdı.

Xüsusi diqqət yetirilməli məsələlərdən biri hər iki regionun böyük güclərinin, xüsusilə, ABŞ, Rusiya, Türkiyənin rəqabət meydanına çevrilməsi ilə bağlıdır. Bu məqam bir sıra prizmadan önəmlidir. Region ölkələri dövlət quruculuğunun Qərb dəyərləri yaxud Rusiyanın diktə etdiyi avtoritar idarəetmə meylləri arasında seçim etməli oldular. Digər tərəfdən münafişələrin tənzimlənməsində regiondan kənar böyük güclər mediator kimi çıxış etdilər. Yuqoslaviya müharibəsində ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Deyton sazişləri imzalanmış, Cənubi Qafqazda isə 30 ilə yaxın müddətdə Minsk qrupunun tərkibində ABŞ və Rusiya vasitəçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Digər bir məsələ regionlarda hərbi mövcudluq və müdafiə sahəsində əməkdaşlıqdır. Rusiya Balkan regionu ölkələri ilə mədəni, dini, iqtisadi bağlara sahib olsa da burada hərbi bazası yoxdur. ABŞ və onun Avropalı müttəfiqləri isə NATO vasitəsilə regionda hərbi mövcudluqlarını davam etdirirlər. Cənubi Qafqazda isə əksinə olaraq, Rusiyanın Ermənistanda, həmçinin separatçı rejimlər olan Abxaziya və Cənubi Osetiyada hərbi bazaları mövcuddur və bu yolla regional təhlükəsizlik sistemində söz sahibidir.

Hər iki regionun geosiyasətinə ciddi təsir edən hadisələrdən biri də Rusiyanın Ukrayna ilə müharibəyə başlaması oldu. Rusiyanın hərbi və iqtisadi gücünü müharibəyə yönəltməsi hər iki regionda təsirinin zəifləməsinə səbəb oldu. Bundan başqa əsas məsələlərdən biri region ölkələrinin Qərb-Rusiya qarşıdurmasında öz mövqelərini bəlli etməsi idi. Serbiya və Bosniya və Herseqovina istisna olmaqla, bütün Qərbi Balkan ölkələri Ukraynaya işğal etdikdən sonra Aİ-nin Rusiyaya qarşı sanksiyalarına qoşulduqları halda [2] Cənubi Qafqaz ölkələri adekvat addımı atmadılar. Maraqlı məqamlardan biri odur ki, Rusiyanın Ukraynada müharibə aparması onun həm Balkan, həm də Cənubi Qafqaz ölkələri üçün güvənli və qərəzsiz vasitəçi olması ilə bağlı inamı sarsıtdı. Bu məqamda Qərbin regionda vasitəçilik səylərini ikiqat artırması müşahidə olunur ki, bunun açıq nəticələrindən biri Serbiya və Kosovonun münasibətlərini normallaşdırmaq üçün Aİ planını həyata keçirməyə razılaşdıqlarını bəyan etməsi idi (3). Oxşar tendensiyanın Cənubi Qafqazda da baş verməsinə ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh sazişinin paraflanması ilə bağlı razılığın əldə olunması nümunədir.

Hər iki regionda geosiyasi rəqabətə daxil olan böyük güclərin təsiri ölkələrin integrasiya meyllərində də özünü göstərir. Balkan regionundan Albaniya, Sloveniya, Xorvatiya, Monteneqro və Şimali Makedoniya NATO-nun, Sloveniya və Xorvatiya isə Aİ-nin üzvüdür (1). Cənubi Qafqaz regionu ölkələri hər iki Avropa instutu ilə sıx əlaqələrə malik olsalar da onların üzvlük məsələsi hələ ki, real görünmür. Ermənistan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatında üzvlüyünü dayandırsa da, Avrasiya İqtisadi Birliyində fəaliyyətini davam etdirir.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə iki regionu müqayisə etsək, Balkan regionun dövlətləri daha çox Aİ və NATO yönümlü siyasət apardığı halda, Cənubi Qafqaz sürətlə çoxqütblü geosiyasi məkana çevrilməkdədir. Balkanlar və Cənubi Qafqaz ənənəvi güclərin rəqabəti baxımından oxşardır. Belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi iki region ABŞ, Aİ, Rusiya, Türkiyənin rəqabət meydanı kimi çıxış edirdi. Son dövrlərə Çin beynəlxalq nəqliyyat və ticarət layihələrini iki regionda da genişləndirir. Cənubi Qafqaz və Balkanlardan keçən nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin inkişafı Rusiyadan keçən lojistik xətlərin önəmini və onlara olan ehtiyacı azaldır. Cənubi Qafqazı Balkanlardan fərqləndirən məqam burada ənənəvi güclərlə yanaşı Hindistan, Pakistan, İsrail, Ərəb dövlətləri kimi yeni oyunçuların region ölkələri ilə əlaqələrini inkişaf etdirməsidir.

Ümumilikdə, Cənubi Qafqaz və Balkanlar tarixi inkişafı, strateji əhəmiyyəti, geosiyasi rəqabətdə oynadıqları rola görə oxşar inkişaf xüsusiyyətlərə malikdir. Hər iki regionda sabitlik və təhlükəsizliyin

formalaşması region ölkələrinin qarşılıqlı münasibətlərinin, regional dialoq və əməkdaşlıq platformalarının inkişafı ilə yanaşı, böyük güclərin regional strategiyaları arasında balansı saxlamaq qabiliyyətlərindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Coffey L. Why the Balkans Region Is So Important to Europe. *May 24, 2024*//<https://www.hudson.org/foreign-policy/why-balkans-region-so-important-europe-luke-coffey>
2. Haves E. Western Balkans and the Dayton Peace Agreement. UK Parliament, House of Lords Library. 06 October, 2023// <https://lordslibrary.parliament.uk/western-balkans-and-the-dayton-peace-agreement>
3. Samorukov M. Surviving the War: Russia-Western Balkan Ties After the Invasion of Ukraine. Carnegie Endowment. April 25, 2023// <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2023/04/surviving-the-war-russia-western-balkan-ties-after-the-invasion-of-ukraine>

BALKAN REGIONUNUN GEOSİYASI ƏHƏMİYYƏTİ

Zümrüd MƏLİKOVA

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

İctimai elmlər kafedrasının müdiri

Azərbaycan, Bakı

zumrud.melik@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-1282-888X>

Xülasə

Bu məqalə Balkan regionunun geosiyasi əhəmiyyətini tarixi və müasir kontekstlərdə təhlil edir. Balkan yarımadasının strateji coğrafi mövqeyi, etnik və dini müxtəlifliyi, imperiyalar arasında geosiyasi rəqabət məkanı olması habelə, mütəmadi baş verən millətçilik hərəkətləri regionun beynəlxalq münasibətlər sistemində həssas və mühüm rol oynamasına səbəb olmuşdur. Məqalədə XIX əsrdən başlayaraq Balkanlarda formalaşan milli-azadlıq hərəkətlərinin “Şərq məsələsi”nin kəskinləşməsinə təsiri, dünya müharibələrinin Balkanlarda geosiyasi mühitini dəyişdirməsi, Yuqoslaviya Federasiyasının süqutundan sonra baş vermiş etnosiyasi münaqişələr geniş şəkildə araşdırılır. Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatların (BMT, NATO, Aİ, ATƏT) Balkanlarda sabitliyin qorunmasında oynadığı rol, müasir dövrdə böyük güclərin – Avropa İttifaqı, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Çin və Yaxın Şərq ölkələrinin regiondakı maraqları təhlil olunur. Məqalə Balkanların enerji dəhlizləri, nəqliyyat marşrutları, iqtisadi potensialı və diasporaların fəaliyyəti baxımından qlobal geosiyasi sistemdəki əhəmiyyətini ön plana çıxarır. Nəticə etibarilə, Balkan regionunun sabitliyinin regional əməkdaşlıq, etnik-dini balansın qorunması və beynəlxalq təşkilatlarla davamlı integrasiya ilə sıx bağlı olduğu qənaətinə gəlinir.

***Açar sözlər:** Balkan regionu, geosiyasi maraqlar, etnik və dini müxtəliflik, Yuqoslaviya böhranı, beynəlxalq təşkilatlar, enerji dəhlizləri, regional sabitlik*

THE GEOPOLITICAL IMPORTANCE OF THE BALKAN REGION

Abstract

This article analyzes the geopolitical significance of the Balkan region within both historical and contemporary contexts. The Balkan Peninsula's strategic geographical location, ethnic and religious diversity, its role as a zone of geopolitical rivalry among empires, as well as recurring nationalist movements have made the region a sensitive and important actor in the system of international relations. The article examines in detail the impact of national liberation movements that emerged in the Balkans from the nineteenth century onward on the intensification of the “Eastern Question,” the transformation of the geopolitical environment of the Balkans during the world wars, and the ethno-political conflicts that followed the collapse of the Yugoslav Federation. At the same time, the role of international organizations (the United Nations, NATO, the European Union, and the OSCE) in maintaining stability in the Balkans, as well as the interests of major powers – namely the European Union, the United States, Russia, Türkiye, China, and Middle Eastern countries – in the region in the contemporary period are analyzed. The article highlights the importance of the Balkans in the global geopolitical system in terms of energy corridors, transportation routes, economic potential, and the activities of diasporas. In conclusion, it is argued that the stability of the Balkan region is closely linked to regional cooperation, the preservation of ethnic and religious balance, and sustained integration with international organizations.

Keywords: *Balkan region, geopolitical interests, ethnic and religious diversity, Yugoslav crisis, international organizations, energy corridors, regional stability*

Balkan yarımadası Avropanın cənub-şərqində yerləşən və əsrlər boyu strateji mövqeyi ilə fərqlənən mühüm geosiyasi regiondur. Coğrafi mövqeyi, tarixi proseslərdə yeri, etnik və dini müxtəlifliyi ilə seçilən bu məkan beynəlxalq münasibətlərin ən mürəkkəb düyünlərindən biri olmuşdur. XIX əsrdən başlayaraq müstəqillik hərəkətlərinin, millətçilik ideologiyalarının və böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu bir məkana çevrilmişdir. Balkanlarda böyük dövlətlərin hegemonluq uğrunda geosiyasi rəqabəti beynəlxalq münasibətlərdə məşhur “Şərq məsələsi”ni (The Eastern Question) doğurmuşdur. XX əsrin birinci rübündə və soyuq müharibənin son fazasında baş vermiş Balkan müharibələri regionun geosiyasi əhəmiyyətini bir daha təsdiqlədi. Müasir dövrdə Balkanlar Avropa İttifaqı (Aİ), NATO, Rusiya, Türkiyə və ABŞ kimi beynəlxalq güclərin geosiyasi maraqları dairəsindədir. Balkan xalqları regionda geosiyasi rəqabətdən ciddi təsirlənmişlər. Bununla bağlı 1996-cı il martın 9-da məşhur britaniyalı siyasətçi Marqaret Tetçer Fultonda Vestminster kollecində tələbələr qarşısında çıxışında qeyd etmişdir: “Balkan xalqları öhdəsindən gələ bildiklərindən daha çox tarix yaradırlar və keçmişlərinin yükü indikilərin üzərindədir” [13].

Balkanlar minilliklər boyunca fərqli imperiyaların hökmranlığı altında olmuşdur. Roma imperiyası, sonralar Bizans imperiyası dövründə regionun mədəni və siyasi inkişafında bu imperiyaların tarixi-siyasi mirası mühüm rola malik olub. XIII-XV əsrlərdə isə Osmanlı imperiyasının Balkanlarda genişlənməsi ərazi və etnik strukturun dəyişməsinə səbəb olmuş, Osmanlı kimliyi formalaşmışdır. Osmanlı dövründə çoxmillətli və çoxdini bir region kimi inkişaf edən Balkanlarda pravoslav, katolik və islam icmaları müxtəlif sosial və siyasi rol oynamışlar. Avstriya-Macaristan imperiyası da xüsusilə şimali və qərbi Balkanlarda təsirini göstərərək Osmanlı ilə sərhəd bölgələrində strateji balans yaratmağa çalışmışdır. XIX əsrdə Avropa güclərinin Balkanlar üzərindəki təsiri, milli hərəkətlərin başlaması ilə daha da aydın görünməyə başladı və XIX əsrin əvvəllərində Balkanlar millətçilik ideyalarının mərkəzinə çevrildi. Serbiya (1804-1878), Yunanıstan (1821-1830) və Bolqarıstan (1878) milli hərəkətlər nəticəsində Osmanlıdan müstəqillik əldə etdilər. Bu dövrdə regionda milli kimliklərin formalaşması, etnik qruplar arasında sərhədlərin və siyasi təsirin müəyyənləşdirilməsi prosesi başlamışdır. Millətçilik hərəkətləri yalnız siyasi müstəqillik üçün deyil, həm də tarixi və mədəni irsin qorunması məqsədini güdürdü. Bu, həm də Avropa güclərinin regiondakı maraqları ilə kəsişərək, XX əsrin əvvəllərində Balkan müharibələrinə zəmin hazırladı. 1912-1913-cü illərdə baş verən Balkan müharibələri Osmanlının Avropa ərazilərinin bölüşdürülməsi ilə nəticələnmişdir. Bu müharibələr yalnız regional güclərin balansını pozmadı, həm də I Dünya Müharibəsinin başlanmasına təsir göstərən zəmindəki qarşıdurmaların bir hissəsi oldu. Müharibələrin nəticəsi olaraq, Balkan ölkələrindən Serbiya gücləndi, Albaniya müstəqillik qazandı, Yunanıstan və Bolqarıstan isə ərazilərini genişləndirdi. Regionda status-quo dəyişməsi fonunda Avropa gücləri arasında yeni diplomatik münasibətləri formalaşdırdı. II dünya müharibəsindən sonra isə Yuqoslaviya Federasiyasının yaranması Balkanlarda siyasi sabitlik yaratmaq məqsədi daşısa da, etnik və dini fərqliliklər səbəbindən əldə olunmuş sülh uzun müddətli olmadı. 1990-cı illərdə Yuqoslaviya dağıldıqdan sonra Bosniya və Herseqovina, Kosovo və Xorvatiyada baş verən münaqişələr regionun geosiyasi həssaslığını göstərdi. Balkanlarda etnosiyasi münaqişələr regionun Avropa təhlükəsizliyindəki mühüm yerini müəyyənləşdirdi. Bu dövrdə NATO, BMT və digər beynəlxalq təşkilatların müdaxiləsi qaçınılmaz oldu.

Millətçilik və kimlik siyasəti. “Xalqların və dinlərin mozaikası” adlandırılan Balkan regionu tarixən etnik və dini müxtəlifliklə seçilir və bu müxtəliflik siyasi həyatın formalaşmasında mühüm rol oynayır. XIX əsrdən etibarən millətçilik ideologiyası Balkan dövlətlərinin quruculuğu prosesinə əsas təsir edən amil olmuşdur. Millətçilik həm siyasi, həm də mədəni bir hərəkət kimi, xalqların öz kimliklərini qorumaq və müstəqillik uğrunda mübarizə aparmaq vasitəsi kimi ortaya çıxmışdır. Yuqoslaviya Federasiyasının dağılması və 1990-cı illərdə baş verən silahlı münaqişələr, millətçilik və etnik kimlik siyasəti regionda uzunmüddətli sabitliyi pozan amillərdən biridir. Məsələn, Bosniya və Herseqovina, Kosovo və Xorvatiya münaqişələri etnik təmizləmə və siyasi parçalanma ilə müşayiət

olundu. Millətçilik siyasəti yalnız dövlətlərin sərhədlərinin formalaşmasında deyil, həm də sosial və iqtisadi münasibətlərə təsir göstərmişdir. Etnik kimliklərin siyasi alət kimi istifadə olunması, region dövlətlərinin daxili siyasətini və beynəlxalq əlaqələrini birbaşa formalaşdırmışdır. Nəticə etibarilə, Balkanlarda demokratik proseslər, milli azlıqların hüquqları və regional əməkdaşlıq məsələləri həmişə həssas mövzu olaraq qalır. Regionda millətçilik və kimlik siyasəti həm də Avropa İttifaqı və NATO ilə integrasiya proseslərinə təsir göstərir. Millətçilik problemlərinin həlli və etnik azlıqların hüquqlarının qorunması, regional sabitlik və geosiyasi balans üçün mühüm şərtlərdən biridir.

Qeyd olunduğu kimi, Balkan regionu Avropanın etnik və dini baxımdan ən rəngarəng bölgələrindən biridir. Burada serblər, albanlar, yunanlar, bolqarlar, boşnaklar və digər etnik qruplar birgə yaşayır. Etnik müxtəliflik regionun sosial və siyasi həyatında mühüm rol oynayır və bu tarixən həm əməkdaşlıq, həm də qarşıdurma mənbəyi olmuşdur [3]. Dini mənsubiyyətlər də regionun siyasi və mədəni həyatına birbaşa təsir edir: pravoslavlıq, katoliklik və islam Balkanların əsas dini xəritəsini formalaşdırır. Bu müxtəliflik, xüsusilə Osmanlı dövründə və XX əsrin sonundakı Yuqoslaviya müharibələri zamanı az rol oynamadı önəmli rol oynamışdır. Etnik və dini müxtəliflik həmçinin müasir dövrdə regionun integrasiya və diplomatik proseslərinə də təsir göstərir. Məsələn, Bosniya və Herseqovində etnik və dini qrupların siyasi təmsilçiliyi, dövlət idarəçiliyi və Avropa İttifaqı ilə integrasiya proseslərinə birbaşa təsir edir. Etnik və dini balansın qorunması regional sabitliyin təmin edilməsində əsas şərtidir [8]. Balkanlardakı etnik və dini müxtəliflik həm regionun zəngin mədəni irsini formalaşdırır, həm də siyasi və geosiyasi proseslərin həssaslığını artırır. Balkanların “barıt çəlləyi”nə bənzədilməsi təsadüfi deyildi.

XX əsr Balkan regionunun geosiyasi mənzərəsini formalaşdıran dövrlərdən biri olmaqla böyük güclərin Balkan siyasətinin və geosiyasi maraqlarının kəskinləşməsi mərhələsidir. Bu əsr boyunca regionda baş vermiş müharibələr, imperiyalararası qarşıdurmalar və dövlətlərin sərhəd dəyişiklikləri Balkanların beynəlxalq münasibətlərdəki rolunu artırmışdır. Birinci Balkan müharibəsi zamanı Serbiya, Yunanıstan, Bolqarıstan və Monteneqro Osmanlıya qarşı birləşdi. İkinci Balkan müharibəsi isə bu dövlətlərin bir-biri ilə torpaq mübahisələrinə gətirib çıxardı [1]. Bu müharibələr yalnız regional tarazlığı pozmadı, həm də I Dünya Müharibəsinin başlanmasına zəmin yaratdı. XX əsrin ikinci yarısında isə Yuqoslaviya Federasiyasının yaranması və parçalanması regionda yeni siyasi problemlər ortaya çıxardı. 1990-cı illərdə baş verən Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya və Kosovo müharibələri etnik və dini zəmində ciddi qarşıdurmalara səbəb oldu. Bu dövrdə regionun sabitliyi yalnız daxili siyasi vasitələrlə deyil, həm də beynəlxalq müdaxilə vasitəsilə qorundu. NATO-nun hərbi əməliyyatları, BMT sülhməramlı missiyaları və Avropa İttifaqının diplomatik təşəbbüsləri regionun beynəlxalq münasibətlərində önəmli rol oynadı [2; 4]. Balkan münaqişələri eyni zamanda böyük güclərin regiona müdaxiləsinin zəruriliyini ortaya qoydu. Rusiya, ABŞ, Avropa İttifaqı və NATO regionun sabitliyini təmin etmək və öz geosiyasi maraqlarını qorumaq üçün aktiv siyasət yürütmüşdür. Bu isə Balkanların XX əsrdə həm milli, həm də beynəlxalq siyasət üçün həssas bir məkan kimi formalaşmasına gətirib çıxarmışdır [8].

Balkan regionu geosiyasi baxımdan həssas bir məkandır və burada sabitliyin qorunması üçün beynəlxalq təşkilatların rolu əvəzsizdir. BMT, NATO, Avropa Şurası və ATƏT (OSCE) kimi qurumlar regionun təhlükəsizliyində, demokratik inkişafında və siyasi sabitliyində mühüm rol oynayır [12]. BMT sülhməramlı missiyaları vasitəsilə münaqişə zonalarında təhlükəsizliyin qorunmasına, mülki əhalinin müdafiəsinə və humanitar yardımın çatdırılmasına töhfə verir. 1990-cı illərdə baş verən Yuqoslaviya müharibələri zamanı BMT sülhməramlı qüvvələri regionda sabitliyin təmin olunmasında əsas aktor olsa da, [4] təşkilatın fəaliyyəti bir çox epizodlarda mənfəəti və tərəfli qiymətləndirilməlidir. Belə ki, serb millətçiləri tərəfindən törədilən etnik təmizlənmənin qarşısının alınmasında BMT sülhməramlılarının fəaliyyəti qeyri-səmərəli olmuşdur. NATO isə hərbi və siyasi vasitələrdən istifadə edərək, xüsusilə Kosovoda 1999-cu ildə baş vermiş əməliyyatlar vasitəsilə bölgədə sülhün təmin olunmasında aktiv rol oynamışdır. NATO-nun müdaxiləsi həm regional sabitliyə, həm də beynəlxalq hüququn qorunmasına xidmət etmişdir. Avropa Şurası və ATƏT isə əsasən demokratiyanın, insan hüquqlarının və seçki proseslərinin təşviqinə yönəlmiş fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatlar region

dövlətlərinin Avropa İttifaqına integrasiyasına hazırlıq və siyasi standartların yüksəldilməsi istiqamətində fəaliyyət aparırlar [5]. Beynəlxalq təşkilatların rolu yalnız siyasi sabitliyi qorumaqla məhdudlaşmır; onlar həm də iqtisadi və sosial inkişaf layihələrini dəstəkləyir, region dövlətləri arasında əməkdaşlıq mühitini gücləndirir. Beləliklə, beynəlxalq təşkilatlar Balkanlarda geosiyasi balansın qorunması və regional əməkdaşlığın təşviqində əsas aktorlar hesab olunur [2].

Müasir dövrdə Balkanların geosiyasi əhəmiyyəti. Balkan regionu müasir dövrdə də geosiyasi baxımdan strateji əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Region Avropa İttifaqı (Aİ), NATO, Rusiya, ABŞ və Türkiyə kimi böyük güclərin maraq dairəsindədir. Bu maraqlar həm siyasi, həm iqtisadi, həm də hərbi aspektlərdə özünü göstərir [5]. Balkan dövlətlərinin əksəriyyəti Aİ və NATO ilə sıx əməkdaşlıq edir, Avropa ailəsinin bir üzvünə çevrilmişlər. Məsələn, Xorvatiya və Bolqarıstan artıq həm Aİ, həm də NATO üzvüdür, Monteneqro və Albaniya isə NATO üzvüdür. Serbiya isə balanslı siyasət yürüdərək həm Avropa, həm də Rusiya ilə əlaqələrini qorumağa çalışır. Bu, regionun geosiyasi həssaslığını və strateji əhəmiyyətini göstərir. Rusiya, Serbiya və digər region dövlətləri vasitəsilə Balkanlarda təsirini saxlamağa çalışır. Enerji layihələri, diplomatik əlaqələr və hərbi əməkdaşlıq vasitəsilə Moskva regional balansda iştirak edir. Türkiyə isə Osmanlı mirası, dini və mədəni əlaqələr və iqtisadi layihələr vasitəsilə Balkanlarda mövqeyini gücləndirir. ABŞ isə təhlükəsizlik və diplomatiya vasitəsilə regionda geosiyasi rolunu davam etdirir [8]. Müasir dövrdə Balkanların strateji əhəmiyyəti yalnız siyasi təsirlərlə məhdudlaşmır. Region enerji dəhlizlərinin, nəqliyyat marşrutlarının və regional əməkdaşlıq təşəbbüslərinin kəsişmə nöqtəsində yerləşir. Bu baxımdan, Balkanlar Avropa və Asiya arasında həm iqtisadi, həm də geosiyasi körpü rolunu oynayır. Müasir dövrdə Balkanların geosiyasi əhəmiyyəti, regional sabitliyin qorunması, enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq güclərin maraqlarının toqquşması ilə sıx bağlıdır. Region həm beynəlxalq siyasət, həm də Avropa integrasiyası baxımından strateji məkandır.

Çin və Yaxın Şərq ölkələrinin təsiri. Son illərdə Qlobal Cənubun beynəlxalq münasibətlərdə rolunun, geosiyasi imkanlarının və təsirinin artması Balkanlardan yan keçmir. Müasir dövrdə region yalnız Avropa və ABŞ maraqları ilə məhdudlaşmır, həm də Çin və Yaxın Şərq ölkələrinin təsiri altında formalaşır. Çin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü çərçivəsində regionda infrastruktur, nəqliyyat və enerji layihələrinə böyük sərmayə qoyur. Məsələn, Çin sərmayələri xüsusilə Yunanıstan, Serbiya və Monteneqro kimi ölkələrdə liman, yol və enerji infrastrukturlarının inkişafına yönəlmişdir [8]. Bu layihələr yalnız iqtisadi fayda təmin etmir, həm də Pekinin Balkanlarda geosiyasi nüfuzunu gücləndirir. Yaxın Şərq ölkələri, xüsusilə Türkiyə, Qatar və BƏƏ, regionda iqtisadi və diplomatik təsirini diasporalar, investisiyalar və mədəni layihələr vasitəsilə həyata keçirir. Türkiyə Osmanlı mirası, dini və mədəni əlaqələrdən istifadə edərək Balkan ölkələrində yumşaq güc (soft power) strategiyası yürüdür. Qatar və BƏƏ isə əsasən enerji və maliyyə sahəsində sərmayələr qoymaqla regionda təsir sahəsini genişləndirir. Bu xarici aktorların iştirakı, Balkanlarda geosiyasi rəqabəti daha mürəkkəb edir və region dövlətlərini müxtəlif təsir sahələri arasında balans yaratmağa məcbur edir. Çin və Yaxın Şərq ölkələrinin rolu həm iqtisadi, həm də siyasi sahədə Balkanların müasir geosiyasi əhəmiyyətini artırır.

Balkan regionu Avropa üçün enerji və iqtisadi baxımdan strateji əhəmiyyətli məkandır. Region həm Qərb, həm də Şərq enerji dəhlizlərinin üzərində yerləşir, bu da onun geosiyasi əhəmiyyətini artırır. Cənub Qaz Dəhlizi, “Türk Axını” və digər enerji layihələri Balkanlar vasitəsilə Avropaya qaz və digər enerji resurslarının daşınmasını təmin edir [6]. Regionun iqtisadi inkişaf səviyyəsi dövlətlər arasında fərqlidir. İşsizlik, korrupsiya və sənayedə aşağı inkişaf bəzi ölkələrdə hələ də ciddi problemlər olaraq qalır. Bununla yanaşı, xarici sərmayələr, turizm, nəqliyyat və enerji infrastrukturuna qoyulan sərmayələr regionun iqtisadiyyatını gücləndirir. Çin, Türkiyə və Yaxın Şərq ölkələrinin sərmayələri isə iqtisadi və geosiyasi təsiri artırır [8]. Balkanların iqtisadi potensialı və enerji layihələri həm region dövlətləri arasında əməkdaşlıq üçün imkanlar yaradır, həm də böyük güclərin maraqlarının toqquşmasına səbəb olur. Məsələn, enerji və infrastruktur dəhlizləri yalnız iqtisadi fayda təmin etmir, həm də Avropa və Asiya arasında strateji nəqliyyat və enerji körpüsü rolunu oynayır.

Balkan regionunda diasporaların rolu həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni sahələrdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xaricdə yaşayan Balkan icmaları öz ölkələrinin daxili siyasətinə və beynəlxalq əlaqələrinə təsir göstərirlər. Bu təsir, həm region dövlətlərinin qərarvermə proseslərinə, həm də

beynəlxalq layihələrə yönəlmiş diplomatik təşəbbüslərə çevrilir [8]. Məsələn, Serbiya, Albaniya və Bosniya diasporaları müxtəlif ölkələrdə siyasi lobbicilik fəaliyyətləri həyata keçirir, həmçinin humanitar yardım və sərmayələr vasitəsilə ölkələrinə dəstək olurlar. Diasporaların iştirakı, region dövlətlərinin Avropa İttifaqına integrasiyası, iqtisadi inkişaf və sosial layihələrində əhəmiyyətli rol oynayır. Bundan əlavə, diasporalar mədəni əlaqələrin qorunması və region dövlətləri arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün vasitə kimi çıxış edir. Onların fəaliyyəti Balkanların həm daxili, həm də xarici siyasətində geosiyasi təsirin genişlənməsinə səbəb olur. Diasporalar Balkan regionunda yalnız sosial-mədəni əlaqələri gücləndirmir, həm də beynəlxalq münasibətlərdə strateji rol oynayır, region dövlətlərinə əlavə siyasi və iqtisadi nüfuz qazandırır.

Nəticə

Balkan regionu geosiyasi baxımdan Avropanın ən mürəkkəb və strateji məkanlarından biridir. Tarix boyunca imperiyalararası rəqabət, millətçilik hərəkətləri və etnik-dini müxtəliflik regionun həssaslığını formalaşdırmışdır. XX əsrdə baş vermiş müharibələr, Yuqoslaviya böhranı və etnik qarşıdurmalar göstərdi ki, Balkanların sabitliyi yalnız daxili amillərlə deyil, beynəlxalq təşkilatların iştirakı və regional əməkdaşlıqla təmin oluna bilər. Müasir dövrdə regionun geosiyasi əhəmiyyəti həm Avropa İttifaqı və NATO ilə integrasiya, həm də Rusiya, ABŞ, Çin və Yaxın Şərq ölkələrinin maraqlarının toqquşması ilə artır. Enerji dəhlizləri, nəqliyyat marşrutları, diasporaların fəaliyyəti və iqtisadi potensial Balkanları yalnız regional deyil, eyni zamanda global geosiyasi mərkəz halına gətirir. Bütün bu faktorlar göstərir ki, Balkanların gələcək inkişafı və sabitliyi region dövlətlərinin daxili siyasətinin, etnik-dini balansının qorunmasının, regional əməkdaşlıq təşəbbüslərinin və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin davamlılığı ilə sıx bağlıdır. Balkan regionu müasir dövrdə Avropanın və Avrasiyanın geosiyasi xəritəsində mühüm rol oynamaqda davam edir.

Ədəbiyyat

1. Jelavich, B. (1983). History of the Balkans. Cambridge University Press.
2. Glenny, M. (2012). The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804–2012. Penguin.
3. Todorova, M. (2009). Imagining the Balkans. Oxford University Press.
4. Kaplan, R. D. (1993). Balkan Ghosts: A Journey Through History. St. Martin's Press.
5. European Commission. (2022). Enlargement Strategy and Reports.
6. World Bank. (2021). Western Balkans Regular Economic Report.
7. NATO. (2020). NATO's role in the Western Balkans.
8. Bideleux, R., & Jeffries, I. (2007). The Balkans: A Post-Communist History. Routledge.
9. Cviic, C., & Sanfey, P. (2010). In Search of the Balkan Recovery: The Political and Economic Reemergence of South-Eastern Europe. Hurst.
10. Vejvoda, I. (2001). Democratization in the Balkans: Dilemmas and Prospects. Journal of Democracy, 12(3).
11. International Crisis Group. (2022). Balkans Report Series.
12. OSCE. (2021). Stability and Security in South Eastern Europe.
13. Балканы производят больше истории, чем могут потреблять. <https://ru.citaty.net/tsitaty/2065383-uinston-cherchill-balkany-proizvodiat-bolshe-istorii-chem-mogut-potre/>

BALKANLAR – GEOSİYASİ MƏKAN KİMİ

Xanım ƏSƏDOVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (ADAU)

Azərbaycan, Gəncə

xanim.as@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-7476-3354>

Seymur MƏSTALIYEV

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (ADAU)

Azərbaycan, Gəncə

semurmastaliyev17@gmail.com

Xülasə

Məqalənin məqsədi Balkan kimliyinin aparıcı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onun tarixi-coğrafi sərhədlərini aydınlaşdırmaqdır. Müəllif Balkanları yalnız fiziki-coğrafi məkanda deyil, həm də geo-mədəni və geosiyasi müstəvidə təhlil edir, bununla yanaşı Cənub-Şərqi Avropanın müasir xalqlarının sivilizasiya baxımından özünüidentifikasiya xüsusiyyətlərini araşdırır. İddia olunur ki, Balkanlar simvolik mənada Avropanın periferiyası olaraq qalır və şimal-qərb istiqamətində sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Məqalədə müxtəlif xalqların və dövlətlərin ümumi Balkan supramilli kimliyi çərçivəsində integrasiya edilməsinin ideoloji aspektləri və bu prosesin onlar üçün əhəmiyyəti geniş şəkildə işıqlandırılır. Nəticə olaraq vurğulanır ki, Balkan xalqları psixoloji və mədəni mənada bir-birinə yaxın olsalar da və avropalıların gözündə öz imiclərini aydın şəkildə dərk etsələr də, ümumbalkan ideyasının reallaşması çox vaxt başlanğıc mərhələdən o yana keçmir və praktik nəticə vermir.

Açar sözlər: *Balkanlar, balkanlaşma, Balkan bölgəsi, balkan kimliyi, Balkan yarımadası*

Annotation

The article attempts to define the main features of the Balkan identity and to outline its historical and geographical contours. The author examines the Balkans as a physical-geographical, geo-cultural and geopolitical space, and also analyzes the civilizational self-identifications of the modern peoples of South-Eastern Europe. It is argued that the Balkans remain, symbolically, a peripheral region of Europe, with no generally accepted borders in the north and west. Ideological questions about the inclusion of various peoples and states in a common Balkan supranational identity and its significance for them are examined in detail. The Balkan states feel close to each other in a mental sense, are well aware of their image in the eyes of Europeans, but if a common pan-Balkan idea begins to make its way into life, its implementation usually stops before reaching a constructive conclusion.

Keywords: *Balkans, Balkanization, Balkan region, Balkan identity, Balkan Peninsula*

Müxtəlif xalqların ortaq tarixi və mədəni xüsusiyyətləri, onların coğrafi yaxınlığı və eyni məkan daxilində uzunmüddətli birgə yaşamaları, çox vaxt fəvqəlmilli kimliyin yaranması və regional integrasiyanın güclənməsi üçün əsas zəmin yaradır. Bu baxımdan məqalənin məqsədi Balkan kimliyinin ikili xarakterini və onun məkanla bağlı əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu məqalədə “identiklik” anlayışı insan fərdlərinin və ya qruplarının (sosial, siyasi, etnik, mədəni-sivilizasiya, ərazi və s.) həm subyektiv, həm də obyektiv cəhətlərinin bütövlüyü kimi dərk olunur. Belə xüsusiyyətlər onların özünəməxsusluğunu, təkrarolunmazlığını və digər fərdlərdən və ya qruplardan fərqləndirici cizgilərini

müəyyənləşdirir. Balkan mədəniyyəti, tarixi və coğrafiyasına dair çoxsaylı araşdırmalar mövcud olsa da, bölgənin alimlərini əsas sual maraqlandırır: Avropanın bu günki periferiyasında ortağ, millətlərüstü bir kimlik varmı? Bu suala cavab tapmaq üçün belə bir fərziyyə irəli sürülür: Balkanlar sakinlərinin ümumi identikliyi formalaşdıran, milli və dini sərhədləri aşan bir məkan kimi qəbul edilə bilər. Lakin həmin kimlik nə siyasi, nə də institusional integrasiyanı təmin edəcək dərəcədə nüfuzlu və cazibədar görünür. Bunun əsas səbəbi odur ki, müəyyən sərhədlərin sərt şəkildə ayrılmasına baxmayaraq, bir neçə identifikasiya markerləri eyni vaxtda üst-üstə düşür: Balkanlar, Mərkəzi Avropa, Qara dəniz, Aralıq dənizi hövzəsi, İslam aləmi və s. Balkan mədəni kimliyini araşdırarkən isə yarımadaanın coğrafi və təbii xüsusiyyətlərinə toxunmamaq mümkün deyil. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, Avropanın bu bölgəsində yaşayan xalqların mədəniyyət və dünyagörüşü onların tarixi inkişafı ilə yanaşı, müxtəlif təbii-coğrafi mühitlə də sıx əlaqəlidir. Landşaftların zənginliyi nəsil-dən-nəsilə ötürülərək etnik, dil, dini və folklor müxtəlifliyinin əsrlər boyu yaşamasına şərait yaradıb. Balkan yarımadası isə adını şərq hissəsində — Bolqarıstan və Şərqi Serbiya ərazilərində təqribən 530 km uzunluqda paralel uzanan Balkan dağlarından götürmüşdür. “Balkan” termini Türk mənşəlidir və “yaşıl meşələrlə örtülü dağlar” mənasını ifadə edir. XIX əsrin əvvəlindən etibarən bu ad elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Həmin dövrdə Johann August Zeune Balkanları Avropanın ayrıca bir yarımadası kimi xarakterizə etmişdir. Daha qədim mənbələrdə isə bu dağlar Hemus, Stara Planina, Catena Mundi və ya Catena del Mundo adları ilə qeyd olunmuş, bu adlar isə “dünyanın mərkəzi” mənasına gəlmişdir [9; 14]. Balkan dağları uzun müddət Yunanıstan, Trakya və Makedoniyanın şimal sərhədi rolunu oynamış və yunanlar tərəfindən sivil dünyanın hüdudu kimi qəbul edilmişdir. İ.A. Zeune isə hesab edirdi ki, Balkan silsiləsi Qara dəniz sahillərindən başlayaraq qərbdə Alp dağlarınadək fasiləsiz şəkildə uzanır. Bu fikrin yanlış olduğu sonradan sübut edilsə də, XIX əsrin sonlarından və XX əsrin əvvəllərindən etibarən “Balkanlar” anlayışı Avropada, Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra formalaşan yeni geosiyasi və mədəni-coğrafi məkanı ifadə etmək üçün daha geniş şəkildə işlədilməyə başlamışdır. Bioiklim və morfoloji şəraitin olduqca rəngarəng olmasına baxmayaraq, Balkan yarımadasının başlıca fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərindən biri çoxsaylı dağ sistemlərinin mövcudluğudur. Bunlara Stara Planina, Rilo-Rodop massivi, Dinar yaylası, Pindus və Peloponnes dağları daxildir. Yarımadaanın dağlıq relyefi həm məkanın qavranılmasında, həm də təsəvvür edilən coğrafi obrazlarda özünü açıq şəkildə göstərir. Elə bu səbəbdən V.Papakostanın “Balkan” adının coğrafi reallığa tam uyğun gəldiyi — yəni, Avropanın ən dağlıq yarımadasını ifadə etdiyi fikri haqlı sayıla bilər [7; 71]. Fiziki-coğrafi baxımdan Balkan yarımadasının sahəsi təqribən 505 min kvadrat kilometrdir ki, bu da Avropa qitəsinin 4,96%-nə və dünya ərazisinin 0,33%-nə bərabərdir. Yarımada üç istiqamətdən — cənub-qərbdən, şərqdən və cənubdan Adriatik, İoniya, Egey, Mərmərə və Qara dənizi ilə dəqiq sərhədlənir. Əsas mübahisəli məsələ isə yarımadaanın qərb və şimal hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır və bu, həm geomədəni, həm də geosiyasi aspektlərdə müzakirələr doğurur. Balkan yarımadası şimaldan materiklə o dərəcədə sıx bağlıdır ki, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən sərhəd xətləri yalnız şərti xarakter daşıyır [11; 136]. Maraqlıdır ki, bəzi xorvat coğrafiyaşünasları ümumiyyətlə Balkan yarımadasının mövcudluğunu qəbul etmirlər. Xorvat milli kimliyi və onun “Balkan” anlayışı ilə bağlı topofobiyasını izah etmək baxımından Mirela Slukan Altiçin mövqeyi diqqətəlayiqdir. O, Xorvatiyanın Balkanlarla bağlılığını rədd edir və bildirir ki, fərqli yarımada mövqeyinə yalnız Yunanıstan, həmçinin Albaniya və Makedoniyanın müəyyən hissələri malikdir. “Balkan yarımadasını ayrıca ayırmaq üçün real coğrafi əsas mövcud deyil, çünki Balkan anlayışı əslində sırf geosiyasi kateqoriyadır. Tarixi coğrafiyaşünas V.Roqiçin fikrincə, əgər Avropanın bu bölgəsində yarımada anlayışı işlədiləcəkdisə, onu daha çox yunan-alban yarımadası adlandırmaq məqsədəuyğun olardı. Çünki məhz bu ad mövcud fiziki və coğrafi reallığı daha dəqiq əks etdirir.” [5; 405]. Şimal sərhədi ilə bağlı ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri müxtəlif yanşmaların mövcudluğudur. Onların içində ən məşhuru serb coğrafiyaşünası Yovan Cvijiçin (1865–1927) irəli sürdüyü konsepsiyadır. Onun fikrincə, Balkan yarımadasının şimal hüdudu Sava və Dunay çayları boyunca, Pannoniya düzənliyinin kənarında müəyyənləşdirilməlidir. Belə olduqda Mərkəzi Avropa ilə quru sərhədinin uzunluğu 1600 kilometrdən çox olur. Qərbdə yarımadaanın sərhədi Triest körfəzindən başlayaraq Soça (İsonzo), İdrice, Sora və Sava çaylarının vadiləri boyunca uzanır və Belqradda Savanın Dunaya qovuşduğu nöqtəyə qədər davam edir. Buradan isə şimal sərhədi

Dunay çayı boyunca şərq istiqamətində irəliləyərək Qara dənizə qədər çatır [4; 32]. Müəyyən olunmuş sərhədlər çərçivəsində Şimal-Şərqi İtaliyanın kiçik bir bölgəsi də Balkan yarımadasına aid edilir.

XIX-XX əsrlərin əvvəllərində yarımadada baş verən inqilabi dəyişikliklər nəticəsində Balkanların spesifik geosiyasi məkan kimi konsepsiyası həm elmi müstəvidə, həm də beynəlxalq siyasətdə xüsusi aktualıq qazanmışdır. “Britannica” Ensiklopediyasında Balkan anlayışı əsasən siyasi kontekstdə izah olunur: bu məkan Albaniya, Bosniya və Herseqovina, Bolqarıstan, Xorvatiya, Yunanıstan, Makedoniya, Moldova, Rumıniya, Sloveniya, Yuqoslaviya və Monteneqro ərazilərini əhatə edir. Orada həmçinin vurğulanır ki, “Türkiyənin Avropa hissəsi fiziki-coğrafi baxımdan Balkanlara daxil olsa da, siyasi mənada bu bölgəyə aid edilmir, çünki Balkan dövlətinə deyil, başqa bir ölkəyə məxsusdur.” [3; 833]. Balkan regionu böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşduğu bir məkan olduğundan nə daxili homogenliyə, nə də tam geosiyasi müstəqilliyə sahibdir. Balkanların xüsusi geosiyasi məkan kimi dərk olunması isə əsasən xarici geostrateqlər və tədqiqatçıların əsərlərində formalaşdırılmışdır. Bu yanaşma E.Səidin məşhur “Şərqşünaslıq” konsepsiyası ilə səsləşir. M.Todorova isə Balkan konteksti ilə bağlı düşüncədə yaranan “şərqləşmə” meylini “Balkanizm” anlayışı ilə ifadə etmişdir [7]. Bundan başqa, Balkan elitası tərəfindən ortaq geostrateji maraqları həyata keçirməyə yönəlmiş bir sıra təşəbbüslər diqqətə layiqdir. Bunlara qısamüddətli Balkan İttifaqı (1912–1913), Balkan Antantı (1934–1941), eləcə də XX əsrin ortalarından müzakirə edilən Cənubi Slavyan Federasiyası, Balkan Federasiyası və Balkan Konfederasiyası kimi layihələr daxildir. Bu təşəbbüslər bəzən digər Avropa dövlətlərinin iştirakı ilə həyata keçirilsə də, ümumən “içəridən” irəli sürülən pan-Balkan birliyi ideyalarını əks etdirir. Bu təşəbbüslərin bir qismi qismən həyata keçirilmiş, digərləri isə siyasi danışıqlar səviyyəsində qalmış və ya yalnız layihə kimi mövcud olmuşdur. Burada “Balkanlaşma” anlayışına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu termin artıq formalaşaraq siyasi coğrafiyada, beynəlxalq münasibətlərdə və diplomatiya sahəsində geniş işlədilir. Balkanlaşma, ümumilikdə, “böyük siyasi qurumun parçalanaraq, aralarında münaqişəli münasibətlər mövcud olan kiçik dövlətlərin yaranması prosesi” kimi izah olunur [3; 41]. Beynəlxalq münasibətlər sistemində nisbətən sabitlik dövrü ilə xarakterizə olunan Soyuq Müharibədən sonra Yuqoslaviyanın parçalanması fonunda “Balkanlaşma sindromu” yenidən Avropada aktuallaşdı. Qlobal geosiyasi ədəbiyyatda keçmiş Yuqoslaviya ərazisində baş verən vətəndaş müharibələri “Balkan müharibələri” adlandırılsa da, əslində, Balkanların digər bölgələrində silahlı toqquşmalar müşahidə olunmamışdır. Üstəlik, həmin müharibələr zamanı ən çox dağıntıya məruz qalan şəhərlərdən biri olan Vukovar coğrafi mövqeyinə və mədəni-tarixi xüsusiyyətlərinə görə Mərkəzi Avropa məkanına daxildir. 1990-cı illərdə Qərb diskursunda Mərkəzi Avropa kommunizmin günahsız qurbanı kimi təqdim olunur, sivilizasiya və tolerantlığın simvolu hesab edilirdi. Bu səbəbdən, mənfi imici ilə seçilən Balkanlardan fərqli olaraq, Mərkəzi Avropanın belə hadisələrin mərkəzinə çevriləcəyi təsəvvür edilə bilməzdi. Balkanların geosiyasi məkan kimi sərhədləri isə dəfələrlə dəyişmiş və heç vaxt dəqiq müəyyən olunmamışdır. Osmanlı İmperiyasının süqutu dövründə Balkan yarımadası geosiyasi şüurda hələ tam şəkildə formalaşmamışdı. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində isə Rusiya İmperiyası böyük dövlətlər arasındakı qarşıdurma çərçivəsində Balkanlara həyati əhəmiyyətli maraqlar zonası kimi yanaşırdı. Həmin dövrdə yarımada Aralıq dənizi, Qara dəniz – Qafqaz, Yaxın və Orta Şərq, həmçinin Qərbi Asiyanı əhatə edən geniş regionun tərkib hissəsi kimi qəbul edilirdi [1; 261]. Balkan xalqlarının müasir dövlət formalaşmaları XIX əsrin birinci yarısında meydana gəldiyi üçün yarımadanın coğrafi sərhədləri yalnız bu dövlətlərin əraziləri ilə məhdudlaşmamış, həm də Avropadakı Osmanlı imperiyasının qalıqlarını əhatə etmişdir [8; 175-176]. 1878-1918-ci illərdə Balkan dövlətləri sırasına Bolqarıstan, Monteneqro, Yunanıstan və Serbiya daxil idi. 1913-cü ildə isə Albaniya bu qrupa qoşuldu. Həmin dövrdə bu ölkələrin ümumi ərazisi təxminən 371 min kvadrat kilometr təşkil edirdi. Birinci Dünya müharibəsindən sonra yenidən yaradılmış Serblər, Xorvatlar və Slovenlər Krallığının cənub, qərb və şimal hissələri (Sava çayının şimalı istisna olmaqla) Balkan geosiyasi məkanına daxil edildi. Regionun növbəti genişlənməsi isə XX əsrin əvvəllərində Rumıniyanın Balkan dövləti kimi qəbul olunması ilə bağlı olmuşdur. Bu ölkə 1913-cü ildə İkinci Balkan müharibəsində iştirak etmiş və 1934-cü ildə Balkan Antantasına qoşulmuşdur. XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətdən fərqli olaraq, bu gün Balkanların geosiyasi bölgəsi yarımadanın fiziki sərhədlərindən daha geniş ərazini əhatə edir. Fiziki-coğrafi baxımdan yarımada müasir Bolqarıstan, Şimali Makedoniya, Monteneqro, Bosniya və

Herseqovina, qismən tanınmış Kosovo, Yunanıstanın kontinental hissəsi, Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya, Rumıniya və Türkiyənin Avropa ərazilərini əhatə edir. Əgər keçmiş Yuqoslaviya ölkələri ilə yanaşı Albaniya, Bolqarıstan, Yunanıstan və Rumıniya da nəzərə alınarsa, Balkan geosiyasi regionunun ümumi sahəsi 766,505 kvadrat kilometrə, Türkiyənin Avropa hissəsi əlavə olunduqda isə 790,269 kvadrat kilometrə çatır. Daha geniş mənada isə Balkanlara bəzən müxtəlif səbəblərdən Türkiyənin bütün ərazisi, Moldova və Kipr də daxil edilir. Bu halda bölgənin sahəsi 1,58 milyon kvadrat kilometr təşkil edir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, alman tarixçisi E.Hoş “Balkan ölkələrinin tarixi” əsərində hətta Macarıstanı da Balkan regionuna aid etmişdir [8]. Bu yanaşma müəyyən mənada Macarıstanın Balkan yarımadasında bir əsrdən artıq müddətdə əraziyə sahib olması ilə əlaqələndirilə bilər.

Balkanların araşdırılması çox qədim dövrlərə gedib çıxan uzun və mürəkkəb bir tarixə əsaslanır. Osmanlı fəthinə qədər Cənub-Şərqi Avropa heç də “sivilizasiyanın kənarı” sayılmırdı; əksinə, Avropa mədəniyyətinin təməl prinsipləri məhz Balkan məkanında formalaşmışdı. Serb əsilli amerikalı tarixçi T.Stoyanoviç isə bir qədər emosional yanaşaraq Balkanları “Avropanın başlanğıcı və sonu” kimi səciyyələndirmişdir [5]. Bu bölgədə Trakiya mədəniyyəti formalaşmış, Avropanın ilk şəhərləri – Afina, Plovdiv və Miken yaranmış, qədim yunan sivilizasiyası çiçəklənmişdir. Elə burada Şərq xristianlığı ilə Slavyan pravoslavlığı arasında fərqlər meydana çıxmışdır. J.Cvijiçin vurğuladığı kimi, orta əsrlərdə Konstantinopolun dünyadakı rolu bu gün Paris və ya Londonun mövqeyi ilə müqayisə oluna bilərdi [9; 23]. Balkanların zəngin tarixi irsinə baxmayaraq, son əsrlərdə Qərb mədəniyyətindən qaynaqlanan ideyaların təsiri bu region həm coğrafi, həm də metaforik mənada Avropanın “inkarı” kimi təqdim olunmağa başlamışdır. Burada yaşayan xalqlar ekzotik, yarı-şərqli və barbar obrazları ilə təsvir edilərək, Avropanın digər hissələrinə xas olan “normallıq”, sivil inkişaf və ardıcıl tərəqqi anlayışları ilə qarşılaşdırılırdı. “Daxili başqası” konsepsiyasına gətirib çıxaran bu sadələşdirilmiş Qərbi Avropa stereotipləri nəticəsində Balkan toplumları da Avropanı bir sivilizasiya ideali kimi qəbul edərək, bəzən öz doğma məkanlarını tərk etməyə can atmağa başlamışdılar [2]. Balkan coğrafiyası iki böyük sərhəd zonasının – Qərb və Şərq xristianlığı, həmçinin xristianlıq və islam arasında yerləşən kəsişmənin mərkəzindədir. M.Qrçiç bu regionu həm periferiya, həm də Türk-islam, roman-german, slavyan-rus və Aralıq dənizi sivilizasiyaları arasında bir körpü kimi xarakterizə edir. Balkan məkanının mədəni və coğrafi baxımdan heterogenliyi burada formalaşan kimliyin qeyri-müəyyənliyinə səbəb olmuşdur. Tarixi proseslər göstərir ki, Balkanlar heç vaxt tam birləşməyə nail ola bilməmiş, əksinə, müxtəlif milli və lokal mədəniyyətlərin əsrlər boyu mövcudluğunu qoruyub saxlaması ilə fərqlənmişdir. Bu parçalanmışlıq müəyyən mənada regionun fiziki-coğrafi xüsusiyyətləri – əlçatmaz dağlıq sahələr və təcrid olunmuş ərazilərlə bağlıdır [2; 103-106]. Regionun çoxsaxəli xarakterini nümayiş etdirən ən diqqətçəkən nümunələrdən biri Avropa mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Dubrovnik şəhəridir. O, Albaniya və Monteneqro dağlarından cəmi bir neçə on kilometrlik məsafədə yerləşir və burada hətta XX əsrin ortalarına qədər ictimai təşkilatlanmanın qəbilə əsaslı formaları mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra isə “Balkanlar” anlayışı dil, etnik, dini və irqi müxtəlifliyin sinoniminə çevrilmişdir. J.Cviic Balkan yarımadasında beş mədəni bölgənin mövcudluğunu əsaslandırdı: 1. Bizans-Aromaniya məkanı Trakiyanı, Şərqi Rumelini (indiki Bolqarıstanın cənub hissəsinin böyük ərazilərini), Makedoniyani, Epir bölgəsini, həmçinin Yunanıstan və Albaniyanın bitişik ərazilərini, eləcə də Moraviya Serbiyasını və Bolqarıstanın Qara dəniz sahil zolaqlarını əhatə edirdi. 2. Patriarxal areal Bosniya və Herseqovinanı, demək olar ki, bütün Monteneqronu, dar sahil zolağı xaric olmaqla Albaniyanı, Bolqarıstanın şimal hissəsini və sahilboyu ərazilər kənara çıxmaqla təxminən bütün Serbiyanı əhatə edirdi. 3. İtalyan təsir zonası yarımadaanın qərb sahilində, Şkodra şəhərinin şimalı və cənubu arasında fərqlilik göstərən dar bir sahəni əhatə edirdi. Dalmasiya bölgəsi Venesiya mədəniyyətinin təsiri altında formalaşdığı halda, Albaniyanın cənub sahil xətti daha çox Cənubi İtaliyanın nisbətən sadə mədəni təsirlərinə məruz qalmışdır. 4. Mərkəzi Avropa mədəniyyətinin (xüsusilə Avstriya və Macarıstanın) təsiri əsasən Sava və Dunay çaylarının şimalında yerləşən Serbiyanın bəzi bölgələrində müşahidə olunurdu. Bu mədəni areala həmçinin müasir Xorvatiya və Sloveniya da daxil idi.

5. Müsəlman mədəniyyətinin təsiri əsasən yarımadanın cənub və şərq hissələrində, ayrı-ayrı lokal məkanlarda müşahidə olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı türklərinin Balkan xalqlarının mədəniyyətinə təsiri, Bizansın vaxtilə türklərin öz mədəniyyətinə göstərdiyi təsirdən qat-qat güclü olmuşdur. Lakin bu təsir daha çox türk cəmiyyətinin üst təbəqələrində özünü göstərirdi [10; 33-41].

Balkan mədəni məkanı uzun əsrlər boyu müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri, etnik qrupların birgə yaşam təcrübəsi və fərqli sivilizasiya modellərinin qovuşması nəticəsində formalaşmışdır. Burada dillərin və dialektlərin çoxluğu, yazı sistemlərinin müxtəlifliyi, dini inancların zənginliyi və musiqi üslublarının rəngarəngliyi özünəməxsus sintez yaratmışdır. Osmanlı dövründə mərkəzləşdirici və periferik proseslər daha da sürətlənmişdir. M.Todorovanın vurğuladığı kimi, ictimai-siyasi baxımdan Balkan cəmiyyətləri Osmanlı hakimiyyətinin təsiri nəticəsində bir sıra ortaq xüsusiyyətlər qazanmışdır [7; 386]. M.Todorovanın fikrincə, Balkan cəmiyyətlərinin ortaq cizgiləri sırasında güclü dövlət nəzarəti, feodal aristokratiyanın formalaşmaması və zəif inkişaf etmiş, kiçik həcmli burjuaziya mühüm yer tutur. Bu amillər bölgədə sosial münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərini şərtləndirmiş və bərabərlik ideyalarının geniş yayılmasının əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdir [7; 368-371]. Yunan, bolqar, rumın, alban, eləcə də qismən serb və Türk dilləri leksik baxımdan bir-birindən fərqlənsə də, onların qrammatik strukturlarında mühüm ortaq cəhətlər mövcuddur. Bu oxşarlıqlar əsasında dilçilər xüsusi “Balkan dil birliyi”nin (Balkan Sprachbund) mövcudluğunu irəli sürmüşlər. Balkan xalqları arasında qarşılıqlı təsirin başqa bir nümunəsi folklor nümunələrində müşahidə olunur. Xüsusilə, musiqi ənənələrində müxtəlif etnik ünsürlərin qarışığı o qədər güclüdür ki, bəzi melodiyaaların və ritmlərin konkret hansı etnosun irsinə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Məsələn, makedon, bolqar və albanların milli musiqi ənənələri hesab olunan çoxsaylı melodiyaalar əslində Türk və ya yunan mənşəli ola bilər.

Balkan yarımadası geosiyasi baxımdan Avropa ilə Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən strateji məkanlardan biridir. Bu region tarixən mədəniyyətlərin, dinlərin və imperiyaların toqquşduğu, eyni zamanda birləşdirici körpü rolunu oynamışdır. Müasir dövrdə Balkan ölkələri Avropa İttifaqı, NATO və regional enerji təhlükəsizliyi sistemində mühüm mövqeyə malikdir. Azərbaycan üçün Balkan dövlətləri xüsusən enerji, nəqliyyat və siyasi əməkdaşlıq baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Əsasən də Cənub Qaz Dəhlizi və onun mühüm segmentləri olan TANAP və TAP layihələri vasitəsilə Azərbaycan regionun enerji xəritəsində aparıcı oyunçuya çevrilmiş, Avropanın enerji təhlükəsizliyinə real töhfə vermişdir (Cornell, 2020). Azərbaycan – Balkan münasibətləri yalnız enerji ilə məhdudlaşmır, həm də siyasi dəstək, humanitar əməkdaşlıq, mədəni inteqrasiya və qarşılıqlı investisiya sahələrini əhatə edir.

Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə münasibətlərində enerji sahəsi əsas prioritet təşkil edir. Cənub Qaz Dəhlizi çərçivəsində TANAP və TAP layihələri Azərbaycanın təbii qazını Avropaya, xüsusən də İtaliya, Yunanıstan və Albaniyaya çatdırır. Bu, həm region ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini gücləndirir, həm də Azərbaycanın strateji əhəmiyyətini artırır. Balkan ölkələrinin əksəriyyəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini dəstəkləmiş, beynəlxalq təşkilatlarda Bakı ilə həmrəy mövqe nümayiş etdirmişdir. Bu amil qarşılıqlı siyasi etimadı möhkəmləndirmiş və ikitərəfli münasibətlərin inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan Balkan ölkələri ilə mədəniyyət və təhsil sahəsində də əməkdaşlıq edir. Müxtəlif mədəni tədbirlər, tələbə mübadiləsi proqramları və qarşılıqlı humanitar layihələr xalqlar arasında yaxınlaşmanı təmin edir. Enerjidən əlavə, nəqliyyat, turizm və qarşılıqlı investisiya layihələri də əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindəndir. Xüsusilə Bakı – Tbilisi – Qars dəmir yolu və digər nəqliyyat marşrutları Azərbaycanın Balkan regionu ilə əlaqələrini gücləndirir.

Ümumilikdə, Balkan dövlətlərinin əksəriyyəti Azərbaycanla diplomatik və siyasi əlaqələri müsbət yönə doğru qoruya bilmişlər. Bu münasibətlər həm Azərbaycanın enerji diplomatiyası, həm də Balkan ölkələri ilə strateji əməkdaşlıq üçün əlverişli zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Halil İnalçık, “Osmanlı İmparatorluğu ve Balkanlar”, Kronik 2020, 464 sayfa.
2. Джонсон К., Коулман А. Внутренний «Другой»: диалектические взаимосвязи между конструированием региональных и национальных идентичностей // Культурная и гуманитарная география. 2012. Т. 1. №2. с. 107-125.
3. Balkans//The New Encyclopædia Britannica. Vol.1. 15th ed. Chicago: Encyclopædia Britannica, 1995.
4. Marković M. Stosunki wzajemne między różnymi cywilizacjami na Bałkanach 2003. №3. S. 69-75.
5. Stoianovich T. Balkan Worlds: The First and Last Europe. Armonk–N.Y.–L.: M.E. Sharpe, 1994.
6. The Dictionary of Human Geography / Ed. by Gregory D., Johnston R., Pratt G., Watts M. Whatmore S. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009.
7. Todorova M. Bałkany wyobraŜone. Wołowiec: Wyd. Czarne, 2008.
8. Хьош Е. История на балканските страни. София: Лик, 1998.
9. Цвијић Ј. Сабрана дела. Књ. 2. Балканско полуострво. Треће издање. Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средстава, 2000а.
10. Цвијић Ј. Сабрана дела. Књ. 4. Антропогеографски списи. Треће издање. Београд: Српска академија наука и уметности, Завод за уџбенике и наставна средстава, 2000б.
11. Wituch T. Bałkany – szkic definicji // Dzieje najnowsze. 1998. №2. S. 135-144.

BOLQARLARIN ETNO-MƏDƏNİ VƏ SİYASİ TARİXİNDƏ TÜRK LƏR: PROTO-BULQARLARDAN OSMANLILARADƏK

Habil MƏMMƏDOV

tarix elmləri doktoru, professor
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Azərbaycan, Bakı
habildos@mail.com
<https://orcid.org/0009-0001-2467-1656>

Xülasə

Bu məqalə Bolqarıstanın etno-mədəni və siyasi tarixində türkdilli xalqların rolunu araşdırır, onların təsirini Proto-bolqarlar dövründən Osmanlı hakimiyyəti dövrünə qədər izləyir. Tədqiqat Onoqlar, Peçeneqlər, Qıpçaqlar və nəhayət Osmanlılar kimi Türk tayfalarının Bolqarıstan dövlətinin, cəmiyyətinin və kimliyinin formalaşmasına necə təsir etdiyini öyrənir. Tarixi mənbələrə əsaslanan multidissiplinar təhlil vasitəsilə məqalədə irəli sürülür ki, Türk təsiri təkcə siyasi hökmranlıqla məhdudlaşmayıb, həm də bölgənin mədəni və demoqrafik inkişafına dərin şəkildə nüfuz edərək müasir bolqar sivilizasiyasının təməlini formalaşdırıb.

Açar sözlər: *Balkanlar, bolqarlar, türklər, slavyanlar, etnogenez, etno-mədəni, etno-siyasi tarix*

Summary

This article explores the role of Turkic peoples in the ethno-cultural and political history of Bulgaria, tracing their impact from the era of the Proto-Bulgars to the period of Ottoman rule. The study examines how Turkic tribes such as the Onogurs, Pechenegs, Cumans, and eventually the Ottomans influenced the formation of the Bulgarian state, society, and identity. Through a multidisciplinary analysis based on historical sources, the article argues that the Turkish influence was not limited to political dominance but extended deeply into the cultural and demographic development of the region, shaping the foundation of modern Bulgarian civilization.

Keywords: *Balkans, bulgarians, Turks, slavs, ethnogenesis, ethno-cultural, ethno-political history*

Giriş

Türk xalqlarının Avrasiya məkanındakı tarixi rolu həm mədəni, həm siyasi, həm də etnik baxımdan olduqca zəngindir. Bu baxımdan, onların Balkan xalqlarının və xüsusilə də cənub slavyanları qrupuna daxil olan bolqarların formalaşmasında oynadığı rol geniş və çoxşaxəli tədqiqatlara ehtiyac duyur. Mövzunun aktuallığını aşağıdakı tezlərlə əsaslandırmaq mümkündür:

- Türk xalqları tarixin müxtəlif dövrlərində Avrasiyada böyük imperiyalar yaratmış, region xalqlarının etnogenezində, mədəniyyətində və dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar;

- Türklər Şərqi Avropanın qədim sakinlərindən biri olaraq bölgə xalqlarının, o cümlədən slavyanların formalaşmasında birbaşa iştirak etmiş, onların etno-siyasi və mədəni inkişafına təsir göstərmişdir;

- Şərqi Avropanın mühüm bir hissəsi olan Balkan yarımadasında Türklərin izləri yalnız Osmanlı dövrü ilə məhdudlaşmır. Bu ərazidə qədim dövrlərdən məskunlaşan Türklər, xüsusilə Cənub slavyanlarının təşəkkülündə və onların ilk dövlətçilik təcrübələrində mühüm iştirak etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, "Balkan" termini özü də Türk mənşəlidir. Müxtəlif lüğət və etimoloji izahlarda bu termin

"dağ", ağaclı dağ zənciri" mənasını daşıyır mənası daşıyır və Türkcədən götürüldüyü qəbul edilir [1]. Bu termin XIX əsrin əvvəllərində bütün yarımadaya şamil edilən coğrafi məna kəsb etməyə başlamışdır. Bu fakt Türklərin regionda nə qədər qədim və köklü tarixə malik olduğunu göstərir.

Nəhayət, Türklər Balkanlarda sayı və tarixi roluna görə əsas yer tutan, Cənub slavyanlarının aparıcı etnoslarından biri olan **bolqar** xalqının təşəkkülündə, etno-siyasi, etno-mədəni və dövlət quruculuğu tarixinin ilk qatlarından fəal iştirak edərək dərin iz qoymuşlar. Müasir genetik araşdırmalar göstərir ki, bolqarların genetik tərkibində əsasən aşağıdakı komponentlər üstünlük təşkil edir: 55% Balkanların yerli əhalisi (frak, dak), 40% slavyan komponenti, 2–5% Türk komponent (Proto-bulqar izləri) [4]. Bu, Proto-bulqarların genetik baxımdan sayca çox olmamasına baxmayaraq, onların siyasi və mədəni təsirinin böyük olduğunu göstərir.

Əsas hissə

Protobulqarlar və Dunay Bulqar Türk Dövləti (VII–XI əsrlər)

Mövzunun diqqətəlayiq maraqlı cəhətlərindən biri budur ki, Balkan yarımadasının adı kimi, Bolqarıstan ölkəsinin və bolqar xalqının adı da Türk mənşəlidir. Belə ki, bolqar xalqının adı “bulqar” sözündəndir. “Bulqar” istilahı “bulqamaq” – qarışmaq deməkdir. V əsrin ortalarında Oğuz Türkləri (onoqur, sarıqur, utruqur və kutruqurlar) Qara dənizin şimal sahillərinin Türkləri ilə qarışaraq “bulqar” adlanmağa başlamışlar. Qərbi Göytürk xaqanlığının süqutundan sonra isə Qara dənizin şimal sahillərində bulqarlar 635-ci ildə Böyük Bulqar dövlətini yaratdılar. Xəzərlərin yürüşləri, hücumu nəticəsində bu dövlət parçalandı və bulqarların bir qismi Dunay çayı ətrafına köç edib orada “Dunay bulqar” Türk dövlətini qurdular. Bir neçə yüzillik ərzində burada Türk-slavyan birliyi zəminində slavyanlaşmış slavyan bolqar xalqı formalaşdı və cənubi-slavyan qanadına daxil oldu (IX–X əsrlər). Slavyanlaşmış Dunay Bulqar dövləti (681–1018) “Bolqarıstan” adı ilə bu gün Cənub-Şərqi Avropada fəaliyyət göstərməkdədir [9, s.10].

Mövzunun başqa bir vacib aspekti isə odur ki, cənub slavyanların həyatında Türklərin rolu Avropa mərkəzçi elmi yanaşmalar tərəfindən yalnız Osmanlılarla əlaqələndirilir və həm də qeyri-obyektiv dəyərləndirilir. Bu, özünü bolqarlarla bağlı xüsusi olaraq göstərməkdədir: guya bolqarların mənşəcə proto-Türklərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Halbuki, Türk dil ailəsinin Bulqar qrupuna aid olan bulqarlar (proto-Türklər) 681-ci ildə Asparux xanın başçılığı altında Şimali Qara dəniz sahilləri ilə Dunaya köç edərək müasir Bolqarıstan ərazisində və onun sərhədlərini aşib keçən Dunay Bulqar Türk dövlətini (!) yaratmış və bu dövlət uzun müddət güclü Bizans imperiyası ilə uğurlu mübarizə etmişdir. Məlumdur ki, altı əsas Türk bulqar zadəgan nəslı vardı və hər biri müəyyən bir dövlət vəzifəsi üzrə nümayəndə seçirdi: məsələn, kavkan, içirqu-boyla, imnik, çigot-boyla və s. Krum xanın (803–814) nəinki Bolqarıstanda və Balkanlarda, həm də Avropada ilk feodal qanunlar toplularından biri olaraq tarixə düşən “Qanunları» irsi feodal mülkiyyətini qanuniləşdirdi, məhkəmə işlərini tənzimlədi və s. [ətraflı məlumat üçün bax:9, s.26–48].

Peçeneqlər, kuman və uzların təsiri (XI–XIII əsrlər)

Peçeneqlər və Kumanlar X əsrdən etibarən Balkanlara köç etmişlər. Kumanların nəsilrlə davam edən əlaqələri nəticəsində ruslarla qarşılıqlı təsiri haqqında Rasonyi bəhs edir və Kuman xüsusi adlarının əlifba sırası ilə izahlı lüğətini təqdim edir [10]. Bunlar arasında əvvəlcə şəxs adı, sonra yer adı olan Basaraba, eyni bölgədə bir kənd adı Akbaş, Bar ağa, bolqarların Kuman mənşəli çarı Şişman (1371–1393, İvan Stefan’dan), Tolmaç (tərcüməçi, alm. Dolmetscher) adını nümunə kimi verə bilərik.

Ümumiyyətlə, X–XIII əsrlərdə Bolqarıstan ərazisində bir sıra Oğuz mənşəli köçəri Türk tayfaları, o cümlədən peçeneqlər, kumanlar və uzlar bir tərəfdən hərbi müttəfiq kimi çıxış etmiş, digər tərəfdən isə bölgənin etnik mənzərəsinə təsir etmişlər. Xüsusilə, kumanlar, Bolqar çarı Kaloyan tərəfindən orduda istifadə olunmuş və onların dili, hərbi terminologiyası bolqar dilinə daxil olmuşdur [5, s.102].

Osmanlıların Bolqarıstanın etno-mədəni və siyasi tarixində yeri (XIV–XIX əsrlər)

Balkanlarda yerləşən Türk toplumlarından digər qrupu cənubdan, Anadoludan 1354-cü ildə Osmanlıların Gelibolu yarımadasına gələndən sonra Balkanlara köçürülənlər təşkil edir. Makedoniyada, Şimali Yunanıstanda, Serbiyada, Bolqarıstanda, Albaniyada, Morada, Bosniya və Herseqovində və nəhayət, Macarıstanda yerləşən, bu yerləri vətən edən Türklər yerli xalqlarla qarşılıqlı mədəniyyət mübadiləsində olmuş, bir-birilərinə təsir göstərmişlər.

1396-cı ildə Nikopol döyüşü nəticəsində Bolqar çarlığı Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatıldı və Bolqarıstan 5 əsrə yaxın müddətdə Osmanlı idarəsi altında qaldı. Bu dövrdə idarəetmə sistemi Rumeli bəylərbəyi sisteminə daxil olan Bolqarıstan Osmanlı inzibati strukturuna uyğun şəkildə təşkil olundu [7, s.87]. Mədrəsə, məscid və karvansaraylar tikildi, İslam dini yayılsa da, Pravoslav kilsəsinin fəaliyyəti də qorundu [12, s.94]. Demografiya və mədəniyyət — Anadolu və Rumelidən köçürülən türklər Bolqarıstanda məskunlaşaraq türkdilli əhalinin formalaşmasına səbəb oldu. Bolqar dilinə minlərlə Türk mənşəli söz daxil oldu [13, s.118].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Bolqarıstan adı ilə oxşarlıq təşkil edən Macarıstan (*Hungarian nəzərdə tutulur-H.M.*) dövlətinin proto-Türk (hun, onoqur və On-uğur) mənşəyi rəsmi diskursda müsbət qeyd olunur, macarlarda proto-Türk irsi siyasi və mədəni irs olaraq qəbul edilir, macar dövləti TDT-nin qeyri-rəsmi üzvü olaraq onun zirvə görüşlərində müntəzəm olaraq iştirak edir, ölkədə müntəzəm olaraq Turan qurultayı keçirilir. Bu isə bolqarların iran-Avropa diskursunda Türk köklərinə münasibətdə müqayisəli fərqi ortaya qoyur. Bolqarıstanda hun, avar, bulqar və ya digər erkən Türk köklərlə bağlı olan miras və etnik mənşə məsələləri rəsmi şəkildə etiraf edilmir və ya rəsmi ideologiya səviyyəsində qəbul edilmir. Bolqarıstanın rəsmi hökumət saytında ölkənin tarixi əvvəlindən sonadək təqdim olunur – 681-ci ildən başlayaraq Asparux tərəfindən Balkan yarımadasında ilk bolqar dövlətinin qurulması xüsusi vurğulanır. Burada protobolqarların Türk köklərinə dair bir qeyd yoxdur; fokus daha çox xristianlığın qəbuluna, slavyan ədəbiyyatına və dövlətin inkişafına qoyulur [2].

Rəsmi tarixçilikdə protobolqarların Türk mənşəli olduğu qəbul edilirsə də, bu yanaşma ictimaiyyətə geniş populyarlaşdırılmır və ya az vurğulanır. Onların dili, adları və etno-siyasi tarixi dilçilik və arxeoloji tədqiqatlara əsaslanaraq Türk mənşəli kimi qəbul edilir. Lakin bu yanaşma rəsmi təbliğatın mərkəzində olmayıb Hind-Avropa dil ailəsinin budaqları əsasında açıqlamaya geniş yer verilir. Bəzi bolqar tarixçiləri protobolqarların "İran mənşəli", "fin-ural", "skif-sarmat", "alan" olduğu iddialarını irəli sürərək Türk mənşənin üstünün örtülməsinə cəhdlər edirlər. Məsələn, bolqar tarixçisi İ.T.İvanov bildirir ki, guya onoqur anlayışı "*fars dilindəki "Bulğar-andarun" ("daxili bulqarlar") ifadəsi ilə də eynidir və "bulqar-onoqxontor" anlayışını təsdiqləyir. Bu kök həmçinin latın (intra, inter), fransız (entrer), ispan (entrar) və digər dillərdəki "girmək", "içəri keçmək" mənaları ilə eynidir. Nəticədə qədim bulqarların istifadə etdiyi ONOQXONTOR sözü dərin hind-Avropa köklərinə bağlı olub, həm coğrafi (mərkəz), həm də siyasi (əsas tayfa) mənalar daşımışdır* [14]. Bəzi nəzəriyyəçilərin irəli sürdüyü "avtoxonizasiya" (ən qədimlərdən burada yaşayan frakiyalıların davamı olduğu) iddiaları elmi əsas olaraq qəbul edilməsə də, bəzi sağçı milli-düşüncə dairələrində müəyyən rezonans tapır [8, s.85].

Bolqarların leksikologiyasında, məişət-mədəniyyətində və adət-ənənələrində Türk izləri

Bu gün Bolqarıstanda Türk izlərini və irsini aşağıdakı sahələrdə aydın şəkildə görmək olar: Dil: yüzlərlə söz və ifadə. İnzibati sistem: yer adları və struktur. Məişət və mətbəx: yeməklər, adətlər. Mədəniyyət və din: memarlıq, geyim, musiqi və dini müxtəliflik.

XX əsrin ikinci yarısında yer, şəxs və ailə adlarının mədəniyyət tarixinin aynası kimi qəbul olunmağa başlaması, adlar üzərindəki araşdırmaların tarix elminə köməkçi sahə kimi qəbul olunması nəticəsində müxtəlif Balkan dillərində Türk dilinin təsirləri haqqında nəşrlər artmışdır. Eyni şəkildə, Türk dilində də həm yaşayan dildə, həm də tarixi mətnlərdə Balkan mənşəli sözlər, deyimlərlə bağlı araşdırmalar aparılmışdır.

1962-ci ildə Bolqar Elmlər Akademiyası tərəfindən nəşr olunan VI.Georgiev, Iv.Gulubov, J.Zaimov və St.Ilcev tərəfindən hazırlanmış “Bolqar etimoloji lüğəti”ndə (Bulgarski Etimologichen Recnik) və 1917-ci ildə Sofiyada nəşr olunan Miladinovun “Bolqar-alman lüğəti”ndə yer alan bir çox Türk mənşəli sözlərin “*köhnəlmiş*” olaraq təsnif edilərək lüğətə daxil edilmədiyini Karl H.Menges qeyd edir və buna bir çox nümunələr verir. Bu sözlər arasında, təbii olaraq, Türk dili vasitəsilə bolqarcaya keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlər də var: məsələn, aber, haber (xəbər), amanet (əmanət), ambar (anbar) və s. Tamamilə türk mənşəli sözlərə isə ada, azgun (azğın), arduç (ardıç) kimi nümunələr verilir [6, s.127].

Serb-xorvat, bolqar və makedon dillərində “-hane” şəkilçisi daşıyan və Türk dilindən alınmış bir çox söz mövcuddur. Bu sözlərin bəziləri hər üç dildə, bəziləri isə yalnız bir və ya ikisində işlənir. Nümunələr: Baruthâne → Barutana (Serb-Xorvat, Bolqarca, Makedonca), Apsana (Bolqarca, Makedonca), Kafene (Bolqarca), Meyhane → Mehana (Serb-Xorvatca və Bolqarca), Patrikhane → Patrikana (Bolqarca və Makedonca), Berber dükanı → Berberhane (Bolqarca) və s.

Dilçilik və etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, bolqar dili strukturu və leksikasında həm Proto-bolqarların Türk dilindən gələn izlər mövcuddur, həm də əsas quruluş slavyan dilinə aiddir. Bu isə bolqar xalqının iki böyük mədəniyyət qrupunun sintezi olduğunu sübut edir.

Maddi mədəniyyət nümunələrində - adət-ənənələr, geyim tərz, kənd təsərrüfatı alətləri və s. həm slavyan, həm də Türk elementləri qarışıq şəkildə mövcuddur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan məskənlərdə slavyan mədəni tipləri ilə yanaşı, proto-bolqarların zəngin arxeoloji artefakt nümunələri də öz əksini tapır [4, s.102].

Bolqar dilində Osmanlı dönməindən qalma və ya Proto-Bolqar dövründən gəlmə yüzrlə Türk mənşəli söz var. Bu sözlərin bəziləri gündəlik istifadədədir:

<i>Türkcə</i>	<i>Bolqarca</i>	<i>Mənası</i>
çay	Чай	içki (çay)
kilim	килим	xalça
kapı	капия	darvaza
çorba	чорба	sup
börek	баница / бюрек	xəmir yeməyi
divan	диван	oturacaq
oda	одая	otaq
kervan	керван	karvan
han	хан	xan

H.V.Şaller bildirir ki, bolqar dilindəki Türkcə alınma sözləri dil baxımından iki qrupa bölmək olar:

1. Badem, adaş, bostan, kələm, minarə, esnaf, kibrit, pazar, ergen kimi səs və ya quruluş (morfologiya) dəyişikliyi olmadan bolqar dilinə daxil olan sözlər.

2. Səs və ya quruluşu və ya hər ikisi dəyişmiş sözlər:

a. səs dəyişikliyinə misallar: mütvək (mətbəx, mətbəx), syurgun (sürgün).

b. struktur dəyişikliklərinə nümunələr: kasapın (qəssab), bostancıya (bağban), kirliv (çirkli).

c. struktur dəyişikliklərinə misal olaraq: gyurultija (səs-küy), körav (kor), bakırdjiya (misqalçı).

Bolqar dilindəki Türkcə isimlər peşə, dövlət, İslam, vergi, çəki və ölçü, ticarət və hərbi xidmət, sənətkarlıqla əlaqəli olanlar olaraq qruplaşdırılır. Bundan əlavə, geyim, yemək və içki, bitkilər, evlər və məişət əşyaları, heyvanlar, pul və rənglərlə əlaqəli olanlar var [11, s.175]. Osmanlı dövründə verilmiş və bu gün də istifadə edilən çox sayda kənd və rayon adlarında Türkcə izlər var: Kardzhali (Qaracalı və ya Kırçalı), Momchilgrad (Məmişli), Shumen (Şumnu), Silistra (Silistrə), Razgrad (Xəzinəqrad) və s.

Bolqar mətbəxi Osmanlı mətbəxi ilə sıx əlaqəlidir:

Türk yeməyi	Bolqar versiyası
dolma (sarma)	sarmi
kebab / köfte	кюфте (kyufteta)
baklava	баклава
pilav	пилаф
ayran	айрян
lokum	локум

Bu yeməklər təkcə bolqar Türkləri deyil, slavyan bolqarlar arasında da geniş yayılıb. Ənənəvi qadın baş örtükləri, bəzi kənd geyimləri Osmanlı dövrünün izlərini daşıyır. Türk musiqi alətləri (zurna, davul) bəzi folklor ansambllarında qorunub. Bolqar xalq musiqisinin bəzi ritmləri və muğamabənzər ladları Osmanlı-Türk musiqisinin təsirini göstərir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilən faktlar Bolqar xalqının etnogenezində və erkən dövlətçilik tarixində Türklərin rolunun inkarolunmaz olduğunu göstərir. Bolqar etnoniminin Türk mənşəli olması, Dunay Bulqar dövlətinin yaranması və uzunömürlü mövcudluğu, bu dövlətin hüquqi və inzibati strukturlarında Türk idarəçilik ənənələrinin tətbiqi, proto-Türk bulqarların slavyan etnosları ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində slavyanlaşmış bolqar xalqının formalaşması göstərir ki, slavyan bolqarların etno-mədəni və siyasi kimliyinin formalaşmasında Türklərin rolu fundamental əhəmiyyətə malikdir.

Buna baxmayaraq, bu rol çağdaş elmi və siyasi diskurslarda bəzən gözdən qaçırılır və ya məqsədli şəkildə inkar olunması özünü açıq şəkildə göstərir. Halbuki, obyektiv tarixi yanaşma bu əlaqələrin elmi əsaslarla təhlilini və tanınmasını tələb edir. Müqayisəli şəkildə Macarıstan kimi ölkələrdə proto-Türk köklərə rəsmi ideologiya səviyyəsində yanaşma və fəxarət hissi ilə qəbul edilməsinin Bolqarıstanla ziddiyyət təşkil etməsi təəssüf doğurur. Nəticə etibarilə, Türklərin Bolqarıstan və Balkanların tarixindəki rolu yalnız Osmanlı dövrü ilə məhdudlaşdırılmamalı, daha qədim dövrlərə – Bulqar Türklərinin dövlətçiliyinə qədər uzanan bir tarix kimi qəbul edilməlidir.

Bu faktlar göstərir ki, Türklərin Bolqarıstan və Balkanların tarixindəki rolu təkcə Osmanlı dövrü ilə məhdudlaşmamalı, daha qədim dövrlərə – proto-Türk bulqarların dövlətçiliyinə qədər uzanan tarix kontekstində öyrənilməlidir. Mövzuya bu cür obyektiv və elmi yanaşma təkcə keçmiş deyil, həm də gələcəkdə region xalqları arasında tarixi barış və qarşılıqlı anlaşma üçün mühüm zəmin yarada bilər.

Bolqar xalqının və dövlətçiliyinin formalaşmasında Türklərin rolu yalnız protobulqarlardan ibarət deyil. Peçeneq, kuman, uz kimi tayfalar, daha sonra isə Osmanlı Türkləri Bolqarıstan tarixində dərin iz buraxmışdır. Bu təsir hərbi-siyasi, iqtisadi, məişət və mədəniyyət, folklor, ədəbiyyat, incəsənət, etnoqrafiya və digər sahələri əhatə etmişdir.

Beləliklə, bulqarların etnogenezi kompleks və çoxşaxəlidir. Onların mənşəyində Türk kökləri vacib yer tutur, lakin bolqar milli kimliyi təkcə Türk deyil, həm də slavyan və yerli Balkan elementlərinin (frak və dak) sintezindən yaranmışdır. Bu, müasir Bolqarıstanın tarixinin çoxmədəniyyətli təməllər üzərində qurulduğunu və bu təməldə Türklərin oynadığı rolun danılmaz reallıq olaraq qaldığını göstərir.

Ədəbiyyat

1. Balkans// <https://www.britannica.com/place/Balkans>
2. Council of Ministers of the Republic of Bulgaria Home page / https://www.gov.bg/special/en/About-Bulgaria/HISTORY?utm_source=chatgpt.com
3. Dimitar Popov, Archaeological Discoveries in Bulgaria and the Proto-Bulgarian Culture Sofia: Bulgarian Historical Institute, 2000, pp. 102–115.
4. Genetic studies on Bulgarians // https://dbpedia.org/page/Genetic_studies_on_Bulgarians?utm_source=chatgpt.com
5. Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992, 494 pp.
6. Göyünç N. Türkler ve Balkan milletleri arasında kültürel ilişkiler – sorunlar / Belleten 61, no. 230 (April 1997): 121-32// <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/60717/898331>
7. İnalcık H. An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 1026 pp.
8. Marinov İ., Nicolas Zorzin H. Thracology and Nationalism in Bulgaria. Deconstructing Contemporaneous Historical and Archaeological Representations. EX NOVO. Journal of Archaeology, Volume 2, December 2017, ISSN 2531-8810, pp. 85 - 110.
9. Məmmədov H. Bolqarıstan tarixi. Dərslik. Bakı: "Elm və Təhsil", 2009. 272 s.
10. Rasonyi L. Kuman özel Adlan// Türk Kültürü Arasurmaları ",111-VI, 1969, s. 71-144.
11. Schaller H. W. "Die türkischen Lehnwörter in der bulgarischen Sprache", ZIBalk., IX (1973), pp.174-186.
12. Shkara A. The Ottoman Empire and the Orthodox Church: Institutional Relations and Cultural Coexistence. Sofia: Balkan Studies Institute, 2007, pp. 94–96.
13. Todorova M. Imagining the Balkans. New York: Oxford University Press, 1997, 257 pp.
14. Иванов И.Т. Връзка на прабългарските названия оногхонтор-българ и утигури с определенията "вътрешни" и "външни" българи// Материалът е докладван на Конференцията, организирана от РИМ- Велико Търново, 20 май 2006 г.Страница за прабългарите. Език, произход, история и религия в статии, книги и музика// <http://protobulgarians.com>

BALKANLARIN QLOBAL GEOSİYASƏTDƏKİ YERİ: REGIONAL AKTORLAR VƏ QLOBAL GÜCLƏR ARASINDA

Nuhu NƏRİMANLI

Bakı Biznes Universiteti (BBU)

Azərbaycan, Bakı

Nuhu.narimanli@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-2464-0292>

Xülasə

Bu məqalə Balkanların qlobal geosiyasətdəki yerini, regional aktorlar və qlobal güclər arasındakı münasibətləri, həmçinin Cənubi Qafqazla müqayisəli təhlilini təqdim edir. Enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi əməkdaşlıq, siyasi-diplomatik əlaqələr, nəqliyyat-kommunikasiya layihələri üzrə əməkdaşlıq perspektivləri araşdırılır. Türk dövlətləri ilə mədəni və diplomatik əlaqələr ayrıca vurğulanır. Məqalədə həmçinin regionun coğrafi mövqeyi, strateji əhəmiyyəti, regional inteqrasiya, qarşılıqlı etimad və davamlı inkişaf imkanları təhlil olunur. Azərbaycanın enerji siyasətindəki rolu və Balkan ölkələrinin enerji tranzitində tutduğu mövqe ayrıca vurğulanır.

Açar sözlər: *Balkanlar, Cənubi Qafqaz, enerji təhlükəsizliyi, Azərbaycan, qlobal siyasət, regional əməkdaşlıq*

Abstract

This article presents the place of the Balkans in global geopolitics, the relations between regional actors and global powers, as well as a comparative analysis with the South Caucasus. It examines the prospects for cooperation in energy security, economic collaboration, political-diplomatic relations, and transport-communication projects. Cultural and diplomatic relations with Turkic states are highlighted separately. The article also analyzes the region's geographical location, strategic importance, regional integration, mutual trust, and opportunities for sustainable development. The role of Azerbaijan in energy policy and the position of the Balkan countries in energy transit are emphasized separately.

Keywords: *Balkans, South Caucasus, energy security, Azerbaijan, global politics, regional cooperation*

Balkan yarımadası tarix boyu həm siyasi, həm də mədəni baxımdan Avropanın ən mürəkkəb və dinamik bölgələrindən biri olmuşdur. Onun Avropa, Asiya və Yaxın Şərqi qovşağında yerləşməsi bölgəni daim böyük güclərin təsir dairəsinə gətirmişdir. Balkanların keçmişi müxtəlif etnik və dini icmaların birgəyaşayışı, toqquşmalar və beynəlxalq rəqabət fonunda formalaşmışdır. Günümüzdə isə bu region Rusiya, Türkiyə, Avropa İttifaqı, NATO və Çin kimi qlobal aktorların geosiyasi strategiyalarında mühüm rol oynayır.

Balkanlar tarixi gedişatında müxtəlif etnosların qarşılıqlı təsirini yaşamış və bu prosesdə Türklərin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Türk xalqlarının siyasi, mədəni və demografik təsirləri bölgənin etnik rəngarəngliyinin formalaşmasına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Balkanlarla Türk dünyası arasındakı münasibətlər tarixi, mədəni və geosiyasi faktorlarla bağlıdır. Bu əlaqələrin əsasını isə Osmanlı imperiyası dövründə yaranmış ortaq dini və mədəni irs təşkil edir. Osmanlı idarəçiliyi Balkanlarda bir çox yaşayış məntəqələrinin sosial, iqtisadi və mədəni simasını dəyişdirmiş, Türk-müsəlman icmalarının varlığı isə günümüzədək qorunub saxlanmışdır. Günümüzdə Balkanlarda yaşayan Türk icmaları, həmçinin bosniyalılar, Albaniya və Makedoniya müsəlmanları, eləcə də qaqauz Türkləri Türk dünyasını bölgə ilə birləşdirən mühüm mədəni vasitə rolunu oynayırlar. Bu toplumlar etnik mənsubiyyətləri ilə yanaşı, dini

və tarixi bağlar vasitəsilə də Türkiyə və digər Türk dövlətləri ilə əlaqələrini davamlı şəkildə möhkəmləndirirlər.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə “yumşaq güc” siyasəti dövlətlərin təsir imkanlarını genişləndirən əsas alətlərdən biridir. Xüsusilə tarixi və mədəni bağlara əsaslanan bu yanaşma, xalqlar arasında uzunmüddətli əməkdaşlıq üçün möhkəm zəmin yaradır. Türkiyənin regiondakı “yumşaq güc” siyasəti də Türk dünyasının Balkanlarda nüfuzunu artırır. TİKA və Yunus Əmrə İnstitutu kimi təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilən təhsil, mədəniyyət və humanitar layihələr Balkan xalqları ilə türkdilli dövlətlər arasında integrasiyanı dərinləşdirir [1, s. 18]. Bu, Balkanların yalnız Türkiyə ilə deyil, ümumilikdə Türk dünyası ilə əməkdaşlıq üçün platforma olmasına imkan verir. Buna əlavə olaraq, belə təşəbbüslər bölgədəki gənc nəsillərin Türk mədəniyyətinə marağını artırır və uzunmüddətli sosial əlaqələrin formalaşmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda, bu yanaşma regional etimadın güclənməsinə və mədəni diplomatiyanın strateji alət kimi istifadəsinə imkan verir.

Qloballaşan dünyada regional təşkilatların təsir imkanları getdikcə artır və yeni əməkdaşlıq formatlarının yaranmasına zəmin yaradır. Bu proses həm siyasi maraqların, həm də mədəni bağların uzlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində Balkanlarla əməkdaşlıq perspektivləri də diqqət çəkir. Hazırda Balkan ölkələri TDT üzvü olmasalar da, Türkiyə və Azərbaycanın təşəbbüsləri sayəsində bu region Türk dünyası ilə yeni iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq imkanlarına açılır [2, s. 22]. Bununla yanaşı, TDT çərçivəsində regional forumlar və layihələr Balkan ölkələrində Türk dünyasının dəyərlərini və standartlarını tanıtmaq üçün əlavə imkanlar yaradır. Bu əməkdaşlıq həm də iqtisadi integrasiyanın dərinləşməsinə və uzunmüddətli tərəfdaşlıq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə töhfə verir. Türk dünyası ilə Balkanlar arasında əlaqələr təkcə tarixə bağlı nostalji deyil, həm də qarşılıqlı maraqların formalaşdığı yeni bir platformadır. Türk dövlətlərinin Balkanlarda artan humanitar layihələri, yumşaq gücün (soft power) praktik tətbiqi baxımından nümunə göstərilə bilər. Perspektiv baxımından Balkanlarla Türk dünyası arasında əməkdaşlıq enerji, nəqliyyat və mədəni sahələrdə dərinləşə bilər. Bu isə Balkan dövlətlərinə Avropa İttifaqı və NATO ilə əlaqələri ilə yanaşı, Türk dünyası vasitəsilə də yeni strateji tərəfdaşlıq imkanları qazandırır.

Balkanlardan danışarkən coğrafiya gerçəyindən yan keçmək olmazdı. Bu bizə bölgənin geosiyasi vəziyyətini anlamağımız üçün geniş perspektiv təklif edir. Balkan yarımadası dağlıq relyefə və mürəkkəb sərhədlərə malikdir. Bu, bölgənin vahid güc mərkəzi yaratmasına daim mane olub. Dağlar, çaylar və dənizə çıxış yollarının qeyri-bərabər bölünməsi etnik və dini qrupların parçalanmasına şərait yaradıb. Digər tərəfdən isə Balkan yarımadası Avropa ilə Yaxın Şərq və Qara dəniz arasında körpü rolunu oynayır. Bu səbəbdən bölgə enerji marşrutları, hərbi və siyasi balans baxımından həlledici mövqedədir.

Britaniyalı analitik Tim Marshall “Coğrafiyanın Məhkumları” (Prisoners of Geography) əsərində Balkan regionunu Avropanın ən mürəkkəb və həssas geosiyasi məkanlarından biri kimi qiymətləndirir. Müəllifin fikrincə, Balkan yarımadasının tarix boyu qeyri-sabitlik və münaqişələrlə yadda qalmasının əsas səbəblərindən biri onun coğrafi quruluşu ilə bağlıdır. Həmçinin bölgənin relyefi və təbii sərhədləri etnik və dini parçalanmaları dərinləşdirib. Dağlıq ərazilər, mürəkkəb sərhəd xəttləri və dənizə çıxış imkanlarının qeyri-bərabərliyi Balkanlarda siyasi mərkəzləşmənin qarşısını almış, çoxsaylı kiçik etnos və dövlətlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu faktor həm də bölgədə etnik münaqişələrin tez-tez alovlanması üçün izahlarından biri kimi təqdim olunur. Ümumilikdə, Balkanlarda sabitlik Avropanın təhlükəsizliyi üçün vacibdir, amma coğrafi faktorlar bu sabitliyi çətinləşdirir deyə bilərik. Coğrafi faktorlardan danışarkən Balkanlar və Cənubi Qafqaz arasında bir sıra oxşar cəhətlər qarşımıza çıxır.

Balkanlar və Cənubi Qafqaz hər ikisi böyük güclərin maraq dairəsində yerləşən strateji regionlardır. Coğrafi mövqeləri səbəbindən bu bölgələr tarixən imperiyalar və global aktorlar arasında rəqabətin mərkəzində olmuşdur. Onların müqayisəli təhlili regional sabitlik, enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq münasibətlərdəki oxşar və fərqli tendensiyləri anlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Balkanlar və Cənubi Qafqazın oxşar cəhətlərindən biri onların geosiyasi tranzit zonalar olmasıdır. Balkanlar Avropa ilə Yaxın Şərq və Asiya arasında körpü rolunu oynayarsa, Cənubi Qafqaz Avropa ilə Orta Asiya və Yaxın Şərq arasında eyni funksiyaları yerinə yetirir [3, s. 3]. Enerji marşrutları hər iki regionun əhəmiyyətini artırır: Balkanlarda TAP və digər Avropa enerji dəhlizləri, Cənubi Qafqazda isə

TANAP və Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəməri qlobal enerji təhlükəsizliyi baxımından strateji önəm daşıyır [4, s. 7]. Bunun nəticəsi olaraq, hər iki region yalnız enerji nəqliyyatı baxımından deyil, həm də regional təhlükəsizlik və iqtisadi əməkdaşlıq baxımından strateji əhəmiyyət qazanır. Eyni zamanda, bu tranzit statusu onların beynəlxalq aktorlarla əlaqələrini daha da intensivləşdirir və geopolitik rəqabətdə mühüm rol oynayır.

Hər iki regionun başqa bir oxşarlığı etnik və dini müxtəliflikdən doğan münaqişələrdir. Balkanlarda Bosniya müharibəsi, Kosovo məsələsi hələ də tam həll olunmamış problemlərdir [5, s. 14]. Cənubi Qafqazda isə Qarabağ münaqişəsi və Gürcüstanın separatçı bölgələri regional sabitliyə təsir edən əsas faktorlar olaraq qalır [6, s. 11]. Bu baxımdan hər iki region “etnik mozaika” xüsusiyyəti daşıyır və bu da xarici güclərin müdaxiləsini asanlaşdırır. Buna görə də, hər iki regionda davamlı sülh və sabitlik üçün etnik və dini müxtəlifliyi nəzərə alan inkluziv siyasətlərin tətbiqi vacibdir. Eyni zamanda, regional əməkdaşlıq təşəbbüsləri bu mürəkkəb strukturda etimad yaratmaq və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirmək üçün mühüm vasitə ola bilər.

Lakin fərqliliklər də kifayət qədər nəzərə çarpır. Müasir beynəlxalq mühitdə regionların inkişaf trayektoriyası onların seçdikləri integrasiya istiqamətlərindən asılı olur. Bu mənada Balkanlar Qərb strukturlarına yaxınlaşaraq öz siyasi və təhlükəsizlik arxitekturasını fərqli model üzərində formalaşdırır. Balkanlar artıq Avroatlantik strukturların – NATO və Avropa İttifaqının – təsir dairəsinə daha sıx integrasiya olunub. Monteneqro, Albaniya və Şimali Makedoniya NATO üzvü, həmçinin Avropa İttifaqına namizəddir [7, s. 9]. Serbiya xarici siyasətdə tarazlıq siyasətini izləyərək həm Aİ, həm də Rusiya ilə əlaqələrini qorumağa çalışır. Bosniya və Herseqovina isə etnik müxtəliflik və inzibati quruluş səbəbindən çoxşaxəli idarəetmə sisteminə malikdir. Cənubi Qafqazda isə dövlətlərin xarici siyasət strategiyaları müxtəlifliyi və çoxvektorluluqla seçilir. Bu vəziyyət regionun həm elastikliyi, həm də mürəkkəb geosiyasi dinamikasını formalaşdırır. Bu region parçalanmış geosiyasi mənzərə ilə seçilir: Gürcüstan NATO və Aİ-yə integrasiya etmək istəyir, Ermənistan Rusiya ilə təhlükəsizlik alyansında olub, son dövrlərdə isə Qərbə meyllənir, Azərbaycan isə balanslaşdırılmış çoxvektorlu siyasət aparır [8, s. 18]. Digər mühüm fərq iqtisadi integrasiya səviyyəsi ilə bağlıdır. İqtisadi integrasiyanın dərinliyi regionların dayanıqlı inkişafı və xarici təsirlərə qarşı davamlılığı üçün əsas şərtlərdən biridir. Müqayisə göstərir ki, iqtisadi əməkdaşlıq səviyyəsi həm də siyasi sabitliyin möhkəmlənməsinə birbaşa təsir edir. Balkan ölkələri Avropa bazarları ilə daha sıx bağlı olduqları üçün iqtisadi inkişaf baxımından müəyyən üstünlüklərə malikdirlər. Cənubi Qafqaz isə daha çox enerji ixracına əsaslanır, lakin regional iqtisadi əməkdaşlıq Balkanlardakı qədər inkişaf etməyib [9, s. 6]. Bu vəziyyət Cənubi Qafqaz üçün iqtisadi integrasiyanın gücləndirilməsinin strateji zərurət olduğunu və uzunmüddətli sabitlik üçün yeni əməkdaşlıq mexanizmlərinin vacibliyini göstərir.

Nəhayət, hər iki region qlobal güclər arasında rəqabətin “ön cəbhəsi” olaraq qalır. Balkanlarda ABŞ, Aİ və Rusiya əsas aktordadırsa, Cənubi Qafqazda Rusiya, Türkiyə, İran, Aİ və Çin mühüm təsir mərkəzləri kimi çıxış edir. Bu, həm oxşar, həm də fərqli elementləri özündə birləşdirir: hər iki regionda böyük güclərin maraqlar toqquşması var, lakin Cənubi Qafqaz daha çox regional güclərin (Türkiyə, İran) təsiri altındadır [10, s.4]. Buna görə, hər iki regionun geosiyasi dinamikası yalnız xarici güclərin maraqlarına deyil, həm də regional aktorların strategiyalarına bağlı olaraq formalaşır. Bu vəziyyət, həm sabitlik, həm də inkişaf üçün hərəkət planlarının diqqətlə hazırlanmasını zəruri edir. Hər iki regionu da ayrı-ayrılıqda qlobal güclərin maraq dairəsi çərçivəsində müqayisə etsək, aşağıdakı mənzərə qarşımıza çıxır.

- Çin üçün Cənubi Qafqazda əsas maraq “Orta Dəhliz” (Middle Corridor) üzərindən Asiya – Avropa bağlantısını təmin etməkdir. Çin burada hərbi və siyasi məsələlərdə birbaşa qarışmaqdan çəkinir, daha çox iqtisadi, infrastruktur və enerji yatırımları ilə yumşaq gücünü artırır. Bu pragmatik yanaşma Çini bölgədə neytral və “təhlükəsiz tərəfdaş” kimi təqdim edir. Balkanlarda isə Çin “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsü ilə dəmir yolları, limanlar, enerji layihələri həyata keçirir. Cənubi Qafqazda olduğu kimi burada da əsasən iqtisadi nüfuz qurur və Qərblə açıq siyasi toqquşmadan qaçır.
- Rusiya üçün Cənubi Qafqaz “arxa bağça” hesab olunur. Moskva burada təhlükəsizlik, hərbi baza, enerji marşrutlarına nəzarət və regional münaqişələrdə vasitəçilik üzərindən təsir göstərir. Amma

Ukrayna müharibəsindən sonra Rusiya zəiflədikcə, təsirini əvvəlki qədər güclü saxlaya bilmir. Balkanlarda isə daha çox Serbiya və Serb icmaları üzərindən bölgəyə təsir göstərir. Onun aləti həm enerji asılılığı, həm də slavyan-pravoslav qardaşlığı ideyasıdır.

- Türkiyə Cənubi Qafqazda həm tarixi-mədəni bağlar (Azərbaycan vasitəsilə Türk kimliyi), həm də enerji layihələri (BTC, TANAP, Zəngəzur dəhlizi) üzərindən təsir göstərir. Ankara həm NATO üzvü, həm də regional aktor kimi balanslı siyasət aparmağa çalışır. Balkanlarda isə həm Osmanlı mirası, həm də iqtisadi və dini bağlar üzərindən təsir göstərir. Xüsusən, Bosniya, Kosovo və Albaniyada ciddi yumşaq güc potensialı var. Türkiyə burada “mədəni güc + iqtisadi layihələr” balansını mövqeyini qoruyur.
- ABŞ üçün Cənubi Qafqaz enerji təhlükəsizliyi (Xəzər qazının Avropaya çıxışı), həmçinin Rusiya və İranın təsirini azaltmaq baxımından önəmlidir. Vaşinqton daha çox diplomatik və təhlükəsizlik dəstəyi göstərir, amma Çinə nisbətən iqtisadi iştirakı zəifdir. Balkanlarda isə əsasən təhlükəsizlik məsələləri (NATO, Kosovo münaqişəsi, Bosniya sabitliyi) ilə maraqlanır. Eyni zamanda Vaşinqton Çin və Rusiyanın təsirini məhdudlaşdırmaq üçün Aİ ilə ortaq hərəkət edir.
- Aİ üçün əsas məsələ enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi (Azərbaycan qazı), stabil qonşuluq siyasəti və infrastruktur layihələridir. Avropa daha çox yumşaq güc (islahatlar, demokratiya təşviqi, vizasız rejim) vasitəsilə təsir göstərir. Balkanlar isə Aİ üçün birbaşa gələcək genişlənmə zonasıdır. İnvestisiyalar və siyasi dialoq vasitəsilə təsirini artırır. Fikrimcə, Aİ burada ən qeyri-mübahisəli aktordur, çünki Balkan ölkələrinin əksəriyyəti Aİ-yə qoşulmaq istəyir.

Beləliklə, Balkanlar və Cənubi Qafqaz strateji mövqeyinə, etnik mozaikasına və enerji dəhlizlərinə görə oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, Avroatlantik integrasiya dərəcəsi, iqtisadi inkişaf səviyyəsi və regional güclərin təsir balansını baxımından fərqlənirlər. Bu səbəbdən onların geosiyasi gələcəyi də fərqli istiqamətlərdə formalaşa bilər.

Enerji təhlükəsizliyi müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas istiqamətlərindən biri olaraq dövlətlərin iqtisadi sabitliyi, milli təhlükəsizliyi və siyasi müstəqilliyi ilə sıx bağlıdır. Balkan ölkələri bu kontekstdə strateji mövqeyə malikdir. Regionun ərazisi birbaşa böyük enerji ehtiyatlarına sahib olmasa da, Avropanın enerji təchizatında tranzit dəhliz rolunu oynayır. Xüsusilə təbii qaz və neftin Xəzər hövzəsindən və Yaxın Şərqdən Avropaya nəqlində Balkan ölkələri əsas keçid məkanına çevrilmişdir [11, s.42]. Bu səbəbdən, Balkanların enerji tranziti yalnız regional iqtisadi inkişaf üçün deyil, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda, bu mövqe region ölkələrinə beynəlxalq siyasətdə əlavə təsir və danışıqlar gücü qazandırır.

Avropa İttifaqı enerji təhlükəsizliyində diversifikasiya siyasətini prioritet elan etmişdir. Bu siyasət çərçivəsində Balkanlarda müxtəlif boru kəməri layihələri həyata keçirilmişdir. Onlardan ən önəmlisi Trans-Adriatik Qaz Boru Kəməri (TAP) layihəsidir. TAP Yunanıstan, Albaniya və Adriatik dənizindən keçərək İtaliyaya çatır və Azərbaycan qazını Avropa bazarına çıxarır. Bu layihə həm Balkan ölkələri üçün yeni iqtisadi imkanlar yaratmış, həm də onların enerji təhlükəsizliyini gücləndirmişdir [12, s.56]. TAP və TANAP layihələri Azərbaycanı Balkanların enerji təhlükəsizliyində əsas tərəfdaşlardan birinə çevirmişdir. Azərbaycan yalnız resurs təminatçısı deyil, həm də regionda enerji infrastrukturunun inkişafında mühüm investor rolunu oynayır [13, s.21]. Bununla yanaşı, Bakı həm Avropa İttifaqı, həm də Balkan ölkələri ilə uzunmüddətli enerji əməkdaşlığına dair sazişlər imzalamaqla regional sabitliyin gücləndirilməsinə töhfə verir [14, s.73]. Azərbaycanın Balkanlardakı enerji layihələri, əslində, təkcə iqtisadi deyil, geosiyasi xarakter daşıyır. Enerji axınları ilə yanaşı, informasiya və diplomatik kanallar da güclənir. Bu, “boru kəməri diplomatiyası” konseptinin canlı nümunəsidir. Balkanların enerji təhlükəsizliyində Azərbaycanın əhəmiyyətini artıran digər bir amil geosiyasi müstəvidə balanslaşdırıcı roldur. Azərbaycan enerji ixracında yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi təsir gücünə malikdir. Bu isə Balkan ölkələrinə Rusiya qazından asılılığın azaldılması üçün alternativ imkanlar yaradır [15, s.99]. Bundan əlavə, Azərbaycanın fəal iştirakı Balkanlarda enerji şəbəkələrinin diversifikasiyasını sürətləndirir və regionun enerji təhlükəsizliyinin davamlılığını gücləndirir. Eyni zamanda, bu rol Azərbaycanın regional diplomatik nüfuzunu da artırır və tərəfdaş ölkələrlə uzunmüddətli əməkdaşlıq perspektivlərini genişləndirir.

Nəticə etibarilə, Balkanların enerji təhlükəsizliyi regional və global güclərin təsir dairəsinin kəşfişdiyi sahələrdən biridir. Azərbaycan isə bu prosesdə həm iqtisadi, həm də geosiyasi aktor olaraq çıxış edir və regionun enerji təchizatında sabitliyin təmin olunmasında strateji rol oynayır. Ümumilikdə isə geosiyasi reallıqlar göstərir ki, Balkanlar və Cənubi Qafqaz kimi regionlar yalnız böyük güclərin təsir obyektləri olaraq qalmaq əvəzinə, öz aralarında strateji ittifaqlar qurmaqla beynəlxalq sistemdə subyekt rolunu gücləndirə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. European Parliament. (2017). Türkiye's influence in the Western Balkans. European Parliamentary Research Service.
2. Türk Dövlətləri Təşkilatı. (2023). Cooperation Opportunities with Balkan Countries. TDT Policy Paper.
3. Cornell, S. (2017). Geopolitics of the South Caucasus. Routledge, London.
4. International Energy Agency (IEA). (2022). Energy Transit Corridors in Eurasia: TAP, TANAP and BTC Pipelines. Paris.
5. Bieber, F. (2019). The Rise and Fall of Balkan Conflicts: Ethnic Politics and International Intervention. Palgrave Macmillan.
6. De Waal, T. (2018). The Caucasus: An Introduction. Oxford University Press.
7. European Commission. (2023). EU Enlargement Package: Western Balkans Progress Reports. Brussels.
8. Nichol, J. (2020). The South Caucasus in Global Politics: Balancing Russia, the EU, and Türkiye. Carnegie Endowment.
9. Wolczuk, K. (2021). Economic Integration in the South Caucasus: Challenges and Opportunities. Chatham House Paper.
10. Stratfor. (2022). Global Powers in the Caucasus and the Balkans: Comparative Geopolitical Assessment.
11. Winrow, G. (2017). The Southern Gas Corridor and the Balkans: Energy Security Perspectives. Southeast European and Black Sea Studies, 17(1), 39–54.
12. European Commission (2020). The Role of TAP in the EU's Energy Security Strategy. Brussels: EU Publications.
13. Ahmadov, I. (2018). Azerbaijan and the Southern Gas Corridor: A Geopolitical Perspective. Baku: ADA University Press.
14. European Council (2022). EU–Azerbaijan Strategic Energy Partnership Agreement. Brussels.
15. Nasibli, T. (2020). Energy Geopolitics of the South Caucasus and the Balkans. Caucasus International, 10(2), 93–110.
16. Marshall, T. (2015). Prisoners of Geography

ETNİK VƏ DİNİ İDENTİKLİK FAKTORUNUN SİYASİLƏŞDİRİLMƏSİ: BALKAN MÜNAQİŞƏLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ

Şəhla NURUZADƏ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

sh_nuruzade@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-3813-5619>

Xülasə

Yuqoslaviyanın süqutu prosesi XX əsrin sonlarında Avropada etnik və dini identikliklərin necə siyasətə çevrilə biləcəyinin ən dramatik nümunələrindən birini təqdim etdi. Balkan münaqişələri göstərdi ki, etnik-dini identiklik yalnız mədəni və tarixi mənsubiyyət faktoru deyil, həm də siyasi elitalar tərəfindən manipulyasiya edilən güclü səfərbərlik alətidir. Bosniya və Herseqovinada baş verən soyqırım, xüsusilə Srebrenitsa faciəsi, bu siyasətin dağıdıcı nəticələrinin simvoluna çevrildi. Məqalədə etnik və dini identikliklərin siyasiləşdirilməsi fenomeni təhlil olunur, Yuqoslaviya böhranının müxtəlif mərhələlərində bu prosesin təzahür formaları araşdırılır və beynəlxalq ictimaiyyətin reaksiyasının məhdudiyyətləri göstərilir. Balkan təcrübəsi göstərir ki, etnik və dini identikliyin siyasətə alət edilməsi dövlətlərin parçalanması, zorakı münaqişələr və humanitar fəlakətlər üçün münbit zəmin yaradır. Bu nəticələr yalnız Balkan regionu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla digər çoxmillətli və çoxkonfessiyalı regionlar üçün də aktual xəbərdarlıq xarakteri daşıyır.

***Açar sözlər:** etnik identiklik, dini identiklik, siyasiləşdirmə, Balkan münaqişələri, Srebrenitsa, Yuqoslaviya, beynəlxalq münasibətlər*

THE POLITICIZATION OF ETHNIC AND RELIGIOUS IDENTITY: THE CASE OF THE BALKAN CONFLICTS

Abstract

The disintegration of Yugoslavia in the late 20th century provides one of the most dramatic examples in Europe of how ethnic and religious identities can be politicized. The Balkan conflicts demonstrated that ethnic and religious identity is not only a factor of cultural and historical belonging but also a powerful mobilization tool manipulated by political elites. The genocide in Bosnia and Herzegovina, particularly the Srebrenica massacre, became a symbol of the destructive consequences of this politicization. This article analyzes the phenomenon of politicizing ethnic and religious identities through theoretical approaches, examines how it manifested at various stages of the Yugoslav crisis, and highlights the limitations of the international community's response. The Balkan experience shows that the instrumentalization of identities for political purposes creates fertile ground for state disintegration, violent conflicts, and humanitarian catastrophes. These findings are not confined to the Balkan region but also serve as a relevant warning for other multiethnic and multireligious contexts, including the South Caucasus.

***Keywords:** ethnic identity, religious identity, politicization, Balkan conflicts, Srebrenica, Yugoslavia, international relations*

Giriş

XX əsrin son onilliyi Avropa tarixində unudulmaz izlər buraxmış hadisələrlə yadda qaldı. Sovet İttifaqının süqutu fonunda Şərqi Avropada yeni dövlətlərin yaranması ilə paralel şəkildə Yuqoslaviyanın parçalanması prosesi baş verdi. Bu prosesin ən dramatik tərəfi etnik və dini kimliklərin kütləvi zorakılıq, etnik təmizləmə və hətta soyqırım siyasətinin alətinə çevrilməsi ilə xarakterizə olundu. Balkan münaqişələri, xüsusilə Bosniya və Herseqovina hadisələri, göstərdi ki, etnik və dini kimliklər yalnız mədəni-mənəvi dəyərlər sahəsinə aid sosial konstruksiyalar deyil, həm də siyasi elitələr tərəfindən manipulyasiya edilə bilən və kütlələri səfərbər etmək üçün istifadə olunan güclü siyasi resurslardır. Serb ultramillətçi ideoloqlarının “Böyük Serbiya” layihəsi çərçivəsində həyata keçirdikləri siyasət dini və etnik identiklikləri ziddiyyətlərin əsas dağıdıcı amilinə çevirdi. Bu proses yüz minlərlə insanın həlak olmasına, milyonlarla qaçqın və məcburi köçkün olması, Srebrenitsa kimi soyqırım aktı ilə nəticələndi. Ən faciəvi aspekt isə beynəlxalq ictimaiyyətin, xüsusilə BMT və Avropa strukturlarının, bu zorakılığın qarşısını almaqda aciz qalması idi. Münaqişənin başlanğıc mərhələsində “serb təcavüzü” kimi qiymətləndirilən hadisələrin tezliklə “vətəndaş müharibəsi” kimi təqdim olunması beynəlxalq reaksiyanın daha da zəifləməsinə gətirib çıxardı və bu, etnik-dini siyasətin dağıdıcı nəticələrini daha da dərinləşdirdi. Bununla yanaşı, keçmiş Yuqoslaviya respublikalarının sonrakı siyasi mənzərəsi və etnik-dini struktur fərqlilikləri də diqqətə layiqdir. Serbiya, Monteneqro və Makedoniya Yuqoslaviya Federasiyasında serb-dominant mərkəzləşmənin təsiri altında çoxetnik respublikalar kimi mövcud olmuş, müstəqillikdən sonra isə fərqli inkişaf yolları seçmişdir. Bosniya və Herseqovina 1995-ci il Dayton müqaviləsindən sonra boşnak, serb və xorvat icmalarına əsaslanan üçtərəfli siyasi model üzrə idarə olunur. Kosovo isə əhalisinin əksəriyyətini albanların təşkil etdiyi, serb azlığının hüquqlarının beynəlxalq nəzarət altında qorunduğu yeni siyasi subyektdir. Bu mənzərə göstərir ki, regionda etnik və dini identikliklər yalnız tarixi və mədəni kontekstlə məhdudlaşmır, həm də siyasi struktur və dövlət formalaşmasında fundamental rol oynayır. Məqalənin məqsədi Balkan münaqişələri təcrübəsi əsasında etnik və dini identikliklərin siyasiləşdirilməsi problemini araşdırmaq, onun beynəlxalq təhlükəsizlik müstəvisində doğurduğu nəticələri təhlil etmək və bu təcrübənin digər regionlar, o cümlədən Cənubi Qafqaz üçün aktuallığını göstərməkdir.

Balkanlarda etnik və dini identikliklərin manipulyasiyası və beynəlxalq idarəçilik: təcrübi nümunələr

Balkan münaqişələri XX əsrin 90-cı illərində keçmiş Yuqoslaviya ərazisində baş vermiş siyasi və hərbi böhranların nəticəsi kimi həm yerli etnik və dini fərqliliklərin, həm də beynəlxalq aktorların siyasətinin kompleks təsirlərini göstərir. 1991-ci il iyunun 25-də Xorvatiya və Sloveniya müstəqilliyini elan etdikdən sonra bölgədəki gərginlik artdı və 1992-ci il aprel 6-da Bosniya və Herseqovinada müharibə başladı. İlk 60 gün ərzində ərazinin böyük hissəsi serblər tərəfindən ələ keçirildi, təxminən 1 milyon insan evlərini tərk etdi, on minlərlə müsəlman öldürüldü [1: 75].

Serb etnofundamentalistləri – R.Karadic, R.Mladic, B.Plavsic və başqaları – “Homogen Serbiya” layihəsini həyata keçirmək üçün Bosniya və Herseqovinadakı qeyri-serb əhalini sistemli şəkildə hədəflədilər [2]. Bu siyasət etnik və dini identikliklərin məqsədli manipulyasiyasına əsaslanırdı: müsəlman və xorvat icmaları öz “təhlükədə olan” statuslarını hiss etməyə, torpaqları tərk etməyə və nəticədə etnik homogenləşmə prosesinə məcbur edilirdilər.

Beynəlxalq ictimaiyyətin rolu isə burada paradoksal görünür. BMT Təhlükəsizlik Şurası (TŞ) bu məsələ ilə bağlı 47 qətnamə qəbul etdi və Bosniya münaqişəsi ilə əlaqədar 42 bəyanat verdi, lakin bu qərarlar serblərin tərəfindən olaraq icra olunmadı. Qərb dövlətləri, o cümlədən Fransa, Böyük Britaniya münaqişəyə müdaxilə etməyə qarşı çıxaraq sülh prosesində yalnız vasitəçi rolunu qəbul etdilər [1: 75]. Bu gecikmiş müdaxilə serb liderlərinin etnik və dini mobilizasiyasını dolayısı ilə təsdiqlədi, yerli serb əhalisi isə strateji məqsədlər üçün siyasi alət kimi istifadə olundu.

Bundan əlavə, beynəlxalq aktorların manipulyasiyaya təsiri təkcə serb olmayan əhalini hədəfləməklə məhdudlaşmayıb. Serb icması da diplomatik və strateji məqsədlər üçün müəyyən dərəcədə səfərbər edildi. Məsələn, Rusiyanın Serbiyaya diplomatik dəstəyi serb liderlərinin planlarını daha cəsarətlə həyata keçirməsinə şərait yaratdı. Qərb isə münaqişənin “vətəndaş müharibəsi” kimi təqdim olunmasına üstünlük verərək serb etnik və dini identikliklərinin konsolidasiyasına imkan yaratdı.

Kosovo nümunəsi isə etnik və dini siyasətin beynəlxalq idarəçilikdə necə əks olunduğunu göstərir. 1999-cu ildə BMT TŞ-nin 1244 sayılı Qərarı əsasında yaradılan Müvəqqəti İnzibati Missiya (MİBM) həm alban, həm də serb icmalarının statusunu və idarəetməni müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyırdı [3: 104; 5]. MİBM-in mandatına mülki institutların yaradılması, insan hüquqlarının qorunması, iqtisadi bərpa və demokratiyanın inkişaf etdirilməsi daxil idi [3: 104]. Bu, etnik və dini gərginliyin yalnız humanitar və inzibati ölçüdə deyil, həm də siyasi proseslərdə beynəlxalq siyasət vasitəsilə tənzimlənməsini göstərdi.

Alban və serb icmaları arasındakı gərginlik MİBM-in və sonradan Kosovo Müvəqqəti Çoxetnik Hökumətinin (PISG) fəaliyyətinə də təsir göstərdi. Beynəlxalq icma etnik və dini siyasəti həm normallaşdırma, həm də siyasi status məsələsini həll etmək məqsədilə istifadə etdi [3: 105]. Bununla da göstərildi ki, etnik və dini identikliklər yalnız daxili mobilizasiya amili deyil, eyni zamanda beynəlxalq idarəçilik strategiyalarında da mühüm rol oynayır. Təhlil göstərir ki, Balkan münaqişələrində etnik və dini identikliklərin manipulyasiyası aşağıdakı kimi çoxşaxəli olub:

1. Daxili siyasət vasitəsi kimi: Serb, Bosniya müsəlman və xorvat icmaları arasında etnik homogenləşmə və qorxu narativləri vasitəsilə mobilizasiya;
2. Beynəlxalq siyasət amili kimi: xarici aktorlar – ABŞ, Rusiya, Avropa ölkələri münaqişənin yönləndirilməsində fərqli dərəcələrdə iştirak edərək etnik və dini identiklikləri diplomatik məqsədlər üçün istifadə etdi;
3. İdarəetmə və humanitar ölçüdə: BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə etnik və dini gərginliyin müvəqqəti tənzimlənməsi, MİBM və PISG nümunələrində özünü göstərdi.

Bu təhlil göstərir ki, Balkanlar nümunəsi etnik və dini identikliklərin həm daxili, həm də beynəlxalq siyasətdə strateji resurs kimi istifadə oluna biləcəyini və bunun humanitar, siyasi və hüquqi nəticələr doğurduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Etnik və dini identikliklərin siyasiləşdirilməsinin nəticələri və təhlili

Balkan münaqişələri etnik və dini identikliklərin siyasət vasitəsi kimi manipulyasiyasının qısamüddətli və uzunmüddətli nəticələrini açıq şəkildə göstərir. Bu hadisələr göstərir ki, etnik və dini identikliklərin siyasət alətinə çevrilməsi həm humanitar, həm də sosial-psixoloji fəlakətə yol açır. Müharibənin ilkin mərhələlərində BMT və beynəlxalq təşkilatların gecikmiş müdaxiləsi səbəbindən qeyri-serb əhali intensiv zorakılığa məruz qaldı. Məsələn, 1993-cü ildə Bosniya və Herseqovinanın əhalisinin təxminən 50%-i – təxminən 2 milyon insan – evlərini tərk etməyə məcbur oldu [1: 76]. Bu dövrdə humanitar yardımın çatdırılması BMT missiyalarının mandatı çərçivəsində həyata keçirilsə də, münaqişə tərəflərinin müqaviməti və TŞ-nin üzvləri arasında konsensusun olmaması effektivliyini məhdudlaşdırdı. Etnik və dini identikliklərin siyasət vasitəsi kimi istifadəsi, həm də qlobal diqqətin yetərinə olmaması nəticəsində regionda sosial parçalanma, iqtisadi tənəzzül və psixoloji travmalar yaratdı. Srebrenitsa soyqırımı Avropada II Dünya Müharibəsindən sonra törədilmiş ən ağır insan hüquqları pozuntularından biri kimi qiymətləndirildi; burada 8 mindən çox müsəlman kişi və gənc qətlə yetirildi [1: 74]. BMT sülhməramlıları və beynəlxalq missiyalar münaqişənin gedişində əhaliyə qoruma və humanitar dəstək təmin etməli idilər, lakin praktiki olaraq onların fəaliyyəti ciddi məhdudiyyətlər, lazımi mandatın olmaması və tərəflər arasında razılaşmanın çətinliyi səbəbindən çox vaxt effektivliyi olmadı. Srebrenitsa soyqırımı bunun ən dramatik nümunəsidir: BMT-nin gözü qabağında dinc əhali (müsəlmanlar) öldürüldü. BMT Baş Assambleyasının hesabatında Srebrenitsa faciəsindən sonra kütləvi məzarlıqlarda aşkar olunmuş kişi və gənc oğlanların işgəncə ilə öldürüldüyü və onların silahsız dinc əhali olduğu haqqında məlumat verilir [4: 147]. Bu, beynəlxalq ictimaiyyətin hərəkətsizliyini açıq göstərdi. Bu faciə yalnız humanitar aspektdən deyil, həm də dövlətlərin etnik və dini fərqlilikləri idarəetmə

qabiliyyətinə ciddi suallar doğurdu. Keçmiş Yuqoslaviyada sərhədlərin etnik xəritələrə uyğun gəlməməsi, yeni müstəqil dövlətlərin tam nəzarətə malik olmaması və etnik azlıqların müqaviməti dövlətçilik proseslərini çətinləşdirdi. Bu, sərhəd və ərazi mübahisələrini gündəmə gətirdi, eyni zamanda regional təhlükəsizliyə təhdid yaratdı. Münaqişə iştirakçıları və bəzi xarici aktorlar tərəfindən sərhəd məsələləri və ərazi iddialarının manipulyasiyası, həmçinin etnik-dini identikliklərin strateji məqsədlər üçün istifadə olunması, regional stabilizasiya prosesini çətinləşdirdi. Balkan münaqişələri göstərir ki, etnik və dini identikliklərin siyasət vasitəsi kimi manipulyasiyası yalnız humanitar fəlakətə deyil, həm də uzunmüddətli siyasi və diplomatik problemlərə yol açır. Beynəlxalq ictimaiyyətin reaksiyası, xüsusən BMT, AB və ATƏT-in təcrübəsi göstərir ki, effektiv müdaxilə üçün:

1. Qısa müddətli humanitar yardım və münaqişənin genişlənməsinin qarşısının alınması eyni zamanda təmin edilməlidir.
2. Etnik və dini fərqliliklər yalnız sosial və mədəni resurs kimi deyil, strateji idarəçilik aləti olaraq da nəzərə alınmalıdır.
3. Münaqişə sonrasında siyasi və inzibati institutların bərpa, insan hüquqları və etnik azlıqların qorunması, həmçinin regionda uzunmüddətli təhlükəsizliyin təmin olunması üçün prioritet olmalıdır.

Təhlil göstərir ki, Balkan münaqişələri etnik və dini identikliklərin siyasət alətinə çevrilməsi nəticəsində yalnız humanitar və siyasi fəlakət yaratmadı, həm də müasir beynəlxalq idarəçilik üçün dərslər ortaya qoydu: dövlətlər və beynəlxalq aktorlar etnik və dini faktorları düzgün təhlil etmədikdə, humanitar və siyasi nəticələr əhəmiyyətli şəkildə ağırlaşır.

Bu baxımdan, Xocalı soyqırımını ilə Balkan təcrübəsi arasında paralellər aparmaq mümkündür; hər iki halda etnik və dini identikliklərin siyasət alətinə çevrilməsi humanitar fəlakətə, genişmiqyaslı insan hüquqları pozuntularına və regionda uzunmüddətli sosial-psixoloji travmalara səbəb olmuşdur.

Nəticə

Balkan münaqişələri etnik və dini identikliklərin siyasət aləti kimi manipulyasiyasının həm humanitar, həm siyasi, həm də regional təhlükəsizlik baxımından dərinlən öyrənilməsinə zəngin imkan yaradır. Keçmiş Yuqoslaviyada, xüsusən Bosniya və Herseqovinada serb liderlərinin həyata keçirdiyi etnik təmizləmə və soyqırım aktları, Srebrenitsa faciəsi və mülki əhalinin geniş miqyasda məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi göstərir ki, etnik-dini faktorların siyasət üçün instrumentalizasiyası cəmiyyətin strukturunu ciddi şəkildə pozur və regionda uzunmüddətli gərginlik yaradır.

Beləliklə, Balkan təcrübəsi bir neçə vacib dərsi ortaya qoyur:

1. Etnik və dini identikliklərin siyasət aləti kimi istifadə olunmasının nəticələri qısa müddətdə humanitar fəlakət, uzun müddətdə isə dövlətlərin mövcudluğu və regional təhlükəsizlik üçün risklər yaradır;
2. Beynəlxalq müdaxilənin zamanında və koordinasiya olması humanitar itkini azalda və münaqişənin regional yayılmasının qarşısını ala bilər. BMT, AB və ATƏT-in 1990-cı illərdəki təcrübəsi göstərir ki, gecikmiş və konsensusuz reaksiya etnik-dini manipulyasiyaların təsirini artırır;
3. Etnik və dini fərqliliklər yalnız sosial və mədəni faktorlardan ibarət deyil, onlar strateji və siyasi idarəçilik baxımından qiymətləndirilməlidir. Dövlətlərin və beynəlxalq aktorların qərarlarında bu aspekt nəzərə alınmasa humanitar və siyasi nəticələr ağır olur;
4. Münaqişədən sonrakı dövrdə institusional və hüquqi mexanizmlərin bərpa, insan hüquqlarının qorunması və etnik azlıqların hüquqlarının təmin olunması uzunmüddətli sülhün təminatı üçün zəruridir. Kosovo və Bosniya nümunələri göstərir ki, müvəqqəti inzibati strukturlar və beynəlxalq nəzarət humanitar və siyasi sabilliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Nəticədə, Balkan münaqişələri etnik və dini identikliklərin siyasət alətinə çevrilməsinin çoxşaxəli nəticələrini açıq göstərir və müasir beynəlxalq siyasət üçün kritik dərslər verir. Bu təcrübə göstərir ki, həm beynəlxalq aktorlar, həm də dövlətlər etnik və dini fərqlilikləri yalnız sosial və mədəni kontekstdə deyil, həm də strategiya və idarəçilik perspektivində diqqətlə qiymətləndirməli, humanitar və siyasi riskləri minimuma endirmək üçün adekvat siyasət və müdaxilə mexanizmləri formalaşdırmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Nuruzadə Ş. Etnik münaqişələr. Bakı: Mütərcim, 2015.
2. Алиев О. Сребреница - незаживающая рана Европы. // Зеркало, 11.07.2009.
3. Алиев О. Институционализация посреднической деятельности ООН в урегулировании косовского вопроса (1999-2007). // tarix və onun problemləri, №3 2010, s. 104-111.
4. Доклад Генерального секретаря, представляемый во исполнение резолюции 53/35 Генеральной Ассамблеи: Падение Сребреницы, Документ ООН A/54/549, 15 November 1999. <https://docs.un.org/ru/A/54/549>
5. United Nations Security Council, S/RES/1244 (1999), 10 June 1999. <https://unmik.unmissions.org/united-nations-resolution-1244>

ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ SAHƏSİNDƏ BALKAN ÖLKƏLƏRİNİN MÖVQEYİ VƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Çinarə SƏFƏROVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti (ADAU)

Azərbaycan, Bakı

seferova.cinare@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2480-0056>

Xülasə

Bu gün Avropa ölkələri içərisində Azərbaycanla ən yaxşı münasibətləri, güclü əlaqələri olan dövlətlər məhz Balkan yarımadasında yerləşir. Ölkələrimiz arasında güclü iqtisadi əməkdaşlıq digər sahələr üzrə də əlaqələrimizin inkişafına geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanın enerji sahəsindəki gücü onun beynəlxalq əlaqələrində ən əhəmiyyətli amillərdən biridir. Azərbaycan, xüsusən zəngin təbii sərvətləri olan neft və qaz ilə tanınır, bununla yanaşı, enerji təminatında Avropa və Asiya arasında mühüm bir körpü rolunu oynayır. Xəzər regionunda yerləşən Azərbaycan enerji resursları ilə yalnız öz iqtisadiyyatını gücləndirməkdə deyil, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas iştirakçı dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu amillər Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə enerji sahəsindəki əlaqələrinin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: *Balkan ölkələri, Azərbaycan, enerji təhlükəsizliyi, Cənub Qaz Dəhlizi, TANAP, TAP*

Abstract

Today, among European countries, the countries with the best relations and strong ties with Azerbaijan are located precisely on the Balkan Peninsula. Strong economic cooperation between our countries creates broad opportunities for the development of our relations in other areas as well. Azerbaijan's energy strength is one of the most important factors in its international relations. Azerbaijan is known for its rich natural resources, especially oil and gas, and it also plays an important role in energy supply as a bridge between Europe and Asia. Located in the Caspian region, Azerbaijan has become one of the main participants in not only strengthening its economy with its energy resources, but also in ensuring Europe's energy security. These factors form the basis of Azerbaijan's energy relations with the Balkan countries.

Keywords: *Balkan countries, Azerbaijan, energy security, Southern Gas Corridor, TANAP, TAP*

Giriş

Balkan ölkələrinin yaranma tarixi

Balkan yarımadası müxtəlif adət-ənənələrin, katoliklik, xristian pravoslavlığı və islamın sərhədi və demarkasiya xətti kimi, həmçinin slavyan, latın, fin-üqor, yunan və Türk mənşəli müxtəlif etnik qrupların və xalqların qarşılıqlı əlaqəli olduğu regiondur. XIV əsrdən XIX əsrin sonlarına qədər, demək olar ki, bütün Balkan yarımadası Osmanlı Türk İmperatorluğunun tərkibində olmuşdur. Maraqlıdır ki, Balkan dövlətlərinin tarixinin başlanğıcı Osmanlı İmperiyasının tarixinin və Rumelidəki macəralarının sonunu göstərir. Osmanlı İmperatorluğunun Balkanlarda süqutu İkinci Məşrutə inqilabından sonra xeyli sürətləndi. Tarixə nəzər salsaq, müstəqillik qazanan ilk Balkan dövləti Yunanıstandır (1830). Daha sonralar, xüsusən 1870-ci ildən sonra digər Balkan dövlətləri tarixdə öz yerlərini aldılar. San-Stefano

(Yeşilköy) və Berlin müqavilələri Monteneqronun (Albaniya), Serbiyanın (Yuqoslaviya) və Bolqarıstanın sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirdi [5, s.82]. Əslində, Balkan dövlətləri indiki sərhədlərini Birinci Dünya Müharibəsindən sonra bağlanmış müqavilələr vasitəsilə müəyyən etmişlər. Osmanlı İmperatorluğunun varisi olan Türkiyə Cümhuriyyətinin qərb sərhədləri də Lozanna müqaviləsi ilə müəyyən edilirdi. Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı təlatümlü dövrdə Balkan dövlətləri yeni sərhədləri daxilində bir millət qurmaq səylərini davam etdirmiş, eyni zamanda daxili problemlərini həll etməyə çalışmışlar.

Azərbaycan və Balkan ölkələri arasında əməkdaşlığın dərinləşməsinə tarixi zəmin: 44 günlük Vətən müharibəsi

2020-ci il 27 sentyabr tarixində başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi geosiyasi mənzərəni kəskin şəkildə dəyişdi. Azərbaycan siyasi və hərbi üstünlük əldə etdi. Tarixi qələbə ilə regionda yeni sərhədlər çəkildi. Regional güc balansı dəyişdi və əməkdaşlıq potensialı artdı. Ermənistanın bölgədə gücü və təsiri kəskin şəkildə azaldı. Yaranmış yeni vəziyyət nəqliyyat dəhlizləri, dəmir yolları və enerji nəqli layihələri vasitəsilə regional və beynəlxalq əlaqələrin artırılması üçün zəmin yaratdı. Azərbaycanın Balkan dövlətləri ilə olan əlaqələri, həm strateji, həm də iqtisadi baxımdan mühüm bir əhəmiyyətə malikdir. Son illərdə ölkə Prezidenti İlham Əliyevin liderliyində Balkan ölkələri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi ikitərəfli münasibətlər çərçivəsini aşır, daha geniş məna daşıyır. Balkan ölkələrinin enerji təhlükəsizliyində rolu ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini bir neçə məqamda ümumiləşdirmək olar: Birincisi, Azərbaycanın mövqeyi güclü və səmərəli Avropa enerji siyasətindən, qlobal rəqabət qabiliyyətindən, enerji resurslarının təhlükəsizliyindən və enerji resurslarının müxtəlifliyindən irəli gəlir. İkincisi, enerji siyasəti milli suverenliyin mərkəzidir, ona görə də milli təhlükəsizlik çərçivəsində adekvat enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Aİ üçün əsas prioritetdir. Üçüncüsü, bütün üzv dövlətlər, o cümlədən Balkan ölkələri mövcud enerji siyasətini dəstəkləyir. Lakin bunların heç biri ümumi enerji bazarına inteqrasiyaya çevrilmir. Balkan ölkələri də daxil olmaqla hər bir üzv dövlətin öz milli maraqları və xarici siyasəti var. Bundan əlavə, Avropa ölkələrində fərqli istehlak və idxal dərəcələri var. Dördüncüsü, uğursuzluğa düçar olmuş Nabukko layihəsindən sonra Aİ daha ciddi addımlar atır. Cənub Qaz Dəhlizi alternativ enerji mənbələri üçün ən mühüm layihədir. Beşincisi Aİ və Azərbaycan arasında enerji əlaqələrinə nəzər saldıqda aydın olur ki, Azərbaycan Aİ və Balkan dövlətlərinin iqtisadi, geosiyasi və təhlükəsizlik maraqlarına görə etibarlı və strateji tərəfdaşdır [8].

Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri Layihəsi (TANAP) və Şahdəniz təbii qazını Türkiyə sərhədindən Avropaya nəql edəcək Trans-Adriatik Boru Kəməri Layihəsi (TAP) yeni mənbələr axtarışında olan Aİ ölkələri üçün alternativ marşrutlar təmin edir. Cənub Qaz Dəhlizinə Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK), TANAP və TAP daxildir [10, s.15]. Trans-Adriatik Təbii Qaz Boru Kəməri (TAP) Yunanıstanın şimalından və Türkiyənin İpsala bölgəsində TANAP-a birləşdirən 478 km-lik boru kəməri ilə başlayan və sonra Albaniyadan keçməklə Adriatik dənizinin dibi ilə İtaliyada sona çatan təbii qaz kəməri layihəsidir. 2013-cü il sentyabr ayının 19-da Şahdəniz Konsorsiumu tərəfindən imzalanan bu layihə 35 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya nəzərdə tutur. TAP layihəsi üzrə Albaniya, İtaliya və Yunanıstan respublikaları arasında "Hökumətlərarası Saziş" 2013-cü ilin fevral ayında imzalanmışdır. TAP-ın təməlqoyma mərasimi 17 may 2016-cı il tarixində keçirilmişdir [7]. Layihə tərəfdaşları hesab edirlər ki, kəmər Avropanın enerji təhlükəsizliyini artıracaq və Rusiyadan asılılığını azaldacaq [11].

Azərbaycan Respublikasından təbii qazın Avropa bazarlarına ixracının ən qısa və birbaşa marşrutunu təşkil edən TAP Avropa Birliyinin enerji təhlükəsizliyi və enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə görə strateji məqsədlərində əsas rol oynayır. TAP həm də lazım olduğu halda təbii qazı Cənub-Şərqi Avropaya yönəltmək üçün texniki imkanlara malikdir. Ümumiyyətlə, Avropa Qonşuluq Siyasəti, Şərq Tərəfdaşlığı Proqramı və Cənub Qaz Dəhlizi Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyasına əsas töhfədir. Bu layihələrlə Avropa İttifaqı uzun illərdən sonra ümumi enerji siyasətinə doğru mühüm addım atdı. TAP və TANAP layihələri Avropanın bir çox ölkələrini enerji ilə təmin edir və tək mənbədən asılılığı azaldaraq, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə fürsət verir. 2020-ci ilin oktyabr ayında

Yunanıstan-Türkiyə sərhədindən İtaliyanın cənubundakı qəbuledici terminala qədər uzanan TAP boru kəməri təbii qazla dolduruldu. Nəhayət, 2020-ci il noyabrın 15-də Cənub Qaz Dəhlizinin son hissəsi olan TAP boru kəməri tamamlandı və ticari əməliyyatlara başlandı. Onu da qeyd edək ki, TAP və İran-Türkiyə-Avropa Təbii Qaz Boru Kəməri (İTE) rəqabət üçün deyil, bir-birini tamamlamaq üçün nəzərdə tutulub. Hər iki layihə üçün bazar məhz Cənubi Avropa ölkələri müəyyən edilib. Bu birbaşa Aİ-nin Rusiyadan asılılığını aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Türkiyə də enerji dəhlizi strategiyasına əlavə olaraq, TAP və İTE-ni fərqli bir siyasətlə Balkanlara birləşdirməyi hədəfləyir. Beləliklə, 2030-cu ilə qədər ildə 20 milyard kubmetrə çatması gözlənilən Monteneqro, Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya və Sloveniyanın təbii qaz bazarını hədəfləyir [6].

Azərbaycan Cənub Qaz Dəhlizi (SGC) layihəsi vasitəsilə Avropa İttifaqının (Aİ) enerji strategiyasında həlledici rolu qoruyan nadir qeyri-regional ölkələrdən biridir. Balkanlar Azərbaycan qazının daha çox Avropaya çatdırılması üçün həm qapı, həm də dəhlizdir; bu həm də Balkan ölkələrinin enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı zəifliklərini minimuma endirmək üçün bir fürsətdir. Beləliklə, əsrin əvvəllərində gedən ciddi əməkdaşlıq münasibətlərinə əsaslanaraq, 4 mart 2015-ci il tarixində iki ölkənin dövlət başçıları tərəfindən “Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası arasında Strateji Tərəfdaşlıq haqqında Birgə Bəyannamə” imzalanıb [4]. Bəyannamədən irəli gələrək 2018-ci ildə Bakıda və 2022-ci ildə Sofiyada xarici işlər nazirləri səviyyəsində Azərbaycan və Bolqarıstan Strateji Dialoqunun iki iclası keçirilmişdir. 8 may 2024-cü il tarixində Azərbaycan və Bolqarıstan dövlət başçıları tərəfindən “Azərbaycan Respublikası ilə Bolqarıstan Respublikası arasında strateji tərəfdaşlığın gücləndirilməsi haqqında Birgə Bəyannamə”nin imzalanması ilə iki ölkə arasında münasibətlər keyfiyyətə daha yüksək müstəviyə yüksəlmişdir [1]. Bundan başqa, Azərbaycan və Serbiya arasında 2021-ci ildə hərbi əməkdaşlıq sazişi, 2022-ci ildə Bolqarıstan, Rumıniya və Macarıstan da daxil olmaqla enerji və elektrik enerjisi ixracına yönəlmiş strateji tərəfdaşlıq memorandumu imzalandı. Bu sazişə əsasən, Bolqarıstan Azərbaycan qazının idxalını artırdı, Serbiya isə 2023-cü ilin dekabrında çoxdan gözlənilən Serbiya-Bolqarıstan qaz birləşdiricisinin açılışı ilə ilkin məbləğləri almağa başladı. Onun gücü (Serbiya tərəfində) ildə 1,8 milyard kubmetrdir ki, bu da ölkənin illik qaz tələbatının 60 faizini təşkil edir [9,s.2]. Həqiqətən də, Bolqarıstan-Serbiya qarşılıqlı əlaqəsi Balkanların enerji xəritəsini dəyişir və təkcə bu iki ölkə üçün deyil, bütün Cənub-Şərqi Avropa üçün enerji təchizatının müxtəlifliyini və təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edir. Aİ Komissiyası interkonnektorun tikintisinə 49,6 milyon avro, Avropa İnvestisiya Bankından (AİB) əlavə 25 milyon avro kredit ayıraraq, qalan 22,5 milyon avronu isə Serbiya hökuməti ödəyib. Nəticə etibarilə, Azərbaycanın Serbiyaya qaz axını bu ölkəyə Rusiyanın qalıq yanacaqlarından asılılığını azaltmağa və enerji bazarını şaxələndirməyə imkan verəcək. Bu baxımdan 2022-ci ildə Yunanıstan-Bolqarıstan (IGB) interkonnektorunun açılışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki Azərbaycan təbii qazının Xəzər dənizindən Bolqarıstan bazarlarına ilk dəfə birbaşa nəqlinə imkan yaratdı. Eynilə, Bolqarıstan 2023-cü ildə Azərbaycandan qaz idxalını artırır.

Son illər Azərbaycan ilə Balkan ölkələri arasında münasibətlərin genişlənməsinə təkcə ənənəvi amillər deyil, həm də regional gərginliyin artması təsir edib. Bu vəziyyət ilk növbədə Rusiyanın Ukrayna qarşı davam edən müharibəsindən qaynaqlanır. Digər cəhət coğrafiya, maraqlar və təhlükəsizlik problemləri, eləcə də sovet təsiri altında olan ortaqların rol oynayır. Azərbaycan üçün Balkan ölkələri Qara, Egey və Adriatik dənizlərinə çıxışı təmin etdiyi üçün vacibdir. Azərbaycana birbaşa çıxışı olmasa da, Gürcüstan və Türkiyə limanları vasitəsilə ixrac və tranzit imkanları təklif edərək, malların Balkan ölkələrinə çatmasına şərait yaradır. Həqiqətən də Bakı Balkan ölkələrinin enerji resurslarının şaxələndirilməsində əsas rol oynayır. Moskvanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinə təhdidləri, xüsusən də Ukrayna müharibəsi fonunda alternativ mənbələrin əhəmiyyətini daha da artırır. Azərbaycan təbii qazını Avropaya daşıyan Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) Yunanıstan və Albaniya üzərindən Balkanlardan keçir. Azərbaycan 2021-ci ildə Avropaya 8 milyard kubmetr təbii qaz ixrac edib. 2022-ci ildə Azərbaycan təkcə “Şahdəniz” yatağından TAP vasitəsilə Yunanıstan-Bolqarıstan qaz kəməri ilə Bolqarıstana 1 milyard kubmetr (bm) təbii qaz ixrac edib. Hazırda Azərbaycan qazı TAP vasitəsilə Albaniyaya nəql olunur. Əsas məqsəd bu qazı Adriatik okeanından İtaliyaya nəql etməkdir. Albaniyanın qaz kəmərlərinin çəkilməsi və dəstəkləyici infrastrukturun daxil olduğu qazlaşdırma kampaniyası Azərbaycan şirkətlərinin

sərmayəsi və iştirakı ilə həyata keçirilir. Bu kontekstdə İon-Adriatik Təbii Qaz Boru Kəmərinin reallaşdırılması Azərbaycanın enerji resurslarının Avropaya daha dərinlərə nəqli üçün imkanlar yaradacaq. Bundan başqa, Albaniyadan tranzit məntəqəsi kimi istifadə etməklə digər Balkan ölkələri də Azərbaycandan qaz ala bilər, çünki Azərbaycan karbohidrogen tranzitini genişləndirməkdə maraqlıdır. Bakının 2022-ci ildə Yunanıstan – Bolqarıstan qaz kəmərinin istismarına başlaması ilə enerji sahəsində əməkdaşlığın yeni perspektivləri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu əlaqə vasitəsilə tədarük edilən Azərbaycan qazının Rumıniya bazarına daxil olmasına fürsət yaranır. 2023-cü il fevralın 3-də Bakıda Rumıniyanın milli qaz şirkəti SNGN ROMGAZ SA və Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin törəmə şirkəti olan SOCAR TRADING arasında 2024-cü il martın 31-dək 1 milyard kubmetrədən çox Azərbaycan qazının tədarük imkanını nəzərdə tutan müqavilə imzalanıb. 2024-cü ildə Azərbaycan Avropaya 12,9 milyard kubmetr qaz ixrac edib ki, bu da 2023-cü illə müqayisədə 10 faiz çoxdur [2].

Bolqarıstan – Serbiya İnterkonnekтору vasitəsilə Azərbaycan qazı Serbiyaya tədarük edilir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2025-ci ilin yanvar-aprel aylarında Azərbaycan Serbiyaya 894 milyon 914,59 min dollar dəyərində 3 milyard 190 milyon 672,4 min kubmetr qaz çatdırıb [3].

2022-ci ilin iyulunda Azərbaycan və Avropa Komissiyası arasında enerji sektorunda strateji tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu imzalanıb. Sənəddə 2027-ci ilə qədər Azərbaycan qazının Avropa bazarlarına nəqlini iki dəfə artırmağı planlaşdırıldığı bildirilir.

Nəticə

Azərbaycan üçün Balkan regionu enerji resursları baxımından Avropa bazarlarına strateji qapıdır. Region ölkələri, xüsusilə, Avropanın yaşıl enerjiyə keçidi ilə bağlı Azərbaycanla fəal əməkdaşlıq edirlər. Bu əməkdaşlıq bir neçə xarici təchizatçıdan asılılığı azaltmaqla Balkanlarda enerji təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasına kömək etməklə yanaşı, investisiyaların artmasına və əsas infrastruktur layihələrinin gələcək inkişafına təkan verir. Bu əməkdaşlıq dərinləşdikcə, Bakı Balkan tərəfdaşlarının qarşılıqlı faydası üçün Asiyadan Avropaya mal və enerji resurslarının axınının asanlaşdırılmasında və artırılmasında mərkəz rolu oynayacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası və Bolqarıstan Respublikası arasında ikitərəfli münasibətlər: [Elektron resurs]- 2025. URL: <https://www.mfa.gov.az/az/category/avropa/bolqaristan>
2. İki Sahil qəzeti: [Elektron resurs] - 27 fevral 2025. URL: <https://ikisahil.az/post/575740-nazir-ruminiya-ve-azerbaycan-qaz-techizati-ile-bagli-danishliqlari-berpa-edirler/> ,
3. Serbiyadan Azərbaycanla bağlı QƏRİBƏ İDDİA: [Elektron resurs] – 2025. URL :<https://olaylar.az/news/dunya/597672>
4. Azərbaycan'ın Arnavutluk'a ilgisi arttı: [Elektronik kaynak] –21.08.2023. URL: <https://koha.mk/tr/vemendja-e-shtuar-e-azerbajxhanit-ne-shqiperi/> /
5. ATEŞ, Toktamış. GEÇMİŞTE VE GÜNÜMÜZDE BALKANLAR // Dergi Park, –07.10.2011. – Vol. 44 , Issue: 1-4, – s. 81-103.
6. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. “TBMM Yazılı Soru Önergesi Cevabı”: [Elektronik kaynak] / –2015. URL: <http://www.tbmm.gov.tr/d24/7/7-34940c.pdf>
7. Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP): [Elektronik kaynak] / URL: <https://www.sgc.az/az/layihe/tap/>
8. Azimov, Aliyar. (2021). “European Energy Policy and The EU- Azerbaijan Energy Cooperation”. Journal of Comparative Politics, C. 14, S. 1, ss. 71-90.
9. Ismayilova, Aybaniz. Azerbaijan's Growing Influence in the Balkans / IDD AND ANALYTICAL POLICY BRIEF, – 30 January, – 2024,ss.5

10. Kalkan , Duhan. AZERBAIJAN IN THE ENERGY SECURITY OF THE BALKANS // SDE AKADEMİ DERGİSİ, –January 2023. – Vol.3, Issue: 1, –pp. 1-28.
11. “Türkiye to benefit from many gas supplies and best prices”:[Elektronik kaynak] / Anadolu Ajansı, –2019. URL: <https://www.aa.com.tr/en/economy/Türkiye-to-benefitfrom-many-gas-supplies-best-prices-/1409431>

BALKANLARDA VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA KÖÇÜN TARİXİ: YURD İTKİSİNİN ƏDƏBİ VƏ İCTİMAİ TƏZAHÜRLƏRİ

Zərifə HAQVERDİYEVƏ

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu (AMEA)

Azərbaycan, Bakı

haqverdiyevazarifa@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-1196-7693>

Ramidə ABBASOVA

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu (AMEA)

Azərbaycan, Bakı

ramideabbasova87@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-6301-8588>

Xülasə

Balkanlar və Qərbi Azərbaycanda köç tarixi müharibələr, imperiya siyasətləri və etnik qarşıdurmalar nəticəsində insanların öz yurdlarından didərgin düşməsi ilə bağlıdır. Bu kütləvi köçlər yalnız əhali strukturunu dəyişdirməmiş, həm də mədəniyyət və sosial həyatda dərin izlər buraxmışdır. Ədəbiyyatda yurd itkisi, vətən həsrəti və məhrumiyyət mövzuları poetik və drammatik əsərlərdə əks olunmuş, folklor və musiqi vasitəsilə nəsillərə çatdırılmışdır. İctimai həyatda köçlər yeni məskunlaşma, sosial uyğunlaşma və identikliyin qorunması kimi problemlər yaratmış, millətlərin mədəni yaddaşında dərin izlər qoymuşdur. Bu tarixi proses həm ədəbi, həm də ictimai səhnədə əhəmiyyətlidir. Məqalədə Balkanlarda baş verən köç hadisələri ilə Qərbi Azərbaycandakı deportasiyalar müqayisəli şəkildə təhlil edilir, onların ictimai-siyasi nəticələri, ədəbi təsvirləri və milli yaddaşda oynadığı rol araşdırılır.

Açar sözlər: *Balkanlar, Qərbi Azərbaycan, köç tarixi, yurd itkisi, vətən həsrəti*

THE HISTORY OF MIGRATION IN THE BALKANS AND WESTERN AZERBAIJAN: LITERATURE AND SOCIAL MANIFESTATIONS OF LOSS OF HOMELAND

Summary

The history of migration in the Balkans and Western Azerbaijan is closely linked to wars, imperial policies, and ethnic conflicts that forced people to leave their homelands. These mass migrations not only changed the demographic structure but also left profound traces in cultural and social life. In literature, the themes of homeland loss, longing for the native land, and deprivation were reflected in poetic and dramatic works and were conveyed to future generations through folklore and music. In social life, migrations created problems such as resettlement, social adaptation, and the preservation of national identity, leaving deep marks on the cultural memory of nations. This historical process is significant both in the literary sphere and in the public domain. The article comparatively analyzes the migration events in the Balkans and the deportations in Western Azerbaijan, exploring their socio-political consequences, literary representations, and the role they played in national memory.

Keyword: *The Balkans, Western Azerbaijan, history of migration, loss of homeland, longing for the homeland*

Tarix boyu xalqlar müxtəlif səbəblərdən öz doğma torpaqlarından köçməyə məcbur olmuşlar. Balkanlarda və Qərbi Azərbaycanda baş verən köç dalğaları da insanların yurd itkisi ilə nəticələnmiş, bu isə həm fərdi, həm də kollektiv yaddaşda dərin izlər buraxmışdır. Yurd itkisi yalnız fiziki məkanın dəyişməsi deyil, həm də insanın mənəvi aləminin sarsılmasıdır.

Köç və yurd itkisi Türk tarixinin təkcə bir parçası deyil – bu, bütün bir mədəniyyətin, kimliyin və yaddaşın taleyidir. Həm Balkanlarda, həm də Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan ərazisi) yaşayan Türklərin məcburi şəkildə yurdlarını tərk etməsi, onların mədəni-mənəvi yaddaşında silinməz izlər buraxmış, bu hadisələr ədəbiyyata, ictimai düşüncəyə və folklorla da sirayət etmişdir. Bu yazıda hər iki coğrafiyada baş verən köç hadisələri, onların səbəbləri, nəticələri və ədəbi təzahürləri tarixi faktlar və ədəbi nümunələr əsasında analiz edilir.

Balkanlarda köç və onun nəticələri - 1912–1913-cü illərdə Balkan müharibələri zamanı Osmanlı imperiyası böyük itkilərə məruz qaldı. Bolqarıstan, Serbiya, Yunanıstan və Monteneqronun birləşmiş qüvvələri Osmanlıya hücum edərək Türklərin yaşadığı torpaqları işğal etdilər. Bu zaman Türk kəndləri yandırıldı, qadın və uşaqlar zorakılıqlara məruz qaldı, minlərlə insan qətlə yetirildi. Ən ağır hadisələr Edirne, Manastır, Makedoniya bölgələrində baş verdi. Mənbələrə görə, yalnız Edirne və ətrafında 20 min nəfərdən çox Türk qətlə yetirilmiş, yüz minlərlə insan Anadoluya sığınmaq məcburiyyətində qalmışdır. Nəticədə, Balkan Türkləri üçün bu müharibələr sadəcə ərazi itkisi deyil, həm də milli-mədəni varlığın ciddi zərbə alması demək idi. Onu demək kifayətdir ki, 1984-cü ildə sistemli şəkildə aparılan antitürk siyasətin nəticəsində təkcə Bolqarıstanda bir milyondan artıq Türkün adı zorla dəyişdirilmişdir.

Ədəbiyyatda Balkan müharibələri geniş təsvir olunmuşdur. Şairlər, yazıçılar və xatirə müəllifləri həmin dövrdə xalqın çəkdiyi ağrı-acıları, didərginliyin yaratdığı psixoloji sarsıntıları qələmə almışlar. Beləliklə, köç hadisələri yalnız fiziki deyil, həm də mənəvi yaddaşın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycanda deportasiyalar və məcburi köçlər – XX əsrin əvvəllərindən etibarən Qərbi Azərbaycan Türkləri də ardıcıl deportasiyalarla üzləşmişdir. 1905-1906-cı illər hadisələri, 1918-1920-ci illərin qırğınları, 1948-1953-cü illərin kütləvi köçürmələri və nəhayət 1988-1991-ci illərdə Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların tamamilə çıxarılması bu prosesin əsas mərhələlərini təşkil edir. Bu deportasiyaların nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı öz doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur olmuş, bölgənin etnik xəritəsi süni şəkildə dəyişdirilmişdir. Kəndlərin dağıdılması, məscidlərin bağlanması, Türk dilinin qadağan edilməsi, Türklərin mədəni irsinin məhv edilməsi göstərir ki, bu proseslər məqsədli şəkildə milli kimliyin silinməsinə yönəldilmişdir. Müasir tədqiqatçılar bu deportasiyaları “etnik təmizləmə” siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirirlər. Xalq arasında isə bu hadisələr uzunmüddətli travmalar, vətən itkisi və kimlik böhranı kimi dərin izlər buraxmışdır.

Balkanlarda və Qərbi Azərbaycanda baş verən köç hadisələri müxtəlif tarixi dövrlərdə olsa da, onların mahiyyətində ciddi oxşarlıqlar mövcuddur:

1. Məcburi köç və zorakılıq – hər iki regionda Türk əhalisi zorla doğma yurdlarından çıxarılmışdır.
2. Kütləvi qırğınlar – kəndlərin yandırılması, dinc insanların qətlə yetirilməsi oxşar ssenarilərlə həyata keçirilmişdir.
3. Mədəniyyətə zərbə – məscidlər bağlanmış, Türk dili yasaqlanmış, milli mədəniyyətə ciddi zərbələr vurulmuşdur.
4. Ədəbi yaddaş – həm Balkanlarda, həm də Qərbi Azərbaycanda poeziya, xatirələr və folklor vasitəsilə bu hadisələr nəsillərə ötürülmüşdür.

Bu paralellər göstərir ki, coğrafiya və tarix fərqli olsa da, Türk xalqlarının yaşadığı məkanlarda oxşar siyasətlər həyata keçirilmişdir.

Ədəbiyyat, folklor və xatirələr köç hadisələrinin unudulmamasında mühüm rol oynamışdır. Balkan müharibələrinə həsr olunmuş əsərlər Türklərin yaşadığı faciələri bədii dillə ifadə etmiş, oxşar şəkildə Qərbi Azərbaycanda deportasiya olunmuş insanların xatirələri də kollektiv yaddaşın əsas qaynağına çevrilmişdir. Bu əsərlər həm xalqın ağrılarını gələcək nəsillərə ötürmüş, həm də milli kimliyin qorunması üçün mühüm vasitə olmuşdur.

1. Ədəbi təzahürlər

Yurd itkisi, insanın həm fiziki, həm də mənəvi məkanının itirilməsi kimi anlaşılar. Bu mövzu ədəbiyyatda dərinlən işlənmiş, həm fərdi, həm də milli identifikasiyanın əsas aspekti kimi təqdim olunmuşdur. Balkanlarda və Qərbi Azərbaycanda yaşanan köçlər və yurd itkisi mövzusu, yazıçı və şairlərin yaradıcılığında müxtəlif formalarda və duyğusal rənglərdə öz əksini tapmışdır.

a) Həsərət və kədər:

Ədəbi əsərlərdə yurd itkisi ən çox həsrət və kədər motivləri ilə təsvir olunur. İnsanların öz doğma torpaqlarından ayrı düşməsi, köhnə həyatın, uşaqlıq illərinin, ailə üzvlərinin arxada qalması əsərlərdə dərin bir kədər və ağrı kimi təcəssüm olunur. Məsələn, Qərbi Azərbaycandan didərgin düşən şairlər də öz şeirlərində vətəndən uzaqda yaşadıkları dərdi və ızdırabı ifadə etmiş, köçkün həyatının mənəvi çətinliklərini, həsrətini qələmə almışlar.

b) Milli kimlik və vətənpərvərlik:

Yurd itkisi mövzusu həm də milli kimliyin bərpası və qorunması ilə bağlıdır. Ədəbiyyatda vətən sevgisi, onun itirilməsi və geri qazanılması ideyaları əsas xətt kimi çəkilir. Bu mövzu əsərlərdə həm ümumxalq ağrısı, həm də fərdi təsvirlərlə ifadə olunur. Məsələn, Balkanlarda məcburi köçkünlük yaşayan Türk və müsəlman əhali üçün yazılan əsərlərdə milli varlığın təhlükədə olması, onu qorumaq ehtiyacı vurğulanır.

c) İnsani və psixoloji təsvirlər:

Yurd itkisi insanın psixoloji dünyasında dərin izlər buraxır. Ədəbi nümunələrdə bu, tez-tez ruh düşkünlüyü, kədər, ümid və ümitsizlik arasında gedib gələn daxili mübarizə kimi təsvir olunur. Qələm sahibləri, köç nəticəsində yaranan boşluğu, kimlik böhranını və yenidən doğma torpağa qayıtmaq arzusunu əsərlərində canlandırırlar.

d) Tarixi və mədəni mirasın qorunması:

Ədəbi əsərlər, həmçinin yurd itkisi zamanı mədəniyyətin, ənənələrin və tariximizin itirilməsi təhlükəsinə diqqət çəkir. Yazıçılar və şairlər, mühacirət dövründə dilin, folklorun və digər mədəni dəyərlərin qorunmasının vacibliyini vurğulayırlar.

2. İctimai təzahürlər

Yurd itkisi tək-cə fərdin yox, bütövlükdə cəmiyyətin həyatına, strukturuna və inkişafına təsir edir. Bu prosesin ictimai təzahürləri həm köçkün icmaların formalaşması, həm də onların yeni şəraitə adaptasiyası ilə bağlıdır.

a) Sosial dəyişikliklər və adaptasiya:

Köç edən insanlar yeni mühitdə yaşamağa başlayanda ciddi sosial çətinliklərlə üzləşirlər. İctimai təzahürlərdə bu, işsizlik, mənzil problemləri, təhsil və sağlamlıq xidmətlərinə çıxış kimi məsələlərdə özünü göstərir. Balkan və Qərbi Azərbaycan köçkünləri yeni yaşayış yerlərində sosial inteqrasiya məsələləri ilə mübarizə aparmış, öz kimliklərini qoruyub saxlamağa çalışmışlar.

b) Diaspora və milli birlik:

Yurd itkisi yaşayan xalqlar diasporalar yaratmışlar. Bu diasporalar həm yeni vətənlərində milli kimliyi qorumaq, həm də doğma torpaqlarla əlaqəni saxlamaq üçün mühüm ictimai strukturlar kimi fəaliyyət göstərir. Balkanlarda formalaşmış diaspora icmaları mədəni tədbirlər, təhsil proqramları və ictimai fəallıq vasitəsilə milli yaddaşı yaşadırlar.

c) İctimai xatirə və tarixi yaddaş:

Yurd itkisi mövzusu ictimai xatirədə kollektiv yaddaşın formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Məcburi köçlər və didərgin düşmə faciələri tarix dərsliklərinə, muzeylərə, abidələrə, yaddaqalan xatirə yerlərinə daxil edilir. Bu, gələcək nəsillərin həmin hadisələri unutmaması və onların milli kimliyin formalaşmasında rolu kimi qiymətləndirilir.

d) Mədəniyyət və incəsənətdə yansımalar:

İctimai həyatın digər bir tərəfi kimi yurd itkisi mədəni və incəsənət sahəsində də öz əksini tapır. Kino, teatr, musiqi və rəssamlıqda bu mövzu tez-tez işlənir. Məsələn, mühacirətin acısını, yurdun itkisini əks etdirən sənət əsərləri insanlara həm tarixi hadisələri anlamağa, həm də birlik hissini gücləndirməyə kömək edir.

Balkanlardan Azərbaycana və Türkiyəyə köç etmiş insanların yaşadıkları ağrılar, həsrətlər və sosial çətinliklər yerli ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Bu mövzuda ən tanınmış əsərlər əsasən Türkiyə ədəbiyyatında işlənmişdir, məsələn:

Mehmet Akif Ərsoy Balkan mühacirliyini və vətən həsrətini əsərlərində əks etdirmişdir. Mehmet Akif Ərsoyun əsərlərində o dövrün cəmiyyəti ilə bağlı bir çox xüsusiyyətlər olduğu kimi, Balkanların durumu da öz əksini tapır. Rumelinin bir gündə necə itirildiyi, acı və üsyankar bir şəkildə ifadə edilir. Balkan müharibəsi başlayanda Akif, orduya cəsarət və ruh yüksəkliyi vermək üçün "Cənkb Şarkısı / Marşı" ilə müraciət edir.

Balkanı bildin mi nedir, hemşeri?
Sevgili ecdadının en son yeri.
Bir sıra isterdin ha çoktan beri
Şimdi tamam vakti... uğurlar ola
Balkanın üstünde sızan her pınar
Bir yaradır, durmadan içden kanar!
Hangi taşın kalbini deşsen: mezar! [2. S. 556]

Mehmet Akif Ərsoyun bu misraları, Balkan Savaşı'ndan sonra külə çevrilən Balkanların nə vəziyyətə düşdüyünü ən yaxşı şəkildə göz önünə sərir. Yanmış vadidə tək-cə bir cəsəd belə tapmaq mümkün deyildi.

Dədəsinin əkdüyü torpaqlar əlindən çıxmış, Sultan Murad Türbəsinin üzərinə xaç qoyulmuş, məscidlər isə ahıra çevrilmişdi. Xorvat əsgərləri isə şəhid türbələri üstündə hora rəqsi edirdilər.

Ne felaket: Mescidler ahıra dönüversin,
Hırvat'ın askeri çıkıp üstünde hora tepsin!
Bari bir hatıra kalsaydı şu toprakta diri...
Yer yarılmış, yere geçmiş şehit türbeleri! [2. S. 189]

Mehmet Akif Ərsoyun Balkan faciəsini əks etdirən əsərlərindəki yurd həsrəti, millət dərdi və məhrumiyyət motivləri Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatında da öz bədii ifadəsini tapmışdır. Burada da şairlər və aşıqlar doğma yurd itkisini, xalqın çəkdiyi dərdləri poetik dillə təsvir etmişlər. Məsələn, Aşıq Cəlilin şeirlərində yurd həsrəti, köç ağrısı və vətən sevgisi güclü bir ahəngdə səslənir.

Üzülübdür doğma yurddan ayağım,
Gecələr zülmətdir, sönüb çırağım.
Alınmaz səngərim, arxam-dayağım.
Dilim, ağzım, söhbət-sözüm, hardasan?
Düşmənlə əlindənsən, gələ bilimirəm, [4. S. 315]
Həsən Mirzənin "Dərələyəz"

Axan göz yaşını silə bilmirəm.
Dərd məni öldürür, ölə bilmirəm.
Aylarım olubdu il, Dərələyəz!
Sənsiz lal olubdur dil, Dərələyəz! [4. S. 319]

Ərsoyun Balkanlar üçün dedikləri ilə Qərbi Azərbaycan aşığılarının söylədikləri arasında dərin bir mənəvi körpü var. Birində Balkan torpaqlarının fəryadı, digərində Qərbi Azərbaycanın nisgili səslənir. Hər iki ədəbiyyat bir xalqın köç yolunda yaşadığı ağrı-acıları yaddaşlara həkk etmişdir. Aşıq Cəlilin poetik dünyasında bu dərdlər xüsusi bir yangı ilə ifadə olunur.

Balkan müharibələri və Qərbi Azərbaycanda baş verən deportasiyalar Türk tarixində ən faciəli səhifələrdən biridir. Bu hadisələr təkcə demoqrafik dəyişikliklərə yox, həm də böyük sosial, mədəni və mənəvi itkilərə səbəb olmuşdur.

Yurd itkisi həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə ciddi psixoloji və sosial təsirlərə malikdir. Ədəbi əsərlər vasitəsilə bu travmanın ifadəsi insanlara həm acısını, həm də ümidini çatdırır. Şeir və nəsr əsərlərində yurd itkisi motivi insanın mənəvi dünyasında yaranan boşluq və özünüdərək prosesi kimi təsvir olunur.

Balkanlarda və Qərbi Azərbaycanda baş vermiş köç dalğaları yalnız demoqrafik və siyasi hadisələr olmaqla qalmamış, həm də ədəbi və ictimai həyatın formalaşmasında dərin təsir buraxmışdır. Yurd itkisi mövzusu ədəbi əsərlərdə insan taleyinin əksini tapmış, cəmiyyətin milli yaddaşında mühüm yer tutmuşdur. Bu mövzu gələcəkdə də tədqiq edilməli, insanların mənəvi və sosial təcrübələrinin anlaşılması üçün önəmli bir sahə olaraq qalmaqdadır.

Fərqli zaman və məkanlarda baş versə də, hər iki təcrübə göstərir ki, Türklərə qarşı həyata keçirilən zorakı köçürmələr və etnik təmizləmələr sistemli xarakter daşıyırdı. Ədəbiyyat və kollektiv yaddaş isə bu faciələrin unudulmamasına xidmət etmiş, milli kimliyin qorunmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti / İbrahim Bayramov. – Bakı, 2011. – 288 səh.
2. Ersoy. M. A. Safahat / Mehmet Akif Ersoy; yayına hazırl. M. Ertuğrul Düzdağ. - İstanbul: 2011, İnkılap Kitabevi.
3. Qərbi Azərbaycan: tarixi yaddaşımız. – Bakı: Elm və təhsil, 2025. - 144 s.
4. Mirzəyev H. Dərələyəz folkloru /Həsən Mirzəyev .- Bakı: Elm, 2006. - 768 s.
5. Jelavich B. Balkan tarihi / Barbara Jelavich. - İstanbul: Küre Yayınları, 2006.

ОТРАЖЕНИЕ ВЗГЛЯДОВ СМИ БАЛКАНСКИХ СТРАН НА КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ

Nərminə HACIYEVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı şəhəri

gadzievanarmina@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-7867-4168>

Аннотация

В данной статье рассматривается освещение 44-дневной войны в медиапространстве Балканских стран и их взгляды на политическую ситуацию в Карабахе. Особое внимание уделяется тому, как балканские средства массовой информации (СМИ) интерпретировали ход войны, основные причины и последствия определенных действий правительств Армении и Азербайджана. В статье анализируются публикации ведущих СМИ Сербии, Болгарии, Боснии и Герцеговины и других стран Балканского полуострова, а также исследуются их взгляды на конфликт, вопросы нейтральности и восприятия азербайджанских и армянских позиций. Статья основана на контент-анализе новостных публикаций СМИ в интернете и публичных заявлений, опубликованных в период с сентября по декабрь 2020 года.

Ключевые слова: Карабахский конфликт, 44-дневная война, Азербайджан, Балканы, балканские СМИ, медиаобраз, информационная война

Abstract

The article explores how the 44-day war was portrayed in the media landscape of the Balkan region and examines regional perspectives on the political situation in Karabakh. It focuses on the ways in which Balkan news outlets interpreted the course of the war, the underlying causes, and the consequences of specific actions taken by governments of Armenia and Azerbaijan. The study reviews coverage by leading media platforms in Serbia, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, and other Balkan states, assessing their stances on the conflict, their perception of Azerbaijani and Armenian narratives. The analysis draws on online news reports and public statements released between September and December 2020, applying content analysis as the primary research method.

Keywords: Karabakh conflict, 44-day war, Azerbaijan, Balkans, Balkan media, media image, information warfare

44-дневная война, ставшая общественным резонансом не только в Азербайджане и Армении, но и во всём мире, активно обсуждалась международными СМИ. Новостные публикации освещали взгляды враждующих сторон на конфликт, а также выражали собственное мнение относительно войны. В период 44-дневного конфликта война происходила не только в реальном мире, но и в виртуальном. Информационная война сопровождалась рядом заголовков прессы о враждующих сторонах, исследованиях позиций Азербайджана и Армении относительно друг друга, гневных комментариев в социальных сетях двух сторон, а также общественные взгляды иностранных граждан.

Региональные аналитические ресурсы, такие как Balkan Insight, публиковали ряд статей, анализирующих позиции двух враждующих сторон, и придерживались при этом

нейтралитета. В статье «Lack of Real Contact Hurting Hopes of Azerbaijan-Armenia Peace», опубликованной в октябре 2020 года, рассматривались взгляды Азербайджана и Армении на конфликт от лица журналистов из обеих стран. Указывалось, что несмотря на громкие заявления о неприязни народа двух сторон друг к другу, представители этих стран, живущие за границей конфликта, встречались не раз на конференциях и мероприятиях, где им предоставлялась возможность узнать друг о друге не только из правительственных СМИ, а на личном опыте. Однако, несмотря на это, оба журналиста не видели возможности компромисса. Само информационное пространство Балканских СМИ говорит в данной статье о том, что включение Карабаха в состав Азербайджана было бы несправедливо по отношению к армянам, проживающим в Карабахе, в то время как включение Карабаха в состав Армении было бы несправедливо по отношению к этническим азербайджанцам, которые в настоящее время являются изгнанными со своих родных земель и зарегистрированных как «вынужденные переселенцы». Данное утверждение показывает, что цитируемый информационный источник указывает на нейтралитет во взглядах относительно Карабахского конфликта. [2]

Возобновление военных действия в Карабахе вызвало интерес в секторе безопасности со стороны Западных Балкан. Западные Балканы считают, что в эпоху мимолётного западного консенсуса и возобновляемых военных действий невозможно не обратить внимание на ситуацию, происходящую вокруг, и не определить масштаба возможных международных отношений. За последние 30 лет учёные много изучали вопрос об исторических параллелях между распадом Югославии и СССР. Сравнительные исследования Карабаха, Боснии и Герцеговины, Косово широко исследовались среди учёных, изучающих этнические конфликты посткоммунистической политики. Ситуация в Карабахе вызвала наибольший интерес в Сербии, Боснии и Герцеговине с преобладающим сербским населением. Соответственно именно эти три государства стремятся извлечь урок и дипломатические решения из Карабахского конфликта, являющимся, по их мнению, аналогичной исторической параллелью их ситуации. [3; 12]

Хотелось бы заострить внимание на публикации сербских СМИ относительно конфликта. Сербские источники связывали 44-дневную войну со своей ситуацией в Косово, в связи с чем защищали интересы Азербайджанской стороны в Карабахском конфликте. Однако, было не мало статей в обвинении Сербии во лжи и неискренности в связи с поставкой оружия в Армению. До начала войны, в июльских боях азербайджанские военные силы зафиксировали использование Арменией сербских военных боеприпасов и снарядов. После расследования было выявлено, что сербская компания «Vektura Trans» Слободана Тесича поставляла в Армению военную технику сербского завода боеприпасов «Krusik». Президент Сербии Вучич, считающий приоритетным международное сотрудничество с Азербайджаном, в августе 2020 года провёл телефонный разговор с президентом АР Ильхамом Алиевым, где выразил глубокое сожаление о потерях азербайджанской стороны в июльских боях. [1]

С началом 44-дневной войны Азербайджанский оборонный портал Azeri Defence поделился статьёй об использовании армянскими войсками «122-mm G-2000 missiles» - ракет сербского производства в обстреле города Физули. Портал назвал это доказательством неискренности Сербии в отношении Азербайджана, поскольку это свидетельствовало о том, что Армения импортировала не только сербские боеприпасы и миномёты, но и военную технику более высокого калибра. [1]

Сербия отвергла подобные обвинения. Президент Вучич заявил СМИ: «Я слышал чушь от разных людей о том, как они убивают сербским оружием. Там нет никакого сербского оружия... Танки, самолёты, беспилотники... Всё это не наше... Мы желаем им мира, это два наших братских народа. Мы надеемся, что им удастся выйти из конфликта». [1]

Некоторые страны Балканского полуострова демонстрировали дипломатическую сдержанность в отношении Карабахского конфликта. Хотя конкретных публикаций со стороны Хорватских СМИ в период войны не было выявлено, основываясь на поддержку в предыдущие годы можно заявить, что Хорватия выступала за суверенитет Азербайджана и его

территориальную целостность. Во время официального визита в октябре 2016 года президент Хорватии Колинда Грабар-Китарович подчеркнула официальную позицию своей страны: Хорватия поддерживает суверенитет Азербайджана и выступает за мирное урегулирование конфликта, признавая роль Минской группы ОБСЕ. [4]

Босния и Герцеговина также выступила в поддержку Азербайджана. 29 сентября 2020 года на сайтах появились публикации о том, что председатель президиума Боснии и Герцеговины Шефик Джаферович направил письмо Ильхаму Алиеву. В письме говорилось: «Я хотел бы выразить решительное осуждение артиллерийским обстрелам Армении, которые привели к эскалации конфликта в Карабахском регионе. Босния и Герцеговина уважает суверенитет и территориальную целостность Азербайджанской Республики, с которой у нее исключительно хорошие дружеские отношения. Я надеюсь, что вооруженные конфликты, которые представляют угрозу миру во всем регионе, будут прекращены как можно скорее, и что будет достигнуто мирное решение путем переговоров согласно соответствующим резолюциям Совета Безопасности ООН». [8]

Премьер-министр Албании Эди Рама совместно с председателем ОБСЕ выступил за деэскалацию ситуации и за восстановление режима прекращения огня. В своём заявлении он отметил – «Я настоятельно призываю всех участников немедленно вернуться к режиму прекращения огня, прежде чем число человеческих жертв в этом конфликте увеличится». Эди Рама также отметил, что сопредседатели Минской группы ОБСЕ ведут активные переговоры со сторонами конфликта по прекращению огня. Он полностью поддерживает их усилия по стабилизации ситуации в Карабахском конфликте. [15]

Министерство иностранных дел Болгарии также выступили с заявлением о прекращении огня. 27 сентября 2020 года новостной сайт Болгарии Sofiaglobe опубликовали статью с заголовком об обеспокоенности возобновившимися боевыми действиями в Карабахе. «Мы призываем обе стороны немедленно прекратить огонь и возобновить диалог под эгидой Минской группы ОБСЕ и ее сопредседателей», — заявили в МИД. На сайте также были опубликованы слова Верховного Комиссара Европейского союза по иностранным делам и политике безопасности Жозеппа Бореля призывающим к немедленному прекращению огня в зоне боевых действий и деэскалации. Он также заявил, что необходимо беспрекословно вернуться к переговорам по урегулированию Карабахского конфликта под эгидой сопредседателей Минской Группы ОБСЕ без предварительных условий. [6]

Болгария, как член Европейского Союза и ОБСЕ, демонстрировала сбалансированную позицию. Она освещала конфликт на основе международного права, избегая поддержки одной конфликтующей стороны, а также продвигала решения на основе мирных переговоров и уважение безопасности Азербайджана и Армении. [5]

Болгарские новостные порталы публиковали статьи о призыве к безусловному следованию условий Трёхстороннего договора между Азербайджаном, Арменией и Россией. Ссылаясь на заявления Министерства Обороны Азербайджана публиковались статьи о непризнанной оккупации земель Карабаха Арменией и важности восстановления стабильности в регионе. «Министерство обороны Азербайджана сообщает, что недавние заявления Минобороны России об обострении ситуации в регионе не отражают единства и полного контроля азербайджанской армией оперативной обстановки. Использование термина «Нагорный Карабах» в заявлениях Минобороны России является неуважением к территориальной целостности Азербайджанской Республики, признанной и принятой международным сообществом, включая Российскую Федерацию. Армения оккупировала признанные международным сообществом территории Азербайджана на протяжении 30 лет, а Азербайджан освободил свои земли от оккупации в результате 44-дневной войны 2020 года», — подчёркивается в статьях. [5]

Греция, являющаяся одной из стран Балканского полуострова, выразила обеспокоенность эскалацией конфликта. 27 сентября 2020 года на официальном сайте Министерства Обороны Греции было опубликовано: «Мы с большой обеспокоенностью следим за эскалацией

напряженности в Карабахском регионе, которая привела к жертвам среди мирного населения. Мы призываем все стороны проявить сдержанность, немедленно прекратить боевые действия и вернуться за стол переговоров в рамках Минской группы. Мирное разрешение споров в рамках международного права – единственный путь к региональной безопасности и стабильности. Мы ожидаем, что все действия и заявления сторон конфликта, а также третьих лиц будут соответствовать этому принципу, чтобы не обострять напряженность». [13]

В этот же день министр иностранных дел Греции – Никос Дендиас провёл телефонный разговор со своим армянским коллегой Зограбом Мнацаканяном и выразил соболезнования о потерях среди армянской стороны. В ходе телефонного разговора Дендиас подчеркнул крепкие узы между Грецией и Арменией и осудил гибель людей. О данном телефонном разговоре Никос Дендиас также поделился у себя на официальной странице в социальной сети – Twitter. [11; 17]

Через три дня – 30 сентября 2020 года, на том же сайте опубликовали заявление МИД Греции об эскалации напряженности в Карабахе. Министр иностранных дел Никос Дендиас обратился в письме албанскому председательству в ОБСЕ с просьбой о проведении специального заседания по вопросу Карабаха в ОБСЕ. Он указал, что Греция стремится помочь в проведении переговоров в рамках ОБСЕ с участием конфликтующих сторон о возможных путях деэскалации кризиса. Инициативность Греции в переговорах была выражена готовностью помочь министром иностранных дел Никосом Дендиасом своему армянскому коллеге Зограбу Мнацаканяну. В ходе их телефонного разговора на тот период, были подтверждены тесные узы дружбы между Грецией и Арменией. В статье указывалось, что завтра – 1 октября – должна состояться видеоконференция с министром Мнацаканяном. Греция убеждена, что данный конфликт может быть урегулирован исключительно мирным путем, а не с помощью оружия. В конце статьи указывалось, что Турции следует воздержаться от действий и заявлений в этом направлении. [14]

7 октября 2020 года на новостных порталах и на официальном аккаунте МИД Греции в Twitter вышла новость об отзыве посла Греции из Азербайджана в Афины для консультации. В заявлении говорилось о том, что правительство Азербайджана обвиняет Грецию в игнорировании террористических актов и кибератакам против Азербайджана со стороны Армении. Министерство также сообщило, что направило послу Азербайджана в Греции протест по данному вопросу. [7; 18]

В обсуждениях на Reddit среди пользователей греческих групп и форумов люди высказывали симпатии к Армении. Люди поддерживали Армению и многие даже называли армян «братским народом», отмечали моральную привязанность поддержать их и выражали глубокое разочарование в сдержанности официальной позиции Греции. [18]

Малоизвестный, однако, всплывший на том же сайте Reddit, факт – анонимное гражданское движение «Anonymous Greece» выразило солидарность с Арменией, осуществив кибератаку на 159 азербайджанских правительственных сайтов. Этот факт широко обсуждался в социальных сетях. Под данным постом граждане Армении выражали благодарность греческой группировке хакеров и благодарили за данный «подвиг». [16]

11 октября на официальном сайте ЕС вышла статья о проведенном 1385-м заседании Комитета министров 7 октября 2020 года, в котором ЕС обсуждали обеспокоенность возобновлением боевых действий вдоль линии соприкосновения в Карабахе, приведенном к многочисленным жертвам конфликтующих сторон. ЕС призвал к немедленному прекращению боевых действий в зоне конфликта и мирному урегулированию. Балканские страны, такие как Албания, Босния и Герцеговина, Черногория, Республика Северная Македония, Сербия, присоединились к данному заявлению и выразили те же требования относительно конфликта. [9; 10]

Таким образом, анализ публикаций средств массовой информации балканских стран, освещающих 44-дневную Отечественную войну, показал, что медиаобраз региона отражало как официальные заявления государств, так и восприятие общества балканских стран. В целом, некоторые страны, тесно связанные экономическими и дружескими отношениями с Азербайджаном, к примеру – Албания, выражали открытое сочувствие и

поддержку Азербайджану. Другая же часть балканских стран, такие как Сербия, Хорватия, Босния и Герцеговина, не поддерживали позиции конкретной стороны, придерживаясь нейтральности и призывая к мирному урегулированию конфликта. Различие в подходах стран, казалось бы, одного региона – Балканского полуострова – обусловлено историческими приоритетами, политическими и религиозными интересами, а также экономическими и этнокультурными факторами. Исследование подтверждает, что важным фактором, влияющим на восприятие международных конфликтов общественностью, является не только внешняя политика, но и СМИ, которые играют ключевую роль в формировании общественного мнения.

Литература

1. <https://balkaninsight.com/2020/10/02/serbia-is-playing-with-fire-delivering-arms-to-armenia/>
2. <https://balkaninsight.com/2020/10/07/lack-of-real-contact-hurting-hopes-of-azerbaijan-armenia-peace/>
3. <https://chacr.org.uk/2020/10/12/the-western-balkans-draws-lessons-from-the-nagorno-karabakh-conflict/>
4. <https://en.azvision.az/news/50225/news.html>
5. <https://oval.az/bulgarian-media-post-articles-on-recent-escalation-in-karabakh-region-of-azerbaijan/>
6. <https://sofiaglobe.com/2020/09/27/nagorno-karabakh-bulgaria-calls-for-ceasefire/>
7. <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/7/half-of-nagorno-karabakh-population-displaced-by-conflict-live>
8. <https://www.azerbaycan24.com/en/sefik-dzaferovic-sends-a-letter-to-president-ilham-aliev-over-armenian-attacks/>
9. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/10/11/nagorno-karabakh-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union/>
10. https://www.eeas.europa.eu/delegations/council-europe/eu-statement-nagorno-karabakh_en
11. <https://www.ekathimerini.com/news/257446/fm-dendias-talks-with-armenian-counterpart-deplores-loss-of-life/>
12. <https://www.kosovo-online.com/en/news/interviews/petritsch-banjska-important-warning-nagorno-karabakh-scenario-should-be-prevented>
13. <https://www.mfa.gr/en/ministry-of-foreign-affairs-announcement-on-developments-in-nagorno-karabakh/>
14. <https://www.mfa.gr/en/ministry-of-foreign-affairs-announcement-on-the-escalation-of-the-tension-in-nagorno-karabakh/>
15. <https://www.osce.org/chairmanship/465021>
16. https://www.reddit.com/r/armenia/comments/j3x9oz/the_anonymous_greece_brought_down_159_government/
17. https://x.com/GreeceMFA/status/1310248986977226754?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Eetweetembed%7Ctwterm%5E1310248986977226754%7Ctwgr%5E0687809832f6bcaf71d811dff032994f6d17dea5%7Ctwcon%5Es1_c10&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.ekathimerini.com%2Fnews%2F257446%2Ffm-dendias-talks-with-armenian-counterpart-deplores-loss-of-life%2F
18. https://x.com/GreeceMFA/status/1313740956148150272?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Eetweetembed%7Ctwterm%5E1313740956148150272%7Ctwgr%5Ee8884935342accdad66dd8091d5c7cb1a25f97eb3%7Ctwcon%5Es1_c10&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.aljazeera.com%2Fnews%2F2020%2F10%2F7%2Fhalf-of-nagorno-karabakh-population-displaced-by-conflict-live

II BÖLMƏ

AZƏRBAYCANDA BALKAN, BALKAN ÖLKƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN TƏDQİQATLARI

BAKİ SLAVYAN UNIVERSİTETİNDƏ “BALKANŞÜNASLIQ” İSTİQAMƏTİ ÜZRƏ MÜTƏXƏSSİS HAZIRLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Kamran HACIYEV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Şərqi Slavyan filologiyası kafedrasının müdiri
Azərbaycan, Bakı
gadjiyev@inbox.ru
<https://orcid.org/0009-0002-9359-0507>

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə 1995-ci ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin Bolqarıstana rəsmi səfəri nəticəsində Azərbaycanla Balkan ölkələri arasında ikitərəfli əlaqələrin yaranma tarixi və bu dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlığın təməlinin qoyulması barədə bəhs olunur. Qeyd olunur ki, bundan sonra Azərbaycanda, konkret olaraq Bakı Slavyan Universitetində, bölgədə bu istiqamət üzrə ilk addımlar atılmağa başlandı. Məqalədə həmçinin, Azərbaycanda Balkan ölkələri, o cümlədən, bolqar, yunan və Türk dilləri üzrə “Tərcümə” və “Regionşünaslıq” ixtisasları üzrə mütəxəssis hazırlığının aparılması ilə bağlı danışılır. BSU Slavyanşünaslıq üzrə Regionun birinci universiteti olaraq, üzərinə yeni bir missiya – regionda Balkanşünaslığın inkişafı və bu sahə üzrə dərin biliklərə malik mütəxəssis hazırlığı ilə yanaşı, həm də sanballı elmi araşdırmaların aparılacağı bir mərkəzə çevrilməsini hədəfləyir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Balkanşünaslıq, bolqar dili, mütəxəssis, BSU, tələbə*

MAIN DIRECTIONS OF SPECIALIST TRAINING IN “BALKAN STUDIES” AT BAKU SLAVIC UNIVERSITY

Summary

The article examines the establishment of bilateral relations between Azerbaijan and the Balkan countries, initiated by the official visit of National Leader Heydar Aliyev to Bulgaria in 1995, which laid the foundation for friendship and cooperation between these states. It highlights that, subsequent steps in this direction were undertaken in Azerbaijan, particularly at Baku Slavic University. It further addresses the training of specialists in “Translation” and “Regional Studies” related to the Balkan countries, including the Bulgarian, Greek, and Turkish languages. As the first institution in the region specializing in Slavic Studies, BSU seeks to assume a new mission – advancing Balkan studies in the region, training highly qualified specialists in this field, and serving as a center for substantive scientific research.

Keywords: *Heydar Aliyev, Balkan Studies, the Bulgarian language, specialist, BSU, student*

Azərbaycanla Balkan ölkələri arasında ikitərəfli əlaqələrin böyük tarixi var. Lakin 1995-ci ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin Bolqarıstana rəsmi səfəri müasir dövr üçün hər iki dövlət arasında dostluq və əməkdaşlığın yeni təməlini qoydu. Bolqarıstan Respublikasının o vaxtkı Prezidenti Jelyu Jelyevin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1995-ci il iyunun 29-30-da Bolqarıstana rəsmi səfərindən sonra iki ölkə arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin yeni mərhələyə qədəm qoymasına zəmin hazırlandı. Səfər zamanı ulu öndər Heydər Əliyev və Jelyu Jelevin bir çox sahədə əlaqələrin yaradılmasını nəzərdə tutan dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bunun məntiqi davamı kimi 2004-cü ildə Bolqarıstan Respublikasının prezidenti Georgi Pırvanov Bakıya gəlir və bu səfər

çərçivəsində Bakı Slavyan Universitetinin də qonağı olur. Bu isə iki ölkə arasında mədəniyyət və təhsil sahələrində ikitərəfli əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə təkan verir və BSU-da Bolqar dili və Mədəniyyəti Mərkəzinin açılmasına şərait yaradır.

BSU-da “Bolqarşünaslıq” istiqaməti üzrə ixtisaslaşmanın təməli 1996-cı ildə qoyulmuşdur. Bu Azərbaycanda və ümumiyyətlə bölgəmizdə bu ixtisas üzrə ilk addımlardan biri idi. O zaman keçmiş M.F. Axundov adına Azərbaycan Pedagoji Rus dili və Ədəbiyyatı institutunda ilk dəfə olaraq bolqar dili tədris olunmağa başladı.

“Regionşünaslıq” (“Bolqarıstan üzrə”) ixtisası üzrə mütəxəssis hazırlığı isə universitetimizdə artıq 2000-ci ildən aparılır. 2025-ci ilədək bu ixtisas üzrə yüzdən yuxarı bakalavr hazırlanmış, ona yaxın məzun isə magistr dərəcəsi almışdır. BSU-da “Tərcümə (bolqar dili)” ixtisası üzrə mütəxəssis hazırlığı 2005-ci ildən etibarən aparılır və bu günədək 90-dan yuxarı bakalavr, 5 nəfər magistr pilləsini bitirmişdir. Son 3 ildə universitetdə yeni bir ixtisas – “Regionşünaslıq (Balkan ölkələri üzrə)” ixtisası üzrə mütəxəssis hazırlığı başlanmışdır [1]. Bu ixtisasda da bolqar dili geniş şəkildə tədris olunur.

Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) Elmi Şurasının 10 aprel 2023-cü il tarixli iclasında universitetdə yeni kafedra – Balkanşünaslıq kafedrasının açılması ilə bağlı məsələ müzakirə olunub və müsbət qərar qəbul olunmuşdur [2].

Hazırda BSU-da bolqar dilindən “Balkanşünaslıq” kafedrasının beş müəllimi tədris aparır. Bunlardan üçü (Leyla Mehdiyeva, Aytən Cəfərova, Leyla Ocaqverdiyeva) BSU-nun məzunlarıdır. Sofiya Universitetinin məzunu İrina Pçelintseva və Müqəddəs Kliment Oxridski adına Sofiya Universitetinin dosenti Biserka Veleva da tədris prosesinin aparıcı qüvvəsi kimi biliklərini bu dil istiqamətində tələbələrımızlə paylaşır.

Cari tədris ilində Bakı Slavyan Universitetində “Tərcümə (bolqar dili)” və “Regionşünaslıq (Bolqarıstan üzrə)”, həmçinin “Regionşünaslıq (Balkan ölkələri üzrə)” ixtisasları üzrə bolqar dilini ixtisas dili kimi öyrənən 70-dən çox tələbə təhsil alır.

Bundan əlavə Bakı Slavyan Universitetində Balkan ölkələri dillərindən olan Türk dili və yunan dili də ixtisas kimi öyrənilir. Bu istiqamətdə həm “Tərcümə (yunan dili)” ixtisası, həm “Regionşünaslıq (Yunanıstan üzrə)” ixtisası, həm “Regionşünaslıq (Türkiyə üzrə)”, həm də “Türk filologiyası” ixtisasları üzrə BSU uğurla fəaliyyət göstərir.

Universitetdə “Yunanşünaslıq” ixtisası üzrə 1999-cu ildən, Tərcümə “Yunan dili” ixtisası üzrə isə 2002-ci ildən mütəxəssis hazırlığı aparılır.

Yerli mütəxəssislərlə bərabər Yunanıstandan gələn müəllimlər də tədris prosesində iştirak edirlər.

Cari tədris ilində universitetdə Yunan dili istiqamətində “Tərcümə (Azərbaycan – yunan dili)” və “Regionşünaslıq (Yunanıstan üzrə)” ixtisasları üzrə əlliyə yaxın tələbə və magistrant təhsil alır. Bakalavr pilləsi, Tərcümə ixtisasında II tədris ili – 3 tələbə, IV tədris ili – 11 tələbə, “Regionşünaslıq (Yunanıstan üzrə)” ixtisasında II tədris ilində – 14 tələbə, III tədris ilində – 10 tələbə təhsil alır.

Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Şurası iclasının qərarına əsasən Yunanıstan və Azərbaycan xalqları arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsində, iki dövlət arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsində göstərdiyi xidmətlərinə görə Yunanıstan Respublikasının Prezidenti cənab Konstantinos Stefanopulos (12 iyun 2004-cü il) və Karolos Papulyasa (31 mart 2011-ci il) Bakı Slavyan Universitetinin Fəxri doktoru adı verilmişdir.

Azərbaycan Dillər Universiteti də “Regionşünaslıq (Balkan ölkələri üzrə)” ixtisası üzrə mütəxəssis hazırlığı həyata keçirir. Adı çəkilən ixtisas tələbələrinə yunan və rumın dilləri tədris olunur.

Bakı Slavyan Universitetində bolqar dili üzrə çap olunan nəşrlər arasında “Bolqarca-azərbaycanca lüğət”i, “Ölkəşünaslıq (Bolqarıstan üzrə)” dərs vəsaitini, “Azərbaycanca-rusca-bolqarca danışmaq kitabçası”nı göstərmək olar.

Bu illər ərzində Universitetimizin professor-müəllim heyəti tərəfindən müxtəlif kitabların tərcüməsi də həyata keçirilmişdir. Belə kitabların sırasında xüsusilə J.Jelevin “Faşizm” və İ.Palçevin “Azərbaycan – Qafqaz pələngi” kitablarının Azərbaycan dilinə tərcüməsini, “Heydər Əliyevin kəlamları” kitabı, Hüseyn Cavidin “Şeyda”, Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, E.Əhmədovun “Şuşa – Azərbaycanın tarixi və mədəniyyəti paytaxtı” əsərlərinin bolqar dilinə tərcümələrini qeyd etmək olar.

Bakı Slavyan Universitetində yunan ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi də həyata keçirilir. Məsələn, Hüseyn Cavidin “Şeyda” pyesi, Rafael Hüseynovun “Məhsəti Gəncəvi” kitabı yunan dilinə, Yunanistanın görkəmli şairi Konstantinos Kavafisin seçilmiş şeirləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycanda bolqarşünaslığı inkişaf etdirmək üçün Bakı Slavyan Universiteti Bolqarıstanın bir neçə universiteti ilə ikitərəfli müqavilələr bağlamışdır. Onların arasında, xüsusilə Müqəddəs Kliment Orxidski adına Sofiya Universitetini, Yepiskop Konstantin Preslavski adına Şumen Universitetini, Müqəddəs Kiril və Metodi adına Veliko Tırnovo Universitetini göstərmək olar. Məhz bu müqavilələr çərçivəsində BSU-nun bir çox əməkdaşları, o cümlədən tələbələri Bolqarıstanın yay məktəbi çərçivəsində ziyarət etmiş və edir, oradakı elmi və mədəni tədbirlərdə iştirak edirlər. BSU-nun məzunu olan Sofiya Şiqayeva-Mitreska hazırda 2013-cü ildən Sofiya Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan dili və Mədəniyyəti Mərkəzinə rəhbərlik edir.

BSU-nun rektoru Anar Nağıyevin müəyyən etdiyi Strateji İnkişaf Planına uyğun olaraq, universitet həm ümumən Balkanşünaslıq istiqaməti üzrə, həm də bu regionun ayrı-ayrı ölkə universitetləri ilə ikitərəfli müqavilələrin yenilənməsi və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeni istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsini hədəfləyir.

Ötən müddət ərzində BSU-ya Bolqarıstanın prezidentləri, nazirləri, səfirləri, rektorları səfər etmişlər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Bolqarıstan Respublikasının Prezidentləri Jelyu Jelev və Georgi Pırvanov BSU-nun “Fəxri doktor”ları seçilmişlər.

Azərbaycan bolqarşünaslığının inkişafında Bolqarıstandan dəvət olunmuş müəllimlər mühüm rol oynayır. Müxtəlif illərdə müxtəlif universitetlərin təmsilçiləri bu missiyanı şərəflə yerinə yetirmişlər. Bu mənada Bolqarıstanın Şumen Universitetinin dekanı E.Dobrevanın adını qeyd etmək lazımdır. O, 2002-ci ildə BSU-ya Bolqarıstan Respublikasından gələn ilk müəllim kimi 1 ay müddətində bolqarşünas tələbələrə mühazirələr oxumuşdur. Onun ardınca bolqarıstanlı alimlər prof.N.Boyadjiyeva, dos.T.Popnedelev, dos.K.Qrozev və başqaları ayrı-ayrı mövzularla tələbələr qarşısında çıxış etmişlər. Bu ənənə bu gün də davam etməkdədir. Belə ki, 2020-ci ilin fevral ayından bu günədək Müqəddəs Kliment Oxridski adına Sofiya Universitetinin dosenti B.Veleva-Petrusenko Bakı Slavyan Universitetinin Balkanşünaslıq kafedrasında bolqar dilini üç ixtisas üzrə bolqarşünas tələbələrə tədris edir, həmçinin doktorantlarımıza elmi rəhbərlik edir.

Azərbaycanda bolqarşünaslığının və Balkanşünaslığın inkişafına yönələn təsisatlardan biri də BSU-nun nəzdində yaradılmış Bolqar Dili və Mədəniyyəti Mərkəzidir. Mərkəz Bolqarıstanın Azərbaycandakı səfirliyinin dəstəyi ilə yaradılmış və 2004-cü ildə Bolqarıstan Respublikasının Prezidenti Georgi Pırvanov tərəfindən açılmışdır.

Bakı Slavyan Universiteti Slavyanşünaslıq üzrə Regionun birinci universiteti olaraq, üzərinə yeni bir missiya – adı çəkilən regionda Balkanşünaslığın inkişafı və bu sahə üzrə dərin biliklərə malik mütəxəssis hazırlığı ilə yanaşı, həm də bu sahə üzrə gələcəkdə sanballı elmi araşdırmaların aparılacağı bir mərkəzə çevrilməsini hədəfləyir.

2024-ci ilin 13 iyun tarixində Bakı Slavyan Universitetində I Beynəlxalq Balkanşünaslıq tədqiqatları konfransı təşkil olunmuşdur. Əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və hazırda onun siyasətinin layiqli davamçısı ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycanla Balkan ölkələri arasında müxtəlif sahələrdə münasibətlərin qurulması, formalaşması, bütün bunların dövlətçiliyimizin və xalqımızın inkişafında, oynadığı mühüm rolu barədə müzakirələr aparılmışdır. Balkanşünaslıq məsələlərinə həsr olunan Beynəlxalq Konfransında respublikanın bir sıra elm və ali təhsil müəssisələri iştirak etmişdir. Bundan başqa, Serbiya, Bolqarıstan, Albaniya, Şimali Makedoniya nümayəndələri də konfransın işində iştirak edərək, təqdim olunan məsələlərin müzakirəsində yaxından iştirak etdilər. Konfransda həmçinin, müasir çağırışlar qarşısında slavyan və Türk xalqlarının tarixi seçimini müdafiə etmək, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına hərtərəfli kömək etmək prinsiplial əhəmiyyət daşıdığı qeyd olunmuşdu.

Bu gün Azərbaycan özünün beynəlxalq əlaqələrini məqsədyönlü şəkildə genişləndirməkdə davam edir. O cümlədən, respublikamızın Balkan yarımadası ölkələri ilə ikitərəfli münasibətləri getdikcə daha

çox səmimi dostluq zəminində inkişaf etməkdədir. Prezident İlham Əliyevin Albaniyaya [4], Serbiyaya [3] etdiyi səfərlər də bunu təsdiq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın əksər ölkələrlə dostluq əlaqələrinin qurulması bir çox hallarda məhz bu ölkələrin dövlət başçıları ilə Prezident İlham Əliyevin şəxsi münasibətləri zəminində formalaşır.

İnternet resursları

1. <https://azedu.az/news/69710>
2. <https://www.tehsil.biz/news/az/57579/BSU-da-Balkannaslq-kafedras-alr-FOTO>
3. <https://president.az/az/articles/view/58030>
4. <https://president.az/az/articles/view/57901>

BALKAN MƏNŞƏLİ ŞAİRLƏRİN ƏSƏRLƏRİNİN BAKI NÜSXƏLƏRİ

Şəhla XƏLİLLİ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu (AMEA)

Azərbaycan, Bakı

<https://orcid.org/0009-0008-6632-2500>

shehlaxelilli@gmail.com

Xülasə

Balkan yarımadası zəngin mədəniyyətlərarası təmasların yaşandığı bir coğrafiya olmaqla, əsrlər boyu Türk dilində yazıb-yaradan çoxsaylı şair və yazıçıların yetişməsinə münbit zəmin yaratmışdır. Osmanlı dövründə Balkanlarda formalaşan ədəbi mühit yalnız dini-sufi düşüncənin deyil, həm də poetik ənənələrin inkişafına şərait yaratmışdır. Bu mühitdə fəaliyyət göstərən şairlərin yaradıcılığı həm yerli, həm də ümumosmanlı ədəbi-mədəni irsinin bir parçasına çevrilmişdir. Balkan mənşəli şairlərin əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanması yalnız Azərbaycan əlyazma mədəniyyətinin zənginliyini göstərmir, həm də Balkan – Osmanlı – Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi üçün mühüm qaynaq funksiyası daşıyır. Bu baxımdan Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan Balkan şairlərinin əsərləri regionun ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi və müqayisəli ədəbiyyat tədqiqatları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Balkan, ədəbiyyat, şair, əlyazma, nüsxə*

Abstract

The Balkan Peninsula, as a geography marked by rich intercultural encounters, has for centuries provided fertile ground for the emergence of numerous poets and writers who composed in the Turkish language. During the Ottoman period, the literary milieu that developed in the Balkans fostered not only religious–Sufi thought but also the flourishing of poetic traditions. The creative output of poets who operated within this environment became an integral part of both local and broader Ottoman literary and cultural heritage. The preservation of manuscript copies of works by Balkan-origin poets in the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan demonstrates not only the richness of Azerbaijan's manuscript culture but also serves as an essential source for the study of Balkan–Ottoman–Azerbaijani literary and cultural relations. In this respect, the works of Balkan poets preserved in the Institute are of particular importance for the study of the region's literary history and for comparative literary research.

Keywords: *Balkan, literature, poet, manuscript, copy*

Giriş

Avropanın cənub-şərqində yerləşən Balkan yarımadası şərqdən Egey dənizi, qərbdən Adriatik dənizi, cənubdan Aralıq dənizi, eləcə də Mərmərə dənizi və Qara dənizlə əhatələnir. Yarımadanın şimal sərhədlərini isə Dunay və Drava çayları müəyyənləşdirir. Müasir dövrdə bu coğrafiyada Yunanıstan, Bolqarıstan, Makedoniya, Xorvatiya, Rumıniya, Bosniya və Herseqovina, Serbiya və Albaniya kimi dövlətlər yerləşir. Türklərin Balkan yarımadasına köçü və məskunlaşması V əsrdən etibarən başlayır, lakin onların bölgə ilə əsas siyasi, hərbi və mədəni əlaqələri Osmanlı imperiyası dövründə formalaşmışdır. Qısa müddət ərzində Balkan yarımadası imperiyanın strateji əhəmiyyət kəsb edən bölgələrindən birinə çevrilmişdir. Bu hakimiyyətin təsiri nəticəsində bölgədə elm, mədəniyyət və incəsənət sahələrində nəzərə

çarpacaq inkişaf müşahidə olunmuş, eyni zamanda yerli xalqların leksikonuna müəyyən sayda Türk mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Osmanlı mədəniyyətinin təsiri altında formalaşan şəhər mərkəzlərində məktəb, mədrəsə və təkkələrin təsis olunması ilə yanaşı, elm, mədəniyyət və incəsənətin ilk nümayəndələri də meydana çıxmışdır.

Ədəbiyyat tarixində bu nümunələrə Osmanlı sultanı II Bəyazid dövründə (1481–1512) rast gəlinir. Bu mərhələdən sonra yarımadanın bir çox bölgələrində yüzlərlə şair və yazıçı yetişmiş, onlar uzun müddət Türk dilinin zənginləşməsinə mühüm töhfələr vermişlər. Osmanlı ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda görmək olar ki, Türk ədəbiyyatşünaslığına böyük xidmətləri olan şairlərin əksəriyyəti məhz Balkan yarımadasının şəhərlərində formalaşmışdır. Osmanlı dövləti ilə birlikdə sona çatan bu mədəni quruluş müəyyən müddət susqunluq dövrü yaşamışdır. Ardınca bölgədə qalan Türklərin üzləşdiyi sosial sıxıntılar təbii olaraq ədəbiyyata da təsirsiz ötürməmişdir. Xüsusilə, Türk ziyalılarının öz vətənləri Türkiyəyə köçmələri Balkanlarda ədəbiyyatın zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, bölgədə qalanlara göstərilən ögey münasibətə və onların ana dillərində danışmalarına qoyulan qadağalara baxmayaraq, Türk dili yarımadada yaşamaqda davam etmişdir.

O dövrdə təkcə bugünkü Bolqarıstan ərazisində 85 şairin yetişdiyini görə bilərik. Onların arasında Fani, Əli Çələbi, Şuxi, Nəzmi, Nizami, Cəfayi, Vəcdi, Qəyuri, Riyazi, Bəzmi, Zakiri və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Yunanıstan ərazisində yetişmiş şairlərdən Əbdülvasi Çələbi, Rəqib, İzzət, Rasim, Arifi, Kəbiri, Raci, Nəmiq, Fəhmi, Salman, Pənah və b. tanınır. Makedoniyada Talibi, Sədri, Fəqiri, Cəlal bəy, Əyani, Hafiz, Katibi, Xavəri, Sami, Mərđi, Səzayi, İshaq Çələbi kimi şairlər yaşayıb-yaratmışlar. Yuqoslaviya ərazisində isə Səməndirə Cənani, Zikri, Sünni, Vüsləti, Xulusi, Zari, Xalis, Nuri, Kamil Paşa, Sadiq və başqaları fəaliyyət göstərmişlər. Bosniyaya gəldikdə isə, burada əhalinin əksəriyyəti slavyanlar olsa da, 41%-i müsəlman idi və onlar Türk ədəbiyyatı ilə mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişlər. Türk dilində əsərlər yazan bosniyalılar eyni zamanda dövrün tələbinə uyğun olaraq ərəb və fars dillərində də kitablar qələmə almışlar. Bir hissəsi əlyazma şəklində olan bu əsərlər və müəllifləri bosniyalı alimlərin diqqətini çəkmiş, nəticədə müxtəlif tədqiqat mövzularına çevrilmişdir. Bu tip araşdırmalar Şərqsünaslıq baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bosniyada Türk ədəbiyyatı XV əsrdən formalaşmağa başlamışdır. Ümumilikdə, Türk dilində yazıb-yaradan 150-dən çox bosniyalı şair məlumdur ki, onlardan təxminən 30-u divan müəllifidir. XVI əsrdə Osmanlı ədəbiyyatına töhfə verən bosniyalı şairlər arasında Siri, Ərşi, Ədayi, Vəhdəti, Dərviş Paşa, Übeydi, Qeybi və başqaları tanınır. XVII əsrdə isə Ağə Dədə, Süleyman, Məcəzi, Varvarlı Əli Paşa, Nərgisi, Turabi, Miri, Hüsami, Fevzi, Həbib, Talib və s. şairlər fəaliyyət göstərmişdir. XVIII əsrin türkdilli şairləri sırasında Abdullah Mahir, Sabit, Safi, Məhməd Rəşid, Bülbüli, Xürrəmi, Əhməd Qüdsi, Həlem, Maili və başqaları qeyd olunur. XIX əsrdə isə Əsəd, Fəraqi, Həməzə, Yunus Rəməzi, İbrahim Zikri, Məhməmə Qədri və s. Türk dilində əsərlər yazmışdır.

Türk ədəbiyyat tarixinin bir hissəsini təşkil edən Balkan ədəbiyyatının nümayəndələrinin (istər Balkan ərazisində, istərsə də Anadoluda yaşayıb-yaradan) yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında demək olar ki, tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Halbuki, Balkan yarımadasının Türk mədəni coğrafiyasına yaxınlaşdırılmasında yalnız Anadolu Türklərinin deyil, Azərbaycan Türklərinin də mühüm rolu olmuşdur. Hazırda Balkanlarda addımbaşı rast gəlinən xəlvəti təkkələri orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrinin bu ərazilərdə yayılmasının göstəricisidir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bəzi şairlər məhz bu mühitdə formalaşmış, aldıqları dini-mənəvi tərbiyə və dil təhsili, zəngin Türk xalq ədəbiyyatı ənənələri onların yaradıcılığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

Balkan nümayəndələrinin Bakı nüsxələri

AMEA Məhməmə Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində Balkan yarımadasında doğulub sonradan indiki Türkiyə ərazisində fəaliyyət göstərmiş bir sıra şairlərin əsərlərinin əlyazma nüsxələri mühafizə olunur. Bunlara Ələəddin Sabit Bosnəvinin M 25 şifrlı “Külliyat”ı, Ahi Bənli

Həsənin A 194 şifrlı “Hüsnü dil” əsəri, Dərviş Osman Sinəçək B 1295 şifrlı “Gülşəni-İrfan” əsəri, Qəimi Babanın M 48 şifrlı “Divan”, və Zərifinin M 48 şifrlı “Risaləyi-Pənd” əsəri daxildir.

Əlaəddin Sabit Bosnəvi və “Küllüyyat”ı

Əlaəddin Əli Sabit Bosnəvi 1650-ci ildə Bosniyanın Üziçe (hazırda Serbiya ərazisi) qəsəbəsində doğulmuşdur. İlk təhsilini Bosniyada almış, daha sonra təhsilini davam etdirmək məqsədilə İstanbula getmişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra müxtəlif bölgələrdə müəllim, müdərris, qazi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1712-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Sabitin M 25 şifr altında “Küllüyyat”ı saxlanılır. Bu “Küllüyyat”a “Divan”, “Ədhəm və Hüma”, “Dərənəmə”, “Bərbərnəmə”, “Əmrül-leys” adlı əsərləri daxildir. Sabitin əsərlərinin dünya kitabxanalarında ümumilikdə 65 əlyazma nüsxələri mövcuddur. Onlardan yalnız AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxə avtoqraf (müəllifin öz əli ilə yazdığı) nüsxədir [8, 294].

Ahi Bənli Həsən və “Hüsnü dil” əsəri

Ahi Bənli Həsən 1476-cı ildə Bolqarıstanın Nikopol şəhərinə bağlı Trastenik kəndində anadan olmuşdur. Atasının vəfatından sonra ticarətlə məşğul olan Ahi, anası yenidən ailə qurması səbəbilə dərin mənəvi sarsıntı keçirərək vətəninə tərk etmiş və İstanbula köçmüşdür. Burada təhsil alaraq müəllim olmuş, yazdığı şeirlər isə ədəbi mühitdə maraqla qarşılanaraq ona şöhrət qazandırmışdır. Şair əvvəlcə “Xosrov və Şirin” adlı əsəri qələmə almağa başlamış, lakin məsləhətlə əsəri yarımçıq qoymuşdur. Daha sonra Fəttahi Nişaburinin “Hüsnü dil” əsərinə nəzirə yazmağa başlayır. Lakin bu dəfə də əsər şairin ölümü səbəbi ilə natamam qalır. Əsəri sonradan divan şairlərindən Xavəri (ö. 1464–1465) tamamlamışdır. Ahi 1517-ci ildə Karaferyədə vəfat etmişdir. Şairin Divan, Xosrov və Şirin, Hüsnü dil adlı üç əsəri məlumdur. Dünya kitabxanalarında onun əsərlərinin ümumilikdə 57 əlyazma nüsxəsi saxlanılır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda A 194 şifri altında Ahinin “Hüsnü dil” əsəri qorunur. Bu əsər həm mənşur, həm mənzum hissələrdən ibarətdir [1, 115].

Dərviş Osman Sinəçək və “Gülşəni-irfan” əsəri

Əsl adı Osman bin Abdullah olan Dərviş Osman Sinəçək XVII əsrdə Albaniyanın Elbasan qəsəbəsində doğulmuşdur. Doğum tarixi dəqiq məlum deyil. Torpaq sahibi olan atasının sərvətini qəbul etməyən Dərviş, Mövləvilik yolunu seçmişdir. Mənbələrdə onun tənhalığa meyilli, sufi həyat tərzini sürən qəlbi ilahi məhəbbətlə alışıb-yanan bir şəxsiyyət olduğu qeyd olunur. Həyatı ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumatlara rast gəlinir: bəzi mənbələr onun yüz ildən çox yaşadığını, vəfat tarixini isə fərqli illərlə (1050/1640 və ya 1055/1645) göstərirlər. Dərviş Osman Sinəçəkin qəbrinin Qalata Mövləvixanasının “Hamuşan” məzarlığında yerləşdiyi məlumdur [5, 22].

Müəllifin məlum əsərləri bunlardır: Gülşəni-İrfan, Deh Məsirə, Gülşəni-Ubbad, Ənisül-əşiqin, Zübdəyi-məqalati-Şəms. Bu əsərlərdən yalnız Gülşəni-İrfan Türk dilində, digərləri fars dilində qələmə alınmışdır. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda Dərviş Osman Sinəçəkin Gülşəni-İrfan əsərinin B 1295 şifri altında saxlanılan əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Əsər 2016-cı ildə Sona Xəyal tərəfindən transfoneliteriya edilərək nəşr edilmişdir [4, 51].

Qəimi Baba və “Divan”ı

Əsl adı Həsən olan şair ədəbiyyat tarixində Qəimi Baba kimi tanınır. 1625-1635-ci illər arasında Bosniyanın Sarayevoda şəhərində doğulduğu ehtimal edilir. İlk təhsilini Bosniyada almış, daha sonra Sofiyaya gələrək burada Xəlvəti Şeyxi Müslühiddin Əfəndidən icazə aldıqdan sonra İstanbul və Konyada fəaliyyət göstərmişdir. 1677-ci ildə xəlvəti təkkəsi quraraq şeyxlik etmişdir. Sonralar Zvornik şəhərinə köçmüş və 1690-91-ci illərdə burada vəfat etmişdir [2, 2]. Mənbələrdə, xüsusilə “İslam

Ensiklopediyası”nda Qaimi Babaya iki Divan və ərəb qrafikası ilə boşnakca yazılmış iki mənzumənin aid olduğu qeyd olunmuşdur [8]. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda şairin əsərlərindən biri – M 48 şifrəsi altında qorunan Divanı saxlanılır.

Zərifə və “Risaləyi-pənd” əsəri

Bolqarıstanın Ruse şəhərində anadan olmuş Zərifə Ömər Əfəndinin doğum tarixi məlum deyil. Mənbələrdə şairin həyatı barədə məlumatlar olduqca məhduddur. O, Sadiyə təriqəti şeyxlərindən biri kimi tanınmış, həmçinin xətt sənətində mahirliyi ilə seçilmişdi. Şair 1210-cu ildə vəfat etmişdir. “Osmanlı müəllifləri” kitabında onun iki əsərinin – Divan və Pəndnamənin olduğu bildirilir [3, 234]. Turqut Koçoğlu isə öz araşdırmalarında şairin əlavə yeddi əsərinin olduğunu yazır [6, 1755]. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Zərifənin M 48 şifrəsi altında “Pəndnamə” əsəri saxlanılır.

Nəticə

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan Balkan mənşəli şairlərin əsərləri yalnız Azərbaycan əlyazma mədəniyyəti üçün deyil, ümumilikdə Osmanlı dövrü ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fondlarda qorunan nüsxələr Balkan yarımadasında yetişmiş və sonradan Osmanlı mədəni mühitində fəaliyyət göstərmiş şairlərin ədəbi irsinin tədqiqinə imkan yaradır.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlər və onların əsərləri həm məzmun, həm də dil-üslub baxımından Balkanlarda formalaşmış ədəbi ənənələrin Osmanlı mədəniyyətinə inteqrasiyasını əks etdirir. Bu əsərlər dini-sufi dünyagörüşünün, fəlsəfi düşüncənin və poetik-estetik zövqün Balkan coğrafiyasında necə inkişaf edib Osmanlı ədəbiyyatında davamlı ənənəyə çevrildiyini nümayiş etdirir.

Balkan yarımadası mədəniyyətlərarası təmasların zəngin olduğu bir məkan kimi Türk dilində yazıb-yaratmış şairlərin meydana çıxmasına münbit zəmin yaratmışdır. Bu şairlərin əsərləri Balkan – Osmanlı – Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi üçün mühüm qaynaqdır. Mənbələrin müxtəlif ölkələrin kitabxanalarında saxlanılmasına baxmayaraq, Bakıdakı nüsxələrin mövcudluğu Azərbaycan əlyazma xəzinəsinin beynəlxalq miqyasda əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir və Balkan mənşəli yazılı irsin qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından xüsusi dəyərə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Ahi B.H. Hüsnü dil A 194 / B.H.Ahi. Karahisar: 1639 115 s.
2. Aydın, M. Kâimî Dîvânı. Transkripsiyonlu metni və tahlili / M.Aydın – Bursa: 2007, 657 s.
3. Bursalı, M.T. Osmanlı müəllifləri / M.T.Bursalı. - İstanbul: - Meral Yayınevi.
4. Dərviş Osman Sinəçək. Gülşəni-Ürfan / tərt. ed. S.Xəyal – Bakı: 2016, Ecoprint, 51 s.
5. Durmaz, İ. Dərviş Osman'ın Enîsü'l-Âşîkîn adlı eseri (İnceleme–Metin–Çeviri) / İ.Durmaz. - İstanbul: 2016, 169 s.
6. Hamzaoğlu Y. BalkanTürklüğü [3 ciltte] / Y.Hamzaoğlu - Logos A- 2010.
7. Koçoğlu, T. Rusçuklu Zarîfi Ömer Baba ve manzum-mensur tasavvuf terimleri lügatçesi: Istılahât-I Meşâyih // Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Volume 7/3, p. 1751-1776, Ankara. 2012.
8. Sabit külliyyatı // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondu, M-25, - h.1124. - 294 s.
9. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaimi>.

AZƏRBAYCAN VƏ BALKAN TÜRK ƏDƏBİYYATINDA ORTAQ BİR MOTİV: KÖÇ VƏ YAD ELLƏRDƏ VAROLUŞ MÜBARİZƏSİ

Xəyalə İBRAHİMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Azərbaycan, Bakı
ixeyale02@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-2380-9502>

Xülasə

Bu məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan və Balkan Türk ədəbiyyatında köç mövzusunun emosional, mədəni və sosial kontekstdə müqayisəli təhlilini aparmaqdır. Hər iki ədəbi mühitdə tarixi təkanlarla məcburi köçlər yaşamış, yad ellərdə öz kimliyini qoruma və varoluş mübarizəsi vermiş xalqların taleyini əks etdirir. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatından seçilmiş nümunələrlə (məsələn, Bağır Seyidzadə, Anar kimi yazıçıların əsərlərində Qərbi Azərbaycandan köçürülmə) Balkan Türk ədəbiyyatında, xüsusilə Kosovo və İraq Türkmən ədəbiyyatında köç motivləri ilə əlaqəli əsərlər (Şükrü Ramo, Nimetullah Hafız kimi müəlliflərin yaradıcılığı) qarşılaşdırılır. Tədqiqat nəticəsində, məkan və zaman fərqi baxmayaraq, iki ədəbiyyatda da əsasən vətən həsrəti, yaddaş, mədəni davamlılıq və yeni şəraitdə kimlik axtarışı kimi universal mövzuların işləndiyi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *köç motivləri, Balkan türk ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı, varoluş, yad ellər, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq*

Abstract

The main goal of this article is to conduct a comparative analysis of the theme of migration in Azerbaijani and Balkan Turkish literature within an emotional, cultural, and social context. Both literary environments reflect the fate of peoples who have experienced forced migrations due to historical shocks and have struggled for existence and preserving their identity in foreign lands. The article compares examples from Azerbaijani literature (for instance, the deportation from Western Azerbaijan in the works of writers like Baghir Seyidzade and Anar) with works related to migration motifs in Balkan Turkish literature, particularly in Kosovo and Iraqi Turkmen literature (in the works of authors such as Shukri Ramo and Nimetullah Hafiz). The research concludes that, despite differences in space and time, universal themes such as longing for the homeland, memory, cultural continuity, and the search for identity in new conditions are predominantly processed in both literatures.

Keywords: *migration motives, Balkan Turkish literature, Azerbaijani literature, existence, foreign lands, comparative literature*

Müasir dövrdə müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindən biri müxtəlif mədəniyyət məkanlarında formalaşan ədəbi ənənələrin qarşılıqlı əlaqələrini və ortaq insani mövzularını araşdırmaqdır. Azərbaycan və Balkan Türk ədəbiyyatı bu baxımdan olduqca məhsuldar bir tədqiqat sahəsidir. Hər iki regionun xalqları tarixin müxtəlif dövrlərində məcburi köçlər, deportasiyalar və etnik münaqişələr yaşamış, bu da onların kollektiv yaddaşında və ədəbi yaradıcılığında silinməz izlər buraxmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən XX əsrin ortalarında baş verən tarixi hadisələr – Qərbi Azərbaycanın erməniləşdirilməsi siyasəti nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarından etnik azərbaycanlıların kütləvi şəkildə deportasiyası, ədəbiyyatımızda "soyqırım", "köç" və "yurdundan olma" kimi ağırlı mövzuların əsasını qoymuşdur. Bağır Seyidzadə kimi yazıçıların, həmçinin Anarın əsərlərində

bu tarixi faciənin fərdi talelərə təsirini incə psixoloji dərinliklə əks etdirir. Bu əsərlərdə köç təkcə fiziki hərəkət deyil, həm də mənəvi bir yaradır, insanın keçmişi ilə indiki arasında əlaqəni saxlamaq uğrunda mübarizəyə çevrilir.

Eynilə, Balkan Türklərinin ədəbiyyatı da oxşar tarixi taleyi əks etdirir. Balkan müharibələrindən sonra baş verən böyük köçlər, mübadilələr və XX əsrdə davam edən assimilyasiya siyasətləri nəticəsində Balkan Türkləri öz mədəni kimliklərini qorumaq üçün daimi bir mübarizə aparmışlar. Şükrü Ramo kimi şair və yazıçıların əsərlərində "sürgün" və "vətən həsrəti" ən mərkəzi motivlərdəndir. Onların yaradıcılığında köç, yeni bir həyata başlamaq, həm də köhnə həyatı yadda saxlamaq vətənə olan sevgi ilə yaşamaq deməkdir.

Bu iki ədəbi mühitin müqayisəsi onların arasında birbaşa əlaqə olmasa belə, insan təcrübəsinin universallığını ortaya qoyur. Həm Azərbaycan, həm də Balkan Türk ədəbiyyatında köç motivi bir faciə kimi təqdim olunur, lakin eyni zamanda, milli kimliyin, mədəni davamlılığın və qeyri-insani şəraitə qarşı mübarizənin bir simvoluna çevrilir. Hər iki ədəbiyyatda "yad ellər" anlayışı təkcə coğrafi bir məkan deyil, həm də psixoloji bir vəziyyəti ifadə edir: yadlaşma, yaddaş və ümid arasında qalmaq.

Məqalədə bu paralelliklərə konkret mətn nümunələri əsasında diqqət yetirilir. Məsələn, Azərbaycan nəsrində deportasiya mövzusunun işlənməsi ilə Balkan Türk ədəbiyyatında köç və sürgün haqqında yazılmış hekayə və şeirlərin poetik xüsusiyyətləri və ideya məzmunu müqayisə edilir. Nəticə etibarilə, məcburi köç kimi mürəkkəb bir tarixi fenomenin müxtəlif mədəni kontekstlərdə necə oxşar və fərqli cəhətlərdən bədii ifadə tapdığı nümayiş etdirilir.

Azərbaycan və Balkan Türk ədəbiyyatı, məcburi köç və onun nəticələri mövzusunda dərin emosional və fəlsəfi dəyərlər daşıyan zəngin bir material təqdim edir. Bu mövzunun müqayisəli təhlili təkcə ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün deyil, həm də iki qardaş xalqın tarixi yaddaşının və mədəni yaxınlığının daha yaxşı anlaşılması üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Anar. Ağ liman. Bakı: Yazıçı, 1981.
2. Əliyev, İ. Folklorşünaslığın əsasları. Bakı: BSU, 2020.
3. Hafız, N. Balkanlarda Türk Ədəbiyyatı. İstanbul: Balkan Araştırmaları Enstitüsü, 2005.
4. Qəhrəmanov, N. Azərbaycan və Balkan türklərinin mədəni əlaqələri. Bakı: Mütərcim, 2012.
5. Ramo, Ş. Sürgün Yürek. Priştine: Tan Yayınları, 1998.
6. Seyidzadə, B. Köç. Bakı: Azərnəşr, 1990.

AZƏRBAYCAN VƏ BOLQARISTAN ARASINDA MƏDƏNİ KÖRPÜLƏR: TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN TƏZAHÜRÜ

Emil AĞAYEV

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

Azərbaycan, Bakı

Emilaghayev93@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9354-0839>

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və Bolqarıstan arasında qurulan mədəni əlaqələrin tarixi və müasir dövrdəki inkişafı təsvir olunur. İki ölkə arasında dostluq münasibətlərinin mədəniyyət, incəsənət və multikultural dəyərlər üzərində möhkəmlənməsi xüsusi vurğulanır. Azərbaycan rəssamlarının – Nadir Əbdürrəhmanov, Vəcihə Səmədova, Elmira Şahtaxtinskaya, Lətif Feyzullayev və Səmədağa Cəfərovun yaradıcılığında Bolqarıstan mövzusu geniş şəkildə əksini tapmışdır. Bu əsərlər xalqlar arasında mədəni yaxınlığı, tarixi bağları və qarşılıqlı hörməti bədii formada təqdim edir. Şuşa ilə Veliko Tırnovo şəhərlərinin qardaşlaşması isə bu əməkdaşlığın müasir simvolu kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Bolqarıstan, multikulturalizm, təsviri incəsənət, mədəni körpülər*

Abstract

The article describes the history of cultural relations between Azerbaijan and Bulgaria and their development in the modern era. It emphasizes the strengthening of friendship between the two countries based on culture, art, and multicultural values. The works of Azerbaijani artists – Nadir Abdurrahmanov, Vajiha Samadova, Elmira Shahtakhtinskaya, Latif Feyzullayev, and Samadaga Jafarov – extensively reflect Bulgarian themes. These artworks present the cultural closeness, historical ties, and mutual respect between the peoples in an artistic form. The twinning of the cities of Shusha and Veliko Tarnovo is regarded as a contemporary symbol of this cooperation.

Keywords: *Azerbaijan, Bulgaria, multiculturalism, fine arts, cultural bridges*

Dünya xalqlarının mehriban və təhlükəsiz mühitdə yaşaya bilməsi üçün mühüm şərtlərdən biri multikultural dəyərlərin inkişaf etdirilməsi və xalqlar arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlərin qurulmasıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin mərkəzində hər zaman müxtəlif millət və xalqlarla dostluq, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq prinsipləri dayanmışdır. Bu ənənə yalnız tarixi köklərlə məhdudlaşmır, həm də müasir dövrümüzdə ölkənin siyasi və mədəni həyatında öz davamlı təsirini göstərməkdədir.

Azərbaycan ilə Bolqarıstan arasındakı əlaqələr də bu dostluq siyasətinin ən parlaq nümunələrindən biridir. Bolqarıstan 1992-ci ilin 14 yanvarında Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqla iki ölkə arasında gələcək münasibətlərin möhkəm təməlinin atılmasına şərait yaratmışdır. Bundan sonrakı illərdə dövlət başçıları səviyyəsində aparılan qarşılıqlı görüşlər və diplomatik səfərlər əlaqələrin daha da dərinləşməsinə xidmət etmişdir. Xüsusilə ümummilli lider Heydər Əliyevin Bolqarıstana etdiyi rəsmi səfərlər və bu səfərlərin nəticəsində imzalanan sənədlər əməkdaşlığın müxtəlif sahələrdə inkişafına geniş imkanlar açmışdır. Onun siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev də bu əlaqələri yeni mərhələyə qaldırmış, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə tərəfdaşlığı daha da möhkəmləndirmişdir.

Azərbaycan-Bolqarıstan münasibətlərinin mühüm istiqamətlərindən biri də mədəni əməkdaşlıqdır. Multikultural dəyərlərin təşviqi, xalqlar arasında mədəni mübadilə və yaradıcı əməkdaşlıq hər iki dövlətin dostluq ənənələrinin davamlılığını göstərir. Bu əməkdaşlıq özünü xüsusilə incəsənət və təsviri sənət

sahəsində qabarıq şəkildə büruzə verir. Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində Bolqarıstan mövzusu, həmçinin bolqar sənətçilərinin yaradıcılığında Azərbaycanla bağlı təsvirlər xalqların bir-birinə olan yaxınlığının mədəni ifadəsi kimi diqqət çəkir.

Azərbaycan təsviri sənətində Bolqarıstana dair mövzulara müraciət edən rəssamlar arasında Nadir Əbdürrəhmanov xüsusi yer tutur. Onun yaradıcılığında bolqar xalqının həyatını, məişətini və milli ruhunu əks etdirən əsərlər silsiləsi diqqət çəkir. Xüsusilə, “Sofiya”, “Axşam balıq ovu”, “Plovdivdə günorta” və “Köhnə Plovdiv” kimi rəsmlər rəssamın bu ölkəyə bağlılığını, orada gördüklərindən aldığı təəssüratları sənət vasitəsilə ifadə etmək bacarığını nümayiş etdirir.

Bu əsərlər sırasında “Axşam balıq ovu” kompozisiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsərdə bolqar xalqının gündəlik həyatına məxsus səhnələr təsvir edilmiş, insanların təbiətlə vəhdət halında olan məşğuliyyəti bədii prizmadan əks etdirilmişdir. Rəssam bu mövzunu yalnız təsəvvürdən deyil, şəxsən apardığı müşahidələrdən, real həyat mənzərələrini izləməsindən doğan ilhamla kətana köçürmüşdür. Məhz buna görə də əsərdə həm canlı həyat tərz, həm də sənətkarın fərdi baxış bucağı qabarıq şəkildə hiss olunur. Nadir Əbdürrəhmanovun Bolqarıstana həsr etdiyi rəsmlər bütövlükdə iki xalq arasında mədəni yaxınlığın, multikultural dəyərlərin və qarşılıqlı marağın bədii təəcəssümü kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan təsviri sənətində Bolqarıstan mövzusu bir çox tanınmış rəssamın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Xalq rəssamı Elmira Şahtaxtinskaya bu mövzuya müraciət edərək “Sezopol” və “Nesebr” adlı əsərlərində Bolqarıstanın qədim liman şəhərlərinin mənzərələrini ustalıqla təsvir etmişdir. Onun rəsmlərində tarixi abidələrin, dar küçələrin və dənizkənarı məkanların özünəməxsus gözəlliyi tamaşaçılara təqdim olunur. Şahtaxtinskayanın əsərləri həm şəhər mühitini sənətkarlıqla ifadə edir, həm də həmin məkanların tarixi ruhunu qoruyub gələcək nəsillərə çatdırır.

1960-cı illərdə yaradıcılığında “Bolqarıstan silsiləsi” ilə tanınan rəssam Vəcihə Səmədova isə bu mövzuda daha geniş və məzmunlu kompozisiyalar yaratmışdır. Onun “Nümayiş”, “Sofiyada bazar”, “Bolqar qarıları”, “Tutqun gün. Sezopol” və “Qonşular. Sezopol” əsərləri bolqar xalqının gündəlik həyatını, mədəniyyətini və sosial dəyərlərini əks etdirən nümunələrdir. Rəssamın ən diqqətçəkən işlərindən biri olan “Nümayiş” əsərində bolqar xalqının ictimai həyatına dair səhnə təqdim olunur. Əsərdə insanları bir araya gətirən birlik, həmrəylik və pozitiv yaşam tərz, rəngarəng çalarlarla ifadə edilmişdir. Bu kompozisiya bolqar cəmiyyətinin kollektiv ruhunu və insanların bir-birinə bağlılığını tamaşaçılara çatdırır. Səmədovanın “Sofiyada bazar” əsəri isə xüsusilə maraq doğuran nümunələrdən biridir. Burada bazar mühitinin rəngarəngliyi, insanların milli geyimlərdə təsviri, məişət əşyaları və keramika nümunələrinin təqdimatı izləyiciyə canlı həyat mənzərəsini göstərir. Bu əsərdə yalnız bolqar xalqının gündəlik məişəti deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqı ilə oxşar mədəni dəyərlərin mövcudluğu da incə məqamlarla vurğulanır. Beləliklə, Səmədovanın yaradıcılığı iki xalq arasında multikultural yaxınlığın və mədəni körpülərin sənət vasitəsilə qurulduğunu nümayiş etdirir.

Azərbaycan təsviri sənətində Bolqarıstan mövzusuna müraciət edən sənətkarlardan biri də Lətif Feyzullayev olmuşdur. Onun yaratdığı “Sezopol. Bolqarıstan” əsəri dənizkənarı mənzərə janrının uğurlu nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Kompozisiyada Qara dənizin sakit, eyni zamanda dərin mənə daşıyan üfüqləri, şəhərin tarixi silueti və mədəni inkişafını təəcəssüm etdirən elementlər bir araya gətirilmişdir. Rəssamın təsvir etdiyi tutqun səma və dəniz sahili bolqar xalqının keçmişi, həyat tərz, daxili aləminin obrazlı ifadəsinə çevrilmişdir. Bu əsər həm də tarixi yaddaşın, həm də müasirliklə ənənələrin vəhdətinin incə bir sənət nümunəsidir.

Bolqarıstan mövzusu ilə bağlı əsərlər yaradan rəssamlardan biri də Səmədağa Cəfərovdur. O, 2012-ci ildə bu ölkəyə etdiyi yaradıcılıq səfəri zamanı qədim Veliko Tırnovo şəhərini özünün təsviri priyomları ilə kətana köçürmüşdür. Rəssam iri rəng yaxmaları vasitəsilə şəhərin qədim ruhunu, memarlıq xüsusiyyətlərini və təbii mühitini xüsusi bədii güclə təqdim etmişdir. Onun əsərlərində Veliko Tırnovonun təkcə memarlıq gözəlliyi deyil, həm də şəhərin tarixi enerjisi, mədəni irsi tamaşaçıya ötürülür.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Bolqarıstan arasında mədəni əməkdaşlığın simvolu kimi 2022-ci ildə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa ilə Bolqarıstanın qədim Veliko Tırnovo şəhəri rəsmi olaraq qardaşlaşmışdır. Bu hadisə iki xalq arasında tarixi-mədəni əlaqələrin

güclənməsinin bariz nümunəsi olmaqla yanaşı, incəsənət və multikultural dəyərlərin yeni mərhələdə davam etdirilməsinə də zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan ilə Bolqarıstan arasında mədəni əməkdaşlığın və multikultural dəyərlərin inkişafı dövlət başçılarının uzaqgörən siyasəti nəticəsində daha da güclənmişdir. Hər iki ölkə prezidentinin qarşılıqlı təşəbbüsləri və dəstəyi sayəsində iki xalq arasında tarixi köklərə söykənən dostluq münasibətləri yeni məzmun qazanaraq müasir dövrdə daha da dərinləşmişdir. Bu siyasət yalnız siyasi və iqtisadi əlaqələrin deyil, həm də mədəni inteqrasiyanın genişlənməsinə, xalqların bir-birinə daha yaxın olmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Azərbaycan-Bolqarıstan mədəni əlaqələrinin inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 220 s.
2. Əliyeva V.R. Vəcihə Səmədovanın yaradıcılığında Bolqarıstan silsiləsi // Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin Xəbərləri, №1, 2021, s. 78-85.
3. Cəfərov S. Veliko Tırnovo təsvirlərində rənglərin rolu // İncəsənət və Mədəniyyət, №3, 2014, s. 66-72.
4. Dimitrov P. Cultural Bridges between Bulgaria and Azerbaijan. Sofia: Sofia University Press, 2016, 245 p.
5. Feyzullayev L. Rənglərin dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 198 s.
6. Hüseynov, Ə.R. Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında Bolqarıstan mövzusu // Azərbaycan incəsənət jurnalı, №2, 2020, s. 45-57.

ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АНТОНИМОВ В ЧЕШСКОМ, БОЛГАРСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Roza ŞƏFİYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

rshafiyeva@yahoo.com

009000109076728

Резюме

Основным выражением отношений противоположности в языке является антонимия, а именно антонимы как слова с противоположным значением. В настоящей статье рассматриваются тематические блоки антонимов в чешском, болгарском и азербайджанском языках, отражающие общность реальных отношений между предметами и явлениями действительности, названными членами различных пар антонимов. Посредством тематических блоков антонимические пары предстают в более систематизированном виде с точки зрения реальных отношений действительности, отраженных в противоположных значениях. Классификация пар антонимов производится исходя из того, к какой области окружающей нас действительности (материальной или духовной) относятся предметы, явления, действия, состояния и отношения, отраженные в их значениях.

Ключевые слова: тематический, блок, чешский язык, азербайджанский язык, болгарский язык, антоним

ÇEX, BOLQAR VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN TEMATİK TƏSNİFATI

Xülasə

Dildə əkslik münasibətlərinin əsas ifadə vasitəsi antonimlikdir, yəni mənaca bir-birinə zidd olan sözlər — antonimlər. Bu məqalədə çex, bolqar və Azərbaycan dillərində antonimlərin tematik blokları araşdırılır. Bu bloklar müxtəlif antonim cütlərində adlandırılan predmetlər və hadisələr arasında reallıqda mövcud olan ümumi münasibətləri əks etdirir. Tematik bloklar vasitəsilə antonimik cütlər qarşılıqlı zidd mənaların əks etdirdiyi real münasibətlər baxımından daha sistemli formada təqdim olunur. Antonim cütlərinin təsnifatı onların mənasında ifadə olunan predmetlərin, hadisələrin, hərəkətlərin, hallar və münasibətlərin bizi əhatə edən reallığın (maddi və ya mənəvi) hansı sahəsinə aid olduğuna əsasən aparılır.

Açar sözlər: tematik, blok, çex dili, Azərbaycan dili, bolqar dili, antonim

THEMATIC CLASSIFICATION OF ANTONYMS IN THE CZECH, BULGARIAN, AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Summary

The main means of expressing oppositional relationships in language is antonymy, that is, antonyms as words with opposite meanings. This article examines thematic groups of antonyms in Czech, Bulgarian, and Azerbaijani, which reflect the commonality of real-world relationships between objects

and phenomena named by the members of various antonym pairs. Through thematic groupings, antonymic pairs are presented in a more systematized form from the perspective of real-world relationships reflected in their opposite meanings. The classification of antonym pairs is based on the domain of reality (material or spiritual) to which the objects, phenomena, actions, states, and relationships reflected in their meanings belong.

Keywords: thematic, block, Czech language, Azerbaijani language, Bulgarian language, antonym

Основным выражением отношений противоположности в языке является антонимия, а именно антонимы как слова с противоположным значением. Это самое распространенное и краткое определение, в то же время очень растяжимое, но неполное и недостаточно точное для характеристики антонимов.

Антонимы, по мнению некоторых исследователей, обозначают контрастные понятия и соотносятся по смыслу, т.е. имеют одинаковое грамматическое значение, принадлежат к одной и той же части речи, взаимно отрицают друг друга, но в то же время они взаимосвязаны и предполагают один другого [13, с. 101]. Одним словом, в паре антонимов один из них не может быть рассмотрен без наличия другого, например: *xəstə* - *səğlam*, *nemocný* – *zdravý*, *болен* - *здрав*, (больной - здоровый), *tez-yavaş*, *rychlý* – *pomalý*, *бърз* - *бавен* (быстрый - медленный), *hündür* – *alçaq*, *vysoký* – *nizký*, *висок* - *нисък* (высокий - низкий), *varlı* – *kasıb*, *bohatý* – *chudý*, *богат* - *беден* (богатый - бедный), *yararlı* – *zararlı*, *užitečný* – *škodivý*, *полезен* - *вреден* (полезный - вредный), *alış* – *satış*, *nákup* – *prodej*, *покупка* - *продажба* (покупка - продажа), *yandırtmaq* – *söndürmək*, *pálit* – *uhasit*, *наля* - *гася* (жечь - тушить).

Определенное слово рассматривается как антоним другого, если его значение будет соотнесено со значением того слова, которое называет противоположное понятие. С этой точки зрения антонимия характеризуется как одна из важнейших лингвистических универсалий, одна из существенных измерений лексико-семантической системы языка [15, с. 19].

Антонимы не только противопоставляются, но одновременно объединяются по одному общему значению, т.е. это слова, которые семантически отражаются и так же семантически притягиваются. Антонимические пары образуют лексико-семантические оппозиции в границах одного семантического поля.

Отдельная антонимическая пара как факт парадигматики не существует изолированно. Она находится в определенных взаимоотношениях с ними. С точки зрения болгарской лингвистической науки, эти взаимоотношения строятся на параллельной связи каждого из членов одной антонимической пары с членами других антонимических пар [12, 35]. Согласно Г.Гочеву, в зависимости от характера такой связи формируются три основных типа объединения, известных в болгарской, а также в чешской лексикологии как антонимические блоки:

- 1) словообразовательные блоки антонимов, являющиеся результатом общности материальной стороны и значений членов различных пар антонимов;
- 2) семантические блоки антонимов, основывающиеся на общности значений членов различных пар антонимов;
- 3) тематические блоки антонимов, отражающие общность реальных отношений между предметами и явлениями действительности, названными членами различных пар антонимов.

В данной статье мы рассмотрим последний вид антонимических блоков.

Посредством тематических блоков антонимические пары предстают в более систематизированном виде с точки зрения реальных отношений действительности, отраженных в противоположных значениях. Группировка пар антонимов производится исходя из того, к какой области окружающей нас действительности (материальной или духовной) относятся предметы, явления, действия, состояния и отношения, отраженные в их значениях.

В лингвистической литературе азербайджанского, чешского и болгарского языков существует большое количество тематических блоков лексики, которые в какой-то степени

похожи и различаются [3, 111], [5, 41-42], [7, 54-61], [12] Опираясь на них, мы привели в нашей статье основные тематические блоки антонимов.

I. Человек

- 1) жизнь, пол, возраст, раса: *həyat – ölüm, život – smrt, живот – смърт* (жизнь - смерть); *doğulmaq – ölmək, narodit se – zemřet, раждам се - умирам* (рождаться - умирать); *qoca – cavan, starý – mladý, стар - млад* (старый - молодой); *kişi – qadın, muž – žena, мъж - жена* (мужчина - женщина); *ağ-qara, bílý – černý, бял - черен* (белый - черный) и т.п.;
- 2) внешность, физические и физиологические качества и состояния, человек и его действия в соотношении с ними: *hündür – alçaq, vysoký – nízký, висок - нисък* (высокий - низкий); *böyük – balaca «burun», velký – malý «nos», голям - малък «нос»* (большой - маленький «нос»); *gözel – çirkin, krásný – ošklivý, красив - грозен* (красивый - уродливый); *xəstə – sağlam, nemocný – zdravý, болен - здоров* (больной - здоровый); *yatmaq – ayılmaq, spát – probouzet se, заспивам - събуждам се* (спать - просыпаться); *qüvvətli-zəif, silný – slabý, силен- слаб* (сильный - слабый) и т.п.;
- 3) действия человека, исходящие из его потребностей: *itirmək – tapmaq, ztratit – nacházet, губя - намирам* (терять - находить), *yandırmaq – söndürmək, pálit – hasit, паля - гася* (жечь - тушить), *düymələtmək – açmaq, zapínat – rozepínat, заколчавам - разколчавам* (застегивать - расстегивать) и т.п.;
- 4) психические состояния и действия - эмоции, чувства, воля, интеллект и их связь с действиями человека: *sevinc – kədər, veselí – smutek, веселие - печал* (веселье - печаль), *fəxr – biabırçılıq, hrdost – hanba, гордост - срам* (гордость - срам), *məhəbbət – nifrət, láska – nenávisť, любое - омраза* (любовь - ненависть), *navaziş – kobudluq, něha – hrubost, ласка – грубост* (ласка - грубость) и т.п.

II. Человек и общество

- 1) характер и поведение человека, взаимоотношения между людьми: *vəfa – vəfasızlıq, věrnost – nevěra, вярност - невярност* (верность - измена); *diqqətli – diqqətsiz, nikah – boşanma, sňatek – rozvádění, брак - развод* (брак - развод); *danışmaq – susmaq, mluvit – mlčet, говоря - мълча* (говорить - молчать); *youngül xasiyyət – ciddi, lehkovážný – vážný, лекомислен - сериозен* (легкомысленный - серьезный); *sətimimi – ikiüzlü, upřímný – pokrytecký, искрен - лицемерен* (искренний - лицемерный) и т.п.;
- 2) трудовая деятельность человека: *aktiv – pasiv, aktivní – pasivní, активен - пасивен* (активный - пассивный); *məşğul – bekar, zaneprázdněný – volný, зает - свободен* (занятый - свободный); *başlamaq – qurtarmaq, začínat – končit, започвам - свършвам* (начинать - заканчивать); *çalışqan – tanbal, pilný – líný, работлив - мързелив* (трудолюбивый - ленивый); *qurmaq – dağıtmaq, budovat – ničit, строя - руша* (строить - разрушать) и т.п.;
- 3) социальные явления: *konüllü – məcburi, dobrovolný – nucený, доброволен - принудителен* (добровольный - принудительный); *varlı – kasıb, bohatý – chudý, богат - беден* (богатый - бедный); *sülh – müharibə, mír – válka, мир - война* (мир - война); *dost – düşmən, kamarád – nepřítel, приятел - враг* (приятель - враг) и т.п.;
- 4) наука, культура, образование, печать: *uvertūra – final, předehra – závěr, увертюра - финал* (увертюра – финал) и т.п.

III. Природа

- 1) явления природы: *gündüz – gecə, den – noc, ден - ноц* (день - ночь); *bahar- payız, jaro – podzim, пролет - есен* (весна - осень); *günəşli-yağışlı, slunečný – deštivý, слънчев - дъждовен* (солнечный - дождливый) и т.п.;
- 2) другие характеристики явлений природы: *şimal – cənub «külək», severní – jižní «vítr» северен - южен «вятър»* (северный - южный «ветер»); *şirin - duzlu «su», sladký – slaný «voda», сладък - солен «вода»* (сладкий - соленый «вода») и т.п.;
- 3) растительный и животный мир: *ii – küt «buynuz», ostrý – tupý «roh», остър - тъп «рога»* (острый - тупой «рог»); *ac – tox, hladový – sytý, гладен - сит* (голодный - сытый) и т.п.

Приведенная в настоящей работе классификация антонимов не разработана достаточно детально ни в одном из рассматриваемых нами языков. Она не отражает всего многообразия более маленьких групп, характерных для каждого из указанных тематических блоков. Данная классификация является свидетельством того, что антонимия присутствует во всех основных тематических блоках как азербайджанской, так чешской и болгарской лексики. В свою очередь этот факт говорит о том, что антонимия как явление широко представлена во всех интересующих нас языках.

Литература

1. Azərbaycanca-rusca lüğət. B., Azərənəşr, 1985, 419 s.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyəti. B.. Elm, 1980, 251s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. B., Azərənəşr, 1985, 316 s.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., BDU, 2000, 399 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., Maarif, 1964, 51 s.
6. Čechová M. Stylistika současné češtiny. 1.vyd. Praha, 1997
7. Filipec J., Čermák F. Česká lexikologie. Praha, 1985
8. Slovník českých synonym a antonym. Brno, Lingea, 2023. 592 s.
9. Бездек Я. Русско-чешский и чешско-русский словарь. Москва, 2000
10. Българско-руски фразеологичен речник. С - М, Советская Энциклопедия, 1974, 894 с.
11. Съвременен тълковен речник на българския език. Велико Търново, GABEROFF, 2002. 1104 с.
12. Гочев Г. Антонимите в българския език. София, Jusautor, 1989, 119 с.
13. Введенская Л.А. Синонимические пары антонимов. //Русский язык в школе, 1969, №4.
14. Иванова В.А. Антонимия в системе языка, Кишинев, Наука и искусство, 1982. 163 с.
15. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. Изд-во МГУ, 1973, 259 с.
16. Русско-азербайджанский словарь. Б., Элм, 1976 (Т.І - ІІ), 1978

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN BALKAN MEDİASINDA ƏKSİ (BOSNİYA VƏ HERSEQOVİNA VƏ SERBİYA MEDİASININ NÜMUNƏSİNDƏ)

Ülfər MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti (BDU)

Azərbaycan, Bakı

ulfermemmed@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5389-1869>

Xülasə

Azərbaycan ilə Ermənistan arasında baş verən və tərəflər üçün humanitar, iqtisadi və geosiyasi nəticələr doğuran İkinci Qarabağ müharibəsini dünyanın aparıcı media qurumları, o cümlədən Balkan mediası diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Bu da təsadüfi deyil. Belə ki, Qarabağ müharibəsinin Balkan dövlətlərinin mətbuatında işıqlandırılması tarixi paralellər baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı araşdırmada İkinci Qarabağ müharibəsinin davam etdiyi dövrdə Bosniya və Herseqovina və Serbiya mediasında əksi məsələləri nəzərdən keçiriləcəkdir. Nəticələr göstərir ki, Balkan mediasında münaqişə yalnız informativ çərçivədə təqdim olunmamış, həm də region ölkələrinin tarixi yaddaşı, mədəni kimliyi və beynəlxalq tərəfdaşlıqları ilə əlaqəli kontekstdə şərh edilmişdir.

Açar sözlər: İkinci Qarabağ Müharibəsi, mətbuat, Balkanlar, KİV, Bosniya və Herseqovina, Serbiya

THE REPRESENTATION OF THE SECOND KARABAKH WAR IN THE BALKAN MEDIA (ON THE EXAMPLE OF THE MEDIA OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND SERBIA)

Summary

The Second Karabakh War between Azerbaijan and Armenia, which had humanitarian, economic, and geopolitical consequences for both parties, was closely followed by the world's leading media outlets, including the Balkan media. This is not coincidental. The coverage of the Karabakh war in the media of Balkan states is significant in terms of historical parallels. The present study examines how the conflict was reflected in the media of Bosnia and Herzegovina and Serbia during the period of the Second Karabakh War. The findings indicate that the conflict in the Balkan media was presented not only within an informative framework but also interpreted in the context of the historical memory, cultural identity, and international partnerships of the regional countries.

Keywords: Second Karabakh War, press, Balkans, mass media, Bosnia and Herzegovina, Serbia

Giriş

İnsanların ətraf mühitdə baş verən hadisələr barədə məlumatlanmaq ehtiyacı tarix boyu cəmiyyətin əsas ictimai tələbatlarından biri olmuşdur. Bu ehtiyac nəticəsində formalaşan kütləvi informasiya vasitələri zamanla texnoloji inkişafların təsiri ilə yeni formalar qazanmışdır. Texnologiyanın insanlığın yaranışından bu yana artan bir dinamika ilə inkişaf etməsi, yalnız cəmiyyətlərin sosial və informativ ehtiyaclarını ödəməklə kifayətlənməmiş, həm də kütləvi kommunikasiya vasitələrinin sürətli şəkildə formalaşmasına və gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Müasir dövrdə internet, televiziya, e-qəzet və s. kimi kommunikasiya vasitələri gündəlik baş verən hadisələri qısa müddətdə beynəlxalq auditoriyalara çatdırmaqla qlobal informasiya mübadiləsinin əsas platformasına

çevrilmişdir. Beləliklə, xüsusilə silahlı münaqişələrin beynəlxalq ictimaiyyətə təqdim olunmasında KİV-in və yaxud medianın rolu həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Bu kontekstdə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında 27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il tarixlərində baş vermiş və beynəlxalq ictimaiyyətdə “İkinci Qarabağ müharibəsi” kimi tanınan silahlı qarşıdurmanın təqdimatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağ müharibəsi yalnız Cənubi Qafqazla məhdudlaşmamış, Balkan ölkələrinin mediasında da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Çünki etnik müxtəliflik, post-imperial irs, həll olunmamış sərhəd mübahisələri və milli kimliklə bağlı ziddiyyətlər baxımından Balkanlar və Cənubi Qafqaz arasında müəyyən tarixi paralellər mövcuddur. Bu oxşarlıqlar Balkan mediasının Qarabağ münaqişəsini necə təqdim etdiyini araşdırmağı əhəmiyyətli edir. Bu məqsədlə məqalədə Serbiya və Bosniya və Herseqovinada fəaliyyət göstərən aparıcı media qurumlarının – *Politika*, *RTS*, *Klix.ba*, *Avaz.ba* və s. materialları məzmun analizi üsulu ilə təhlil ediləcək.

Məqalədə media və onun ictimai rəyin formalaşmasında rolu, İkinci Qarabağ müharibəsinin Serbiya və Bosniya və Herseqovinanın aparıcı media qurumlarında necə işıqlandırılması, Balkan ölkələrinin fərqli etnik və dini kimliklərinin Qarabağ müharibəsinə münasibətindən danışılacaq.

Media və onun ictimai rəyin formalaşmasındakı rolu

İnsanlar yaşadıkları məkan xaricində baş verən hadisələr barəsindəki məlumatları əsasən medianın təqdim etdiyi seçilmiş perspektivlər və prioritetlər vasitəsilə qəbul edir. Kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsinə görə, müəyyən mənbələr tərəfindən verilən məlumatların geniş auditoriyaya ötürülməsi və ictimaiyyət tərəfindən şərh edilməsi “kütləvi kommunikasiya” adlanır; bu prosesi həyata keçirən institutlar isə KİV və ya sadəcə mediadır [6; 25]. Kütləvi informasiya vasitəsi, məlumat, xəbər, fikir və mesajları çoxsaylı insanlara eyni anda çatdırmaq üçün istifadə olunan texniki və ya sosial alətdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin funksiyaları isə ilk dəfə olaraq Lasswell tərəfindən informasiya vermə, cəmiyyəti inandırma və sosiallaşdırma olaraq göstərilmişdir [15; 55]. Bu baxımdan KİV və yaxud media sadəcə xəbər ötürən deyil, həm də həm də ictimai-siyasi diskursun formalaşmasında mühüm təsir mexanizmi kimi çıxış edir.

Rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması ilə media, müasir dövrdə həm informasiyanın ötürülməsi, həm də ictimai şüurun formalaşması baxımından aparıcı vasitəyə çevrilmişdir. Xüsusilə, müharibə və böhran dövrlərində xəbərlərin qlobal miqyasda demək olar ki, anbaan izlənilməsi və yayılması media təsirinin gücünü daha da artırmışdır. Bununla belə, hər bir ölkənin milli mediası hadisələri öz tarixi təcrübəsi, mədəni-kimlik dəyərləri və geosiyasi maraqları prizmasından çərçivələyir. İkinci Qarabağ Müharibəsi medianın bu funksiyalarının aydın müşahidə olunduğu nümunələrdən biridir. Münaqişə regional xarakter daşısa da, onun Balkan ölkələrinin mediasında təqdimatı həmin ölkələrin tarixi yaddaşı, mədəni kimliyi və s. ilə də əlaqələndirilmişdir. Məsələn, Serbiya mediasında hadisələrə daha çox neytral mövqedən və yaxud Rusiyaya yaxın yanaşmalar əsasında baxıldığı halda, Albaniya və Kosovoda Türkiyə mediasının təsiri hiss olunur. Bosniya və Herseqovina mediasının isə Qarabağ münaqişəsinə yanaşması ölkədaxili etno-siyasi bölgülərin təsirini əks etdirir.

Entmanın “framing” nəzəriyyəsinə əsasən, media müəyyən reallığın bəzi tərəflərini seçərək və ön plana çıxararaq, digər aspektləri isə az əhəmiyyətli göstərərək ictimai diskursun qurulmasında rol oynayır [4; 55]. Beləliklə, hadisələrin hansı terminlərlə təqdim olunması, hansı aspektlərin qabardılması və hansının kənarda qalması ictimai rəyin istiqamətlənməsində həlledici rol oynayır [3; 22]. Qarabağ müharibəsinin Balkan mediasındakı əksi də bu nəzəriyyəni təsdiqləyir: bəzi nəşrlər hadisəni “tarixi ədalətin bərpası”, digərləri isə “etnik qarşıdurma” və ya “qlobal təhlükəsizliyə təhdid” prizmasından şərh etmişdir.

Van Dijk-in sosial koqnitiv yanaşması da bu məqamda xüsusi aktualıq kəsb edir. Onun fikrincə, media diskursu yalnız jurnalistlərin subyektiv seçimindən deyil, həm də media institutlarının ideoloji kimliyi və siyasi maraqlarından qaynaqlanır [9; 2]. Bu yanaşma Balkan mediasının Qarabağ müharibəsinə münasibətində də özünü göstərmişdir. Məsələn, “Balkanski Karabah” [10] ifadələrinin zaman-zaman işlədilməsi münaqişəni Balkanların tarixi təcrübələri ilə assosiasiya etməyə yönəlmişdir.

İkinci Qarabağ müharibəsinin Bosniya və Herseqovina mediasında təqdimatı

Bosniya və Herseqovina KİV-i Qarabağ müharibəsini ölkədaxili etno-siyasi bölgülər prizmasından işıqlandırmışdır. Əsas media orqanları arasında *Dnevni Avaz*, *Klix.ba*, *Slobodna Bosna*, *Glas Srpske* önə çıxmışdır.

Bosniya və Herseqovinanın ən çox oxunan onlayn portal və qəzeti *Dnevni Avaz* müharibəni regional təhlükəsizlik və etnik gərginliklərlə əlaqələndirmişdir. “*Pozadina sukoba u Nagorno-Karabahu, zašto je došlo do rata*” adlı yazıda Ermənistanın işğal siyasəti vurğulanmış, Azərbaycanın bir milyondan çox qaçqın problemi xatırladılmışdır. Rusiyanın isə həm təhrikçi, həm də vasitəçi rolunda çıxış etməsi qeyd olunmuşdur. Araşdırma Srebrenitsa faciəsi ilə paralel quraraq hadisəni humanitar aspektdə təqdim etmişdir. Türkiyənin dəstəyi, BMT-nin çağırışları və ABŞ-ın diplomatik reaksiyası da analitik müstəvidə izah edilmişdir [2].

Onlayn qəzet kimi fəaliyyət göstərən *Klix.ba* isə münaqişəni tarixi kökləri və beynəlxalq güclərin maraqları ilə əlaqələndirərək analitik təqdim etmişdir. “*Analiza sukoba Azerbejdžana i Armenije: Šta je uzrok, gdje su interesi i koliko je poželjan mir*” başlıqlı yazıda münaqişə “dondurulmuş münaqişələr” kontekstində şərh olunmuşdur. Jurnalist Somunla müsahibədə bu münaqişənin “geosiyasi oyun” kimi xarici aktorlar tərəfindən alovlandırıldığı vurğulanmışdır. Somun demişdir ki, “dünyanın hər bir kiçik və ya daha böyük regionunda dondurulmuş münaqişələr və ya böhranlar var. Bu münaqişələr kritik vaxtlarda ortaya çıxır və ya xarici qüvvələr tərəfindən alovlanır, sonra həll olunmamış qalır və onlara lazım olanda onları dondurucudan çıxarıb öz maraqlarını nəzərə alaraq istifadə edirlər” [7]. Bu yanaşma göstərir ki, Qarabağ münaqişəsi həm yerli etnik və siyasi ziddiyyətlərdən, həm də qlobal güclərin strateji maraqlarından qaynaqlanan kompleks və çoxsəviyyəli problem kimi qiymətləndirilməlidir.

Araşdırma xəbərləri ilə tanınan onlayn həftəlik qəzet olan *Slobodna Bosna* isə müharibə zamanı insan hüquqlarına diqqət yetirmişdir. “*Sukob koji ne prestaje. Armenija i Azerbejdžan u planovima svjetskih i regionalnih sila*” adlı məqalədə Ermənistan “zəif və köməyə ehtiyacı olan tərəf”, Azərbaycan isə “artan güc və üstünlük əldə edən tərəf” kimi təqdim olunmuşdur. Məqalə həmçinin münaqişənin tarixi köklərinə (1988–1994-cü illər müharibəsi, diaspora təsiri, enerji tranziti) diqqət yetirmiş, beynəlxalq aktorların (Türkiyə, Rusiya, ABŞ, NATO) maraqlarını analiz etmişdir. Türkiyə aktiv tərəf olaraq Azərbaycanın yanında çıxış edir, Rusiya vasitəçi rolunda, ABŞ və Avropa isə enerji və NATO maraqları çərçivəsində regiona təsir göstərir [14].

Republika Srpska bölgəsində yayımlanan gündəlik *Glas Srpsk* qəzeti isə regional qəzet olaraq, hər iki tərəfin mövqeyini işıqlandırmış, lakin daha çox Ermənistan tərəfini müdafiə edən çərçivə yaratmışdır. *Glas Srpsk*-də yayımlanan “*Tenkovska borba Jermenije i Azerbejdžana: Prvi snimci sukoba u Nagorno-Karabahu*” adlı xəbərdə 2020-ci ilin sentyabrında Qarabağda kəskinləşən münaqişə, tərəflər arasında tank döyüşlərinin ilk görüntülərini ortaya qoyur. Xəbərdə qondarma respublikanın prezidentinin müharibə vəziyyətini elan etməsi və səfərbərlik çağırışı faktları da yer almışdır [5]. Bu yanaşma Azərbaycan baxımından qanunsuz hesab olunur, çünki adı çəkilən qondarma respublika beynəlxalq hüquq və Azərbaycanın suverenliyi kontekstində tanınmır. Bu xəbər həm münaqişənin hərbi eskalasiyasını, həm də Azərbaycanın suverenliyini pozan qurumların fəaliyyətini öyrənmək üçün ilkin məlumat kimi dəyərlidir.

Yuxarıda qeyd edilən nümunələr göstərir ki, Bosniya və Herseqovina KİV-ləri polietnik və çoxdilli kontekstin təsiri altında daha balanslı və analitik təqdimat sərgiləyirlər.

İkinci Qarabağ Müharibəsinin Serbiya mediasında təqdimatı

Serbiya mediası ikinci Qarabağ müharibəsini, əsasən, dövlətlərarası müharibə və beynəlxalq münasibətlər kontekstində işıqlandırmışdır. Ümumən tarixi və etnik əlaqələr səbəbindən, müharibəyə Ermənistan perspektivindən yanaşılan xəbərlər çoxluq təşkil edir. Ən mühüm media orqanları arasında *Kurir*, *Politika*, *Danas* və *RTS*-də yayımlanan yazılar xüsusi rol oynamışdır. Serbiyanın dövlət televiziyası və radiosu olaraq *RTS* müharibəni beynəlxalq münasibətlər sisteminin bir hissəsi kimi təqdim etmişdir.

Materiallarda, beynəlxalq mediada geniş yayılan “Nagorno-Karabax” ifadəsi işlədilmiş, lakin Azərbaycanın mövqeyi nəzərə alınaraq “samoproqlašena republika” (qondarma respublika) ifadəsi əlavə edilmişdir. Bu, müstəqillik iddialarının beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmədiyini göstərmək məqsədi daşıyırdı. Məsələn, “Самопроглашена република Нагорно-Карабах од 1. јануара 2024. више неће постојати” adlı xəbərdə qondarma qurumun özünü buraxması beynəlxalq legitimliyin olmaması ilə izah edilmişdir [13]. 30 sentiyabr 2020-ci ildə yayımlanan “Рат и (не)мир – профили војски Јерменије и Азербејџана” adlı yazıda analitiklər Azərbaycanın hərbi baxımdan üstün mövqeyini vurğulamış, lakin Ermənistanın relyef üstünlüklərinə diqqət çəkmişdir [12]. Yəni, Azərbaycanın hərbi üstünlüyü onun Silahlı Qüvvələrinin müasir silah sistemlərinə, dron, artilleriyaya malik olması və iqtisadi gücü ona regional səviyyədə strateji üstünlük təmin edir. Digər tərəfdən, Ermənistanın işğal etdiyi ərazilər dağlıq və mürəkkəb relyefə malikdir ki, bu da müdafiə mövqelərinin qurulmasına və təbii strateji üstünlük yaratmağa imkan verir. Beləliklə, hər iki tərəf öz üstünlüklərini fərqli sahələrdə nümayiş etdirir.

Müstəqil və müasir yanaşması ilə seçilən *Danas* qəzeti isə hadisələri daha balanslı təqdim etmişdir. 11 noyabr 2020-ci il tarixli “*Rat u Nagorno-Karabahu: Jermenija i Azerbejdžan – Šta znači dolazak ruskih mirovnih snaga*” məqaləsində Rusiya sülhməramlılarının bölgəyə yerləşdirilməsi, Paşinyan-Putin münasibətləri şərh olunmuşdur. Müəlliflərə görə, Moskvanın “gec müdaxiləsi” Ermənistanın Qərbə inteqrasiya cəhdləri, Paşinyanın zəif daxili legitimliyi və “rəngli inqilab” yolu ilə hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı idi. Araşdırma Ermənistanın məğlubiyyətini, Azərbaycanın qalib mövqeyini vurğulamışdır [1].

Serbiyanın qəzetlərindən olan *Politikanin* isə daha analitik yanaşmalı yazıları var. “*Velika igra na Kavkazu*” başlıqlı məqalədə Qarabağ müharibəsi beynəlxalq güclərin qarşিদurması çərçivəsində izah edilmişdir. Müəlliflərə görə, bir tərəfdə Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə və İran, digər tərəfdə isə Ermənistan və Qərb dayandığından Qafqazda açılan “Böyük Oyun” Rusiyaya yaxınlığına görə Balkanlardakı qarşিদurmada da təhlükəlidir [11]. Başqa sözlə, bu müharibə həm yerli, həm də global səviyyədə təhlükəli və mürəkkəbdir.

Sensasiya yönümlü yazıları ilə tanınan *Kurir* isə müharibə zamanı hadisələri dramatik çərçivədə işıqlandırmışdır. “*Kosovo amid the Caucasus: What life is like on both sides of the Nagorno-Karabakh front*” adlı reportajda Müəlliflər Viktor Lazić və Nikola Branović, həm Azərbaycan, həm də Ermənistan tərəflərindəki həyat şəraitini araşdıraraq, müharibənin insan həyatına və mədəniyyətə vurduğu ziyanı təqdim edirlər. Bu yanaşma, müharibənin insan üzərindəki təsirlərini daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bundan əlavə reportajda Qarabağ müharibəsi Kosovo məsələsi ilə müqayisə edilmiş, bununla da Serbiya oxucusu üçün paralel kontekst yaradılmışdır [8]. Burada qeyd etməyi lazım bilirik ki, müqayisəsini doğru hesab etmədiyimiz bu iki münaqişənin həlli zamanı belə fərqli yanaşma özünü göstərmişdir: Kosovo məsələsində “öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipini sona qədər dəstəkləyən beynəlxalq ictimaiyyət, Azərbaycan dövlətinin və xalqının qətiyyəti nəticəsində, Qarabağ məsələsində “ərazi bütövlüyü” prinsipi ilə hesablaşmalı oldu.

Nəticə

Qarabağ müharibəsi regional və beynəlxalq siyasətdə mühüm strateji dəyişikliklər yaratmış müharibə olmuşdur. SSRİ-nin dağılmasından sonra formalaşan yeni geosiyasi düzən ilk baxışdan iki dövlət arasında baş verdiyi görünən münaqişəni qısa müddət ərzində lokal qarşিদurmada beynəlxalq aktorların maraqlarının kəsişdiyi mürəkkəb problemə çevirmişdir. Bu prosesin davamı olaraq, İkinci Qarabağ müharibəsi dövrü təkcə hərbi-siyasi hadisə deyil, həm də informasiya müstəvisində intensiv rəqabət dövrü olmuşdur.

Məhz bu informasiya müstəvisində aparılan mübarizənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Balkan ölkələrinin mediasında münaqişənin necə təqdim edildiyi ayrıca diqqət tələb edir. Araşdırma göstərir ki, bu məkanın mətbuatı yalnız faktoloji məlumatlarla kifayətlənməmişdir. Əksinə, xəbərlərdə istifadə olunan terminologiya və diskurs ictimai rəyin formalaşmasında mühüm vasitə rolunu oynamış, oxuculara münaqişəyə müxtəlif prizmalarla yanaşmaq imkanı vermişdir. Balkan mediasının mövqeyini fərqləndirən cəhət isə regional və global aktorların təsirini işıqlandırmaqla yanaşı, Qarabağ müharibəsini hətta Balkanlardakı qarşিদurmalarla daha təhlükəli bir münaqişə kimi təqdim edən yazılarında olmuşdur.

Bu yanaşma ölkələr üzrə müəyyən fərqlərlə özünü göstərmişdir. Serbiya mediası Qarabağ müharibəsinin Serbiya ictimai şüurunda daha asan mənimsənilməsi üçün onu Kosovo və Balkan müharibələri kontekstində təqdim etmişdir. Beləliklə, müharibə “sivilizasiyalararası qarşıdurma” prizmasından şərh edilmiş, üstəlik, xəbərlərin mənbə seçiminə gəldikdə, əsasən Rusiyada yayımlanan materiallara üstünlük verilmişdir. Bosniya və Herseqovina mediası isə eyni mövzunu daha çox tarixi köklər, regional təhlükəsizlik və humanitar aspektlər üzərindən izah etməyə üstünlük vermişdir.

Nəticə etibarilə, hər iki regionun mediasında Qarabağ müharibəsinin işıqlandırılmasında oxşar tendensiyalar da müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə, vizual materialların istifadəsi, hərbi əməliyyatların gedişi, humanitar təsirlər və beynəlxalq aktorların rolu əsas xəbər mövzularını təşkil etmişdir. Bu, göstərir ki, Balkan mediası münaqişəni yalnız siyasi hadisə kimi deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin mürəkkəb təzahürü kimi təqdim etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Danas. (2020). Rat u Nagorno-Karabahu: Jermenija i Azerbejdžan – Šta znači dolazak ruskih mirovnih snaga. <https://www.danas.rs/bbc-news-serbian/rat-u-nagorno-karabahu-jermenija-i-azerbejdžan-sta-znaci-dolazak-ruskih-mirovnih-snag>
2. Dnevni Avaz. (2020). Pozadina sukoba u Nagorno-Karabahu, zašto je došlo do rata. <https://avaz.ba/globus/svijet/598703/pozadina-sukoba-u-nagorno-karabahu-zasto-je-doslo-do-rata>
3. Durur, E. K. İnşacı yanaşım içində çərçivələmə kuramı və xəbərin çərçivələnməsi. //Atatürk İletişim Dergisi, cilt 7, sayı 2, Erzurum. 2012, s.21-32
4. Entman, R. M. Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. // Journal of Communication, cilt 43, sayı 4. Oxford, 2016, s.51-87
5. Glas Srpske. (2020). Tenkovska borba Jermenije i Azerbejdžana: Prvi snimci sukoba u Nagorno-Karabahu. <https://www.glassrpske.com/lat/novosti/svijet/tenkovska-borba-jermenije-i-azerbejdžana-prvi-snimci-haosa-u-nagorno-karabahu/333631>
6. Güz, N. Haber Yönlendirme ve Kamuoyu Araştırmaları, . Nobel akademik yayıncılık. Ankara, 2005, 325s
7. Klix.ba. (2020). Analiza sukoba Azerbejdžana i Armenije: Šta je uzrok, gdje su interesi i koliko je poželjan mir. <https://www.klix.ba/vijesti/svijet/analiza-sukoba-azerbejdžana-i-armenije-sta-je-uzrok-gdje-su-interesi-i-koliko-je-pozeljan-mir/200927086>
8. Kurir. (2020). Kosovo amid the Caucasus: What life is like on both sides of the Nagorno-Karabakh front. <https://www.kurir.rs/news/3545123/kosovo-nasred-kavkaza-evo-kako-izgleda-zivot-s-obe-strane-frontu-u-nagorno-karabahu>
9. Mora, N. Medya və mədəni kimlik. // Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, cilt 5, sayı 1. 2008, s.1-14
10. Popović, P. (2007, March 25). Balkanski Karabah. Politika. <https://www.politika.rs/scc/clanak/23763/Balkanski-Karabah>
11. Politika. Velika igra na Kavkazu. <https://www.politika.rs/sr/clanak/588658/pogledi/velika-igra-na-kavkazu>
12. RTS. (2020). Рат и (не) мир – профили војски Јерменије и Азербејџана. <https://www.rts.rs/vesti/svet/4094409/.html>
13. RTS. (2023). Самопроглашена република Нагорно-Карабах од 1. јануара 2024. више неће постојати. <https://www.rts.rs/vesti/svet/5280374/samoproglasena-republika-nagorno-karabah-od-1-januara-2024-vise-nece-postojati.html>
14. Slobodna Bosna. (2020). Sukob koji ne prestaje. Armenija i Azerbejdžan u planovima svjetskih i regionalnih sila. https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/171267/sukob_koji_ne_prestaje_armenija_i_azerbejdžan_u_planovima_svjetskih_i_regionalnih_sila.html
15. Soydan.E., Alpaslan.N, Medyanın doğal afetlerdeki işlevi // İstanbul Journal of Social Sciences, Cilt 7, 2014, s.53-64.

AZƏRBAYCAN-YUNAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Bella MUSAYEVA

filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Ədəbiyyat nəzəriyyəsi kafedrası
Azərbaycan, Bakı
bella-musaeva@rambler.ru

Xülasə

Azərbaycan və Yunanıstan arasında mədəni əlaqələrin qədim tarixi var. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan haqqında ilk məlumatlar hələ II əsrdə yunan alimləri tərəfindən verilmişdir. Bu gün Azərbaycan və Yunanıstan ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən mədəniyyət sahəsində, ortaq maraqları olan dost ölkələrdir. Məqalədə Azərbaycan – Yunanıstan mədəni əlaqələrinin bir qolu – teatr və musiqi sənəti arasında qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət və əməkdaşlıq prosesi araşdırılır: Azərbaycan teatrlarında qədim yunan faciələrinin səhnələşdirilməsi, Yunanıstanda Azərbaycan musiqisinə olan maraq və dəyərləndirmə, Azərbaycanda isə yunan musiqisinin yayılması məsələsi diqqət mərkəzindədir. Heydər Əliyev Fondunun, eləcə də Salonikidəki "Qala" Azərbaycan – Yunanıstan Dostluq Cəmiyyətinin və Bakıdakı "Arqo" yunan cəmiyyətinin Azərbaycan – Yunanıstan mədəni əlaqələrinin inkişafında rolu xüsusi qeyd olunub.

Açar sözlər: *mədəni əlaqələr, teatr, musiqi, faciə, konsert, cəmiyyət*

ON THE ISSUE OF AZERBAIJAN-GREECE CULTURAL RELATIONS

Summary

Cultural relations between Azerbaijan and Greece have an ancient history. As we know, the first information about Azerbaijan was given by Greek scientists back in the II century. Today, Azerbaijan and Greece are friendly countries with common interests in various spheres of public life, including in the field of culture. The article examines one branch of Azerbaijani – Greece Cultural Relations - the process of interaction, communication and cooperation between theater and musical art: the staging of ancient Greek tragedies in Azerbaijani theaters, the interest and appreciation of Azerbaijani music in Greece, and the distribution of Greek music in Azerbaijan. Also, the role of the Heydar Aliyev Foundation, as well as the Azerbaijani – Greek Friendship Society "Gala" in Thessaloniki, and the Greek society "Argo" in Baku, in the development of Azerbaijani – Greek Cultural Relations is emphasized

Keywords: *cultural relations, theater, music, tragedy, concert, Society*

Müstəqil Azərbaycanla Balkan və Aralıq dənizi bölgələrində aparıcı rol oynayan Yunanıstan arasındakı mədəni əlaqələr qədim dövrlərdən qaynaqlanır. Xatırlamaq kifayətdir ki, qədim Azərbaycanın dövlət sistemi, şəhərləri və iqtisadiyyatı, bu ölkədə yaşayan xalqların dilləri, mədəniyyətləri, əfsanələri və nağılları haqqında ilk məlumatlar qədim yunan və Roma tarixçiləri, səyyahları Herodot, Strabon, Arian, Ptolemey tərəfindən təqdim edilmişdir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi XII əsrdə "Xəmsə" əsrinə daxil olan "İskəndərnamə" poemasında dünya şöhrətli yunan sərkərdəsi Makedoniyalı İsgəndərin obrazını təcəssüm etmiş, Makedoniyalı İsgəndərin şəxsiyyətinin mənəvi zənginliyini – onun hökmdar kimi ədalətini, sərkərdə kimi uzaqgörənliyini və cəsarətini, biliyə can atmasını yüksək bədii formada oxucuya çatdırmışdı. Poemada Makedoniyalı İsgəndərin Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşü, onun azərbaycanlı

qadın hökmdarına dərin hörmət bəsləməsi, Nüşabənin gözəlliyi, dərrakəsi və müdrikliyinə valeh olması xüsusi vurğulanır. Eyni zamanda Makedoniyalı İskəndərin ümumiyyətlə, Şərq müdrikliyinə heyranlığı da göstərilir.

Azərbaycan və yunan xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişafına rus-Türk müharibələrindən sonra yunan əhalisinin müəyyən hissəsinin Azərbaycana köçürülməsi təkan vermişdir. Azərbaycan torpağına gələn ilk yunanlar Qarabağın Mehman kəndində məskunlaşmışlar. Sonradan yunanların əksəriyyəti Bakıya köçmüş, burada nəzdində Yunan teatri, məktəbi, kitabxanası və kilsəsi olan Yunan Xeyriyə Cəmiyyəti yaratmışlar. Yunan Cəmiyyətinin təşkil etdiyi tamaşalar, sərgilər, mühazirələr Bakı ictimaiyyəti tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış və yunan mədəniyyəti haqqında biliklərin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, siyasi hadisələrlə, Stalin rejiminin qanlı repressiya dövrü ilə əlaqədar yunanların bir çox nümayəndələri Azərbaycandan sürgün edilmiş, saxta ittihamların qurbanı olmuş, güllələnmiş və uzun müddət yunanlar Azərbaycanda kiçik, parçalanmış diaspora ilə təmsil olunmuşlar.

Lakin ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə milli azlıqların diasporlarının fəallaşması üçün hər cür şərait yaradıldı və vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. 1994-cü ildə sonralar "Argo" cəmiyyətinə çevrilən yunan mədəniyyəti mərkəzi açıldı: burada bazar günü yunan dili, mahnı və rəqs kursları fəaliyyət göstərdi, Yunanıstan haqqında məlumat verən fonoteka və kitabxana toplandı.

1997-ci ildə Azərbaycan və Yunanıstan arasında mədəniyyət, təhsil, gənclər və idman sahəsində birgə əməkdaşlığa dair müqavilə imzalanmışdır və əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm addım Bakı Slavyan Universitetində yunan dili və mədəniyyəti şöbəsinin açılması oldu. Həmçinin Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin "SANKİ ANTİKA" layihəsi çərçivəsində təşkil edilmiş yunan mifologiyası mövzusunda tələbə əsərlərindən ibarət sərgi, azərbaycanlı fotoqraf Aydın Sadıxovun "Miflərin daş salnaməsi" adlı foto sərgisi də, şübhəsiz, iki xalqın mədəni əlaqələrinin güclənməsinə xidmət etmişdir.

Azərbaycan ilə Yunanıstan arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə XX əsrin sonlarından, az sayda olsa da, azərbaycanlıların Yunanıstana köçməsinin də təsiri oldu. Hazırda Yunanıstanda 10 mindən çox azərbaycanlı yaşayır. 2017-ci ildə Saloniki şəhərində iki dövlət və xalq arasında dostluq körpüsü rolu oynayan "Qala" Yunanıstan – Azərbaycan Dostluq Cəmiyyəti yaradıldı. Cəmiyyətin üzvləri yunan əhalisinə Azərbaycan haqqında həqiqətləri çatdırır, yunanları Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, mədəniyyəti, incəsənəti ilə tanış edirlər. Onu da demək yerinə düşər ki, yunanlar Azərbaycan musiqisini və mətbəxini çox sevirlər. Təsədüfi deyil ki, "Eurovision" (2024) müsabiqəsində Yunanıstan Azərbaycana ən yüksək - 12 xal – vermişdir.

Şübhəsiz ki, həm "Arqo", həm də "Qala" cəmiyyətləri Azərbaycan və yunan xalqı arasında ictimai və siyasi həyatın bütün sahələrində və hər şeydən əvvəl, mədəni sahədə sıx əməkdaşlığa kömək etmişdir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin əhəmiyyətini 2014-cü ildə Yunanıstanın Azərbaycanda fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olan Dimitrios Tsoungas FUROR jurnalına verdiyi müsahibədə xüsusi vurğulamışdır: "Mədəniyyət xalqların dialoqunun universal dilidir. Bir-birlərini daha dərinləndirən anlamalarına imkan verən mədəni əlaqələrdir. Sənətin sərhədləri və millətləri yoxdur. Siyasi xadimlər bir-birini əvəz edə bilər, ancaq sənət zamansızdır". [4,7]

2011-ci ildə Azərbaycanın Yunanıstandakı səfiri Rəhman Mustafayev isə qeyd edirdi: "Yunanıstan üç minilliklər ərzində Şərq dünyası ilə bir çox mədəni, ticari və siyasi əlaqələrlə sıx bağlı olan bir ölkədir. Buna görə ənənəvi olaraq yunan cəmiyyəti Şərq xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, musiqisi, ədəbiyyatı haqqında biliklərə can atırdı. Azərbaycan burada istisna deyil bizim tariximiz, musiqi mədəniyyətimiz, incəsənətimiz - bütün bunlar burada maraqla doğurur [3].

Bildiyimiz kimi, qədim Yunanıstan, onun mədəniyyəti və ədəbiyyatı dünya tarixində xüsusi yer tutur. Dünya ədəbiyyatının və teatrının inkişafında misilsiz rol oynayan qədim yunan mifləri, Esxil, Sofokl, Evripid kimi korifeylərin dramaturgiyası Azərbaycan səhnə ustalarının da diqqətini dəfələrlə cəlb edib. XX əsrdən başlayaraq böyük ifaçılıq bacarığı və rejissorluq sənəti tələb edən qədim yunan faciələri ("Antigona", "Kral Edip", "Medeya", "Elektra"), demək olar ki, bütün Azərbaycan teatrlarının repertuarlarını bəzəyirdi. Burada qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan teatr sənətinin inkişafında rəssam,

Azərbaycanın əməkdar mədəniyyət işçisi, 25 ildən çox Azərbaycan Akademik Dram Teatrında çalışan yunan K.H.Triandafilidinin də əməyi az olmamışdır.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, yunan dramaturgiyasına Gəncə Dram Teatrı müraciət edib. 1969-cu ilin dekabrında afişalar Evripidin "Medeya" faciəsinin premyerasını elan etdi və bir neçə il sonra eyni səhnədə Evripidin "Antigona" faciəsi tamaşaya qoyuldu. Bu tamaşalara təkcə respublikada deyil, həm də Ümumittifaq mətbuatında yüksək qiymət verilmişdir. Belə ki, çox nüfuzlu "Teatr" jurnalı qeyd edirdi: "...Kirovabad (indiki Gəncə – B.M.) teatrının "Medeya" tamaşasında əsas mövzunu insanların ədalət uğrunda mübarizəsi formalaşdırır. Baş rolu ifa edən gənc aktrisa Zemfira Əliyeva cəlbədici istedadla malikdir. O, güclü iradəli, qorxmaz, ehtiraslı və incikliyin intiqamını ala bilən bir qadının sonsuz və dəhşətli qəzəbini inandırıcı şəkildə göstərir." [2,c.45].

"Antigona" tamaşasının həllində qədim yunan teatrı üçün xarakterik olan monumentallıq üslubundan istifadə edilmişdir: mərmər heykəllər, qəhrəmanların bilavasitə tamaşaçılara müraciəti, Xorun iştirakı və s.

"Medeya" faciəsinə Azərbaycan Akademik Dram Teatrı da müraciət etmişdir. Medeya rolunu ifa edən Azərbaycanın xalq artisti Amaliya Pənahova hər bir jesti, hərəkəti, səsinin titrəməsi ilə öz qəhrəmanının daxili dünyasının mürəkkəbliyini və uyğunsuzluğunu tamaşaçıya çatdırmağı bildirdi. Amaliya Pənahovanın Medeyası yalnız sevgilisinin xəyanətinə görə vəhşicəsinə intiqam alan dəli bir qadın deyil. O, ətrafındakı dünyada baş alıb gedən xəyanətə, şiddətə etiraz edir.

Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının A.M.Şərifzadə adına kiçik səhnəsində də Evripidin eyni adlı faciəsi əsasında səhnələşdirilən "Medeya" monotamaşası Azərbaycan teatrı həyatında parlaq hadisə oldu. Azərbaycanın əməkdar artisti Münəvvər Əliyevanın ifasında Medeya Yasonun dəhşətli xəyanətinə dözməyən qürurlu bir qadındır. Onun fonunda Jason yazıq, mənəvi cəhətdən qüsurlu bir insan kimi görünür. Medeya – Mədinə Əliyeva qadın hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış edir, onun cəmiyyətdəki qul mövqeyini pisləyir.

Evripidin "Medeya" əsəri əsasında hazırlanmış eyni adlı tamaşa Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrında da səhnələşdirilmiş və tamaşaçı rəğbətini qazanmışdır.

Azərbaycan teatrlarının diqqətini dünya klassik irsinin şah əsərlərindən biri – qədim yunan dramaturqu Sofoklun "Çar Edip" faciəsi də cəlb edib. Bu əsər Bakı Kamera Teatrında, Lənkəran Dövlət Dram Teatrında səhnə təcəssümünü tapmışdır. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin tələbələrinin ifasında "Çar Edip" faciəsi MDB ölkələrinin "GİTİS - master-klass" üçüncü Teatr Festivalında münəvver heyətinin diqqətinə təqdim olunmuşdur və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Beləliklə, qədim yunan faciələrinin süjetlərinə müraciət edərək, Azərbaycan teatrları orada göstərilən ümumbəşəri problemlərə diqqət yetirmiş və eyni zamanda öz bacarıqlarını püxtələşdirmişlər.

Azərbaycan və Yunanıstan arasında musiqi sənəti sahəsində də əlaqələr maraqlı doğurur. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ SSRİ zamanında Azərbaycanda, eləcə də digər müttəfiq respublikalarda yunan musiqisi həm peşəkar musiqiçilərin, həm də musiqi həvəskarlarının diqqətini cəlb edirdi. Onu da deyək ki, ötən əsrin 30-cu illərində Bakıda yunan istedadlı pianoçu Yannis Karayanidi yaşamış və konsertlər vermişdir. Təəssüf ki, bir çox ziyalılar kimi repressiya məsinin o da qurbanı olmuşdur. Yaşlı nəslin musiqiçiləri musiqişünas professor, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının üzvü yunan Nikolay Fomiç Teftikidini minnətdarlıqla xatırlayırlar. Musiqişünaslıq üzrə bir çox elmi əsərlərin müəllifi Teftikidi Azərbaycan musiqişünaslarının hazırlanmasında böyük əməyi olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, məşhur "laika" janrında müxtəlif ritmləri və rəqsləri özündə birləşdirən yunan musiqisi Azərbaycan dinləyicilərinin həmişə ruhunu oxşamışdır. Belə ki, 50-ci illərdən başlayaraq bəstəkar Mikis Teodarakisin "Yunan Zorba" filminə yazdığı "Sirtaki" yunan rəqsi Azərbaycanda çox populyarlaşdı və Yunanıstanın simvollarından birinə çevrildi. Afinada keçirilən Azərbaycan Mədəniyyəti günlərində istedadlı musiqiçi, Azərbaycanın əməkdar artisti Şəhriyar İmanov "Sirtaki"-ni qədim Azərbaycan musiqi alətində - tardo – ustalıqla ifa etmişdir və musiqçinin özünün də etiraf etdiyi kimi, o, məhz bu ifadan sonra şöhrət qazanmışdır. Bu fakt, fikrimizcə, iki mədəniyyətin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsinin ən bariz nümunəsidir. Bu da tamamilə qanunauyğundur, çünki Yunanıstanın Azərbaycandakı səfirinin İoannis Metaxas mü sahibəsində dediyi kimi...: "qədim dövrlərdə hər iki xalq üç əsr boyu birlikdə yaşamışdır.

Azərbaycanda Aralıq dənizi mədəniyyətinin izləri qalıb. Digər tərəfdən, yunanlar da şərq mədəniyyətindən güclü təsir almışlar. Buna görə cəsarətlə deyə bilərik ki, ortaq cəhətlərimiz çoxdur: bir-birimizi yaxşı başa düşürük. [1,4]

Musiqi sahəsində Azərbaycan və Yunanıstan arasında əlaqələri Azərbaycan Milli Konservatoriyasının Bakı zalında Yunanıstan Milli Operasının bədii məsləhətçisi, Yunanıstan qədim musiqi aləti liranin ifaçısı, professor Nikolaos Ksantulisin təqdimatı ilə keçirilən “Qədim yunan musiqisi, nəzəriyyə və praktikası” adlı tədbir də nümayiş etdirir.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Yunanıstanda Azərbaycan Dövlət Simfonik Orkestrinin konserti, Bakı Musiqi Akademiyasının kamera orkestrinin xeyriyyə konserti, görkəmli bəstəkarlar Qara Qarayev, Niyazi, Fikrət Əmirov, Vasif Adıgözülov və başqalarının əsərlərinin səsləndirilməsi yunan tamaşaçılarını yüksək peşəkarlığı ilə cəlb etmişdi. Yuxarıda göstərilən müsahibədə cənab səfirin etirafı maraqlıdır: "Azərbaycanda musiqi ənənələrinin yüksək səviyyədə olması məni çox heyran etdi. Mən burada qədim mədəniyyətə malik xalqı və ölkəni kəşf etdim, ölkənizdə beynəlxalq standartlara cavab verən orkestr var və siz bununla fəxr edə bilərsiniz. Şübhəsiz ki, bu, Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nailiyyətlərindən biridir" [1,4].

Yunanıstanda Azərbaycan musiqisinin tanınılmasında "QALA" Yunan-Azərbaycan cəmiyyəti böyük rol oynayır. Belə ki, 2022-ci ildə “karfitsa.gr” yunan xəbər saytında cəmiyyətin sədri Rəşid Məmmədovun Azərbaycan musiqisinin zəngin tarixinə həsr olunmuş məqaləsi dərc olunmuşdur. Cəmiyyət yunan ictimaiyyətini Azərbaycan musiqisi ilə tanış etmək məqsədi ilə tədbirlər təşkil edir. Yunanıstanda yaşayan azərbaycanlılar öz musiqi mədəniyyətlərini təqdim edərək burada keçirilən müxtəlif mədəniyyət festivallarında və tədbirlərində iştirak edirlər. Məsələn, Yunanıstanın Saloniki Dövlət Konservatoriyasında, Azərbaycan milli musiqi alətlərimiz – tar, kamança və qavalın təqdimatı keçirilmişdir.

Əlbəttə, bir məqalə çərçivəsində Azərbaycan və Yunanıstan arasında mədəni əməkdaşlığın bütün aspektlərini əhatə etmək mümkün deyil. Bu mövzu çox genişdir. O, həm ədəbi, həm təsviri sənət və s. sahələrdə mövcud olan əlaqələri əhatə edir. Məqalədə yalnız bu sahəyə diqqəti cəlb etməyə çalışdıq, çünki burada hələ öyrənilməmiş zəngin material öz dərin və hərtərəfli elmi araşdırmalarını gözləyir.

Ədəbiyyat

1. "Mədəniyyət", 2010, 23 iyul, s. 5.
2. «Тearp», 1970. № 8, c.45.
3. <https://1nevs.az/xəbərlər/20110908092516076>
4. 525-ci qəzet.- 2015, 12 mart, s.7

AZƏRBAYCAN VƏ YUNAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏN İBARƏT MÜRƏKKƏB FEİLLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Pərvin İSGƏNDƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Balkanşünaslıq kafedrası

Azərbaycan, Bakı

İsgenderova.pervin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-1427-9999>

Xülasə

Məqalədə müasir frazeologiyada frazeoloji vahidlərin təsnifatının dörd mərhələsi araşdırılmışdır: klassik, elementar (müqayisəli dilçilik), postklassik və yeni paradigma mərhələləri. Hər mərhələdə frazeoloji vahidlərin strukturu, semantikasi və morfoloji xüsusiyyətləri müxtəlif aspektlərdən təhlil edilir. Semantik və sintaktik tədqiqatlar frazeoloji vahidlərin leksikoqrafik təsvirinə, funksiyasının müəyyən edilməsinə və müəllif frazeologiyalarının öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Məqalədə həmçinin yunan dilindəki frazeoloji ifadələrin Azərbaycan və Türk dillərindəki ekvivalentləri təqdim edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi frazeoloji vahidlərin mədəni və mental aspektlərini, həmçinin dilin ümumi frazeoloji sistemindəki yerini müəyyən etməkdir. İstifadə olunan material Yunan Dili Milli Xəzinəsinin Mətnlər Korpusundan götürülmüş və müasir dilin real mənzərəsini əks etdirən kontekstlərdə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *frazeoloji vahidlər, mürəkkəb feillər, müqayisəli təhlil*

COMPARATIVE ANALYSIS OF COMPOUND VERBS CONSISTING OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN AZERBAIJAN AND GREEK LANGUAGES

Summary

The article examines four stages in the classification of phraseological units in contemporary phraseology: classical, elementary (comparative linguistics), post-classical, and the new paradigm. At each stage, the structure, semantics, and morphological features of phraseological units are analyzed from various perspectives. Semantic and syntactic studies have facilitated the lexicographic description of phraseological units, the determination of their functions, and the investigation of individual authors' phraseologies. The article also presents the equivalents of Greek phraseological expressions in Azerbaijani and Turkish. The study aims to identify the cultural and mental aspects of phraseological units, as well as their position within the overall phraseological system of the language. The material used was drawn from the Greek Language National Treasury Text Corpus and analyzed in contexts reflecting the real usage of contemporary language.

Keywords: *phraseological units, compound verbs, comparative analysis*

Müasir frazeologiyada frazeoloji vahidlərin təsnifatının dörd mərhələsi fərqləndirilir: Klassik mərhələ hesab olunan frazeoloji vahidlərin strukturuna və təşkilinə görə kateqoriyalara təsnif edildiyi dövr (Vinoqradov, Şanski və s.). [4]

Elementar təsnifat paradigmasının linqvistik (və ya frazeoloji) vahidlərin identifikasiyası və təsnifatına əsaslandığı bu mərhələni müqayisəli dilçilik dövrü adlandıra bilərik, yəni dilin müxtəlif səviyyələrinin linqvistik vahidləri ilə frazeoloji vahidlərin əlaqələrinin xarakterini müəyyən edən semantika bu mərhələdə əsas rol oynamışdır. Postklassik mərhələ və ya sistemli strukturun paradigması adlanan, burada dil vahidlərinin (məsələn, leksik elementləri olan ifadələr, qrammatik və sintaktik səviyyə

vahidləri) ümumi əlaqəsinin açıqlanmasına əhəmiyyət verilir. Yeni paradigmanın əsasını universallıq və sistemlilik təşkil edir. Bu səviyyədə olan frazeoloji vahidlər morfoloji meyarları baxımından araşdırılır.

Dediyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin semantik təsnifatı ilə bağlı mövcud vəziyyət ikinci dərəcəli hesab olunur və tədqiqatın konkret fərziyyələri ilə müəyyən edilir. Frazeoloji vahidlərin semantikasının və sintaksisinin tədqiqi, onların leksikoqrafik təsviri, konkret müəlliflərin frazeologiyasının tədqiqi, o cümlədən böyük mətnlərin materialı əsasında onların funksiyasının təhlili mahiyyətə sadə, semantik baxımdan əsaslandırılmış və praktiki təriflərə malik olan təsnifatın yaranmasına kömək etmişdir. Bu səbəbdən təklif olunan təsnifat dilin frazeoloji sistemini təşkil edən müxtəlif dil hadisələrinin mahiyyəti ilə bağlı tədqiqatçı və müəllimlərin anlama ehtiyaclarını təmin edir. Təklif olunan təsnifata aid aşağıdakı sabit ifadələr geniş sabit söz birləşmələri bazasına sahib olan yunan dilində Azərbaycan və Türk dillərində də oxşarlıq və eynilik təşkil edir:

1. κόβω δρόμο – yolu qısaltmaq, zaman qazanmaq- Burada “yolu kəsmək” dedikdə, “qısa yoldan getmək” yəni işi asanlaşdırmaq kimi başa düşülür.
2. κόβω κίνηση- hərəkəti kəsmək, fəaliyyətin, axının qarşısını almaq.
3. κόβω την καθημέρα [5] - “Sabahınız xeyir”i kəsmək, əlaqəni, münasibəti kəsmək. Türk və Azərbaycan dillərində “Salam-kəlamı kəsmək” ifadəsinə uyğundur.
4. μένω στην ψάθα [5] - qəpiksiz qalmaq, pulsuz qalmaq
5. μιλώ πίσω από την πλάτη- Arxasınca danışmaq, dedi-qodu etmək
6. πάει το μυαλό μου= πάει ο νους μου- Başı getmək, ağı getmək. Burada ağı başqa yerə getmək, fikri özündə olmamaq mənasında işlədilir
7. πετάω απ' τη χαρά μου- Sevincindən uçmaq. Bu ifadə hər üç dildə eyni şəkildə istifadə olunur. Həmçinin, Azərbaycan dilində “sevincindən qanadı yoxdu uçmağa” ifadəsi də bu ifadəyə ekvivalentdir.
8. σηκώνω κεφάλι- Başını qaldırmaq.
9. σηκώνω το χέρι: Əlini qaldırmaq, sual və ya cavab vermək mənasında işarə etmək məqsədilə istifadə olunur.
10. σηκώνω φωνή – Səsini qaldırmaq, qəzəblənmək, bir kəsə səsini qaldırmaq

Bu araşdırmada xalqın milli kimliyini nümayiş etdirən, millətin mentalitetinin formalaşmasının əsasını təşkil edən ifadələri dilin xarakterik elementləri kimi təhlil edilir. Tərkibi sözlərdən ibarət olan ifadələr müxtəlif dillərdə çoxlu ümumi elementlərə malikdir və ortaq mədəniyyətə malik olan daha çox xalq tərəfindən başa düşünüləndir. Bu ifadələr Yunan Dili Milli Xəzinəsinin Mətnlər Korpusunun linqvistik materialı əsasında müasir dilin real mənzərəsini əks etdirən cümlələr daxilində tədqiq edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. İraklis Millas. Yunan və Türk dillərində atalar sözləri və ümumi söz və ifadələr / İraklis Millas. – Afina: Papazisis, - 2007. – 155 s.
2. Xioti Aleksandra. “Müasir Yunan Dilində Sabit İfadələr: Tarixi Ölçüsü, Təsnifatı Və Stereotipiklik” mövzusu üzrə Doktorluq dissertasiyası / Xioti Aleksandra. - Saloniki Aristotel Universiteti.
3. Eleni Bandiou. Dialektal frazeologiya məsələləri Cənubi Albaniya və dağlıq Thesprotia yunan dilində deyimlər / Eleni Bandiou, Doris Kiriazis; - Saloniki: Saloniki Aristotel Universiteti – 2022. 160 s.
4. Irina V. Tresorukova. Yunan frazeologiyasının təsnifatı: mövzuya yanaşma (Rus dilçilik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq) / Irina V. Tresorukova. – Moskva: Moskva Dövlət Universiteti, - 2015.
5. https://www.lexigram.gr/lex/enni/phrase/%CE%BA%CF%8C%CE%B2%CF%89_%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CE%B7%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%B1?rn=2#Hist0
6. https://hnc.ilsp.gr/index.php?current_page=statistics

AZƏRBAYCAN VƏ BOLQAR FOLKLORUNDA ORTAQ MOTİVLƏR

Könül ASLANOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

konulaslanova@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0001-0416-1472>

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və bolqar şifahi ənənələrinə daxil olan ümumi folklor motivləri, hekayə strukturları və mədəni dəyərlər araşdırılır. Epik poeziyanın, mifik varlıqların, musiqi hekayətləri ənənələrinin müqayisəli təhlilinə əsaslanaraq, tədqiqat bu coğrafi baxımdan fərqli mədəniyyətlər arasında dərin köklü əlaqələri üzə çıxarır. Xalq nağılları, epik mahnılar təhlil edilərək, tarixi mübadilələrin, ortaq arxetiplərin təsiri, qəhrəmanlıq, tale, mübarizə kimi ümumbəşəri mövzuların davamlılığı ortaya qoyulur. Azərbaycan və bolqar folkloru müxtəlif dil ailələrindən və mədəni zonalarından gəlsə də, onlar quruluşda, motivlərdə, dəyərlərdə və ifaçılıq təcrübələrində üst-üstə düşür. Bu əsasən ümumbəşəri təcrübələr, regional qarşılıqlı əlaqələr və ortaq Hind-Avropa və Yaxın Şərq folklor kökləri ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan folkloru, bolqar folkloru, ortaq motivlər, mərasim poeziyası, nağıl, qəhrəman, süjet.*

COMMON MOTIVES IN AZERBAIJAN AND BULGARIAN FOLKLORE

Summary

The article examines common folklore motifs, narrative structures, and cultural values that are part of Azerbaijani and Bulgarian oral traditions. Based on a comparative analysis of epic poetry, mythical creatures, musical storytelling traditions, and parables, the study reveals deep-rooted connections between these geographically distinct cultures. By analyzing folk tales and oral performances, the influence of historical exchanges, shared archetypes, and the continuity of common human themes such as heroism, destiny, and resistance are revealed. Although Azerbaijani and Bulgarian folklore come from different language families and cultural zones, they overlap in narrative structure, motifs, values, and performance practices. This is largely due to common human experiences, regional interactions, and shared Indo-European and Near Eastern folklore roots.

Keywords: *Azerbaijani folklore, Bulgarian folklore, common motifs, ceremonial poetry, fairy tale, hero, plot.*

Folklor hər bir xalqın qeyri-maddi mədəni irsinin ən mühüm hissəsidir. Folklor təkcə bədii irs deyil, həm də kollektiv yaddaşın, obrazların, simvolların və arxetiplərin qorunub saxlanması və yeni nəsillərə ötürülməsidir. Coğrafi məsafəyə baxmayaraq, Azərbaycan və bolqar xalqlarının folklorunda qədim mədəni təmasların, ümumi arxetiplərin və ümumbəşəri dəyərlərin yaratdığı paralellərə rast gəlmək olar. Balkan dünyasının bir hissəsi olan Bolqarıstan və Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən Azərbaycan zəngin folklor ənənələrinə malikdir. Dillərdə və dini ənənələrdə fərqliliklərə baxmayaraq, onların folklorunda ortaq Hind-Avropa və Türk təbəqələrinə, habelə ticarət, miqrasiya və mədəni mübadilə zamanı tarixi əlaqələrə qədər uzanan tipoloji oxşarlıqlar müşahidə olunur. Onların oxşarlıqları dərin mədəni kəsişmələrin, ortaq dəyərlərin və xalq sənətinin ümumbəşəri təbiətinin sübutudur. Bu paralellər mədəniyyətlər arasında dialoq və elmi müqayisəli tədqiqatlar üçün möhkəm əsas rolunu oynayır. Müxtəlif

xalqların folklorunda ümumi motivlərin öyrənilməsi qloballaşma və mədəni qarşılıqlı əlaqə şəraitində xüsusilə aktualdır. Azərbaycan və bolqar folklorunun müqayisəli təhlili bizə təkcə hər bir ənənənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini deyil, həm də bəşəriyyətin mənəvi dəyərlərinin vəhdətinə dəlalət edən ümumi əsaslarını müəyyən etməyə imkan verir.

Məqalədə janr və tematik kəşşmələr, qəhrəmanların tipologiyası, motivlər, obrazlar, o cümlədən folklorun cəmiyyətdəki funksiyaları araşdırılır. Azərbaycan və bolqar folklorunda ortaq məqamlar ilk növbədə özünü oxşar janrlarda göstərir. Hər iki xalqın folklorunda nağıllar (sehrli, məişət, qəhrəmanlıq), atalar sözləri, məsəllər, əfsanələr və miflər geniş yer tutur.

Hər iki xalqın folklorunda mərasim poeziyası xüsusi yer tutur. Həm Azərbaycan, həm də bolqar folklorunda istər insan həyatının doğum, toy, dəfn kimi önəmli hadisəsinə həsr olunan ailə-məişət mərasimləri, istərsə də təqvimlər və təbiətlə bağlı olan təqvim mərasimləri öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda geniş qeyd olunan Novruz bayramı kimi bolqarların Lazar günü, və ya bolqarların dili ilə desək, Lazarevden bayramı da təbiətin dirçəliş kultu ilə əlaqələndirilir. Lazarevden Novruz bayramı kimi yazın gəlməsi, təbiətin oyanması ilə bağlı mərasim olmaqla yanaşı həm də dini mənə daşıyır. Lazarevden Lazarın dirilməsinə həsr olunan bolqar pravoslav bahar bayramıdır. Bayram Lazarın İsa Məsih tərəfindən dirilməsi möcüzəsinə həsr olunub. Novruz bayramından fərqli olaraq Lazarevden həm din, həm də təbiətlə bağlı bir bayramdır. Bu bayram ritualının vacib bir hissəsi bahar çiçəklərindən çələnglərin toxunmasıdır. Bu çələnglər onları toxuyan gənc qızlar tərəfindən çaya atılır. Çələngin çaya atılması qızın ailə qurmaq arzusunun simvolu hesab olunur. Azərbaycan folklorunda da Novruz falları və inancları geniş yer tutur. Ümumiyyətlə, istər bolqar, istərsə də Azərbaycan folklorunda təbiət mifoloji şüurla sıx bağlıdır. Günəş, su və ağaclar hər iki xalq üçün müqəddəs təbiət elementləridir. Od, su və ağacların simvolizmi müqəddəs mənə daşıyır. Azərbaycan folklorunda od saflaşma və qüvvət rəmzidir (atəşpərəstlik, Zərdüştlik ənənələri), bolqar folklorunda isə sudan təmizlənmə mərasimlərində (İvan Kupala çimmək ritualı, nağıllarda “dirilik suyu”) tez-tez istifadə olunur. Bahar bayramları Novruz və Lazarevden təbiətin canlanması kultu ilə əlaqələndirilir. Hər iki folklorda təbiət insanla fəvqəltəbii qüvvə arasında vasitəçi kimi çıxış edir.

Hər iki xalqın folklorunda əsas yer tutan nağılların mövzu və motivlərində də ortaq məqamlar mövcuddur. Azərbaycan və bolqar nağıllarının müqayisəli təhlili xüsusilə qiymətlidir, çünki o, Şərqlə Balkanlar arasında tipoloji paralelləri üzə çıxarır, onların tarixi və mədəni qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirir. İstər Azərbaycan, istərsə də bolqar nağılları çoxəsrlilik şifahi ənənə, mədəni mübadilə və özünəməxsus regional xüsusiyyətlərlə formalaşmış dərin folklor köklərinə malikdir. Azərbaycan və bolqar nağıllarında çətinliklərə qalib gələn, şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparan qəhrəman obrazı geniş yayılmışdır. Sehrli nağıllarda şər qüvvələrə qalib gələn “kiçik oğul” motivi, qəhrəmana kömək edən köməkçi heyvan (at, quş, canavar) və s. motivlər geniş yayılmışdır. Hər iki folklorda fəvqəltəbii köməkçi motivi var. Azərbaycan nağıllarında qəhrəmana çox vaxt sehrli at və ya Simurq quşu kömək edir. Bolqar nağıllarında bunlar samodivalar (meşə qızları) və ya sehrli heyvanlardır. Adların və xarici xüsusiyyətlərin fərqliliyinə baxmayaraq, bu personajların funksiyaları oxşardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki xalqın nağıllarında qəhrəman öz məqsədinə tək çatmır, ona fəvqəltəbii qüvvələr, sehirli köməkçilər yardım edir. Fərq ondadır ki, Azərbaycan nağıllarında heyvan köməkçilərə (at, quş), bolqar nağıllarında isə ruhlara, fəvqəltəbii məxluqlara (samodiva) rast gəlinir. Demək olar ki, bütün nağıllarda rast gəldiyimiz xeyirlə şərin mübarizəsi həm Azərbaycan, həm də bolqar nağıllarında özünü göstərir. Hər iki xalqın nağıllarında əsas mövzu qəhrəmanla şər qüvvələrin qarşıdurması, ədalətsizliklə mübarizədir. Qəhrəman yaxşılığı və ədaləti, şər qüvvə isə pisliliyi və ədalətsizliyi təcəssüm etdirir. Azərbaycan nağıllarında şər qüvvələr divlər, əjdahalar, bolqar nağıllarında isə lamya (çoxbaşı ilan) və ya vampirə bənzər məxluqlardır. Bu mübarizə işıqla qaranlığın, ədalətlə ədalətsizliyin qarşıdurmasını təcəssüm etdirir.

Ümumi motivlər süjet səviyyəsində də özünü göstərir. Hər iki xalqın nağıllarında qəhrəmanın dəf etməli olduğu maneələrlə dolu gəlin və ya kürəkən axtarışı, xarakter sınağı rolunu oynayan çevrilmələr və möcüzəvi metamorfozlar var. Məsələn, bolqar nağıllarında qızın lamyadan azad edilməsi motivinə tez-tez rast gəlinirdi halda, Azərbaycan nağıllarında gözəlin divın əsarətindən azad edilməsinə rast gəlinir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm div, həm də lamya, yəni çoxbaşı ilan şər qüvvələri təmsil edir. Fərq

ondadır ki, Azərbaycan folklorunda div daha çox Şərq demonologiyası ilə, lamyə isə Balkan mifləri ilə əlaqələndirilir. Dini sinkretizm də hər iki xalqın folklor nümunələrində özünü göstərir. Həm Azərbaycan, həm də bolqar nağıllarında animizm, şamanizm kimi dindən əvvəlki elementlərə rast gəlinir, eyni zamanda sonrakı dini motivlər də əks olunur.

Qəhrəmanın sınaqlarla yoxlanması motivi də həm Azərbaycan, həm də bolqar nağıllarında geniş yayılmışdır. Hər iki xalqın nağıllarında qəhrəman sınaqlardan keçməlidir. Sınaqların sayının üç olması da Azərbaycan və bolqar nağıllarında rast gəlinən oxşar motivlərdəndir.

Sehirli çevrilmələr (metamorfozlar) də hər iki xalqın nağıllarında rast gəldiyimiz motivlərdəndir. İstər Azərbaycan, istərsə də bolqar nağıllarında sehirli çevrilmə motivindən istifadə olunur. Qəhrəmanı sehrin köməyi ilə heyvana, ağaca, quşa çevirmək motivinin yer aldığı nağıllar hər iki folklorunda mövcuddur. Hər iki xalqın folklor nümunələrində qəhrəmanın möcüzəvi şəkildə doğulması və ya onun xüsusi təyinatı ilə bağlı nağıllar var. Məsələn, Azərbaycan nağıllarında dualardan, qurban kəsildikdən sonra padşahın çoxdan gözlənilən oğlunun – varisinin dünyaya gəlməsinə tez-tez rast gəlinir. Bolqar nağıllarında oxşar süjetlər qəhrəmanın seçiciliyini və gələcək missiyasını göstərir.

Ailə-məişət motivləri də hər iki xalqın nağıllarında özünü göstərir. Ağillı və fəzilətli qız (Göyçək Fatma haqqında Azərbaycan nağılı və Mariyka haqqında bolqar nağılı), zalım ögey ana motivlərinə, sədaqət, zəhmətkeşlik, dürüstlük sınaqlarına məişət nağıllarında rast gəlmək olar. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan və bolqar nağıllarının tipoloji əlaqəsi var: onlar kiçik oğul, sehirli çevrilmələr, fəvqəlbəşəri şəxslərlə mübarizə, sehirli köməkçi və üç sınaq motivlərini təkrarlayır. Fərqlər isə mədəni kontekstlə bağlıdır: Azərbaycanda – şərq obrazları (div, Simurq), Bolqarıstanda – Balkan demonologiyası (lamya, samodivas). Beləliklə, hər iki halda folklor ümumbəşəri arxetipləri əks etdirir, lakin milli bədii formada.

Xalqın folklorunu bir nəsildən digərinə ötürülməsində nağılçıların böyük rolu vardır. Nağılçı fiquru həm Azərbaycan, həm də bolqar mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Azərbaycanlılar arasında aşiq, bolqarlar arasında yaddaşın qoruyucusu kimi çıxış edərək təkcə dastan, nağıl, rəvayət və əfsanələri deyil, həm də əxlaq normalarını, xalqın fəlsəfi dünyagörüşünü çatdırır.

Azərbaycan folklorunda aşıqlar əsasən dastanları xalqa çatdırmaqla məşğul olurlar. Bu məqamda musiqinin folkloradakı əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Musiqi həm Azərbaycan, həm də bolqar folklorunda mühüm yer tutur. Epik mahnıları bolqarlarda qadulka və qayda, Azərbaycan dastanlarını isə saz müşayiət edir.

Epik mahnılar (dastanlar) həm Azərbaycan, həm də bolqar folklorunda mühüm yer tutur. Azərbaycanlılar üçün bunlar “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, bolqarlar üçün isə “Gənc nəğmələr”dir (haydutlar haqqında qəhrəmanlıq nəğmələri). Folklorun bu nümunələrində baş qəhrəman təkcə bir döyüşçü kimi deyil, həm də xalqın müdafiəçisi, azadlıq və ədalət mücadiləçisi kimi təsvir edilmişdir. Vətənpərvərlik mövzusu bu əsərlərin leytmotivini təşkil edir. Xalqın qəhrəman müdafiəçisi kultu var bu dastanlarda. Azərbaycan folklorunda Koroğlu, bolqar folklorunda haydutlar xalq üçün canını verməyə hazır olan qəhrəmanlardır. Onları zülmə mübarizə və haqq-ədalətin qorunması ideyası birləşdirir. Şərə qarşı müqavimət, vətənpərvərlik, xalqı qorumaq, ədalət, şərəf mövzuları ümumi motivlərdir. Azərbaycan dastan qəhrəmanları (Koroğlu) kimi bolqar gənc qəhrəmanları (Krali Marko) fəvqəlbəşəri keyfiyyətlərə malik olsalar da, eyni zamanda milli sifətləri: ədaləti, mərdliyi qoruyub saxlayırlar. Sevgi və sədaqət mövzusu da epik mahnılar və dastanların geniş yayılmış mövzularındandır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, istər Azərbaycan, istərsə də bolqar nağıllarının aydın ifadə olunmuş didaktik funksiyası var: xeyir həmişə şərə qalib gəlir, cəsarət və sədaqət mükafatlandırılır, tamah və hiylə isə cəzalandırılır. Hər iki xalqın nağılları insanda ədalət hissi, böyüklərə hörmət, vətənə məhəbbət tərbiyə edir. Azərbaycan və bolqar folklorunun müqayisəli təhlili göstərir ki, etnik mənsubiyyət və dil fərqlərinə baxmayaraq, hər iki xalq ümumbəşəri folklor motivlərini bölüşür. Xeyirlə şərlər arasında mübarizə, qəhrəmana pərəstiş, sınaq motivləri, təbiət simvolizmi, möcüzəvi çevrilmələr, faciəli məhəbbət və xalq müdrikliyinin qoruyucularının obrazları kimi ümumi cəhətlər bəşər mədəniyyətinin müxtəlif xalqlar arasında oxşar süjet və obrazlarda özünü göstərən dərin vəhdətindən xəbər verir. Bu paralellər xalqın dünyagörüşünün tipoloji oxşarlığına, eləcə də əsrlər boyu Balkanların və

Qafqazın ümumi mənəvi məkanını formalaşdıran mədəni əlaqələrə dəlalət edir. Ümumi motivlər bəşər mədəniyyətinin dərin qohumluğunu nümayiş etdirir, eyni zamanda folklorun xalqın mənəvi dünyasının bilik mənbəyi kimi dəyərini göstərir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan və bolqar folklorunda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən bir çox ümumi motivlər mövcuddur. Süjet və obrazların ümumiliyi folklorun təkcə bədii hadisə deyil, həm də mədəni qarşılıqlı əlaqədə mühüm amil olduğunu göstərir. Bu paralellər mədəniyyətlər arasında dialoq və elmi müqayisəli tədqiqatlar üçün möhkəm əsas rolunu oynayır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R. M. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı, 2014. – 350 s.
2. Sadiyev S. S. Balkan türklərinin ədəbiyyatı. – Bakı: Elm və təhsil, 2012. – 146 s.
3. Vəliyev V.Ə. Azərbaycan folkloru. – Bakı: Maarif, 1985. – 414 s.
4. Болгарские сказки. – Л.: Детская литература, 1957. – 112 с.

ÜMUMTÜRK MƏDƏNİ İRSİ: AZƏRBAYCAN VƏ BALKAN KONTEKSTİNDƏ

Güllü ABDULLAYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Azərbaycan, Bakı
Abdullayevagullu83@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-8359-5715>

Xülasə

Ümutürk mədəni irsi Türk xalqlarının yaddaşını, ortaq dəyərlərini və həmçinin mədəni birliyini əks etdirir. Azərbaycan bu irsin qorunub saxlanılmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Balkan xalqlarının ədəbiyyatında, folklorunda və gündəlik həyatında Türk elementlərinin qorunması ümutürk mədəniyyətinin təsiri izlənilir. Azərbaycan və Balkan xalqları arasında ortaq mədəni əlaqələrin tədqiqi, qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılması ümutürk dəyərlərinin yaradılmasına, eləcədə bu xalqlar arasında dostluq və əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, Bolqar ədəbiyyatı, Türk mədəni irsi, miqrasiya, şifahi ədəbiyyat, multikulturalizm, müəllif tərcüməsi*

PAN-TURKISH CULTURAL HERITAGE: IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN AND THE BALKANS

Summary

The Pan-Turkic cultural heritage reflects the memory, common values, and also cultural unity of the Turkic peoples. Azerbaijan plays an important role in the preservation and development of this heritage. The influence of the Pan-Turkic culture is traced in the preservation of Turkic elements in the literature, folklore, and everyday life of the Balkan peoples. The study of common cultural ties between the peoples of Azerbaijan and the Balkans, the study of their mutual relations serve to create Pan-Turkic values, as well as to strengthen friendship and cooperation between these peoples.

Keywords: *Azerbaijani literature, Bulgarian literature, Turkic cultural heritage, migration, oral literature, multiculturalism, authorial translation*

Respublikamızın Şərqi Avropa regionunda sıx mədəni əlaqələr qurduğu ölkələrdən biri Bolqarıstandır. Azərbaycan-Bolqarıstan mədəni münasibətlərinin zəngin tarixi dövrü var. Xüsusilə, ədəbiyyat və elm sahəsində yaranan əməkdaşlıq iki xalqın bir-birinə yaxınlaşmasında əhəmiyyətli tarixi hadisə hesab olunur. Bununla yanaşı Azərbaycan – Bolqarıstan mədəni əməkdaşlığı teatr, musiqi, kino, təsviri incəsənət, mətbuat, radio, televiziya və idman sahələrində də özünü əks etdirir. Ötən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq həyata keçirilən qarşılıqlı səfərlər mədəni əlaqələrin tanıtılması və möhkəmləndirilməsi kütləvi, eyni zamanada davamlı xarakter almışdır.

İki ölkənin tarixi və mədəniyyəti arasında çox böyük oxşarlıqlar vardır. Azərbaycan və Balkan ölkələri tarix boyunca müxtəlif etnik, dini və mədəni qrupların qarşılıqlı yaşamına əsaslanan multikultural ənənələrə malikdirlər. Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biridir və bu müxtəlif etnik və dini icmalar arasında harmoniyanın qorunmasına xidmət edir. Bakı, Gəncə, Şəki, Zaqatala və digər regionlarımızda fərqli xalqların mədəniyyətləri bir-birinə yaxın yaşayıb, qarşılıqlı təsir göstərmişlər. Eyni zamanda Balkan ölkələrində də multikulturalizm modelləri etnik və dini müxtəlifliyin tarixi inkişafına bağlı olaraq formalaşmışdır. Bolqarıstan, Şimali Makedoniya, Serbiya kimi ölkələrdə

müxtəlif etnik qrupların, dini icmaların və dil qruplarının birgə yaşaması tolerantlıq və multikultural təcrübəni formalaşdırmışdır. Bu təcrübələr cəmiyyətin sosial integrasiyasına və mədəniyyətlərarası dialoqun güclənməsinə xidmət edir.

Azərbaycan və Balkan ölkələrində multikulturalizm modelləri həm dövlət səviyyəsində, həm də cəmiyyət səviyyəsində mədəni və ədəbi mübadilə, təhsil və media vasitəsilə dəstəklənir. Bu modellər, xüsusilə regional əməkdaşlıq və beynəlxalq layihələr çərçivəsində, müxtəlif xalqlar arasında qarşılıqlı hörməti artırır.

Müasir ədəbi və mədəni tədqiqatlar qloballaşma, miqrasiya və multikulturalizm kontekstində getdikcə daha aktual olur. Bolqar ədəbiyyatı Balkanlarda zəngin Türk təsiri ilə seçilir. Bu təsirlər yalnız dildə deyil, həm də folklorda, musiqidə və ümumi mədəni irsdə özünü göstərir.

Məqsədimiz bolqar ədəbiyyatındakı Türk elementlərini təhlil etmək, onları Azərbaycan və Balkan ədəbiyyatı ilə müqayisə etmək və ümumtürk mədəni irsinin necə qorunub saxlanıldığını və inkişaf etdiyini araşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan və Balkan ədəbiyyatında bir çox ümumtürk elementləri mövcuddur. Folklor, musiqi və incəsənətdəki oxşarlıqlar mədəni irsin qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə kömək edir. Bu elementlər həm mövzu motivləri, həm də üslub xüsusiyyətlərini əhatə edir və müxtəlif Türk xalqları arasında əlaqəni dəstəkləyir.

Bolqar ədəbiyyatında Türk təsirləri xüsusilə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində nəzərə çarpır. Osmanlı İmperiyası dövründə yazılmış əsərlərdə Türk sözləri, ifadələri və motivləri geniş yayılmışdır. Bu elementlər yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də ədəbi motivlər və obrazlarda özünü göstərir. Türk motivləri bolqar ədəbiyyatının yaradıldığı tarixi və mədəni konteksti daha yaxşı anlamağa kömək edir. Əsərlərdə təsvir olunan Türk qəhrəmanlar, folklor motivlər, adət-ənənələrə dair təsvirlər, həmçinin Türk dillərində yazılmış deyimlər və atalar sözləridə xüsusi diqqət çəkir.

Balkan Türklərinin köç tarixi ədəbiyyatda geniş əks olunub. Miqrasiya mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin formalaşmasına, ədəbi ənənələrin zənginləşməsinə və yeni janrların yaranmasına səbəb olmuşdur [2]. Ədəbi əsərlərin təhlili bu yerləşmənin mədəni və sosial nəticələrini anlamağa imkan verir. Osmanlının Balkanlarda təsiri yalnız dil və ədəbiyyatla kifayətlənmir. Eyni zamanda Türk mətbəxi, musiqisi və geyimlərinin izləri hələdə mövcuddur. Bu, Türk mədəniyyətinin gündəlik həyata necə integrasiya olunduğunu və illər keçsə də dərin izlər buraxdığının nümunəsidir.

Bolqar dilində Osmanlıdan qalma və hələdə gündəlik həyatda istifadə olunan bir çox sözlər qalmışdır: çorba, börək, baklava, yogurt, kahve, hoca, efendi, dükkən və s. Bolqar dilində Türk mənşəli sözlər yüzlərlədir və hələ də bir qismi dialektdə və şifahi ədəbiyyatda işlədilir.

Balkan xalqlarının şifahi yaradıcılığı mədəni irsin qorunmasında əsas rol oynayır. Nağıllar, dastanlar və xalq mahnıları dəyərləri, adət-ənənələri və tarixi hadisələri çatdırır. Bu əsərlər həm də təhsil və mədəni şüurun formalaşması vasitəsi kimi xidmət edir. Şifahi ənənə müxtəlif mədəniyyət və dillərin integrasiyasına da töhfə verir.

Bolqar ədəbiyyatında Osmanlı dövrünün və Türk mədəniyyətinin təsiri ilə yazılmış bir çox əsərlər mövcuddur. Bu təsir həm dil, həm də ədəbi motivlər səviyyəsində mövcuddur. Məsələn olaraq xalq dramı “Makedonska Kravava Svadba”, Xristo Botevin “Pesni i Stihove” (1875) şeir toplusunu, Dimitar Talevin “Bəlkə də” (1950), Georgi Gospodinov “Tuga Fizikası” (2011) əsərlərini qeyd etmək olar. Əsərlərin hər birində Osmanlı hakimiyyətinə qarşı mübarizə, Türk mədəniyyətlərinin təsiri, müstəqillik arzusu öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan – bolqar ədəbi əlaqələrinin ən mühüm sahələrindən biri məhz tərcümə fəaliyyətidir. Tərcümə vasitəsilə iki xalq bir-birinin bədii-estetik dünyasına yaxından bələd olmuş, mədəniyyətlərarası dialoq güclənmişdir.

1950-60-cı illərdə artıq Azərbaycan klassiklərinin əsərləri Bolqarıstanda çap olunmağa başlamışdı. Xüsusilə, Səməd Vurğunun seçilmiş şeirləri “Narodno Kul’tura” nəşriyyatı tərəfindən bolqar dilinə tərcümə edilərək geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunmuşdur. Həmçinin, Mehdi Hüseynin “Abşeron” romanı 1949-cu ildə bolqar dilinə tərcümə edilmiş və nəşr edilmişdir. Mirzə İbrahimov,

Süleyman Rüstəm, Nəbi Xəzri, Ənvər Zeynallı, Nəriman Həsənzadə və digər Azərbaycan yazıçılarının əsərləri də bolqar ədəbi ictimaiyyəti tərəfindən tanınmağa başlamışdır.

Müasir dövrdə də bu ənənə davam etdirilir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və Tərcümə Mərkəzinin birgə təşəbbüsü ilə “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı antologiya Sofiyada nəşr olunmuşdur. Kitaba Anar, Elçin, Əli Kərim, Məmməd Araz, Musa Yaqub, Vəqif Səmədoğlu, Sabir Rüstəmxanlı kimi görkəmli yazıçı və şairlərin əsərləri daxil edilmişdir. Tərcümələri bolqar ədəbiyyatçılarından Boyan Angelov, Nadya Popova, İvan Yesenski, Dmitri Xristov və İva Nikolova həyata keçirmişdir. Antologiyanın təqdimat mərasimi Sofiya Milli Mədəniyyət Sarayında keçirilməklə iki ölkə arasında mədəni əməkdaşlığın rəmzinə çevrilmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, tərcümə fəaliyyəti Azərbaycan və bolqar xalqları arasında ədəbi münasibətlərin inkişafında körpü rolunu oynamış, xalqların bir-birinə daha dərinlən bələd olmasına şərait yaratmışdır.

Bolqar ədəbiyyatında müəllif tərcümələri klassik və müasir əsərlərin yayılmasında vacib rol oynayır. Tərcümə müəllifin üslubunu, mədəni nüansları və ədəbi xüsusiyyətləri qoruyur [4]. Müəllif tərcümələri əsərlə oxucu arasında dialoq yaradır və bolqar ədəbiyyatının zənginləşməsinə töhfə verir. Əlbəttə danılmaz faktdır ki, Türk elementləri bolqar dilini zənginləşdirmiş, şifahi və yazılı ədəbiyyatda yeni motivlər yaratmış, gündəlik həyat və mədəniyyətində dərin izlər buraxmışdır. Bu təsir bir tarixi mərhələ kimi deyil, həm də ümumtürk mədəni irsinin Balkanlarda qorunub saxlanılmasının göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Bolqar ədəbiyyatı və ümumtürk mədəni irsi üzərində aparılan araşdırma göstərir ki, mədəni irs yalnız dil və leksika vasitəsilə deyil, həm də ədəbiyyat, folklor və musiqi vasitəsilə qorunur. Müəllif tərcümələri, miqrasiya prosesləri və multikulturalizm modelləri mədəni dəyərlərin gələcək nəsillərə çatdırılmasında əsas rol oynayır.

Azərbaycan və Bolqarıstan arasında mədəni əməkdaşlığın inkişafı yalnız dövlətlərarası münasibətlərlə məhdudlaşmır, bu prosesdə elm və təhsil ocaqları da öz üzərinə düşən məsuliyyəti yerinə yetirir. Bu baxımdan əlbəttə ki, Bakı Slavyan Universiteti Azərbaycan – Bolqarıstan münasibətlərinin elmi və mədəni istiqamətində möhkəmlənməsində xüsusi töhfələr verir. Universitet slavyan xalqlarının dillərini, mədəniyyətlərini, tarixini öyrədilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərərək bolqar dili və ədəbiyyatını dərinlən mənimsəmək imkanı yaradıb. Universitetdə keçirilən beynəlxalq konfranslar, elmi seminarlar və ədəbi-bədii tədbirlər iki ölkə alimlərinin qarşılıqlı ünsiyyəti və mədəni mübadiləsinə daha da gücləndirir. Bakı Slavyan Universitetində tələbə mübadiləsi proqramları çərçivəsində gənc nəslin iki xalqın mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməsinə şərait yaradır.

Rektor Anar Nağıyevin Azərbaycan – Bolqarıstan mədəni əlaqələrinin inkişafında da xüsusi rolu danılmazdır. Onun fikrincə, “Multikulturalizm prinsiplərinin tətbiqi universitetlər vasitəsilə və elmi əməkdaşlıq Azərbaycan və Bolqarıstan xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasına və ortaq dəyərlərin qorunmasına xidmət edir” [3]. Anar Nağıyevin rəhbərliyi dövründə universitetdə fəaliyyət göstərən Bolqar dili və mədəniyyəti mərkəzinin fəaliyyəti və iş strukturu gücləndirilmiş, bolqar dilinə maraq artmış və bu istiqamətdə yeni layihələr həyata keçirilmişdir. Rektor beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsinə, universitetin Avropa ali təhsil məkanına integrasiyasına, xüsusilə Şərqi Avropa ölkələri ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsinə önəm verir. Məhz onun təşəbbüsü ilə artıq II Beynəlxalq Balkanşünaslıq Konfransı keçirilir.

Anar Nağıyev qeyd edir ki, “Azərbaycan – Bolqarıstan mədəni əlaqələrinin davamlılığı multikultural dəyərlərin qorunması və ümumtürk irsinin yaradılması baxımından mühüm rol oynayır” [3].

Bütün sadalananlar hər iki xalq arasında qarşılıqlı hörmət, dostluq və multikultural dəyərlərin inkişafına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Atasoy, A. E. (1999). Sevgi Denizi-Çocuklar İçin Şiirler. İstanbul: Yedinci Gün Yayınları.
2. İçduygu, A., & Sert, D. (2015). The Changing Waves of Migration from the Balkans to Türkiye: A Historical Account. ResearchGate.

3. Nağıyev A. (2021) Multikulturalizm və ümumtürk dəyərləri: Azərbaycan və Balkan təcrübəsi. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti Nəşriyyatı
4. Petrova, M. (2018). Authorial Translations in Bulgarian Literature: Challenges and Methods. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences

AZƏRBAYCANDA VƏ BALKAN ÖLKƏLƏRİNDƏ MULTİKULTURALİZM VƏ TOLERANTLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Nurəngiz KƏRİMOVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Regionşünaslıq kafedrası
Azərbaycan, Bakı
nurangiz.kerimli@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8792-2299>

Xülasə

Məqalədə multikulturalizm məfhumunun mahiyyəti açıqlanır və multikulturalizmin iki modeli – Azərbaycan və Yuqoslaviya – modeli müqayisə olunur. Azərbaycanda multikulturalizmin kökləri və tarixi, onu şərtləndirən amillər göstərilir və qeyd edilir ki, Azərbaycanda ölkə daxilində heç vaxt başqa xalqlara təcavüz yaxud dini, milli dözümsüzlük halları müşahidə olunmayıb. Müstəqil Azərbaycanda multikultural və tolerant cəmiyyətin qurulmasında dövlət başçılarının fəaliyyəti və rolu həmçinin açıqlanır və qeyd edilir ki, Azərbaycanda qurulmuş multikulturalizm modeli dünya miqyasında ən müsbət model hesab olunur. Keçmiş Yuqoslaviya (Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikası) öz multikulturalizm modelini formalaşdırır və bu ölkə dağılandan sonra onun ərazisində bir sıra yeni dövlətlərin yaranması bu məsələni kifayət qədər çətinləşdirir.

Açar sözlər: *multikulturalizm, Yuqoslaviya, tolerantlıq, Azərbaycan modeli, “əritmə qazanı”, miqrasiya.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF MULTICULTURALISM AND TOLERANCE TRADITIONS IN AZERBAIJAN AND THE BALKAN COUNTRIES

Summary

In article the essence of multiculturalism is explained, multiculturalism models - Azerbaijani and Yugoslavia- are compared. The roots, history of multiculturalism in Azerbaijan are shown, it's noted that in Azerbaijan religious or national intolerance was never observed. The role of heads of state in establishment of multicultural and tolerant society in independent Azerbaijan is explained, it is noted that Azerbaijani multiculturalism model is considered as most positive model in the world. The former Yugoslavia is forming its own multiculturalism model and the emergence of new states on its territory after the collapse of this country complicates this process.

Keywords: *multiculturalism, Yugoslavia, tolerance, the Azerbaijani model, "melting pot", migration.*

“Multikulturalizm” termini ilk dəfə 1957-ci ildə İsveçrədə istifadə edilmişdir. Məlum olduğu kimi İsveçrə dörd dilin danışıldığı və müxtəlif dinlərin etiqad etdiyi bir ölkədir və öz ölkələrinin həyat tərzini, ideoloji təməlini və hədəflərini xarakterizə etmək üçün isveçrəlilər məhz "multikulturalizm" terminini təqdim ediblər. Hərfi mənada multikulturalizm “çoxmədəniyyətlilik” deməkdir. Yəni, multikulturalizm konkret ölkədə və bütövlükdə dünyada mədəni fərqliliklərin qorunub saxlanmasına və inkişafına yönəlmiş siyasətdir və belə bir siyasətə haqq qazandıran, onu hüquqi cəhətdən əsaslandıran nəzəriyyə və ya ideologiyadır. Multikulturalizm siyasəti ilk növbədə insan hüquqları ilə bağlı bir siyasətdir, çünki hər bir inkişaf etmiş ölkənin qanunvericiliyində qeyd edilir ki “ milliyyətdən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq hər bir insan, vətəndaş eyni hüquqlara malikdir”. [1,17] Eyni

zamanda, “multikulturalizm” məfhumu birmənalı məfhum deyil, onun bir çox müxtəlif aspektləri mövcuddur. Belə ki, müasir dövrdə dünya siyasətində multikulturalizm siyasətinə qarşı müxtəlif konsepsiyalar da qoyulur. Həmin konsepsiyalardan biri “əritmə qazanı” konsepsiyasıdır. İlk baxışdan oxşar görünən bu iki konsepsiya (multikulturalizm və “əritmə qazanı”) mahiyyətcə bir birindən çox fərqlənir. Multikulturalizm bütün milli mədəniyyətlərin bərabər inkişafını nəzərə tutduğu halda, “əritmə qazanı” konsepsiyası bütün mədəniyyətləri birləşdirməsini nəzərdə tutur. Burada misal olaraq, müxtəlif mədəniyyətlərə bütöv, vahid “mozaikanın hissələri” kimi yanaşmanı inkişaf etdirən Kanadanı və ənənəvi olaraq “əritmə qazanı” konsepsiyasını elan edən, lakin sonra “salat qabı” konsepsiyasını siyasi baxımdan daha düzgün hesab edən ABŞ-ı göstərmək olar. [5, 71]

Multikulturalizm tolerantlıq və dözümlülüyün aspektlərindən biridir ki, bu da milli mədəniyyətlərin ümumbəşəri mədəniyyətin əsas axınına qarşılıqlı nüfuzu, zənginləşməsi və inkişafı məqsədilə paralel mövcudluğunun tələbindən ibarətdir. Multikulturalizm ideyası əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Qərb ölkələri tərəfindən irəli sürülüb, çünki burada immiqrantların əhəmiyyətli axını müşahidə olunur. Müasir Avropada multikulturalizm, ilk növbədə, “üçüncü dünya” ölkələrindən olan mühacirlərin mədəniyyətlərinin elementlərinin öz mədəni sahəsinə daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, multikulturalizm siyasəti üç prinsipə əsaslanır:

- dövlət tərəfindən mədəni plüralizmin vətəndaş cəmiyyətinin ən mühüm xüsusiyyəti kimi tanınması;
- marginal mədəni qrupların sosiallaşmasının qarşısını alan maneələrin aradan qaldırılması;
- müxtəlif mədəniyyətlərin zənginləşməsinə və inkişafına dəstək.

Qeyd edilən prinsiplər BMT sənədlərinə (1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi; 1966-cı il Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Konvensiya; Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Konvensiya; Mülki və Siyasi Hüquqların Ləğv Edilməsi haqqında Bəyannamə) əsaslanır, həmçinin “Dinə və ya inanca görə dözümsüzlüyün və ayrı-seçkiliyin bütün formalarına qarşı, 1981”; “Şəxslərin, Milli, Etnik, Dini və Dil Azlıqların Hüquqları Bəyannaməsi, 1992; YUNESKO-nun Mədəni Müxtəliflik üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi (2001) (Əlavə 1-3) kimi sənədlərdə qeyd edilir. [2, 37]

Multikulturalizm konkret ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif dinlərin və millətlərin nümayəndələrinin mədəni müxtəlifliyinin qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə və uyğunlaşdırılmasına, az saylı xalqların yaşadığı dövlətlərin milli mədəniyyətinə integrasiyasına yönəlmişdir. Multikulturalizm modeli mədəni xüsusiyyətlərini və həyat tərzini rəsmi şəkildə ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüququna malik olan müxtəlif etno-mədəni icmaların bir dövlətin sərhədləri daxilində dinc yanaşı yaşamasını nəzərdə tutur. Multikulturalizm mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoqun zəruri alətidir. Multikultural və tolerant dəyərlər universal xarakter daşıyır. Bəzi dövlətlərin istər tarixi keçmişdə, istərsə də müasir dövrdə digər etnik qrupların və mühacirlərin assimilyasiyasına, onların fiziki və ya mənəvi məhvəyə yönəlmiş fəaliyyəti bu gün artıq dövlət siyasətinin ənənəsinə çevrilib. Bu cür siyasət yolverilməzdir və təbii ki, multikulturalizm prinsiplərinə, insan hüquqlarına ziddir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda multikulturalizmin bir sıra müxtəlif modelləri mövcuddur - ABŞ, İsveç, Avstraliya, Kanada modelləri. Eyni zamanda, hər çoxmillətli ölkəni multikultural dövlət adlandırmaq düzgün olmazdı. Məsələn, Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, İtaliya kimi ölkələrdə ən müxtəlif xalqların, millətlərin nümayəndələri yaşayır. Lakin, adları çəkilən ölkələrdə əksər hallarda milli azlıqların hüquqları pozulur və milli məsələ ilə bağlı daxili siyasət assimilyasiyaya yönəldilir. Belə hallar dünya ictimaiyyətinin nəzərindən qaçmır və bir qayda olaraq pislənir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin- XXI əsrin əvvəli dövründə bütün dünyada qlobal dəyişikliklər müşahidə olunur. XX əsrdə baş verən nəhəng tarixi və siyasi sarsıntı- iki dünya müharibəsi, təbii ki Avropa ölkələrində dərin, faciəvi iz qoymuşdu, daha sonra miqrasiya dalğaları, yeni dövlətlərin meydana gəlməsi, SSRİnin dağılması və başqa qlobal dəyişikliklər multikultural yanaşmanın inkişafına, və yeni humanist prinsiplərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdı. Bu baxımdan multikultural modellərin təhlili xüsusi maraq kəsb edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, müasir dünyada multikulturalizmin

bir neçə fərqli modelləri mövcuddur. Burada heç bir ziddiyyət yoxdur, həmin model hər bir ölkənin tarixi, siyasi, mədəni, dini ənənələrinə və digər amillərə uyğun olaraq formalaşır. Məsələn, ABŞ, İsveç, Avstraliya, Kanada multikulturalizm modellərinin hər birinin özünəməxsus cəhətləri var. Lakin Azərbaycanın dünyaya təqdim etdiyi multikulturalizm modeli dünyanın bir çox mütərəqqi ölkələri tərəfindən bəyənilib və ən məqbul model kimi həyata keçirilib. Azərbaycan modeli tarixi köklərə malik olduğundan daha davamlıdır. Yuta və Oreqon ştatlarının (ABŞ) Senatı və Nümayəndələr Palatasının Azərbaycan tolerantlıq modelini təsdiq edən bəyannamələrin qəbul edilməsi bunu əyani şəkildə sübut edir. Bu sözsüz ki Azərbaycan Respublikasında aparılan daxili və xarici siyasətin böyük təntənəsidir və bu gün multikulturalizmin alternativini yoxdur. Ölkəmizin mənəvi dəyərlər baxımından bu sahədə aparıcı mövqe tutması və dünya xalqları tərəfindən əvəzsiz örnək kimi qəbul edilməsi ilə Azərbaycan vətəndaşlarının fəxr etməyə sözsüz ki haqqı var.

Müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu yerləşən Azərbaycan uzun əsrlərdir ki, milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, müxtəlif millətlərin və dinlərin nümayəndələrinin sülh və firavanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı region kimi şöhrət qazanmışdır.

Tarixən azərbaycanlıların həyat tərzinə xas olan multikulturalizm və tolerantlıq bu gün milliyyətdən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyatının ayrılmaz xüsusiyyətlərinə çevrilib. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişini təkcə xalqımızın bugünkü tolerant həyat təzi deyil, həm də bu xalqın yaratdığı ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi mənbələr və sənədlər sübut edir. Belə ki, ən qədim dövrlərdən bəri, Azərbaycan dövləti başqa xalqlara qarşı ədavət və təcavüz siyasəti aparmayıb, bu da əslində unikal tarixi fenomendir. Daha bir xüsusiyyət- Azərbaycan ərazisində ən fərqli xalqlar yaşayır və onlar köklü əhalidir. Yəni, burada zorla assimilyasiya olunmasına və miqrantları zorakılıqla yerli həyat tərzinə cəlb etməyə ehtiyac olmayıb. Bunla bağlı bir maraqlı, unikal fakt da qeyd edilməlidir. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqı tarixən İslam dininə etiqad edib. Lakin, Rusiya imperiyasından köçürülən, xristian dininin digər qollarına etiqad edən ruslar vətənlərində təqiblərə məruz qalaraq, məhz müsəlman ölkəsi olan Azərbaycana pənah gətirib və onların nəslini indi də Azərbaycanı öz vətəni hesab edirlər. Yəni, Azərbaycanda bütün xalqlar və dini icmalar dinc yanaşı yaşayıb və bir birinin mədəni ənənələrindən bəhrələnib. Azərbaycanın təqdim etdiyi multikultural model müxtəlif xalqların və dini konfessiyaların qonşuluq və dostluq şəraitində birgə yaşaması və birgə fəaliyyətinin modelidir. [3, 18]

Müasir dövrdə multikulturalizm bəşəriyyəti siyasi gərginlikdən xilas edə biləcək mühüm və alternativsiz vasitədir. Azərbaycanın bölgələrində məşçidlərlə yanaşı xristian kilsələri, yahudi məbədləri, udin və ingiloy icmalarının öz dini mərkəzləri mövcuddur. Bu baxımdan multikulturalizmin müasir dövrün reallığı kimi, xüsusən də multikulturalizm prinsiplərinin cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etdiyi Azərbaycan modelinin alim və tədqiqatçıları tərəfindən hərtərəfli öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Avropada multikulturalizm ənənələrindən danışarkən, keçmiş Yuqoslaviya (Yuqoslaviya Sosialist Federativ Respublikası) modeli diqqəti cəlb edir. Balkan yarımadasına Albaniya, Bolqarıstan, Bosniya və Herseqovina, Yunanıstan, Kosovo, Şimali Makedoniya, Rumıniya (qismən), Serbiya, Sloveniya (qismən), Türkiyə (qismən) və Monteneqro (Çernoqoriya) kimi ölkələr daxildir. Coğrafi təriflə yanaşı, mədəni, tarixi və siyasi region kimi həmçinin "Balkan ölkələri" anlayışı mövcuddur ki, bura ilk növbədə keçmiş Yuqoslaviya, Albaniya və oxşar mədəni-tarixi xüsusiyyətləri ilə birləşmiş bir neçə dövlət daxildir. Adları çəkilən ölkələrin tarixi və etnik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, burada kənardan göstərilən etnik, mədəni və siyasi təsir mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Balkan ölkələrində multikulturalizm Osmanlı dövlətinin və Avstriya-Macaristan hakimiyyətinin güclü təsiri ilə şərtlənirdi. Bu ərazidə yerləşən və vaxtən Yuqoslaviya Federativ Respublikasının tərkibinə daxil olan ölkələrin əhalisi slavyan mənşəlidir və xristian dininə etiqad edir. Eyni zamanda, Osmanlı dövləti bu ərazini XVI əsrdə öz nəzarəti altına götürəndə, təbii ki, ziddiyyətlər meydana gəlirdi. Digər tərəfdən, Osmanlı dövləti heç vaxt tərkibində olan xalqları zorla İslam dininə çevirmək cəhdləri göstərməyib və xristian əhalisi arasında türklərin məşhur Aya Sofiya məbədinin qorunub saxlanılması, digər xristian

məbədlərinə göstərdiyi ehtiram təbii ki, türklərin bu yerlərdə müsbət imicin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdi. [5, 91]

Balkan bölgəsinin tarixindən söhbət açarkən Avstriya-Macaristan imperiyasının təsiri həmçinin mütləq nəzərə alınmalıdır. Avstriya-Macaristan 1867-ci ildən 1918-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Bu ölkə Avstriya ilə Macarıstan arasında müqavilə əsasında yaradılmış ikili monarxiya idi və onun mövcudluğu I Dünya Müharibəsində məğlubiyyətdən sonra imperiyanın dağılmasına qədər davam etdi. Yuqoslaviya müstəqil ölkə kimi həmin dövrdə, yəni 1918-ci ildə yaranmışdı. Yəni, Balkan bölgəsi burada çoxsaylı etno-dini qrupların tarixən birgə yaşaması ilə xarakterizə olunur ki, bu da etnik müxtəlifliyin köklü olması və vahid milli kimliyin qurulmasında çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Multikulturalizmin dövlət siyasəti olduğu Kanadadan fərqli olaraq, Balkan bölgəsində multikulturalizm daha çox tarixi-siyasi hadisədir və əksər hallarda etnik münafişələr dinc yanaşı yaşamaq məqsədindən, cəhdlərindən daha çox siyasi üstünlük uğrunda mübarizə ilə xarakterizə olunur.

Balkan regionunda qeyri-sabit geosiyasi vəziyyəti ölkəni əhatə edən və heç şübhəsiz, onu müəyyən dərəcədə idarə edən və formalaşdıran müxtəlif təsirlərlə əlaqələndirmək məntiqi görünür. Yuqoslaviyanın dağılması və II Dünya müharibəsindən sonrakı keçid dövrü ilə ölkə aydın olmayan siyasi vəziyyətlə üzləşmişdi. Yuqoslaviyada yaşayan bütün xalqları arasında tolerantlığın və birliyin daha geniş, kollektiv şəkildə dərk edilməsini və həyata keçirilməsini müdafiə edən İosip Broz Titonun ölümündən sonra etnik gərginlik Balkan torpaqlarında yenidən üzə çıxdı.

Getdikcə artan daxili dözümsüzlük, ksenofobiyanın qızıqdırılması, millətçiliyin təbliği və nəhayət, qardaş slavyan xalqları arasında nifrətin qızıqdırılması Slobodan Miloşeviç, Aliya İzzetbəqoviç və Franyo Tucmanın hakimiyyəti dövründə daha da gücləndi. Yuqoslaviya daxildən dağıldı, lakin vəziyyətin inkişafını mənfi məcraya yönəldilməsinə həmçinin xarici amillərin güclü təsiri olmuşdu.

Yüksək səviyyəli mütəşəkkil multikultural hökumət sisteminin dağılması ilə keçmiş Yuqoslaviyanın ərazisində müstəqil Serbiya, Monteneqro (Çernoqoriya), Xorvatiya, Bosniya və Herseqovina, Sloveniya və Şimali Makedoniya dövlətləri yaradıldı. Sadalanan ölkələrin hər biri öz müstəqilliyini əldə etdi, buna baxmayaraq, bu regionda etnik gərginliklər bu gün də davam edir. Bunun bir sıra obyektiv səbəbləri də mövcuddur. Belə ki, sadalanan ölkələrin hər biri müstəqilliyə can atdığı üçün və hər birinin əhalisi əksər hallarda eyni etnosa mənsub olduğuna və oxşar (sırf slavyan) mədəniyyət yaratdığına görə, bir çox hallarda üstünlük əldə etməyə çalışır və nəticədə münafişə durumu aradan götürülmür.

Müasir tarixçilər və politoloqlar bir çox hallarda Balkan regionunu “Avropaya qoyulmuş, basdırılmış mina” adlandırırlar. Burada həqiqət var. Milli məsələ hər bir çoxmillətli ölkənin daim “incə yeri” olub və hətta ən möhtəşəm ölkələrin dağılması belə məhz milli məsələnin qaldırılmasından başlamışdı. (Misal olaraq SSRİni gətirmək olar). Bu səbəbdən Balkan regionunda multikultural dəyərlərin təsdiq edilməsi və inkişafı bütün Avropa üçün çox əhəmiyyətlidir. Balkan ölkələrində hər bir cüzi “qılgılcım” son dərəcə ciddi siyasi fəsadlar törədə bilər. (Xatırladaq ki, I Dünya müharibəsi həmçinin bu ərazidə, Avstriya-Macaristan taxt-tacının varisi Frans-Ferdinandın 28 iyul 1914-cü ildə qətlə yetirilməsi ilə başlamışdı). Yəni, keçmiş Yuqoslaviyada zahirən nə qədər sabit və gözəl görünsədə, burada siyasi “partlayış” təhlükəsi daim mövcuddur. Buna görə, multikultural dəyərlər, tolerantlıq və bütün xalqların bərabər hüquqlara malik olması artıq dövlət tərəfindən qanunvericilik səviyyəsində təsdiq edilməlidir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası bir çox ölkələr üçün nüsxə ola bilər.

Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri əsrlər boyu yaşayıb və bu torpaqda nə milli, nə dini zəmində ciddi qarşıdurma qeyd edilməmişdi. Azsaylı xalqların nümayəndələrinin hüquqları Azərbaycanda dövlət tərəfindən qorunur və bütün xalqlar bərabər hüquqlara malikdir. Bundan əlavə, Azərbaycanda bütün xalqların məhz mədəni irsinin qorunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Azsaylı xalqlar Azərbaycan Respublikasının müxtəlif ərazilərində yaşayır. Qəbələdə Udiilər, şimal zonada ləzgilər, İsmayilli və Gədəbəy rayonunda çoxsaylı rus kəndləri, Qubada dağ yahudilərinin mərkəzi olan Qırmızı qəsəbə, Qax, Zaqatala, Balakən rayonunda yaşayan xalqların, cənubda talış xalqının mədəni irsi dövlət səviyyəsində qorunur, müdafiə olunur və azsaylı xalqların mədəni inkişafı

üçün hər cür şərait yaranır. Milli və dini ayrışmışlıq Azərbaycanda artıq dövlət tərəfindən hüquqi müstəvidə qadağan olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən müvafiq sənədlər imzalanıb və Milli Məclis tərəfindən həmçinin multikulturalizmlə bağlı əhəmiyyətli qərarlar qəbul olunub. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm, multikultural dəyərlərin qorunması artıq dövlət siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edir. [4, 47]

Artıq qeyd edildiyi kimi, Balkan regionu özünün uzun tarixi və son dərəcə mürəkkəb münasibətləri ilə tanınır. Yuqoslaviya Federativ Respublikası dağıldıqdan sonra və onun ərazisində yeni dövlətlər yaranandan sonra həmin dövlətlərin ərazisi o qədər böyük olmamasına baxmayaraq, onların hər birinin etnik tərkibi yenədə eyni deyildi. Məsələn, Serbiya Balkan yarımadasında etnik cəhətdən fərqli olan ölkələrdən biridir. 2022-ci il siyahıya alınmasına görə, Serbiyada milli azlıqlar da yaşayır (bolqarlar, vulaqlar, qoraniqlar, makedonlar, almanlar, rumınlıqlar, rusınlıqlar, ruslar, ukraynalıqlar, monteneqrolıqlar, albanlar, xorvatlar.) Keçmiş Yuqoslaviya ərazisində yerləşən bütün ölkələrdə müsəlmanlar yaşayır, onların arasında İslamı qəbul etmiş slavyan mənşəli şəxslər də az deyil. Bu amil həmçinin multikulturalizm məsələsinə daha incə yanaşma tələb edir və ölkənin daxili siyasətində mütləq nəzərə alınmalıdır.

Daha bir maraqlı və ciddi amil - Yuqoslaviya dağıldıqdan sonra yaranmış ölkələrdə vətəndaşlığını elan etməyi seçənlərin 27 min nəfəri özünü “yuqoslav” hesab edir. Bundan əlavə, bu regionda slavyan olmayan macarlar, daim miqrasiyada olan qaraçılar da yaşayır. Qeyd edilən etnik müxtəliflik Kosovoda, Bosniya müsəlmanları ilə baş verən hadisələrdə ciddi təsir göstərmişdi. [5, 126]

Politoloqların fikrincə, xalqlar arasında dözümsüzlük müxtəlif siyasi dairələr tərəfindən süni şəkildə yayılır. “Nifrət düsturu” Yuqoslaviyanı məhv etmək məqsədi ilə yaradılmışdı və həmin təxribat fəaliyyəti bu günə qədər davam edir və qarşılıqlı münaqişələr, təəssüf ki, getdikcə daha tez-tez baş verir. Məsələn, Kosovonun statusu ilə bağlı mübahisə təkcə milli səviyyədə deyil, getdikcə daha çox beynəlxalq səviyyədə fikir ayrılığına səbəb olub. Bosniya və Herseqovinanın tərkibindəki mühüm bir qurum olan Serb segmenti həmçinin Serb xalqının geosiyasi mövqeyinə öz mənfi təsirini göstərir. Serbiya Respublikasının əhalisi əsasən serblərdən ibarət olsa da, Bosniya və Herseqovinada bu ölkənin potensial parçalanması ilə bağlı ciddi narahatlıqlar var, çünki burada yaranan vəziyyət həmçinin daimi münaqişə mənbəyidir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə Yuqoslaviyanın şimal bölgəsi getdikcə etnik cəhətdən zənginləşirdi və bu gün də burada serblərlə yanaşı, xorvatlar, macarlar, slovaklar və başqa da xalqların nümayəndələri yaşayır. Balkan regionunda dil amili də çox təsirli amillərdən biridir. Yuqoslaviyada rəsmi dil serb-xorvat dili idi və fərqli xalqlardan olan əhali bir-birini leksik səviyyədə başa düşsədə, hər xalq öz dilini inkişaf etdirmək istəyirdi. Bundan əlavə, hal-hazırda keçmiş Yuqoslaviyanın tərkibində olan ölkələrdə bir adam yoxdur ki, qonşu ölkələrin birində onu qohumu və ya yaxın dostu olmasın.

Balkan bölgəsində multikulturalizm ikili xarakter daşıyır. Yəni, burada bir tərəfdən dinc müxtəliflik, digər tərəfdən münaqişələrə səbəb olan mürəkkəb etno-konfessional problemlər müşahidə olunur. Balkan bölgəsindəki Bosniya və Herseqovina, Kosovo və Şimali Makedoniya kimi ölkələrdə etnik və mədəni fərqliliklər çox vaxt həm gərginlik, həm də mədəni zənginləşmə mənbəyi olan çoxmillətli əhali yaşayır. Bəzi Balkan ölkələri multikultural modelləri təşviq etməyə cəhd göstərsələr də, güclü millətçilik meyilləri və tarixi qütbləşmə çox vaxt multikulturalizmin effektiv siyasət kimi tam qəbul edilməsinə mane olur.

Balkanlar əsrlər boyu sivilizasiyaların kəsişmə nöqtəsi olub və nəticədə müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin müxtəlif dərəcələrdə birgə mövcud olduğu mürəkkəb “mozaika” cəmiyyəti yaranıb. Osmanlı və Avstriya-Macaristan imperiyalarının uzun sürən hakimiyyəti etnik və dini müxtəlifliyə töhfə verməklə yanaşı, gələcək qarşıdurmalara da zəmin yaradaraq dərin iz buraxıb.

Yuqoslaviyada formalaşan multikulturalizm modelini Azərbaycan modeli ilə müqayisəsi Azərbaycan modelinin tam formalaşmış və bir çox aspektlərdə digər dünya modellərindən üstün olması tam aydınlıqla üzə çıxır. Bunun bir sıra obyektiv səbəbləri var. Azərbaycan qədim tarixi yol keçdiyi üçün, burada multikultural dəyərlər, multikulturalizm modeli uzun təkamül yolu keçib və bu model

təkmilləşib. Bundan başqa, Azərbaycan sovet dönəmində də çoxmillətli respublika olub və burada xalqlar arasında özünəməxsus münasibətlər forması yaranmışdı. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə edəndən sonra Ulu Öndər Heydər Əliyev və onun siyasətinin davamçısı İlham Əliyev milli məsələyə və ölkədə multikulturalizmin inkişafına daim diqqət göstərərək və son onilliklər ərzində böyük nailiyyətlər əldə olunub. Keçmiş Yuqoslaviya Federativ Respublikasına gəldikdə isə, bu bölgədə həm milli, həm dini müxtəliflik daim mövcud olub. Lakin, vaxtıkən Yuqoslaviyanın tərkibinə daxil olan ölkələr daha böyük müstəqillik əldə etmək istədiyinə görə, burada multikulturalizmin hansı modelinin qurulması və həmin modelin nə vaxt və hansı siyasi amillərin təsiri ilə qurulması hələ tam aydın deyil.

Şübhəsiz ki, Balkan bölgəsində multikulturalizm modeli hələ formalaşmaqdadır və burada gələcəkdə qəbul edilə bilən model ümum-Avropa proseslərinə öz təsirini göstərəcək.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. “Müstəqillik yolu”. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, 136 s.
2. Həsənov A. Müasir şəraitdə Azərbaycanda dini-mənəvi dəyərlərin inkişaf xüsusiyyətləri. (Monoqrafiya). Bakı, NurArt, 2014, 143 s.
3. Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir (Metodik tövsiyələr) Bakı, 2016, 59 s.
4. Литературные силуэты Азербайджана. Баку. «Мутарджим», 2020, 192 с.
5. Назаров В. Л. Теория и практика мультикультурализма в странах Запада Учебное пособие. Екатеринбург. Издательство Уральского университета 2015.

AZƏRBAYCAN VƏ BOLQARISTANIN TƏHSİLİNDƏ ÇAĞDAŞ TƏCRÜBƏ

Səbinə CƏFƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

sabina1686@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5095-592X>

MODERN EXPERIENCE IN EDUCATION IN AZERBAIJAN AND BULGARIA

Summary

A comparative analysis of the education systems of Azerbaijan and Bulgaria reveals that, while both countries have followed different historical and socio-political paths of development, the challenges and priorities they face in the modern era are largely similar. The primary goal of both countries' teacher training systems is to ensure a high level of pedagogical knowledge and skills, improve the quality of teaching, and align education with international standards. Furthermore, the integration of digital technologies into education, continuous professional development for teachers, and practical orientation of educational programs are considered priorities in the modern era.

Keywords: *Azerbaijan, education, Bulgaria, pedagogy, teacher*

СОВРЕМЕННЫЙ ОПЫТ ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И БОЛГАРИИ

Резюме

Сравнительный анализ систем образования Азербайджана и Болгарии показывает, что, обе страны прошли разные исторические и социально-политические пути развития, проблемы и приоритетные направления, с которыми они сталкиваются в современную эпоху, во многом схожи. Главной целью системы подготовки учителей обеих стран является обеспечение высокого уровня педагогических знаний и навыков, повышение качества преподавания и приведение образования в соответствие с международными стандартами. При этом в современную эпоху приоритетными направлениями считаются интеграция цифровых технологий в образование, непрерывное повышение квалификации учителей и практическая направленность образовательных программ.

Ключевые слова: *Азербайджан, образование, Болгария, педагогика, учитель*

“Azərbaycan təhsil tarixi hər birimizin fəxr etdiyi nailiyyətlərlə zəngindir. Azərbaycan müəllimləri bütün tarix boyu təhsildə daim varisliklə novatorluğun, ənənə ilə islahatın vəhdətini öz fəaliyyətlərində əks etdirmişdir. Bu gün qədəm qoyduğumuz informasiya daha da təkmilləşdirərək, müstəqil Azərbaycan Respublikasının çiçəklənməsinə xidmət edən gənc nəslin yetişdirilməsi işinə öz töhfələrini verəcəklər” [2, 56].

Təhsil hər bir dövlətin davamlı inkişafında və sosial-iqtisadi tərəqqisində əsas strateji sahələrdən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin əsas məqsədi yalnız fərdlərə müəyyən bilik və bacarıqların verilməsi deyil, eyni zamanda onları yaşadıqları cəmiyyətin fəal üzvü və global müasir dünyanın tələblərinə cavab verən mütəxəssis kimi formalaşdırmaqdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün təhsil sisteminin yalnız struktur və proqram təminatı deyil, həm də onun keyfiyyət göstəricilərini müəyyən edən kadr potensialı böyük rol oynayır. Belə ki, yüksək ixtisaslı, peşəkar və yaradıcı müəllimlərin mövcudluğu təhsil prosesinin səmərəliliyini və əldə olunan nəticələrin keyfiyyətini birbaşa təsir edən əsas faktordur.

Müəllimlər tədris prosesində fərdlərin bilik, bacarıq və kompetensiyalarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların intellektual, sosial və mənəvi formalaşmasını da təmin edir. Bu baxımdan, hər bir ölkənin təhsil sisteminin inkişaf səviyyəsi və effektivliyi müəllim resurslarının keyfiyyəti ilə birbaşa əlaqələndirilir və müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların davamlı təhsil və ixtisasartırma imkanlarının təmin olunması müasir təhsil siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur.

XX əsrin ortalarından etibarən aparıcı dünya dövlətlərinin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarında təhsilin rolu fundamental amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu dövrdə “bilik iqtisadiyyatı” adlandırılan yeni inkişaf modeli formalaşmağa başlamış, onun əsas dayaq nöqtəsini insan kapitalının yaradılması və təkmilləşdirilməsi təşkil etmişdir. Bilik iqtisadiyyatı konsepsiyası yalnız iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi deyil, həm də cəmiyyətin intellektual potensialının səfərbər edilməsi, yaradıcılıq imkanlarının genişləndirilməsi və nəticə etibarilə davamlı inkişafın təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi XX əsrin 50–60-cı illərində müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatını araşdıran alim və tədqiqatçılar tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Bu nəzəriyyələrin əsas ideyaları işçi qüvvəsinin yalnız fiziki əmək resursu kimi deyil, həm də yaradıcı və intellektual imkanları ilə iqtisadi inkişafa töhfə verən mühüm bir amil kimi dəyərləndirilməsinə əsaslanırdı. Burada insanın bilik və bacarıqlarının artırılması, onun yaradıcılıq potensialının üzə çıxarılması və məhsuldarlığının yüksəldilməsi nəzəriyyənin mərkəzi hədəfləri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Beləliklə, inkişaf etmiş dövlətlərdə təhsil sistemi iqtisadi inkişafın strateji təməlini təşkil edən əsas resurslardan birinə çevrilmişdir.

Bu prosesin təbii nəticəsi kimi, inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təhsil sahəsində bir-birinə yaxınlaşması, təhsil müəssisələrinin fəaliyyət prinsiplərinin, təlim-təربiyə prosesinin qarşılıqlı inteqrasiyası, pedaqoji təcrübə və innovasiyaların mübadiləsi müasir təhsilin inkişaf tendensiyaalarının əsas istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır.

XX əsrin sonlarına qədər ali təhsil sisteminin əsas məqsədi tələbələrə yalnız ali məktəbə qəbul etmək və ölkə üçün peşəkar mütəxəssislər hazırlamaqla məhdudlaşdırdı. Lakin XXI əsrdə təhsilin funksiyası daha geniş və çoxşaxəlidir; burada önəmli olan, tələbələrin şəxsiyyət olaraq inkişafı, analitik düşüncələrinin formalaşması və müvafiq biliklərin praktik tətbiqidir. Bu baxımdan, təhsilin məqsədini yalnız məlumat ötürmək kimi qəbul etmək doğru deyil; əksinə, tələbələrə peşə bilikləri verməklə yanaşı, onların dünyagörüşünü və təfəkkürünü inkişaf etdirmək, qarşılarına mürəkkəb problemlər qoymaq və həmin problemlərin mahiyyətini izah etmək əsas vəzifələrdən biridir [3, 223].

Azərbaycanın təhsil sistemi ilə mütərəqqi ölkələrin təhsil sistemlərini müqayisə etdikdə aydın olur ki, XXI əsrin çağırışlarına cavab verən müasir təhsil modelinin formalaşdırılması və buna uyğun monitoring sisteminin yaradılması zəruridir. Təhsilin keyfiyyətinin monitoringi zamanı müxtəlif yanaşmalar nəzərdən keçirilməli və xüsusilə yeni elmi və innovativ metodların tətbiqi əsas əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda təhsilin dünya təhsil sisteminə, xüsusən ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası prosesini, Bolonya Bəyannaməsinin tələblərinin yerinə yetirilməsi sahəsində işləri sürətləndirmək məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin Avropa ali təhsil məkanına inteqrasiyası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 31 yanvar 2008-ci il tarixli sərəncam imzalanmışdır. Prezident İlham Əliyev demişdir: “Biz iqtisadi potensialımızı intellekt kapitalına çevirməliyik. Hər bir ölkənin intellektual potensialı isə təhsil ocaqlarında yaradılır” [3, 448].

Azərbaycanın təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiyası bir sıra strateji tədbirləri nəzərdə tutur. Bunlara Bolonya prinsiplərinin həyata keçirilməsi, fasiləsiz təhsil sisteminin qurulması, təhsil idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, professor-müəllim heyətinin peşəkar hazırlığının gücləndirilməsi və kadr potensialının yenilənməsi daxildir. Eyni zamanda, təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar Dövlət Strategiyasının və mövcud dövlət təhsil standartlarının tələblərinə uyğun olmalı, elmin və texnologiyanın son nailiyyətləri təhsil prosesinə inteqrasiya edilməlidir. Bu yanaşmalar, nəticə etibarilə, təhsil sisteminin keyfiyyətini yüksəltmək, tələbələrin praktiki və nəzəri biliklərini inkişaf etdirmək və ölkəni beynəlxalq təhsil standartlarına uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Məhz buna görə də Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarının başlıca məqsədi milli təhsil sistemini dünya standartları çərçivəsində inkişaf etdirmək, onun keyfiyyət göstəricilərini beynəlxalq meyarlarla uyğunlaşdırmaq və ölkəni qabaqcıl dövlətlərin sırasında qərarlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədin reallaşdırılması üçün ilk növbədə, müasir dünyanın sivil ölkələrinin təhsil təcrübələrinin sistemli şəkildə öyrənilməsi, onların ümumiləşdirilməsi və milli təhsil mühitinə ən faydalı elementlərin tətbiqi xüsusi zərurət kimi meydana çıxır.

Son illərdə bu istiqamətdə Azərbaycanda bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsi, ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər əsasında pedaqoji təcrübə mübadilələrinin təşkili, qabaqcıl ölkələrin təhsil müəssisələrinə səfərlərin reallaşdırılması, beynəlxalq layihələrdə iştirak və birgə proqramların icrası bu prosesin əsas məzmununu təşkil edir. Bütün bu tədbirlər, əslində, Azərbaycanın təhsil sistemini dünya təhsil məkanına inteqrasiya etmək, ölkənin insan kapitalını gücləndirmək və gələcək inkişaf üçün möhkəm intellektual baza formalaşdırmaq məqsədlərinə xidmət edir. Müasir dövrdə pedaqoji təhsil sistemi hər bir dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının, mədəni tərəqqisinin və intellektual potensialının formalaşdırılmasında aparıcı rol oynayır.

Azərbaycan və Bolqarıstanın pedaqoji təhsilin təşkilində müxtəlif tarixi, siyasi və sosial-iqtisadi inkişaf mərhələlərindən keçmişlər. Hər iki regionda pedaqoji kadr hazırlığının əsas prinsipləri müxtəlif ictimai-siyasi dövrlərin təsiri altında formalaşmış, təhsil sisteminə dair islahatlar aparılmış və müasir çağırışlara uyğun yenidənqurma tədbirləri həyata keçirilmişdir.

Son onillikdə Bolqarıstanda sosial və demografik mühit, qarşılıqlı təsir göstərən müxtəlif amillər və proseslərin yaratdığı spesifik xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Bolqarıstanın Avropa İttifaqına üzv olması əmək bazarının genişləndirilməsində, sərhədsiz təhsil imkanlarının yaranmasında və ənənəvi Bolqarıstan təhsil modelində Avropa dəyərlərinin tətbiqində – müsbət təsirlər göstərmişdir. Bu gün Bolqarıstanda ali təhsil bir neçə rəhbər prinsipə əsaslanır. Təhsil məcburi deyil, dövlət və ya özəl ali təhsil müəssisəsində seçdiyi sahədə ixtisaslarını artırmaq istəyən və imkanı olan hər kəs üçün açıqdır. Ali təhsil müstəqildir, ideologiyalardan, dinlərdən və siyasi təlimlərdən asılı olmayaraq, cinsi, yaşı, irqi, etnik mənsubiyyəti, sosial mənşəyi, milliyyəti və hər hansı imtiyazına görə ayrı-seçkilik etmir. Bolqarıstanda pedaqoji təhsil sistemi, tarixi inkişaf mərhələlərinə əsaslanaraq formalaşmış və son illərdə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Elmin və təhsilin dinamik inkişafı həm universitetlər, həm də onların akademik kadrları qarşısında tələblər qoyur. Bu yeni ehtiyaclara cavab olaraq qanunvericilik bütün prosesin keyfiyyətinə zəmanət verən və təmin edən müvafiq hüquq normalarını tətbiq etməli oldu. Universitetlər tədricən öz rollarını dəyişdirdilər və təhsil, tədqiqat və biznes arasında qarşılıqlı əlaqədə daha fəal iştirak edirlər. Ali təhsil müəssisələri qlobal və Avropa iqtisadi məkanında baş verən qlobal dəyişikliklərdən irəli gələn yeni tələblərlə üzləşirlər.

Ali təhsil Bolqarıstanda məcburi deyil və yalnız akkreditasiya olunmuş ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilir. Bu müəssisələrə universitetlər, institutlar, kolleclər, ixtisaslaşdırılmış ali təhsil müəssisələri və diplom və elmi dərəcə verən elmi-tədqiqat təşkilatları daxildir. Tələbələr üç illik kollec təhsilini başa vurduqdan sonra “Peşəkar Bakalavr” dərəcəsi almaq imkanına malikdirlər. Bakalavr dərəcəsi universitetlərdə, kolleclərdə və ya ixtisaslaşdırılmış ali təhsil müəssisələrində dörd illik təhsil proqramını uğurla başa vuran tələbələrə verilir. Magistr dərəcəsi isə müxtəlif şərtlərdən asılı olaraq verilir: orta təhsili (məsələn, hüquq, beynəlxalq münasibətlər) başa vurduqdan beş il sonra, “Peşəkar bakalavr” dərəcəsinə aldıqdan iki il sonra və ya bakalavr dərəcəsinə tamamladıqdan bir il sonra universitet və ya ixtisaslaşdırılmış ali təhsil müəssisəsi tərəfindən təqdim olunur. Bolqarıstanda ali təhsil sistemi tələbələrin mərhələli inkişafına və peşəkar bacarıqların artırılmasına imkan yaradır, elmi hazırlığın və akademik ixtisaslaşmanın yüksəldilməsini prioritet hesab edir [1, 96].

Son illərdə Bolqarıstan pedaqoji təhsilin inkişafında bir sıra reformalar həyata keçirilmişdir. Bu reformalar arasında müəllimlərin peşə səriştələrinin yüksəldilməsi, keyfiyyətli təlim mühitinin təşkili üçün sertifikat proqramları, ixtisasartırma kursları və beynəlxalq əməkdaşlıq layihələri diqqət

çəkir. Təhsil siyasətçiləri və pedaqoji ekspertlər, müəllim hazırlığının keyfiyyətini yüksəltmək üçün təhsil proqramlarının praktik yönümlü olmasını prioritet hesab edir.

Bolqarıstanda pedaqoji təhsilin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri, tədris metodlarının innovativ yanaşmalarla zənginləşdirilməsidir. Rəqəmsal texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası imkanlarının genişləndirilməsi, müəllimlərin müasir tədris metodlarına uyğunlaşması üçün vacib addımlardır. Bununla yanaşı, pedaqoji təhsil sahəsində akademik tədqiqatların təşviqi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış proqramların tətbiqi də əhəmiyyətlidir.

Bolqarıstanda pedaqoji təhsil sistemi, həm tarixi təcrübəyə, həm də müasir təhsil tələblərinə əsaslanaraq inkişaf edir. Sistem, müəllimlərin peşə bacarıqlarını artırmaq və tədris prosesində keyfiyyət standartlarını yüksəltmək üçün müxtəlif proqram və reformalar həyata keçirir. Bu baxımdan, pedaqoji təhsilin davamlı təkmilləşdirilməsi, həm ölkə daxilində təhsil sisteminin səmərəliliyini artırır, həm də beynəlxalq təhsil standartlarına uyğunluğu təmin edir [1, 23].

Azərbaycan və Bolqarıstanın pedaqoji təhsil sistemlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki ölkə müxtəlif tarixi və sosial-siyasi inkişaf yollarından keçmiş olsa da, müasir dövrdə qarşılaşdıqları çağırışlar və prioritet istiqamətlər əhəmiyyətli dərəcədə oxşardır. Hər iki ölkədə müəllim hazırlığı sisteminin əsas məqsədi pedaqoji bilik və bacarıqların yüksək səviyyədə təmin olunması, tədris keyfiyyətinin artırılması və təhsilin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır. Eyni zamanda, müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası, müəllimlərin peşəkar inkişafının davamlı təmin olunması və tədris proqramlarının praktik yönümlü olması prioritet sahələr kimi qəbul edilir. Bununla yanaşı, hər iki ölkədə pedaqoji tədqiqatların təşviqi, təhsil sisteminin elmi əsaslarla modernləşdirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir. Nəticədə, Azərbaycan və Bolqarıstan pedaqoji təhsil sistemləri, fərqli tarixi və mədəni kontekstlərə malik olsalar da, müasir təhsil tələblərinə cavab verən inkişaf strategiyaları ilə bir-birinə yaxınlaşır. Bu isə pedaqoji təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın, təcrübə mübadiləsinin və birgə layihələrin reallaşdırılmasının zəruriliyini ortaya qoyur.

Ədəbiyyat

1. Georgieva, T. Bolqarıstanda Ali Təhsilin İnnovativ Ekosistemi: “Ali təhsildə tədris, öyrənmə və keyfiyyət – 2011” səkkizinci beynəlxalq elmi-praktik konfransın hesabatı, Sofiya 2011, 126 s.
2. Mahmudov M. Bolonya prosesi. Problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2010. 220 s.
3. Mahmudov M. Dünyada təhsil sistemləri, Bakı: Mütərcim, 2014., 480 s.

III BÖLMƏ
BALKAN XALQLARININ DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI

İKİ DÜNYANIN KÖRPÜSÜ: DRİNA ÜZƏRİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRBİN VƏHDƏTİ

Naidə MƏMMƏDXANOVA

filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Ədəbiyyat nəzəriyyəsi kafedrasının müdiri
Azərbaycan, Bakı
nanasaf@gmail.com

Xülasə

İvo Andriç – tarixi, mədəniyyəti, mifologiyayı və taleyi birləşdirən bədii-fəlsəfi yaradıcılığı ilə seçilən görkəmli yazıçıdır. Onun əsərləri təkcə Yuqoslaviya gerçəkliyini deyil, həm də insan varlığının ümumbəşəri suallarını əks etdirir. İvo Andriçin “Drina üzərində körpü” (1945) romanı Bosniya və Herseqovinanın təxminən dörd əsrlik tarixini – Osmanlı dövründən Avstriya – Macarıstan dövrünə qədər olan zaman kəsiyini əhatə edir. Əsərdə hadisələr əsasən Vişeqrad şəhəri və Drina çayı üzərindəki məşhur daş körpü ətrafında cərəyan edir. Bu körpü davamlılığın, yaddaşın və insan talelərinin qovuşma mərkəz simvoluna çevrilir.

Açar sözlər: körpü, tarixi yaddaş, çoxmillətli mühit, Balkanlar, simvol

BRIDGE BETWEEN TWO WORLDS: THE UNITY OF EAST AND WEST ON THE DRINA

Summary

Ivo Andrić is an outstanding writer and philosopher whose work represents a synthesis of history, culture, myth, and fate. His writings reveal not only the Yugoslav reality but also universal questions of human existence. Ivo Andrić's novel *The Bridge on the Drina* (1945) spans nearly four centuries of the history of Bosnia and Herzegovina – from the Ottoman era to the Austro – Hungarian period – focusing on the town of Višegrad and its famous stone bridge over the Drina River. This bridge becomes a symbol of resilience, memory, and the intersections of human destinies.

Keywords: bridge, historical, memory, multinational environment, the Balkans, symbol

İvo Andriç 1892-ci ildə Bosniyada, xorvat mənşəli katolik ailəsində anadan olmuşdur. O, çoxmillətli mühitdə yaşayıb yaratmışdır. Serblər, xorvatlar, bosniyalılar, müsəlmanlar, avstriyalılar onun uşaqlığından ətrafında olmuşdur. O, yalnız yazıçı deyil, həm də diplomat idi və bu, ona Avropadakı siyasi və mədəni prosesləri daha dərinlən anlamağa imkan verirdi. İvo Andriç Nobel mükafatı (1961) laureatı olan görkəmli yuqoslav yazıçısıdır. Onun yaradıcılığı Balkan regionunun mürəkkəb taleyinin bədii ifadəsinə çevrilmişdir. O, sözün bədii gücünü dərin tarixi yaddaşla birləşdirməyə nail olmuş, insanların taleyini bütöv bir xalqın metaforasına çevirmişdir.

Andriç Balkanların, xüsusilə də Bosniyanın tarixi taleyinə, onun çoxmillətli quruluşuna və serblər, xorvatlar, bosniyalı müsəlmanlar arasındakı mürəkkəb münasibətlərə diqqət yetirmişdir. O, tarixin, hakimiyyətin və dinin insanların taleyinə təsirini araşdırmış və təsvir etmişdir. Onun romanları sadəcə bədii əsərlər deyil, zaman, hakimiyyət və dözümlülük haqqında fəlsəfi düşüncələrdir. Tarix əsərlərində sadəcə fon deyil, eyni zamanda hadisələrin fəal iştirakçısıdır. Yazıçı xalqlar arasındakı münasibətlərə, dini və mədəni parçalanmaya, dəyişikliklər və münaqişələr şəraitində bir yerdə yaşamaq cəhdlərinə xüsusi diqqət yetirir. Andriç üçün Balkanlar Şərqlə Qərbin, keçmişlə bu günün qovuşduğu məkandır. Onun yazı üslubu qeyri-adidir: tarixilik və psixologiyayı birləşdirən dərin fəlsəfi üslubu

oxucunu ilk səhifələrdən heyran edir. O, sadəcə hadisələrdən yox, insanın daxili aləmindən, fərdin tarixlə qarşıdurmasından yazır.

Onun əsərləri təkcə keçmişdən bəhs etmir. Onlar ümumbəşəridir, insan taleyi, zamanın faciəsi və tarixi kaosda fərdin sağ qalması haqqındadır. Bir çox əsərlərində əsas mövzu səbr, dözümlülük və çətinliklər qarşısında ləyaqətli susqunluqdur. O, ənənəvi mənada qəhrəmanları yox, zəngin daxili dünyası olan sadə insanları göstərir. Andriçin həyatında həlledici məqamlardan biri 1941-1945-ci illərdə müharibə zamanı uzun müddət təcrid olunmasıdır. Bu dövrdə onun üç əsas əsəri yaranmışdır: “Drina körpüsü”, “Travnik salnaməsi” və “Xanım”. Bu əsərlərin hamısı 1945-ci ildə çap olunmuş və bu, bədii ədəbiyyat tarixində misilsiz nailiyyət sayılır. “Travnik salnaməsi”ndə diplomatiya və mədəni uyğunsuzluq mövzusu açılır. Roman 1807-1814-cü illəri əhatə edir, həmin dövrdə Travnikdə (Bosniya vilayətinin paytaxtı) eyni vaxtda Fransa və Avstriya nümayəndələri olur. Onların baxışları vasitəsilə Andriç Avropa Qərbi ilə Şərqi arasında anlaşılmazlığın mümkünsüzlüyünü göstərir: “Onlar bizimlə yaşadılar, amma heç vaxt bizimlə olmadılar. Biz onlar üçün bir sirrik, onlar isə bizim üçün təhlükə” [3, 131]. Roman sivilizasiyalararası anlaşılmazlığın metaforasıdır. Burada Şərq və Qərb paralel reallıqlarda mövcuddur. “Xanım” əsəri Sarayevo və Belqradda sosial-siyasi dəyişikliklər fonunda var-dövlət toplamaq və yararlanmaq ideyası ilə yaşayan Militsa adlı qadın haqqında psixoloji povestdir. Andriç burada ilk dəfə daxili zorakılıq, başqa sözlə desək, soyuqqanlılıq, haqq-hesab, susqunluq vasitəsilə baş verən hakimiyyət formasını gündəmə gətirir. “Susqunluq onun silahı, intiqam və müdafiə üsulu idi” [4, 98].

“Lənətlənmiş həyat” povestində Andriç hakimiyyət, tale, həqiqət və illüziya haqqında fəlsəfi düşüncə yaradır. İstanbul zindanının məkanı bütün dünyanı simvollaşdırır, burada hər bir hekayənin arxasında insan təbiəti haqqında düşüncə gizlənir. “Anlayıb, acıyıb və bağışlana bilən mümkün olan hər şey insandır.” [5, 61].

İvo Andriçin ən məşhur əsəri – “Drina körpüsü”dür. (*Na Drini ćuprija*, azərbaycancaya tərcümə: Cəlil Nağıyev). Bu roman sadəcə tarixi hekayə deyil, Balkanların, insanların və zamanın taleyi haqqında dərin fəlsəfi düşüncələrdir. Əsərin mərkəzindəki Vişeqraddakı daş körpü memarlıqdan kənara çıxaraq simvolik mənə daşıyır. Körpünün taleyi vasitəsilə Andriç göstərir ki, dünya dəyişir, imperiyalar süqut edir, insanlar əzab çəkir və ümid edirlər, lakin keçmişlə gələcəyi birləşdirən şeylər qalır.

Körpü - ədəbiyyat və yaddaşın simvoludur. XVI əsrdə Məhmət paşanın əmri ilə tikilən bu körpü yüzillərlə ayaqda qalır və çoxsaylı hadisələrin, müharibələrin, hakimiyyət dəyişikliyinə, ehtiras və əzabların səssiz şahidi olur. Körpü nəsilləri adlayır və ətrafında yaşayan insanların tale yüklərini sanki özünə hopdurur. Bu, bizə tarixi yaddaşın əhəmiyyətini xatırladır, çünki o, bu günü anlamağa və keçmişin səhvlərini təkrarlamamağa kömək edir. Körpünün tikintisi XVI əsrə təsadüf edir. Keçmişdə bosniyalı xristian olmuş, sonradan islamı qəbul etmiş Türk vəziri Məhmət Paşa Sokollu doğma torpağında – Vişeqradda möhtəşəm bir körpü tikilməsini əmr edir. Tikinti bir neçə il çəkir, onu yerli əfsanələr, qorxular və qurbanlar müşayiət edir. Körpü Şərq və Qərbin, köhnə və yeni dünyanın birləşməsinə təcəssüm etdirir. Körpü şəhər həyatının mərkəzinə çevrilir. Onun üzərində insanlar görüşür, ticarət edir, söhbətləşir, sevir və ayrılır. Müxtəlif personajların – müsəlmanlar, serblər, yəhudilər və başqalarının təsviri vasitəsilə Andriç körpünün müharibələr, üsyanlar, epidemiyalar və hakimiyyət dəyişikliyi fonunda insan talelərinin səssiz şahidi olduğunu göstərir.

Yeni mərhələ 1878-ci ildə avstriyalıların gəlişi ilə başlayır. Həyat dəyişir, şəhər modernləşir, dəmir yolu, məktəb yaranır. Köhnə adətlər yeni cərəyanlarla toqquşur. Körpü isə hələ də yerində qalır, lakin daha çox siyasi hadisələrin və toqquşmaların səhnəsinə çevrilir. Ən son, taleyüklü mərhələ Birinci Dünya Müharibəsi dövrüdür (XX əsrin əvvəlləri). 1914-cü ildə körpü üzərində faciə baş verir. Serb yeniyetmə Gavrilo Prinsip avstriyalı Arxidükü öldürür. Müharibə başlayır. Körpü qismən dağıdılır, əvvəlki həyat da onunla birlikdə. Körpü, eyni zamanda, Balkanlarda bir arada mövcud olan müxtəlif mədəniyyət və dinləri Şərqlə Qərbi birləşdirən simvoldur. O, fiziki olaraq Drina çayının sahillərini, mənəvi cəhətdən isə fərqli ənənə, baxış və inanca malik insanları birləşdirir. Fərqlilik və münaqişələrə baxmayaraq, körpü xalqlar arasında dialoq və qarşılıqlı anlaşma zərurətini xatırladır. Körpü - ədəbiyyatın simvolu və tarixə şahid olan səssiz varlıqdır. İnsanlar gəlir və gedir, körpü isə hər şeyi görür və yadda saxlayır. “Nə olubsa keçəcək, nə olacaqsə o da keçəcək. Yalnız körpü qalacaq” [1, 200]. Lakin körpünün

tikintisi də qurbanlar və əzablarla bağlıdır. Körpünün təməlində divara hörülmüş uşaqlar haqqında əfsanələr və fəhlələrin ağır zəhməti göstərir ki, gözəllik və ucalıq çox vaxt ağrı üzərində qurulur. Bu məqam körpünün Balkan regionunun mürəkkəb və faciəli tarixini simvollaşdırır – burada sülh və zorakılıq bir-biri ilə yanaşı gedir. “Heç nə əvvəlki kimi qalmır. Yalnız körpü dayanır və elə bil ki, hərəkətsizdir, amma o da dəyişən dünyanın bir hissəsidir.” [1, 215].

Körpü dəyişməzlik simvoludur, lakin o da zamanın və taleyin təsirinə məruz qalır. XX əsrin sınaqlarına, dağıntı və müharibələrə tab gətirmir. Bu da göstərir ki, heç nə əbədi deyil və ətrafdakı dünya daim dəyişir. Eyni zamanda, körpü yenə də həyatın mərkəzində qalır. İnsanlar burada görüşür, iş görür, sevir və ümidlə yaşayırlar. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, körpü insanın ümid və birliyə can atmasının obrazıdır.

Beləliklə, İvo Andriçin “Drina körpüsü” romanındakı körpü obrazı – tarix, xalqların birliyi, insan yaddaşı, izzət və ümidin çoxqatlı simvoludur. Bu obraz zamanın fasiləsizliyi, dünyanın kövrəkliyi və gələcək nəsillər üçün tarixi yaddaşın qorunmasının vacibliyi haqqında düşünməyə vadar edir. Körpünün dəyişməzliyi və insanların dəyişkənliyi vasitəsilə Andriç Balkanların taleyi, xalqlar arasındakı mürəkkəb münasibətlər və tarixin dövr etməsi haqqında düşünür.

İvo Andriç yalnız Balkanlar haqqında yox, bütün bəşəriyyət haqqında danışan yazıçıdır. Onun əsərləri tarixi yaddaşın qorunması, başqa xalqların mədəniyyətinə hörmət, əzabda mənanın tapılması və ən çətin şəraitdə belə insan ləyaqətinin qorunması kimi dəyərləri təbliğ edir. Onun yaradıcılığı bu gün də aktual olaraq qalır, çünki bəşəriyyət yenidən qarşılıqlı anlaşma yolu axtarır.

Ədəbiyyat

1. İvo Andriç .Drina körpüsü: roman / İ. Andriç; serb dilindən tərc. C. Nağıyev; red.: Y. Əliyev, N. H. Əbdülrəhmanlı. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 2019. – 432 s.
2. Андрич И. *Мост на Дрине*. – М.: Художественная литература, 1974. – 432 с.
3. Андрич И. *Травницкая хроника*. – М.: Художественная литература, 1976. – 416 с.
4. Андрич И. *Госпожа*. – М.: Прогресс, 1982. – 278 с.
5. Андрич И. *Проклятый двор*. – М.: Радуга, 1989. – 144 с.
6. Малешевич Б. *Андрич и судьба Балкан*. – Белград: Нолит, 1985. – 342 с.

GÖÇ-KİMLİK-AİDİYET EKSENİNDE BİR ŞAİR: İLHAMİ EMİN

Ayten ABBASOVA

Doktor

Bakü Avrasya Üniversitesi (BAÜ)

Azerbaycan, Bakü

ayten.abbasova@list.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3799-8794>

Özet

Balkanlarda yaşanan göç olgusu, hem tarihsel süreçte bölgenin demografik yapısını şekillendirmiş, hem de Balkan Türk şiirinde önemli bir tema olarak yerini almıştır. Göç ve göçün yarattığı sarsıntılar, Makedonya Türk şiirinde de ayrılık, özlem, milli kimlik, vatan hasreti, yalnızlık, terkedilmişlik gibi temaların daha çok işlenmesine sebep olmuştur. Makedonya Türk şiirinde göç temasının hem bireysel hem de toplumsal travma olarak ifadesini İlhami Emin'in (1931-2020) şiirlerinde de görebiliriz. Şair bir çok şiirinde göç ve göçün yarattığı sarsıntılara, bıraktığı izlere, getirdiği ruhsal sorunlara değinmiştir. Daha küçükken, ailesi Türkiye'ye göç eder, bu sebepten göç şairin algısında hem de annesizliktir. Emin, annesine büyük özlem duymaktadır, yerini kimsenin dolduramayacağı kişiden uzakta olmasına sebep yine de göçtür. Şair, yaşanılmışın ve yaratıcılığının karışımı olan şiirlerinde acıları, gönlüne yerleşen bu tarifsiz hüznü, kendi öz topraklarında yabancı kalmayı, eski günlere özlemini dile getirmektedir.

Anahtar kelimeler: *İlhami Emin, şiir, göç, milli kimlik, özlem, aidiyet*

A POET ON THE MIGRATION-IDENTITY-BELONGING AXIS: ILHAMI EMİN

Abstract

The phenomenon of migration in the Balkans has historically shaped the demographic structure of the region and has become a significant theme in Balkan Turkish poetry. Migration and the resulting traumas have led to a greater emphasis on themes such as separation, longing, national identity, homesickness, loneliness, and abandonment in Macedonian Turkish poetry. The theme of migration, both as an individual and a social trauma, is expressed in literary terms in the poems of İlhami Emin (1931-2020). In many of his poems, the poet touches upon the traumas it creates, the scars it leaves, and the psychological problems it engenders. When he was a child, his family emigrated to Türkiye, and thus, migration, in the poet's perception, signifies both motherlessness and the absence of a mother. Emin deeply longs for his mother, and yet, migration is the reason he feels so far away from someone whose place no one can replace. In his poems, which are a mixture of experience and creativity, the poet expresses his pain, the indescribable sadness that has settled in his heart, the feeling of being a stranger in his own land, and his longing for the old days.

Keywords: *Ilhami Emin, poetry, migration, national identity, longing, belonging.*

Giriş

Tarihen Türklerin yoğun olarak yaşadığı Balkanlarda Osmanlı hakimiyetinin kurulmasından sonra ilim, bilim, sanat ve kültür alanında büyük gelişmeler gözlemlenmektedir. Balkan şehirlerinin Osmanlı uygarlığı doğrultusunda gelişmesi sürecinde Balkan asıllı şair ve yazarlar Türk yazı dilini başarıyla kullanabilmekte idiler. Mustafa İsen'in "Tezkirelere göre Osmanlı Kültür Coğrafyası" adlı kitabında verdiği bilgiye göre, Osmanlı şair kadrosunun üçte bire yakın bölümü Balkan şehirlerinde doğup

büyüyenlerden oluşmaktadır. Şair tezkirelerinin verdiği bilgilere göre, Osmanlı döneminde yaşayan 85 şair bugünkü Bulgaristan sınırları içinde doğmuştur. Balkan bozgunlarından sonra bu topraklardaki Türklerin yaşadıkları çeşitli sıkıntılar edebiyatın da önemli konusu olmuştur. “Özellikle Türk aydınlarının ana yurt Türkiye’ye göçleri, bölgedeki edebiyat açısından bir kan kaybıydı. Kaldı ki, yeni yönetimlerin bölgede kalanlara hoş görüsüz davranışları başka bir sıkıntıydı. Bununla birlikte Türkçe, Balkanlarda yaşamaya devam etti. Zaman oldu konuşma dili olarak bile yasak edildi, zaman oldu imkan buldu yazı dilinde ifade edildi, ama asırlardan aldığı gücü sayesinde yine de ayakta kalmayı başardı.” [12; 72]

Çeşitli siyasi nedenlerden dolayı, 1941 yılında Makedonya’da, Türklerin yaşadığı zor koşullara karşı bir araya gelen aydınlar tarafından kurulan, bölgedeki Türklerin milli ve dini varlıklarını korumak ve yaşatmayı ilke edinen Yücel Teşkilatı ile ilgili davanın ortaya çıkması, haksız yere yargılanan Üsküplü Türk aydınların idam edilmesi, bu sebeple de göçün yeniden gündeme gelmesi Balkanlarda, özellikle de Makedonya’da edebiyatın bir süre duraksamasına neden olmuştur.

1945’ten sonra Makedonya, ülkedeki diğer azınlıklar gibi Türklere de bazı haklar tanıdı. Nitekim, Türkçe okullar, radyo ve televizyon yayınlarının olması diğer taraftan burada Türkçe oluşan edebiyatın gelişimine de iyi anlamda etkisini gösterdi. 1944’ten beri Üsküp’te halen dahil yayınlanmaya devam eden “Birlik” gazetesinin yanı sıra “Yeni Kadın”, “Pioner” gazeteleri, “Sesler” kültür ve sanat dergisi, “Sevinç” ve “Tomurcuk” adlı çocuk dergilerinin edebi ortamın oluşmasında ciddi rölu oldu. “Tanınan hakların, sınırlı da olsa sağlanan şart ve imkânların, Makedonya’da yaşayan Türkleri, daha ziyade de Türk aydınlarını hazırlıksız yakalamasına rağmen, kısa sürede görülen bu hareketlenme, Çağdaş Makedonya Türk Edebiyatı’nın, önüne geçilemez bir gelişim sürecine girdiğini iyice göstermektedir.” [13; 223]

Önce Sırbistan Krallığı ve daha sonra da Yugoslavya sınırları içinde varlığını sürdüren, Yugoslavya’yı meydana getiren altı cumhuriyetten biri olan Makedonya 8 Eylül 1991 tarihinde bu yapıdan ayrılarak kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Nüfusu 2 milyon olan Makedonya’nın hâlâ önemli Türk kültür merkezleri olarak kalan Üsküp, Kalkandelen, Gostivar, Kocacık, Ohri, Manastır şehirlerinde Türkler göçlere rağmen bu gün de Makedon ve Arnavutlardan sonra üçüncü kalabalık etnik grup olarak varlıklarını sürdürmektedirler. İkinci Dünya savaşıdan sonra Makedonya’da Türkçe ilkokul ve ortaokullarda resmen okutulmaya başlandı. Üsküp Üniversitesinde Türkçe bölümünün açılması eğitimde yeni bir dönemin başladığının en bariz göstergesidir. Dergi ve gazetelerin etrafında kısa zamanda yerli Türk şair ve yazarlarının yetişmesi sağlandı. Bu yayın organlarında çok sayıda yerli şair ve yazarların şiir, öykü ve derlemeleri yayınlanmıştır. Hüseyin Süleyman, Şükrü Ramo, Abdülfettah Rauf, Mahmut Kıratlı, Necati Zekerya, Fahri Kaya, Nüsret Dişo, İlhami Emin, Enver Tuzcu, Recep Murat Bugariç, Sabit Yusuf, Fahri Ali, Suat Engüllü bunlardan en önde gelenlerdir. “Çağdaş Makedonya Türk Edebiyatı’nda görülen “dilde özleşme akımında” Nüsret Dişo Ülkü, İlhami Emin ve Necati Zekeriya’nın başı çektikleri bilinmektedir. Onların etkisiyle 70’li yıllarda “edebiyat sahnesine” çıkan genç edebiyatçılar da bu “akımın” içinde yer aldılar.” [13; 220]

“Hayatında dört tarihi dönem, dört idari sistem yer almış, mücadelesini Türk tarihi, kültürü uğrunda yürütmüş”, “Balkan Türklüğünün asırlık kültür çınarı” (İhsan Kurt) İlhami Emin 1931 yılında Doğu Makedonya’nın Radoviş adlı kasabasında geleneklerine bağlı bir ailenin dördüncü ve en küçük çocuğu olarak dünyaya göz açmış, çocukluğunu da bu köyde geçirmiştir. Hayat şartları, dönemin zorlukları, İkinci Dünya savaşının başlaması onun yaşından daha erken olgunlaşmasına sebep olmuştur. Eğitiminin yanı sıra çeşitli işlerde çalışmış, Bulgar gazetelerini sattığı dönemde elinde arta kalanları okuyarak Bulgarca’yı öğrenmiş, yeni bilgi almak isteğini ve azmini hiç kaybetmemiştir. 1944 yılının sonlarında Radoviş’te, ilk Makedon okullarının yanı sıra, Türkçe okullar da açılır. Türk çocukları için birinci sınıf açıldığı yılda Emin, kaydını beşinci sınıfa yaptırır. Kısa bir zaman içinde Makedonca’yı öğrenir. Yabancı dil olarak da Rusçanın öğretilmesi, daha sonra Rusça öğretmeni Sinidski’den özel ders alması şaire Rus yazarların eserlerini orijinalden okuma fırsatı kazandırır. Eğitim yıllarını hatırlarken dönemin politik gelişmelerinin onun eğitimine etkisini de belirtmeden geçmez. “Beni Bulgar okuluna kilise öğrenci korosuna katılmak şartı ile kabul etmişlerdi. Babam, hem kunduracı, hem hocaydı, ancak Melami de olduğundan, haç çıkarmamak şartıyla koroya katılmama razı oldu. Böylece dördüncü sınıfı Bulgarca okumak üzereyken, Kasım 1944’te Bulgarlar Makedonyayı terkettiler. İkinci Dünya Savaşından

bana miras kalan Bulgarcam oldu.” [8; 52] Dedelerinin Melamilik ve Bektaşilik bağlılıkları onun dünyaya bakışının oluşmasında az etkisiz olmamıştır. Babasının da şair olduğunu hatıralarında yazan İlhami Emin ondan da etkilendiğini belirtir. İlk ve orta eğitimini burada tamamladıktan sonra yüksek öğretimine Üsküp Yüksek Pedagoji Akademisi'nde devam etmiş, ilkokulda bir süre öğretmenlik yapmıştır. "Nova Makedonya" gazetesinde gazeteciliğe başlayan Emin bir süre sonra Yugoslavya Türklerinin geçmişi, gelenekleri, edebiyatı, sanatları ile ilgili haber ve yazılara yer veren "Birlik" Gazetesi'ne geçmiştir. Daha sonra "Sesler" Aylık Toplum Sanat Dergisi'nin ilk yayın yönetmenliğini yapmış ve 1973 yılına kadar Üsküp Radyosu Türkçe Yayınlar Sorumlusu görevini icra etmiştir. Makedonya Türk Edebiyatının büyük şairi Necati Zekeriya'nın görevden alınmasından sonra "Birlik" Gazetesi baş yazar yardımcısı görevini icra eder. 1978'de Üsküp Halklar Tiyatrosu Genel Müdürlüğü'ne seçilir, 1982 yılında Kültür Bakanı Yardımcılığı görevine atanır ve emekli oluncaya kadar bu görevde kalır.

Edebiyata şiirle giren İlhami Emin'in ilk Türkçe kitabı olan “Gülkılıç” 1970'de Türkiye'de yayımlanmış ve şairin kısa sürede tanınmasına sebep olmuştur. Kişisel duygularıyla yola çıkıp, topluma ve insan sevgisine yönelen şairin beşi çocuk kitabı olmak üzere, toplam yirmi bir şiir kitabı yayımlanmıştır. Şiir yazmakla yetinmeyen İlhami Emin'in “Leylek Padişah”, “Şöhret veya Yalnızlık”, “Yabancılar”, “Nasrettin” ve “Siyah Kalem” adlı oyunları sahnelenmiş, Türk şair ve yazarlarının eserlerini Makedonca'ya çeviriler yaparak Türk edebiyatının bölgede tanınmasına büyük katkı sağlamıştır. “Yürüyen Duvar” (2008) adlı romanı Makedonya'da “Yılın En İyi Romanı” ödülüne layık görülmüştür. “Yaşamış olduğu topraklarda sadece fırsat bulduğunda değil, aynı zamanda fırsatlar da yaratarak Türklüğe, Türk diline ve edebiyatına, Türk kültürüne hizmet etmeyi hayatının bir amacı haline getirmiş” [10; 76] büyük şair İlhami Emin 28 Nisan 2020'de Üsküp'te vefat etmiştir.

Balkan Savaşları ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması, Balkanlardaki Türk nüfusunun güvenliğini tehdit etti ve dönemin politik olayları göçlerin gerçekleşmesini kaçınılmaz bir duruma getirdi. Balkanlarda yaşayan Türklerin tarih boyunca yaşadıkları çeşitli olaylar sırasında göçler, sosyal ve ekonomik anlamda hayatlarına en ciddi etki edeni olmuştur. “Önce Balkanlara akın akın gelerek buraları vatanlaştıranlar tarihin ve talihin bir cilvesi olarak yeni bir göçü, geri dönüşü hicret olarak yaşamışlardır. Balkanlardan Türkiye'ye göç, hem bir felaket hem de felaketten kaçıştır. Balkan acısı dediğimiz bu umuda kaçış sürecindeki göçler şu dönemlere ayrılmaktadır: İlk dönem göçleri – 1877/1878 Osmanlı – Rus Savaşı öncesi yapılan göçler; Osmanlı-Rus Savaşının (93 Harbi) sebep olduğu göçler, 1912-1913 Balkan Savaşlarını izleyen göçler, Cumhuriyet dönemi göçleri.” [8; 37]

1953 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Yugoslavya arasında yapılan göç anlaşmaları sonucunda yaklaşık 150 bin kişi Türkiye'ye göç etmiştir. Ancak göçler bununla da sona ermedi. Yugoslavya'nın dağılması ile birlikte Makedonya bağımsız olsa da ülkedeki etnik gerilimler ve ekonomik kriz nedeniyle kapsamlı olmayan küçük ölçekli göçler devam etti. Makedonya'daki göç olgusu, hem tarihsel süreçte bölgenin demografik yapısını şekillendirmiş, hem de Makedonya Türk şiirinde önemli bir tema olarak yerini almıştır. Göç ve göçün yarattığı sarsıntılar, Makedonya Türk şiirinde ayrılık, özlem, milli kimlik, vatan hasreti, yalnızlık, terkedilmişlik gibi temaların daha çok işlenmesine sebep olmuştur. Toplumbilimciler göç olgusunu sosyal açıdan inceleseler de, sanatçılar ise göçün nedenlerine, yaşanan süreçlere ve getirdiği sonuçlara dikkat çekmek için pek çok edebi eserler ortaya koymuşlar. Makedonya Türk şiirinde göç temasının önemli bir yer tuttuğunu ve bu temanın, hem bireysel hem de toplumsal bir travma olarak ifadesini İlhami Emin'in şiirlerinde de görebiliriz. Şair bir çok şiirinde göçün ve göçün yarattığı sarsıntılara, bıraktığı izlere, getirdiği ruhsal sorunlara değinmektedir. İlhami Emin “Yörükçe” şiirinde mensupu olduğu yörüklerin son yüz yılda yaşadıklarını dokunaklı bir dille anlatır. “Yüz kişiden bir benim kalan” mısrası ile yaşanan zorluklardan sağ kalanların az olduğuna vurgu yaparak büyük kayıplara dikkat çeker:

“yörükçe şiiri
yüz kişiydik surlara çıkan
yüz kişiden bir benim kalan
bir de kanlı Bekir

ister inanma ister inan” [4; 6]

“Kök yedik, kemirdik ağaç” dizesi ile yine de yaşanan zor günlere döner, halkının sağ kalma mücadelesini kederle anlatır. Bu zor günlerde yaşam mücadelesi veren yörük kadınlarının sembolü olarak Kara Fatma’ya seslenir. Bu mısralarda “kara” kelimesi ile hem kara göz, kara saç bir kadın, hem de kaderi kötü yazılan, çizgileri ile de hüznü çağrıştıran biri anlatılmaktadır:

“kök yedik kemirdik ağaç
ah kara gözlü kara Fatmam
on yılda ağardı kara saçın
kara Fatmam
on yılda yok oldu kara kaşın
kara Fatmam
on yılda kanadı kara gözün
kara Fatmam
bahçemiz kendinden söndü
hergün birer gül soldu
hergece birer karanfil gömdüm
her sabah birer lale öpdüm...” [4; 8]

Şair daha küçükken ailesi Türkiye’ye göç eder, bu sebepten göç şairin algısında hem de annesizliktir. Bu bakımdan göç daha büyük bir özlem, hasret ve boşluk getirmiştir. Emin, onu emzirip koynunda büyüten annesine büyük özlem duymaktadır, yerini kimsenin dolduramayacağı kişiden uzakta olmasına sebep yine de göçtür.

“anaelli
anasütlü
ayrıca ayrıca
aylıca aylıca
üstelemsiz
ana koynu
süt koyunlu
gül.” [5; 38]

Bu sebepten de şiirlerinde geçmişe özlem, hasret çoğu zaman ön plandadır. “Davulun vuruşu” şiirinde kocaman bir yalnızlık ve sessizlik içinde kendini davulun ağır bir vuruşu gibi hissetmektedir. Çünkü sevdikleri artık yanında değildir. Dedesini, doğup büyüdüğü köy yollarını hatırlar. Çocukluk anıları, koyunların çanı ile birlikde zihninde canlanır. Sevdiklerinden kopmanın yarattığı boşluğun acısı, korku, özlem, sessizlik şiirin bütün dizelerinde hissedilmektedir:

“davulun en ağır vuruşuyum yalnızlıkta en
derin ağlayışı susuz balıkların zurnanın def
ile karışımıyım karanlıkta içimde
çocukluktan dönen çanları koyunların
dedemin köyüne giden yolbaşı pınarlar ağlamada
Oraviça köyü mezarlığında kaldı korkularım beni (18)

“Yalnızlıkta devleşen çocukluk anılarım” mısrası şairin kayıplar yaşamış çocukluğundan kalan anıların ağır bir yüke dönüştüğünü işaret eder. “Pınarlar ağlamada” sözleri ile bu koparılmalara doğanın bile kayıtsız kalmadığına inanmaktadır. Simgelerle dolu şiirin her dizesinde geçmiş, korku, yalnızlık ve

sessizlik sezilmektedir. Şairin çocukluk anılarını işlediği “İçimizdeki Toprak” adlı şiirinde de hasretle, özlemle geriye baktığı çocukluk yıllarını hatırlarken o yıllara şahit olmuş tarlaları hatırlar. “Toprağın iç kokusunda kalmış çocukluğum” dizesinde Türkiye'ye göç eden ailesinin gidişi ile içine düştüğü yalnızlığı tekrar tekrar hatırlar:

“toprağın iç kokusunda kalmış
çocukluğum
toprağın en derinidir
toprağın en tatlısıdır
içimizdeki toprak
içimizdeki sessizlik” [5; 19]

“Terkedilmiş Olan Yörük Köpeklerinin Türküsü” adlı şiirinde ailesinden uzak düşen şair bir taraftan onları bırakıp giden yakınlarına, sevdiklerine sitem eder, onların ne olacağını düşünmeden gidenleri bir bakıma kınar:

“bizi bırakıp gitti sahiplerimiz ardlarına hiç dönmeden
ne vardı acaba gözlerinde o an gözyaşı mı sevinç mi
önemli olan biz onların en sadık dostları kaldık sorulmadan
bizimle ne olacak bize kim bakacak soruları yok gibi” [15]

Hatta şair o kadar kırgındır ki, sahipsiz kaldıkları için kendilerini “köpek” olarak adlandırır. Geride kalanları vefalı olarak nitelendiren şair bütün haksızlıklara rağmen kalanları, zorluğa direnenleri takdir eder. Zorluklara göğüs gerseler de, bir okşayan elin olmaması onları üzen esas etkindir. Bekleyen, tükenen, ama yine de umudunu ve direncini kaybetmeyen şairin bu mısraları vatan sevgisinin ne kadar kuvvetli olduğunu anlatır:

“kaldık elliden çok köy köpeği sahipsiz hem de gereksiz
evlerde kilit ocaklar dumansız pencerelerde yeller
açlığımız bir yana köpek uzun süre yaşar ekmeksiz
ancak bize en ağır düşen yok olan bizi okşayan eller [15]

Ancak sonu olmayan bu bekleyiş, göç edenlerin geriye dönmeyeceklerini bilmek onları çok üzmektedir. Şair hissettiği acıları, gönlüne yerleşen bu tarifsiz hüznü, kendi öz topraklarında yabancı kalmayı, eski günlere özlemini dile getirmektedir. “Gücümüzü kendimize değil sahiplerimize devrettik” dizesi ise şairin çaresizliğini anlatır, bazen de bu yaşananları yazgı olarak görerek kaderi ile bir nevi barışır:

“yalnızlığın en çekilmezi bizimkisi daha kötüsü düşünülemez
gücümüzü kendimize değil sahiplerimize devrettik
hep sevildik diye dedik sahiplerimize asla dokunulmaz
kurtlardan daha kurt olduk çocuklardan dövüldük” [15]

Beklemekten yorulan vücutları iskelete benzeten şair bu hasretin öldükten sonra bile süreceğini dile getirir. Ancak mücadeleci gücü daha kabarıktır, teslim olduğu anda yeniden küllerinden doğacaklarını, “kurtlara karşı kurt olup” yine de köyü kimseye vermeyeceklerini, kükreyerek gidenlere ders vereceklerini şöyle söyler, bu duruşla köylerini terk eden insanlara bir ders vermek istemektedir:

“bekliyoruz beklemelerin boşunalığı vız gelir gözümüze
bekleye bekleye zayıflıya zayıflıya iskelete dönüşür vücudumuz
bu böyle sürerse yarın kimse inanmaz olur sadıklığımızı

bu yüzden öldükten sonra bile beklemekte olur ulumamız
kurtlara karşı kurt oluruz ancak köyümüzü de vermeyiz kolayca
sahipsiz kaldıksa biz hem sahip oluruz hem de bekçi evlere
öldükten sonra dahi vücuda geliriz yeniden dağlarca
kükreriz bu ders olsun diye köylerini tüm terkedenlere” [15]

“Koca yörük” isimli kısa şiirinde de şair göç temasına değinir, geride kalanların yaşadıkları tarifsiz acıyı dile getirir. Şair bu soruna o günün penceresinden bakmakla yetinmez, “otuz dokuz kuşak duyacak acısını” [3; 19] diye anlattığı göçleri yörüklerin üzerine çöken dağ, altından çekilen toprak gibi metaforlarla anlatır:

“üzerime çöktü
gök
altımdan çekildi
toprak
ağlar dağı terk eder iken
koca yörük” [15]

İlhami Emin göç ve göçün getirdiği zorlukları dile getirir de, bunu Balkan Türklerinin varoluşu için tehdit olarak görmemektedir. Çünkü onun düşüncesinde Türk güçlüdür, yenilmezdir. “Gizem Dolu Ergenekon” şiirinde bütün zorluklara, sürgünlere rağmen dünya üzerinden Türk varlığının asla silinmeyeceğine inandığını dile getirir:

“her şeyimi hatta canımı alabilirler
halkımın beni çağıran sesini alamazlar” [6; 34]

Milli kimlik bilincinde olan şair Türkün ne olursa olsun küllerinden yeniden doğacağına, zayıfa yardımcı, düşman karşısında güçlü olan Türkün ezeli ve ebedi olacağına inanmaktadır:

“en yalçın kaya karşısında varız,
topal karıncaya bile yarız,
eridik derken anka misali yeniden doğarız
çünkü kökümüz bengi atamız Tanrıdağı” [6; 8]

“Gültekin” şiirinde Emin yaratılışından beri zorluklara göğüs geren, korku nedir bilmeyen, destansı bir tarih yazmış Türkün gücüne hayranlığını dile getirir:

“otların en kuru suyla yaşadı
ırmakların en susuzlarından içti
boz bir kurt tarafından
kurtarıldı ölümlerden
...
göğü yakın dolaştı hep
dağdan uzaklaşmadı özünden
uzaklaşmasın
diye kurt gecelerini kurtlarla
paylaştı” [5; 137]

Sonuç

Makedonya Türk edebiyatının büyük şairi İlhami Emin'in şiirleri, Balkanlar'dan Türkiye'ye uzanan göç sürecinin bireysel ve toplumsal etkilerini derin bir duyarlılıkla yansıtır. Şair, göçün yarattığı aidiyet bunalımını, geçmişe duyulan özlemi ve yeni bir kimlik inşa etme çabasını dizelerine taşımıştır. Onun şiirlerinde vatan yalnızca bir coğrafya değil, aynı zamanda bellekte ve duygularda yaşatılan kutsal bir anlam kazanır. Bu bağlamda onun şiirleri hem tarihsel bir tanıklık hem de milli kimliğin şiirsel ifadesi olarak oldukça değerlidir.

Kaynakça

1. Çavuşoğlu, H. (2007). "Yugoslavya-Makedonya" Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri. Bilig Dergisi, sayı 41, s.123-154.
2. Emin, İ. (1972). Gülçiçek. Üsküp: Birlik Yayınları.
3. Emin, İ. (1980). Gülev. Üsküp: Birlik Yayınları.
4. Emin, İ. (1984). Yörükçe. Üsküp: Birlik Yayınları.
5. Emin, İ. (1991). Güldeste. Üsküp: Birlik Yayınları.
6. Emin, İ. (2003). Gülyol. Üsküp: Makavey Yayınları.
7. Engüllü, S. (1997). Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı. Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi içinde (Cilt 7). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
8. Gürel, N.R.; Gürel, Z. (2016). Gülkaya. İlhami Emin'in Hayatı Sanatı Eserleri. Üsküp: Yeni Balkan Yayınları.
9. Koca S.K., İbrahimi S.M. (2020) Makedonya'nın Göç Gerçeği ve Göçün Makedonya Türk Şiirine Yansımaları. IJEP Dergisi, №2, s.87-94.
10. Kurt, İ. (2019). Balkan Türklüğünün Asırlık Kültür Çınarı İlhami Emin. Kardeş Kalemler, sayı 145, Ocak 2019, s.65-77.
11. Kurt, Ö. (2018). İlhami Emin'in Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Edirne.
12. Türk Dünyası Edebiyat Tarihi (2007). Cilt 9. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
13. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (1997). Makedonya-Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı. 7. Cilt. (Hazırlayan: Mustafa İsen-Suat Engüllü) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
14. <https://www.kardeskalemler.com/yazi/tarih-insan-ilhami-emin-64f1a1d6aa9a2> (erişim tarihi: 16.08.2025)
15. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/11319,ilhamieminpdf.pdf?0> (erişim tarihi: 16.08.2025)
16. <https://www.gzt.com/cins/titonun-yoruk-tercumanil-ilhami-emin-3487268> (erişim tarihi: 16.08.2025)

YUXU VƏ YADDAŞIN LÜĞƏTİ

Gülər ƏLİYEVƏ

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

aliyeva.guler.31@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-7018-4373>

Xülasə

Milorad Pavićin “Xəzər lüğəti” romanı triptix quruluşda olan, qeyri-xronoloji lüğət formasında təqdim edilən postmodernist əsərdir. Roman tarix, din və yuxu anlayışlarını birləşdirərək, xristian, müsəlman və yəhudi baxışları ilə Xəzər xalqının taleyini canlandırır. Əsərdə yuxu motivi əsas süjet xəttidir. Yuxular həm simvolik, həm də fəlsəfi mənə daşıyır. Pavić rəşənalılığı inkar edərək, qeyri-ənənəvi zaman və məkən anlayışları ilə oxucunu metafizik sferaya aparır. Əsər şüur axını və miflərlə zəngin ədəbi əsərdir.

Açar sözlər: Xəzərlər, yuxu, postmodernizm, dinlər, lüğət

DREAMS WOVEN IN ALPHABET

Summary

Milorad Pavić's *Dictionary of the Khazars* is a postmodernist novel with a triptych structure, presented in a non-chronological, dictionary format. The novel intertwines concepts of history, religion, and dreams, reviving the fate of the Khazar people through Christian, Muslim, and Jewish perspectives. The motif of dreams forms the central narrative thread. Dreams carry both symbolic and philosophical significance. Rejecting rationality, Pavić leads the reader into a metaphysical realm through unconventional notions of time and space. The work is a richly layered literary piece, imbued with stream of consciousness and myth.

Keywords: Khazars, dream, postmodernism, religions, lexicon

Milorad Pavićin ilk romanı olan “Xəzər lüğəti” 1984-cü ildə nəşr olunub və tezliklə tənqidçilər tərəfindən “XXI əsrin ilk romanı” adlandırılıb. Forma və məzmun baxımından qeyri-adi olan əsərdir. Roman xəzərlərin – yox olmuş bir xalqın xristianlıq, islam və yəhudilik baxış bucaqlarından danışan triptix şəklində qurulmuşdur. Pavićin romanında ölümün bir neçə yolu göstərilir. Xəzər şahzadəsi Atexin eyni vaxtda keçmiş və gələcəkdə öldürülməsi buna misaldır. Hələ “əvvəlki qeydlər”də Xəzər lüğətinin öldürdüyü ortaya çıxır. Oxuma və biliklə bağlı ölüm motivi həmçinin Umberto Ekonun “Qızılgülün adı” ilə səsləşir. Hər iki əsərdə çox bilən ölür.

Xəzərlərin hekayəsi ənənəvi roman üslubunda hadisələrin ardıcılıqla təsvir edilməsi əvəzinə, roman bir lüğət şəklində qurulmuş və xronoloji ardıcılıqla deyil, əlifba sırası ilə başlıqlarla təqdim olunmuşdur. Əsərin mövzusu bir deyil, üç versiyada təqdim olunan və qırmızı, yaşıl, sarı kitablarla təmsil edilən Xəzər mübahisəsinə əsaslanır. Mələk yuxuda Xaqan Atexə deyir: “Allah sənin niyyətlərini bəyənir, amma əməllərini yox” [1,13].

Ruhanilərin biri bu yuxunun təsadüfi olduğunu bildirəndə, Xaqan qəzəblənir və üç dinin nümayəndəsi – xristian, müsəlman və yəhudi filosofları çağırılır. Hansısa biri bu yuxunu daha yaxşı yozsa, xaqan öz xalqı ilə onun dinini qəbul edəcəkdə. Bu hadisə əsərin əsasını təşkil edən və “Xəzər polemikası” adlandırılan müzakirənin başlanğıcını qoyur.

Romanın qəhrəmanları üçlüklər təşkil edir:

- Xəzər polemikasının iştirakçıları: Kiril, Fərabî ibn Qora, İshaq Sangari
- Sənaməçilər: Mefodi Saloniki, İspaniyalı əl-Bəkri, Yehuda Halevi
- Müasir Xəzər tədqiqatçıları: İsailo Suk, Əbu Kabir Muəviyə, Dorota Şults
- Yuxu yozanlar: Avram Brankoviç, Yusif Masudi, Samuel Koen
- Cinlər: Nikon Sevast, Yabir ibn Akşani, Yefrosiniya Lukareviç

Talmudda yuxular mənasız sayılır, onların mənası yalnız təfsirdən asılıdır və buna görə hər dəfə fərqli yozula bilər. Yozulmamış yuxu oxunmamış məktuba bənzədilir. İnsan yuxu vasitəsilə əbədiyyətə toxuna bilər, çünki yuxu müvəqqəti ölüm formasıdır. Ruh bir müddət azad olur. “Xəzər lüğəti”ndə yuxunun təbiəti belə izah edilir: “İnsan yuxuya gedərkən, yuxu ilə ayıqlıq arasındakı anlarda, düşüncə azad olur. Bu zaman insanın fikirləri ilə dünya arasındakı sərhədlər açılır və düşüncələr azadlığa çıxır [1,83].

Bu səbəbdən Paviçin hekayələri yuxulara bənzəyir.” Müəllif xətti süjetdən imtina edir, bunun əvəzində isə şüur axınına, yuxulara, xalq yaddaşına əsaslanan bir bədii quruluş yaradır. Paviçin düşüncəsinə görə, kitablar da yuxularla eynidir” [2]. Beləliklə, ədəbiyyat və fəlsəfə də irrasional ruh dünyasına daxil olmanın bir formasıdır.

Müəllif qeyd edir ki, sənədlər həmişə etibarlı deyil, tarix qaliblər (Knyaz Svyatoslav) tərəfindən yazılır və postmodernist yazıçılar kimi, tarixə qarşı skeptik yanaşmaq lazımdır. Əsərin süjet xəttini təşkil edən yuxu simvoldur. Yuxu bir xalqın yaranmasına yaxud məhv olmasına səbəb olan motivdir. Yuxular içində səyahət və ov motivləri əsərdə əsas xətti təşkil edir. Xəzərlər üçün yuxu insanın ən müdafiəsiz olduğu zamandır. Yuxu içində insan özünü suyun içində balıq kimi hiss edir, ancaq oyanaraq yenidən yuxuya dönməyə can atır. Yuxu içindəki Xəzərlər sonsuz imkanlara malikdirlər, lakin onların da sərhədləri var. Yaşıl kitabda Adəm öldürə və ya hamilə qoya bilməz. Adəmin hekayəsi yuxuların mifoloji müdafiəsidir. İnsan yuxuları Adəmdən gəlir. Xaqan Atexin himayəsində olan yuxu yozanın məqsədi yuxularda Adəmin bədənini yaratmaq idi. Onlar yuxularda qədim insanın izlərini axtarırdılar. Bu cəhdlərində şeytanlar tərəfindən yuxuyozanlara maneə törədilir və lüğət tamamlanmır. Bu lüğətlər, dünyadakı bütün insanların yaradılışını, tarixini, mədəniyyətini təmsil edirdi. Yuxudan yaradılmış lüğət zaman içində bir bədən yaradacaqdı və peyğəmbərlik toxunuşu ilə hərəkətə gətirilə biləcəkdə. Adəmin hekayəsi qırmızıdan başqa sarı və yaşıl kitablarda mövcuddur. Qırmızı kitabda Adəm əvəzinə insanın palçıqdan yaradılışı (Petkutin və Kalinanın hekayəsi) təsvir edilir. Lüğətdə dil və hərflər motivi çox önəmlidir. İddia edilir ki, adlar insana, feillər isə Allaha aiddir.

Ədəbiyyat

1. Paviç, M. Xəzər lüğəti: roman-leksikon / – Bakı: Yurd, – 2005. – 118 s.
2. [https://wiki.briefly.ru/Хазарский_словарь_\(Павич\)](https://wiki.briefly.ru/Хазарский_словарь_(Павич))

KUZEY MAKEDONYA TÜRKLERİ BAĞLAMINDA TÜRK DÜNYASINDA DİLSEL VE KÜLTÜREL BİRLİĞİN STRATEJİK ÖNEMİ

Osman EMİN

Profesör Doktor

Aziz Kiril ve Metodiy adına Üsküp Üniversitesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı

Kuzey Makedonya, Üsküp

osmanemin@flf.ukim.edu.mk

<https://orcid.org/0000-0001-6975-8221>

Özet

Kuzey Makedonya Türkleri, Balkanlar'daki Türk varlığının önemli bir parçası olarak, Türk dünyasının kültürel mirasını taşıyan topluluklardan biridir. Ancak bu topluluğun, Türk dünyasında yeterince tanınmadığı ve kültürel bağların zayıf kaldığı görülmektedir. Bu çalışma, Türk dünyasında dil, kültür ve alfabe birliği bağlamında, özellikle Balkanlar'daki Türk topluluklarının, başta Kuzey Makedonya Türkleri olmak üzere, taşıdığı öneme odaklanmaktadır. Tarihsel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da kurduğu kültürel bağlar günümüzde de etkisini sürdürmekte; Türk dilinin ve kimliğinin bu coğrafyada yaşatılması yalnızca yerel değil, tüm Türk dünyası açısından stratejik bir anlam taşımaktadır. Bu bağlamda, Balkan ve Kuzey Makedonya Türkleri, yalnızca tarihi bir mirasın taşıyıcısı değil, aynı zamanda güncel kültürel mücadelenin öznesi olarak değerlendirilmelidir. Türk dünyasında kalıcı ve kapsayıcı bir birlik hedefleniyorsa, bölge Türklerinin deneyimleri ve katkıları, bütüncül bir stratejiyle bu sürece dahil edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Kuzey Makedonya Türkleri, Türk dünyası, ortak alfabe, kültürel miras

THE STRATEGIC IMPORTANCE OF LINGUISTIC AND CULTURAL UNITY IN THE TURKIC WORLD THE CASE OF THE TURKS OF NORTH MACEDONIA

Abstract

The Turks of North Macedonia, as a significant part of the Turkish presence in the Balkans, represent one of the communities carrying the cultural heritage of the Turkic world. However, it is observed that this community is not sufficiently recognized within the Turkic world and that cultural ties remain weak. This study focuses on the importance of Turkish communities in the Balkans, especially the Turks of North Macedonia, in the context of language, culture, and alphabet unity within the Turkic world. Historically, the cultural ties established by the Ottoman Empire in the Balkans continue to exert influence today; maintaining the Turkish language and identity in this region holds strategic significance not only locally but for the entire Turkic world. In this regard, the Turks of the Balkans and North Macedonia should be regarded not only as bearers of a historical legacy but also as active subjects of current cultural struggle. If a lasting and inclusive unity is to be achieved in the Turkic world, the experiences and contributions of these regional Turks must be incorporated into this process with a holistic strategy.

Keywords: Balkans, Turks of North Macedonia, Turkic world, common alphabet, cultural heritage.

Giriş

Türk dünyası, tarih boyunca Orta Asya'dan Balkanlar'a, Kafkaslar'dan Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada köklü bir medeniyetin izlerini taşıyan kültürel bir birliktir. Bu birlik, yalnızca coğrafi sınırlarla değil; ortak dil, din, tarih ve geleneklerle şekillenmiştir. Bu büyük mirasın önemli taşıyıcılarından biri de, Balkanlar'da asırlardır varlığını sürdüren Kuzey Makedonya Türkleridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye yerleşmesiyle birlikte kurumsallaşan Türk varlığı, imparatorluğun çekilmesinden sonra da bu topraklarda iz bırakmaya devam etmiş; kültür, dil, gelenek ve yaşam tarzı açısından zengin bir toplumsal yapı oluşturmuştur.

Kirişçi'ye (2010) göre, Balkanlar yalnızca Türkiye için değil, Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri için de stratejik öneme sahip bir geçiş bölgesidir. Türk Dünyası açısından Batı ile Doğu arasında bir köprü işlevi gören bu coğrafya, Türk kültürünün Batı'ya açılan kapısıdır. Türkiye'nin Balkanlarla kurduğu ilişkiler, hem Türk Dünyası'nın küresel ölçekte daha etkili bir aktör olmasına katkı sağlamakta, hem de Orta Asya ve Kafkaslarla olan etkileşimleri güçlendirmektedir.

Kuzey Makedonya Türkleri, yalnızca bir azınlık topluluğu olarak değil; aynı zamanda Türk dünyası açısından tarihsel hafızayı canlı tutan, dilsel ve kültürel mirası yaşatan stratejik bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Ancak bu topluluğun Türk dünyası içerisindeki yeri ve önemi, çoğu zaman yeterince tanınmamakta ve akademik platformlarda hak ettiği ilgiyi görmemektedir. Oysa Kuzey Makedonya Türklerinin tarihî rolü, toplumsal direnci ve kültürel üretimi, yalnızca bölgesel değil; aynı zamanda küresel ölçekte Türk kültürü açısından da kıymetlidir. Günümüzde Kuzey Makedonya'daki Türk toplumu, geçmişin izlerini bugüne taşımanın ve geleceğe aktarmanın mücadelesini vermektedir.

Kuzey Makedonya Türklerinin karşı karşıya olduğu bu sorunlar, yalnızca yerel düzeyde ele alınmamalıdır. Türk dünyasının farklı coğrafyalarında benzer sorunlarla mücadele eden topluluklarla kurulacak kültürel bağlar, bu sorunların çözümüne ortak bir zemin sunabilir. Özellikle, Azerbaycan gibi kültürel, dilsel ve tarihsel açıdan yakın toplumlarla yürütülecek akademik ve kültürel iş birlikleri, bu bağın güçlendirilmesinde önemli rol oynayacaktır. Her iki topluluk da tarih boyunca farklı medeniyetlerle etkileşim içinde olmuş; ancak öz kimliklerinden taviz vermeden, bu etkileşimleri kültürel zenginlik hâline dönüştürebilmiştir.

Türk dünyasında anlamlı ve sürdürülebilir bir bütünleşme hedefleniyorsa, Balkanlar'daki Türk topluluklarının tanıtımı ve desteklenmesi bir zorunluluktur. Zira Balkanlar'da Türk olmak, yalnızca etnik bir kimlik değil; aynı zamanda kültürel direnişin, tarihsel mirasa sahip çıkmanın ve geleceğe dair umutların adıdır. Üsküplü Yahya Kemal Beyatlı'nın "Türkçenin kullanılmadığı yerler gerçek vatan sayılmaz" sözü bu gerçeği net bir şekilde ortaya koyar. Kuzey Makedonya Türkleri, yüzyıllar boyunca yaşadıkları topraklarda kiracı değil, ev sahibi olduklarını ispatlamış; baskılara ve asimilasyon girişimlerine rağmen kültürlerini ve dillerini yaşatmayı başarmışlardır.

Aksakal'a (2011) göre, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Balkanlar ile Türk Dünyası arasında kurulan güçlü kültürel, dilsel ve siyasi bağlar, imparatorluğun yıkılmasından sonra zayıflasa da kültürel etkileşimler günümüze kadar sürmüştür. Balkanlardaki Türk toplulukları, Türkçe konuşan halklarla hâlâ güçlü bir kültürel bağı korumaktadır. Bu çalışma, Kuzey Makedonya Türklerinin Türk dünyasındaki yerine dikkat çekmeyi; onların kültürel mirasının korunması, tanıtılması ve gelecek kuşaklara aktarılması sürecine bilimsel katkılar sunmayı amaçlamaktadır. Kültürel etkileşim, ortak değerlerin pekiştirilmesi ve aidiyet bilincinin güçlendirilmesi temel odak noktaları olarak ele alınmıştır.

Eğitim Yoluyla Türk Dünyasında Birlik ve Dayanışma

Bir milletin ruhunu yoğuran en güçlü unsur eğitimidir. Hızla değişen ve dönüşen bir dünyada bu değişimi yönetebilmenin yolu, eğitimle toplumu şekillendirmekten geçmektedir. Günümüzde artık devletler, toplumlar ve bireyler karşılıklı bağımlılığın hâkim olduğu bir yapıda yaşamaktadır. Bu yeni küresel düzende, geçmişte, günümüzde veya gelecekte ortak tarihî ve kültürel faydaları bulunan toplumlar, yalnızca siyasi değil; aynı zamanda eğitimden sağlığa, güvenlikten teknolojiye kadar birçok

alandaki karşılıklı iş birliği ve dayanışma içerisinde olmak zorundadır.

“Birlikte yürürsek güçlüyüz, yüreğimiz birlikte çarparsa yorulmayız, birlikte düşünersek yenilmeyiz!” anlayışıyla kurulacak uluslararası iş birlikleri, yalnızca devlet kurumlarının değil; bireylerin, eğitimcilerin ve tüm meslek gruplarının da ortak sorumluluğudur. Bu bakış açısıyla, eğitim yoluyla birleşen gönüllerin önce Türk dünyasını, ardından da bu coğrafyanın ayrılmaz bir parçası olan Balkan Türk topluluklarını aydınlatması temel hedef olmalıdır. Günümüzde Türk dünyası dendiğinde, Türkiye’den Azerbaycan’a, Kazakistan’dan Kuzey Makedonya’ya, Özbekistan’dan Bosna-Hersek’e kadar uzanan geniş bir coğrafya akla gelmelidir. Bu coğrafya, ortak dil, kültür ve tarih bilinci etrafında yeniden kenetlenmekte ve güçlü bir birliktelik zemini oluşturmaktadır.

“Dilde, fikirde, işte birlik” ilkesiyle hareket eden İsmail Gaspıralı’nın öncülüğünü yaptığı bu düşünce sistemi, Ziya Gökalp, Mustafa Kemal Atatürk, Zeki Velidi Togan, Halid Said, Bahtiyar Vahabzade ve Cengiz Aytmatov gibi önemli düşünür ve yazarların katkılarıyla daha da gelişmiş ve anlam kazanmıştır. Bugün bu büyük ideali yaşatmak ve gelecek nesillere aktarmak, eğitim kurumlarının temel görevlerinden biri hâline gelmiştir.

Bu bağlamda, Azerbaycan’daki Bakü Slavyan Üniversitesi’nin Türk dünyasının birleşmesi yönündeki bu yüksek idealin eğitim cephesinde hem taşıyıcısı hem de uygulayıcısı olarak önemli bir rol üstlendiği unutulmamalıdır. Üniversiteler yalnızca bilimsel üretim merkezleri değil; aynı zamanda milletlerarası dayanışmanın ve kültürel bütünleşmenin dinamik aktörleri olmalıdır.

Türk Dünyası’nın ortak değerler etrafında birleşmesi, yalnızca nostaljik bir ideal değil, aynı zamanda günümüzün jeopolitik ve kültürel gerçeklikleri karşısında bir gerekliliktir. Bu birliğin sağlanmasında en etkili yol eğitimidir. Eğitim yoluyla oluşturulacak ortak bilinç, gelecekteki politik ve kültürel birlikteliklerin temelini atacaktır.

Türkçenin Yaşatılmasında Dil ve Kültürün Birleştirici Gücü

Dil ve kültür, bir milletin sürekliliğini sağlayan temel iki unsurdur. Bu bağlamda Türkçe, yalnızca bir iletişim aracı değil; aynı zamanda Türk milletinin hafızasını, ruhunu ve kimliğini taşıyan, şekillendiren canlı bir varlıktır. Türkçenin konuşulduğu her yerde Türk kültürü yaşamakta, kültür yaşadıkça da milletin varlığı ve sürekliliği güvence altına alınmaktadır.

Türk milleti, tarih boyunca farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş, çeşitli devletler kurmuş ve birçok medeniyete öncülük etmiştir. Bu çok katmanlı tarihsel sürecin en önemli ortak paydası ise dildir. Ahmet Yesevi’nin hikmet dolu öğretilerinden Fuzûlî’nin estetik derinliğine; İsmail Gaspıralı’nın modernleşme çağrısından, Mehmet Akif’in ideal gençlik tasvirine kadar uzanan tarihî miras, Türkçenin taşıyıcılığında bugüne ulaşmıştır.

Dilini koruyamayan milletler, zamanla kimliğini de yitirmeye mahkûmdur.

Eğer dil, bireyin düşüncelerini yansıtan bir araç olmanın ötesinde, bir milletin kültürel kimliğini, tarihsel birikimini ve toplumsal bağlarını taşıyan temel bir yapı unsurudur. Ulusal bilinç, kültürel devamlılık ve kuşaklar arası bilgi aktarımı büyük ölçüde dille sağlanır. Bu nedenle, tarih boyunca Türk aydınları, Türkçenin korunması, geliştirilmesi ve ortak bir iletişim aracı hâline gelmesi yönünde çeşitli çalışmalar yürütmüştür.

XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk adlı eseriyle Türkçenin söz varlığını sistemli biçimde belgeleyerek dilin zenginliğini ortaya koymuş; XIV. yüzyılda ise Âşık Paşa, Garibnâme adlı eseriyle Türkçenin halk arasında yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Bu çabalar, dönemin dil anlayışına ve toplum yapısına uygun olarak, Türkçenin bilim, edebiyat ve din dili olarak meşruiyet kazanmasına zemin hazırlamıştır. Modern dönemde, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Tanzimat aydınları dilde sadeleşme ve halkla bütünleşme hedefi doğrultusunda önemli adımlar atmıştır. Reşit Paşa, Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Şemsettin Sami ve Süleyman Paşa gibi isimler, hem dil bilgisi eserleri hem de sözlük çalışmalarıyla Türkçenin bilim ve eğitim dili olarak gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

XX. yüzyılın başlarında İsmail Bey Gaspıralı’nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ilkesi, yalnızca Osmanlı coğrafyasında değil, Rusya Türkleri arasında da etkili olmuş ve ortak bir Türk dili fikrini yeniden

gündeme getirmiştir. Bu idealin en somut yansıması, 26 Şubat – 6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayı olmuştur. Sovyetler Birliği'ndeki farklı Türk topluluklarının temsilcilerini bir araya getiren bu kurultay, yalnızca alfabe reformu değil, aynı zamanda ortak bir edebi dil oluşturma fikrini de tartışmaya açmıştır.

Kurultayda Halid Seid gibi önemli Türkologlar, Osmanlı, Kazan ve Özbek Türkçelerinin karşılaştırmalı dilbilgisi üzerinde çalışmalar yaparak lehçeler arası yakınlığı ortaya koymuşlardır. Halid Seid'in Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım adlı eseri, bu kurultayın düşünsel ve bilimsel arka planını yansıtan önemli bir kaynaktır. Kurultayda kabul edilen Birleşik Türk Alfabeti (Latin kökenli), farklı coğrafyalardaki Türk halklarının ortak yazı dili oluşturmaya yönelik ilk ciddi ve kurumsal adımdır.

I. Türkoloji Kurultayı'nın önemi, yalnızca alfabe değişimiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda ortak Türk dili fikrinin bilimsel temellere dayandırılması açısından da bir dönüm noktası olmuştur. Bu kurultay, Türk dünyası arasında kültürel ve dilsel bir köprü kurulmasını hedefleyen, bilimsel tartışmalarla şekillenmiş ilk uluslararası girişimdir.

Sonraki süreçte Türkiye'de 1928 Harf Devrimi ve 1932 Türk Dil Kurultayı ile başlayan dil devrimi, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde yürütülmüş ve Türkçenin çağdaş bir bilim ve kültür dili hâline gelmesi hedeflenmiştir. Bu bağlamda, I. Türkoloji Kurultayı ile Türkiye'deki dil devrimi süreçleri arasında amaç birliği olduğu görülmektedir: Türkçenin sadeleştirilmesi, ortaklaştırılması ve kültürel kimliğin taşıyıcısı olarak güçlendirilmesi. I. Türkoloji Kurultayı, Türk dilinin modernleşme ve birlik sürecinde tarihsel bir kilometre taşıdır. Alfabe reformu, karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmaları ve ortak edebi dil arayışlarıyla bu kurultay, yalnızca döneminin değil, bugünün de Türkoloji çalışmalarında temel bir referans noktası olma niteliğini korumaktadır. Türk dünyasında alfabe birliği ve ortak yazı dili oluşturma çabaları, kültürel birlikteliği ve tarihsel sürekliliği sağlama açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak bu tür girişimlerde, coğrafi, sosyo-politik ve demografik farklılıklar mutlaka dikkate alınmalıdır. Özellikle çok uluslu ve çok dilli yapıya sahip bölgelerde yaşayan Türk toplulukları açısından dil ve alfabe politikaları daha da hassas bir zemine oturmaktadır.

Balkanlar'da; Kuzey Makedonya, Bulgaristan, Batı Trakya (Yunanistan), Bosna-Hersek ve Arnavutluk gibi ülkelerde yaşayan Türk toplulukları, yüzyıllardır dillerini ve kültürel kimliklerini koruyarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle, alfabe politikalarında esneklik ve kapsayıcılık esas alınmalı; Balkanlar'daki Türk topluluklarının da ihtiyaçları, tarihsel deneyimleri ve sosyo-politik gerçeklikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Türk dünyasında alfabe standardizasyonuna yönelik çalışmalar, yalnızca Orta Asya veya Anadolu merkezli değil, diasporadaki Türk topluluklarını da içine alacak şekilde bütüncül bir perspektifle yürütülmelidir. Balkan Türklerinin katkıları, yaşanmışlıkları ve mevcut durumu dikkate alınmadan yapılacak her türlü ortak alfabe ya da dil kararı, hem bu toplulukların aidiyet duygusunu zedeleyebilir hem de kültürel birliktelik idealini zayıflatabilir. Türk dünyasında alfabe ve dil birliği çalışmalarında Balkanlar'daki Türkler sadece tarihî bir miras değil, aynı zamanda güncel ve aktif bir parça olarak görülmeli; bu topluluklar sürece dahil edilerek gerçek bir kültürel bütünleşme sağlanmalıdır.

Nitekim bu dönemde edebiyat, halkı aydınlatma, toplumsal sorunlara dikkat çekme ve modernleşmeyi destekleme gibi önemli işlevler üstlenmiştir. Roman, şiir ve deneme türlerinde kaleme alınan eserlerde bireyin özgürlüğü, toplum yapısı, eğitim, ahlak ve gelenek gibi temalar öne çıkmıştır. Bu süreçte yalnızca Anadolu merkezli yazarlar değil, Azerbaycan edebiyatının klasik ve çağdaş temsilcileri de eğitim müfredatlarında yer bulmuştur. Nizami Gencevi (XII. yüzyıl), Fuzûlî (XVI. yüzyıl), Molla Penah Vagif (XVIII. yüzyıl), Mirze Feteli Ahundov (XIX. yüzyıl) ve Mirze Elekber Sabir (XX. yüzyıl başları) gibi klasik isimlerin yanı sıra, Bahtiyar Vahapzade (1925–2009), Anar Rızayev (1938-), Nebî Hazri (1924–2007), Elçin Efendiyev (1943-), İsmail Şıhlı (1919–1995) gibi çağdaş yazarların hayatı ve eserleri ders kitaplarında işlenmiştir. Bu yazarlar aracılığıyla öğrencilere yalnızca edebî bilgi değil, aynı zamanda dilsel, düşünsel derinlik millî birlik ve beraberliğin önemini vurgulayan eserler kazandırılmıştır.

Sözlü kültürün önemli bir parçası olan halk hikâyeleri ve destanları da bu süreçte değer kazanmıştır. “Tahir ile Zühre”, “Âşık Garib”, “Aslı ile Kerem”, “Köroğlu” gibi halk hikâyeleri ile birlikte Fuzûlî'nin *Leylî ve Mecnun* adlı eseri ders kitaplarında işlenmiş; bu eserler aracılığıyla aşk, kahramanlık,

fedakârlık ve adalet gibi temalar üzerinden kültürel değerlerin aktarımı sağlanmıştır. Böylece öğrencilerin hem edebî formasyon kazanmaları hem de millî kimlik ve tarih bilinciyle yetişmeleri hedeflenmiştir.

Bu yaklaşım, okuyucunun sanatçıyı yalnızca biyografik yönüyle değil, aynı zamanda poetik yapısıyla da tanımasını mümkün kılmıştır. Örneğin *Sesler* dergisinin 1966 tarihli 8. sayısında, İlhami Emin'in çevirisiyle Azerbaycan'ın tanınmış şairlerinden Resul Rıza'ya ait bir şiir yayımlanmıştır. Derginin diğer sayılarında ise Molla Penah Vagif, Bahtiyar Vahapzade ve Nebi Hazri gibi önemli isimlerin eserlerine, kısa biyografik tanıtımlarla yer verilmiştir.

Bu tanıtım yazıları yalnızca edebiyat meraklılarına hitap etmemiş, aynı zamanda Balkanlar'daki Türk topluluklarına Türk dünyası ve Türkistan coğrafyası hakkında bilinç kazandırmayı amaçlamıştır. Bu yayınlar, ortak bir edebî ve kültürel kimliğin inşasına katkı sunmuş; bu bilinç, dönemin şairlerinin eserlerinde de yansımalarını bulmuştur. Özellikle, şiirlerde Türkistan'a ve genel olarak Türk dünyasına yapılan göndermeler, bölgeyle olan tarihsel ve kültürel bağların korunmasına yönelik bilinçli tercihler olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Kuzey Makedonya Türkleri, Balkanlar'da yüzyıllardır varlığını sürdüren, Türk kültürünü ve kimliğini yaşatmak için büyük bir mücadele veren önemli bir topluluktur. Bu topluluğun Türk dünyası içindeki stratejik ve kültürel rolü, hem tarihî hem de güncel boyutlarıyla ele alınmalıdır. Dil, kültür ve eğitim alanlarında karşılaşılan zorluklara rağmen Kuzey Makedonya Türkleri, kimliklerinden taviz vermemiş; bu uğurda güçlü bir direnç sergilemiştir. Kuzey Makedonya Türkleri; kültürel hafızayı taşıyan, Türkçeyi yaşatan ve Türk dünyasıyla olan bağlarını koruyan dinamik bir topluluktur. Bu topluluğun deneyimleri, direnci ve katkıları; Türk dilinin ve kültürünün evrensel ölçekte daha görünür ve etkili hâle gelmesine önemli ölçüde katkı sunmaktadır.

Türk dünyasında kalıcı bir birliktelik hedefleniyorsa, Balkanlar'daki Türk topluluklarının desteklenmesi ve görünür kılınması kaçınılmaz bir gerekliliktir. Bu süreçte en etkili araçlardan biri eğitimidir. Ortak dilin, kültürün ve tarih bilincinin genç kuşaklara aktarılması, Türk dünyasının geleceğini şekillendirecek sağlam bir temel oluşturacaktır.

Bu çalışma, Türkçenin söz konusu coğrafyada yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir kimlik sembolü ve tarihsel aidiyet unsuru olduğunu da ortaya koymaktadır. Balkanlar'da yaşayan Türk topluluklarının Türkçeyi yaşatma yönündeki kararlı tutumu, dilin kültürel direnişte ve kimlik inşasında ne denli güçlü bir unsur olduğunu açıkça göstermektedir. Türkçe, bu coğrafyada yalnızca bireyleri değil; toplulukları, kuşakları ve tarihî sürekliliği birbirine bağlayan temel bir değer olarak yaşatılmıştır.

Türk dünyasında anlamlı ve sürdürülebilir bir birlik hedefleniyorsa, bu hedef yalnızca tarihî bir nostaljiye dayanmakla kalmamalı; somut, kapsayıcı ve uygulanabilir politikalarla da desteklenmelidir. Bu bağlamda Balkan Türkleri, yalnızca geçmişin mirasçıları değil, aynı zamanda geleceğin kurucuları olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, Türk dünyasında dil birliği fikri, tarihsel bir ideal olmanın ötesinde, çağdaş ulusötesi etkileşimlerin gerektirdiği bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, sadece Orta Asya merkezli değil; Balkanlar, Kafkaslar ve diğer diasporik Türk topluluklarının da bu sürece aktif biçimde dâhil edilmesi, kültürel süreklilik ve birliktelik açısından temel bir strateji olarak ele alınmalıdır.

Kaynakça

1. Ağanoğlu, Y. (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların makus talihi: Göç*. Kum Saat Yayınları.
2. Aksakal, M. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu ve Balkanlar: Tarihsel ve Kültürel İlişkiler*. İstanbul: Osmanlı Araştırma Enstitüsü Yayınları.
3. Emin, İ. (1995). Kimliğimiz kültür varlığımız. *Sesler Dergisi*, (294), 33.
4. Erdem, F. (2018). *Balkanlar ve Türk Dünyası: Kültürel Bağlar ve İletişim*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. (s. 22–39)

5. Hamzaoglu, Y. (1991). Atatürk ve Makedonya'da yaşayan Türkler ve azınlıklar. *Çevrem Dergisi*.
6. Hamzaoglu, Y. (2010). *Balkan Türklüğü: Makedonya, Hırvatistan, Osmanlı öncesi Balkan Müslümanlığı* (Cilt 1). Logos-A Yayınları.
7. İsen, M. (2009). *Varayım gideyim Urumeli'ne: Türk edebiyatının Balkan boyutu*. Kapı Yayınları.
8. Kaya, F. (2012). *Gün bugün*. Yeni Balkan Yayınları.
9. Kirişci, K. (2010). *Türk Dünyasında Dil Birliği: Ortak Alfabe Fikrinin Tarihçesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
10. Maskan, A. (2020). *Bir cezve kaynar Rumeli'de: Makedonya Türkleri*. Yeni Balkan Yayınları.
11. Mercan, H. (2002). *Balkanlarda çağdaş Türk çocuk edebiyatı antolojisi*. Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü – Ümit Basımevi.
12. T.C. Harp Akademileri Komutanlığı. (1993). *Makedonya*. Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.
13. Tuncer, T. (2015). *Balkanlarda Türk Kültürünün İzleri ve Ortak Alfabe Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Türk Kültürünü Tanıtma Derneği.
14. Turan, T. R. (2019). Azerbaycan ve Balkan Türkleri arasındaki edebî ilişkiler. *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(2).
15. Türk Dil Kurumu. (1999). *Balkan ülkelerinde Türkçe eğitim ve yayın hayatı bilgi şöleni bildirileri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
16. Vatan, K., & Yaltırık, H. (1999). *Makedonya'da ve Balkanlarda Türk kültürü ve sanatı: Panel ve konferanslar*. İzmir.

ПОЭТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН РОМАНА МИЛОРАДА ПАВИЧА: «ХАЗАРСКИЙ СЛОВАРЬ» КАК МЕТАТЕКСТ ПОСТМОДЕРНА

Земфира ВЕЛИЕВА

доктор филологических наук, профессор
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Кафедра Теории Литературы
Азербайджан, Баку
zema-veliyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0000-3906-8545>

Аннотация

В статье рассматривается роман Милорада Павича «Хазарский словарь» как уникальное явление постмодернистской литературы, сочетающее в себе черты поэтического, философского и энциклопедического текста. Особое внимание уделяется поэтической природе произведения, его мифопоэтике, символизму, структуре сна и роли читателя как соавтора. Анализируются метафизические аспекты языка и формы, межтекстуальность и культурная полифония. Делается вывод о том, что роман представляет собой поэтический феномен, в котором текст становится живым организмом, отражающим множественность смыслов, культур и религиозных традиций.

Ключевые слова: Милорад Павич, Хазарский словарь, постмодернизм, поэтика сна, межтекстуальность, миф, структура романа, поэтический текст

Abstract

This article explores Milorad Pavić's *Dictionary of the Khazars* as a unique phenomenon of postmodern literature that fuses poetic, philosophical, and encyclopedic forms. The focus is placed on the poetic essence of the novel, its mythopoetic structure, symbolism, dream epistemology, and the active role of the reader as co-creator. The paper analyzes the metaphysical dimensions of language and form, as well as the intertextual and cultural polyphony embedded in the work. It concludes that the novel constitutes a poetic phenomenon in which the text becomes a living organism, reflecting the multiplicity of meanings, cultures, and religious traditions.

Keywords: Milorad Pavić, *Dictionary of the Khazars*, postmodernism, poetics of dream, intertextuality, myth, novel structure, poetic text

Введение

Милорад Павич — выдающийся представитель сербской и мировой постмодернистской литературы, чьё творчество переворачивает традиционные представления о романе, авторстве и читательском восприятии (Зверев, 2002). Его наиболее известное произведение «Хазарский словарь» (1984) занимает особое место в литературном каноне конца XX века, представляя собой уникальный синтез художественного текста, философского трактата, энциклопедии и сновидческого хронотопа.

Формально структурированное как словарь, произведение одновременно нарушает границы жанров и бросает вызов линейному чтению, приглашая читателя к свободному путешествию и интерпретации. Павич использует форму словаря как метафору фрагментированного и многоголосого знания (Denison, 1991), в котором историческое, мифологическое и сновидческое переплетены в сложный поэтический узор. Исследование

«Хазарского словаря» с точки зрения поэтики позволяет не только углубить понимание постмодернистского письма, но и рассмотреть новые горизонты литературной онтологии, в которой слово приобретает сакральную и трансцендентную природу (Петрова, 2012).

Одной из ключевых особенностей «Хазарского словаря» является его уникальная структура, которая не только разрушает привычные жанровые и повествовательные рамки, но и становится выражением глубинной метафизической концепции (Ульянов, 2011). Павич предлагает читателю не роман в традиционном понимании, а текст-гипертекст, текст-архив, текст-лабиринт. Он создаёт структуру, напоминающую энциклопедию или лексикон, где каждая статья представляет собой отдельный смысловой блок, часто не имеющий очевидной логической связи с предыдущим или последующим фрагментом. Такой принцип организации текста отражает философскую установку автора: истина не едина и не линейна, она существует в рассеянном, множественном, многослойном виде, доступном только через субъективное, медитативное чтение.

Роман разделён на три версии — христианскую, иудейскую и исламскую. Каждая из них представляет свою трактовку одного и того же события — обращения хазар к вере. Такое трёхголосие не только усиливает полифонический характер произведения, но и подчёркивает релятивизм исторического знания (Vidan, 1993). Павич сознательно отказывается от авторитарного повествовательного центра: он разрушает фигуру всеведущего рассказчика, предоставляя слово различным «авторам», чьи голоса часто противоречат друг другу (Петрова, 2012). В этой мозаичности и разноречивости проявляется метафизическая установка романа: знание не может быть окончательным, оно всегда требует интерпретации, пересмотра, движения от частного к всеобщему и обратно.

Форма словаря становится метафорой фрагментированной памяти — как индивидуальной, так и коллективной (Латышева, 2013). Каждая статья — это не просто повествовательный отрезок, а самостоятельный семиотический узел, насыщенный культурными кодами, отсылками, мифологемами и философскими аллюзиями. Таким образом, структура романа становится воплощением постмодернистской модели мира: хаотичного, нелинейного, гипертекстуального, в котором читатель оказывается не просто потребителем текста, а активным участником акта сотворчества.

Особое внимание заслуживает механизм навигации внутри романа. Павич предлагает читателю свободу выбора порядка прочтения, что радикально меняет саму суть литературного восприятия (Виноградов, 2015). В этом смысле «Хазарский словарь» предвосхищает цифровую эпоху и гипертекстуальные формы коммуникации, в которых линейность уступает место нелинейным связям и множественным маршрутам восприятия информации. Такой принцип не только технически усложняет чтение, но и философски актуализирует идею о множественности реальностей и путей к истине.

Метафизическое измерение текста проявляется также через включение в повествование концептов сна, смерти, перевоплощения, сакрального знания (Корнеева, 2014). Герои романа часто функционируют не как реалистические персонажи, а как символы, архетипы, проводники между мирами. Павич выстраивает текст как пространство, в котором переплетаются земное и небесное, рациональное и иррациональное, наука и магия.

Так, например, статьи, посвящённые охотникам за снами или "редким буквам", вводят читателя в мир, где буквы могут быть ключами к иным измерениям, а слова — инструментами трансформации сознания. Подобные элементы придают тексту характер герменевтического пространства, где каждое понятие требует расшифровки, медитации, созерцания.

Важным элементом метафизической структуры становится и сам язык произведения. Павич активно использует метафоры, иносказания, неологизмы, что делает чтение романа сродни толкованию мистических текстов — таких как Каббала, суфийские трактаты или византийские литургии (Лесина, 2008). Язык перестаёт быть лишь средством передачи информации — он становится магическим, сакральным, творящим.

В «Хазарском словаре» слово обладает онтологической силой, формируя не только реальность текста, но и саму действительность, в которую погружается читатель. Итак, структура «Хазарского словаря» — это не просто формальный приём, а выражение глубинной философии постмодерна. Павич создаёт произведение, где каждая деталь — от архитектуры текста до лексического выбора — подчинена идее множественности, фрагментарности и открытости. Роман становится метафизической моделью мира, где ничто не имеет окончательного смысла, а истина всегда множественна, текуча и субъективна.

В этом кроется поэтический феномен романа: в превращении структуры в смысл, формы — в философию, а чтения — в духовный опыт.

В поэтической вселенной «Хазарского словаря» сновидение занимает не периферийное, а центральное положение. Сон у Милорада Павича — не просто психологическое состояние, не метафора, не романтический орнамент, а мощнейший познавательный механизм, способный раскрыть иную — нерациональную, сверхчувственную — истину (Саруханова, 2012).

Сновидения в романе становятся эпистемологической категорией, новой формой постижения бытия, формирующей не только сюжет, но и саму логику восприятия текста. Автор строит своё повествование на перекрёстке мифологических, религиозных и философских традиций, где сновидение трактуется как мост между мирами: видимым и невидимым, логическим и трансцендентным, человеческим и божественным.

Наконец, следует отметить, что сама идея **поэтической эпистемологии** — знания через образ, метафору, символ — является антитезой западной рационалистической традиции. Павич в «Хазарском словаре» предлагает восстановить утраченное равновесие между логосом и мифом, между дискурсом науки и интуицией поэзии, подчёркивая глубоко гуманистический и духовный пафос своей поэтики (Mambrol, 2022)

Таким образом, символика сна в романе — не просто часть содержания, а основа философии: сон становится формой бытия, способом познания и средством взаимодействия с миром. Павич создаёт пространство, где сновидение и слово сливаются, порождая уникальную поэтическую эпистему, в которой каждая фраза способна стать откровением. В художественном мире Милорада Павича язык не является нейтральным средством выражения мысли — он обретает автономную силу, сакральную сущность и магическую функцию. Именно язык становится главным героем «Хазарского словаря», превращаясь в живую стихию, способную создавать, разрушать, преображать. Павич встаёт в один ряд с теми художниками слова, для которых текст — это не отражение мира, а инструмент его трансформации и мистического воздействия (Mambrol, 2022)

Первое, что бросается в глаза при чтении романа, — это особый лексический состав: Павич активно использует редкие, архаичные, философски нагруженные слова, играя с их звучанием, ритмом, интонацией. Его текст напоминает мистический свиток или алхимический манускрипт, в котором нет случайных элементов: каждое слово насыщено смыслами и может быть расшифровано по-разному, в зависимости от духовной и культурной подготовки читателя. Таким образом, автор разрушает привычную однозначность языка, превращая его в полифонический, многослойный текст.

Особое внимание следует уделить именам собственным в романе — персонажи, локации, термины, обозначающие явления, — всё это наполнено глубоко символическим содержанием. Например, имя Аврама Брут или княгини Атех несёт в себе исторические, мифологические и культурные отсылки. Эти имена не просто маркируют персонажей, но и создают вокруг них особое энергетическое поле. Их звучание, семантика, даже графическое оформление становятся частью метатекста. Подобное наблюдается и в магических текстах древности, где имя считалось ключом к сущности объекта. Павич сознательно использует этот принцип, стирая грань между художественным текстом и эзотерической практикой.

Ещё одна особенность языка Павича — это его «пластичность» и «многоголосие». Речь в романе может быть то возвышенно-библейской, то научно-энциклопедической, то мистически-

образной. Такое стилевое разнообразие не только подчёркивает постмодернистскую природу текста, но и создаёт особую поэтическую атмосферу, в которой язык сам становится формой магического ритуала. Он способен передавать не только информацию, но и эмоции, вибрации, движения мысли. Это делает текст *«Хазарского словаря»* сродни литургическому действу, где каждое слово — это акт, молитва, форма причастности.

Интересно также то, как Павич обращается с грамматикой и синтаксисом. Он допускает нарушение правил, сознательно использует анахронизмы и «неправильные» конструкции, подчиняя язык логике сновидения, мифа, сна. Это подчёркивает его стремление выйти за пределы нормативной речи и приблизиться к языку архетипов, символов, образов. Павич подчиняет структуру языка законам поэтики сновидения, где важна не логика, а интуиция, не последовательность, а вспышка откровения.

Можно утверждать, что язык в романе выполняет функцию живого организма. Он дышит, меняется, сопротивляется. Читатель вынужден вступать с ним в диалог, а порой и в борьбу. Это делает акт чтения активным, даже трансцендентным. Павич не даёт нам готового смысла — он предлагает инструменты для его поиска. Язык становится лабиринтом, где каждое слово может быть дверью, символом, знаком, ведущим к глубинной истине.

Отдельного внимания заслуживает феномен «невидимых слов», «редких букв», о которых упоминается в романе. Эти элементы приобретают мистическое значение — как будто существуют слова, способные изменить реальность, но скрытые от обычного восприятия. Это напоминает гностические тексты или эзотерические доктрины, где сакральное знание доступно лишь посвящённым. Павич возвращает языку его утраченную магическую функцию — напоминая, что слово когда-то было тождественно вещи, было её магическим отражением.

Подобная установка на сакральность языка сближает *«Хазарский словарь»* с традицией символизма, с мистическим модерном и с восточной культурной традицией, где слово является проявлением дао, логоса или божественного дыхания. Павич, будучи глубоко укоренённым в византийской, балканской и православной культуре, трансформирует эти традиции в постмодернистском ключе. Он не отрицает язык как систему — он возвышает его до философского и духовного уровня.

Важно подчеркнуть, что поэтический стиль Павича — это не орнамент, не украшение, а форма мышления. Его тексты нельзя представить в «облегчённой» версии, без метафор, ритмики, культурных отсылок. Стиль у него тождественен содержанию: он несёт не меньше информации, чем сюжет. Чтение такого текста требует сосредоточенности, внутренней тишины, настроения — почти как при чтении священного писания или медитативной практики.

Таким образом, язык и стиль *«Хазарского словаря»* превращают текст в сакральное пространство, в котором каждый знак — это след, каждый звук — это формула, каждое слово — это магия. Павич возвращает литературе её древнюю функцию — быть мистерией, быть способом приобщения к тайне, быть мостом между мирами. В этом заключается одно из глубинных измерений поэтического феномена его прозы.

Одним из наиболее мощных инструментов поэтической стратегии Милорада Павича в *«Хазарском словаре»* является межтекстовость — не просто литературный приём, а культурно-философская модель мышления. В романе она выступает как многослойная система смыслов, цитат, отсылок, культурных и религиозных кодов, переплетённых между собой, как корни гигантского дерева. Через эту систему Павич ведёт читателя в бесконечный диалог: с историей, с религией, с искусством, с другими текстами — и, в конечном счёте, с самим собой.

С самого начала *«Хазарский словарь»* заявлен как многоплановый текст, в котором представлены три разные версии одного и того же события — хазарского религиозного выбора — глазами христиан, мусульман и иудеев. Это принципиальный шаг, направленный не столько на реконструкцию исторической истины, сколько на демонстрацию невозможности её единой интерпретации. Павич делает религиозный спор культурной моделью, метафорой человеческой множественности. Каждая версия представляет собой не просто альтернативный взгляд, но

отдельную культурную парадигму: текст иудейской версии отсылает к традиции талмудического анализа, мусульманская — к суфийской метафизике, а христианская — к византийской философии и иконописи.

Эта множественность не аннулирует различия, но превращает их в ресурсы диалога. Именно в столкновении и сосуществовании противоположных культур рождается то уникальное художественное пространство, в котором язык Павича раскрывается в полной мере. Автор демонстрирует, что литература может быть мостом между цивилизациями — не способом подавления одной истины другой, а пространством сосуществования, интерпретации, взаимного отражения.

Межтекстовость у Павича не ограничивается религиозным диалогом. Она пронизывает текст на всех уровнях — от цитат из философских и богословских трактатов до реминисценций из мировой литературы и культуры. В тексте можно обнаружить аллюзии на Библию и Коран, на *Тысячу и одну ночь*, на Платона и Августина, на Данте и Борхеса, на славянские летописи и византийские хроники. Всё это формирует уникальный интертекстуальный «грунт», на котором растёт поэтическая мифология романа.

Особое значение имеет диалог с философией. Павич не столько цитирует известных мыслителей, сколько встраивает их идеи в ткань текста. Так, проблема множественности реальностей, различие между знанием и верой, между памятью и истиной — все эти философские категории становятся художественными сюжетами. В этом смысле *«Хазарский словарь»* можно рассматривать как роман-философию, где сюжет заменён идеей, а действие — мыслью.

Интертекстуальность здесь также функционирует как память культуры. Павич действует как литературный археолог: он выкапывает забытые пласты культуры, восстанавливает утраченные связи между эпохами, религиями, языками. Его текст становится своего рода гипертекстом исторического и культурного сознания, в котором Восток и Запад, античность и постмодерн, православие и суфизм, Каббала и сюрреализм вступают в органический синтез.

Следует также отметить, что Павич сознательно играет с жанровыми ожиданиями. Его текст может быть воспринят как роман, как энциклопедия, как мистический трактат, как сновидение или как молитва. Такая жанровая неопределённость есть часть его интертекстуальной поэтики: каждый читатель, в зависимости от своего культурного и духовного багажа, находит в тексте «свои» отсылки, «свои» смыслы. Это делает роман поистине живым организмом, открытым к бесконечному количеству прочтений.

Интересен и диалог, который Павич ведёт с самим актом письма и чтения. В *«Хазарском словаре»* читатель становится не просто потребителем текста, а активным участником интертекстуальной игры. Он вынужден интерпретировать, реконструировать, сомневаться, исследовать. Это превращает чтение в форму культурной и философской практики. В конечном счёте, межтекстовость у Павича — не просто приём, а форма мышления, способ проживания мира.

Таким образом, *«Хазарский словарь»* — это не только роман о хазарах, не только философская притча или поэтическая энциклопедия. Это текст, в котором разворачивается подлинный культурный диалог, охватывающий века, континенты, религии и цивилизации. Павич превращает литературу в храм смыслов, в котором возможно священное сосуществование различного. Его поэтика межтекстовости — это акт духовной дипломатии, литературное богословие, культурное посредничество, в котором слово становится актом любви и понимания.

Заключение

В эпоху, когда литература всё чаще оказывается вытесненной поверхностными формами медиа, роман Милорада Павича *«Хазарский словарь»* возвращает слову его изначальную, сакральную силу. Это не просто текст — это поэтический феномен, в котором слово перестаёт быть средством описания и становится действием, актом трансформации, медиатором между явленным и неявным, между рациональным и иррациональным. Заклучая анализ данного

произведения, мы подходим к ключевому выводу: поэтика Павича — это поэтика духовного измерения, где литературное становится одновременно метафизическим, культурным и экзистенциальным.

«Хазарский словарь» — произведение, существующее вне линейного времени и традиционной жанровой классификации. Его структура напоминает каббалистическое древо: каждый элемент связан со всеми другими, каждый фрагмент несёт в себе потенциал целого. Таким образом, текст превращается в алхимическую формулу, в мистический конструкт, раскрывающийся по мере погружения читателя в его слои. Павич предлагает не столько роман, сколько духовную практику: чтение становится не способом получения информации, а путём пробуждения сознания, интуиции, памяти.

Художественная ткань романа насыщена символами, культурными кодами, философскими аллюзиями, мистическими отсылками — всё это формирует особую языковую атмосферу, где слово перестаёт быть прозрачным и начинает обладать весом, плотностью, энергетикой. Язык у Павича — это не только инструмент, но и самостоятельная реальность, живая субстанция, обладающая собственной логикой и волей. Именно в этом заключается магия его письма: читатель не просто воспринимает текст, он становится соучастником процесса, в котором слово становится откровением.

Через сложную систему метафор, снов, лексических игр, автор предлагает не окончательные истины, а пути, не ответы, а возможность задавать вопросы. Эта открытость текста — его экзистенциальная сила. Павич не навязывает интерпретаций, он приглашает к сотворчеству, к духовному соучастию, к внутреннему диалогу. Таким образом, *«Хазарский словарь»* функционирует как культурный палимпсест, где слои смыслов и голосов создают многоголосое пространство духовного поиска.

Важно отметить, что роман не только эстетически инновативен, но и этически значим. Он предлагает модель диалога, в которой различие не является угрозой, а становится источником роста. Христианская, исламская и иудейская версии текста не спорят между собой, а дополняют друг друга, представляя не конкуренцию, а множественность взглядов. Это особенно актуально в современном мире, где поляризация и культурные конфликты становятся все более острыми. Павич в своём художественном универсуме показывает, что возможно сосуществование множественного, что истина может быть не единой, а многоликой, как лицо Бога, отражающееся в зеркале традиций и вер.

Роман разрушает границы между жанрами, между читателем и текстом, между разумом и воображением. В этом смысле он может быть воспринят как художественно-философская утопия, как образ идеального текста будущего, где читатель перестаёт быть пассивным и становится активным участником создания смысла. Павич не даёт нам готовый «мир», он даёт нам «ключ» к мирам. Его произведение — это лабиринт, но не замкнутый, а открытый, в котором каждый может найти собственную нить Ариадны.

Таким образом, *«Хазарский словарь»* предстает не только как эстетический шедевр, но и как духовный акт, культурная медитация, философская притча о множественности мира и о единстве смыслов. Павич создаёт не просто роман — он строит храм из слов, в котором каждый может найти своё отражение, свою правду, свою тишину. Это произведение не исчерпывается прочтением — оно продолжает звучать в сознании, работать внутри, как молитва, как формула, как магия.

«Хазарский словарь» — это вызов и утешение, игра и посвящение, зеркало и дверь. Его невозможно понять до конца, но возможно почувствовать. А это и есть главный критерий настоящего искусства — того, что выходит за рамки времени, языков, границ и уходит в вечность.

Литература

1. Денисон, Н. (1991). Narrative strategies in Milorad Pavić's *Dictionary of the Khazars*. *Slavic and East European Journal*, 35(2), 153–170.
2. Зверев, А. К. (2002). Постмодернизм и новые формы повествования. *Новая русская литература*, (2), 25–33.
3. Корнеева, А. А. (2014). Поэтика сновидения в романе Милорада Павича «Хазарский словарь». *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, (10), 78–82.
4. Латышева, Н. И. (2013). Постмодернистская модель мира в «Хазарском словаре» М. Павича. *Вестник Томского государственного университета*, (368), 59–64.
5. Лесина, Н. В. (2008). Мифопоэтика Милорада Павича: Слово как магический знак. *Филологический класс*, (1), 41–45.
6. Петрова, Е. В. (2012). Поэтика фрагмента в романе «Хазарский словарь» М. Павича. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*, (133), 124–128.
7. Саруханова, Н. А. (2012). Сон как эпистемологическая категория в прозе Милорада Павича. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*, (4), 102–106.
8. Ульянов, М. А. (2011). Постмодернистская метафизика в романе Милорада Павича. *Вестник Московского университета. Серия 9: Филология*, (6), 54–60.
9. Видан, А. (1993). Crossing boundaries: The structure of Pavić's *Dictionary of the Khazars*. *Slavic Review*, 52(4), 730–738.
10. Виноградов, С. А. (2015). Гипертекстуальная структура романа «Хазарский словарь» и цифровая эпоха. *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Литературоведение*, 14(3), 77–83.

БАЛКАНО-ГАГАУЗСКИЙ ЯЗЫК: СТРАТЕГИЧЕСКИЙ УЗЕЛ КОНВЕРГЕНЦИИ МЕЖДУ БАЛКАНИСТИКОЙ И ТЮРКОЛОГИЕЙ

Офелия ТАГИЕВА

доктор философии по филологии, доцент
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Азербайджан, Баку
ofeliya.salimova@yandex.com
<https://orcid.org/0009-0002-3555-2297>

Резюме

Балкано-гагаузский язык гаджалов, соединяющий тюркские и балканские культурно-языковые традиции, остаётся почти неизученным, особенно в Азербайджане. Труды В.А.Мошкова, впервые комплексно рассмотревшие лингвистические и этнографические аспекты этого языка, открывают новые перспективы для сравнительно-исторического анализа и реконструкции этногенеза. Изучение гаджальского варианта позволяет выявить скрытые миграционные связи, проследить сохранение архаичных элементов и уточнить место языка в огузской группе. Его исследование способно усилить взаимодействие балканистики и тюркологии, обогатив международный научный дискурс и способствуя сохранению уникального наследия малых этносов региона и Европы в целом.

Ключевые слова: балкано-гагаузский язык, гаджалы, балканистика, гагаузский диалект, язык-посредник, языковой ареал, этнографический источник

BALKAN GAGAUZ LANGUAGE: STRATEGIC NODE OF CONVERGENCE BETWEEN BALKANOLOGY AND TURKOLOGY

Abstract

The Balkan-Gagauz language of the Gadjals, which unites Turkic and Balkan cultural-linguistic traditions, remains almost unexplored, especially in Azerbaijan. The works of V.A.Moshkov, who for the first time comprehensively examined the linguistic and ethnographic aspects of this language, open new prospects for comparative-historical analysis and the reconstruction of ethnogenesis. Studying the Gadjal variety makes it possible to identify hidden migration links, trace the preservation of archaic elements, and clarify the language's place within the Oghuz group. Its research can strengthen the interaction between Balkanology and Turkology, enriching the international academic discourse and contributing to the preservation of the unique heritage of the region's small ethnic groups and Europe as a whole.

Keywords: Balkan-Gagauz language, Gadjals, Balkan studies, Gagauz dialect, intermediary language, linguistic area, ethnographic source

Балкано-гагаузский язык – это язык, на котором говорят небольшие группы людей на Балканах. Этот язык давно мало изучен и часто забывается в научных кругах. В то же время он очень важен для двух больших направлений науки – балканистики и тюркологии.

В современных электронных ресурсах и даже в Википедии сведение об этом языке представлено очень кратко. Обычно говорится, что «балкано-гагаузский язык относят к огузской ветви тюркских языков, он включает восемь диалектов. Его используют гаджалы – тюркский народ, который связан с гагаузами, но традиционно не считается частью молдавских гагаузов и

исповедует суннитский ислам, в отличие от православных гагаузов. Они живут в районе городов Битола и Куманово (на границе Македонии и Греции), а также в турецком Эдирне и на северо-востоке Болгарии» [см. подробнее: https://ru.wikipedia.org/wiki/Балкано-гагаузский_язык]. Как видим, он мало представлен с лингвистической точки зрения, и в плане его социокультурных особенностей. Хотя значимость исследования этого культурно-языкового пространства очень велика, так как оно поможет сохранить уникальное наследие и понять исторические процессы на Балканах, и открыть новые страницы в истории тюркских народов.

В известном энциклопедическом издании «Языки мира» опубликована статья Л.А.Покровской о языке балканских тюрков. В ней автор дает фрагментарные сведения о балкано-гагаузском языке, рассматривая его как отдельный диалект гагаузского языка, а сам гагаузский язык относит к тюркскому языковому ареалу. Следует подчеркнуть, что под балкано-гагаузским языком Л.А.Покровская понимает, в первую очередь, гагаузские говоры, распространённые в северо-восточной Болгарии. Она отмечает, что именно эти говоры формируют основу балкано-гагаузского диалектного комплекса: «На основе гагаузских текстов, собранных В. Зайончковским в районе г. Варны, В.Дримба пришёл к выводу, что гагаузские говоры Варны значительно отличаются от гагаузских говоров Молдавии и Украины, так как после переселения большинства гагаузов за Дунай (в Бессарабию) в начале XIX в. говоры оставшегося в Болгарии малочисленного гагаузского населения подверглись сильному влиянию соседних турецких говоров» [3, 197]. Здесь информация о балкано-гагаузском языке представлена крайне сдержанно, что подчёркивает недостаток комплексных исследований в этой области. Хотя следует признать, что данное исследование играет важную роль в формировании представления о языковом разнообразии балканских тюрков и подчёркивает необходимость дальнейшего углублённого изучения балкано-гагаузского диалекта.

Однако вызывает заметный интерес тот факт, что в указанной статье Л.А.Покровской, а также в работах других авторов, посвящённых как историческим (письменным), так и современным тюркским языкам, отсутствуют ссылки или упоминания о трудах В.А.Мошкова, посвящённых балкано-гагаузскому языку. Аналогичная ситуация наблюдается и в исследованиях современных российских и азербайджанских учёных [см., например: 1, 77-86; 5, 26-42], что свидетельствует о недостаточной интеграции ранних фундаментальных трудов в текущий научный дискурс. Такое упущение ограничивает полноту историко-лингвистического понимания данного языкового явления и снижает преемственность в изучении балкано-гагаузского языка. Кроме того, игнорирование существования отдельного балкано-гагаузского языкового ареала затрудняет полноценное и точное понимание закономерностей формирования общей языковой картины Балкан. Балканское языкознание не сможет адекватно отразить сложные процессы взаимодействия языков региона, если ограничится только изучением уникальных межъязыковых сходств и различий на разных уровнях языка. Однако, полагаться исключительно на создание абстрактных моделей, скажем, например, гипотетического языка-посредника, также недостаточно для решения указанных проблем.

После исследований Ф.Миклошича, который в конце XIX в. положил начало систематическому изучению балканских тюркизмов, в последующих работах по балканистике главным образом фиксируется факт широкого распространения одинаковых тюркских заимствований во многих балканских языках. Типичным и неоднократно цитируемым является мнение К.Сандфельда о том, что, подобно греческим словам, тюркские заимствования в большинстве случаев равномерно распределены по всем балканским языкам (за исключением истрорумынского) [см.: 4, 63-64]. Поэтому для глубокого понимания необходимо комплексное исследование с учётом исторического, социокультурного и лингвистического контекстов. Как правильно замечает А.Н.Соболев, «поскольку балканское языковое сообщество есть конвергентное образование ареально-типологического характера, постольку оно может и должно изучаться прежде всего лингвогеографическими и ареально-типологическими методами, что подразумевает интеграцию балканского языкознания и диалектологии и, в частности, создание балканского лингвистического атласа» [4, 64]. Данная мысль А.Н.Соболева подчёркивает, что балканский языковой ареал

представляет собой объединение разных языков, которые со временем становятся похожими из-за географической близости и контактов. Поэтому для его изучения важно использовать методы ареально-типологического характера, учитывающие ареальное распределение языковых явлений и объединение всех данных из балканской диалектологии. Естественно, в этом отношении важным шагом должно стать интегрирование балкано-гагаузского ареала в общее поле балканистики, что позволит выявить новые закономерности языкового взаимодействия.

Известно, что впервые в 1878 г. чешский историк К.Й. Иречек в своей работе «История Болгарии» впервые обозначил гагаузов как самостоятельную этническую группу, отличную от болгар, и акцентировал внимание на вопросе их этногенеза. Он заложил основы для дальнейших лингво-этнографических исследований, направленных на изучение происхождения и культуры гагаузов [см. подробнее: 4, 65-66]. Дальнейшее развитие его идей мы находим именно в работах В.А.Мошкова. Сегодня он признан в научных кругах одним из основоположников исследований, связанных с этнографией и языком гагаузов и их диалектов в XIX в. Его вклад считается ключевым для формирования научного понимания гагаузского этноса и его лингвистического наследия. В настоящее время наследие К.Й.Иречека и В.А.Мошкова продолжают влиять на современные научные подходы к балканистике и этнологии, хотя их имена забыты во многих научных кругах по исследованию языковых и этнографических проблем по балканистике.

В.А.Мошков является одним из пионеров изучения балкано-гагаузского языка и культуры. Его труды представляют собой ценный источник информации, содержащий как лингвистические данные, так и этнографические наблюдения, которые до сих пор остаются актуальными. В.А.Мошков впервые собрал и изучил уникальные материалы, включающие фольклорные тексты, традиции и особенности быта балканских тюрков, что позволяет взглянуть на язык в более широком культурном контексте. Несмотря на то, что его работы были созданы более века назад, они сохраняют свою научную значимость и могут служить фундаментом для современных исследований. Возвращение к этим источникам даст возможность восстановить историческую последовательность развития балкано-гагаузского языка и углубить понимание его места в тюркской и балканской языковой семье.

В своих исследованиях В.А.Мошков пришёл к важному выводу, который и сегодня поддерживается как самим гагаузским народом, так и большинством исследователей-балканистов. Он утверждал, что гагаузы вместе с гаджалами, которые относятся к балкано-гагаузскому этноязыковому ареалу, происходят от народов, прибывших в Добруджи еще в IX-XII веках, т.е. от куманов, уз (торков) и печенегов. Эти народы поселились в этом ареале до появления здесь туркменов анатолийских, и именно они стали основой для формирования гагаузского этноса. По этой причине гаджалы и собственно гагаузы имеют этнокультурную близость с ногаями и крымскими татарами [см.: 2, 7-8]. Данное его утверждение помогает лучше понять исторические корни и культурные связи гагаузского народа.

Кроме того, еще в своё время В.А.Мошков выдвинул идею о том, что гаджалы используют особый диалект гагаузского языка, который получил название балкано-гагаузского языка. В этом отношении он писал: «...говор гаджалов села Памукчи в окрестностях Ени-Пазара Болгарии оказался положительно тождественным с языком бессарабских гагаузов села Бешалма Комратской волости» [2, 91]. Именно это сходство в языке послужило основанием для того, чтобы объединить гагаузов и гаджалов в рамках одной этнической общности. Данное наблюдение подчёркивает важность лингвистических характеристик в определении этнической принадлежности. Оно свидетельствует о тесных историко-культурных связях между этими этноязыковыми группами, несмотря на географическую удалённость. Кроме того, идентичность языков отражает общие корни и долгий период совместного существования. Это позволяет исследователям более точно реконструировать пути миграций и взаимодействия балканских тюркских народов. В конечном итоге, понимание таких языковых параллелей и этнокультурных миграций способствует сохранению и укреплению этнической идентичности как гагаузов, так и гаджалов.

Важно подчеркнуть, что ещё в своё время В.А.Мошков выдвинул гипотезу о близком родстве балкано-гагаузского языка гаджалов с румелийско-турецким языком, основываясь на лингво-этнографических сходствах. Он выделял общность этих языков как представителей *огузской ветви тюркской языковой семьи* [см.: 2, 98-101]. Хотя современные исследования пока не подтвердили эту гипотезу (родство с румелийско-турецким языком) окончательно, научное сообщество не отвергает её и продолжает рассматривать как вероятное направление для дальнейшего изучения. Такое предположение стимулирует расширение сравнительно-исторического анализа языков региона и способствует поиску новых данных в области исторической лингвистики. Оно также подчёркивает необходимость комплексного подхода, учитывающего не только языковые, но и этнографические особенности. В результате, исследование таких связей может обогатить понимание миграционных процессов и культурных влияний на Балканах. Наконец, эта тема остаётся актуальной для депонирования лингвокультурного наследия тюркских народов, проживающих в Европе.

Ключевая идея В.А.Мошкова заключалась в том, что язык гаджалов, или балкано-гагаузский язык, способен выступать уникальным связующим мостом между балканистикой и тюркологией. Он отмечал, что «поскольку Добруджа находится относительно близко к степи Буджакской, болгары и гагаузы часто пересекали реки Прут и Дунай, чтобы там обосноваться. Значит, в Бессарабию, гагаузы, как оказывается, пришли раньше болгар» [2, 8]. Этот миграционный процесс способствовал культурному обмену и взаимовлиянию между этническими группами региона. Стало быть, изучение этого языка приобретает особую значимость в современных лингвистических исследованиях, поскольку он отражает сложные процессы культурно-языкового взаимодействия на Балканах. В этом отношении А.В.Шабашов справедливо замечает: «Балкано-гагаузский язык демонстрирует сочетание тюркских корней с балканским языковым и культурным контекстом, что делает его важным объектом для междисциплинарного анализа. Понимание этого языка помогает не только выявить особенности исторического развития тюркских народов региона, но и расширить знания о языковом многообразии Балкан» [6, 583]. Иначе говоря, этот язык демонстрирует, каким образом тюркские языки существовали и эволюционировали на Балканах под воздействием соседних народов и культурных влияний. Его изучение позволяет проследить взаимное проникновение и переплетение различных традиций и языковых систем.

Итак, при исследовании языка гаджалов можно выделить несколько основополагающих аспектов, которые обуславливают актуальность и значимость данного направления для балканистики и тюркологии. Эти аспекты позволяют комплексно оценить роль данного языка как стратегического узла конвергенции между двумя разными лингвокультурными традициями, а также способствуют пониманию процессов языкового контакта и историко-культурных взаимодействий. Рассмотрим ключевые причины, подчеркивающие важность изучения балкано-гагаузского языка в современном научном контексте:

- *Язык-посредник между балканскими и тюркскими языками*: балкано-гагаузский язык занимает уникальное положение на стыке балканской и тюркской языковых групп, что позволяет изучать взаимодействие и влияние между этими языковыми ареалами;

- *Раскрытие историко-культурных связей*: язык гаджалов отражает исторические миграции, контакты и культурный обмен между тюркскими и балканскими общностями, что важно для реконструкции региональной истории; кроме того, язык гаджалов – малоизученный язык, его исследование раскроет языковое и культурное наследие региона.

- *Вклад в изучение балканистики и тюркологии*: исследование языка гаджалов помогает понять механизмы языкового сближения и общие черты, характерные для балканских языков, расширяя представление о балканистике и знания о диахронии и диалектологии тюркских языков.

- *Понимание языковой динамики и контактов*: данный язык демонстрирует процессы заимствований, «код-свитчинга» и билингвизма, что важно для теорий языкового контакта и лингвистической интерференции.

– *Актуальность для современных этнополитических исследований*: балкано-гагаузские общности сохраняют свою идентичность, и язык служит ключевым фактором в этническом самосознании, что актуально для социолингвистических исследований.

Таким образом, изучение языка гаджалов способствует укреплению связей между балканистикой и тюркологией, создавая новые возможности для сотрудничества между учёными разных направлений. В конечном итоге, это способствует сохранению уникального культурного и языкового наследия, а также углублению понимания процессов этногенеза и языковой динамики в регионе. Балкано-гагаузский язык служит живым свидетельством сложных исторических процессов, отражающих многослойность культурного обмена в регионе. Анализ его грамматической структуры и лексики поможет понять, как взаимодействие разных этносов формировало уникальные языковые особенности. Более того, это способствует выявлению общих черт и различий среди тюркских и балканских языков, что важно для сравнительно-исторической лингвистики. Изучение языка гаджалов расширяет наше представление о этнокультурной мозаике Балкан, а также об исторической динамике языкового развития. В целом, этот язык становится ключевым объектом для исследования контактов между Востоком и Западом в лингвокультурном плане.

К сожалению, в Азербайджане язык гаджалов остаётся практически неисследованным. Этот язык частично представлен в научных трудах, что создаёт значительный пробел в лингвокультурной картине региона. Но активизация внимания к нему способна стать мостом между двумя указанными научными направлениями (балканистикой и тюркологией) и способствовать их взаимному исследовательскому обогащению. Изучение языка гаджалов позволит глубже понять историко-культурные связи и влияния, которые формировали концептосферу и этнический ландшафт балканских и тюркских народов в целом.

Итак, балкано-гагаузский язык – своего рода уникальный языковой феномен на пересечении балканистики и тюркологии, что делает его значимым объектом для всестороннего лингвистического исследования. Стало быть, его исследование способно сохранить уникальное лингвокультурное наследие, а также повысить уровень международного академического сотрудничества.

Литература

1. Qəmbərova, S. Azərbaycan dilinin şivə xüsusiyyətləri qaqauz dilində // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi. – 5.Cilt. – №1. – 2021. – s. 77-86.
2. Мошков, В.А. Гагаузы бендерского уезда: Этнографические очерки и материалы. – Кишинев: Б.И., 2004. – 493 с.
3. Покровская, Л.А. Балканских тюрков языки // Языки мира. Тюркские языки. – М., 1997. – С. 194-199.
4. Соболев А.Н. Опыт исследования тюркизмов в балканских диалектах // Zeitschrift für Balkanologie. – Часть I. – Bd. 40/1. – Wiesbaden, 2004. – С. 61-91.
5. Степанов, В.П. Языковой выбор гагаузов: испытание временем и обстоятельствами // Славяно-тюркские исследования. – 2024. – Т. 2. – № 1. – С. 26-42.
6. Шабашов, А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса: Астропринт, 2002. – 740 с.

BALKAN TÜRK ŞİVƏLƏRİNİN AVROPADA ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR QEYDLƏR

Əbülfəz QULİYEV

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

AMEA Naxçıvan İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru

Azərbaycan, Naxçıvan

ebulfezamanoglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8733-3833>

Xülasə

Balkan Türklərinin tarixi və dili, dialekt xüsusiyyətləri XX əsrin əvvəllərindən etibarən əhatəli şəkildə araşdırılmağa başlanmışdır. Bu sahədə Avropa elm adamlarından Otto Blau və Tadeuş Kovalskinin, xüsusilə Macarıstan Türkoloji məktəbinin böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan ünlü Türkoloq Gyula Némethin, Balkanların bəliqli bölgələrindəki məhəlli şivələrin araşdırılmasında özəl bir rola sahib olduğunu xüsusilə vurğulamalıyıq. O, özəlliklə Qərbi Balkanlardakı Türk şivələrini geniş bir şəkildə incələmiş, ilk dəfə bu şivələri təsnif etməyə müvəffəq olmuşdur. Németh, 1927-ci ildən başlayaraq bir neçə dəfə Bolqarıstana getmiş, bölgənin Türk şivələrini araşdırmaqla məşğul olmuşdur. Németh Balkan yarımadasındakı şivələri bir-birindən olduqca fərqli olan Şərqi Balkan və Qərbi Balkan şivələri deyə iki qrupa ayırmışdır. Ayrıca Németh bu çalışmasında Qərbi Balkan şivələri ilə Qara dəniz bölgəsi şivələri arasındakı bənzərliklərdən də bəhs etmiş, söz konusu bənzərliklərin Osmanlı dövləti zamanında Qara dəniz bölgəsindən Balkanlara baş vermiş köçlər sonucunda ortaya çıxdığı tezisini irəli sürmüşdür. Németh, 1965-ci ildə, Bolqarıstandakı Vidin şivəsi üzərinə əhatəli bir "Vidin Türkləri" adlı çalışma yayımlayaraq burada Qərbi Balkan şivə qrupuyla əlaqədar daha çox nümunə vermişdir. Məruzədə bütün bu məsələlər müfəssəl şəkildə ələ alınmışdır.

Açar sözlər: *Avropa, Türkologiya, dialekt araşdırmaları, Balkan yarımadası, Gulya Nemet, Georg Hazai*

NOTES ON THE STUDY OF BALKAN TURKISH DIALECTS IN EUROPE

Abstract

The history and language of the Balkan Turks, as well as their dialectal features, began to be studied extensively from the early 20th century. Among European scholars in this field, Otto Blau and Tadeusz Kowalski, and especially the Hungarian school of Turkology, played a significant role. In this regard, it should be particularly emphasized that the famous Turkologist Gyula Németh had a special role in the study of local dialects in certain regions of the Balkans. He studied the Turkish dialects of the Western Balkans in detail and was the first to succeed in classifying these dialects. Beginning in 1927, Németh traveled several times to Bulgaria and spent much of his time studying the Turkish dialects of the region. He divided the dialects of the Balkan Peninsula into two quite distinct groups: the Eastern Balkan dialect group and the Western Balkan dialect group. In addition, in this work Németh also discussed the similarities between the Western Balkan dialects and those of the Black Sea region, putting forward the thesis that these similarities emerged as a result of migrations from the Black Sea region to the Balkans during the Ottoman period. In 1965, Németh published a comprehensive study entitled *Vidin Turks* on the Vidin dialect in Bulgaria, in which he provided further examples related to the Western Balkan dialect group. All these issues are examined in detail in the report.

Keywords: *Europe, Turkology, dialect studies, Balkan Peninsula, Gyula Németh, Georg Hazai*

Giriş

Balkan Türkcəsi şivələri Türk şivələrinin Balkanlardakı uzantısı nisbətindədir. Balkanların XIV yüzilin II yarısından başlayaraq Osmanlı egəmənliyi altına girmiş olması, bu bölgəyə Anadoludan göndərilən çox sayda Oğuz boylarının məskunlaşması ilə nəticələnmişdir. Hətta tarixi qaynaqlar hələ 1292-ci ildən başlayaraq Makedonyanın bəzi yerlərinə Qərbi Anadoludan gələn Türklərin yerləşdiyini qeyd edir. Bölgə bu tarixlərdən başlayaraq 1912 Balkan savaşına qədər uzanan 600 il ərzində daima Osmanlı egəmənliyində qalmış, bu geniş tarixi dövəmdə bölgədəki Türklərin sayı da getdikcə artmışdır. Zaman zaman birbirindən fərqli səbəblərlə bölgəyə Türkmən və Yörük əşirətləri göndərilmiş, bunun nəticəsində bölgədəki Oğuz Türklərinin sayı daha da çoxalmışdır. Beləcə Balkanlarda Türk yerləşiminin hüdudları şimalda Dunay çayına, şərqdə Qara dənizə, cənubda Adriyatik dənizinə qədər uzanmışdır. Türkiyə Türkcəsi şivələrindəki ortaq özəlliklər demək olar ki, burada da keçərlidir. Ancaq Balkan yarımadası Rumıniya, Bolqarıstan, keçmiş Yuqoslavya, Albaniya, Şimali Makedoniya və Yunanıstan kimi fərqli etnik və dil yapısındakı dövlətlərə aid olduğundan, buradakı Türklər öz şivələri xaric bolqarca, serbcə, makedonca,boşnak və yunanca danışan toplumlar ilə qarışmışlar. Nəticədə bölgədə həm o yarımadaanın xalqları, həm də Türklər arasında ikidilli toplum meydana gəlmişdir. Bu da bir gerçəkdir ki, Osmanlı dövlətinin XX yüzilin əvvəllərində Balkan yarımadasındakı torpaqlarını bir-bir itirməsinin sonucu olaraq burada Türk əhali azalmış, həm də Türkcənin o dillər üzərindəki təsiri xeyli zəifləmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Bolqarıstan, keçmiş Yuqoslavya, Kosova, Makedonya bölgələrində Türk nüfuzu qalmışdır. Bu barədə Zeynəb Korkmaz doğru olaraq yazır: "Konuya Balkan şivələri açısından yaxlaşıldığında, Balkanlara Osmanlı egemenliğinden daha önceki yüzyıllarda da Türk dalgalarının da gelip yurt edinmiş olmasından kaynaklanan karışma, zamanla Balkan Türk şivelerinde tarihi dönemlerden kalma bazı izlere de yol açmıştır. Ancak biz bu izlerin çok eski olmadığını, elimizde bulunan sınırlı verilere göre X-XII. yüzyıllar arasındaki göçlerin bıraktığı izler niteliğinde olduğunu düşünüyoruz" (16, s.153).

MƏTN

1. Balkan Türk Şivələrinin Araşdırılması

XX yüzildə Türk dialektoloji çalışmalarının sayısı önəmli ölçüdə artmağa başlamışdır. Ancaq Balkanlar Türkoloji baxımdan keçən əsrin əvvəllərində nisbətən öyrənilməmiş bir bölgə idi. Bu bölgədəki Türklərin şivələri və özəllikləri çox az bilinirdi. Balkanlardakı Türk şivələri üzərində aparılan araşdırmaların ilk nəticələri də məhz Avropa elmi mühitində gözə çarpır. Belə ki, XIX yüzilin sonlarında alman diplomatı Otto Blaunun (1828-1879) Bosniya və Herseqovinada Türk dilinin və bu dildə danışanların özəlliklərini incələməyə başlamasıyla ortaya çıxmışdır. Blau, müşahidələrini, *Bosnisch Türkische Sprachdenkmäler* (Bosnya Türkcəsiylə yazılı abidələr) adlı kitabında yayımlamışdır (1). Bu kitabda Blau, XIX yüzilin sonlarında Bosna vilayətində 1.300.000 nəfərin yaşadığını, bunlardan 500 mininin isə müsəlman olduğunu irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, bunlar istisnasız hamısı slavyan köəkənlı, ana dilləri boşnakca olan və Türkcəni Türk sayılabıləcək qədər yaxşı danışan şəxslərdi (1, 13). Blau, yalnızca az sayıda Türk məmur çevrələrində, bəzi İslam din adamları arasında və bunların dərş verdiyi məktəblərdə ağırlıqlı olaraq Türkcənin istifadə edildiyini, Ortodoks və Katolik çevrələrində isə sadəcə boşnakca, daha doğrusu, slavyan dilinin istifadə edildiyini göstərmişdir (1, 13-14).

Türk dili araşdırmalarına sistemli bir şəkildə yanaşan ilk elm adamı Fransa doğumlu polyak Tadeusz Kovalski olmuşdur (1889-1948). Kovalski, Birinci Dünya Mühahirəsi zamanı - 1917 və 1918-ci illərdə Krakov və Vyanadakı xəstəxanalarda yatan əsir Türk əsgərlərindən aldığı 141 tapmacanı 1919-cu ildə *Zagadki ludowe turkie* (Türk xalq tapmacaları) adlı əsərində yayımlamışdır (17). Bu tapmacaların 28-i Makedonyadan olub, doqquzu Kalkandeləndən, 19'u Radovişdən, geri qalanları isə Balkanlar və Anadolunun digər bölgələrindən idi. Bəhs edilən əsərdə Makedoniya və Şimali Yunanıstandakı (İskeçe) şivələr haqqında çox az da olsa etibarlı informasiyalar gözə çarpır. Kovalski ayrıca Krakovda Radovişli

əsirdən 63 Türkü və bir Yusuf nağılını qeyd etmişdir. Bütün bu materialları dialektoloji baxımdan dəyərləndirməsindən yeddi il sonra *Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien* (Makedonyada Osmanlıca – Türkcə xalq şeirləri) adlı ikinci çalışmasını da yayımlamışdır (18). Bu əsər sadəcə Makedonyadakı Türk şivələrinin incələndiyi ilk əsər olması səbəbindən Makedonyadakı Türk dialektologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kovalski, araşdırdığı materialın folklorə aid olduğunu qeyd etsə də, dil ilə bağlı önəmli müşahidələr də həyata keçirmişdir. Hətta bəziləri - *h samitinin* düşməsi, (məsələn: *ak* (hak); *açan* (haçan) və kəlmələrin sonunda *u, ü, ı, i* saitlərinin yerinə sadəcə *i* saitinə gəlməsi, məsələn: *kuri* (kuru); *urdi* (vurdu) kimi) ilk dəfə Kovalski tərəfindən təsbit edilmişdir (23,s.88). Bu çalışmasında Kovalski ayrıca morfemlərdəki heca əmələ gətirən *m, n, r* samitlərinin mövcudluğunu meydana çıxarmışdır (18, s.169-170). Bununla yanaşı, Kovalski Makedonyadakı Türk şivə xüsusiyyətlərindən 1934-cü ildə nəşr olunmuş “İslam Ensiklopediyası”ndakı *Osmanisch-Türkische Dialekte* adlı məqaləsində də bəhs etmişdir (19, s.991-1011).

1929-cu ildə Kovalski, şimal-şərqi Bolqarıstanda Türk dilləri üzərinə sahə araşdırmalarına başlamış və 1933-cü ildə əldə etdiyi nəticələri “*Les Turcs et la langue Turque de la Bulgarie du nord-est*” (şimal-şərqi Bolqarıstanda Türklər və Türk dilləri) adlı əsərində yayımlamışdır (20). Kovalski bu çalışmasında, şimal-şərqi Bolqarıstandakı Türklərdən bəhs etmiş, şivələrinin özəlliklərinə diqqət çəkmiş və şimal-şərqi Bolqarıstanda, yəni Dəliorman bölgəsindəki Qaqauz və digər Türk şivələrinin quruluşu ilə əlaqədar məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Bu çalışmada Kovalski şimal-şərqi Bolqarıstandakı şivələrin özünəməxsus cəhətlərə malik olduğunu özəlliklə vurğulamışdır. Bu özəlliklərə dayanaraq Kovalskinin bu şivələri Dunay Türkcəsi olaraq adlandırdığını da vurğulamaq lazımdır. Kovalski həmin əsərinə linqvistik material əlavə etməsə də, onun bu əsəri, Balkanlardakı Türk şivələri üzərinə daha geniş araşdırma aparılması baxımından böyük önəm kəsb edən ilk məlumatlar kimi diqqəti cəlb edir. Bu çalışma ilə Kovalskinin, öncəliklə Balkanlardakı sahə araşdırmalarına dayalı Türk dili dialektoloji araşdırmaları açısından yeni bir dönmə başlattığı söylənə bilməkdədir (23, s.93).

2.Macar türkoloqları

Qeyd edildiyi kimi, Balkan türklərinin tarixi və dili, şivə xüsusiyyətləri XX yüzilin əvvəllərindən etibarən əhatəli şəkildə araşdırılmağa başlanmışdır. Bu sahədə Macarıstan Türkoloji məktəbinin böyük əməyi olmuşdur. İ.Kunos, J.Eckman, G.Nemet, G.Hazai, S.Kakuk bu sahədə ilk sıralarda olan araşdırmaçılar sayılmaqdadır.

Hələ 1906-cı ildə Macar Türkoloqu İqnas Kunos (1860-1945), Bolqarıstanda Dunay çayı sahillərindəki müxtəlif yaşayış yerlərindən topladığı *Rumelisch-türkische Sprichwörter* adlı 300 xalq atalar sözündən ibarət bir əsərini yayımlamışdır. Bu əsərində atalar sözlərini əlifba sırası ilə vermiş, ancaq bunları haradan əldə etdiyini heç bir yerdə göstərməmişdir. Bu atalar sözlərinin dili, xalq dillərinin özəlliklərini deyil, ortak Türk dilinin özəlliklərini əks etdirdiyindən bu əsər dialektoloji araşdırmalar üçün istifadə edilməmişdir (24, s. 3).

Macar Türkoloqu Janos Eckmann (1905-1971), 1938 və 1939-cu illərdə şimal-şərqi Bolqarıstana gedib orada dialektoloji materiallar toplamış və bu materiallar əsasında tədqiqat aparmışdır. Alim daha sonra araşdırmalarını genişləndirərək bu şivələrin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edən “*Die türkische Mundart von Varna*” adlı qiymətli bir əsər nəşr etdirmişdir (2). Alim 10 il sonra (1949) isə Razqradlı köçmənlərin dilini araşdırmış və Razqrad şivələri üzərinə çalışmasını nəşr etdirmişdir (3).

J.Eckmann eyni zamanda Makedoniyanın paytaxtı Üsküpün 30 km-də olan Dinlər bölgəsinin dialekt xüsusiyyətləri haqqında daha geniş araşdırma aparmış və bu araşdırmaların nəticələrini də çap etdirmişdir (5). Bunlar, Balkanlardakı Türk şivələri üzərində daha çox araşdırma aparılmasını təşviq edən çox dəyərli ilk çalışmalardır.

Balkan Türk şivələri Budapeşt Universiteti Türkologiya İnstitutundan Macar bilim insanı, G.Nemetin tələbələrindən olan Szuzsanna Kakukun da araşdırma mövzusu olmuşdur. Kakuk ilk öncə Bolqarıstanda araşdırma aparmış və aldığı nəticələri 1958-ci ildə, *Le dialekte turc de Kazanlyk* (Kazanlık

Türk Şivələri) və *Textes turcs de Kazanlyk* (Kazanlık Türk Metinləri) adı ilə nəşr etdirmişdir (13). Ardından *Die türkische Mundart von Kustendil und Mihailovgrad* (Küstendil və Mihailovgrad Türk şivəsi) adlı məqaləsini yayımlamış (14), Macar dilindəki Türkcə alınma sözlər üzərində apardığı çalışmalar çərçivəsində araşdırdığı kəlmələrdəki səs dəyişimlərinin də çağdaş Türk dilinə daha yaxın olan şərqə Balkan Türk şivələrindən daha çox arxaik qərbi Balkan şivələrinin özəlliklərini əks etdirdiyini göstərmişdir (14, s.301). Kakukun dialektoloji araşdırmaları, Qərbi Makedonya şivələrini incələnməsi baxımından da önəm daşımaqdadır. Kakuk daha sonra Ohridəki Türk şivələrini araşdırmış və ardından *Le dialekte turc d'Ohrid en Macedoine* (Makedonyadakı Ohri Türkləri şivəsi) adlı çalışmasını yayımlamışdır. Bu çalışmasında Kakuk, sahədə topladığı folklor materiallarını incələyərkən Ohri şivəsində təsadüf etdiyi fonetik, morfoloji və sintaktik özəllikləri Nemet, Hazai, Eckmann, Katona, Zajakovski və Mollovanın öncəki çalışmalarındakı nümunələrlə, özəlliklə də Kovalski və Katona'nın əldə etdiyi sonuçlarla qarşılaşdıraraq Makedon şivələrinin, fonetik sistemində bəzəli fərqliliklər göstərməsi ilə yanaşı Nemetin qərbi Balkan şivə qrupuna aid olduğu sonucuna varmışdır (15, s.232, 233, 235, 236, 238).

Bu çalışmada işlənən mətnlərin çevirisdə bəzi xətlər olsa da, folklor materialının anlaşılmasının bəzən asan olmadığı gerçəyi göz önündə bulundurduğunda bu beklənəbilir bir durumdur və söz konusu çalışmanın yapıldığı dövəmdə kullanılan nümunələrin digər araşdırmaçılar tərəfindən dəyərləndirilməsi açıısından böyük önəm daşımaqdadır (23, s.95).

Ancaq, macar Türkoloq Gyula Nemet, Balkanların bəzəli bölgələrindəki məhəlli şivələrin araşdırılmasında özəl bir yerə sahibdir. G.Nemet (1890-1976) 1890-cı ildə Macarıstanın Szolnok Karczak rayonunda dünyaya gəlmiş, 1914-cü ildə Budapeşt Universitetini bitirmiş, 1918-ci ildə Akademik (Ordinarius Professor) dərəcəsi almışdır. Elə bu universitetdə dekan və rektor da olmuşdur. G.Nemetin yaradıcılığında, elmi irsində Türkoloji problemlər mühüm yer tutur. O, Göytürkcədən bu günkü Türkcəyə, çuvaşcadan yakutcaya qədər Türk dilinin qədim və yeni qolları ilə məşğul olmuş, çox mühüm elmi nəticələr əldə etmişdir. Alimin Balkan Türkləri və dialektologiyası haqqında apardığı araşdırmalar da çox önəmlidir. Bunların içərisində "Vidin Türkləri" (dil-folklor-din) adlı araşdırması xüsusilə diqqəti cəlb edir (27). Bu kitaba aid materialları o, hələ 1927-ci ildə Bolqarıstana ilk səfəri zamanı toplamağa başlamışdı. Bundan sonra 1931, 1934, 1936, 1937-38-ci illərdə bu səfərlər davam etmişdi. G.Nemet o zamankı tələbəsi professor Georg Hazai ilə birlikdə oradakı Sofya, Plovdiv, Peştera, Asenovqrad, Kırçali, Stara Zaqora, Kazanlık, Karlovo, Sliven, Yambol, Karnobat, Aytos, Burqaz, Varna, Balçık, Qornya Orjahovitsa, Tırnovo, Svishtov, Pleven, Dupnitsa, Köstendil, Breznik, Mezdra, Vratsa, Oryahovo, Mihailovqrad, Kutlovitsa, Berkovitsa və Blaqoevqrad kimi yaşayış məntəqələrini ziyarət etmişdir. Kuklen, Yeni Mahalle, Peşter yaxınlardakı Türk kəndləri, Nikopol və Lomda, ardından Makedonyada Üsküp, Kumanova, Veles, İştıp, Kalkandeləndəki (indi Qostivar adlanır) Türk şivələrinə aid material toplamış, ayrıca da Romanyadakı Türk şivələrini araşdırmışdır. Toplanan materiala dayanaraq əldə edilən bilgiləri 1956-cı ildə *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens* (Bolqarıstandakı Türk şivələrinin təsnifi üzərinə) adlı əsərində yayımlamışdır (24).

Bu əsərdə Nemet, Qərbi Bolqarıstandakı şivələrin Kovalskinin tədqiq etdiyi şimal-şərqə Bolqarıstandakı Türk şivələrindən fərqli, ancaq Romanyadakı Adakale, Bosniya və Şimali Makedonyadakı Türk şivələri ilə eyni olduğunu göstərmişdir. Nemet bu şivələrin digər şivələrdən, altısı fonoloji və ikisi morfoloji olmaq üzərə səkkiz özəllik baxımından fərqli olduğunu qeyd etmişdir.

Nemet Balkan yarımadasındakı şivələri birbirindən olduqca fərqli iki qrupa, şərqə Balkan və qərbi Balkan şivə qrupu olaraq ikiye ayırmışdır. Bu müddəaya dayanaraq Nemet, Kovalskinin "Dunay-Türkcəsi" şivələrinin Şərqə Balkan şivə qrupuna aid olduğunu, Qərbi Balkan şivə qrupuna isə Bolqarıstanın daha kiçik bir bölümündəki Türk şivələrini, daha doğrusu, şimal-qərbi Bolqarıstan bölgəsi və Bolqarıstan xaricindəki Şimali Makedonya, Albaniya və Bosniyanın olduğu geniş bölgədəki Türk şivələrini əhatə etdiyi sonucuna varmışdır (24, s.10-11). Bu iki şivə qrupunu bir-birindən ayıran Nemet, əsərində Balkan şivələri terminindən deyil, "Rumeli şivələri" terminindən istifadə etmişdir.

Nemet, Balkanlarda, özəlliklə qərbi Balkanlardakı Türk şivələrini xırda incəlliklərinə qədər təhlil etməklə kifayətlənməyib, bir addım daha irəli getmiş və olduqca geniş bir çalışmanın ardından bu şivələri

təsnif etməyi bacarmış və *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens* (Bolqarıstanda Türk şivələrinin təsnifi üzərinə) adlı əsərini də hazırlamışdır.

Bu məruzədə G.Nemetin Balkan Türk dialektologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən “Vidin Türkləri” əsəri üzərində bir az geniş şəkildə dayanmaq istəyirəm. Altayşünaslıqda xüsusilə Türk-macar əlaqələrinin elmi tarixinin öyrənilməsində böyük xidmətləri olan G.Nemet bu əsəri yazmaqla qarşıya qoyduğu məqsədi belə izah edir: “Amacım həm bir ağız araşdırması etmək, həm də Türk dili haqqındakı bilgimi, ağız araşdırmaları yaparaq daha da dərinləşdirməkdir. Ayrıca bunları etraflıca kaleme almak və Macar dil bölgəsinə yaxın olan Türk şivələrinin, yəni Osmanlıca-Türkcə unsurların araşdırılmasında Macarcanın da ne dərəcəyə qədər yardımcı ola biləcəğini kontrol etməkti. Böylece, Vidin ağzını araşdırmaya karar verdim” (27, s.3).

Vidin bölgəsi, Balkan yarımadasında yerləşən və Osmanlı İmperiyası dövründə Türklərin sıx məskunlaşdığı ərazilərdən biri olmuşdur. Bolqarıstanın mühüm yaşayış məntəqələrindən biri olan Vidin (şəhər) bölgəsi Kosova meydan müharibəsindən (1389) az sonra fəth edilmişdir. Bu bölgə yalnız coğrafi baxımdan deyil, həm də dil və mədəniyyət baxımından mühüm tarixi izlər daşımaqdadır. Vidin Türklərinin dili, əsrlər boyu həm Osmanlı Türkcəsinin arxaik xüsusiyyətlərini, həm də bölgənin slavyan dilləri ilə təması nəticəsində yaranan fonetik, leksik və qrammatik dəyişiklikləri qoruyub saxlamışdır. 1947-ci il siyahıya alınmasına görə şəhərin 18 mindən bir az çox əhalisi olmuşdur. Lakin Türk əhalinin çox hissəsi hakimiyyət tərəfindən ayrı-seçkiliyə məruz qaldığı üçün şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nemet qərbi Bolqarıstandakı, xüsusilə Vidinlə bağlı araşdırmalarına, materiallar toplamağına hələ 1927-ci ildən başlamışdı. 1931-1937-ci illər arasında Bolqarıstana təkrar səfərlər etmiş və yeni materiallar toplamışdır. Nəticədə, Balkan Türkologiyası üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan belə bir tədqiqat əsəri meydana çıxmışdır. Bu çoxsaylı səfərlər zamanı o Balkan yarımadasındakı Türk dialektlərinin şərq və qərb olmaqla iki yerə ayrıldığını bir daha təsbit etmişdir. O, göstərir ki, 1954-cü il Bolqarıstan səfərində tələbəsi Georg Hazai (1932-2016) da onunla birgə olmuşdur. Hazai 1956-cı ildə Tırnova, Dəliorman, Dobruca, Orta Bolqarıstan və Rodop Türk dialektlərinə aid material toplamış, 1958-ci ildə yenə üç həftə qərbi Bolqarıstanda bu işlə məşğul olmuşdur. Hazainin araşdırdığı Üsküp dialektləri qərbi Bolqarıstanın bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməkdədir.

Gyula Nemetin bu ərazidə apardığı sistemli dialektoloji tədqiqatlar, Vidin Türk şivələrinin yalnız bir dialekt növü kimi deyil, həm də bir dildə mədəni və tarixi yaddaşı yaşadan təbii miras kimi dəyərləndirilməsinə imkan verir. Bu məqalədə kitabdakı Vidin Türk şivələrinin fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətlərinin araşdırılması haqqında da məlumat vermək istəyirik. Bu dəyərli tədqiqat əsəri giriş, beş bölmə, mətnlər və əlavələrdən ibarətdir. I bölmədə Vidin şivəsindəki fonetik, II bölmədə leksik, III bölmədə semantik, IV və V bölmələrdə isə sintaktik xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Kitabın mətnlər bölməsi Vidin Türklərinin xalq ədəbiyyatı, sosial həyatı, xalq təbabəti, dini həyatı və bayramlara aid mətnlərdən ibarətdir. Kitabdakı dil materialı haqqında yığcam şəkildə bəhs etməkdə fayda görürük:

1. Fonetik xüsusiyyətlər.

a) Sait dəyişmələri. Vidin Türkcəsində saitlərin dəyişməsi və uyğunlaşması geniş yayılmışdır. Bu dəyişikliklər həm fonetik harmoniya məqsədi ilə həm də bölgənin slavyan dilləri ilə qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi baş verir:

* \[a] > \[e]: “ağız” → “egiz”

* \[ɪ] > \[i]: “kız” → “kiz”

* \[o] > \[u]: “yol” → “yul”

Bu cür dəyişikliklər türk dillərində müşahidə edilən vokal sisteminin elastikliyi nümayiş etdirir.

b) Diftonqların sadələşməsi. Vidin Türkcəsində diftonqların monoftonlara çevrilməsi də müşahidə olunur:

“kənd” → “koy” → “kı”

“söylemek” → “sülmek”

Bu hallar bölgədəki danışiq tərzinin daha sürətli və praktik olmağa yönəlmiş adaptasiyalarını göstərir.

2. Morfoloji xüsusiyyətlər.

a) İsmnin hallanması. Vidin şivələrində ismin hal şəkilçilərində həm Osmanlı dönəmi Türkcəsinin, həm də müasir Azərbaycan və Anadolu şivələrinin izləri mövcuddur:

Yönlük hal: “eve” → “eve”

Yerlik hal: “bahçede” → “baçada”

Bu dəyişmələr, tarixi dil qatının yerli slavyan təsiri ilə birləşməsi nəticəsində formalaşmışdır.

b) Şəxs şəkilçiləri. Vidin şivəsində feilin şəxs şəkilçilərində arxaik Türk dili elementləri ilə yanaşı, bölgəyə xas dəyişikliklər də mövcuddur:

I şəxs tək indiki zaman: “geliyorum” → “gelirum”

II şəxs cəm keçmiş zaman: “geldiniz” → “geldiñiz”

3. Sintaktik xüsusiyyətlər. Vidin Türkcəsində cümlə quruluşunda Anadolu və Türkmən Türkcəsinə bənzərliklər müşahidə olunur.

Söz sırası fərqliliyi: “Babam geldi okuldan” əvəzinə → “Okuldan geldi babam”

Bu, həm ünsiyyət tərzindəki fərqliliyi, həm də emosional vurğunun dəyişməsi ilə bağlı ola bilər.

4. Leksik xüsusiyyətlər. Vidin Türk şivələri həm Osmanlı dönəminin söz varlığını qoruyub saxlamış, həm də slavyan dillərindən alınmalarla zənginləşmişdir:

a) Arxaik Türk sözləri:

“nezen” (nəzakətli); “çerik” (əsgər); “döşeme” (yerə sərilən keçə, palaz)

b) Alınma (slavyan) sözlər: “pazarnıçek” (kiçik bazar); “rakiya” (araq növü)

“dukan” (mağaza – bolqarcadan)

Bu leksik təbəqə bölgənin multikultural xüsusiyyətlərini əks etdirir.

5. Tarixi və sosio-lingvistik baxış

Gyula Németh öz əsərində Vidin bölgəsində danışılan Türkcənin təkcə bir dil forması olmadığını, eyni zamanda tarix, mədəniyyət və folklorun canlı daşıyıcısı olduğunu vurğulayır. Bu şivə, Anadolu Türkcəsinin XVI-XVII əsrlərdəki formalarını qorumuş, lakin slavyan dilləri ilə təmasda dəyişikliklərə uğramışdır. Vidin Türkcəsi həm də mühacirət, assimilyasiya və dilin tədrici unudulması kimi sosio-lingvistik proseslərin nümunəsidir. Bu tədqiqatlar sayəsində Vidin Türk şivələri həm dilçilik, həm də etnoqrafiya və tarix sahəsində dəyərli bir qaynaq kimi elmi ictimaiyyətə təqdim olunur.

Nəticə

Məlum olduğu kimi, qərbi Balkan Türk şivələrini şərqə Balkan Türk şivələri və standart Türkcədən ayıran başlıca özəllik, bu şivələrdə sait ahənginin olmamasıdır. Həmin özəllik, onların standart Türkcədən fərqli morfoloji özəlliklərini də göstərməkdədir. Digər yandan bu şivələr Hind-Avropa dillərinin sintaksisinə sahibdir və leksik strukturu isə çevrə dillərinin böyük təsiri altındadır. Vidin Türk şivələri, Balkanlarda yaşayan Türk toplumlarının dil xüsusiyyətlərini, mədəni yaddaşını və tarixi keçmişini qoruyub saxlayan dil nümunəsidir. Gyula Némethin apardığı tədqiqatlar göstərir ki, bu şivələr yalnız regional bir danışq forması deyil, həm də Türklərin köklü keçmişinin canlı izləridir. Dialektoloji baxımdan Vidin Türkcəsi həm fonetik, həm morfoloji, həm də leksik baxımdan xüsusi öyrənmə dəyərinə malikdir. Bu baxımdan Vidin Türk şivələrinin araşdırılması yalnız dilçilik üçün deyil, eyni zamanda Türk mədəniyyətinin tarixi inkişaf xəritəsinin qurulması üçün də əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. BLAU, O. *Bosnisch-türkische sprachdenkmäler, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, V. Band, No. 2, Leipzig. 1868.

2. ECKMANN, J. "Die Türkische Mundarten von Varna", *Körösi Csoma Archivum*, III, 144-214. 1941.
3. ECKMANN, J. "Razgrad Türk Ağzı", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar* TDK. Ankara, 1950. S.1-25.
4. ECKMANN, J., MANSUROĞLU, M. "1959 Yılı Trakya Dialektoloji Gezisi Raporu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi TED Dergisi* Cilt IX, İstanbul, 1959.s.113-118.
5. ECKMANN, J. "Dinler (Makedonya) Türk Ağzı" *TDAYB*, Sayı: 183, Ankara, 1960, s.189-204.
6. ECKMANN, J. "Kumanova Türk Ağzı", *Németh Armağanı*, TDK, Sayı 191, 1962.s.111-144.
7. HAZAI, G. "Les dialectes turcs du Rodope", *Acta Orient. Hung. Tommus IX, Fasc 2*. 1959,s.205-229.
8. HAZAI, G. "Rodop Türk Ağzları", VIII. *TDKOB Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, 1960,s.127-130.
9. HAZAI, G. "Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, TDK, 1960. S.205-211.
10. HAZAI, G. "Kiril harfleriyle yazılan Türkçe metinler", VII. *TDKOB*, 1960,s.83-86.
11. HAZAI, G. "Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens" *RO*, XXIII, 2, 1960,s.83-100.
12. HAZAI, G. "Prinos kam vaprosa za klasifikacijata na balkanskite turski govori", *Ezikovedsko-etnografski izsledvanija v pamet n akad. Stojan Romanski*, Sofia, 1960.s.505-510.
13. KAKUK, S. "Le dialecte turc de Kazanlyk", *Acta Orinet. Hung.* 8 Budapest, (1959).s.169-187.
14. KAKUK, S. "Die türkische Mundart von Kustendil und Michailovgrad", *ALH*, XI 13-14, 1961.s.301-386.
15. KAKUK, S. "Le dialecte turc d'Ohrid en Macedoine", *Acta Orient. Hung.*, Tommus XXVI. Fasc. 2-3, 1972. S.227-282.
16. Z.Korkmaz. Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz türkçesinin gelişimi. Ankara:TDK yay.2013
17. KOWALSKI, T. *Zagadki ludowe tureckie*, Enigmes populaires Turques, Prace Komisji orjentalistycznej Akademii umiejtności w Krakowie Nr. 1, Nakladem Akademji umiejtności, Krakow. 1919.
18. KOWALSKI, T. "Osmanische-Türkische Volkslieder aus Mazedonien", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Band XXXIII, 1926.s. 166-231.
19. KOWALSKI, T. "Osmanisch-türkische Dialekte", *Encyclopedie del'Islam*, S. 4, 1931,s. 991-1011.
20. KOWALSKI, T. *Les Turcs et la langue Turque de la Bulgarie du nord-est*, Krakow Ie Nakładem Polskiej Akademji. 1933.
21. Ayla Hafız Küçükusta. *Batı Balkan ağızlarına dair. / Dil Araştırmaları*, Ankara, Bahar 2019/24: s.89-105.
22. KÜÇÜKUSTA, A.H. "Batı Balkan Türk Ağızlarının Kökeni Üzerine" *BAL-TAM Türklül Bilgisi*, 31, 2019. 69-83.
23. KÜÇÜKUSTA, A.H. *Balkan Ağız Araştırmaları Çerçevesinde Başlangıçtan Günümüze Batı Balkan Ağız Araştırmaları*, BAL-TAM, 2024, NO:40.
24. NÉMETH, J. *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, Sofya. 1956.
25. NÉMETH, J. "Traces of the Turkish Language in Albania", *Acta Orientalia Hungarica*,. XIII. Fasc. 1-2, 1961,s.9-29.
26. NÉMETH, J. *Die türkische Sprache in Ungarn in Siebzehnten Jahrhundert*, (*Die Türkische Sprache von Stari Bar*), Bibliotheka Orientalis Hungarica XIII, Budapest, 1970. S.130-141.
27. G.Nemeth. *Vidin Türkleri(dil, folklor, din)*, Türk Dünyası araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1996 (1965-dən tərcümə).

ВЛИЯНИЕ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА НА БОЛГАРСКИЙ: ПРОИСХОЖДЕНИЕ, ФОРМЫ И ПРОЯВЛЕНИЯ

Könül ƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Azərbaycan, Bakı
<https://orcid.org/0000-0002-8095-8731>
kyenul-85@mail.ru

Резюме

Статья посвящена влиянию турецкого языка на болгарский, описывая происхождение, формы и проявления заимствований. Турцизмы проникали в болгарский язык в три исторических периода: при контактах с тюркскими племенами, в период формирования первого Болгарского царства и особенно в эпоху Османского владычества. Последний этап стал наиболее значительным: заимствования охватывают лексику быта, торговли, военного дела, администрации и кухни. Многие турецкие слова стали неотъемлемой частью болгарской речи. Также рассматриваются фразеологизмы, пословицы и влияние турецкой музыки на болгарскую традицию.

Ключевые слова: турцизмы, болгарский язык, Османский период, языковое влияние, лексические заимствования

TÜRK DİLİNİN BOLQAR DİLİNƏ TƏSİRİ: MƏNŞƏYİ, FORMALARI VƏ TƏZAHÜRLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə Türk dilinin bolqar dilinə təsirini, onun mənşəyini, formalarını və təzahürlərini araşdırır. Türkizmlər bolqar dilinə əsasən üç tarixi mərhələdə daxil olub: erkən türkdilli tayfalarla əlaqələr dövründə, proto-bolqarların gəlişi ilə və Osmanlı hakimiyyəti zamanı. Ən böyük təsir Osmanlı dövründə baş verib – dilə çoxsaylı peşə, ticarət, məişət və inzibati sözlər daxil olub. Türkizmlər bəzi hallarda artıq orijinal mənşəyini itirərək bolqar dilində adi sözlərə çevrilmişdir. Məqalədə həmçinin Türkcədən gələn sabit ifadələr, atalar sözləri və musiqi təsirləri də araşdırılır.

Açar sözlər: türkizmlər, bolqar dili, Osmanlı dövrü, dil təsiri, leksik alıntılar

THE INFLUENCE OF THE TURKISH LANGUAGE ON BULGARIAN: ORIGINS, FORMS, AND MANIFESTATIONS

Summary

This article explores the influence of the Turkish language on Bulgarian, focusing on its origins, forms, and manifestations. Turkish loanwords entered Bulgarian in three major stages: through early contact with Turkic tribes, during the establishment of the First Bulgarian Empire, and most significantly during Ottoman rule. The Ottoman period contributed the largest number of borrowings, especially in areas such as crafts, trade, administration, military, and everyday life. Some words have become so integrated they are no longer recognized as foreign. The article also examines Turkish-derived idioms, proverbs, and musical influences on Bulgarian folk culture.

Keywords: *Turkisms, Bulgarian language, Ottoman period, language influence, lexical borrowings*

Турецкий язык оказал значительное влияние на болгарский, и среди всех заимствованных в болгарский язык слов наибольшее количество составляет именно турцизмы. Особенно часто они встречаются в народной разговорной речи.

Турецкие заимствования в болгарском языке можно условно разделить на три исторических пласта. Начальный этап связан с древними контактами славянских племён, в том числе и болгарских, с тюркскими народами в Азии и южнорусских степях. Эти ранние заимствования отличаются от более поздних османских влияний, поскольку восприняты были от тюркских племён, не идентичных туркам-османам.

Второй слой турецких слов связан с приходом протоболгарских племён во главе с ханом Аспарухом, которые образовали первое болгарское государство. Третий и самый обширный пласт заимствований относится к периоду османского владычества на Балканах, начиная с XIV века.

Некоторые слова из первого слоя заимствований встречаются и в других славянских языках. Так, слово *клобук*, означающее «головной убор» в чешском языке, в некоторых болгарских говорах употребляется в значении «пузырь на воде». К этому же раннему пласту относятся такие слова, как *каптак* (кожаная шапка), однако оно пришло в болгарский уже в более поздний период.

Известный лингвист Франц Миклошич насчитал около 60 турецких слов, попавших в болгарский язык ещё до османской эпохи. Ко второму пласту относятся слова, такие как *сан* (чин), *бисер* (жемчуг), *бъбрек* (почка). В некоторых случаях одно и то же слово попадало в язык в разное время, и в результате возникали варианты форм: *чертог* (роскошная комната) со временем преобразовалось в слово *чердак*.

Основной слой турцизмов, сформировавшийся в период Османского правления (XIV–XIX вв.), оказался самым значительным. Османское господство на Балканах, продолжавшееся около пяти столетий, оказало глубокое воздействие на болгарское общество, культуру, язык и быт. Распространился билингвизм, что во многом объясняется дискриминационной политикой османских властей, вынужденными переселениями и смешением болгарского и турецкого населения. Несмотря на длительное османское влияние, турецкие заимствования не смогли изменить славянскую основу болгарского языка. Тем не менее, турцизмы проникли в различные сферы жизни. Особенно много их среди названий профессий и ремёсел: *занаят* (ремесло), *занаятчия* (ремесленник), *джамджия* (стекольщик), *зарзаватчия* (продавец овощей). В торговой лексике встречаются такие слова, как *пазар* (рынок), *дюкян* (лавка), *керван* (караван), *сергия* (прилавок). В административной и судебной терминологии заимствованы термины *кадия* (судья), *диван* (государственный совет), *вилайет* (область), *заптие* (жандарм). Военная лексика также содержит ряд турецких слов: *аскер* (солдат), *барут* (порох), *куришум* (пуля), *кама* (кинжал), *байрак* (знамя). Помимо этого, в болгарском языке закрепились термины, обозначающие налоги, преступления и связанные с ними реалии: *вергия*, *интизан* (виды налогов), *зулум* (грабёж), *кеседжия*, *кърджалия*, *харамия* (разбойник), *джелат*, *джелатин* (палач). Большое количество турецких слов связано с кухней, одеждой и повседневным бытом. Например: *ямурлук* (накидка), *кашика* (ремешок), *чорап* (носки), *гердан* (ожерелье), *хастар* (подкладка), *чорба* (суп), *ракия* (алкогольный напиток), *юфка* (лапша). Некоторые турецкие слова настолько укоренились в болгарской речи, что уже не воспринимаются как заимствованные. Это, к примеру, *маса* (стол), *балкан* (гора), *джоб*, *джеб* (карман), *чанта* (сумка), *юмрук* (кулак). «Стоит отметить, что многие слова, попавшие в турецкий из арабского или персидского, были позже заимствованы болгарами уже через турецкий язык». [6, 210]

После освобождения Болгарии от Османской империи (руско-турецкая война 1877–1878 гг.) количество турецких слов стало постепенно снижаться. В 1880-х годах Петко Славейков составил словарь, включающий около 10 000 турцизмов, однако он не был

опубликован. Позже, лингвист Стефан Младенов зафиксировал уже только около 2000 таких слов. В современном болгарском литературном языке турцизмы встречаются редко и преимущественно в диалектной или художественной речи.

«Некоторые особенности турецкого словообразования, в частности суффиксы -лък и -джия, остались в болгарском языке». [6, 156] Суффикс -лък выражает понятия, связанные с занятием или качеством (*бояджилък* – малярное ремесло), а -джия обозначает человека по роду занятий (*бояджия* – маляр).

Фразеологизмы и устойчивые выражения турецкого происхождения

Влияние турецкого языка прослеживается не только в лексике, но и в устойчивых выражениях. Так, в разговорной речи можно услышать *пие тютюн* (пьёт табак) вместо стандартного *пуши тютюн* (курит), что является калькой с турецкого слова *ичмек* – «пить».

Фраза *не ми отърва* (меня это не устраивает) является переводом с турецкого *kurtulmak*. Выражения *много здраве, дал-зел, от Бога да намериш, камилско птиче, туге-онуй* и другие также являются заимствованиями либо переводами с турецкого.

Пословицы и поговорки

«Турецкие пословицы широко распространились в быту болгар. Некоторые из них полностью переведены на болгарский язык и адаптированы под местные реалии, другие до сих пор произносятся в оригинале». [1,155] Так, пословица *Зорлен гюзеллик олмас* (буквально «насильно красоты не добьёшься») в болгарской версии звучит как *на сила хубост не става, Време бreme продава* – от турецкого *Заман саман сатар, Бездънна крина, празен хамбар* – перевод *Дибисиз киле – бош амбар*. Нередко пословицы изменялись, например, в религиозной составляющей: *На лудия всеки ден Великден* (вместо *Хеггюн байрам*).

Музыкальные заимствования

Наряду с лексическими заимствованиями в болгарскую культуру проникли и турецкие мелодии. До освобождения Болгарии были популярны как греческие, так и турецкие песни. После обострения болгаро-греческих отношений греческие мелодии стали терять популярность, а турецкие, наоборот, продолжали активно использоваться. Многие песни были переведены, некоторые – заимствованы полностью вместе с текстом. Турецкая музыкальная традиция оказала заметное влияние на болгарскую народную музыку.

Әдәбиyyat

1. Баскаков Н. А. Тюркизмы в восточно-славянских языках. — М.: Наука, 1974. 260 с.
2. Баскаков Н. А. Тюркизмы в восточно-славянских языках. — М.: Наука, 1974. 380 с.
3. Бурибаева М.А. Тэркизмы в русском языке, Флинта, 2015, 320 стр
4. Большой турецко-русский словарь. Москва, 1994, 815 с.
5. Болгарско-русский фразеологический словарь. Кошелев А.А., Леонидова М.М., - София, 1974,635 с.
6. Витов В. Лексикология на българския език. Велико-Тырново, 1998. 350 с.
7. Телия В.В. русская фразеология, Москва, 1984
8. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке / Е. Н. Шипова (составитель); Отв. ред. акад. А. Н. Кононов; Институт языкознания АН КазССР. — Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1976. — 444 с.

«БАЙ ГАНЮ» – УНИКАЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРНОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ БАЛКАН

Бисерка ВЕЛЕВА-ПЕТРУСЕНКО

доцент доктор

Софийский университет «Св. Климент Охридски»

София, Болгария

b.veleva@uni-sofia.bg

bnveleva@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-0988-0118>

Резюме

Цель статьи – раскрыть уникальность книги «Бай Ганю», написанной болгарским писателем, сатириком и фельетонистом Алеко Константиновым в конце XIX века, но до сих пор не потерявшей своей актуальности. Её уникальность широка – в жизненном и творческом пути автора, в сюжетно-композиционном построении повествования и в особой самобытности, отличающейся стилем утончённого мастера слова, в лексическом богатстве языка, изобилующего уменьшительными, фразеологизмами, тюркизмами, архаизмами и т. д., стилистической функцией которого является представление в сатирико-комическом плане образа главного героя, по имени Бай Ганю, – символа самоутверждения крайне невежественного, но обладающего огромной самоуверенностью выскочки – характерного явления для недавно освобождённых Балкан.

Ключевые слова: болгарская литература, Алеко Константинов, «Бай Ганю», уникальность, лексикология

Abstract

The aim of the article is to reveal the uniqueness of the book "Bai Ganyu", written by the Bulgarian writer, satirist and feuilletonist Aleko Konstantinov at the end of the 19th century, but still relevant. Its uniqueness is broad - in the author's life and creative path, in the plotcompositional construction of the narrative and in a special originality, distinguished by the style of a sophisticated master of the word, in the lexical richness of the language, abounding in diminutive words, phraseological units, Turkisms, archaisms, etc., whose stylistic function is the presentation in a satirical and comic plan of the image of the main character, named Bai Ganyu, - a symbol of the self-affirmation of an extremely ignorant, but possessing enormous self-confidence parvenu - a characteristic phenomenon of the recently liberated Balkans.

Keywords: Bulgarian literature, Aleko Konstantinov, "Bai Ganyu", uniqueness, lexicology

В болгарской литературе существует знаковое произведение, созданное в конце XIX века писателем, сатириком и фельетонистом Алеко Константиновым, значимость которого не теряет своей актуальности и сегодня. Это книга «Бай Ганю», названная по имени своего главного героя – символа преуспевающего человека современной эпохи, связанного с восстановлением государственности на Балканах. Цель данной статьи – раскрыть уникальность и своеобразие произведения – с точки зрения жизненного и творческого пути автора, сюжетно-композиционной структуры повествования, образа главного героя Бай Ганя, уникального языка и лексического богатства, раскрывающего огромный талант творца слова Алеко Константинова.

1. Алеко Константинов – уникальный автор книги «Бай Ганью» Алеко Константинов (1863-1897) – одно из самых выдающихся имён в болгарской литературе периода между Освобождением (1878 г.) и концом Первой мировой войны (1918 г.). Это время – со всеми его противоречиями и антагонизмами бурного общественного развития в Болгарии. После Освобождения будущий писатель уехал в город Николаев (Россия) и продолжил там образование в средней школе. Важную роль в развитии творца сыграла библиотека пансионата, потому что здесь он обнаружил свою любовь к литературе и начал читать произведения мировых и русских авторов. Там он провел свои первые литературные эксперименты – перевел с русского языка трагедию Шекспира «Отелло». Позже (1881–1885) изучал юриспруденцию в Новороссийском университете в Одессе, после чего вернулся в Болгарию. Работал судьей, помощником прокурора и прокурором. Алеко Константинов – писатель, поэт, журналист, общественный деятель, юрист, публицист, пишет фельетоны, очерки, рассказы. Его любимые приемы – критика, сатира и даже самоирония. Он популярен под псевдонимом Счастливец (Счастливчик), так же является основателем организованного туристического движения в Болгарии. Его самые известные работы – книга «Бай Ганью» и путеводитель «В Чикаго и обратно». Уникальность судьбы Алеко Константинова раскрывает парадокс между творцом, глубоко эрудированным интеллектуалом, обладающим могучей силой и обаянием слова, а также тонкостью филантропа, с одной стороны, и с другой стороны, жестокими законами грубого капитализма, воплощенными в образе любимого им героя, хотя и весьма противоречивого Бай Ганья.

Драматичный финал жизненного и творческого пути 34-летнего Алеко Константинова отсылает нас к эпистолярному готическому роману Мэри Шелли «Франкенштейн, или Современный Прометей», опубликованному в Лондоне в 1818 году. Согласно сюжету романа, молодой швейцарский изобретатель Виктор Франкенштейн искусственно создаёт человека, но, не исправляя его изначальные физические недостатки и несовершенства, он приобретает чудовищный облик, что толкает его навстречу смерти своего создателя. Подобно Франкенштейну, Алеко Константинов создаёт собирательный образ болгарина, отмеченного всеми пороками и недостатками своего бурного времени, поскольку писатель стремится уникальным образом обличить его недоброту. И, кажется, проклятие опального человека настигает и «косит» своего создателя слишком рано, еще в расцвете его таланта и творческого потенциала.

2. Уникальность книги «Бай Ганью»

Обложка книги «Бай Ганью», 1999 г. В апреле 1894 года текст Бай Ганью стал публиковаться в журнале «Мысль», а в 1895 году – отдельной книгой «Бай Ганю. Невероятные рассказы об одном современном болгарине». Книга уникальна в истории болгарской литературы по своему характеру. Ее нельзя определить по жанру. Каждая история, главным героем которой является Бай Ганью, представляет собой эпизод из его жизни, представленный в хронологическом порядке, сочетающий в себе элементы повествования, фельетона, анекдота и путевых заметок. Каждая история представлена отдельным рассказчиком, которого с большим интересом слушает большая компания интеллектуалов. Сюжет повествования повторяет последовательность действий главного героя – его путешествия по Европе (в первой части книги) и его социальнополитическое развитие после возвращения в Болгарию (во второй части). Произведение построено уникально, между отдельными эпизодами нет строго определенной сюжетной связи, тем не менее произведение отличается единой художественной концепцией. Тема рассказа – стремление болгарина после Освобождения, человека с Балкан, завоевавшего свободу, занять свое место на карте Европы, завоевать авторитет гражданина Европы. Поэтому выбор его имени – Бай Ганью Балкански – не случаен. Он становится символом нарождающегося беспринципного капитализма на Балканах. Основная проблема в произведении – огромное противоречие между культурным прогрессом европейцев и отсталостью недавно освобожденных жителей Балканского полуострова. Иллюстрации к книге тоже уникальны, их создал в конце 1940-х годов Илия Бешков,

один из самых выдающихся болгарских художников, основавший специальность «Иллюстрация», сегодня переименованную в «Книга, иллюстрация и печатная графика» в Национальной академии художеств в Софии, Болгария.

3. Уникальный герой книги «Бай Ганью»

Бай Ганью Балкански, Художник – Илия Бешков, 1947 г. Бай Ганью – болгарский торговец розовым маслом, который, не зная иностранного языка, путешествует по Европе в поисках рынка сбыта для своих товаров. Он первичный, необразованный, грубый, с ограниченной культурой, самоуверенный, без стыда и такта, но находчивый и очень колоритный. Наглый, высокомерный и комичный, бескомпромиссно отстаивающий свои права в обществе, он завоевал симпатию публики. Бай Ганью Балкански и Алеко Константинов, Художник – Илия Бешков, 1947 г. Бай Ганю – это собирательный образ всех болгар, которые вдруг стремятся достичь уровня европейцев, такого образования, культуры, достатка, интересов, взглядов, этикета. Контраст очевиден не только между Бай Ганю и европейцами, но и между ним и каждым из его товарищей, описывающих его в своих рассказах, представителями молодой болгарской интеллигенции. Алеко Константинов обращает внимание своих читателей на невероятный культурный шок, который Бай Ганю вызывает повсюду своим поведением и манерами – неповторимым юмором, тонкой иронией, острым сарказмом, вызывающим искренний смех, но и глубоким размышлением о причинах недопонимания, ошибок, сюрпризов и трагикомических ситуаций, в которых оказывается главный герой, а также нескрываемая симпатия и любовь автора к нему. Основная идея, выдвинутая Алеко Константиновым – необходимость налаживания культурного диалога – как между слоями общества, так и между народами, который должен вестись с соблюдением этических правил и норм поведения. Писатель ставит проблемы, связанные с судьбой национальных добродетелей, нравственности, образа жизни и будущего развития болгарского общества.

4. Уникальность языка и стиля книги

Специфика каждого произведения в лингвистическом отношении определяется языком и стилем каждого автора, то есть его умением использовать язык, на котором он создаёт свои произведения. Уникальность книги «Бай Ганью» раскрывается и в отношении этих двух компонентов, характеризующихся близостью к разговорной речи соответствующего исторического периода. Лексика очень живописна, содержит эпитеты, уменьшительные, диалектизмы, тюркизмы, архаизмы, еще более богата фразеологией и жаргоном, что значительно усложняет перевод произведения на иностранные языки. Однако книга переведена на большинство европейских языков. Алеко Константинов – мастер живого и динамичного диалога, преобладающего в повествовании. Речь рассказчиков размеренная, лексически нейтральная, раскрывающая их интеллектуальное превосходство над Бай Ганю.

4.1. Диминутивы (уменьшительные) – они относятся к числу языковых средств, определяющих художественный облик произведений. Их присутствие в текстах соответствует их функциональным особенностям. Предпосылкой использования их в качестве излюбленного языкового средства или стилистического приёма рядом авторов является их богатый семантический потенциал, сложная и противоречивая природа [2а; 195]. Характерной чертой уменьшительных имён в тексте «Бай Ганью» является преимущественное использование уменьшительно-ласкательных личных имён, число которых почти вдвое превышает число нарицательных уменьшительных. Значительно число уменьшительно-ласкательных личных имён, таких как Анчето (рус. Аничка), Божичко, Марийка (рус. Маруся, Маняша), Матушка, названия песен «Златен Листец» (рус. «Зелёный Листочек»), «Каранфилчето» (рус. «Гвоздичка») и другие. Здесь уменьшительно-ласкательные имена раскрывают гораздо более близкие отношения между персонажами – родственниками, соседями, знакомыми и незнакомцами – весьма характерная черта жизни болгар недавнего прошлого [2а; 196].

4.2. Тюркизмы – по оценкам Стефана Тенева влиятельная сила писателя-публициста А. Константинова обусловлена его мастерством виртуозно использовать диалектизмы, архаизмы, в том числе и тюркизмы и фразеологизмы, во всем их обилии и разнообразии, благодаря чему перед читателем открывается богатство болгарского языка [4а; 319]. Тюркизмы, используемые Бай Ганю, отличаются очень широким стилевым регистром. Помимо наиболее часто употребляемых выражений бош-лаф, альш-вериш, ашколсун, ашколсун-кьопооларь, бам-башка мир и др., характерных для просторечия, среди самых распространенных слов в языке героя выделяются тюркизмы аджеба, аман, артък, бадева, барабар, ваджия, гюрлутя, дип, нейсе, язък, янлъш и т. д., среди которых ама, аслъ, аферим, берберин, бол, хем, чунким, можно определить как относительно стилистически нейтральные за для его времени. Особый колорит герою Алеко Константинова придает множество вульгаризмов и цинизмов турецкого происхождения, примерно ахмак, диване, копиле, маскара, серсем, чапкън(ин), чапкънлък и другие [4а; 319]. Расцветающий язык героя включает откровения о нечистых сделках, кражах или нападениях некоторых политиков на девушек и женщин, выраженные через тюркизм хептен, нареч. разг., в выражении хептен дива работа ‘совершенно дикая работа’ (тур. hepten ‘полностью, полные дикости’, нареч., разг.; гьоз-гьоре ‘явно, очевидно’, нареч. диал. (тур. göz göre göre ‘перед глазами всех, бесстыдно; чапкън, (-ин) ‘бабник’, суш., м.р., (тур. çarkın ‘бабник; баловник’, суш.); докундисвам ‘дотрогивать, посягать, глагол, (тур. dokunuş ‘дотрогивание’, суш.). Другими турецкими заимствованиями, типичными для языка главного героя, являются кьопоолар (тур. köroğlu ‘собака’ или körekoğlu ‘ублюдок, сукин сын, суш., вулг.), акънтя ‘безразборно, как придется’, нареч. диал. (тур. akıntı ‘река, море, течение’, суш.), орталък ‘людей из одной местности’, суш., м.р., разг. неодобр. (тур. ortalık, ortaklık ‘соседство, мир, люди’, суш.), зор ‘печаль, насилие, трудность’ (тур. zor ‘трудный’, прил.; ‘принуда; сила; трудность’, суш. от перс. suga ‘сила’) в выпажении давам си зор ‘прилагаю старание’, гюрюлтия ‘суматоха, спор, скандал’, суш., ж.р., разг. в выражении дигам гюрюлтия ‘делать суматоху, скандал’ (тур. gürültü ‘шум, волнение, замешательство, суматоха, спор, скандал’, суш.), тамам ‘совсем, точно, хорошо’, сегодня используется форма тама(ъ)н, нареч. разг.(тур. tamam от ар. tamam ‘совсем, точно, полностью’, прил.) и др. Существует исключительное разнообразие как по стилю употребления, так и по морфологии тюркизмов на языке Бай Ганю. Здесь встречаются существительные, прилагательные, наречия, союзы, особенно богатые эмоциональным зарядом междометия и частицы – слова или выражения, которые вошли в болгарский язык как чистые заимствования или адаптированные к нему через его языковые законы с помощью соответствующих префиксов, суффиксов или других слов или элементов словообразования. [26].

4.3. Фразеологизмы – в моем исследовании о роли фразеологизмов в книге «Бай Ганьей» [16] я обнаружила, что Алеко Константинов использует 50 фразеологических единиц. В зависимости от лексемы, играющей роль семантического ядра в каждом фразеологическом сочетании, выделяются следующие типы фразеологизмов: а) вербальные половина из них – 25 (50%), например подирях с очи из целия ресторан – я обвел взглядом весь ресторан, аз, знаеш, не си поплювам – я не позволяю людям смеяться надо мной, няма да умре от глад я! – он не умрёт от голода! и др.; б) субстантивные – 9 (18%), например бол пари – много денег, твоя милост – твоя милость, Заспа и захърка така, че не ти трябва да слушаш рева на Атлаския лев. – Он уснул и захрапел так, что вам не пришлось бы слушать рычание атласского льва. и др.; в) адвербиальные – 8 (16%), например а той, ... засмива се до уши – и он... смеётся во весь голос, от душа се смях – я от души посмеялся, увиснал до половина на прозореца – наполовину свисающий из окна и др.; г) интеракционные – 5 (10%), например Голяма работа! – Что в этом хорошего?, Остави се! – О, Боже! и др.; д) адективные – 2 (4%), бай Ганю е вече цял европеец – Дядя Ганю теперь полноценный европеец. Янлъш си! – Ты дурак!; е) другие – 1 (2%) – поговорки и пословицы, например Зиме хляб носи, лете дрехи носи. – Зимой он приносит хлеб, летом — одежду [16; 313–320]. Фразеологизмы

используются преимущественно в разговорной речи, в повседневном общении или в художественной литературе; особенно часто – в публицистике. Довольно редко, но с очень высокой экспрессивной нагрузкой – в текстах, связанных с проблемами международной политики.

Заключение

Уникальность книги «Бай Ганьюй» неоспорима. Алеко Константинов с тонким юмором, иронией или острым сарказмом изображает недостатки своего времени в своих произведениях – «Бай Ганю», в своих фельетонах и публицистике. В мае 1897 года, в день святых Кирилла и Мефодия, А. Константинов попал в засаду. Случайно или нет, его убийство получило широкий резонанс в болгарской общественности, а в истории болгарской литературы показывает иронию судьбы – как герой, Бай Ганю, убивает своего создателя. Бай Ганю – один из самых интересных болгарских литературных героев, остался актуальным и сегодня и живет вне творчества. Любимый литературный персонаж своего автора, входящий в европейское культурное пространство, сегодня его имя используется как синоним необразованного человека, цель которого – финансовое благополучие. Уникальность языка произведения заключается в том, что посредством уменьшительноласкательных форм автор передает эмоциональность и стилистические возможности выражения, которыми обладает болгарский язык. Чрез обилие тюркизмов автор воссоздает образ болгарского населения конца XIX века, на язык которого сильное лексическое влияние оказывает турецкий язык. Хотя некоторые из перечисленных тюркизмов остались в прошлом, 130 лет спустя значительная их часть все еще принадлежит к активной болгарской лексике, что свидетельствует о влиянии турецких адстрата в болгарском языке. А фразеологизмы в целом обогащают словарный запас как языка в национальном масштабе, так и его носителей. Разнообразие лексических средств в книге «Бай Ганьюй», таких как эпитеты, уменьшительные, фразеологизмы, тюркизмы, архаизмы, вульгаризмы и другие, свидетельствует о чрезвычайно богатой культуре и завидном языковом мастерстве автора Алеко Константинова, ибо они синтезируют в себе не только особый тип дополнительных знаний о действительности, но и придают повествованию специфические оттенки выразительности.

Литература

1. Велева, Бисерка. История на българската литература (курс лекции): Алеко Константинов. Баку, 2020.
2. Велева, Бисерка. За някои особености при превода на фразеологизмите в „Бай Ганю“ на Алеко Константинов от български на немски език. В: Преводът между конюнктурата и мисията. Посттоталитарни стратегии за представяне на чуждите литератури в България: Сборник с доклади от конференция 23-25 октомври 2017 г. София: Издателски център „Боян Пенев“, 2020, с. 305 – 324.
3. Велева, Бисерка. Контрастивен анализ на деминутивите в немския и българския език. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
4. Велева, Бисерка. О тюркизмах в книге Алеко Константинова «Бай Ганю». В: The Turkic World: Geopolitics and Cultural Realities. Baku: Baku Slavic University, 2021, p. 81-90.
5. Въртов, Върбан. Лексикология и фразеология на българския език. (Лексемика. Семантика. Фраземика. Ономика. Лексикография). Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2015.
6. Попвасилев, Стефан Тенев. Алековите идиотизми – израз на езикова отсянка. В: Българският писател и родната реч. II. София: А.Д. за книгопечатане и издат. Хемус, 1937.
7. Цонев, Беньо. История на българския език. Том Втори, част А. Обща част, Б. Специални части. София, 1984, с. 177-191.

ТЮРКИЗМЫ В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

Камилла АЛИЕВА

студентка 2-го курса Факультета Социальные Науки и Регионоведение

Научный руководитель: Доцент кафедры «Азербайджанский язык» Гюльбеніз Мехдиева
Бакинского Славянского Университета (БСУ)
Азербайджан, Баку
kamishek2504@gmail.com

Резюме

В данной статье рассматриваются ключевые моменты в истории и культуры Болгарии. Особое внимание уделяется эпохе Болгарского Возрождения. Важной частью статьи является анализ болгарского языка и отмечается, что болгарский язык выделяется своей уникальностью и непосредственно относится к южнославянской группе. Отдельное внимание уделяется тюркизмам — заимствованиям из турецкого языка и то, что тюркизмы в болгарском языке охватывают слова, связанные с бытом, повседневной жизнью и хозяйством, что свидетельствует о тесных контактах болгар и турков. Также в статье подчеркивается значение тюрских пословиц и поговорок в болгарском языке. Анализируются фамилии, перешедшие в болгарский язык путем тюрского заимствования. Отмечается османское влияние на Болгарию.

Ключевые слова: болгары, история, язык, культура, тюркизмы, имена и фамилии, пословицы, загадки

BOLQAR DİLİNDƏ TÜRKİZMLƏR

Xülasə

Bu məqalədə Bolqarıstan tarixinin və mədəniyyətinin əsas məqamları araşdırılır. Xüsusi diqqət Bolqar Dirçəlişi dövrünə yönəldilir. Məqalənin mühüm hissəsini bolqar dilinin təhlili təşkil edir və qeyd olunur ki, bolqar dili özünəməxsusluğu ilə seçilir və birbaşa cənub slavyan qrupuna daxildir. Xüsusi diqqət Türkcə alınmalara — Türkcədən keçmiş sözlərə ayrılır və vurğulanır ki, bolqar dilindəki Türkcə sözlər məişət, gündəlik həyat və təsərrüfatla bağlı anlayışları əhatə edir ki, bu da bolqarlarla Türklərin sıx əlaqələrinin göstəricisidir. Həmçinin məqalədə Türkcə atalar sözləri və məsəllərin bolqar dilindəki əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Türkcə alınmalar vasitəsilə bolqar dilinə keçmiş soyadlar da təhlil olunur. Osmanlı imperiyasının Bolqarıstana təsiri də qeyd edilir.

Açar sözlər: bolqarlar, tarix, dil, mədəniyyət, türkizmlər, ad və soyadları, tapmacalar, atalar sözləri

TURKISMS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Summary

This article explores the key aspects of Bulgaria's history and culture. Special attention is given to the period of the Bulgarian National Revival. An important part of the article is the analysis of the Bulgarian language, noting that it is distinguished by its uniqueness and directly belongs to the South Slavic group. Particular attention is paid to Turkisms — words borrowed from Turkish — emphasizing

that in Bulgarian they include terms related to daily life, everyday activities, and household matters, which reflects the close contacts between Bulgarians and Turks. The article also highlights the importance of Turkish proverbs and sayings in the Bulgarian language. Surnames that entered Bulgarian through Turkish borrowings are analyzed as well. The influence of the Ottoman Empire on Bulgaria is also noted.

Keywords: *Bulgarians, history, language, culture, Turkicisms, names and surnames, proverbs, riddles.*

История Болгарии начинается с древних фракийцев, населявших территорию современной Болгарии еще до нашей эры. В последствии, на эти земли пришли греки, македонцы, кельты, а в период Великого переселения народов – славяне и протоболгары. В 681 году под предводительством хана Аспаруха было образовано Первое Болгарское царство, которое стало первым раннефеодальным государством южных славян [3]

Протоболгары, также известные как булгары, праболгары или древние болгары, это тюркские племена, которые существовали в период с V по VII века в районе Причерноморья и Каспийского моря, а также в Поволжье. Они являются предками современных болгар и именно они участвовали в этногенезе таких народов, как балкарцы, гагаузы, карачаевцы, кумыки, татары и чуваш. В этногенезе болгар основную и особую роль сыграло слияние славянских племен, переселившихся на Балканы в VI-VII веках, с протоболгарами и остатками местного населения, в первую очередь фракийцев. Первые болгарские ханы, были тюрками. Эпоха же «Болгарского Возрождения», которая длилась почти два века, завершилась восстановлением болгарской государственности в 1878 году. Однако крайне важным событием перед этим стало Апрельское восстание 1876 года. Оно началось 20 апреля и продолжалось около двух месяцев. В нём участвовало более 10 тысяч болгар. История болгарского языка — это яркий и наглядный пример того, как происходят культурный обмен и также культурные контакты в «информационных зонах», куда соответственно входили и территории Болгарии.[3]

Поэтому, когда мы рассматриваем историю языка, нам очень важно учитывать языковые связи начиная от времени хана Аспаруха и до наших дней. Современный болгарский язык включает как собственно болгарские слова, так и заимствованные. Если внимательно рассмотреть заимствования, мы можем наблюдать, что большинство таких слов со временем проходят процесс адаптации и становятся «болгарскими» по форме и по своему употреблению. Учёные считают, что праболгарский язык был одним из компонентов формирования современного болгарского. Однако со временем славянский элемент стал преобладать и постепенно начал вытеснять праболгарскую лексику. Примеры праболгарских слов: белег, биюк, бисер, боил, багрян, кумир, хан, кавхан, калпак, сукман, шава, шиш, адаш и др. Турецкие заимствования в болгарском языке — естественное и неизбежное явление, связанное с длительным соседством и совместной жизнью болгар и тюрков на протяжении веков [5].

Так как турецкий язык принадлежит к тюркской языковой семье, а болгарский — к славянской, влияние проявилось прежде всего в словарном составе. Однако оно затронуло и грамматику: например, отдельные морфемы и формы повелительного наклонения. В истории болгарского языка был и период сопротивления тюркизмам, особенно в эпоху Возрождения и первые десятилетия после Освобождения. Тем не менее, многие турецкие слова прочно вошли и закрепились в болгарском языке, и в повседневной речи. Эти слова связаны с разными сферами жизни: торговлей, строительством, одеждой, едой, вкусовыми понятиями и даже прозвищами. Например: «баклава», «чаир», «сарма», «каймак», «тюрбе», «мешана», «шал», «халат», «ахмак», «урсуз» и т.д. Приводится, что такие слова составляют более 30% заимствований. Также отмечается, что в повседневной речи болгары используют много таких слов, и даже междометия — например: «хаиде!», «аферим!», «машала!», «халал!» и другие.

Пословицы и идиомы болгарских турок. В провинциях Эски-Джума и Сумне на протяжении многих лет проживало большое количество турок. Турки жили бок о бок с болгарями

в пределах болгарского государства в течение пяти веков османского владычества. Это дало болгарскому народу возможность ассимилировать турецкие слова в турецкий язык, в особенности, общаться и говорить на этом языке. Во время османского владычества болгары были вынуждены обучаться турецкому языку и использовать его в торговле и юридических вопросах[4] В османский период турецкий язык преподавался в качестве обязательного предмета в болгарских школах. Турецкие пословицы в переводе на болгарский язык. Сегодня визирь, завтра негодяй - *Донска визирь , утре рязил* . Заметим что, слово *рязил* (rəzil) -это тюрское слово. В переводе на русский язык слово дает значение низкого и подлого человека. Для безумца каждый день праздник. Эквивалент на тюрском и на азербайджанском языке — «Dəliyə hər gün bayramdı». *На людия всеки сват ден Великден* Будем сидеть криво, будем говорить прямо. *На болгарском Криво да седим, право да говорим* – эквивалент на азербайджанском языке — «Əyri oturaq düz danışaq». Используется как в болгарском, так и в турецком языках. То, что вам нравится видеть, прекрасно. *Хубавото э това, козто ти э драго да го гъедаш*. Турецкий эквивалент: Кого любит сердце, тот прекрасен –на азербайджанском языке «Könül sevən göyçək olar». *Saka koza za svo y krak visi* Она происходит от турецкого: Каждая коза висит на своей ноге. – на азербайджанском языке «Нәр heyvanı öz ayağından asırlar»- Старик не боится дождя. *Mokır ot dijd ne se boi* «İslanmışın yağışdan nə qorxusu»

Как болгары получили турецкие имена и фамилии?

Болгарское правительство в 1984–1985 годах заставило около 2,5 миллиона мусульман-тюрков в Болгарии изменить свои имена. В мировой истории тогда еще не было подобного события, когда бы такое большое количество людей было вынуждено сменить свои имена в течение чуть более года. Однако история свидетельствует, что и прежде, во времена Османской империи, христианам-болгарам приходилось менять свои имена и фамилии на турецкие под высоким давлением. Сегодняшние болгарские фамилии — довольно недавнее явление. Большинство из них сформировались в XIX веке. Фамильные окончания типа -ов, -ев, -ски, -ин встречаются у болгар довольно давно. Но настоящая фамилия — это не просто такое окончание. У многих фамилия была прозвищем, которое обозначало занятие, ремесло, место жительства или личные особенности, и передавалась от отца к сыну. В то время читающие и пишущие болгары, чтобы не пользоваться простыми фамилиями, искали и придумывали для себя воображаемые или изменённые имена. Пример: автор «Рыбного букваря» Петар Берон подписал свою книгу как Peter H. Berovich. Позднее он стал Peter Beron. Сиби Стойков стал G. S. Rakovski; Добри поп Василев, Добри П. Войников и другие сделали в принципе то же самое. Болгарские фамилии с окончаниями -ич, -ович, -евич появились в османский период под влиянием сербов и русских. Например: Генович, Добрович, Маринович. Но это использование не было очень распространено среди болгар. Оно появлялось лишь время от времени в газетах, книгах, иногда у писателей. В целом, из-за влияния русской и сербской культуры, болгары также начали добавлять эти окончания к своим именам, чтобы они выглядели более «высокопарно». Однако к концу XIX века их использование практически исчезло, и сегодня такие фамилии среди болгар почти и не встречаются[3] Фамилии с турецким суффиксом -оглу когда-то были очень распространены: Денкоглу, Коджоглу, Куцоглу, Сейкоглу, Тотоглу; также встречались фамилии с окончанием -овлу (например, Бакыровлу, Бояджовлу, Демирджановлу). В восточной Болгарии в разговорной речи такие фамилии еще сохранялись, но в официальной форме фамилий они вскоре исчезли. Существовали и фамилии с греческими окончаниями: Димитриядис, Петрополус и др. С середины XIX века небольшие имена начали использоваться и как фамилии: Иван С. Радон, Никола В. Диманка, Тодор Н. Расгей. Также широко применялись прозвища: Тихол Казас, Трифон Казасин, Пенчо Заим, Лука Т. Калич /Кылыч - qılinc), Нено Тавук – тоууq (из тюрского слова тоууq - курица), Минко Топазов, Йовко Топи, Иванчо Калпазанче – и др. Заметим что, слово калпазан на тюрском языке фальшивомонетчик.

Большинство этих прозвищ происходили от турецких слов. В период Османской империи фамилии часто заканчивались на -ов, -овъ, -ев. Например: Ангел Х. Тахов (1833г), Х. В. Абайер

(1857г), В. Н. Абайеров (1857г), Хр. Г. Тарляков (1873г), Д. Д. Манцук (1844г), Н. Й. Гёкчеренов (1870г), Либен С. Каравелав (1849г). Как видите, статистика фамилий дает нам знать о себе с начала XIX века.

Написание женских фамилий тогда еще не было установлено и зафиксировано, женщины иногда носили мужские фамилии с окончаниями -ов, -ев, -ски: Баяна Марийка К. Каснаков, Веселина Хр. Калудов, Радка Гойков и др. Из всего этого становится ясно, что в османско-турецкий период в болгарских фамилиях, как и в других областях болгарского языка, существовали путаница и неопределенность. После обретения независимости в 1878 году окончания -ов, -ова, -ев, -ева стали окончательно преобладать. Это было связано с влиянием государства, армии, школ, литературы. Так болгарские фамилии обрели системный вид. Фамилии с окончанием -ева, -ева, -еви закрепились и сохранились до сегодняшнего дня [1].

Особенно в последние годы османского господства болгары уже в значительной степени говорили и писали по-турецки. Турецкий язык стал для них не только языком повседневности, но и письменности. Однако после обретения независимости болгары больше не хотели оставаться в тени турецкого языка и культуры, и с этого момента они стали всеми силами искать пути самоутверждения. Современные болгары, взявшие турецкие фамилии, обычно имеют ударение на последнем слоге: например, Абаци-ев, Сербез-ов. Фамилии с турецкими окончаниями -джи, -чи, -ли (-сі, -сі, -li) тоже часто встречаются. Особенно в Восточной Болгарии заметна смена ударения на последний слог: Батакли-ев → Батаклий-ев, Бозаджи-ев → Бозаджиев, Данаджи-ев → Данаджиев, Гемеджи-ев → Гемеджиев и др. Эти фамилии часто происходили от профессий или прозвищ:

Балтаджиев — «тот, кто носит топор» (от слово «балта» — топор,),

Бозаджиев — «продавец бозы» (от слово традиционного напитка),

Фырынджиев — «пекарь» (от слово «фырын» — печь),

Эшекчиев — «осёл» (от слово «Эшек» - осёл, как прозвище),

Дарджиев - carçıyev (от слово carçı sözündən)

Пословицы и поговорки

Греки, болгары, румыны и албанцы, как и другие народы Османской империи, на протяжении веков переселялись в различные регионы Анатолии. Турецкие переселенческие общины также поселялись и появлялись в разных местах, создавая близкие связи с местным населением, и внося значительно важный вклад в его фольклор, в то время как сами очень многое перенимали. До и после турецкого владычества между балканскими народами существовали определённые религиозные и духовные связи. Это ярко проявляется в их пословицах, поговорках, песнях, сказках и других жанрах народного искусства, которые отличаются единством. Никола Икономов (1830- 1901) — болгарский революционер и общественный деятель периода Национального возрождения Болгарии. Он одним из первых систематизировал болгарский фольклор, записывал народные выражения, афоризмы и пословицы и собрал 2650 болгарских, 1330 сербских, 1230 турецких, 625 румынских, 515 греческих и 330 албанских пословиц и поговорок. Общее количество 7500. Они расположены в сравнительном (сопоставительном, параллельном) порядке. Так как сербы и болгары относятся к одному славянскому роду и на протяжении долгого времени они жили по соседству, в книге имеется особенно много сербских пословиц. Икономов отмечает следующее: многие турецкие пословицы и поговорки вошли в культуры других балканских стран почти в оригинале, либо с небольшими изменениями в переводе или с незначительными вариациями. [5]

Примеры: «Atın olduğu gibi, saatin da böyle»

— Каков твой конь, таковы и часы (буквально: «Если у тебя такой конь, то и часы у тебя такие»)

«Avul (слово авул – это аул деревня-kənd, köy) Avul çürür, borç çürümez»

Деревня сгниёт, а долг не сгниёт

«Aynaya bakan, yüzünü görür»

Кто смотрится в зеркало, тот видит своё лицо

Az olan da uz olur

И малое становится большим

Az olsun işin, qayğısız olsun başın

Пусть у тебя будет меньше дел, но и меньше забот

Az aşım, ağrımaz başım

Az veren, candan verir; çok veren, maldan verir

Кто даёт мало, отдаёт от сердца; кто даёт много, отдаёт из имущества

Пусть кузнец подковывает коня, а пастух выбирает овец - "Qoy dəmirçi atı nallasın, çoban isə qoyunları seçsin."

Ay her şeyi görür, çok olan çok konuşur

Луна видит всё; кто много видит, тот много говорит.

Akacak kan, damarda durmaz

Если кровь должна пролиться, она не останется в жилах. Azərbaycan variantı - Axaq qan damarda qalmaz

Исследование Николы Икономова под названием «Балканский народный юмор» является весьма ценной работой для болгарского и турецкого народа. В турецком фольклоре, особенно в пословицах и поговорках, эта книга занимает особое место. Данный труд является вкладом как в болгарский народ, так и в турецкий народ. Однако труд Николы Икономова был опубликован в 1968 году в Софии Институтом балканских исследований при Болгарской академии наук под названием «Balkanska narodna мъдрост» («Балканская народная мудрость»). Сравнительное исследование болгарских, сербских, турецких, румынских, греческих и албанских пословиц и поговорок.

Таким образом, Болгария и болгарский язык занимает важное место в истории и культуре. Болгарский язык является носителем богатого культурного наследия. Наличие тюркизмов и также множество пословиц и поговорок в болгарской речи свидетельствуют о тесных исторических и культурных контактах с Османской империей. Эти заимствования стали неотъемлемой частью лексики, придавая ему особый колорит.

Литература

1. Acaroğlu M. Türker "Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar"
2. Гусев В. Е. Проблемы фольклора в истории эстетики. Л., 1963. С. 124 – 148.
3. Солмаз Сулейманова/ «Страноведение.Болгария» ,
4. Колева Т. За происхождения на пролетни момински обичаи (лазаруване, кумичене и буенац) // Проблеми на българския фолклор. София, 1972.
5. Вакарельский, Христо Из веществената култура на българите (1930).

AZƏRBAYCAN–BALKAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ DİLİN EMOSİONAL LEKSİKASININ ROLU

Günel ALLAHVERDİYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Azərbaycan, Bakı
al_gunel@mail.ru

THE ROLE OF EMOTIONAL LEXICON IN AZERBAIJANI–BALKAN CULTURAL RELATIONS

Summary

This paper examines the role of emotional lexicon in Azerbaijani and Balkan languages, highlighting its significance in expressing human feelings, social interactions, and cultural identity. Drawing on cognitive and linguocultural approaches, the study explores how emotions are encoded through metaphors, body-related expressions, and phraseological units. In Azerbaijani, emotional expressions often employ calm and introspective imagery, such as "qəlbi qara olmaq" (to have a black heart), reflecting both psychological states and social-cultural nuances. In contrast, Balkan languages frequently utilize dynamic, dramatic, and expressive metaphors, for example, the Serbian phrase "Srce mu je palo u pete" (his heart fell to his heels) to convey fear. The comparative analysis reveals both universal patterns, such as the central role of the heart in expressing emotions, and national peculiarities, emphasizing the influence of historical, social, and cultural contexts. The study contributes to a deeper understanding of Azerbaijani–Balkan cultural interactions through linguistic analysis.

Keywords: *emotional lexicon, cognitive approach, linguocultural approach, phraseology, paremiology*

РОЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ЛЕКСИКОНА В АЗЕРБАЙДЖАНСКО-БАЛКАНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Резюме

В данной статье исследуется роль эмоциональной лексики в азербайджанском и балканских языках, подчеркивая её значение для выражения человеческих эмоций, социальных взаимодействий и культурной идентичности. Исследование опирается на когнитивный и лингвокультурный подходы, изучая, как эмоции кодируются через метафоры, телесные выражения и фразеологические единицы. В азербайджанском языке эмоциональные выражения часто используют спокойные и интроспективные образы, например, «qəlbi qara olmaq» (букв. «иметь черное сердце»), отражающие как психологическое состояние, так и социально-культурные нюансы. В балканских языках метафоры более динамичные, драматические и экспрессивные, например, сербская фраза «Srce mu je palo u pete» («его сердце упало в пятки») передает страх. Сравнительный анализ выявляет как универсальные модели, например, центральную роль сердца в выражении эмоций, так и национальные особенности, отражающие исторические, социальные и культурные контексты. Работа способствует более глубокому пониманию культурных связей между Азербайджаном и Балканами через язык.

Ключевые слова: *эмоциональная лексика, когнитивный подход, лингвокультурологический подход, фразеология, паремиология*

Dilin emosional qatının öyrənilməsi xalqın mədəni yaddaşı, psixoloji təfəkkürü və dünyagörüşü haqqında dəyərli məlumatlar təqdim edir. Emosional leksika insanın hiss və duyğularını, ətraf aləmə münasibətini ifadə etməklə yanaşı, milli-mədəni identikliyin güzgüsünə çevrilir. Azərbaycan və Balkan xalqları uzun tarixi inkişaf yolu, oxşar ictimai-siyasi təcrübələr və zəngin mədəni irsə malik olduqları üçün onların dilində emosional vahidlərin müqayisəsi mədəniyyətlərarası dialoqun öyrənilməsi baxımından aktualdır.

Tarixi kontekstdə Azərbaycan ilə Balkan xalqları arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr orta əsrlərdən başlayaraq xüsusilə Osmanlı və Qacar dövrlərində intensivləşmişdir (Mikayılov, 2018). Həm ticarət, həm də mədəni mübadilə nəticəsində bu regionların dillərində müəyyən semantik və emosional oxşarlıqlar müşahidə olunur. Bu araşdırmanın məqsədi Azərbaycan və Balkan xalqlarının emosional leksikasını müqayisə edərək ümumbəşəri paralelləri və milli özəllikləri müəyyənləşdirməkdir.

Müasir dilçilikdə emosional leksika iki əsas yanaşmada tədqiq olunur: koqnitiv və linqvomədəni.

Koqnitiv yanaşma emosiyaların dildə idrak mexanizmləri ilə necə kodlaşdırıldığını öyrənir. Bu yanaşma dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi olmadığını, həm də insan düşüncəsinin və emosional təcrübəsinin bir əksi olduğunu göstərir. Metaforik ifadələr burada xüsusi rol oynayır; onlar abstrakt emosiyaları konkret və vizual obrazlarla təqdim edərək oxucuya həm psixoloji, həm də estetik təsir bağışlayır.

Lakoff (1987) öz əsərində “Женщины, огонь и опасные вещи: что категории раскрывают о разуме человека” qeyd edir ki, metaforlar insanların abstrakt emosiyaları başa düşməsi və ifadə etməsi üçün təbii vasitələrdir. Başqa sözlə, insanlar daxili hisslərini tanış və konkret obrazlar vasitəsilə kodlaşdırırlar.

Azərbaycan dilində bu xüsusiyyətin tipik nümunəsi “qəlbi qara olmaq” ifadəsidir. Burada “qara” rəngi kədər və ümitsizliyi simvolizə edir, “qəlb” isə emosional mərkəz olaraq çıxış edir. İfadə həm insanın daxili psixoloji vəziyyətini, həm də sosial və mədəni kontekstdə həmin vəziyyətin mənasını əks etdirir. Koqnitiv yanaşma göstərir ki, emosiyalar dil vasitəsilə yalnız sözlə deyil, həm də metaforik konseptlər vasitəsilə idrak olunur.

Digər bir nümunə “ürəyi dağa dönmək” frazeologiyasıdır. Burada sevinc və yüngüllük emosiyası “dağ” simvolu ilə metaforik şəkildə ifadə olunur. Beləliklə, koqnitiv yanaşma emosiyaların həm fərdi, həm də ümumbəşəri səviyyədə dilə necə yansıdığını izah edə bilir. Balkan dillərində də oxşar metaforik modellərə rast gəlinir, məsələn, Serb dilində “Srce mu je palo u pete” – “Qəlbi dabanına düşdü” ifadəsi qorxu emosiyasını bədən hərəkəti ilə vizual şəkildə təqdim edir.

Linqvomədəni yanaşma emosiyaların milli mentalitet və mədəni kontekstlə bağlılığını araşdırır. Bu yanaşma göstərir ki, hər xalqın emosional leksikası onun dəyərləri, ənənələri və tarixi təcrübələri ilə sıx bağlıdır (Wierzbicka, 1999). Məsələn, Azərbaycan dilində qəzəb və kədər ifadələri tez-tez sosial və əxlaqi kontekstdə təqdim olunur: “qanı qaralmaq”, “qəm-qüssə içində olmaq”. Burada emosiyalar həm daxili aləmi əks etdirir, həm də sosial münasibətlərin çərçivəsini göstərir. Balkan dillərində isə emosiyalar daha dramatik və ekspressivdir. Məsələn, bolqar dilində “Кипя от гняв” – “Qəzəbdən qaynayır” ifadəsi qəzəbi hərəkət və aktiv dinamizm vasitəsilə təqdim edir.

Linqvomədəni yanaşma eyni zamanda frazeologiya və paremiologiyanın rolunu vurğulayır. Frazeologiyalar (ifadə olunmuş deyimlər və söz birləşmələri) emosional təcrübələri nəsildən-nəslə ötürür və milli-mədəni identiklik üçün güclü vasitədir. Paremiologiya (atalar sözləri və xalq deyimləri) isə sosial və əxlaqi çalarları, mədəni kodları qoruyur və emosional təcrübəni strukturlaşdırır.

Azərbaycan dilində “Ürəkdən çıxan söz qəlbi yüngülləşdirər” deyimi bu yanaşmanın gözəl nümunəsidir. Burada dil həm sosial-mədəni dəyəri, həm də emosional təsiri ilə birlikdə təqdim olunur. Balkan dillərində də analoji deyimlər mövcuddur, məsələn, rumın dilində “Înima îi cântă” – “Ürəyi oxuyur” ifadəsi sevinc və şadlığı bədən metaforası vasitəsilə göstərir.

Azərbaycan dilində emosional leksika həm leksik vahidlərdə, həm də frazeoloji birləşmələrdə öz əksini tapır:

Qorxu: “ürəyi buz kəsilmək”, “ayaqları titrəmək”, “qəlbi hopmaq”.

Qəzəb: “qanı qaralmaq”, “gözləri od tutub yanmaq”, “qəlbi partlamaq”.

Qəm-kədər: “ürəyi dağlı olmaq”, “qəm-qüssə içində olmaq”, “gözlərindən yaş süzülmək”.

Sevinc: “ürəyi dağa dönmək”, “göylərə uçmaq”, “qəlbi oxşanmaq”.

Azərbaycan dilində emosiyalar çox vaxt bədən üzvləri (ürək, göz, qan, ayaq) üzərindən təsvir olunur və insanın daxili aləmi fiziki obrazlarla ifadə edilir. Həmçinin, atalar sözləri və xalq deyimləri də (məs., “Ürəkdən çıxan söz qəlbi yüngülləşdirər”) emosional və sosial çalarları gücləndirir.

Balkan dillərində emosiyalar antropoloji mərkəzlər (ürək, qan, göz) üzərində qurulur, lakin onların ifadə formaları daha dramatik və dinamikdir:

Serb dili: “Srce mu je palo u pete” – “Qəlbi dabanına düşdü” (çox qorxdı).

Bolqar dili: “Кипя от гняв” – “Qəzəbdən qaynayır”.

Rumın dili: “Înima îi cântă” – “Ürəyi oxuyur” (çox şaddır).

Yunan dili: “Μου ράγισε την καρδιά” – “Ürəyimi sındırdı” (kədər verdi).

Alban dili: “I ka dridhur zemra” – “Ürəyi titrədi” (qorxu).

Makedon dili: “Срцето му пумпа” – “Ürəyi vurur” (güclü həyəcan).

Xorvat dili: “Srce mu je poskočilo” – “Ürəyi sıçradı” (sevinc və təəccüb).

Balkan dillərində emosiyalar hərəkət və fiziki proseslərlə təqdim olunur (qaynayan qəzəb, oxuyan ürək, sındırılmış ürək), bu da onların ekspressiv və dramatik dil xüsusiyyətlərini göstərir.

Müqayisə və təhlil edərkən hər iki regionda emosiyaların əsas simvolu ürəyin dayandığını görürük; qorxu, qəzəb və kədər daxili dünyanı sarsıdan qüvvə kimi təsvir olunur. Azərbaycan dilində ifadələr daha sakit, introspektiv və sosial-əxlaqi çalarlarla təqdim olunur. Balkan dillərində isə emosiyalar dramatik, dinamik və bədii obrazlarla ifadə edilir.

Azərbaycan və Balkan xalqlarının emosional leksikasının müqayisəsi göstərir ki, hər iki regionda dil insanın psixoloji və mədəni aləmini ifadə edən güclü vasitədir. Emosional leksika həm ümumbəşəri paralelləri (ürəyin mərkəzi rol oynaması, emosiyaların bədən obrazları ilə ifadəsi), həm də milli özünəməxsusluqları üzə çıxarır. Bu tip araşdırmalar Azərbaycan – Balkan mədəni əlaqələrinin öyrənilməsinə yeni istiqamət verir, xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşımanı və mədəni yaxınlaşmanı dərinləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov, V. Azərbaycan dilinə dair tədqiqlər. – Bakı: Elm, 2012, 187 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. – 1 cild. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 744 s. – 4 cild. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 712 s.
3. Lakoff, G. (1987). Женщины, огонь и опасные вещи: что категории раскрывают о разуме человека. Чикаго: University of Chicago Press.
4. Kövecses, Z. (2000). Метафора и эмоция: язык, культура и тело в человеческих чувствах. Кембридж: Cambridge University Press.
5. Wierzbicka, A. (1999). Эмоции в языках и культурах: разнообразие и универсалии. Кембридж: Cambridge University Press.
6. Mikayılov, A. (2018). Azərbaycan–Balkan MədəniƏlaqələri: Tarix və Dil. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
7. Popov, V. (2005). Balkan Languages and Emotion Lexicon. Sofia: Balkan Studies Journal.

BALKAN VƏ ŞƏRQİ AVROPA XALQLARININ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ “ŞƏRQ MƏSƏLƏSİ” KONTEKSTİNDƏ

Telman CƏFƏROV

filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Slavyan xalqlarının ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

Azərbaycan, Bakı

jafarovtelman63@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4429-654X>

Xülasə

“Şərqi məsələsi” Balkanlarda və Şərqi Avropada Osmanlı İmperiyasının istilasından sonra olan slavyan xalqlarının – əsasən pravoslav xristianların – siyasi və dini azadlığının təmin olunması bəhanəsi ilə onların Rusiyanın təsir və nüfuz dairəsinə qatılması, bu dövlətin siyasi və iqtisadi maraqlarının regionda təmin olunması məqsədilə yüzilliklər boyu gündəmdə saxlanılan problemlər kompleksidir. Osmanlı İmperiyasının zəifləməsi nəticəsində Balkanlar və Şərqi Avropa uğrunda Rusiya və Avropa arasında gedən mübarizə təkcə hərbi-siyasi və dini deyil, həm də mədəniyyət və sivilizasiyaların toqquşması xarakteri ilə səciyyələndirilir. “Şərqi məsələsi”nə tanınmış rus filosofları və yazıçıların ziddiyyətli münasibəti göstərilməklə yanaşı, məqalədə Ukrayna-Rusiya qarşılıqlı fonunda problemin bu gün də öz aktuallığını saxladığı və bütövlükdə bütün slavyan dünyası, eləcə də Türk xalqları üçün psixoloji sarsıntı (travma) effekti yaratdığı vurğulanır.

Açar sözlər: “Şərqi məsələsi” Osmanlı İmperiyası, Balkan xalqları, F.M.Dostoyevski, sarsıntı

DEVELOPMENT PROBLEMS OF THE BALKAN AND EASTERN EUROPEAN PEOPLES IN THE CONTEXT OF THE “EASTERN QUESTION”

Summary

The "Eastern issue" is a complex of problems that have been kept on the agenda for centuries in order to ensure the political and religious freedom of the Slavic peoples under the invasion of the Ottoman Empire in the Balkans and Eastern Europe, mainly Orthodox Christians, to join the sphere of influence of Russia, to ensure the political and economic interests of the struggle between Russia and Europe for the Balkans and Eastern Europe as a result of the weakening of the Ottoman Empire is characterized not only by the military-political and religious, but also by the nature of the clash of cultures and civilizations. In addition to the contradictory attitude of well-known Russian philosophers and writers to the “eastern question”, the article emphasizes that against the background of the Ukrainian-Russian confrontation, the problem remains relevant today, creating a psychological shock (trauma) effect for the entire Slavic world as a whole, as well as for the Turkic peoples.

Keywords: “Eastern question”, Ottoman Empire, Balkan peoples, F.M. Dostoevsky, shaking

Əsas hissə

Daha çox rus mənbələrində, xüsusilə fəlsəfi və ədəbi qaynaqlarında qabardılan “Şərqi məsələsi” mədəniyyət və sivilizasiyaların, dinlərin qarşılaşdırılması nöqteyi-nəzərindən Şərqi-Qərb, Avropa-Asiya, Rusiya-Avropa, Rusiya-Türkiyə, xristianlıq-islam və s. kontekstlərində dünya tarixinin ən maraqlı və

ziddiyyətli problemlərindən biri kimi gündəmdədir. Sovet dövrü və son onilliklərin rus tədqiqatlarında “Şərq məsələsi”nin III və IV İvanın dövründə gündəmə gəldiyi iddia edilir. (4; 111)

Məsələnin mahiyyətinə və yaranma tarixinə rus tarixşünaslığı və ədəbi fikrinin təbirincə yanaşsaq, aydın olar ki, bu, Rusiya-Avropa qarşıdurması müstəvisində üç mərhələdə baş verib. Problemi geniş şərh edən “Brokqauz və Yefronun ensiklopedik lüğəti”nə görə (4), Avropanın böyük bir hissəsini öz ərazilərinə qatmış Osmanlı İmperiyası XVI yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq, Türklərə məxsus torpaqlarda yaşayan xristianların hüquqlarının tanınması, xristian zəvvarların müqəddəs yerlərə, o cümlədən Yerusəlimə baş çəkmələrinə şəraitin yaranması məsələsində qitənin böyük dövlətləri ilə sıx münasibətlərdə olmuşdur. XIX yüzillikdə “Şərq məsələsi”ndə əsas oyunçu missiyası Rusiyanın üzərinə düşür. Balkan dövlətlərinin siyasi müstəqilliyinə nail olmaq, Osmanlı İmperiyasının bütün ərazilərində yaşayan xristianlara dini zəmində zor işlədilməsinin qarşısını almaq niyyəti ilə Türklərə qarşı müharibələr elan edən Rusiyanın uğurları fonunda “Şərq məsələsi” həm də Rusiya-Avropa qarşıdurmasına çevrilir. Bu proseslər o vaxtkı Rusiyada gərgin ideoloji cəbhələşmə fonunda baş verirdi. Bizans imperatoru Yustinianın Konstitusiyasının əsas tezislərindən biri – “Bütöv bəşəriyyəti imperatorun və xristianlığın vahid çətiri altında birləşdirmək” ideyası rusların Napoleon üzərində qələbəindən sonra I Aleksandrın ağına hakim kəsilir. Avropanın xilasını üçün düşünülmüş *Müqəddəs İttifaqın* məqsədi *Məsihin Ümumdünya İmperiyasının* yaradılması layihəsi idi. Rusiyanın Roma imperiyasının varisi elan olunması onun digər Avropa imperiyaları ilə bərabər vəziyyətdə olduğuna işarə idi. Bunun arxasınca isə Rusiya imperatoru Konstantinopolun hökmdarı olmalı, Romada pravoslav papa oturmalı və pravoslav imperatorun təbəəliyinə keçməlidir. (1;17)

Bu müəmmalı imperiya ideyası ilk dövrlərdə rus ədəbiyyatında vətənpərvərlik duyğuları ilə qarşılanmışdı. Rus romantiki V.A. Jukovski “Ey müqəddəs istək, ol! / Xalqları bir ailədə, / Çarlara bir ocaqda / Cəm eyl!..” deyirdi. Filosof N. Berdyayevə istinad edərək, B.Y. Baqno təsdiqləyir ki, rus ədəbiyyatı birmənalı olaraq belə “imperiya ideya”sının əleyhinə idi. Nikolay Berdyayev “nəhəng dövləti, imperiyanı torpağa və xalqa xəyanət sayır, bunun rus ideyasını təhrif etdiyini” vurğulayırdı. (2; 170) Rus yazıçıları Rusiyanın yeni-yeni əraziləri istila etməsini çətinliklə qavrayırdılar, daha doğrusu, buna hansısa haqq qazandımağa çalışırdılar. Qərbçi kimi tanınan A. Gertsenin: “Amerikaya münasibətdə Rusya fərqli bir qanunauyğunluqla genişlənir; belə ki, o, nə müstəmləkə, nə axın, nə də istila deyil, bu, bütün istiqamətlərə yol alıb genişlənən özünəməxsus dünyadır” qənaətinə əsaslanaraq, tədqiqatçı V. Baqno burada Yustinianın sınaqdan çıxmış ideyasının praktikada icrasına işarə edir. O bu fikirdədir ki, 1) həm “slavyanofillər”, həm də “qərbçilər” ölkənin və xalqın maraqlarının müdafiəsi ideyasının daşıyıcılarıdır, onları birləşdirən isə imperiya ideyasının rədd edilməsi idi; 2) imperiya ideyasının məğzi ondan ibarət idi ki, Rusiyanın taleyinə əzabkeş bəşəriyyəti (slavyan qardaşlarını, Avropa sivilizasiyasını, pravoslav ölkələri, istismar olunan zəhmətkeşləri) xilas etmək qisməti düşübmüş. Bununla bərabər, tədqiqatçı vurğulayır ki, Karamzin, Qriboyedov, Puşkin, Tyutçev və Dostoyevski özlərini məhz imperiya ideyasının tərəfdarları kimi tanıdılar. (1; 23-24)

Qızıl Ordanın vassallığından azad olmuş Moskva Rusu sonradan xanlıqlara parçalanmış tarixi türk torpaqlarını – Kazanı və Həştərxanı, Noğay Ordasını, Sibiri, Uzaq Şərqi, Mərkəzi Asiyayı, paralel olaraq Qafqaz və Qafqazyanı əraziləri istila edib öz ərazilərinə qatmışdı. Ona görə də Rusiyanın Şərqi Avropa və Balkanlarda yeni missiyası Qərb dövlətlərini ehtiyatlı olmağa vadar edirdi. Axı XVIII və XIX əsrlər boyu Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bağlanmış sülh müqavilələri və razılaşmalar Rusiyanı Balkan ölkələrinin yeganə himayədarına çevirmişdi. Bu isə böyük Avropa dövlətlərini razı sala bilməzdi. Beləliklə, Rusiya-Osmanlı qarşıdurması həm də Rusiya-Avropa rəqabəti ilə müşayiət olundu. Qeyd etmək vacibdir ki, bu siyasi-hərbi gedişlər, I Nikolayın dili ilə “Avropanın xəstə adamı” adlandırılan Osmanlı İmperiyasına məxsus torpaqların bölüşdürülməsi uğrunda savaş həm də katolik və pravoslav kilsələrinin təsir dairələrinin genişlənməsi uğrunda mübarizə müstəvisində gedirdi. XIX əsrin ikinci yarısında, artıq 60-cı illərdən başlayaraq, Rusiya-Osmanlı və Avropa-Rusiya qarşıdurması paralel olaraq ideoloji cəbhələşməyə çevrildi.

“Böyük Rusiya Ensiklopediyası” “Şərq məsələsi”nin başlanğıcını XVIII əsrin ikinci yarısına aid edir. Dörd mərhələdə nəzərdən keçirilən problemin Osmanlı İmperiyasının dağılmasını və Türkiyə

Cümhuriyyətinin yaranmasını elan edən Lozanna sülh müqaviləsi ilə 1923-cü ildə öz həllini tapdığı təsdiqlənir... Qeyd olunur ki, rus cəmiyyətinin diqqət mərkəzindən çəkilməyən “Şərq məsələsi” ətrafında müzakirələr milli şüurun formalaşmasına xüsusi impuls vermiş, F.M.Dostoyevski, F.İ.Tyutçev, K.N.Leontyev, İ.S.Aksakov, N.Y.Danilevski, V.M.Qarşın kimi düşüncə sahiblərini, rəssamlar V.V.Vereşaqin və İ.Y.Repini və b. yaxından maraqlandırmışdır. (3)

Şərqi Avropa və Balkanlarda Rusiya-Osmanlı İmperiyası arasında gedən müharibələr, I və II Balkan müharibələri, hətta I Dünya müharibəsi göstərdi ki, şübhə və fərziyyələr heç də əsassız deyilmiş. Hətta bu gün davam etməkdə olan Rusiya-Ukrayna müharibəsi də Avropa-Rusiya qarşıdurmasının tərkib hissəsi olmaqla yeni ərazilərin, o cümlədən boğazların və dəniz yollarının nəzarətə götürülməsi ilə geosiyasi əhəmiyyət daşıyır və eyni zamanda “Şərq məsələsi”nin hələ də açıq qaldığını sübut edir.

“Şərq məsələsi” təkcə rus diplomatiyası və hərbi-siyasi elitasının Avropadan geri çəkilən Osmanlı İmperiyasının ərazilərinə, boğazlara iddiası deyildi, bu, rus milli-dini, fəlsəfi, ədəbi düşüncəsinin, rus ideyasının strateji xətti idi. Rus ictimai fikrinə təsir gücündə olan filosof N.Y.Danilevskinin, yazıçılar F.M.Dostoyevski və L.N.Tolstoyun və b. “Şərq məsələsi” ətrafında müzakirələrdə fəal iştirakı bunu sübut edir. Bu mənada N.Y.Danilevskinin fundamental “Rusiya və Avropa” kitabının XII və XIII fəsilləri konkret olaraq “Şərq məsələsi”nə həsr edilib. Məsələnin məğzinə daha dərinlən nüfuz edən müəllif onu dörd mərhələdə təhlil edir. Birinci mərhələnin Makedoniyalı Filippin dövründən başlayaraq, Böyük Karla, kilsələrin katolik və pravoslav məbədlərinə parçalanması, Kiril və Mefodi əlifbası əsasında qədim slavyan yazısının yaradılması və Rus dövlətinin əsasının qoyulmasına qədər davam etdiyi vurğulanır. Qərbin Şərqə, yəni katolik və protestantların pravoslav slavyan-yunan dünyasına təzyiqinin II Yekaterina zamanınadək davam edən dövr ikinci mərhələ kimi səciyyələndirilir. Üçüncü mərhələ Şərqi Qərbin, yəni slavyan-yunan dünyasının roman-germanların hücumunu dəf etməsi, eyni zamanda, pravoslav xristianların müsəlmanlarla mübarizəsi dövrüdür. Bu mərhələ Krım müharibəsi ilə yekunlaşır. Sonuncu – dördüncü mərhələ slavyanların ari xalqlar ailəsinin bərabər hüquqlu üzvü kimi ümumdünya tarixində özünəməxsus mədəniyyət tipi yaratması fazası hesab edilir. (Danilevski, 7; 369-401) “Şərq məsələsi” ilə bağlı saysız-hesabsız mülahizə və yanaşmalarda məhz N.Danilevskiyə burada daha çox istinad etməyimizin xüsusi məqsədi var.

N.Y.Danilevski tərəfindən slavyan xalqları tarixinin antik yunan tarixi və mədəniyyətinə çulğalandırılması cəhdi yunan-slavyan sivilizasiyaları simbiozunun həm Şərq, türk-islam, həm də roman-german tarix və mədəniyyətindən üstün mövqedə olduğunu, hətta məsələnin köklərinin Roma İmperiyası Qərbi və Şərqi imperiyalara, katolik və pravoslav kilsələrə ayrılan dövrədək uzandığı iddia edilir. “Rusiya və Avropa” kitabının müəllifi N.Y.Danilevskinin məqsədi həm də bu tarixlərdə türklərin, “Altaydan gələn köçərilər”in ayağının Ön Asiyaya dəymədiyini (görünür, türklərin Avropaya, Ön Asiyaya, Qafqaz ətrafı ərazilərə köçü ilə bağlı Altay nəzəriyyəsi də elə-belə düşünülməyib – T. C.) vurğulamaqdır.

Lokal sivilizasiyalar və tarixi-mədəni tiplər konsepsiyasının müəllifi xarakter etibatilə Qərb və Şərq, coğrafi cəhətləri ilə Avropa və Asiya mədəniyyətlərini ağışuna almış yunan-slavyan tarixi-mədəni tipini irəli sürməklə və onu universal tarixi-mədəni tip kimi təsvir etməklə (7; 565-612) onun roman-german tipindən ayrıldığını və bu tiplərin bir-birindən ciddi şəkildə fərqləndiyini əsaslandırır.

“Şərq məsələsi” ətrafında müzakirələr tarixi-fəlsəfi istiqamətdə N.Danilevski tərəfindən onun lokal sivilizasiyalar və tarixi-mədəni tiplər nəzəriyyələri fonunda aparılmaqla rus və Avropa cəmiyyətlərində ciddi mübahisələrə yol açmışdı. Bu məsələnin müzakirəsi Avropa və dünyanı, rus ziyalılarını düşündürən ikinci bir məsələ ilə üst-üstə düşmüşdü. Bəli, Avropa Osmanlı İmperiyasının çökməsinin, Şərqi Avropa və Balkanlardan çəkilməsinin şahidi idi. Balkan xalqlarının azadlığı və müstəqilliyi zamanın işi idi. Avropa güclərinin bu məsələdə ən böyük qaygısı Osmanlı İmperiyasının dağılması nəticəsində qitənin pravoslav hissəsinə aid Yunanıstan, Bolqarıstan, Serbiya, Monteneqro, Makedoniya, Rumıniya, həm də əhalisinin müəyyən hissəsinin bu təriqətə malik olduğu Bosniya, Hersoqovina və Albaniyanın Rusiyanın təsiri altına düşməsinin, Bosfor və Dardanel boğazlarının onun nəzarətinə keçməsinin qarşısını almaq idi.

Hərbi-strateji cəhətdən güclü təsir bağışlayan Rusiya İmperiyasında daxili ictimai-siyasi vəziyyət heç də “Avropanın xəstə adamı” adlandırılan Osmanlı İmperiyasındakı vəziyyətdən yaxşı deyildi. Xüsusilə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rus ziyalı mühitində, Rusiya müstəmləkələrində bunu

yaxşı anlayırdılar. Artıq müstəmləkələrdə, həm də türk xalqlarının yaşadığı torpaqlarda milli özünüdərək, milli mənsubluq, milli dövlətçilik arzuları baş qaldırmış, Rusiyanın mərkəzi şəhərlərini üsyan, qiyam və terror cənginə almışdı. Maraqlıdır ki, Osmanlının çökməsini gözləyən Rusiya İmperiyası özü ondan 5 il öncə inqilab nəticəsində dağılmış oldu. Yəni, “Avropanın xəstə adamı” adlandırılı biləcək ikinci imperiyanın mütərəqqi bəşəriyyət üçün arzuolunmaz ssenari ilə Sovet Rusiyasına və sonradan SSRİ-yə transformasiyası müzakirə olunan “Şərq məsələsi”nin tərkib hissəsi kimi bu gün də dünyanı narahat edən ən ciddi problem kimi gündəmdədir. Çünki tarixin yenə təkrarlanması təhlükəsi qarşısındaıyq: əvvəlcə “ümumi humanitar məkan”, sonra “Avrasiya İqtisadi İttifaqı”, indi də “SSRİ-nin bərpası” çağırışları gündəmə gəlib. Ukrayna problemi Rusiyanın bütün qonşularına, slavyan dünyasına, Balkan ölkələrinə stress, sarsıntı, travma yaşadır. Biz, filosof N.Danilevskinin rus-slavyan tarixi-mədəni tipinin, Ümumslavyan İttifaqının, F.Dostoyevskinin rus xalqının bəşəriyyət üçün “xilasedicilik missiyası”nın, bəşəri xeyirxahlıq ideyasının iflasının şahidi olmağdayıq. Rusiyanın xüsusi tarixi missiya daşdığı, “bəşəriyyəti xilas etmək”, “dünyaya həqiqəti gətirmək”, “Şərq və Qərbi birləşdirmək” kimi mücərrəd tarixi vəzifələr daşdığına daha rusların özündə də inam yoxdur. Burada Nikolay Berdyayevin bir fikrinə istinad etmək yerinə düşür ki, rus xalqı daim iki qüvvənin – həqiqətə aparan məsihçi istəyin və xaosun dağıdıcılıq prinsiplərinin mübarizəsi içərisində yaşayıb: universal rus ideyası həmişə müqəddəslik və günaha, işıq və zülmətə haçalanıb. “Rus xalqı ən yüksək səviyyədə polyarlaşmış xalqdır. Ona heyran olmaq və ondan ümidini üzmək olar. Ondən həmişə qeyri-adi hadisələri gözləmək mümkündür: o özünə qarşı yüksək dərəcədə güclü məhəbbət və güclü nifrət aşılamağa qadirdir. Rus qəlbindəki ziddiyyət və qəlizlik, ola bilsin o faktla bağlıdır ki, Rusiyada dünya tarixinin iki axını toqquşur (Şərq və Qərb nəzərdə tutur – T.C.) və bir məcraya gəlir...” (2)

Hazırda bütün dünya əsrlər boyu rus ziyalıların müzakrə obyektı olmuş, rus şeiri və nəsrinin, fəlsəfə və publisistikasının, dini görüşlərinin diqqət mərkəzində dayanmış “Rus ideyası” layihəsinin əsl böhran yaşadığını və zamanın sınağından çıxmadığını müşahidə edir.

L.N.Tolstoy Rusiyanın Şərqi Avropada, Balkanlarda apardığı müharibələri dəstəkləmir, ölkənin başının ardıcıl müharibələrdən ayılmasını və daxili problemlərin nizamlanmasını istəyir. Avropada, Balkanlarda pravoslav xristianların hüquqlarını müdafiə etmək, islama qarşı cəbhələşmək adı ilə aparılan müharibələrin dayandırılmasını tələb edir. “L.N.Tolstoy “Anna Karenina” üzərində işləyərkən hökumətin “cəmləşdirmə” siyasətini dəstəkləyirdi. O, 1860-cı illərin köklü islahatlarına böyük ehtiyac olduğunu yaxşı dərk edirdi, belə ki, II Aleksandr, Balkanlara hərbi müdaxilədən çəkinməyə çalışaraq, diqqətini ölkənin daxili problemləri, aparılan islahatlar üzərində cəmləmişdi”, – deyə serbiyalı tədqiqatçı Y. Милойкович-Джурич vurğulayır. (11; 49) O, göstərir ki, bu, ilk növbədə Rusiyanın digər böyük yazıçısı, bütün yaradıcılığı ilə dini və ideoloji görüşlərin təsirini dadmış F.M.Dostoyevskinin etirazına səbəb olur. F.M.Dostoyevski düşünürdü ki, “Şərq məsələsi”nin həlli (Balkanlara hərbi müdaxilə – T.C.) həm də Rusiyanı bir çox problemlərdən azad edər və onun xilasına vəsilə olar” (11; 52) Onilliklər boyu uşaq və gənclər, insan nəsilləri bu dünyaca məşhur rus yazıçısının “İdiot”, “Karamazov qardaşları”, “Şeytanlar”, “Yeniyetmə” romanlarındakı və “Yazıçının gündəliyi”ndəki slavyanofil və rusofil ideyalarından, pravoslav xristianlığının Avropa və bəşəriyyət üçün əxlaqi-mənəvi qurtuluş, saflıq, ilahi varlığa bağlılıq və s. gözləntilərlə tərbiyə edilib, oradan doğan həqiqətlərin intizarında olub. Knyaz Mışkin obrazı (“İdiot”) rus insanının “ümumdünya həssaslığı”nı və əxlaqi paklığını əxz edən xristian ideali kimi Qərb rəşionalizminə qarşı qoyulub. Bu isə onu abid Zosimanın (“Karamazov qardaşları”) Rusiyanın əxlaqi missiyası barədə nitqləri, xüsusilə “əzab çəkən əzsaylılara” (yəqin ki, yazıçı burada həm də əzsaylı xalqları nəzərdə tutur – T.C.) qayğısının vacibliyi ilə yaxınlaşdırır. Slavyanofil görüşləri ilə seçilən Şatov da (“Şeytanlar”) Rusiyanın bütün pravoslavları bir bayraq altında birləşdirməli olduğu arzusundadır.

Azərbaycanda və bütövlükdə türk dünyasında ustad yazıçı kimi F.M.Dostoyevskiyə böyük bir maraq var. Onun dünyaca məşhur beş romanı ilə yanaşı, siyasi-ideoloji məzmun daşıyan “Yazıçının gündəliyi” əsəri dilimizə tərcümə edilib. “Yazıçının gündəliyi” publisistik qeydlər toplusunu görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Məmməd Qocayev bəzi ixtisarlarla çevirib. Onun obyektiv qənaətinə görə, Dostoyevski “Qərb mənəvi tənəzzüldən, mənəvi iflasdan xilas edə biləcək yeganə qüvvə kimi rus xalqını göstərir ki, bunu da ”onun “ən böyük utopiyası hesab etmək olar” (9; 8). Tərcümə kitabına yazılmış rəy o

fikirle bitir ki, “dahi və humanist yazıçı kimi tanınan Dostoyevski türklərdən söz düşəndə tamamilə dəyişir və öz mülahizələrində səhvlərə və haqsızlığa yol verir. Məsələ burasındadır ki, müharibələrdə hər cür haqsızlıqlara və lüzumsuz əzazilliklərə rast gəlmək olur. Amma bunları yalnız türklərin adına yazmaq heç də ədalətli yanaşma deyildir. Bu isə bir daha onu göstərir ki, yazıçı bədii həqiqətlərdən kənara çıxaraq, ona yad olan siyasi məsələlərə qarışanda, ağır səhvlərdən yaxa qurtara bilmir. Odur ki, dahi yazıçı, bədii söz ustası, publisist olaraq zəif və cılız görünür...” (9; 8)

“Şərq məsələsi”nin siyasi-hərbi və mədəni-mənəvi aspektlərinin traktovkasında xüsusi canfəşanaslıq göstərən rus filosofu N.Danilevski bu problemi də özünün lokal sivilizasiyalar və tarixi-mədəni tiplər konsepsiyalarının təsdiqinə tabe edir. Bir tərəfdən, onun məqsədi türk mədəniyyətləri və sivilizasiyalarını sadəcə etnoqrafik material, vəhşi-köçəri mədəniyyəti elan etmək idisə, digər tərəfdən, bu mədəniyyətin tərkib hissəsi olan islamı pravoslav xristianlığı ilə qarşılaşdıraraq, bir din kimi müsəlmanlığın və onun əsas kitabı – “Quran”ın meydana çıxmasına lüzum görməməkdir. Ona Avropadan türkün və islamın izini yox etmək lazım idi ki, bu sivil, inkişaf etmiş qitədə roman-german mədəniyyəti ilə yanaşı yalnız yunan-slavyan mədəniyyəti və sivilizasiyası qalsın. Bu fikir F.M.Dostoyevski tərəfindən onun “Yazıçının gündəliyi” əsərindəki çoxsaylı məqalə və qeydlərdə dəstəklənsə də, daha doğrusu, onun məşhurluğuna görə daha geniş auditoriyalara yol açsa da, L.N.Tolstoy həmin dövrdə və sonradan islamın üstün cəhətlərini vurğulamaqla və yazışmalarında “məni Məhəmməd hümbətinə aid edin” deməklə, rus fəlsəfi və ədəbi fikrində ciddi yanlışlığın aradan qaldırılmasına çalışırdı. Onun “İlyas” hekayəsi bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hekayənin süjet xətti Quran həqiqətləri və islam əxlaqı üzərində qurulub. Bütövlükdə L.N.Tolstoyun dini baxışları (tolstoyçuluq) bütün dünya dinləri ilə polemikada idi və pravoslavlığın protestantizmi kimi qiymətləndirilirdi.

Nəticə

Rusiyanın dini, elmi və siyasi dairələri tərəfindən ortaya atılmış “Şərq məsələsi” Osmanlı İmperiyasının dağılması ilə öz həllini tapmalı olsa da, bu gün də Balkan xalqları, bütövlükdə slavyan dünyası, hətta SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə etmiş türk dövlətləri üçün müəyyən problemlər yaradır və yarada bilər. Yuxarıda apardığımız müzakirələr göstərir ki, 1) Balkan slavyanları xilaskar kimi Rusiyanın tarixi missiyasını unutmasalar da, bu “böyük qardaş”ın onları öz nüfuz dairəsi altında saxlamasından çəkinirlər; 2) pravoslav Rusiyanın panslavizm, Ümumslavyan İttifaqı, eləcə də yunan-slavyan və ya rus-slavyan tarixi-mədəni tipi ideyası Balkanlarda yaşayan katolik və müsəlman slavyanları səksəkədə saxlamış, ruslar başda olmaqla pravoslav slavyanların üstünlüyündən ehtiyatlandırmışdır; 3) Ümumslavyan İttifaqı ideyası altında Balkanlara nəzarəti ələ keçirmək niyyətində olan Rusiya bu xüsusda böyük Avropa dövlətləri (Avstriya-Macaristan, İngiltərə, Fransa, Almaniya) ilə münafiqliyə girərək, əvvəlki iki yüzillikdə bu regionu stabil olmayan və davamlı inkişaf imkanlarından məhrum edilmiş əraziyə çevirmişdir. Özü iqtisadi sanksiyalar və siyasi-diplomatik izolyasiyaya məruz qala-qala, hazırda onların Avropa İttifaqına, NATO-ya inteqrasiyasına maneələr yaratmaqdadır; 4) üç-dörd əsrlik böyük zaman kəsiyində Balkan slavyanları öz mədəni inkişafında, roman-german dünyası və katoliklər tərəfindən assimilyasiyadan, etnik-milli-dini kimliyinin itirilməsindən qorunmada Osmanlı İmperiyasının müsbət rolunu dadmışlar. N.Danilevski, F.Dostoyevski və digər slavyanofil-ideoloqların yuxarıda nəzərdən keçirilən görüşləri bu gün geniş, zəngin, rəngarəng, həm də təzadlı Avrasiya tarixi-mədəni arealında sıx əlaqələrə malik olmuş türk və slavyan xalqları arasında əlaqə və münasibətlərin obyektiv şəkildə dərkə və işıqlandırılması üçün ciddi siyasi, psixoloji və ideoloji sədlər yaradır; 5) “Şərq məsələsi”nin müxtəlif aspektlərdə təhlili sübut edir ki, bu problem rus filosofu N.Danilevskinin lokal sivilizasiyalar və tarixi-mədəni tiplər konsepsiyaları ilə birbaşa əlaqəlidir. Rusiyaya və rus-slavyan tarixi-mədəni tipinə yol açmaq üçün Avropadan Osmanlı İmperiyasını və türk mədəniyyətini sıxışdırıb çıxartmaq və onların yerini tutmaq məqsədilə ortaya atılıb; 6) ən təhlükəlisi odur ki, onilliklər boyu böyük güclər tərəfindən aparılan məqsədli və ziyanlı təbliğat və təşviqat regiondakı xalqların bu cür ideoloji, siyasi-diplomatik, psixoloji, etnik və dini ziddiyyətlər içərisində yaşamasına, bir-birindən təcrid olunmasına şərait yaratmışdır. Halbuki regionun siyasi-coğrafi xəritəsi, geosiyasi mövqeyi, tarixi-mədəni inkişafı ən yeni dövrdə Balkan xalqları və türk

dünyası ölkələri arasında sıx və səmimi əməkdaşlıq əlaqələrini şərtləndirir. Bu mənada müstəqil Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə faydalı siyasi-diplomatik, iqtisadi və mədəni əlaqələri, 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ölkəmizdə Balkanşünaslığın inkişafı və Balkan regionunda Azərbaycanşünaslığın və Türkologiyanın təbliği tədbirləri Türk-İslam mədəniyyət və sivilizasiyaları barədə fərqli təsəvvürlərin formalaşmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Багно И.Е. К истории идей в России: идея империи // Межэтнические и межконфессиональные связи в русской литературе и фольклоре / Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. – Санкт-Петербург: Изд-во Пушкинского Дома, 2013. – С. 17-24.
2. Бердяев Н. А. Русская идея / <https://www.litres.ru/book/nikolay-berdyaev/russkaya-ideya-174568/chitat-onlayn/>
3. Большая Российская Энциклопедия / https://old.bigenc.ru/world_history/text/19305600
4. Волкова Е.А. Восточный вопрос и Россия в творчестве Ф.М. Достоевского // Научные ведомости Белгородского ун-та. Серия История. Политология. 2017 № 8 (257). Выпуск 42. – С. 111-118.
5. Восточный вопрос / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона т. VII (1892): Волапюк – Выговские. – С. 302-305. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Восточный_вопрос
<https://runivers.ru/bookreader/book10144/#page/314/mode/1up>
6. Гуськова Е.Ю. Неизученные проблемы Балканского кризиса (конец XX – начало XXI вв.) // Россия и Сербия глазами историков двух стран. СПб.: Алетейя, 2010. – С. 272-284.
7. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Москва: Издательство АСТ: ОГИЗ, 2023. 624 с.
8. Достоевский Ф.М. Дневник писателя: Избранные страницы. – Москва: Современник, 1989. – 557 с.
9. Dostoyevski F.M. Yazıcının gündəliyi. Tərcüməçi və ön sözün müəllifi M. Qocayev. – Bakı: Qanun, 2014. – 236 s.
10. Kösoğlu N. Türk Dünyası Tarihi və Türk medeniyyeti Üzerine Düşünceler. – İstanbul: Ötüken, 1990. – 772 s.
11. Милойкович-Джурич Е., Ответ Толстого и Достоевского на «восточный вопрос», 1875–1877. Образы себя и других // *Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX — первая половина XX в.* – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2009. С. 47–55.

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ARANVUTLUK'TA TÜRKÇE İSİM VE SOYADLARININ KULLANIMI

Lindita XHANARİ

Doktor

Tiran Üniversitesi

Tarih - Filoloji Fakültesi, Albanoloji Bölümü

Arnavutluk, Tiran

lindalatifi@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2503-1711>

Özet

Arnavutça ile Türkçe arasındaki dil ilişkileri, uzun bir süre boyunca pek çok dil bilimcinin ilgisini çekmiştir. Türkçeden alınan kişi isimleri ve bunların sadece dinî açıdan yola çıkılarak yorumlanması, üzerlerinde gerektiği gibi derinlemesine çalışmaların olmaması ve alıntı kelimelerin aslında en sabit kısmı olan ve nesilden nesile aktarılan Türkçeden alınan soyadları üzerine çalışmaların tam olarak yapılmamış olması sebebiyle bu bildiri hazırlanmak istenmiştir.

Çalışmanın tamamı 2 bölüme ayrılmıştır:

Birinci bölümde özel isimlerin Türkçeden Arnavutçaya girdiği tarihsel bağlam ve tarihsel dönemlerin kronolojik sırası ele alınacaktır.

İkinci bölümde incelenen belgeler üzerinden kişilerin ad ve soyadlarının aşağıdaki üç zaman dilimindeki durumuna ilişkin istatistiksel veriler sunulacaktır:

- 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar
- 20. yüzyılın ortalarından 1990'lı yıllara kadar
- 1990'lardan 2023'e.

Bu çalışma, arşiv belgelerinin, farklı dönemlere ait nüfus kayıtlarının ve resmî mezarlık kayıtlarının incelenmesine dayanmaktadır.

***Anahtar kelimeler:** Türkçe, özel isim, soyadı, istatistik, gramer uyarlaması*

THE USE OF TURKISH FIRST NAMES AND SURNAMES IN ALBANIA FROM THE OTTOMAN PERIOD TO THE PRESENT

Abstract

The linguistic relations between Albanian and Turkish have attracted the attention of many linguists for a long time. This paper was prepared due to the fact that Turkish-origin personal names have been interpreted solely from a religious perspective, that in-depth studies on them have not been adequately conducted, and that there have been no comprehensive studies on surnames borrowed from Turkish, which are actually the most stable elements and passed down from generation to generation.

The entire study is divided into two sections:

In the first section, the historical context in which proper names entered Albanian from Turkish and the chronological order of historical periods will be addressed.

In the second section, statistical data regarding the state of individuals' first and last names in the following three time periods will be presented based on the analyzed documents:

- From the 18th century to the early 20th century
- From the mid-20th century to the 1990s
- From the 1990s to 2023.

This study is based on the examination of archival documents, population registers from different periods, and official cemetery records.

Keywords: *Turkish, proper name, surname, statistics, grammatical adaptation*

Giriş

Antroponimler, insanların adlarını belirtmek için kullandıkları sözcüklerdir ve genellikle bir kişinin kimliği, kültürel kökeni veya aidiyeti hakkında ipuçları sağlarlar. Onlar, bir kişinin ismi, soyadı veya lakabı gibi çeşitli formlarda olabilir. İsimler genellikle dil ve kültüre özgüdür ve bireylerin ait oldukları toplumun tarihini, geleneklerini ve değerlerini yansıtabilir. Antroponimlerin kökenleri tarihsel, coğrafi, dini veya sosyal faktörlere dayanabilir ve zamanla evrim geçirebilirler. İsimlerin kullanımı, toplumun değişen normlarına ve kültürel eğilimlerine bağlı olarak farklılık gösterebilir.

Antroponimler aynı zamanda sosyal ilişkilerde ve iletişimde önemli bir rol oynar, çünkü insanları tanımlamak ve onlarla etkileşimde bulunmak için kullanılırlar. Dilbilimciler ve tarihçiler, antroponimlerin incelenmesi yoluyla toplumların yapısını ve değişimini anlamaya çalışırlar.

Buna ek olarak, antroponimlerin etimolojisi ve kullanımı, dilbilimde ve kültürel araştırmalarda önemli bir alanı temsil eder, çünkü insanların isimlerinin anlamı ve kullanımı, genellikle toplumsal normlar, inançlar ve değerler hakkında ipuçları verir. Bu nedenle, antroponimlerin incelenmesi, insanların kimliklerini ve toplumsal ilişkilerini anlamak için önemli bir araç sağlar.

Arnavutça ile Türkçe arasındaki dil ilişkileri, uzun bir süre boyunca pek çok dil bilimcinin ilgisini çekmiştir. Bu çalışmalarda, alıntılar tespit edilmiş, anlam ve üslup özellikleri analiz edilmiş ve bu alıntıların Arnavutçanın gramer özelliklerine nasıl uyarlandığı açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Türkçeden alınan kişi isimleri ve bunların sadece dinî açıdan yola çıkılarak yorumlanması, üzerlerinde gerektiği gibi derinlemesine çalışmaların olmaması ve alıntı kelimelerin aslında en sabit kısmı olan ve nesilden nesile aktarılan Türkçeden alınan soyadları üzerine çalışmaların tam olarak yapılmamış olması sebebiyle bu bildiri hazırlanmak istenmiştir.

Bu çalışmanın amacı Arnavutluk'ta var olan Türk kökenli şahıs adlarını tespit ederek ortaya çıkarmak ve bunları dilsel açıdan incelemektir. Ayrıca bu isimlerin geçirdiği ses değişimlerinin yanı sıra Arnavut dilinin morfolojisine nasıl uyum sağladığına dair dilbilimsel bir çalışma yapmayı da düşünüyoruz. Bu bildiri aracılığıyla Arnavutçaya Türkçeden geçmiş özel isimlerin tam listesini getirmenin yanı sıra günümüzdeki kullanım akışını da ortaya koymayı amaçlıyoruz.

Türkçeden gelen özel isimleri toplamak için çok sayıda arşiv belgesinden, Arnavutça özel isim sözlüklerinden ve hepsinden önemlisi resmi nüfus kayıtları ve Tiran mezarlıklarının resmi kayıtlarından yararlanmaya çalıştık.

1. Arnavutçadaki Türkçe Alıntılar

Türkçe kelimelerin Arnavut diline girişi, tarih boyunca çeşitli dönemlerde gerçekleşmiştir ve bu süreç karmaşık bir kronolojiyi takip etmektedir. İki dil arasındaki etkileşim, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar üzerindeki hakimiyeti sırasında yoğunlaşmıştır. Osmanlı egemenliği altında, Arnavutluk ve çevresindeki bölgelerde Türkçe'nin kullanımı yaygınlaşmış ve Türk kültürüyle etkileşim artmıştır.

Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki fetihleri, Türkçe kelimelerin Arnavut diline girmesinde ilk adımları atmıştır. Osmanlı yönetimi altında, Arnavutluk ve çevresindeki bölgelerde Türk idareciler ve askerlerin varlığı, Türkçe'nin günlük hayata ve iletişime girmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde, ticaret, idari işler ve kültürel etkileşim gibi çeşitli alanlarda Türkçe kelimeler Arnavut diline girmiştir.

Birçok Balkanolog, Türkçe alıntı kelimelerin Balkan dillerine girişinin kronolojisini belirlemenin zor olduğu görüşündedir. Hatta ünlü Macar filolog İstvan Schütz¹, çalışmalarında ilginç tanımlara yer vererek, en azından Arnavut dili için bu kronolojinin diğer Balkan dillerine göre daha kolay tanımlanabileceğini vurgulamaktadır. Polonyalı filolog Waclav Cimokovski² ise yer adlarının analizi yoluyla Türkçe kelimelerin Balkan dillerine girişinin kronolojisini açıklamaya çalışıyor. Arnavut dilinde yer alan Türkçe kelimeler ve anlambilimleri üzerine yaptığımız çalışmamızda, tarihi, arkeolojik ve dilsel kaynaklara dayanarak Türkçeden alıntı kelimelerin Arnavut diline girişinin kronolojisini³ genel anlamda belirledik.

Osmanlı döneminin yanı sıra, Türkçe kökenli antroponimlerin de Arnavut diline girişi aynı süreçte gerçekleşmiştir. İsimler, insanların kimliklerini belirlemede önemli bir rol oynadığından, Türk idareciler ve yerel halk arasındaki etkileşimler sonucunda Türkçe kökenli isimlerin Arnavut diline girmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu durum, toplumlar arası ilişkilerin ve kültürel alışverişin bir sonucudur.

Türkçeden gelen kelimelerin kaynağı ve özel isimleri konusunda birçok tartışma yapılmıştır. Bunun nedeni, Türkçenin bu isimleri Arapça ve Farsça gibi diğer dillerden almış olmasıdır. Ancak daha önceki çalışmalarımızda⁴ yaptığımız tespitlerin özel isimler için de geçerli olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Türkçeden doğrudan alınan bütün sözcükler, fonetik, morfolojik ve anlam açısından tamamen Türkçeleştikten sonra alınmıştır. Bu özel isimler de Arapça ve Farsça tarafından Türkçeden alınarak ve uzun süre Türkçe konuşan halk tarafından kullanıldıktan sonra Arnavut diline girmiştir. Bu durum, bu isimlerin Türkçeleşerek ve Türkçenin ses özelliklerini kazanarak Arnavut diline girdiği anlamına gelmektedir.

Arnavutçada Türkçeden binlerce alıntı sözcük vardır ve bu sözcüklerin büyük rakamında bugün bile Arnavutça sözlükte ve günlük konuşmada bulunmaktadır. Bu konu ile çok Arnavut dilci ve yabancı Albanolog uğraşmıştır. Bunlar arasında en önemli çalışmaları T. Dizdari⁵ E.Çabej⁶, A. Kostallari⁷, A. Krajni⁸, M. Samara⁹, G. Meyer¹⁰, F. Miklosich¹¹, N. Boretzky¹², G. Karaağaç¹³ gibi araştırmacılar yapmışlardır.

Özellikle Osmanlı döneminin sona ermesiyle birlikte, Arnavutluk ve çevresindeki bölgelerde Türkçenin etkisi azalmaya başladı. Genelde ticaret, eğitim ve kültürel alışveriş gibi alanlarda yine fazla kullanılmaya devam etti. Türkçeden gelen kelimeler, Arnavut dilinin zenginleşmesine ve çeşitlenmesine katkı sağlamıştır.

¹ Schütz, İ. (1986), “Gjurmë gjuhësh turke mesjetare në shqipen e sotme”, Seminari ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare, Universiteti i Prishtinës, Kosovë.

Macar dil bilimci, İstvan Schütz Arnavutça için örnek olarak iki kelime alır: ‘**katund/köy**’ ve ‘**dushman/düşman**’. Ona göre ‘**katund**’ kelimesi, ‘**kadın**’ kelimesinden gelmiştir. Türk süvarileri, bu yerleşim merkezlerine nüfusun sadece kadın ve çocuklardan oluştuğunu görürlerdi. ‘**Dushman/düşman**’ kelimesi ise Arnavutça’ya Kuman boyundan kalan bir kelimedir.

² Kostallari, A. (1978), “Rreth depërtimit të turqizmeve në gjuhën shqipe gjatë shekujve XVII-XVIII”, *Gjurmime albanologjike*, SSHF, Prishtinë, s. 453. Polonyalı Waclav Cimokovski çalışmasında Arnavutluk’un Puka şehrinde bir köyün isminin hala “**dushman/düşman**” olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda Arnavutluk’ta “**Koman**”, Romanya’da “**Comana, Comanești, Comarnic**”, Vojvodina’da “**Kumane**” köyün ismini, Makedonyadaki “**Kumanovo**” ve “**Kumanica**” Kuman boyundan kalan kelimelerdir.

³ Latifi, (Xhanari) L. (2012), “*Turqizmat dhe semantika e tyre në fjalorët e shqipes*”, Shtëpia Botuese “Dudaj”, Tiranë. Kronolojik bir şekilde yapılan analiz ile Türkçe alıntılarının gelişimi ortaya çıkmaktadır. Alıntılarının girişi ve onların kabulü (X – XIV/ XV-XVI yüzyıllar arasında); Alıntılarının kendine mal edilmesi (XVII – XVIII yüzyıllar arasında); Alıntılarının yeniden ele alınması (XVIII – XIX yüzyıllar arasında).

⁴ Latifi, (Xhanari) L. (2006), Mbi huazimet turke në gjuhën shqipe, krahasuar me gjuhët e tjera të Ballkanit, Tiranë.

⁵ Dizdari, T., (2006) Fjalor i Orientalizmave, Tiranë.

⁶ Çabej, E. (1975), Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke të shqipes, SF, 1.

⁷ Kostallari, A. (1978), Rreth depërtimit të turqizmeve në gjuhën shqipe gjatë shekujve XVII-XVIII”, *Gjurmime albanologjike*, Prishtinë.

⁸ Krajni, A. (1965), Hymja e turqizmeve në shqipen dhe përpjekjet për zëvendësimin e tyre, SF,1.

⁹ Samara, M. (1995), Zhvillime leksiko-semantike të turqizmeve në gjuhën shqipe, SF, 1-4.

¹⁰ Meyer, G. (1891), Etymologisches Wörterbuch der albanische Sprache, Strassburg.

¹¹ Miklosich, F. (1890), Die Türkischen elemente in den südost-und osteuropäischen sprachen (V.I-II), Wien.

¹² Boretzky, N. (1975), Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil I: Phonologie und Morphologie der albanische Turzismen, Wiesbaden

¹³ Karaağaç, G., (2008), Türkçe Verintiler Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Günümüzde ise Türkçe kökenli kelimelerin Arnavut dilindeki varlığı hala devam etmektedir. Özellikle tarih boyunca süregelen kültürel ve tarihsel bağlar, Türkçe'nin Arnavut diline olan etkisini sürdürmüş ve bu iki dil arasındaki etkileşimi canlı tutmuştur.

Türkçe kelimelerin Arnavut diline girişi karmaşık bir süreci yansıtmaktadır ve tarih boyunca çeşitli dönemlerde gerçekleşmiştir. Bu süreçte Türkçe kökenli antroponimlerin de Arnavut diline girmesi, toplumlar arası etkileşimin ve kültürel alışverişin bir sonucudur ve bu durum, Arnavut dilinin zenginliğine ve çeşitliliğine katkı sağlamıştır.

Arnavut diline Türkçeden giren antroponimlerle ilgili çok az incelemeler vardır. Genel olarak, Latin, Slav, Yunan kökenli veya günümüz batı dillerindeki antroponimler gibi Arnavut dilindeki yabancı antroponimler bütünüyle analiz edildiğinde kısaca ele alınmıştır.

Araştırmalarımızdan çıkan sonuca göre, Tahir Dizdari'nin Arnavutçada Doğu kökenli antroponimleri toplamaya ilk teşebbüs eden kişi olduğu ortaya çıktı. 60'larda hazırladığı ancak yayımlayamadığı bu isim listesini, 2021'de hazırladığımız yaşamı ve çalışmaları için özetlediğimiz kitaba dahil ettik ve yayınladık. Dizdari, isimleri Arnavutçada alfabetik bir sırayla listeleyerek bu çalışmaya "Arnavutçada Anlamıyla Birlikte Verilen Doğu Kökenli Bazı İsimlerin Listesi"¹⁴ adını verdi. Dizdari'nin hazırladığı listede toplam 317 isim bulunmaktadır. Onlar için verdiği açıklamalarda, bunların 205'inin Arapça, 36'sının Türkçe, 30'unun Farsça kökenli olduğunu tanımlar ve 46 isim için kaynakları hakkında açıklama yapmamış.

Mikel Ndreca, özel isimlerin doğu kökenli olduğunu tespit eden bir başka araştırmacıdır. "Fjalor Fjalësh e Shprehjesh të Huaja/Yabancı Kelime ve İfadeler Sözlüğü"¹⁵ adlı eserinde, farklı dillerden Arnavutçaya giren tüm yabancı kelimeleri listeleyerek bu isimlere yer vermiştir. Yazar, Arnavutça diline girmiş özel isimleri de tespit ederek doğu kökenli isimleri sıralamaktadır. Onun sözlüğünde 335 doğu kökenli özel isim bulunmaktadır.

Özel durumlarda dini kaynaklı isimlerin tahlili çerçevesinde daha kapsamlı çalışmalarda ele alınmaktadır. Arnavutluk'ta üç dinin, İslam, Katolik ve Ortodoks dinlerinin varlığı, belirli dönemlerde antroponimlerin bir kısmının dini bağlılığı göstermesine neden olduğu bir gerçektir. Böyle bir çalışma, İslam, Katolik ve Ortodoks kaynaklarındaki antroponimlerin ayrıntılı bir analizini yapan Prof. Dr. Linda Mëniku¹⁶ tarafından oldukça başarılı bir şekilde yürütülmüştür.

Analiz ettiği veriler, Genel Seçim Komisyonu'nun resmi internet sitesinden elde ettiği 2009 yılı seçmen listelerinden alınmıştır. Makalesinde, Arnavutluk'ta dini inancın geçtiği üç önemli tarihsel dönemden yola çıkarak analiz edilen, İslam dini kaynaklı, Arnavutluk'ta özel isimlerin yayılımına ilişkin oldukça ilginç istatistikler veriliyor.

Prof. Dr. Mëniku çalışmasında ayrıca Kur'an'dan alınan özel isimlerin, peygamber isimlerinin, Allah'ın sıfatlarına işaret eden Müslüman isimlerinin yanı sıra farklı nitelikleri ifade eden isimlerin kullanım yoğunluğunun tespitine de odaklanmaktadır. Makalede ele alınan özel adların anlamsal anlamları da Arapçadan, çok az kısmı da Türkçeden verilmiştir. Bu çalışmada yaklaşık 110 özel isim inceleniyor.

Çalışmanın sonunda şu sonuca varıyor: "1990'dan sonra inanç özgürlüğüne izin verilerek Arnavutlara, onları büyükanne ve büyükbabalarına bağlayan dini isimleri yeniden kullanma fırsatı verildi, ancak veriler dini isimlerin 1991-2008 döneminde özellikle Müslüman dininin dini isimleri açısından düşüş yaşandığını gösteriyor"¹⁷.

Aslında bu sonuç bize çok doğru gelmiyor ya da söz konusu dönem için kısmen doğru olabilir. Gözlemlerimize göre özellikle son 14-15 yıldır İslami kökenli isimlerin kullanımı ve yeniden canlandırılması açısından tablonun farklı olduğunu söylüyoruz. Bunu birçok sosyal ve kültürel faktör etkilemektedir. İstatistikler bu yıllardaki demografik gelişmelere, Arnavutluk dışındaki nüfus

¹⁴ Morina, I., Latifi, (Xhanari) L. (2021), Tahir Dizdari/Jeta dhe Vepra, sayfa 146-165, Shtëpia Botuese "Fan Noli", Tiranë.

¹⁵ Ndreca, M. (2000), Fjalor Fjalësh e Shprehjesh të Huaja, Redaksia e Botimeve Rilindja, Prishtinë.

¹⁶ Mëniku, L. (2018), *Përdorimi i Emrave të Huaj nga Shqiptarët*, Konferenca: Gjuha shqipe në kontakt me gjuhët e tjera, sayfa 211-235, Tiranë.

¹⁷ Mëniku, L. (2018), *Përdorimi i Emrave të Huaj nga Shqiptarët*, Konferenca: Gjuha shqipe në kontakt me gjuhët e tjera, sayfa 235, Tiranë.

hareketlerine ve özellikle doğum sayılarının düşüklüğüne dayandırılısaydı, özel isim kullanım yoğunluğunun başka rakamlara ulaşabileceğini düşünüyoruz.

2. Arnavut dilinde Türkçeden gelen antroponimler

Arnavut dilindeki Türkçe kökenli kelimeleri ele aldığımız bir çalışmamızda¹⁸ bu dilden giriş yapan özel ad ve soyadlarını sıraladık. Bu liste ilk kez bu kadar eksiksiz hale geliyor. Bu çalışma, arşiv belgelerinin, farklı dönemlere ait nüfus kayıtlarının ve resmi mezarlık kayıtlarının incelenmesine dayanmaktadır. Özel ad ve soyadlarının listeleri birbirinden ayrı olarak ve alfabetik sıraya göre verilmiştir. İncelediğimiz belgelerden Türkçede gelen 653 özel adın¹⁹ ve 737 soyadının²⁰ Arnavutça diline girdiği ortaya çıkıyor.

Türkçeden özel isimlerin Arnavutçaya girişi ile Türkçe soyadlarının Arnavut diline girişi arasında tarihsel bir fark vardır. Türk dilinden özel isimlerin Arnavutçaya girişi, öncelikle dini kaynaklı isimlerle başlamış ve daha sonra farklı anlamlara gelmiştir. Bu süreç, Komanlar ve Peçeneklerin 18. yüzyılda ve özellikle 19. yüzyılın başlarında Arnavut topraklarına gelmesiyle doruğa ulaşmıştır. Bu yüzyıllarda, Türk kökenli isimler nesilden nesile aktarılmaya başlanmış ve dedelerin adını alma geleneği oluşmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olan Arnavutluk topraklarında, kişilerin soyadları 20. yüzyılın başlarına kadar mevcut değildi. Özel durumlarda Arnavutlar, yer adlarını, meslekleri veya makam adlarını veya kişilerin özel niteliklerini belirten sözcükleri soyadı olarak kullanıyorlardı. Ancak, bu soyadları tam anlamıyla insan sıfatları değildi. Arnavut toprakları, 28 Kasım 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasına rağmen, Türk dilinin etkisinin azalmaya başlamasıyla birlikte, Arnavutluk'ta soyadlarının oluşturulması sürecinde birçok Türkçe kelime ödünç alındı. Yapılan gözlemler, günümüzde Türkçe kökenli soyadlarının Arnavut dilinde en yoğun kullanılan soyadlar grubuna ait olduğunu göstermektedir. Bu grup içinde şu soyadlar öne çıkmaktadır: Hoca, Şehu, Derviş, Hysi, Abazi, Sinani, Murat, Hasani, Zenel, Spahiu, Brahimi, Çausi, Halili, Aliaj, Başa, Sula, Haxhiu, Mehmeti, Osmani, Demiri, Müftü, Ymeri, Zaimi, Rexha, Saraçi, Xhani, Begu, Myslimi, Kalesh vb.

Morfolojik açıdan incelendiğinde, bu soyadlar çoğunlukla belirtilen yalın formdaki eril isimlerin karakteristik eki olan -i ekine sahiptir. -k/-g/-h ünsüzleri ile biten kelimeler Arnavut dilinin fonetik kurallarına göre -u ekini almış ve çok az bir kısmı Türkçeden herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Türk kökenli soyadlarının Arnavutluk'un Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasından sonra, yaklaşık 1930'lu yıllardan sonra oluşturulmuş olması, kültürel, dini, sosyal, dilbilimsel ve manevi bağların hâlâ güçlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca, kişilerin soyadları dilde zamanla en az değişen kısımlardan biridir. Nesilden nesile aktarılırken hem miras kalır hem de değişmeden kalır. Arnavutluk'un nispeten küçük olan yaklaşık 3 milyonluk nüfusu için, 737 Türk kökenli soyadının tespit edilebilmesi oldukça büyük bir sayıdır. Resmi nüfus kayıtlarında ve mezarlık kayıtlarında bulunan Türk kökenli soyadlarının tam listesini hazırladık. Burada örnek olarak bir kısmını yazıyoruz.

Soyadların listesi

Abazi, Abdi, Abdiu, Abdihoxha, Abdullai, Abdullaj, Abdullahu, Abdurrahimi, Abdurrahmani, Abdylatifi, Abdylfetahu, Ademaj, Ademi, Adhami, Adili, Aga, Agushi, Ahi, Ahmetaj, Asa, Asimi, Asllani, Dosti, Dumani, Duraku, Durmishi, Dyrmishi, Ejupi, Elmazi, Ekmekçiu, Emimi, Emiri, Enesi Eshja, Eski, Eski, Eshi, Etemi, Ethem, Fadili, Fahredini, Fahrudini, Fahriu, Faiku, Fani, Faruku, Fatija Fazliu, Fehimi, Fehmiu, Fejziu, Fejzulla, Fejzullahu, Fejzullahu, Ferati, Ferhati, Gonxhja, Raufi, Ramadani, Ramazani, Selimi, Selmanaj, Selmani, Sema, Sena, Selvia, Serdari, Serhati Sevdari, Sila, Sinani, Sojliu, Spahiu, Subashi, Sulejmani, Syl, Shabanaga, Shabani, Shahi, Shahinari Shahinasi, Shahin, Shahini, Tuna, Turhani, Turkeshi, Turku, Ustai, Uzeiri, Uzuni, Vahidi, Vahidini, Vefa Vehbiu, Velia, Velu, Veizllari,

¹⁸ Latifi, (Xhanari) L. (2022), *Arnavutçadaki Türkçe Alıntılar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

¹⁹ Latifi, (Xhanari) L. (2022), *Arnavutçadaki Türkçe Alıntılar*, sayfa 259-276, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

²⁰ Latifi, (Xhanari) L. (2022), *Arnavutçadaki Türkçe Alıntılar*, sayfa 277-296, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Xhevdeti, Xhihani, Ymeri Yzeiri, Zade, Zafiri, Zahidi, Zaimi, Zambaku, Zarifi, Zejno, Zeka, Zenelaj, Zenelhxha, Zeneli, Zejnnullahu Zeka, Zekiu, Zekirija, Zeqiri, Ziberi, Zihniu, Zira, Zorba, Zylfiu, Zymbyli.

Özel isimlerinin Türk dilinden Arnavutçaya girişinde üç zaman aşaması ve tabakalaşma bulunmaktadır.

- 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar: Bu dönem, Türkçenin Arnavutça üzerindeki büyük etkisinin olduğu zaman dilimidir.
- 20. yüzyılın ortalarından 1990'lara kadar: Komünist ateist rejim döneminde dilin yabancı kelimelerden, özellikle dini isimlerden arındırılması politikası izlendiği dönemdir.
- 1990'lardan 2023'e kadar: Bu dönemin özelliği, komünist rejim döneminde yasaklanan isimlerin geri dönüşü ve özellikle Arnavut televizyonunun ayrılmaz bir parçası haline gelen Türk dizilerden etkilenen özel isimlerin girişidir

20. yüzyılın başlarına kadar süren ilk dönemde, Türkiye'den nispeten fazla sayıda özel isimler Arnavut diline girmiştir. Bu grupta dini kökenli isimlerin yanı sıra farklı anlamlara sahip isimler de bulunmaktadır. Kullanım yoğunluğunun çok fazla olduğu mezarlıkların vakıf kayıtları da bunu doğrulamaktadır. Girdikleri dillerdeki adaptasyonlarına rağmen, bu isimlerin Balkanlar'ın diğer birçok ülkesinde neredeyse aynı şekilde yayıldığını belirtmekte fayda var.

Arnavut dili söz konusu olduğunda, Türkçeden Arnavut diline giren kişilerin özel isimlerinin, başından itibaren morfolojik olarak bu dile uyarlandığını belirtmekte fayda var. Arnavut dilinde kişilerin kişisel adları her zaman belirgin biçimde kullanılır; Arnavut dilinde cinsiyete göre karşılık gelen sonlarla ayırt edilir. Bu uyarlama, özel adlarının Türkçeden Arnavutçaya girmesine eşlik eden en önemli olgulardan biriydi. İsimler her iki cinsiyet için de aynı biçimde girildi, ancak bir kısmı ayrı eril ve dişil biçimler üretti.

Türkçeden gelen özel isimler, Arnavut dilinin morfolojisine uyarlanmıştır. Arnavut dilinde dişil ve eril isimler arasındaki morfolojik farkı belirleyen özel ekler bulunmaktadır. Bu nedenle, kadın cinsiyeti için özel isim olarak kullanılan isimler dişil eklerini alır -ja ve -a. Örnek olarak: Adile-ja, Ajshe-ja, Alime-ja, Baftisha-ja, Behane-ja, Bejaze-ja, Dudi-a, Esmaja-ja, Fazilet-ja, Ferite-ja, Fikrete-ja, Fitnet-ja, Ganimet-ja, Gonxhe-ja, Gjylizare-ja, Habibe-ja, Hamide-ja, Hedije-ja, Hurma-ja, Ikbale-ja, Hyrema-ja, Jalldëz-ja, v.b.

Erkek cinsiyeti için kullanılan özel isimler, Arnavut dilinin orijinal isimlerinde olduğu gibi kelimenin fonemik yapısına göre iki gruba ayrılıyordu. -k/-g/-h ünsüz harfleriyle biten eril isimler -u ekini alırken, diğer isimler ise -i ekini alır. Örnek olarak: Muhamed-i; Muharrem-i; Mumin-i; Nafiz-i; Naim-i; Nedim-i; Nezir-i; Nusret-i; Raif-i; Rustem-i; Sadik-u; Sadullah-u; Sejfullah-u; Selman-i; Tabak-u; Teufik-u; Zaim-i Zejnnullah-u; Zeqir-i, v.b.

Bu isimlerin incelenmesinden aşağıdaki temel özellikleri sayabiliriz:

- Çok sayıda özel isim Arnavutçaya Türkçeden girdiğinde herhangi bir ses değişikliğine uğramamıştır. Bu isimler Türkçede kullanıldığı gibi günümüzde Arnavut dilinde de kullanılmaktadır: Ali-u er. /tür. Ali; Arshi-u er. /tür. Arşi; Asllan-i er. /tür. Aslan; Demir-i er. /tür. Demir; Derman-i er. /tür. Derman; Dervish-i er. /tür. Derviş; İsmet-i er. /tür. İsmet; İzet-i er. /tür. İzzet; Jahja-i er. /tür. Yahya; Jakup-i er. /tür. Yakup; Jalldëz-ja diş. /tür. Yaldız; Jasemin-i diş. /tür. Yasemin; Zylyftar-i er. /tür. Zülüftar;
- Türkçeden gelen bazı özel isimler hem kadın hem de erkek isimleri için her iki cinsiyet için de kullanılmaktadır. Bunlar arasında şunları sayabiliriz: Adil-i er. /tür. Adil; Adile-ja diş. /tür. Adil; Ali-u er. /tür. Ali; Alie-ja diş. /tür. Ali; Badem-i er. / tür. Badem; Bademe-ja diş. / tür. Badem; Derman-i er. /tür. Derman; Dermane-ja diş. /tür. Derman; Fikret-i er. /tür. Fikret; Fikrete-ja diş. /tür. Fikret;
- Türkçeden gelen bazı özel isimler, iki veya üç fonemik varyantla günümüzde hala kullanılmaktadır: Akif-i (Aqif) er. /tür. Akif; Bejzad-i (Begzad, Bekzat) er. /tür. Beyzat, Behzat; Ferid-i er. /tür. Ferit;/ Ferit-i er. /tür. Ferit; Fuad-i er. /tür. Fuad; Fuat-i er. /tür. Fuat; 1967'den sonra Arnavutluk, ateist bir ülke haline geldi ve dini inançlar özel bir yasayla yasaklandı. Bu yeni siyasi durum, Arnavutluk'ta özel isimlerin kullanımı konusunda önemli değişikliklere yol açtı. Böylece dini inanç kaynaklı isimlerin dilinden temizlenmesi ve bu bağlamda Türkiye'den gelen diğer isimlerin kullanımının da ortadan

kaldırılmasına yönelik bir kampanya başladı. Özel İsimleri Sözlüğü'nün (Fjalor me Emra Njerëzish)²¹ önsözünde, sözlüğün yazarları şunu vurguluyor: "... zamanımıza ve ideolojimize uygun olmayan, ortaya çıkan ve kullanımdan kalkması gereken hatırı sayılır sayıda isim yaratıldı. Bunlar çoğunlukla eski dini inanç ve hurafelerin damgasını taşıyan geleneksel isimlerdir ...". Dini kökenli özel isimlerin geliştirilmemesi yönünde yapılan yönlendirme, başka anlamlara sahip olmasına rağmen İslami isimler olarak tanımlanan Türkçe ve Doğu kökenli diğer isimlerin kullanım dışı kalmasına neden olmuştur. Özel isimlere ilişkin söz dağarcığının bu şekilde temizlenmesine, yeni doğan çocuklara büyükanne ve büyükbabalarının adlarını verme geleneğinin de ortadan kaldırılması eşlik etti. Arnavutça kökenli özel isimlerin toplandığı vurgulanan bu sözlüğü incelediğimizde ilginç bir gerçeği fark ettik. Bu sözlükte aslında Türkçeden gelen kelimeler olan özel isimler de bulunmaktadır. Örneğin: Bilbil/Bülbül; Çelik/Çelik; Diyar/Diyar; Yasemin/Yasemin; Gonxhe/Gonca; Kumri/Kumru; Zambak/Zambak; Sümbül/Sümbül. Bu özel isimler ya sözlük derleyicilerinin gözünden kaçmıştır ya da o kadar çok kullanılmış ve o kadar nüfuz etmiştir ki konuşanlar tarafından sanki Arnavut dilinin kelimeleriymiş gibi hissedilmektedir. Komünist rejimin yaklaşık 40 yıldır kullanımdan kaldırdığı özel isimler grubu, 1990'lı yıllardan sonra demokratik sistemin kurulması ve dini inancın izin verilmesiyle Arnavutça diline geri döndü. Son on iki yılda Türk dizilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte yeni bir olgu fark ediliyor. Dini kökenli isimlerin kullanımı yeniden canlanmakla kalmamış, diğer Türkçe isimlerin de tanıtılmasına başlanmıştır. Nüfus kütüklerine kaydedilen özel adlar arasında Arnavutça diline çok erken giren ve kullanım yoğunluğu yüksek olan özel adların yanı sıra, Türkçeden giriş yapan yeni özel adlar da bulunmaktadır. Örneğin: Elif, Deniz, Orhan, Ajla, Nur, Osman, Meral vb.

Sonuçlar

Arnavut diline giren Türkçe kelimelerin yanı sıra kullanımlarının büyük yoğunluğu da gelecekte üzerinde çalışılması gereken yadsınamaz bir gerçektir. Osmanlı döneminin yanı sıra, Türkçe kökenli antroponimlerin de Arnavut diline girişi aynı süreçte gerçekleşmiştir. Arnavut dilindeki Türkçe antroponimler, Arnavutluk'un içinden geçtiği karmaşık siyasi ve sosyal durumlara rağmen nesilden nesile aktarılan, iyi korunmuş, istikrarlı bir kelime grubudur.

Kökenleriyle ilgili farklı görüşlere rağmen Arnavut dili bu antroponimleri doğrudan Türk dilinden almıştır. Tarihsel faktörlerin yanı sıra, bu antroponimlerin önemli bir kısmının Türkçenin ses yapısını koruduğu ve ses değişikliğine uğramadığı da bunu kanıtlamaktadır.

Arnavut diline Türk dilinden girmiş diğer kelimeler gibi Türkçe kökenli antroponimler de Arnavut dilinin sözlüğünde önemli bir yer tutar. İncelediğimiz belgelerden Türkçede gelen 653 özel adın ve 737 soyadının Arnavutça diline girdiği ortaya çıkıyor. Arnavutluk'un nispeten küçük olan yaklaşık 3 milyonluk nüfusu için, bu rakamların tespit edilebilmesi oldukça büyük bir sayıdır.

Türkçeden girmiş olan antroponimler morfolojik olarak Arnavut diline uyarlanmış ve günümüzde Arnavut dilinin kelimeleriymiş gibi kullanılmaktadır. Özel adların önemli bir kısmı, Arnavutça diline Türkçenin gramer biçiminde girmiş olsa da Arnavut dilinin eril ve dişil eklerini alarak hem erkek hem de kadın isimlerinde kullanılmıştır. Hem erkek hem de kadın özel isimleri için Arnavutçaya Türkçeden girmiş olan antroponimler belirgin biçimde kullanılmış ve erkek cinsiyeti için -i/-u ve kadın cinsiyeti için -ja/- eklerini almıştır.

Arnavutçaya Türkçeden giren özel ad ve soyadların geçirdiği sesbirim değişiklikleri, çoğu durumda Arnavutçaya Türkçeden giren diğer sözcüklerin sesbirimlerindeki değişikliklerle de örtüşmektedir. Bu durum Arnavutçanın fonetik kurallarının Arnavutçadaki tüm Türkçe kelimelerle eşit şekilde işlediğini göstermektedir.

²¹ Fjalor me Emra Njerëzish (1982), Shtëpia Botuese "8 Nëntori".

Kaynakça

1. Boretzky, N. (1975). Der türkische Einfluss auf das Albanische, Teil I: Phonologie und Morphologie der albanische Turzismen. Wiesbaden.
2. Çabej, E. (1975) Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke të shqipes, *Studime filologjike*, No.4.
3. Dizdari, T. (2005) Fjalor i Orientalizmave Në Gjuhën Shqipe, AIITC, Tiranë.
4. Fjalor me Emra Njerëzish (1982), Shtëpia Botuese “8 Nëntori”.
5. Karaağaç, G. (2008) Türkçe Verintiler Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara.
6. Latifi, (Xhanari) L. (2022), Arnavutçadaki Türkçe Alıntılar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Meyer, G. (1891). Etymologisches Wörterbuch der albanische Sprache, Strasburg.
8. Mëniku, L. (2018), Përdorimi i Emrave të Huaj nga Shqiptarët, *Gjuha shqipe në kontakt me gjuhët e tjera*, sayfa 211-235, Tiranë.
9. Ndreca, M. (2000), Fjalor Fjalësh e Shprehjesh të Huaja, Redaksia e Botimeve Rilindja, Prishtinë.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” VƏ HOMER DASTANLARINDA XRONOTOP VƏ QƏHRƏMAN ARXETİPİ

Xalidə ABBASOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi kafedrası

Azərbaycan, Bakı

abbasova_xalida@mail.ru

<https://orcid.org/0009 0008 6655 3966>

Xülasə

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə Homer epopeyalarında xronotop və qəhrəman arxetipi baxımından müqayisəli təhlil aparılır. Hər iki epik əənədə zaman və məkan kateqoriyalarının mifoloji təfəkkürlə bağlılığı, qəhrəman obrazlarının isə kollektiv yaddaşda formalaşmış arxetipləri təcəssüm etdirməsi diqqət mərkəzindədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da xronotop türklərin köçəri həyat tərz, qəbilə münasibətləri və qəhrəmanlıq idealları ilə şərtlənirsə, Homer dastanlarında zaman və məkan daha çox Ellin dünyagörüşü, müharibə və səyahət motivləri əsasında qurulur. Qəhrəman arxetiplərinin müqayisəsi Basat və Odissey, Qazan xan və Axilles kimi obrazların xarakterində müşahidə olunur. Bu arxetiplər igidlik, şərəf, ailə və tayfa dəyərlərinə sadıqlıq, həmçinin fərdi güc və iradənin ön plana çıxması ilə seçilir. Araşdırma göstərir ki, hər iki epik mətn universal qəhrəman modelini təqdim etməklə yanaşı, eyni zamanda mənsub olduqları mədəniyyətlərin spesifik xüsusiyyətlərini də əks etdirir.

Açar sözlər: xronotop, arxetip, epos, qəhrəmanlıq, mifologiya

CHRONOTOPE AND HERO ARCHETYPE IN “KITABI-DEDE GORGUD” AND HOMER’S EPICS

Summary

The article presents a comparative analysis of the chronotope and the hero archetype in “Kitabi-Dede Gorgud” and Homer’s epics. The study focuses on the connection between time-space categories and mythological thinking, as well as on the representation of hero archetypes as reflections of collective memory. In “Kitabi-Dede Gorgud”, the chronotope is shaped by the nomadic lifestyle of the Turks, tribal relations, and heroic ideals, while in Homer’s epics time and space are structured around the Hellenic worldview, war, and the motif of journey. The comparison of hero archetypes is particularly evident in figures such as Basat and Odysseus, Qazan Khan and Achilles. These archetypes are characterized by bravery, honor, loyalty to family and tribe, as well as by the emphasis on individual strength and willpower. The study demonstrates that both epic traditions, while presenting a universal model of the hero, simultaneously reflect the specific features of their respective cultures.

***Keywords:** chronotope, archetype, epic, heroism, mythology*

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və Homerin “İliada” və “Odisseya” poemaları müxtəlif mədəni və tarixi əənələrə aiddir, lakin bu əsərlərdə qəhrəmanlıq eposunun janr kimi ümumi xüsusiyyətlərini əks etdirən bir sıra tipoloji oxşarlıqlar var.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələrindən hesab edilir. Eposda oğuz qəbilələrinin igidlikləri, ailə və cəmiyyət qaydaları, dostluq və sevgi mövzuları

əks olunur. Dastan hekayələr silsiləsi şəklində qurulub və qəhrəmanların igidlikləri, yağı düşmənlə mübarizəsi, ailə və qəbilələrarası münasibətlər ön plana çıxır.

Dastanların mənşəyi və tarixi-mədəni kontekstinə nəzər yetirsək “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının XIII–XV əsrlərdə formalaşmasını görürük. Dastan eyni zamanda oğuzların köçəri mədəniyyətinin daha qədim təbəqələrini əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatı abidəsidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəbilə və qəbilə əlaqələri xüsusi yer tutur; böyüklərə hörmət; ailənin şərəfi; torpaq və azadlığın qorunması. “İliada” və “Odissey” da şəxsi şücaət, şöhrət arzusu, həmçinin şərəfi qoruyaraq sınaqları dəf etmək bacarığı ön plana çıxır. Ümumi dəyərlər cəsarət, sözə sədaqət, müttəfiqlərə hörmət, qonaqpərvərlikdir.

Homerin “İliada” və “Odissey” dastanları isə öz növbəsində qədim Yunanıstan mədəni irsinin ən məşhur epik nümunələridir. Homer dastanları e.ə. VIII əsrə aid edilir və hər biri 24 nəğmədən ibarətdir. “İliada” dastanı Troya müharibəsinin sonuncu, yəni onuncu ilinin 51 gününü təsvir edir. Burada döyüş səhnələri yer aldığından əsər qəhrəmanlıq eposu hesab edilir. “Odissey” isə qəhrəman Odisseyin müharibədən sonra evinə dönüş səyahəti, on illik səyahətdə onun başına gələn sərgüzəştlər üzərində qurulmuşdur. “Odissey”da döyüş səhnələrinin təsviri demək olar ki, yoxdur. Məhz bu baxımdan epos ailə-məişət poeması adlanır.

Bu eposlar eyni zamanda yunan sivilizasiyasının mifo-tarixi hadisələrinin bədii anlayışını özündə ehtiva edir. Hər iki dastan şifahi ənənədə meydana gəlmişdir və təhkiyyəçilər (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ozanlar, yunan eposlarında isə aedlər) tərəfindən nəsilən-nəslə ötürülürdü. Dastanlar qopuz və kefarada (gitara musiqi alətinin qədim növü) ifa olunan musiqi ilə müşayiət olunurdu.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əsas mövzusu doğma torpağın, qəbilənin şərəfinin qorunmasıdır. Qəhrəmanlıq yalnız döyüşlərdə deyil, həm də verilən sözə sədaqət, ailəyə qayğı, böyüklərə hörmətdə özünü göstərir. “İliada” poemasında da biz yunanların şücaətini, Troya uğrunda sona qədər mübarizə aparmalarının şahidi oluruq, sadəcə burada tanrıların durmadan müdaxilə etməsini də vurğulamalıyıq. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında təsvir olunan qəhrəmanlar Oğuz döyüşçüsünün kollektiv obrazıdır. Dədə Qorqud elin müdrik məsləhətçisidir. Homer də bir çox yunan rəvayətlərində el-el, oba-oba gəzərək Troya müharibəsi ilə bağlı müxtəlif ibrətamiz rəvayətləri ifa edir.

“İliada” və “Odissey” poemalarında əsas qəhrəman döyüşçü obrazıdır (Axilles, Odissey), lakin eposlarda daha çox şəxsi şöhrətə, şücaətə önəm verilir. Axill, Hektor, Odissey güclü, cəsur olmaqla yanaşı taleyin hökmünə tabedirlər. Onların xarakterində əsasən şərəf-ləyaqət, şəxsi mənafe, şöhrətpərəstlik və tanrılarla əlaqə özünəməxsus səciyyə daşıyır.

Bəllidir ki, “xronotop” termini tanınmış ədəbiyyatşünas M.M.Baxtin tərəfindən elmə gətirilmişdir. Bu anlayış ədəbiyyat nəzəriyyəsində zaman və məkanın qarşılıqlı əlaqəsinin bədii məndə ifadəsini izah etmək üçün işlədilir. Baxtinə görə, hər bir ədəbi əsərin süjeti, obrazların inkişafı və hadisələrin dinamikası müəyyən “xronotop” çərçivəsində formalaşır. Başqa sözlə, xronotop yalnız hadisələrin harada və nə vaxt baş verdiyini göstərmir, həm də onların bədii-fəlsəfi məzmununu, müəllifin ideya-estetik mövqeyini açır.

Dastanlarda xronotop əsas rol oynayır və hadisələrin miqyasını, mifoloji və tarixi aspektlərin əlaqəsini təyin edir. Homerin dastanlarında xronotop xüsusi əhəmiyyət daşıyır. “İliada” və “Odissey” əsərlərində hadisələrin gedişatı zaman və məkanın özünəməxsus quruluşu ilə sıx bağlıdır. “İliada”da əsas xronotop rolunu müharibə meydanı oynayır. Troya müharibəsi hadisələrinin mərkəzini təşkil edən bu məkan qəhrəmanların igidliyini, qarşıdurmalarını və insan talelərinin faciəvi aspektlərini əks etdirir. Müharibə meydanı qəhrəmanlıq və eyni zamanda ölümün xronotopu kimi çıxış edir.

“Odissey”da əsas xronotop səyahət yollarıdır. Odisseyin uzun və təhlükəli səyahətləri zaman və məkanın dinamikasını yaradır, qəhrəmanın xarakterini sınaqdan keçirir, onun bilik və təcrübəsini zənginləşdirir. Adalar və şəhərlər dastanlarda mühüm dayanacaqlar və hadisə məkanları kimi çıxış edir. Hər bir ada və şəhər yeni macəra, yeni qarşılaşma və yeni mənəvi sınaq məkanıdır. Bu xronotoplar mifoloji və mədəni məzmun daşıyaraq dünyagörüşünü formalaşdırır.

Homer dastanlarında xronotop yalnız süjetin fonunu deyil, həm də əsərlərin fəlsəfi və estetik məzmununu müəyyənləşdirən əsas bədii vasitədir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da müharibə və döyüş səhnələri geniş yer tutur. Qazan xan, Basat və digər qəhrəmanların igidliyi məhz döyüş xronotopunda göstərilir. Lakin burada savaş yalnız qəhrəmanlıq deyil, eyni zamanda xalqın birliyi və mənəvi dəyərlərin qorunması üçün vasitədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Homerin “Odyssey” eposunda Odysseyin uzun və çətin səyahəti əsas xronotopu təşkil edən amildir. Səyahət qəhrəmanı sınaqdan keçirir, onun ağılını, dözümlünü, cəsarətini nümayiş etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da səyahət motivi var: qəhrəmanlar yad ellərə gedir, əsirlikdən qayıdır, düşmənlə üz-üzə gəlmək üçün yol qət edirlər (Qazan xan, Beyrək). Lakin bu səyahətlər daha çox qəhrəmanın qəbilə və xalq qarşısında borcunu yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında səyahət xronotopu yalnız coğrafi hərəkəti deyil, həm də qəhrəmanın daxili yetkinləşməsini, sınaqlardan keçməsinə ifadə edir.

Qazan xan yad ellərə yürüşlər edir, döyüşlərdə qəbiləsinin şərəfini və gücünü qoruyur. Onun səfərləri xalqın birliyini möhkəmləndirən və qəhrəmanlıq dəyərlərini nümayiş etdirən xronotop kimi çıxış edir. Beyrək uzun illər (16 il) əsirlikdə qaldıqdan sonra geri dönüşü ilə dastanda xüsusi dramatik gərginlik yaradır. Onun səyahəti yalnız fiziki bir yol deyil, həm də məhəbbət, sədaqət və azadlıq ideallarının bədii təəcəssümüdür.

Troya şəhəri həm “İliada”nın mərkəzi xronotopudur, həm də qədim yunan təsəvvüründə fəthlik və igidlik simvoludur. “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərində qalalar və düşmən şəhərləri (məsələn, Qalın Oğuzun qarşısında duran yadellilərin məskənləri) qəhrəmanlıq mübarizəsinin məkanıdır. Qalanı almaq həm igidlik, həm də xalqın azadlığı uğrunda mübarizəsi deməkdir. Odysseyin doğma evi – İtaka dastanın əsas xronotoplarından biridir. Səyahətlərin məqsədi məhz ailəyə, yurd-yuvaya qayıdışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, eyni zamanda Oğuz elində ailə, oba, toy-düyün məkanı əsas xronotoplardandır. Burada ailə dəyərləri, qəbilə birliyi və nəsil davamlılığı vurğulanır.

Homer dastanlarında xronotop daha çox fərdi qəhrəmanlığın və taleyin təsviri üzərində qurulur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə xronotop xalqın birliyi, qəhrəmanların sosial və mənəvi borcu ilə sıx bağlıdır. Hər iki ənənədə məkan və zaman yalnız hadisələrin fonu deyil, həm də əsərin ideya-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirən əsas bədii kateqoriyadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında səyahət motivi Homer dastanlarında olduğu kimi qəhrəmanı sınaqdan keçirir, lakin burada səyahət həm də xalqın mənəvi gücünün, qəhrəmanın sosial borcunun və ailə bağlarının möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Qadın obrazlarına gəldikdə, Penelopa “Odyssey”də sədaqət və ailə dəyərlərinin simvolu kimi çıxış edir. Onun 20 il ərzində Odysseyi səbrlə gözləməsi qadın dözümlünün və ailəyə bağlı olmasının ən bariz nümunəsidir. Penelopa yalnız səssiz gözləyici deyil. O, eyni zamanda, ağıllı və tədbirli qadındır: taleyini həll etmək istəyən zalım bəy namizədlərini hiylə ilə yubadır (gündüzlər toxuduğu kafəni gecələr sökərək vaxt qazanır, bununla da qərar vermə anını uzadır). Beləliklə, Penelopa həm sədaqəti, həm də zəkası ilə ailə dəyərlərinin qoruyucusuna çevrilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Banu Çiçək dastanın ən parlaq qadın qəhrəmanlarından. O, Bamsı Beyrəyin nişanlısı kimi məhəbbət, sədaqət və vəfa rəmzidir. 16 il qıpçaqlarda əsirlikdə olan Beyrəyin yolunu səbrlə gözləyir və sözündən dönmür. Banu Çiçək obrazı yalnız sədaqəti ilə deyil, həm də qəhrəmanlığı və cəsarəti ilə seçilir. O, igidlərə yaraşan davranış nümayiş etdirir və seçdiyi insana sadıq qalır. Onun obrazı Oğuz elində qadının ictimai-mənəvi dəyərinin, ailə və nəsil davamlılığının qorunmasının təəcəssümüdür.

Həm Penelopa, həm də Banu Çiçək sədaqətin, dözümlünün və ailə dəyərlərinə sadıqlığın timsalıdır. Penelopa daha çox zəkası və müdrikliyi ilə seçilirsə, Banu Çiçək sədaqətli yar, həm də cəsur igidə bərabər xarakter kimi təqdim olunur. Bu qadın obrazları göstərir ki, qədim eposlarda qadın yalnız ailənin qoruyucusu deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısıdır.

Hər iki ənənədə mifoloji təbəqə həqiqi tarixi motivlərlə sıx bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında mifoloji qat xüsusilə aydın görünür. Burada fantastik rəqiblər, məsələn, Əjdaha və Təpəgöz, eləcə də sehrli hadisələr qəhrəmanların qarşılaşdıqları sınaqları dramatikləşdirir. Eyni zamanda köçəri həyatın gündəlik mənzərəsi qorunub saxlanılır: oba həyatı, ailə və qəbilə münasibətləri, ov və döyüş səhnələri real həyat motivləri ilə zənginləşdirilmişdir. Homer dastanları Olimp tanrılarına həsr edilmiş miflər üzərində qurulmuşdur. Əsərlərdə tanrılar hadisələrin gedişatına birbaşa müdaxilə edir,

qəhrəmanlara köməklik edir və ya mane olur. “Odisseyə”da siklop Polifem, sirenlər və digər fantastik canlılar qəhrəmanların qarşılaşdığı sınaqların dramatikliyini artırır. Lakin Homer mifologiyası dünyanın təbii hissəsi kimi qəbul olunur; tanrılar, fantastik varlıqlar və sehrli hadisələr qəhrəmanların həyatının və taleyinin ayrılmaz elementi kimi təqdim edilir.

Akademik Kamal Abdullanın qeydinə görə: “Azərbaycan mifologiyasında süjetləri, nağıllarda sələfləri olan Təpəgöz motivinin daha qədim olduğu və geniş yayıldığı üçün antik yunan ədəbiyyatına, Homerin “Odisseyə” əsərindəki Polifem obrazının yaradılmasına təsir göstərməsi inandırıcıdır. “Odisseyə”nin müəllifi Homerin Qafqaz regionundan keçməklə Şərqi ölkələrinə səfərinin reallığı Təpəgöz süjetinin yunan ədəbiyyatına Azərbaycan Təpəgözü vasitəsilə keçdiyini ehtimal etmək üçün əsas verə bilər” [1,233].

Homerin dili poetikdir, təsvirlər uzun və müqayisələrlə doludur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili sadə, xalq danışığına yaxındır, metafor və deyimlərlə zəngindir və hekayələrin ritmi lirik-epik tərzdədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı poetik əlavələr, nəğmələr, salamlama və xeyir-dua düsturları daxil olmaqla nəsr hekayələrindən ibarətdir. Hekayə tərzində paralellik, təkrarlama və dinləyiciyə müraciət ilə xarakterizə olunur. Homerin əsərləri heksametrlə yazılmışdır. Poemalarda epitetlərdən istifadə olunur (“şahin ayaqlı Axilles”, “fəndgir Odissey”) və ətraflı müqayisələrə geniş yer verilir. Hər iki dastan şifahi ənənə ilə əlaqəli ritmik və təkrarlarla zəngindir.

Əli Sultanlıya görə “İliada” və “Odisseyə” kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da yarandığı dövrün sadəcə ədəbiyyatı deyil, həm də dili, tarixi və fəlsəfidir. Sözü böyük mənasında “İliada” və “Odisseyə” qədim Yunanıstanın, “Kitabi-Dədə Qorqud” isə Azərbaycan ictimai-mənəvi həyatının ensiklopediyasıdır. “Odisseyə” poemasındakı Polifem Azərbaycanın Təpəgözü, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Təpəgöz isə Avropanın və Yunanıstanın Polifemidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də ümumtürk ədəbi abidəsi olduğu kimi, “İliada” və “Odisseyə” da ümum Avropa əhəmiyyətinə və miqyasına malik olan möhtəşəm bədii əsərlərdir. Homer Avropa və Yunanıstanda, Dədə Qorqud isə türk dünyasında və Azərbaycanda qəhrəmanlıq eposunun yaradıcılarıdır” [2,53].

Müqayisə etdikdə, araşdırmaya cəlb olunmuş əsərlərin qəhrəmanlıq, igidlik və cəmiyyət qaydalarının tərənnüm etməsi üzə çıxır. Qəhrəmanlar taleyin hökmü və sosial norma ilə üzləşirlər. Eyni zamanda, hər iki əsərdə söz sənəti və epik ritm önəmlidir. Lakin fərqlər də aydındır: “Kitabi-Dədə Qorqud” folklor, şifahi ənənə və ailə-mədəni kontekstə daha çox diqqət yetirir, Homerin əsərlərində isə əsas diqqət müharibə, tanrılar və qəhrəmanların taleyinə yönəlir. Qadın obrazları və ailə mövzusu “Dədə Qorqud”da daha önəmli yer tutsa da, Homerdə əsas diqqət kişi qəhrəmanların igidliyinə yönəlib. Beləliklə, hər iki ənənədə mifoloji qat qəhrəmanların macərələrini və əxlaqi dəyərlərini nümayiş etdirmək üçün mühüm vasitədir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da fantastik və sehrli elementlər gündəlik həyatın fonu ilə birləşərək qəhrəmanlıq və mənəvi keyfiyyətləri vurğulayır. Homer dastanlarında isə mifoloji qat hadisələrin və qəhrəmanlıq sınaqlarının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Hər iki ənənə göstərir ki, mifoloji qat həm bədii-estetik funksiyaya malikdir, həm də oxucuya qəhrəmanların xarakteri, sosial və mənəvi dəyərləri barədə dərin təəssürat yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud – 3 // K.Abdulla. – Bakı, Mütərcim, – 2009, – s.233-234.
2. Sultanlı, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim yunan dastanları // Ə.Sultanlı. – Bakı, Elm, –1999, – s.53-55.
3. Kitabi-Dədə Qorqud dastanı. Tərtib edən: Məmməd Əliyev. – Bakı, “Çaşıoğlu”, – 2000, – 340 s.
4. Həbibbəyli, İ. “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya // İ.Həbibbəyli. – Bakı, Elm, – 2020, – 278 s.

IVO ANDRIĆ, THE BALKANS AND WORLD LITERATURE

Branko VRANEŠ,

PhD, Associate Professor

University of Belgrade – Faculty of Philology

Belgrade, Serbia

brankovranes@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0834-7140>

Abstract

The only Nobel Prize winner from ex-Yugoslavia and the author of the famous Serbian novel *The Bridge on the Drina* (1945), Ivo Andrić represented the ideals of cultural unity and religious tolerance in the Balkans during his lifetime. As war erupted in the 1990s, Andrić and his work became the target of political accusations, including claims of inciting hatred and even genocide. Despite this turbulent reception, Andrić's literature continues to show that the Balkans have far more to offer the world than inevitable political struggles – a unique and compelling voice in World Literature.

Keywords: *Ivo Andrić (1892–1975), The Bridge on the Drina (1945), Balkans, World Literature, Nation.*

Introduction

There are not many places in Europe with such a turbulent history as the Balkans, with such a mixture of religious and national identities, cultural divisions and intertwined traditions, and there were certainly not many authors able to express and represent this complexity as well as Ivo Andrić (1892–1975). Born in Bosnia to a Catholic family, Andrić declared Serbian nationality in official documents after the Second World War. Throughout most of his life, he also supported the Yugoslav ideology, serving as a professional diplomat. He published his early poems in Zagreb in 1914, in an anthology of young Croatian lyric poets, and later lived and published his major prose works in Belgrade, many of which deal extensively with – Bosnian history [cf. 8].

Andrić received the Nobel Prize for Literature in 1961 as a “Yugoslav writer” [10; 562], thus becoming the embodiment of a literary author in the region. He donated the entire sum of 250,000 Swedish crowns to the development of libraries in Bosnia and Herzegovina [7; 116]. At the time, for obvious reasons, Andrić was widely seen – both by his compatriots and foreign commentators – as a cohesive force in the Balkans, a promoter of cultural understanding and cohabitation [cf. 9; 130–131]. An excerpt from the speech delivered by Andre Österling, a member of the Nobel Committee, during the 1961 award ceremony, effectively exemplifies this viewpoint:

The study of history and philosophy has inevitably led him to ask what forces, in the blows and bitterness of antagonisms and conflicts, act to fashion a people and a nation. His own spiritual attitude is crucial in that respect. Considering these antagonisms with a deliberate and acquired serenity, he endeavours to see them all in the light of reason and with a profoundly human spirit. Herein lies, in the last analysis, the major theme of all his work; from the Balkans it brings to the entire world a stoic message, as our generation has experienced it. [10; 564]

Needless to say, the civil war in the former Yugoslavia during the 1990s brought about a significant shift in perspectives. The reception of Andrić's work entered a new phase marked by intense polemics and frequent misinterpretations. Some of the most extreme examples illustrate just how much politics can distort the understanding of artistic expression. In a politically charged speech delivered in Sarajevo in 1992, the Croatian writer and journalist Ivan Lovrenović addressed the main arguments used to exclude Andrić from Croatian literature. Lovrenović clearly does not seek to deny the alleged validity of these arguments, but he does challenge their literary justification:

For what reasons? Roughly speaking, in a taxative overview, here they are: Andrić threw away Bosnian and Croatian and embraced the Serbian dialect, Andrić was a royal Yugoslav diplomat, Andrić refused to be included in the Croatian anthology, Andrić declared himself a Serbian writer, Andrić lived in Belgrade, and, finally, Andrić was two-faced, double-crossing, insincere, in any case a Serbian-Yugoslav whore and a traitor!

Even if these allegations are justified, let us have a look at where they belong. Exclusively to the personal-private, civic-moral and political domain. They have absolutely nothing to do with literature. [15; 44 – translated by B. V.]²²

In 1995, Dubravko Horvatić, Vice-President of Croatia's leading cultural institution, Matica hrvatska, wrote a preface to a collection of Andrić's early prose poems, published as part of the "Croatian Classics" ("Hrvatski klasici") series. His accusations against Andrić – including the false charge of inciting genocide – were as startling as they were widespread. Horvatić claimed that Andrić's novel *The Bridge on the Drina* (*На Дрини моста*), along with his correspondence with Zdenka Marković from April 1923, "not only reek of national betrayal, but represent a call for genocide against his own [Croatian] people" [11; 9 – translated by B. V.].²³ Despite donating his entire Nobel Prize award to libraries in Bosnia, Andrić was nonetheless fervently accused of opportunism. Even the author's funeral, in Horvatić's view, aroused serious suspicion:

Completely dedicated to "acquiring money and fame", as he writes as early as 1921, Andrić wins the Nobel Prize for literature in 1961. He died in Belgrade on March 13th 1975. (According to the unofficial versions of the story, Andrić died on March 7th. However, since the death of a politician and 'people hero' V. Vlahović was announced the very same day, Andrić's death had to be announced later, as to prevent two pompous funeral ceremonies organized at the highest level of the state from happening at the same time.) [12; 11 – translated by B. V.]²⁴

When it comes to Andrić and Bosniak literary criticism from the 1990s, one should also consider its proponents in a broader context. In May 1999, Muhidin Pašić, president of the Bosniak Cultural Community in Tuzla, demanded that the Street of Ivo Andrić in the city be renamed [18; 222]. This decision provoked divided reactions in Bosnia and Herzegovina, prompting Pašić to explain his actions:

I can say with confidence that Ivo Andrić, precisely on the account of his literary works, is to be held even more responsible than the very proponents of the project of 'Greater Serbia'. He is one of the

²² "Koji su to razlozi? Grubo govoreći, u taksativnom pregledu, evo ih: Andrić je zabacio ijekavicu i primio ekavicu, Andrić je bio kraljevski jugodiplomat, Andrić je odbio uvrštavanje u hrvatsku antologiju, Andrić se izjasnio kao srpski pisac, Andrić je živio u Beogradu, i, konačno, Andrić je bio dvoličan, prevrtljiv, neiskren, u svakom slučaju srpsko-jugoslavenska kurva i izdajnik! // Sve i ako su zasnovana, pogledajmo kamo spadaju ova spočitavanja. Isključivo u osobno-privatnu, građansko-moralnu i političku domenu. S književnim određenjima ti kriteriji nemaju ama baš ništa."

²³ "riječi koje vonjaju ne samo na nacionalnu izdaju, nego i na poziv za genocidom nad vlastitim narodom"

²⁴ "Uloživši sve svoje nastojanje da 'stiće(m) novac i slavu', kako piše još 1921., Andrić 1961. dobiva Nobelovu nagradu za književnost. Umro je u Beogradu 13. ožujka 1975. (Prema neslužbenim verzijama umro je 7. III., no kako je istoga dana objavljena smrt političara i 'narodnog heroja' V. Vlahovića, Andrićeva je smrt objavljena kasnije, da ne bi došlo istodobno do dvije pompozne posmrtno svečanosti na najvišoj državnoj razini)."

ideological architects of this project, along with some members of the Serbian Academy of Sciences and Arts. If Andrić were alive, we would probably have initiated the process of determining his responsibility for the crimes in Bosnia, for all the atrocities inflicted upon the Bosniak people. [qtd. in 18; 223 – translated by B. V.]²⁵

This unfortunate event led to the organization of a conference titled „The Works of Ivo Andrić in a Historical and Social Context” („Djelo Ive Andrića u historijskom i društvenom kontekstu”) held in Tuzla in November 1999. Its pronounced political agenda is highlighted by the involvement of Muhidin Pašić as a member of the editorial board for the conference proceedings, published under the title *Andrić and the Bosniaks* (*Andrić i Bošnjaci*). As noted in the “Word of the editors” (“Riječ uredništva”):

In the complex reality of the Balkans in the past and today, the Bosniaks have been and still are under attack by enemy ideologies, which considered Bosniaks should be expatriated because of their alleged ‘historical guilt’. Among the firmest literary standpoints of this anti-Bosniak ideology, which to this very day inspire anti-Bosniak action, are the works by Njegoš, Mažuranić and Andrić. Getting to know and interpreting those works in a way that does not exhaust itself in the immanent approach to the literary work for Bosniaks is an important part in the fight for survival, a fight that has been dramatically intensified by the latest events (Aggression on the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992–1995). The editors want this collection to be a useful contribution to that struggle, and as a sign of such thinking, they are handing it over to the public. [5; 7 – translated by B. V.; cf. 18; 224]²⁶

Various contributions in this collection took this “fight for survival” from the field of warfare to the arena of literary studies. In an effort to answer the question: “[h]ow Andrić, through his art, supports the ideology of genocidal actors against his neighbors” [16; 119 – translated by B. V.],²⁷ Rasim Muminović recalls the harsh words of Adil Zulfikarpašić: “While Bosnian *chetniks* conducted the slaughters of Muslims, Andrić wrote his novels which were supposed to be their justification. It was an attempt to create an alibi for those crimes.” [qtd. in 16; 122 – translated by B. V.; cf. 18; 233].²⁸

Among these novels accused of inciting hatred toward Muslims, *The Bridge on the Drina* holds a prominent place. Andrić’s famous work traces the centuries-long history of the small Bosnian town of Višegrad and its multicultural inhabitants, centered around a beautiful bridge on the river Drina. The bridge was built by Mehmed Paša Sokolović, the Grand Vizier of the Ottoman Empire from the 16th century, to connect his birthplace with the eastern world. It symbolizes the ideal of beauty, the resilience of life, and man’s eternal struggle to overcome divisions and hardship – experiences all too familiar in Balkan history. In the first chapter, Andrić sets the stage for his literary “chronicle”, comprising history and legend, fact and fiction. Both of these essential elements of human existence emerge in a well-known episode early in the novel, showcasing Andrić’s talent for transforming a simple description into a study

²⁵ “Slobodan sam kazati da Ivo Andrić, upravo zbog svojih literarnih djela, snosi veliku odgovornost, veću možda i od samih realizatora projekta ‘Velika Srbija’. On je jedan od ideoloških arhitekata tog projekta, zajedno sa nekim članovima SANU-a. Da je živ, vjerovatno bismo pokrenuli utvrđivanje njegove odgovornosti i za zločine u Bosni, za sve strahote koje su se dogodile bošnjačkom narodu.”

²⁶ “U složenoj balkanskoj zbilji prošlosti i savremenosti Bošnjaci su bili i još uvijek jesu na udaru neprijateljskih ideologija koje su smatrale da je riječ o narodu kojeg zbog njegove ‘historijske krivice’ treba prognati sa ovih prostora. U književnoj dionici te protivbošnjačke ideologije najsnažnije uporišne stope, koje do dana današnjeg pothranjuju protivbošnjačku praksu, jesu djela Njegoša, Mažuranića i Andrića. Upoznavanje i tumačenje tih djela na način koji se ne iscrpljuje u imanentnom pristupu književnom djelu za Bošnjake je važna dionica u borbi za opstanak, borbi koja je dramatično zaoštrena najnovijim zbivanjima (Agresijom na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995). Uredništvo želi da ovaj zbornik bude koristan prilog toj borbi i u znaku takvog razmišljanja predaje ga javnosti.”

²⁷ “Kako Andrić svojom umjetnošću podržava ideologiju genocidnih aktera prema susjedima?”

²⁸ “Dok su bosanski četnici vršili pokolje muslimana, dotle je Andrić pisao svoje romane koji su trebali da budu opravdanje pokolja muslimana. To je bio pokušaj stvaranja alibija za te zločine.”

of Balkan mentality. The narrator's attention turns to hollows on the riverbanks, which appear as if left by the hoof of an enormous horse:

The children who fished for tiddlers all day in the summer along these stony banks knew that these were hoofprints of ancient days and long dead warriors. Great heroes lived on earth in those days, when the stone had not yet hardened and was soft as the earth and the horses, like the warriors, were of colossal growth. Only for the Serbian children these were the prints of the hooves of Šarac, the horse of Kraljević Marko, which had remained there from the time when Kraljević Marko himself was in prison up there in the Old Fortress and escaped, flying down the slope and leaping the Drina, for at that time there was no bridge. But the Turkish children knew that it had not been Kraljević Marko, nor could it have been (for whence could a bastard Christian dog have had such strength or such a horse!) any but Djerzelez Alija on his winged charger which, as everyone knew, despised ferries and ferrymen and leapt over rivers as if they were watercourses. They did not even squabble about this, so convinced were both sides in their own belief. And there was never an instance of any one of them being able to convince another, or that any one had changed his belief. [3; 27–28]²⁹

Andrić dissects the total, albeit peaceful, indifference of both Christians and Muslims to each other's views in a calm and understanding manner. The firm belief of Serbian children in the feats of their epic hero Marko Kraljević is no different in nature from the belief of Muslim children in Alija Đerzelez, the hero of Muslim epic poetry [cf. 17; 225, 229–230]. Both of these national mythologies are presented *sub specie aeternitatis* and dismantled with refined, composed irony. One gets the impression that the narrator is almost nostalgic for a time when “the stone was soft as the earth”, in contrast to the present day, when beliefs have already hardened like rock. The history of the Balkans, however, teaches us that there is something far worse than peacefully ignoring one's “rivals”. Andrić was deeply aware of the outbreaks of terrible violence between people of different faiths and customs in Bosnia and Herzegovina. And although *The Bridge on the Drina* contains many depictions of violence, the author never loses sight of the historical, social, and cultural forces behind them – forces deeply rooted in human nature. The very purpose of literature, according to Andrić and his Nobel Prize speech, was to serve “man and humanity,” not to spread hatred or point fingers at real or imagined enemies:

Each assumes the moral responsibility for his own story and each must be allowed to tell it freely. But, in conclusion, it is to be hoped that the story told by today's author to his contemporaries, irrespective of its form and content, should be neither tarnished by hate nor obscured by the noise of homicidal machines, but that it should be born out of love and inspired by the breadth of ideas of a free and serene human mind. For the storyteller and his work serve no purpose unless they serve, in one way or another, man and humanity. That is the essential point. [1; 567–568]³⁰

²⁹ “Деца, која дуж те камените обале, за летњих дана, по вас дан лове ситну рибу, знају да су то трагови давних времена и старих ратника. Тада су на земљи живели велики јунаци, камен је још био незрео и мек као земља, а коњи су били, као и јунаци, циновског раста. Само, за српску децу то су трагови Шарчевих копита, остали још од онда кад је Краљевић Марко тамновао горе у Старом граду па побегао из њега, спустио се низ брдо и прескочио Дрину, на којој тада није било ћурпије. А турска деца знају да то није био Краљевић Марко нит' је могао бити (јер откуд влаху и копилану таква сила и такав коњ!), него Ђерзелез Алија, на својој крилатој бедевизи, који је као што је познато презирао скеле и скелеције и прескакао реке као поточиће. Они се о томе и не препиру, толико су и једни и други убеђени у тачност свога веровања. И нема примера да је икад ико успео да кога разувери или да је ко променио своје мишљење.” [2; 14–15]

³⁰ “свак сноси моралну одговорност за оно што прича, и сваког треба пустити да слободно прича. Али допуштено је, мислим, на крају пожелети да прича коју данашњи приповедач прича људима свога времена, без обзира на њен облик и њену тему, не буде ни затргована мржњом ни заглушена грмљавином убилачког оружја, него што је могућно више покретана љубављу и вођена ширином и ведрином слободног људског духа. Јер,

It is almost saddening to see how the reception of a literary opus that advocated for tolerance, creativity, and the universality of the human spirit ended up marked by terrible divisions, destruction, and the proliferation of national differences. In various editions and interpretations, Andrić has, up until this moment, been granted almost ten “citizenships”: Serbian, Croatian, Bosnian, Bosniak, Yugoslav, Balkan, South Slavic and Shtokavian.³¹ The question of Andrić’s inclusion in the ever so mobile canon of World Literature, despite its obvious relevance and urgency, does not appear to be nearly as present as the question of his national appurtenance. The latter, unfortunately, cannot be explained by Pascale Casanova’s still fairly optimistic account of national literatures competing to become part of the world canon, of peripheries struggling to find their place in the center – both spatial and temporal [6; 75]. A different set of laws seems to be at work here, a mechanism that might be dubbed the “philosophy of parochialism” [14; cf. 13]. The province does not fight for the present or for international prestige, it fights over its past and local specificity [13; 255–256; 14; 25]

World Literature is unlikely to resolve the dilemmas surrounding Andrić’s nationality or the supposed “nationality” of his work. What it can do, however, is place South Slavic literary scholarship within a radically expanded and soberingly pragmatic context. Consider, for example, an anthology of World Literature that seeks to include Serbian, Croatian, and Bosnian literary traditions. On their own, and simply due to limited geopolitical influence, none of these literatures would likely attract the attention of an international publisher. The only realistic path for the ex-Yugoslav or Balkan republics to enter the canon of World Literature is, in fact, to do so together. In such a context, the endless debates about Andrić’s national identity may well be relegated to a curious footnote. Some literary critics have even argued that “in times to come, Andrić will be considered one of the so-called ‘polyvalent’ authors [...] and yet again become, if not a ‘Yugoslav’, than a South Slavic author” [9; 141 – translated by B. V.].³² Let us, therefore, take Andrić’s rich, multicultural body of work as a bridge between the world and the Balkans. Let us introduce Andrić – and other writers from the region – to international audiences. At least then, we will have something even more worth arguing over.

References

1. Andrić, Ivo. “Acceptance”. Nobel Lectures Including Presentation Speeches and Laureates’ Biographies. Literature 1901–1967. Edited by Horst Frenz. (Amsterdam; London; New York: Elsevier Publishing Company, 1969): 565–568.
2. [Andrić, Ivo] Андрић, Иво. На Дрини ћуприја. Сабрана дела Иве Андрића. Књига прва. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопље: Мисла, 1977.
3. Andrić, Ivo. *The Bridge on the Drina*. Translated by Lovett F. Edwards. Beograd: Dereta, 2011.
4. [Andrić, Ivo] Андрић, Иво. Есеји (1952–1966). Приредили Јана Алексић, Милан Потребих, Зорица Несторовић. Критичко издање дела Иве Андрића. Књига 24. Београд: Задужбина Иве Андрића, 2023.

приповедач и његово дело не служе ничем ако на један или на други начин не служе човеку и човечности.” [4; 148–149]

³¹ A name which refers to a common Bosnian, Croatian and Serbian dialect [cf. 9; 140–141].

³² “Andrić će u budućnosti pripadati ‘polivalentnim’ autorima [...] i tako opet postati, ako ne ‘jugoslovenski’, a ono ‘južnoslovenski’ autor”.

5. [Bavčić, Uzeir et al.]. „Riječ uredništva”. Andrić i Bošnjaci. Zbornik radova – Bibliografija. Uredništvo Uzeir Bavčić, Munib Maglajlić (glavni urednik), Šefik Mulabegović, Muhidin Pašić, Hasan Spahić. (Tuzla: Bošnjačka zajednica kulture Preporod; Općinsko društvo Tuzla, 2000): 5–7.
6. Casanova, Pascale. „Literature as a World”. *New Left Review* 31 (Jan/Feb 2005): 71–90.
7. [Đorđević-Mironja, Biljana] Ђорђевић-Мироња, Биљана. “Стокхолмска стаза Иве Андрића”. *Свеске Задужбине Иве Андрића XXX/28* (август 2011): 103–118.
8. Đukić Perišić, Žaneta. *Pisac i priča: stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.
9. Hodel, Robert. *Diskurs (srpske) moderne*. Beograd: Filološki fakultet; Institut za književnost i umetnost; Čigoja štampa, 2009.
10. Österling, Anders. „Presentation”. *Nobel Lectures Including Presentation Speeches and Laureates’ Biographies. Literature 1901–1967*. Edited by Horst Frenz. (Amsterdam; London; New York: Elsevier Publishing Company, 1969): 562–564.
11. Horvatić, Dubravko. “Ivo Andrić u sklopu hrvatske književnosti”. // Andrić, Ivo. *Ex Ponto. Nemiri. Novele*. Priredio Dubravko Horvatić. (Zagreb: Mosta, 1995): 5–10.
12. H[orvatić], D[ubravko]. “Životopis Ive Andrića”. // Andrić, Ivo. *Ex Ponto. Nemiri. Novele*. Priredio Dubravko Horvatić. (Zagreb: Mosta, 1995): 10–11.
13. Konstantinović, Radomir. *Filosofija palanke*. Treći program 2 (leto 1969): 251–521.
14. Konstantinović, Radomir. *The Philosophy of Parochialism*. Edited and with an Introduction by Branislav Jakovljević. Translation by Ljiljana Nikolić and Branislav Jakovljević. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2021.
15. Lovrenović, Ivan. *Ex tenebris*. Sarajevski dnevnik. Zagreb: AGM, 1994.
16. Muminović, Rasim. “Nacionalizam kao negacija Andrićeve umjetnosti”. Andrić i Bošnjaci. Zbornik radova – Bibliografija. Uredništvo Uzeir Bavčić, Munib Maglajlić (glavni urednik), Šefik Mulabegović, Muhidin Pašić, Hasan Spahić. (Tuzla: Bošnjačka zajednica kulture Preporod; Općinsko društvo Tuzla, 2000): 115–129.
17. [Nedić, Vladan] Недић, Владан. “Иво Андрић и народна књижевност”. Иво Андрић. Главни и одговорни уредник др Војислав Ђурић. Редактор Никша Стипчевић. (Београд: Институт за теорију књижевности и уметности, 1962): 223–234.
18. [Tutnjević, Staniša] Тутњевић, Станиша. “Андрић и муслимани: о једном виду рецепције дјела Иве Андрића”. *Свеске Задужбине Иве Андрића XXI/19* (октобар 2002): 221–236.

BALKANLARDA TÜRK DİLİNİN TARİXİ DƏRİNLİYİ VƏ STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Nurlana MUSTAFAYEVA

filologiya elmləri doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Balkanşünaslıq kafedrasının müdiri
Azərbaycan, Bakı
nurlanagasimli@ymail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4339-3468>

Xülasə

Balkanlarda Türk dilinin tarixi kökləri, mədəni təsirləri və müasir dövrdə strateji əhəmiyyəti bu araşdırmada bir neçə istiqamətdə təhlil edilmişdir. Türk dili bu coğrafiyada yalnız Osmanlı dövrünə aid hakimiyyətin təsiri deyil, demək olar ki, skiflərdən hunlara, avarlardan Osmanlıya qədər uzanan dərin tarixi dövrün təsiridir. Yerli xalqlarla əsrlər boyu qurulan əlaqələr Türk dilini yalnız etnik mənsubiyyətin deyil, həm də mədəni qarşılıqlı təsirin və birgəyaşayışın dili halına gətirmişdir. Müasir dövrdə Balkanlarda Türk dilinin yenidən canlandırılması yalnız pedaqoji bir məsələ deyil eyni zamanda mədəni təsirin təmin olunması, tarixi yaddaşın qorunması və Türk dünyasının birləşməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşımaqdadır. Balkanlar tarix boyu türk dünyası ilə dil, din, mədəniyyət və ortaq dəyərlər baxımından qurulan əlaqələrin Avropadakı bir parçasıdır. Buna görə də Türk dili bu əlaqələrin bu gün də qorunub saxlanılmasını təmin edən əsas vasitədir. Məqalədə Türk dilinin Balkanlardakı keçmişi və bu günü araşdırılaraq, dilin mədəni diplomatiya və yumşaq güc siyasəti baxımından oynadığı rol təhlil edilmiş, Balkanların Türk dünyasındakı tarixi və geosiyasi mövqeyi vurğulanmışdır. Nəticə olaraq, Türk dilinin bu coğrafiyada yaşadılması yalnız milli etnik kimliyin qorunması deyil, həm də geniş mədəni bir coğrafiyanın strateji baxımdan yenidən qurulması deməkdir.

***Açar sözlər:** Balkanlar, Türk dili, mədəni diplomatiya, tarixi yaddaş, Türk dünyası, strateji əhəmiyyət, yumşaq güc siyasəti*

Abstract

The historical roots, cultural influences, and strategic significance of the Turkish language in the Balkans are analyzed in several directions in this study. The presence of the Turkish language in this region is not merely the result of Ottoman-era dominance but reflects a deep historical continuum extending from the Scythians and Huns to the Avars and Ottomans. The centuries-long interactions with local populations have made the Turkish language not only a marker of ethnic identity but also a medium of cultural exchange and coexistence. In the contemporary period, the revitalization of the Turkish language in the Balkans is not merely a pedagogical issue; it also holds strategic importance in terms of preserving cultural influence, safeguarding historical memory, and fostering the unity of the Turkic world. Historically, the Balkans have been a part of Europe that shares linguistic, religious, cultural, and common value-based ties with the Turkic world. Therefore, the Turkish language remains a key instrument in maintaining these connections today. This article examines the past and present of the Turkish language in the Balkans, analyzing its role in cultural diplomacy and soft power policy, while emphasizing the historical and geopolitical position of the Balkans within the Turkic world. As a result, sustaining the Turkish language in this region is not only about preserving national and ethnic identity but also represents the strategic reconstruction of a broader cultural geography.

Keywords: *Balkans, Turkish language, cultural diplomacy, historical memory, Turkish world, strategic significance, soft power policy*

Giriş

Xarici dilin öyrənilməsi yalnız yeni bir ünsiyyət vasitəsinə sahib olmaq demək deyil. Yeni dil öyrənmək o ölkənin tarixini, mədəniyyətini, sosial quruluşunu və düşüncə tərzini də tanıma imkanı verir. Bu baxımdan dil yalnız fərdi inkişaf vasitəsi deyil, o eyni zamanda mədəni təsirlənməni və beynəlxalq əlaqələri təmin edən strateji bir vasitədir. Öyrənilən dilə marağın artması həmin dilin məxsus olduğu ölkəyə qarşı fikirlərin formalaşmasına, bununla da yumuşaq güc siyasətlərinin effektivliyinə töhfə verir.

Bu baxımdan Türkiyənin Balkanlarda həyata keçirdiyi yumuşaq güc siyasəti dəyərləndirildikdə, Türk dilinin tədrisi və bölgədəki mövcudluğu yalnız pedaqoji məsələ deyil, həm də tarixi və geosiyasi xarakter daşıyır. Türk dilinə marağın artması Türkiyənin Balkanlardakı tarixi təsirinin və mədəni diplomatiya vasitələrinin bu gün də aktual olduğunu göstərir. Bu, Türkiyənin yumşaq güc potensialının ən konkret göstəricilərindən biri hesab edilə bilər.

Balkanlardakı türk dilinin mövcudluğu məhz “Balkan” kəliməsinin təməlinə yadır. “Balkan” sözünün Türk mənşəli olması, Türk varlığının bu coğrafiyadakı dərin tarixi izlərini göstərməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Söz Türk dilində “dağlıq ərazi” mənasını verir və Osmanlı dövründən etibarən bu geniş bölgə üçün istifadə edilmişdir. Lakin Türklərin Balkanlardakı varlığı Osmanlı ilə başlamamış, skiflərdən hunlara, avarlardan peçeneqlərə və qıpçaqlara qədər bir çox Türk tayfalarının tarixi prosesdə bu torpaqlara yerləşməsi ilə formalaşmışdır.

Bu məskunlaşmalar yalnız müvəqqəti köç hərəkətləri deyil, qalıcı mədəni qarşılıqlı təsirlərin və sosial-siyasi qurumların əsasını qoymuşdur. XIII-XIV əsrlərdə siyasi və hərbi baxımdan güc qazanan Türk tayfaları tarixi dövr ərzində Balkanlarda dövlət quruculuğu prosesində iştirak etmiş, bölgə eyni zamanda Osmanlı dövlətinin inkişaf etdiyi ilk böyük məkan olmuşdur. Buna görə Balkanlar sadəcə bir fəth ərazisi deyil, dövlətin və Türk mədəniyyətinin qurulduğu bir məkan kimi dəyərləndirilməlidir.

Osmanlı İmperiyasının 550 illik Balkan hakimiyyəti dövründə bölgə yalnız inzibati mərkəz deyil, həm də mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsirin, çoxdilliliyin, çoxdinciliyin yaşandığı tolerant məkan olmuşdur. Osmanlının assimilyasiya əvəzinə çoxəsaslı idarəçilik prinsipi sayəsində Türk dili bölgə xalqları tərəfindən hörmət və sevgilə qarşılanmış, geniş ünsiyyət dili kimi qəbul olunmuşdur. Lakin XIX əsrdən etibarən Osmanlının bölgədəki siyasi gücünü itirməsi ilə Balkanlarda etnik millətçilik hərəkətləri başlamış, bu prosesdə Türklər və qeyri-türk müsəlmanlar ağır təzyiqlərə, köçlərə və hətta soyqırım səviyyəsinə çatan assimilyasiya siyasətlərinə məruz qalmışlar. Bu hadisələr Türk dilinin bölgədəki təbii inkişafını dayandırmış və dilin sosio-mədəni mövqeyini zəiflətməmişdir. Belə bir tarixi fon nəzərə alındıqda, Balkanlarda Türk dilinin yenidən dirçəldilməsi və yaşadılması yalnız dil siyasəti deyil, həm də tarixi yaddaşın qorunması, mədəni davamlılığın təmin olunması və strateji təsirlərin davam etdirilməsi baxımından əsas prioritet halına gəlmişdir. Bu tədqiqatın məqsədi Balkanlarda Türk dilinin tarixi köklərini, mədəni təsirlərini və müasir dövrdəki strateji rolunu çoxşaxəli şəkildə təhlil etməkdir.

1923-dən günümüze qədər Balkanlarda Türk dilinin strateji əhəmiyyəti

1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra Balkan torpaqları siyasi sərhədlərdən kənar qalmışdır. Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra Balkanlarda yeni dövlətlər meydana gəlmişdir. Millətçi qrupların həyata keçirdiyi əsas siyasət “De-Ottomanization” – “Osmanlıdan qurtulma” olmuşdur. Osmanlıdan qalan tarixi abidələr, memarlıq nümunələri dağıdılmış, yer adları dəyişdirilmiş, digər Balkan xalqlarının dillərindən Türk izlərinin təmizlənməsinə çalışılmışdır. Bütün bu Türk izlərini silmə siyasətinə baxmayaraq, Osmanlı mirası bu gün də Balkan coğrafiyasında özünü göstərməkdədir.

1990-cı illərdən günümüze qədər Balkanlarda türk dilinin strateji rolu

1990-cı illərə qədər Türkiyənin Balkan siyasəti daha çox təhlükəsizlik məsələləri çərçivəsində yürüdülürdü. Lakin Yuqoslaviyanın dağılması ilə Türkiyənin Balkan siyasəti dəyişmiş, iqtisadi və siyasi münasibətlərlə yanaşı mədəni əlaqələrə də daha çox əhəmiyyət verilməyə başlanmışdır. Bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi bu, “Neo-Osmanlı” siyasəti deyil, əksinə, tarix boyu bir çox ortaq dəyərlərin paylaşıldığı Balkan coğrafiyasına yenidən inteqrasiya etmə hədəfi idi. Türkiyənin 1990-cı illərdə Balkanlara marağı nisbətən zəif idi. Ancaq 2002-ci ildən sonra Türkiyənin dünyada həyata keçirdiyi xarici siyasətdə yumşaq gücün ilk hədəfi Balkanlar oldu. Xarici diplomatiyada əsas məqsəd Türkiyənin tarixini, Türk mədəniyyətini tanıdacaq və Türk dilinin tədris olunacağı yeni qurumların təsis edilməsi idi. Balkanlarda Türk dilinin tədrisi iki əsas qrupa yönəldilmişdir:

1. Müxtəlif dövrlərdə Balkanlara yerləşmiş, ana dili Türk dili olan icmalar.
2. Müxtəlif səbəblərlə Türk dilinə və mədəniyyətinə maraq göstərən digər xalqlar.

Hazırda Balkanlarda yaşayan Türk əhalisinin sayı təxminən 2 milyon 250 min nəfərdir. Bunun 500 mini Bolqarıstanda, 100 mini Şimali Makedoniyada, 200 mini Yunanıstanda, 1 milyonu Rumıniyada, 80 mini Kosovoda, 50 mini Bosniya və Herseqovinada, 30 mini isə Serbiyada yaşayır. Bu rəqəmlər rəsmi mənbələrə əsaslanarsa da, qeyri-rəsmi məlumatlara görə Balkanlarda daha çox Türk mövcuddur. Məcburi köçürmələrə, soyqırımlara və assimilyasiya siyasətlərinə baxmayaraq, Osmanlı mirası olaraq 2 milyona yaxın Türkün bu gün də Balkanlarda yaşaması, burada Türk dilinin gücləndirilməsini həm zəruri, həm də strateji baxımdan vacib edir. Bundan əlavə, Türk dilinə maraq göstərən digər Balkan xalqlarının sayı da sürətlə artır. Bu artımın ən mühüm səbəblərindən biri televiziya yayımlanan Türk seriallarıdır. Onlara olan maraq Türk dilinə olan marağı daha da gücləndirir. Türk dilinin tədrisində, Türkiyə Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə yanaşı, birbaşa təhsil müəssisəsi açmaq səlahiyyətinə malik olan Türkiyə Maarif Vəqfi mühüm rol oynayır. Vəqfin Albaniya, Bosniya və Herseqovina, Şimali Makedoniya, Rumıniya və Serbiyada 43 məktəbi, 2 təhsil qurumu və 1 universiteti (Tirana Nyu-York Universiteti) fəaliyyət göstərir. Vəqf bu coğrafiyada yaşayan Türklərə və Türk dilini öyrənmək istəyənlərə məktəbəqədərən universitetdək təhsil imkanları təqdim edir, kitabxana, mədəniyyət mərkəzləri və idman kompleksləri ilə xidmət göstərir. Eyni zamanda tədris məqsədli nəşrlər hazırlayır, təhsil proqramlarını dəstəkləyir, simpozium, konfrans və seminarlar təşkil edir.

Tarixi kontekst: Osmanlıdan günümüze

Balkan coğrafiyası tarix boyu müxtəlif sivilizasiyaların qovuşma nöqtəsi, mədəni və siyasi qarşıdurmaların mərkəzi olmuşdur. Osmanlı imperiyasının 550 illik hakimiyyəti dövründə Türk dili yalnız dövlət dili deyil, həm də ortaq ünsiyyət dili və Türk mədəniyyətinin daşıyıcısı olmuşdur. Müasir dövrdə isə Türk dili artıq yalnız etnik kimliyi qoruma vasitəsi deyil, həm də Türkiyənin həyata keçirdiyi yumşaq güc siyasətinin əsas elementlərindən biridir. Osmanlının Balkanlara girməsi ilə bölgə təkcə hərbi-siyasi deyil, həm də mədəni və mənəvi baxımdan köklü dəyişikliklər yaşamışdır. Türk dili Balkanlarda “lingua franca” – ortaq ünsiyyət dili halına gəlmiş, yalnız müsəlman icmalar deyil, müxtəlif etnik və dini qruplar tərəfindən də istifadə edilmişdir. 1912-ci ildən başlayan Balkan müharibələri və Osmanlının bölgədən çəkilməsi ilə Türk dilinin statusunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Türklərin böyük bir hissəsi məcburi köçə məruz qalmış, qalanlar isə assimilyasiya siyasətinin qurbanı olmuşlar. Bununla belə, Türk icmaları milli kimliklərini və mədəniyyətlərini qorumaq üçün mübarizə aparmışlar.

Xüsusilə, Şimali Makedoniya Osmanlı dövründə vilayət ikən, Balkan müharibələri ərəfəsində ciddi siyasi və etnik dəyişikliklər yaşamışdır. Türklərin çoxu bu ərazilərdən köçürülmüş, qalanlar isə 1912-1944-cü illərdə Serb-Xorvat-Sloven Krallığı və Yuqoslaviya Krallığı dövründə bir çox hüquqlardan məhrum edilmişdir. II Dünya müharibəsində də Türklər ciddi təzyiqlərə məruz qalmış, Türk dilində təhsil və mətbuat demək olar ki, dayanmışdır. Lakin 1944-cü ildə Yuqoslaviyaya bağlı Makedoniya Respublikası qurulduqda Türk dilli təhsil bərpa edilmiş, müəllim kadrları hazırlanmış, dərsliklər çap

olunmuşdur. 1953-cü ildə “Birlik” qəzeti və nəşriyyatının yaradılması ilə bu proses sürətlənmişdir. Yunanıstan isə Qərbi Trakiyadakı Türklər istisna olmaqla, ölkə daxilində etnik, dil və ya dini əsasda heç bir azlığı tanımır. Aİ, BMT və Avropa Şurası kimi qurumların qərarlarına baxmayaraq, Yunanıstan buradakı Türklərin hüquqlarını pozur. Lozanna müqaviləsi ilə “azlıq” statusu verilən Qərbi Trakiya Türklərinə həm vətəndaş, həm də azlıq hüquqları tanınsa da, bu gün rəsmi dairələr tərəfindən onların “Türk” etnik kimliyi rədd edilir, yalnız “müsəlman azlıq” kimi tanınırlar. Bu səbəbdən də oradakı Türklər Türk dili və milli kimlik baxımından ciddi problemlərlə üzləşirlər.

Tarixi kontekst və mədəni irs baxımından yumuşaq güc siyasəti

XXI əsrin beynəlxalq münasibətlərində “sərt güc”dən daha çox “yumuşaq güc” siyasəti əsas vasitələrdəndir. Joseph Nye tərəfindən konseptual olaraq izah edilən yumuşaq güc, bir ölkənin digər ölkələri öz mədəni dəyərləri vasitəsilə təsirləndirmə bacarığı kimi dəyərləndirilir. Bu kontekstdə Türkiyənin xarici siyasətində, xüsusilə son 20 ildə, mədəni diplomatiya, təhsil fəaliyyəti və media ixracı vasitəsilə yumuşaq güc strategiyaları ön plana çıxmışdır. Türk dilinin bu strategiyanın mərkəzinə yerləşdirilməsi, onun yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəni ötürmənin və təsir qurmağın əsas açarı olmasını təmin edir.

Balkanlar təxminən beş əsr Osmanlı imperiyasının bir hissəsi olmuş, bu müddətdə Türk dili, mədəniyyəti, dini və sosial quruluşu vasitəsilə bölgə xalqları ilə sıx şəkildə qaynayıb-qarışmışdır. Bu tarixi zəmin, Türkiyənin Balkanlarla münasibətlərinə güclü mədəni əsas qazandırır və bu gün həyata keçirilən yumuşaq güc siyasətinin əsas amili kimi çıxış edir.

Türkiyə bu tarixi bağları müasir geosiyasi hədəflərlə birləşdirərək, Balkan ölkələri ilə münasibətlərini mədəni diplomatiya çərçivəsində yenidən formalaşdırmaqdadır. Bu prosesin əsas dayaqlarından biri Türk dilinin sistemli şəkildə yayılmasıdır.

Türkçənin yayılmasında institusional strukturlar

Türkiyənin Balkanlarda yürütdüyü yumuşaq güc strategiyasında dövlət qurumları mühüm rol oynayır.

- Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) – Orta Asiya mərkəzli qurum kimi yaransa da, Balkanlarla Türküstan arasında tarixi və mədəni əlaqələr baxımından bölgədə əsas rol oynamaqdadır. Təhsil infrastrukturunun gücləndirilməsi, tarixi abidələrin bərpa və Türk dilinə dəstək layihələri vasitəsilə Türk mədəniyyəti bölgədə möhkəmləndirilir.
- Türkiyə Maarif Vəqfi – birbaşa təhsil müəssisələri açaraq Türk dilinin tədrisini həyata keçirir və mədəni dəyərlərin ötürülməsində əsas missiyanı daşıyır. Bu qurum yalnız dil öyrətmir, eyni zamanda Türkiyənin təhsil modeli, dəyər sistemi və mədəniyyətini də təqdim edir.
- Yurtdışı Türklər və Akraba Topluluqları Başqanlığı (YTB) – 2010-cu ildən fəaliyyət göstərir. Diaspora siyasəti çərçivəsində həm xaricdəki Türk icmalarına, həm də “qardaş xalqlar”a yönəlik layihələr reallaşdırır. Təqaüd proqramları, mədəniyyət düşərgələri, gənclik təşkilatları vasitəsilə Balkan gəncliyi ilə Türkiyə, Türk dünyası arasında dil və mədəni əlaqələrin güclənməsinə xidmət edir.

Media və mədəniyyətin rolu

Türk dilinin yumuşaq güc vasitəsinə çevrilməsində yalnız dövlət qurumları deyil, həm də media və mədəniyyət mühüm rol oynayır. 2010-cu illərdən etibarən türk serialları dünya üzrə geniş auditoriya qazanmış, Balkanlarda da böyük maraq doğurmuşdur. Türkiyə bu gün ABŞ-dan sonra ən çox serial ixrac edən ölkədir və 150-dən çox ölkəyə satılan məhsullarla mədəni təsirini gücləndirir. Araşdırmalar, Türk dilini öyrənənlərin təxminən 82%-nin əsas maraqlarının Türk serialları olduğunu göstərir. Seriallar yalnız dili deyil, Türk ailə modeli, sosial münasibətlər və mədəni dəyərləri də tanıdır. Onların gündəlik ifadələri və sadə üslubu isə Balkan izləyicisinin Türk dilini öyrənməsini asanlaşdırır.

Türk dili bu gün yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də Türkiyənin xarici siyasətində strateji yumuşaq güc elementi halına gəlmişdir. Balkanlardakı tarixi, mədəni və etnik əlaqələr bu strategiyanın uğurla həyata keçirilməsini asanlaşdırır. TİKA, Maarif Vəqfi və YTB kimi qurumların fəaliyyəti, eləcə də Türk serialları və media məhsulları vasitəsilə Türk dili Balkan xalqları üçün həm “öyrəniləcək dil”, həm də ortaq tarixi yaddaşı yenidən quracaq mədəniyyət vasitəsi kimi təqdim olunur. Beləliklə, Türk dili Balkanlarda yalnız keçmişin mirası deyil, həm də gələcəyin əsas diplomatiya vasitəsidir.

Strateji əhəmiyyət və geosiyasi perspektivlər

Türk dünyasında müstəqil Türk dövlətlərindən fərqli olaraq, başqa dövlətlərin ərazisində yaşayan Türklər üçün milli kimliyi, dili və ənənələri yaşatmaq bu gün milli mübarizə məsələsidir. Bu baxımdan Balkan türkləri üçün dil, keçmişlə gələcək arasında bir körpü rolunu oynayır. Milli mübarizənin bir hissəsi kimi Türk dili əvvəlcə ailə daxilində gənc nəslə sevdirlməlidir. Ailədən gələn adət-ənənələr uşaqlara ötürülməli, məktəbdənkənar fəaliyyətlərlə Türkcənin gənc nəslə aşılması əsas hədəflərdən biri olmalıdır.

Bu gün türkcə Balkanlarda yalnız milli etnik kimliyin daşıyıcısı deyil, eyni zamanda Türkiyənin və Türk dünyasının mədəni, iqtisadi və siyasi maraqlarının da daşıyıcısıdır. Bu vəziyyət bəzən beynəlxalq aləmdə “Neo-Osmanlıçılıq” kimi tənqid edilsə də, Türkiyə bunu ortaq dəyərlər əsasında bir “könlü coğrafiyası” qurmaq cəhdi kimi sübut etməkdədir. Balkan regionu etnik və dini strukturu ilə həssas geosiyasi məkan olaraq qalmaqdadır. Bəzi ölkələrdə Türk dilinə və mədəniyyətinə böyük maraq olsa da, digərlərində dərin şübhələr və ya “tarixi travmalar” mövcuddur. Xüsusilə, Yunanıstanda Qərbi Trakiya Türkləri ana dilində təhsil və milli kimlik məsələlərində ciddi hüquq pozuntuları ilə qarşılaşırlar.

Türkiyənin fəal xarici siyasət yürüdüüyü bölgələrin başında Balkanlar gəlir. Yumşaq güc siyasəti çərçivəsində Türkcənin öyrədilməsi əsas prioritetlərdəndir. Bu siyasətin ideoloji dayacağı isə Türkcənin milli kimliyin açarı olmasıdır. Balkanlarda ana dili Türkcə olanların milli kimliklərini qoruması üçün keçirilən Türk dili dərsləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Balkan xalqları üçün türkcə rəsmi olaraq “yad dil” sayılsa da, əslində bu xalqlar üçün o, yad deyil. Osmanlı dövründə türkcə bölgədə danışılan ümumi dil (lingua franca) olmuş, buna görə də Balkan dillərində 3000-7000 arasında türk dilində söz mövcuddur. Təxminən 550 illik Osmanlı hakimiyyətini nəzərə alsaq, türkcə bu gün də bölgədəki xalqların öz tarixini və mədəniyyətini öyrənməsi üçün əhəmiyyətli vasitədir.

Türkcənin bölgədə canlandırılması eyni zamanda türk mədəniyyətinin Balkanlara daşınması və “könlü coğrafiyasının” Türk dünyası ilə birləşdirilməsi deməkdir. Bunun üçün isə hər bir Balkan ölkəsinin özünəməxsus sosial-mədəni quruluşu nəzərə alınmalıdır. Bəzi ölkələrdə ortaq dəyər kimi İslam dini ətrafında fəaliyyət aparmaq faydalı ola bilər, amma başqa bir ölkədə bu əks təsir göstərə bilər. Etnik olaraq yerləşmə də mühüm rol oynayır. Belə ki, bir bölgədə Türklərə qarşı hörmət və sevgi varkən, digərində nifrət mövcud ola bilər. Buna görə Türkiyənin yumşaq güc siyasəti hər bir ölkəni ayrıca araşdıraraq, müxtəliflikləri nəzərə alan layihələr həyata keçirməkdədir.

Balkanlar və Türk dünyası arasındakı bağlar və müasir strateji mövqeyin təhlili

Tarix boyu Balkanlar müxtəlif etnik, dini və mədəni qrupların birgə yaşadığı, çoxqatlı sivilizasiyalar məkanı olmuşdur. Bu coğrafiya təkcə Avropa ilə Asiya arasında keçid yolu deyil, həm də fərqli mədəni kodların, dil elementlərinin və ictimai strukturların qarşılıqlı təsir mərkəzlərindən biri olmuşdur. Türk topluluqları da əsrlər boyu bu mədəni qarışıqın bir hissəsi olmuş və Balkanlarda silinməz izlər buraxmışdır.

Hazırda bəzi Balkan ölkələrində Türkcə hələ də rəsmi və ya tanınmış azlıq dili statusuna malikdir və təhsil, media sahəsində aktiv şəkildə istifadə olunur. Lakin bu, təbii tarixi davamlılığın nəticəsi deyil, uzunmüddətli kimlik mübarizəsinin nəticəsidir. Şimali Makedoniya və Bolqarıstanda yaşayan Türklər yalnız etnik varlıqlarını deyil, həm də dil və mədəni miraslarını qorumaq üçün ciddi səy göstərirlər. Bu

nöqtədə dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, kollektiv yaddaşın, tarixi kimliyin və milli aidiyyətin əsas daşıyıcısıdır. Balkanlarla Türk dünyası arasındakı əlaqələr yalnız Osmanlı dövrü ilə məhdudlaşmır. Skif, hun, avar və peçeneq Türk tayfalarının bölgədəki izi, Balkanların Türk tarixi üçün çox qədimdən əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bununla belə, Osmanlının 550 illik hakimiyyəti bu əlaqələrin siyasi, mədəni və dil baxımından institusional əhəmiyyət qazanmasına səbəb olmuşdur. Osmanlıdan sonra bu əlaqələr zəifləsə də, Balkan Türkləri Türkiyə və Türk dünyası ilə əlaqələrini qorumağa davam etmişdir. Bu müqavimətin mərkəzində isə Türk dili dayanmış və dayanmaqdadır. 1990-cı illərdən sonra Sovet İttifaqının dağılması və Orta Asiyadakı Türk dövlətlərinin müstəqillik qazanması ilə Türk dünyasında “yenidən integrasiya” cəhdləri ön plana çıxmışdır. Bu mənada İsmayıl bəy Qaspiralının “Dildə, Fikirdə, İşdə birlik” ideyası bu gün yalnız mədəni şüar deyil, həm də strateji vizyon kimi qəbul olunur. Balkanlar da Türk dünyasının qərb qapısı kimi yenidən diqqətə alınıb dəyərləndirilməlidir. Balkanların bu mövqeyi yalnız Türkiyə üçün deyil, Orta Asiya Türkləri, bütövlükdə Türk dünyası üçün də əhəmiyyətlidir. Çünki region Avropa, Asiya və Yaxın Şərqi qovşağında yerləşərək, Türk dünyasının Avropaya integrasiyasına imkan yaradır. Balkanlarda Türk dilinin tarixi mövcudluğu və müasir strateji əhəmiyyəti yalnız regional məsələ deyil, həm də Türk dünyasının bütövlüyü və mədəni davamlılığı baxımından əsas faktordur. Bu gün Balkanlardakı Türkcə yalnız etnik Türklər üçün milli kimliyin qorunması məsələsi deyil, digər xalqlar üçün də mədəni yaxınlaşma vasitəsidir. Dilin bu ikili funksiyası onu sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, sivilizasiyanın daşıyıcısına çevirir. Türk dili Balkanlarda yaşadılmaqla, həm tarixi yaddaş qorunur, həm də gələcək üçün ortaq mədəni platforma qurulur. Bu isə regional sülhün, mədəni plüralizmin və strateji əməkdaşlığın təminatı olaraq qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Akgün, A. (2016). *Balkan Türklerinin Mühacir Edebiyatı İncelemeleri*. Ankara: Grafiker.
2. Duman, H. H. (2005). *Balkanlara Veda: Basın ve Edebiyatta Balkan Savaşı (1912–1913)*. İstanbul.
3. Hamzaoglu, Y. (2010). *Balkan Türklüğü* (Cilt 1). Üsküp: Logos-A.
4. Hamzaoglu, Y. (2010). *Balkan Türklüğü* (Cilt 2). Üsküp: Logos-A.
5. Hamzaoglu, Y. (2010). *Balkan Türklüğü* (Cilt 3). Üsküp: Logos-A.
6. İsen, M., & Durmuş, T. (2023). *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Türkiye Maarif Vakfı ve UNYT Yayınları.
7. Karakuş, E. (2015). *Sesler Dergisi etrafında teşekkül eden çağdaş Makedonya Türk edebiyatı (Şiir-hikâye)*. Üsküp: Yeni Balkan Yayınları.
8. Karatay, O. (1999). *Balkanların Gülen Çehresi*. Ankara: Spor Kitabevi.
9. Kocabaş, S. (1986). *Avrupa Türkiyesinin kaybı ve Balkanlarda Panislawizm*. İstanbul: Vatan Yayınları.
10. Kaya, F. (2008). *Makedonya Türklerinden İz Bırakanlar*. Üsküp: Köprü Derneği Divan Yayıncılık ve Multimedia Birimi.
11. Kaya, F. (2011). *Şafak Sökerken*. Üsküp: Yeni Balkan Yayınları/Logos-A Yayınları.
12. Maskan, A. (2020). *Bir Cezve Kaynar Rumeli’de (Makedonya Türkleri)*. Üsküp: Yeni Balkan Yayınları.
13. Nuredin, A. (2008). *Osmanlı sonrası Makedonya*. Üsküp: MATÜSİTEB Yayınları.
14. Sulooca, M. (2020). *Orada Türk var mı?* Üsküp: Yeni Balkan Yayınları.
15. Koca, S. K., & İbrahimi, S. M. (2020). Makedonya’nın göç gerçeği ve göçün Makedonya Türk şiirine yansımaları. *International Journal of Education and Pedagogy (IJE)*, 1(2).
16. Memoğlu, H. (t.y.). Edebiyatımızda Balkan Türkleri ve göç. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları*. https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/hayriye_memoglu_edebiyatimizda_balkan_turkleri_goc.pdf
17. Gökçen, S. (t.y.). Yunanistanın Batı Trakya Politikası. *Batı Trakya Türklerinin Sorunları*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26075>

ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ СХОДСТВА В ПОЭТИКЕ И ТВОРЧЕСКИХ ПОСЛАНИЯХ ХЮСЕИНА ДЖАВИДА И ХРИСТО БОТЕВА

Elka TRAYKOVA

Доц. д-р

Bulgarian Academy of Science

Bulgaria, Sofia

elkatraykova@gmail.com

Резюме

В докладе рассматривается литературно-историческое сходство в тематике, образах, посланиях Хюсеина Джавида и Христо Ботева – писателей, занимающих основополагающее место в азербайджанской и болгарской литературах. На базе национального контекста их творчества, их личной судьбы, влияния близких фольклорных образов очерчивается мультикультурный диалог между обеими литературами, подчеркивается вклад этих авторов в сохранение и утверждение идентичности обоих народов.

Ключевые слова: мультикультурный диалог, литературно-исторический контекст, национальная идентичность, творческие послания

Summary

The paper examines the literary-historical proximity in the themes, images, and messages of Huseyn Javid and Hristo Botev – writers who hold a foundational place in Azerbaijani and Bulgarian literature. It outlines the multicultural dialogue between the two literatures through the national contexts of their creative works, their personal destinies, and the influence of related folkloric images, while emphasizing their significance in preserving and affirming the national identity of both peoples.

Keywords: multicultural dialogue, literary-historical context, national identity, creative messages

Поэтическое слово приносит не только эстетическое наслаждение и богатую гамму эмоциональных переживаний - оно передает послания. Об измерениях трагических, но и бессмертных посланий двух гениальных представителей азербайджанской и болгарской литературы позволю себе говорить перед Вами. Это Хюсеин Джавид и Христо Ботев. Когда большой поэт и драматург Хюсеин Джавид родился (в тысяча восемьсот восемьдесят втором году), болгарский поэт и революционер Христо Ботев к тому времени уже погиб за свободу своей родины (в тысяча восемьсот семьдесят шестом году). Они не встречаются в литературно-историческом хронотопе, но каким-то невероятным образом мотивы, образы, видение национального как народной психологии, нравственно-этические парадигмы их творчества очень близки. Вероятно, потому что их произведения опираются на фольклор древних народов, рассказывают об их драматических судьбах, подвластных тяжелым историческим испытаниям, создают творчество, в котором, как в священном сосуде, сохраняются национальная идентичность и культурная память.

Пусть проследим их жизненный путь. Оба писателя родились в городах, оберегающих вековые традиции. Оба получили образование в престижных для того времени университетских центрах – Джавид в Стамбуле, Христо Ботев в Одессе. Болгарский поэт выбрал путь не просвещения, а революции. Его идеал – свобода порабождённой отчизны, его кредо – „Свобода или смерть“. Он собрал отряд смелых, готовых к самопожертвованию мужчин, захватил корабль, плавающий по реке Дунай под австрийским флагом и этим выполнил одну из своих целей –

привлечь внимание европейских государств к судьбе своего Отечества. Погиб как герой, в высоком пространстве самой болгарской горы. Национальный фольклор и мифология превратили Балканы в сакральный топос, символ воли болгарина не отступать, оберегать свои род и веру, быть свободным.

Трагические события в биографии Джавида, хотя и спровоцированные иными политическими обстоятельствами и произошедшие в другое время, снова наталкивают на ассоциации близости в судьбах обоих писателей. Обвинённый из-за своего слова, Джавид заплатил высокую цену за нежелание идти на компромисс со своими убеждениями, за то, что он – достойный человек, защищающий свою миссию творческой личности, человек со свободной волей и правом выбора. Его смерть в сибирских лагерях (в тысяча девятьсот сорок первом году), вызванная репрессиями сталинского режима, болезненным образом сказалась на судьбе его семьи. Его сын умер в двадцать четыре года, всего два года после трагической гибели отца, заклеянный приговором „Сын врага народа“.

Такими тяжёлыми судьбами писателей и интеллектуалов отмечена и болгарская культурная и политическая история XX века. В первые годы после своего Освобождения от турецкого рабства в тысяча восемьсот семьдесят восьмом году свободная Болгария не вспоминает о своём великом поэте и национальном герое. Семья Ботева живёт в бедности и забвении. Не менее драматической, окутанной тайнами представляется и ранняя смерть его дочери Иванки. В наши дни каждый год второго июня мы склоняем голову с покаянием и гордостью перед подвигом Христо Ботева, а его поэзия не просто занимает неоспоримое место в национальном литературном каноне – она имеет основополагающее значение для формирования европейской культурной традиции.

В тысяча девятьсот восемьдесят втором году Джавид символическим образом вернулся на свою родину. Его личность посмертно получила заслуженное признание и почёт в пантеоне славы и памяти, а исследователи, вписывая его творчество в литературный контекст XX века, дали ему эмблематическое определение – „Шекспир Востока“.

Биографическая встреча этих писателей, хотя и имевшая место в фикциональном пространстве этого литературоведческого сюжета, выявляет общие поля, неожиданные пересечения в истории культур двух народов, которые, к сожалению, не знают достаточно хорошо друг друга. Творчество Хюсеина Джавида почти неизвестно в Болгарии. Совсем недавно были переведены две его лирические драмы – „Шейда“ и „Марал“. Эти пьесы раскрывают характерные и для болгарской драматургии того периода (двадцатые - тридцатые годы двадцатого века) социальные проблемы, преломлённые через сложные эмоциональные переживания думающего человека, который принимает трудные экзистенциальные решения; преломлённые через призму национальных идеалов, но и гуманизма. Драматургия Джавида, вписывающаяся в поэтику романтизма, не превращает его героев в абстрактные символы. Они не только болезненно переживают отсутствие гармонии между собой и миром других и психологически анализируют свое поведение. Они – сильные личности, обладающие волей не отступать перед испытаниями и интеллектуальной силой философски переосмысливать историю. Они обладают смелостью изменять социальную действительность, вызывающую болезненные столкновения личности и общества, традиции и современности. Герои Джавида - лидеры, но и жертвы своего времени. У них миссия – на прочных основах традиций творить будущее. Поэтому его драмы, хотя и насыщенные мифопоэтическими образами, фольклорными архетипами несут в себе универсальные, непреходящие морально-этические послания. Писатель отнюдь не случайно выбирает псевдоним Джавид, означающий вечность, поскольку он живёт чувством долга перед историей и чувством ответственности перед своим народом. Своими произведениями он открывает новую страницу в литературе Азербайджана - создает новый стиль – жанр стихотворной драмы. Его тринадцать драматургических произведений, которые сегодня занимают основополагающее место в литературном каноне, играют существенную роль в развитии национального театра и сценической культуры нового времени и не только на его родине.

Поэзия Ботева также несёт в себе знак классически непреходящего. Она задаёт художественную парадигму новой болгарской литературы и создает систему ценностей для следующих поколений писателей. Для поэта-революционера свобода – это священное право каждой личности и каждого народа. Путь к ней проходит через личную боль прощания с любимой и с матерью, через героизм и мученичество. Путь этот, как он говорит, „страшен, но славен“, потому что ведёт к смерти, но и дарит бессмертие имени и делу того, кто посвятил себя ему. Это и есть выбор Христо Ботева во времена, представляющие собой сгусток национального трагизма. Поэтому каждое его стихотворение – выстраданная боль, патетическая, но и искренняя исповедь в любви к родине и родным; в ненависти к тем, кто им угрожает. И если есть образ, который вбирает в себя весь личный драматизм и все сокровенные смыслы поэзии Ботева – это образ матери. Здесь мне бы хотелось припомнить, что и первая драма Джавида называется „Мать“. И хотя трудно проводить сюжетные параллели, этот сложный в своей многозначности образ на самом деле является основополагающим в их творчестве. Лирический герой Ботева обращается к матери в минуты страдания, раздвоения и в редкие мгновения радости. Она собирает все характерные для болгарской фольклорной традиции черты женщины. На пороге дома мать счастливо ожидает и грустно провожает своих детей. Она хранит веру, ритуалы и уют родного, сохраняет национальную идентичность. В поэзии Ботева мать становится образом- символом родины.

Поэзия Хюсеина Джавида также синтезирует наилучшее из древнего фольклора и романтических традиций своего народа, поэтому почти все исследователи, которые его представляют, начинают со слов „это один из крупнейших поэтов Кавказа“. Его стихи подчинены сильным страстям и контрастным эмоциональным переживаниям. В них присутствуют и романтические исповеди, и бунт против несправедливости и насилия. Бунт – героический, но и обречённый, как у Ботева, на страдание и смерть. Именно по причине личных переживаний и выстраданности его поэзия столь воздействующая и универсальная.

Поэзия Христо Ботева, лирические драмы и стихи Хюсеина Джавида открывают фольклорное пространство и заселяют его памятью о многих временах, воспоминаниями о многих личностях. Хотя и разными способами они создают гениальные модели национального космоса с его мифами и традициями, с его трагизмом и величием. Поэтому их творчество создает вечность и вызывает у нас гордость.

Уважаемые дамы и господа, с риском затеряться в лабиринтах перевода, позволю себе в конце привести цитату из одного стихотворения Хюсеина Джавида, которое я попыталась перевести на болгарский язык. Этот фрагмент красивыми поэтическими метафорами осмысляет физику грусти в жизни каждого из нас.

„Животът е просто игра,
Игра със нашата съдба
Но дори и проигран, тава някъде там...
...И не греши животът,
Когато ни захвърля в тъгъла
Като ненужна вещ захвърлена,
Така, за нов път дава светлина!“

И. С. ТУРГЕНЕВ И ЛИТЕРАТУРЫ БАЛКАНСКИХ НАРОДОВ (II ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

Валида ИСАЗАДЕ

доктор филологических наук, профессор
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Азербайджан, Баку
valida.isazada@gmail.com

Аннотация

В 60-е годы XIX века в литературе балканских народов усиливаются реалистические тенденции. Реализм стал ведущим направлением в творчестве сербских, хорватских, словенских, болгарских, писателей – И.Юргича, И.Козараца, А.Ковачича, В.Новака, К.Ш.Джальского и др. Среди иностранных писателей, переведившихся на балканские языки и оказавших заметное влияние на литературы славянских народов, особое место занимает великий русский писатель Иван Сергеевич Тургенев. Интерес к творчеству русского писателя, создавшего образы интеллигентов, борцов за общественный прогресс возрастает к 80-м годам XIX века, а «благородный, поэтический» реализм Тургенева признаётся в это время высшим достижением мировой литературы.

***Ключевые слова:** Балканская литература, реалистическая традиция, И.С.Тургенев, творчество, переводы, интеллигент, общественный прогресс*

Annotation

In the 1860s, the trend toward realism grew stronger in the literature of the Balkan peoples. Realism became the dominant creative direction for Serbian, Croatian, Slovenian, and Bulgarian writers such as I.Yurgich, I.Kozaraz, A.Kovacic, and others. Among foreign authors whose works were translated into Balkan languages and who had a profound influence on Slavic literature, one of the most significant was Ivan Sergeyevich Turgenev. By the 1890s, interest in the Russian writer's work had increased, particularly in his portrayals of intellectuals striving for social progress. Turgenev's noble and poetic realism was, by this time, widely regarded as one of the greatest achievements of world literature.

***Keywords:** Balkan literature, realistic traditions, I.S.Turgenev, creative work, translations, intellectual, social progress*

И. С. Тургенев и литературы балканских народов (II половины XIX века)

В 60-е годы XIX века в литературе балканских народов усиливаются реалистические традиции. Развивается литературная критика, возрастает роль прозы. Реалистический подход к общественно- политическим темам сербских, хорватских, словенских, болгарских писателей подготовил почву для сближения их творчества с жизнью. Реализм стал ведущим направлением в сербо-хорватской литературе, использующей с 1850 г. единый литературный язык. Реалистические тенденции получили развитие в творчестве таких писателей, как Й.Юргич, Й.Козарац, А.Ковачич, В.Новак , К.Ш.Джальский. Произведения этих писателей отличались размышлениями о судьбах родины и назначении человека, о борьбе против внутренних и внешних врагов страны. В эти годы в произведениях балканских авторов, проникнутых идеями демократизма и свободолюбия, возрастает интерес к русской литературе. Среди иностранных

писателей, переводившихся на балканские языки и оказавших влияние на литературы славянских народов, особое место занимает великий русский писатель Иван Сергеевич Тургенев.

Для развития реалистических традиций в балканской литературе существенное значение имело в 60-е годы – 80-е годы XIX века широкое знакомство с творчеством И.С.Тургенева. Воздействие Тургенева на хорватскую литературу объяснялось не только сходством с социально-экономическим строем Хорватии. Распространение переводов Тургенева в этот период предопределило и тенденции развития реализма.

«Большинство хорватских прозаиков пошло вслед за Тургеневым, который стал для хорватов самым родным и близким из иностранных писателей», - отмечал видный хорватский литературовед Й.Бадалич. [1, с.17]. «Его популярность у наших читателей, да писателей второй половины XIX века, безусловно значительно больше по охвату и глубине воздействия, чем любого другого иностранного писателя, не исключая и его славных соотечественников и современников – Толстого и Достоевского. Достаточно вспомнить, что Тургенев был почти целиком переведён у нас ещё при жизни, что многое из его творчества переведено по нескольку раз. Ничего подобного не было ни с одним иностранным писателем», - отмечал Й.Бадалич. [1, с.153-154].

В 60- 70-е годы XIX века в хорватской литературе появляются переводы романов И.С.Тургенева «Рудин», «Дворянское гнездо», «Отцы и дети», «Дни», «Новь». Однако в это время романы Тургенева, насыщенные интеллектуальными дискуссиями героев – представителей русской интеллигенции, ещё не получили широкого распространения.

Интерес к творчеству русского писателя, создавшего образы интеллигентов, - борцов за общественный прогресс, возрастает к 80-м годам, а «благородный, поэтический» реализм Тургенева признаётся в это время высшим достижением мировой литературы.

Творчество Тургенева, отличавшегося особым поэтическим стилем, способствует появлению целого ряда произведений хорватских писателей, в центре которых характеры интеллигентов, похожих на тургеньевских. «Стоит только сравнить типичных героев Тургенева, таких, как Рудин и Лаврецкий, с соответствующими им героями Джальского, - отмечал Й.Бадалич, - чтобы убедиться в их кровном родстве: все это умные и красноречивые талантливые люди, черпавшие сливки современной науки из европейских источников». [1, с.162].

Романы Ш.Джальского «Под старыми кронами», «В ночи» и др. восприняли также структуру и стилевые особенности тургеньевых романов. Неслучайно Шандора Джальского современники называли «хорватским Тургеневым». Созданные им социально-психологические романы «Рассвет», «За родин слово» способствовали становлению хорватского реализма. В Предисловии к роману А.Ковачича «В регистратуре» А.Флакер отмечал, что о влиянии Тургенева на Джальского говорит вся стилистика его прозы, поэтичность, гладкость языка, русизмы». [10, с.5]

Переводы Тургенева на хорватский язык были одними из первых среди южнославянских языков. Именно они во многом предопределили успех тургеньевских романов и их влияние на хорватскую реалистическую литературу. Хорватские писатели творчески осваивали произведения русского писателя. Тургенев, вошедший в хорватскую литературу с 60-х годов XIX века, становится близким хорватскому читателю не только своими политическими взглядами, но и характерами своих героев.

К традиции романов Тургенева о русской интеллигенции восходят произведения и других хорватских писателей – Я.Лесковара, Ю.Турича, Й.Козараца, В.Новака и др., изображающих драматические судьбы героев, посвятивших себя национально-освободительной борьбе. Герои романов хорватских писателей своей жизненной позицией, желанием служить Родине напоминают Рудина, Лаврецкого, Кирсанова и других представителей русской дворянской интеллигенции. Заметное влияние тургеньевского реализма испытали выдающиеся представители хорватской литературы Август Шеноа и Анте Ковачич. Подчёркивая особенности творческого метода И.С.Тургенева, А.Шеноа отмечал : «Мастерство Тургенева просто поразительно! Простая, ясная композиция, сюжет на первый взгляд несложный, но характерный» Как раз в этом реализме

и состоит непостижимая мощь тургеневского пера, покоряющая не только русских, но и образованных людей любой национальности. [1; с.159] Знакомство сербских читателей с Тургеневым в начале 60-х годов XIX века связано с переводом рассказов из «Записок охотника», хотя сведения о Тургеневе в образованных кругах сербского общества получали ещё раньше из культурных центров Европы, осуществлявших переводы писателя на европейские языки, в частности, на немецкий. Подлинный интерес к творчеству Тургенева проявился в сербской литературе к концу 60-х годов с переводом его романов «Дым», «Накануне», «Отцы и дети», главные герои которых выступали как «новые силы, с более ясными общественными воззрениями и более определенной целью». [7; с.119].

Роман «Дым», появившийся на страницах Московского журнала «Русский вестник» в марте 1867 года и сразу же получивший известность в Сербии ещё до его перевода, был воспринят сербскими читателями с глубоким пониманием. «Славный Тургенев», «первый романист Европы», - так отзывались о Тургеневе в сербской печати того времени [7, с.119].

Содержание романа «Дым» - произведения «известного мудрого романиста», раскрываемое на страницах одного из известных журналов до появления его перевода на сербский язык, помогало увидеть сербскому читателю те черты характера тургеневских героев, которые были бы приняты и в сербском обществе. «В «Дыме» много поучительного, что можно приложить и к нашим обстоятельствам» - отмечалось в передовой сербской газете». [7, с.121].

Эту мысль развивал в своём предисловии к переводу романа известный сербский писатель и переводчик Илия Вучетич. «В «Дыме» Тургенев ополчается против пороков и тёмных сторон русского общества, но многое из этого может быть отнесено и к сербскому обществу, многое из того, в чём Тургенев упрекает часть русской молодёжи, мы вполне можем отнести и к себе». [7; с.120]

В 60-е–70-е годы балканские страны переживали мощный подъем национально-освободительного движения, что создавало почву для развития реалистических тенденций в южнославянских литературах. Реалистическое направление в сербской литературе сформировалось в 70-е годы под воздействием русских писателей-демократов. «В русском реализме сербским писателям близки поиски правды жизни и глубокий демократизм и гуманизм в изображении современной действительности – отмечала прогрессивная русская писательница и литературный критик С.Русова (Беляева). [3; с. 257]

Выход романа «Новь» в московском журнале «Русский вестник» в начале 1877 г., а затем в Сербии в переводе П.Тодоровича (1878), одного из молодых сторонников социалистического движения был сразу же воспринят, как и ранее роман «Дым», сербским читателем с глубоким пониманием. В предисловии к переводу П.Тодорович писал: «На свет появилась новая идея, новый принцип, новая проповедь. На её знамени начертаны светлые слова: Свобода, Равенство, Братство, Солидарность». «Славный Тургенев», «первый романист Европы», - отмечали сербские литературные критики.

«Если Илия Вучетич считал перевод «Дыма» неотъемлемой частью своей деятельности в пропаганде идей Омладины (молодёжная организация революционно-романтически настроенных литераторов), то Пера Тодорович использовал перевод «Нови» для распространения социалистического учения», - считал сербский исследователь творчества Тургенева Д.Петрович. [7, с.123-124]. Любимый писатель сербских читателей, произведения которого переводились больше чем какого-либо другого русского писателя, И.С.Тургенев оказал на творчество Л.Лазаревича значительное воздействие. По характеру своего творчества он был Лазаревичу ближе других русских писателей. «Благородство и широта души, нежность и доброта, возвышенность и любовь к человеку, теплота чувств, наполнявшие романы и рассказы русского писателя, были близки Лазаревичу, привлекли его внимание и определили постоянство его любви к Тургеневу», - писал сербский писатель Ж.Бошков. [4; с.134].

Влияние Тургенева на творчество и мировоззрение сербского писателя, по мнению сербских и хорватских критиков, «ученика Тургенева», подчеркивали и другие определения

Лазаревича, появляющиеся на страницах газет и журналов в 80-е годы: «Тургенев сербского рассказа», «Наш Тургенев», «Сербский Тургенев» и др. [4; с.134]

В начале 60-х годов XIX века в журнале «Русский вестник» появляется роман «Накануне», отразивший русское общество перед отменой крепостного права. Демократическая направленность романа особенно ярко проявилась в образе одного из главных героев – болгарина Дмитрия Инсарова, настоящего патриота, воплощавшего идеи свободолюбия и героического служения родине.

Развивая мысль о положительном герое русской жизни, Тургенев в письме к И.С.Аксакову в ноябре 1859 г. писал: «В основание моей повести положена мысль о необходимости героических натур для того, чтобы дело подвинулось вперёд». [8; с.368]

Дмитрий Инсаров – «человек новой эпохи» и стал воплощением «сознательно- героической личности», воссоздающей облик лучших представителей русской демократической молодёжи 60-х годов.

Прообразом для героя Тургенева некоторые историки общественной мысли считали Любена Каравелова, выдающегося писателя, революционера-демократа и политического деятеля Болгарии 60-70-х годов XIX века. Современники называли его «балканский Герцен». [6; с.55].

Творческая деятельность Л.Каравелова проходила под влиянием русской литературы. Исследователи его творчества отмечали: «Последователь великой русской реалистической школы, он сам был крупным писателем реалистом, основателем реалистического направления в литературе Сербии и Болгарии». [6; с.86]

Основная мысль романа Тургенева «Накануне», выделена Н.А.Добролюбовым в статье «Когда же придёт настоящий день?» как «общественная потребность дела, живого дела, начало презрения к мёртвым абстрактным принципам и пассивным добродетелям». [5; с.198]

Реакция на роман, который был воспринят в сербо- хорватской и болгарской литературе с таким же пониманием, как и другие произведения Тургенева, в России была неоднозначной. Отмечая несомненные художественные качества романа, критики по-разному относились к главному герою – болгарину Инсарову. Появление в романе болгарина Инсарова, воссоздающего облик лучших представителей русской демократической молодёжи 60-х годов XIX века, сам Тургенев объяснял тем, что «никогда не покушался создавать образ, если не имел исходною точкою не идею, а живое лицо». [8; с.269].

Для событий, описываемых в романе (1853 г.) в российском обществе не была типичной деятельность людей, подобных Инсарову. Добролюбов, отмечая «правдивое воспроизведение фактов жизни» Тургеневым, писал: «В «Накануне» мы видим неотразимое влияние естественного хода общественной жизни и мысли, которому невольно подчинилась сама мысль и воображение автора». [5; с.181]

Анализ процессов общественного развития в России приводит Добролюбова к мысли о том, что «натуры, подобные ему (Инсарову) рождаются, конечно, и в России в немалом количестве, но они не могут беспрепятственно развиваться и так беззаветно проявлять себя, как Инсаров». [5; с. 55]

Такие люди стали появляться в России среди разночинной демократической интеллигенции, революционного народничества 70-х годов.

О влиянии Тургенева на литературы балканских народов II половины XIX века говорит и тот факт, что в 80-е годы книги писателя издавались и на словенском языке, в том числе такие значительные произведения, как «Записки охотника», «Рудин», «Отцы и дети», «Дым», «Новь» и др. Исследование влияния великого русского писателя – реалиста Ивана Сергеевича Тургенева на литературы балканских народов в целом и творчество отдельных писателей второй половины XIX века – весьма сложная и многогранная тема, не утратившая актуальности и в наше время. В своей статье мы затронули лишь некоторые, наиболее общие аспекты этой проблемы.

Литература

1. Бадалич Й., Русские писатели в Югославии. Из русско-югославских литературных связей. Перевод с хорватского. М., 1966.
2. Барбарич Ш. Тургенев в переводах на славянский язык // Русско-югославские литературные связи. Вторая половина XIX – начало XX века. М., 1975 с.271-283.
3. Беляева Ю. Д. Литературы народов Югославии в России. Последняя четверть XIX – начало XX века. М., 1979.
4. Бошков Ж. Лаза Лазаревич и русская литература // Русско-югославские литературные связи. Вторая половина XIX – начало XX века. М., 1975, с.127-140.
5. Добролюбов Н. А. Избранное. М., 1970.
6. Епихонов Л. Русские революционные демократы и общественная мысль южных славян в 60-70-х годах XIX века. М. 1950.
7. Петрович Д., Тургенев в сербской литературе // Русско-югославские литературные связи. Вторая половина XIX – начало XX века. М., 1975, с.115-126.
8. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем в 28 томах. М. 1960-1968.
9. Флакер А., Реализм А. Ковачича. Предисловие // Ковачич А. В регистратуре. М. 1983.

BALKAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ ŞƏRQİ RODOP ŞİVƏSİ İLƏ AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ

İlahə QURBANLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Türkiye, Ankara

gurbanovailahe@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-1060-2033>

Xülasə

Bu məqalədə Balkan yarımadasında, xüsusilə Bolqarıstan ərazisində yerləşən Şərqi Rodop bölgəsinin Türk şivələri ilə Azərbaycan və Türkiyə Türkcəsinin Rodop şivəsi arasındakı fonetik, leksik oxşarlıqlar və fərqliliklər araşdırılır. Məqalədə Osmanlı imperiyası dövründə Türklərin Balkanlara köçü və bunun nəticəsində yaranmış dil təbəqələşməsi, şivəvi müxtəliflik və mədəni integrasiya prosesləri şərh edilmişdir. Nəticədə, Şərqi Rodop bölgəsindəki türk şivələri ilə Azərbaycan və Türkiyə Türkcəsinin şivələri arasında mühüm ortaq cəhətlər mövcudluğu aşkarlanmışdır.

Açar sözlər: Şərqi Rodop şivələri, Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə Türkcəsi, Türk dialektologiyası, fonetik və leksik oxşarlıqlar

Summary

Comparison of Eastern Rhodope, Azerbaijani, and Turkish Dialects in the Context of Balkan–Azerbaijani Linguistic and Cultural Relations. This article examines the phonetic and lexical similarities and differences between the Turkish dialects spoken in the Eastern Rhodope region of Bulgaria, located in the Balkan Peninsula, and the various dialects of Azerbaijani and Anatolian Turkish (Türkiye Turkish). The study discusses the migration of Turks to the Balkans during the Ottoman Empire and the resulting processes of linguistic stratification, dialectal diversity, and cultural integration. As a result, it has been revealed that there are significant common features between the Turkish dialects of the Eastern Rhodope region and the dialects of Azerbaijani and Turkish.

Keywords: Eastern Rhodope dialects Azerbaijani Turkish Anatolian Turkish Turkish dialectology
Phonetic and lexical similarities

Giriş

Osmanlıların Rodoplara Girişi və Məskunlaşma Prosesi

1. İlk fəthlər (XIV əsrin ortaları)

Osmanlı İmperiyasının Balkanlara girişi XIV əsrin ortalarında baş verir. 1352-ci ildə Çimpe qalasının Bizansdan alınması ilə Osmanlı ordusu Avropaya keçir və Meriç vadisi istiqamətində irəliləməyə başlayır. 1361-ci ildə Ədirnənin fəthi bölgədə Osmanlıların strateji mövqeyini möhkəmləndirdi və bundan sonra Rodop dağlarının ətkəsinə doğru genişmiqyaslı yürüşlər təşkil olundu.

2. Rodop bölgəsinin mərhələli fəthi

Rodop dağları həm Bizans, həm də bolqar knyazlıqları üçün strateji əhəmiyyətə malik idi. Osmanlı ordusu XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində bu dağlıq əraziləri mərhələlərlə ələ keçirdi. Əvvəlcə cənub

ətəklər, daha sonra mərkəzi və şimal hissələr Osmanlı hakimiyyətinə qatıldı. Bu proses təqribən 1370–1410-cu illər arasında tamamlandı.

3. Türklərin məskunlaşması

Fəthdən sonra Osmanlı dövləti bölgədə siyasi sabitlik yaratmaq üçün ənənəvi iskân siyasətini tətbiq etdi. Anadolu türklərinin bir hissəsi Rodop dağlarının müxtəlif bölgələrinə köçürüldü. Bu məskunlaşdırma həm sərhədlərin qorunması, həm də bölgənin islamlaşdırılması məqsədini daşıyırdı. Beləcə, Rodoplarda türkmən, yörük və digər türk tayfaları yerləşdirildi.

4. İdarəçilik və vergi sistemi

Rodop bölgəsi Osmanlı idarəçilik sisteminə uyğun olaraq sancaqlara bölündü. Yerli əhali – bolqarlar, yunanlar və digər xristian icmalar – cizye vergisi ödəməklə öz dinlərini qoruyub saxlamaq hüququ əldə etdilər. Türklər isə hərbi xidmət və torpaqla bağlı öhdəliklər daşıyırdı. Bu sistem bölgədə uzun müddətli sabitliyi təmin etdi.

5. İslamlaşma və Türkləşmə prosesi

Osmanlıların Rodoplara girişi ilə bölgədə islam dini yayılmağa başladı. Məscidlər, mədrəsələr və xanəqahlar tikildi. İslamın yayılmasında köçürülən türk tayfaları mühüm rol oynadı. Eyni zamanda, yerli slavyan əhalinin bir hissəsi könüllü şəkildə islamı qəbul edərək “Pomak” adlandırıldı. Bununla yanaşı, Türkcə bölgədə əsas ünsiyyət dili mövqeyini qazandı.

6. Rodop Türklərinin formalaşması

XV–XVI əsrlərdə aparılan iskân siyasəti nəticəsində Rodop türkləri bölgənin əsas etnik qruplarından birinə çevrildi. Onların dili Anadolu Türkcəsi ilə sıx bağlı olsa da, slavyan dillərinin və yunan dilinin təsiri ilə bəzi fonetik və leksik xüsusiyyətlər qazandı. Bu gün də Şərqi Rodop şivələrinin öyrənilməsində həmin tarixi proseslərin izlərini görmək mümkündür.

Fonetik müqayisələr

Şərqi Rodop şivələri, Balkanlarda Türk dilinin özünəməxsus bir qolunu təşkil edir. Bu ağızların yayılma arealı həm Bolqarıstan, həm də Yunanıstan ərazilərini əhatə etsə də, bizim araşdırmamızda yalnız Bolqarıstan bölgəsində yaşayan Türklərin danışdığı xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Şərqi Rodop Türklərinin dili, həm fonetik, həm də leksik baxımdan ümumiyyətlə, Anadolu Türkcəsi ilə sıx bağlıdır. Lakin uzun əsrlər boyu Balkan coğrafiyasında slavyan dilləri və yunan dili ilə təmasda olması nəticəsində bəzi spesifik xüsusiyyətlər də formalaşmışdır. Bu səbəbdən Şərqi Rodop Türkcəsi həm ümumtürk dili faktlarının davamı, həm də regional dil əlaqələrinin məhsulu kimi diqqətəlayiq bir mövqeyə sahibdir.

Bu ağızlarda sözlərin tələffüzündə yerli fonetik dəyişmələr, bəzi qədim Türk sözlərinin qorunub saxlanması, eyni zamanda bolqar və yunan dillərindən alınma elementlər müşahidə olunur. Beləliklə, Şərqi Rodop Türkcəsi, həm tarixi dil qatlarını, həm də müasir kontakt nəticələrini özündə cəmləşdirən zəngin bir dil təbəqəsini təmsil edir.

Bu şivələrdə, digər Rumeli Türk şivələrindən fərqli olaraq, Türkiyə Türkcəsinə (ədəbi dil) xas olan söz başındakı kar [k] səsi əvəzinə fərqli fonetik xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Məsələn, Haskovo, Harmanlı, Voyevodovo, Golemanci kimi kənd və bölgələrdə işlənən Türk şivələrində sözlərin əvvəlində “k” və ya “q” səsi ilə başlayan formalar diqqət çəkir. Bu cür fonetik quruluş həmin şivələrin spesifik əlamətlərindən biridir və Anadolu şivələri ilə birləşdirən əsas xüsusiyyətlər sırasında yer alır.

Məhz bu xüsusiyyət üzərində dayanan Mefkure Riza Mollova ayrıca tədqiqat aparmış, söz başında “k” və yaxud “q” səsinin işlənməsinə dair geniş material toplamışdır. O, bu nümunələri sistemləşdirərək ayrıca bir lüğət şəklində nəşr etmiş və Şərqi Rodop Türkcəsinin fonetik özünəməxsusluğunu göstərməyə çalışmışdır. (5; 2) Beləliklə, bu bölgə şivələrində söz başında “q” səsinin işlədilməsi həm arxaik Türk

qatlarının qorunması, həm də Balkan coğrafiyasında formalaşmış lokal inkişafların nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Tərtib edilmiş lüğət üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, Şərqi Rodop Türkcəsi şivələrində bəzi sözlər həm kar [k] samiti, həm də cingiltili [q/g] başlanğıcla işləyə bilməkdədir. Bu hal, fonetik dəyişkənliyin sistemə bir xüsusiyyəti olaraq diqqətə çatır. Məsələn, kışkanç, qoca, gırçıl, qın, gıral (kral), qıçık (kiçik), qaz, qaynata, qaynaş, qaynaşmaq, qayınço və s. sözlərdə bu fonetik variasiyayı müşahidə etmək mümkündür.

Sadələnən nümunələr bir daha göstərir ki, Şərqi Rodop şivələrində söz başında “k” və “q” səslərinin dəyişməli şəkildə işlədilməsi yalnız təsadüfi deyil, müəyyən fonetik qanunauyğunluğun nəticəsidir. Bu xüsusiyyət həmin şivələrin həm Anadolu Türkcəsi ilə əlaqəsini, həm də Balkan coğrafiyasında formalaşmış spesifik inkişaf yolunu əks etdirir. Belə sözlərin sayı kifayət qədər çoxdur və lüğət materialı üzərində aparılan tədqiqat bu fonetik hadisənin geniş arealda müşahidə olunduğunu təsdiq edir.

Bu fonetik xüsusiyyət – yəni, söz başında “k” və “q” səslərinin növbələşməsi – təkcə Şərqi Rodop Türkcəsinə məxsus deyil, həm də Anadolu şivələri və Azərbaycan şivələri üçün səciyyəvi bir cəhət kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, kadın-qadın, könül-gönül, kapı-qapı kimi saysız örnəklərin, sadəcə, bölgələrdə deyil, eləcə də ümumi xalq danışığı dilində də hələ var olması, göstərir ki, kar və ya cingiltili Türk dili və şivələrində tam bitmiş bir fonetik hadisə deyildir.

Bu hal Türk dillərinin müxtəlif bölgələrdə işləyən şivələri arasında dərin tarixi əlaqələrin və ortaq fonetik təbəqələrin mövcudluğunu sübut edir. Başqa sözlə, Şərqi Rodop Türkcəsində müşahidə olunan bu fonetik variasiya ümumtürk dili sisteminin qədim qatlarına gedib çıxır.

Həç də təsadüfi deyil ki, Məfkurə Riza Mollova Şərqi Rodop Türkcəsi lüğətini hazırlayarkən Azərbaycan dialektoloji lüğətindən geniş şəkildə faydalanmışdır. Onun tərtib etdiyi əsərdə çoxsaylı nümunələrin şərhlərində Azərbaycan dialekt və şivələrindən gətirilmiş paralellərə istinad edilmiş, bəzi sözlərin izahında isə həmin lüğətin materiallarına ayrıca yer verilmişdir. (5)

Bu yanaşma göstərir ki, Azərbaycan şivələri ilə Şərqi Rodop Türkcəsi arasında fonetik və leksik paralellər sadəcə nəzəri fərziyyə deyil, real dil faktlarına əsaslanan elmi müşahidədir. Məsələn, həm Azərbaycan, həm də Şərqi Rodop Türkcəsində kiçik/qiçik, qoca/koca, qaynata/kaynata, qaz/kaz tipli paralellər açıq şəkildə izlənilə bilər. Anadolu şivələrində də oxşar fonetik hadisələr qeydə alınır ki, bu da Türk dillərinin müxtəlif bölgələrində tarixi inkişafın paralel istiqamətlərdə getdiyini təsdiqləyir. Beləliklə, Mollovanın Azərbaycan dialektoloji lüğətindən istifadəsi yalnız təsadüfi mənbə seçimi deyil, həm də bu dillərarası paralellərin sistemli şəkildə tədqiqinə xidmət edən elmi yanaşmadır. Şərqi Rodop Türkcəsi ilə Azərbaycan şivələri arasında mövcud olan bu uyğunluqlar həm fonetik, həm də leksik səviyyədə özünü göstərir və bütövlükdə türk dialektologiyasının ümumi xəzinəsini zənginləşdirir.

Leksik müqayisələr

Şivədə işləyən bəzi sözlər Anadolu Türkcəsinin şivələrindən daha çox Azərbaycan Türkcəsinə yaxınlıq göstərir. Məsələn, “qaytar” sözü Şərqi Rodop Türkcəsində “birinin üzünə qayıtmaq, qarşılıq vermək” mənasında işlənir ki, bu məna Azərbaycan Türkcəsindəki istifadəyə tam uyğun gəlir. Mollova da öz lüğətində bu kəlməni izah edərkən xüsusi olaraq Azərbaycan Türkcəsinə istinad etmişdir. Digər bir nümunə kimi “qaynata” sözünü göstərmək olar. Türkiyə Türkcəsində bu anlayış daha çox “kayınpeder” şəklində işlədilsə də, həm Azərbaycan Türkcəsində, həm də Şərqi Rodop Türkcəsində “qaynata” forması üstünlük təşkil edir. Eyni vəziyyət “qaynana” kəlməsi üçün də keçərlidir. Bu cür paralellər yalnız leksik oxşarlıqdan ibarət deyil, həm də tarixi əlaqələrin və ortaq dil təbəqələrinin qorunub saxlanmasının göstəricisidir. Beləliklə, Şərqi Rodop Türkcəsi şivələrindəki bəzi leksik vahidlər Azərbaycan Türkcəsi ilə daha sıx bağlılıq nümayiş etdirir və bu fakt bölgə şivələrinin ümumtürk dilləri sistemindəki mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Mədəni bağlar

1. Toy və ailə adətləri

Qız istəmə və elçilik – Hər iki toplumda ailələr qız istəmə mərasimi keçirir, böyüklərin razılığı əsas sayılır. Nişan mərasimləri – Hədiyyələrin (xüsusən qızıl və geyimlərin) aparılması oxşardır.

Toyda musiqi və oyunlar – Zurna, balaban, davul, saz kimi çalğı alətləri, halay və yallıvari rəqslərin ifası həm Azərbaycanda, həm də Şərqi Rodopda müşahidə olunur.

Gəlin köçürmə – Gəlin bəzədilmiş şəkildə ata evindən çıxarılır, qohum-əqrəba müşayiəti ilə oğlan evinə aparılır.

2. Musiqi və folklor

Hər iki mədəniyyətdə aşiq ənənəsi və sazla oxunan dastanlar var.

Bayatı və mani tipli dördlülər hər iki xalqda geniş yayılıb.

Yallı və halay kimi kollektiv rəqslər oxşar məzmun daşıyır.

3. Novruz və mövsüm mərasimləri

Novruz bayramı Azərbaycanda rəsmi qeyd olunur, Şərqi Rodop Türklərində isə baharın gəlişi ilə bağlı “Hıdırellez” və oxşar mərasimlər keçirilməkdədir. İkisi də təbiətin oyanışı, məhsuldarlıq, bərəkət rəmzidir. Hər iki ənənədə tonqal qalamaq, üzərindən atlanmaq, yumurta boyamaq mövcuddur.

4. Qonaqpərvərlik və məişət

Qonağa xüsusi hörmət göstərilməsi, evin ən yaxşı yerində əyləşdirilməsi hər iki xalq üçün əsas dəyərlərdəndir. Çay süfrəsi, unlu təamlar (çörək, kökə, qatlama), süd məhsulları və ət yeməkləri həm Azərbaycanda, həm də Şərqi Rodop bölgəsində ənənəvidir.

5. Dini mərasimlər

Ramazan və Qurban bayramlarının keçirilməsi, fitrə və zəkat ənənəsi ortaqdır. Məscid mədəniyyəti və dini mərasimlərdə icma birliyi ön plandadır.

6. Uşaqılıq və ailədaxili adətlər

Körpəyə ad qoyma mərasimləri (adətən dini şəxs və ya ağsaqqal tərəfindən) oxşardır. Körpənin ilk saçının kəsilməsi, ilk dişinin çıxması münasibətilə “diş buğdası” və oxşar adətlər keçirilməsi müşahidə olunur.

7. Xalq inancları

Pis gözdən qorunmaq üçün gözmuncuğu, duz və su ilə bağlı inanclar hər iki tərəfdə yayılmışdır. Təbiət hadisələrinə və bərəkətə bağlı rituallar oxşardır (yağış duası, məhsul bolluğu üçün edilən mərasimlər).

Nəticə

Ortaq cəhətlər:

Dil və şivə xüsusiyyətləri: Hər iki bölgədə Türk dillərinin qolu kimi oxşar fonetik xüsusiyyətlər var (sait və samit səslərin bəzən dəyişməsi, qrammatik oxşarlıqlar). Ailə və kənd mühitinə aid sözlərdə oxşarlıqlar (məsələn, “ana”, “bardaş”, “dam”, “qaynata”) var. Qohumluq, ailə münasibətlərini ifadə edən sözlər oxşardır.

Adət və ənənələr:

Toy, nişan, gəlin köçürmə və bayram mərasimləri oxşardır. Qonaqpərvərlik, süfrə mədəniyyəti və milli yeməklərdə bənzərlik mövcuddur. Dini mərasimlər və xalq inancları oxşar (Ramazan, Qurban bayramı, pis göz qorunması). Musiqi və rəqslərdə kollektiv və ritmik ənənələr oxşardır (halay/yallı, saz, aşiq və manilər).

Fərqli cəhətlər:

Dil və şivə xüsusiyyətləri: Şərqi Rodop şivəsində bəzi sözlər və ifadələr daha çox Anadolu Türkcəsinə yaxın, bəziləri isə Azərbaycan dilinə xasdır; bəzi fonetik və leksik fərqliliklər mövcuddur. Azərbaycan şivələrində daha çox yerli coğrafi və tarixi terminlər var, dialektik varyantlar isə bölgədən bölgəyə dəyişir.

Adət və ənənələr:

Şərqi Rodop Türklərində Hıdırellez kimi xüsusi bahar mərasimləri mövcuddur, Azərbaycanda isə Novruz bayramı geniş şəkildə qeyd olunur; mərasimlərin detallarında fərqliliklər var. Yemək mədəniyyətində bəzi fərqli məhsullar və hazırlanma üsulları mövcuddur. Musiqi alətləri və ifa tərzı bəzi incə fərqliliklər göstərir (məsələn, bəzi alətlər yalnız bir bölgəyə xasdır).

Şərqi Rodop Türkləri ilə Azərbaycan xalqı şivə və adət baxımından çoxlu ortaq xüsusiyyətlərə malikdir; bunlar əsasən türk mədəni irsi və islam ənənələrindən qaynaqlanır. Fərqliliklər isə coğrafi, tarixi və yerli mədəni təsirlərdən irəli gəlir. Bu da göstərir ki, hər iki xalq eyni kökdən gəlməsinə baxmayaraq, yaşadıqları mühitə uyğun olaraq dil və mədəniyyət xüsusiyyətlərini fərqli inkişaf etdirib.

Ədəbiyyat

1. AMEA, Nəsimi Dilçilik İnstitutu. (1999). Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara: Türk Dil Kurumları.
2. Buran, A. (1997). Keban. Baskıl ve Ağın Yöresi Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu.
3. Çebotar P Dron İ. (2002). Gagauzça-rusça-romınca sözlük. Chişnau: Phontos.
4. Dıbo, A. (1985). Etimologiceskiy material k rekonstruktsii pratingu-somancjursikih çastey tela. Этимологический материал к реконструкции пратунгу-соманьчжурских названий частей тела;. Etimolojik Araştırmanın Teorisi ve Uygulaması, 87-97.
5. Mollova, M. R. (2003). ŞərqiRodop Türk Ağızlarının Sözlüğü. Ankara: Türk Tarih Kurumu basın evi.

RUS VƏ BOLQAR DİLLƏRİNDƏ DİLLƏRARASI OMONİMLƏR

Cəmilə QƏDİMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Ümumi dilçilik kafedrası

Azərbaycan, Bakı

gadimova84@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8243-8118>

Xülasə

Qohum slavyan dillərində forma və səsləniş baxımından oxşar və ya eyni olan, lakin leksik mənasına görə fərqlənən və dillərarası omonim kimi çıxış edən çoxlu sayda leksik vahid mövcuddur. Bolqar və rus dilləri arasında fonetik, qrammatik və leksik səviyyələrdə izlənilə bilən müəyyən bir yaxınlıq vardır. Lakin bolqar və rus dillərinin ümumi mənşəyi və qohumluğuna baxmayaraq, bu dillərdə səslənmə və ya qrafik baxımdan üst-üstə düşən, lakin leksik mənasına görə fərqlənən bir çox söz mövcuddur. Bolqar və rus dilləri arasında olan dillərarası omonimlərin tədqiqi zamanı aşağıdakı təsnifat təqdim olunmuşdur: leksik omonimlər, fonetik omonimlər, morfoloji omonimlər və qrafik omonimlər.

Açar sözlər: rus, bolqar, dillərarası omonimlər, slavyan dilləri

Abstract

There are many lexical units in related Slavic languages that are close or identical in form and sound, but differ in lexical meaning, and act as inter-lingual homonyms. Bulgarian and Russian languages have a certain affinity, which can be traced at the phonetic level, grammatical and lexical levels. However, despite the common origin and kinship of the Bulgarian and Russian languages, there are many words in these languages that coincide in sound or graphic form, but differ in lexical meaning. In the process of studying inter-lingual Bulgarian-Russian homonyms, the following classification was presented: lexical homonyms, phonetic homonyms, morphological homonyms and graphic homonyms.

Keywords: Russian, Bulgarian, inter-lingual homonyms, Slavic languages

Dillərarası omonimiya dilçilikdə olan ən maraqlı hadisələrdən biridir. Müxtəlif dillərə mənsub olan, səs və qrafik forma baxımından bir-birinə oxşar, lakin fərqli mənalı olan sözlər dillərarası omonimlər hesab olunur. Müxtəlif dillərdə kifayət qədər dillərarası omonimlərin mövcudluğunu təsdiqləyən bir çox lüğətlər vardır. Qohum dilləri müqayisə etdikdə, oxşar və ya eyni səslənən, lakin leksik mənalı ilə fərqlənən vahidlər xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Dillərarası omonimlər dillərin qarşılıqlı təsirindən, bəzən də kortəbii təsadüf nəticəsində baş verə bilər. Dilçilikdə alınma sözlər arasında meydana çıxan omonimlik əksərən təsadüfi hesab olunur. Alınma sözlərin bəzən öz aralarında, bəzən isə milli sözlə və ya sözlərlə omonim münasibətdə olmasında belə diqqətdən yayınan qanunauyğunluqlar mövcuddur. Çünki alınma sözlərin dilə daxil olması prosesinin özü möhkəm qanunauyğunluqlara tabe olan, təsadüfi deyil, tələbat əsasında reallaşması zərurətə çevrilən bir prosesdir. Həmçinin alınma sözlər keçdiyi dildə heç də hər zaman mənbə dildə olduğu kimi səslənmir və yazılmır. Onun səslənməsi və yazılışı gəldiyi dildəki ilk variantından fərqli şəkildə ala bilər və bunun nəticəsində əslində dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında həmin sözlə başqa söz (və ya sözlər) formaca təsadüfi eynilik qazana bilər [2, 112].

Dillərarası omonimlərin ümumi sayı və mənbələri dillərin genetik və tarixi əlaqələri ilə bağlıdır. Qohum, əsasən də yaxın qohum dillərdə dillərarası omonimlər daha çox maraq doğurur. Qohum slavyan

dillərinə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, tarixi inkişaf prosesində bu dillərin səs tərkibində, qrammatik quruluşunda, söz formalaşdırma metodlarında və leksik fondunda müəyyən yaxınlıq müşahidə olunur.

Omonimlik hadisəsi qohum dillərdə sözlərin uludildəki ümumi prototiplərinə əsaslanır. Daha doğrusu slavyan dilləri arasındakı müntəzəm fonetik, qrammatik və leksik uyğunluqlar slavyan dillərinin vahid uluslavyan dilindən yaranması ilə izah edilə bilər.

Müasir slavyan dillərində həm səs, həm də məna baxımından tamamilə və ya qismən üst-üstə düşən çox sayda söz vardır. Bununla yanaşı qohum slavyan dillərində forma və səs baxımından oxşar və ya eyni, lakin leksik mənası ilə fərqlənən, dillərarası omonimlər kimi çıxış edən kifayət qədər leksik vahid mövcuddur.

Tarix boyunca rus dilinin müxtəlif xalqlar və etnik qruplarla əlaqələri olmuşdur və qohum olan bolqar və rus dilləri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir. Bu məqalədə bolqar və rus dillərində dillərarası omonimlər problemindən bəhs olunur.

Qohum slavyan dilləri olan bolqar və rus dillərində kifayət qədər dillərarası omonimlər vardır və bu da qeyd olunan dillərdə ümumi milli mənşəli slavyan sözlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Bir dildə milli mənşəli slavyan sözü əlavə bir məna və ya bir neçə məna inkişaf etdirə bilər, digər dildə isə hər hansı bir anlayışı ifadə edən həmin söz başqa bir alınma sözlə əvəz oluna bilər və ya milli mənşəli slavyan sözünün məcazi mənası sözün həqiqi mənasını əvəz edə bilər. Qeyd etdiyimiz hər iki halda sözün differensiasiyası müşahidə olunur və beləliklə hər iki dildə dillərarası omonimiya meydana çıxmış olur.

“Sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi hər dilin öz qanunları əsasında fonetik, morfoloji və leksik cəhətlə əlaqədardır. Buna görə də omonimlərin təxminən aşağıdakı tipləri mövcuddur: fonetik omonimlər, yəni omofonlar, morfoloji omonimlər, yəni omoformlar və leksik omonimlər, yəni xüsusi omonimlər” [3, 328].

Materialın tədqiqatı onu göstərir ki, bolqar və rus dillərarası omonimləri əsas dörd qrupa bölmək olar:

1. Leksik omonimlər;
2. Fonetik omonimlər;
3. Morfoloji omonimlər;
4. Qrafik omonimlər.

Yazıda və tələffüzdə eyni olan, həmçinin bir niqt hissəsinə aid olan, lakin tamamilə fərqli semantikasi olan sözlər leksik omonimlərdir. Belə omonimlərin əsas əlaməti eyni niqt hissəsinə mənsub sözlərdən ibarət olmasıdır. Bolqar dilində *банка* <bank>, rus dilində isə <banka, qutu>; *булка* – bolqar dilində <gəlin>, rus dilində <ağ buğda unundan bişirilmiş kökə>; *бум* – bolqar dilində <bud>, rus dilində <tikinti daşı>; *буто́н* – bolqar dilində <zəng düyməsi>, rus dilində <çiçək qönçəsi>; *гора* – bolqar dilində <məşə>, rus dilində <dağ>; *гроб* – bolqar dilində <qəbir>, rus dilində <tabut>; *грозен* – bolqar dilində <çirkin, eybəcər>, rus dilində <qorxuc, qorxulu, dəhşətli, acıqlı, zəhmli>; *дума* – bolqar dilində <söz>, rus dilində <fikir, düşüncə>; *жаден* – bolqar dilində <susuz>, rus dilində <acgöz>; *жале́йка* – bolqar dilində <matəm günü>, rus dilində <tütəyə oxşar rus xalq nəfəsli musiqi aləti>; *заплата* – bolqar dilində <maaş>, rus dilində <yamaq, pinə>; *майка* – bolqar dilində <ana>, rus dilində <qolsuz və ya qısaqollu yay köynəyi>; *мишка* – bolqar dilində <siçan>, rus dilində <ayı>; *точилка* – bolqar dilində <oxlov>, rus dilində <karandaşyonan> deməkdir.

Bəzi hallarda sözlər həm dillərarası, həm də dildaxili omonimiya yaradır.

Bolqar dilində *бой* sözü omonim cütünü yaradır: *бой*¹ <döyüş>, *бой*² <hündürlük, boy>, rus dilində *бой* <döyüş> deməkdir. Bolqar dilində *венец* sözü rus dilindən fərqli olaraq omonim cütünü yaradır: *венец*¹ <çələng, tac>, *венец*² <diş əti>, rus dilində *венец* <çələng, tac>.

Bir sıra hallarda rus dilində də omonim cütünü yaradan sözlərə rast gəlirik. Rus dilində *вестник*¹ <xəbərgətirən, xəbərverən, müjdəçi>; *вестник*² <xəbərlər> (мәснүә adı); bolqar dilində *вестник* <qəzet, jurnal> deməkdir. Rus dilində *лакомство*¹ <şirniyyat, çərəz>; *лакомство*² <dadlı ləzzətli yemək>; bolqar dilində *лакомство* <xəsislik, acgözlük> deməkdir.

Bəzən sözlər həm bolqar, həm də rus dilində omonimiya yaradır. Bolqar dilində *вар*¹ <əhəng>, *вар*² <yüksək soba şlakları>, rus dilində *вар*¹ <bişmiş qatran>, *вар*² <qaynar su> sözləri həm dillərarası, həm də dildaxili omonimiya yaradır.

Горница sözü bolqar dilində omonimiya yaradır: *горница*¹ <yuxarı otaq>, *горница*² <təpəlik, yüksəklik>, *горница*³ <qalıq, artıq>. Maraqlı doğuran məqamlardan biri də odur ki, bolqar dilində *горница* <yabanı armud> məna bildirən söz də mövcuddur. Rus dilində yalnız *горница* sözü vardır, qeyd etmək lazımdır ki, bu söz də omonimiya yaradır: *горница*¹ <otaq (adətən yuxarı qatda)>; *горница*² <otaq (kəndli evində)>.

İkinci qrupu fonetik omonimlər təşkil edir. Eyni cür səslənən, lakin müxtəlif şəkildə yazılan vahidlər fonetik omonimlərdir: *крушка – кружка, изток – исток, волна – вълна*.

Bolqar dilində *крушка* sözünün iki mənası var: 1. Kiçik armud; 2. Lampa. Rus dilində *кружка* çoxmənalı sözdür: 1. Krujka, parç, birəlli, tayqulp su qabı; 2. Keçmişdə ianə yığmaq üçün qutu.

Изток <şərq> bolqar dilində təkmənalı söz kimi çıxış etdiyi halda, rus dilində *исток* sözünün iki mənası var: 1. Mənbə, çayın başı; 2. Başlanğıc.

Rus dilində *волна* çoxmənalı söz kimi çıxış edir: 1. Dalğa, ləpə; 2. Kütlə, izdiham, axın. Bolqar dilində vurğusu müxtəlif hecalara düşən iki fərqli *вълна* sözünə rast gəlirik: *въ'лна* <yun> və *вълна́* <dalğa>.

Üçüncü qrupa morfoloji omonimlər aiddir. Morfoloji omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, müxtəlif qrammatik formaların eyni şəkildə səslənən sözlərdir, yəni omonim formalar yalnız müəyyən formalarda omonimləşən sözlərdir.

Бухал sözü bolqar dilində isimdir və <bayquş> deməkdir, rus dilində isə *бухать* feilinin keçmiş zamanı bildirir və <küt səs çıxararaq vurmaq> deməkdir.

Bolqar dilində *вече* <artıq> qrammatik baxımdan zərfdir, rus dilində isə <qədim və orta əsr rus şəhərlərində xalq yığıncağı> məna bildirən isimdir.

Бука bolqar dilində feilin 2-ci şəxsin təkini bildirən formadır və çoxmənalı söz qismində çıxış edir: 1. Qışqırmaq, çığırmaq; 2. Çağırmaq; 3. Dəvət etmək; 4. Başdan çıxarmaq; 5. Danlamaq; 6. Haylamaq; 7. Elan etmək (ucadan); 8. Deyinmək, şikayətlənmək; 9. Ad qoymaq, çağırmaq. Rus dilində isə *бука* isimdir: <çölnoxdur, noxudaoxşar yem otu>.

Bolqar dilində *висок* <hündür, yüksək> məna bildirən sifətdir, rus dilində isə *висок* <gicgah> isimdir.

Гопа sözü <yuxarı, yuxarıda> mənaları ilə bolqar dilində zərfdir, rus dilində isə *горе* <dərd, qəm, bəla, fəlakət> isimdir.

Bolqar dilində *друг* sözü sifətdir və iki mənası vardır: 1. Digər; 2. Qalan. Rus dilində omonim olan iki *друг* sözünə rast gəlirik və hər ikisi isim qismində çıxış edir: *друг*¹: 1. Dost; 2. Tərəfdar; 3. Adətən yaxın adama müraciət. *Друг друга, друг другу* ifadələrində istifadə olunan *друг*²: <qarşılıqlı bir-birinə, bir-birilə>.

Bolqar dilində *гуляй* <qonaqlıq, ziyafət, yemək-içmək> isim olduğu halda, rus dilində *гуляй* feilin əmr formasıdır, yəni *гулять* feilinə mənsubdur: 1. Gəzmək, gəzişmək; 2. İstirahət etmək, dincəlmək; 3. Kef çəkmək; 4. Oyaq olmaq, yatmamaq.

Краи sözü bolqar dilində omonimiya yaradır. *Краи*¹ isimdir və dörd məna ilə çıxış edir: 1. Son; 2. Axır; 3. Kənar, qıra; 4. Məmləkət, ölkə. *Краи*² bolqar dilində köməkçi nitq hissəsi, yəni önlük kimi çıxış edir <yaxınlığında, yanında, ətrafında> mənalarını bildirir.

Rus dilində *краи* isimdir və çoxmənalı söz kimi çıxış edir: 1. Qıra, kənar; 2. Uc, baş; 3. Qurtaracaq, axır; 4. Məmləkət, ölkə; 5. El, yer.

Манила <cüt (hind kəndiri)> sözü bolqar dilində isimdir. Rus dilində *манить* feilinin keçmiş zamanının qadın cinsini bildirən *манила* formasıdır: 1. İşarə ilə çağırmaq; 2. Başdan çıxartmaq.

Bolqar dilində köməkçi nitq hissəsi olan *след* <sonra> önlük kimi çıxış edir. Rus dilində *след* sözü isimdir: 1. İz, ləp; 2. Əlamət; 3. Pəncə.

Bolqar dilində zərf qismində çıxış edən *мык* <burada> sözü, rus dilində omoniya yaradır. İsim olan *мык*¹ sözünün aşağıdakı mənalara vardır: 1. Piy, yağ; 2. Mineral gübrə. *Тук*² <tıqqıltı, taqqıltı> nida qismində istifadə olunur.

Хотел <otel, mehmanxana> bolqar dilində isim olduğu halda, rus dilində *хотел* <istədi, arzu etdi> *хотеть* feilinin keçmiş zamanının kişi cinsini bildirir.

Dördüncü qrupa qrafik omonimlər aiddir. Qrafik omonimlər eyni cür yazılır, lakin müxtəlif cür tələffüz olunur, yəni yazılışına görə bir-birinə uyğun gələn müxtəlif sözlərdir.

Bolqar dilində *залез* – <günəşin batması>, *умел* – <öksə otu>, *узба* – 1. Zirzəmi, 2. Sığınacaq, 3. Anbar; *узнос* – <ixrac, çıxarma>, *мухла* – <kərpic> sözlərində vurğu birinci hecaya düşdüyü halda, rus dilində *залезть* feilinin keçmiş zamanının təkini bildirən *залёз* <çıxmaq, dırmaşmaq, girmək>, *иметь* feilinin keçmiş zamanının təkini bildirən *имёл* <olmaq, malik olmaq>, *узба* <daxma, koma, kəndli evi>, *узно́с* <köhnəlmə, dağılma, yırtılma>, *мухлы́й* sifətinin natamam formasının qadın cinsi olan *мухла́* <qoxumuş, iylənmiş, xarab> sözlərində vurğu ikinci hecaya düşür və buna görə də qrafik omonimlər qismində çıxış edirlər.

Bolqar dilində <əkilməmiş sahə> mənası olan *узар* sözündə vurğu birinci hecaya düşür. Rus dilində *узар* sözündə vurğu ikinci hecaya düşür və bu söz omonimlik yaradır: *уза́р*¹: 1. Dəm qazı; 2. Dəm tutma; 3. Məstlik; *уза́р*²: 1. Emal zamanı əmələgələn tullantı; 2. Əksilmə, azalma, itki.

Bolqar və rus dillərində *канавá* – *канáва*, *леска́* – *лэ́ска* sözlərində vurğu müxtəlif hecalara düşür və bu sözlər fərqli mənalara çıxış edirlər.

Bolqar dilində *канавá*: 1. Kətan; 2. Əsas, *sxem*; *леска́* – 1. Lay-lay quruluşlu süxur, şışt; 2. Fındıq.

Rus dilində *канáва*: 1. Ensiz arx, xəndək; 2. Kanal; *лэ́ска* – <balıq tutmaq üçün istifadə olunan sap>.

Bolqar dilində feilin indiki zamanın 1-ci şəxsini bildirən *храня* <yeyirəm> sözündə vurğu birinci hecaya düşdüyü halda, rus dilində feili bağlamanın indiki zaman forması olan *храня́* <saxlayaraq (saxlamaq), qoruyaraq (qorumaq)> sözündə vurğu ikinci hecaya düşür.

Qeyd etməyək ki, bir sıra hallarda bolqar və rus dillərində omonimlərin bu və ya digər qrupa ayrılmasında müəyyən çətinliklər yaranır. Məsələn, rus dilində *махать* <əl eləmək, işarə etmək; tərpənmək, oynatmaq> feilinin keçmiş zamanının qadın cinsini bildirən *махáла* formasında vurğu ikinci hecaya düşür. Bolqar dilində isim qismində çıxış edən *махалá* <məhəllə, şəhərin və ya kəndin bir hissəsi> sözündə vurğu üçüncü hecaya düşür. Bundan başqa bolqar dilində isim olan *махáло* <kəfkir, rəqqas>, rus dilində feilinin keçmiş zamanının orta cinsini bildirən *махáло* forması [*махáла*] kimi tələffüz olunurlar.

Bolqar dilində *белки* <ola bilər, bəlkə də> zərfdi. Rus dilində *белка* isminin cəm halı olan *белки* <sincablar> deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində *белок* <zülal, yumurtanın ağı> isminin cəm halını bildirən *белки́* sözü də mövcuddur və bu da rus dili daxilində qrafik omonimiya yaradır.

Rus dilində isim qismində çıxış edən *дышá* çoxmənalı sözdür: 1. Can, ruh; 2. Qəlb, ürək, 3. Ruhlandırıcı; 4. Coşqunluq; 5. Adam, nəfər. Bolqar dilində *дышá* <boğmaq> feildir. Maraqlı doğuran məqamlardan biri də odur ki, bolqar dilində *дыша* <iyləmək, qoxulamaq> feili də mövcuddur və da bolqar dilinin daxilində qrafik omonimiya yaradır.

Aparılmış tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edək ki, rus dilində sözlərin hallanması dildaxili omonimiyanın olma ehtimalını artırır. Bolqar dilində isə əksinə, sözlərin hallanmaması bu hadisəni məhdudlaşdırır, çünki daha az söz formaları əmələ gəlir. Əksər hallarda sözlər çoxmənalı olub məcazi mənalara sahib olurlar və bu da dillərarası omonimlərin müəyyənləşdirilməsini mürəkkəbləşdirir.

Materialın təhlili göstərdi ki, qohum slavyan dillərində sözlər eyni zamanda həm dillərarası, həm də dildaxili omonimiya daxil ola bilər. Omonimiyanın həcmi müəyyən edilməsi və omonimlərin fərqləndirilməsi müəyyən çətinliklər yaradır, buna görə də qohum dillər üçün dillərarası omonimiya problemi ən mürəkkəb məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, Şərq-Qərb, 2007, -192 s.
2. Xanbutayeva L.M. Omonimlik hadisəsinə psixolinqvistik baxış// Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2005. №4, s. 111 – 116.
3. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, I cild. Bakı, Maarif, 1989, -568 s.
4. Бернштейн С.Б. Болгарско-русский словарь. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953, - 445 с.
5. Бернштейн С.Б. Славянские языки. Лингвистический энциклопедический словарь. М, 1990, с. 460 – 461.
6. Берштейн С.Б. Учебник болгарского языка. Москва, 1948, - 272 с.
7. Будагов Р.А. Близкородственные языки и некоторые особенности их изучения // Типология сходств и различий. Кишинев: Штиница, 1975, с. 3 – 8.
8. Булаховский Л.А. Об омонимии в славянских языках. Избранные труды. Славистика. Русский язык. Киев: Наукова думка, 1978, Т.3, с. 320 – 329.
9. Егорова Т.В. Словарь иностранных слов современного русского языка. М.: Аделант, 2014,- 799 с.
10. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М.: Наука, 1968, - 208 с.
11. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. М.: Эксмо, 2005, - 944 с.
12. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка/ С.И. Ожегов, Н.Ю.Шведова. М.: Азбуковник, 2004, – 944 с.
13. Тимонина Е.В., Болгарско-русский и русско-болгарский словарь/ Е.В.Тимонина, Г.А. Мартынова. М.: Дрофа, 2009. –526 с.

BALKAN ŞAİRLƏRİNİN DUNAYA OLAN TUKƏNMƏZ SEVGİSİ

Aynurə BABAYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU)

Türkoloji Mərkəz

Azərbaycan, Bakı

babazade_aynur@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9192-6655>

Xülasə

Köç bəşər tarixinin ən fundamental təcrübələrindən biridir. Miqrasiya təkcə insanların həyatına deyil, həm də onların tarixinə, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə təsir etmək gücünə malikdir. Balkanlarda yaşayan bəzi etnik qrupların Osmanlı İmperatorluğuna qarşı çıxması ilə başlayan üsyan türk-müsəlman təbəqəyə çətinliklər yaradırdı. Nəticədə, köç başladı. Türk tarixinin ən ağır səhnələrindən olan Balkan hadisələri və köç təbii olaraq ədəbiyyatda öz yerini tapır. Balkan türklərinin köç dövründə çəkdikləri məşəqqətlər, əziyyətlər təkcə xalq ədəbiyyatında deyil, yazılı ədəbiyyatda da əks-səda doğurmuşdur. Bu hadisələr bəzi sənətkarların əsərinə çevrilmişdir. Və fəlakəti öz gözləri ilə yaşamış şəxslər ədəbiyyat üçün dəyərli əsərlər qoyub getmişlər. Mühacir şairlərin əsərlərində çox vaxt dağlara, düzlərə, dərələrə, çaylara sentimental hisslər və həsrət ifadə olunur. Türk mədəniyyətində “mühacir ədəbiyyatı” kimi tanınan bu dövrün əhəmiyyətli bir hissəsini Dunay haqqında şeirlər təşkil edir. Dunay türk xalqına edilən vəhşiliklərin çoxunun şahidi olmuşdur. Mühacirət ədəbiyyatında Dunay çayına çoxsaylı əsərlər həsr edilmişdir. Nəcati Zəkəriyyə, Fəxri Əli, Mustafa Qarahəsən, Nemətullah Hafiz, Suat Engüllü, Yəhya Kamal, Arif Nihat, Orxan Şaiq, Adnan Əzizoglu, Səlamı Kadri Durak, Süleyman Yusufov, Şaban Mahmudov, Naci Fərhadov, İsmail Çavuşov kimi müxtəlif illərdə müxtəlif üslublarda yazan ədiblərin adlarını misal göstərə bilərik. Məqaləmizə 1930-cu illərdə yazılmış Dunay mövzulu şeirlər daxildir. Bu çərçivədə Xəlilə Nusrət Zorlutuna, Həsən Ali Yücel, Osman Atilla, Kəmaləddin Kamu, Behçət Kamal Çağlar, Mehmet Uluğ Turanlıoğlu, Tunalı Nazıf, İhsan Bora və Fazil Hüsni Dağcılarının Dunay mövzulu şeirlərini araşdırmağa çalışdıq. 1930-1940-cı illər arasında nəşr olunan Dunay mövzulu şeirlərə nəzər saldıqda onların, demək olar ki, hamısında həsrət hissi aşılındığı məlum olur. Halbuki bu həsrət sadəcə çay həsrətini aşır; həm də vətən həsrətinin simvolu kimi səciyyələndirilir. Dunay Balkan torpaqlarını bütövlükdə birləşdirən “simvolik çaydır”. Rumelidən uzaq olmağın acısı bəzən kədərli notlarla, bəzən də xoş xatirələrlə xatırlanır. Bununla belə, şeirlərdə və digər ədəbi əsərlərdə dönməz bir həqiqət qalır: Dunay həmişə türklərin olub. Tunanın xaricdə olsa da, canlı bir varlıq olaraq türklərə aid olduğunu hər zaman vurğulamışlar.

Açar sözlər: *şair, vətən, köç, şeir, Balkanlar, Dunay*

THE UNEXPECTED LOVE OF BALKAN POETS FOR THE DANUBE

Abstract

Migration is one of the most fundamental experiences in human history. Migration has the power to influence not only people's lives but also their history, literature, and culture. The rebellion that began with the opposition of some ethnic groups living in the Balkans to the Ottoman Empire brought suffering to Turkish-Muslim citizens. Consequently, migration began. The Balkan events and migration, some of the most painful scenes in Turkish history, naturally find their place in literature. The hardships experienced by the Balkan Turks and the suffering they endured during the migration period have resonated not only in folk literature but also in written literature. These events have been the subject of

works by some artists, and those who experienced the disaster firsthand have left valuable works for literature. The works of migrant poets often express a sentimental longing for mountains, plains, streams, and rivers. A significant part of this framework, known as "migrant literature," in Turkish culture is comprised of poems about the Danube. The Danube has witnessed many of the atrocities inflicted upon the Turkish people. Numerous works in migrant literature are dedicated to the Danube. We can give as examples the names of intellectuals such as Necati Zekeriya, Fahri Ali, Mustafa Karahasan, Nimetullah Hafız, Suat Engüllü, Yahya Kemal, Arif Nihat, Orhan Şaik, Adnan Azizoğlu, Selami Kadri Durak, Süleyman Yusuf, Şaban Mahmudov, Naci Ferhadov, İsmail Çavuşev, as poets and writers who wrote in different styles in different years in the literature of the Balkan region. Our article includes Danube-themed poems written in the 1930s. In this context, we attempted to investigate Danube-themed poems written by Halide Nusret Zorlutuna, Hasan Ali Yucel, Osman Atilla, Kamalattin Kamu, Bahchat Kamal Chaghlar, Mahmat Ulugh Turanlıoğlu, Tunalı Nazıf, İhsan Bora, and Fazıl Husnu Daghlarca. A look at the Danube-themed poems published between 1930 and 1940 reveals that almost all of them are imbued with a sense of longing. However, this longing transcends mere longing for the river; it is also characterized as a symbol of longing for one's homeland. The Danube is a "symbolic river" that unites the Balkan lands in its entirety. The pain of being away from Rumelia is sometimes remembered with sorrowful notes, and sometimes with fond memories. However, one unwavering truth remains in poems and other literary works: the Danube has always belonged to the Turks. They have always emphasized the fact that the Danube, even though it may be abroad, belongs to the Turks as a living entity.

Keywords: poet, homeland, migration, poetry, Balkans, Danube

Giriş

Bildiyimiz kimi, insanların fərdi və ya qrup halında öz doğma yurdlarını tərk etmələri prosesinə “miqrasiya” və ya “köç” deyilir. Köç bəşər tarixinin ən fundamental təcrübələrindən biridir. Bu könüllü və ya məcburi ola bilər. Miqrasiya təkcə insanların həyatına deyil, həm də tarixə, ədəbiyyata və mədəniyyətə təsir edir. Bütün ədəbi əsərlərin əsas mövzusu bəşəriyyət olduğu üçün bu əsərlərdə bəşər tarixinin bütün mərhələləri öz əksini tapmışdır. Müharibənin ən çətin anlarından biri olan köç ailələrin dağılmasına, uşaqların ölümünə və bir çox başqa çətinliklərə səbəb olur.

XIX əsrdə Osmanlı İmperatorluğunun tənəzzül etməsilə Balkan ərazisində yaşayan bəzi qeyrimüsəlman etnik qruplar Osmanlı dövlətinə qarşı separatçı hərəkətlərə keçməyə başladılar. Bu üsyanların ağır yükünü çəkənlər Balkanlarda yaşayan türklər və müsəlmanlar idi. Təcavüzə uğrayan, öldürülən, evlərinə hücum edilən türk və müsəlman vətəndaşlar Trakya, İstanbul və Anadoluya sığındılar. Sağ qalanlar isə özləri üçün yeni həyat qurmağa cəhd etdilər.

“Belli bir zaman dilimində, anavatanlarından ayrılaraq dünyanın herhangi bir bölgəsinə zorunlu ya da gönüllü olaraq göç etmiş kimsələrin, dilinə və mədəniyyətinə yad olan bu yeni ortamda, kendi ana dilləri ya da mədəni kimlikləri ilə verdikləri ədəbi əsərlər göçmen ədəbiyyatını meydana gətirir”. (Akgün. 2016).

Avropanın cənub-şərqində yerləşən bir yarımada olan Balkan torpaqları tarixin ən qədim dövrlərindən bəri türklərin sıx məskunlaşdığı bölgələr olmuşdur. “Balkanlar” dedikdə gözümüzə Albaniya, Bolqarıstan, Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya, Kosovo, Şimali Makedoniya, Rumıniya, Serbiya, Voyvodina, Sandzak, Yunanıstan və Türkiyənin Avropa mənzərəsi gəlir. Qərbi imperiyalarından fərqli olaraq, Osmanlı İmperiyası digər imperialist və müstəmləkəçi dövlətlərdən fərqli olaraq, fəth edilmiş ərazilərin xalqlarına öz dillərini, dinlərini və mədəniyyətlərini sərbəst şəkildə yaşamağa icazə verdi. Dövlətin rəsmi dili Türk dili olduğu halda, hər kəs öz dilindən istifadə etməkdə sərbəst idi.

Balkan köçü bir neçə tarixi dövrü əhatə edir. Tək bir dövrə məhdudlaşmayan bu hadisə 1877 – 1878-ci illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra başlamış və 1912-1913-cü illərdə Balkan müharibələri ilə daha da sürətlənmişdir. 1923-1930-cu illərdə Türk-yunan qarşıdurması davam etmiş və

qısa müddətdə Türklərin Bolqarıstandan köçü ilə daha da sürətlənmişdir. Köç Osmanlı İmperiyasının dağılması ilə başlamış və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasına qədər davam etmişdir.

Türk tarixinin ən ağırlı səhnələrindən olan Balkan hadisələri və köç təbii olaraq ədəbiyyatda öz yerini tapır. Balkan türklərinin yaşadıkları sıxıntılar, köç zamanı çəkdikləri əziyyətlər həm xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Bu hadisələr bəzi sənətkarların əsərinə çevrilmiş və fəlakəti şəxsən yaşamış şəxslər ədəbiyyat üçün dəyərli əsərlər qoyub getmişlər. Şeirlər çox vaxt köç yerlərini, səyahətin çətinliklərini və yeni yerlərdə məskunlaşmağın emosional yükünü təsirli şəkildə təsvir etmək gücünə malikdir. Şairlər öz xatirələrini, doğma yurdlarının gözəlliyini sevə-sevə yada salmaqla yanaşı, kökündən uzaqda yaşamaqdan gələn tənhalığı, həsrəti dilə gətirirlər.

Köç və onunla bağlı insanların duyğuları şeirlərdə daha emosional, obrazlı şəkildə ifadə olunur. Araşdırma mövzumuza 1930-cu illərdə yazılmış Dunay mövzulu şeirlər daxildir. Bu kontekstdə Halide Nusret Zorlutuna, Hasan Ali Yücel, Kemalettin Kamu, Mehmet Uluğ Turanlıoğlu və Tunalı Nazıfın yazdığı Dunay mövzulu şeirlərini araşdırmağa çalışdıq.

Mühacir şairlərin əsərlərində çox vaxt dağlara, düzlərə, dərələrə, çaylara olan sentimental həsrət ifadə olunur. Türk mədəniyyətində “köç ədəbiyyatı” kimi tanınan bu çərçivənin əhəmiyyətli bir hissəsini Dunay haqqında şeirlər təşkil edir. Dunay türk xalqına edilən vəhşiliklərin çoxunun şahidi olub. Mühacirət ədəbiyyatında çoxlu əsərlər Dunay çayına həsr edilmişdir. Yəhya Kamal Beyatlı “Balkana Yolculuk” adlı məqaləsində Tuna sevgisini bu cümlələrlə ifadə edir: : “Bir Türk gönlündə nehir varsa Tuna’dır, dağ varsa Balkan’dır”. (Beyatlı 2015: 146)

Əvvəlcə “Anayurt” dərgisində çap olunan və Ulu Öndər Mustafa Kamal Atatürklə İsmayıl Həbib tərəfindən birgə qələmə alınan (bir neçə dəfə dəyişikliklərlə nəşr olunub) “Tuna üstündəki ses” şeirindən nümunə verməklə başlayaq:

Tuna ezelden Türk diyarıdır,
Bilinen tarixlər bilemez bunu.
Söylenmemiş asıl tarih söyleyecek asıl işi
Kalkıyor örtüler, örtülen doğacak.
Dinleyin sesini doğan tarihin:
Aydınlıkta karaltı, karaltıda şafak
Yalan tarihi gömüp doğru tarihe gidin!

Şair yuxarıda misal gətirdiyimiz misrada Dunay çayının ən qədim zamanlardan türk torpağına aid olduğunu, tarixin təhrif edildiyini, əsl tarixin gizlədildiyini vurğulayır.

Nehirlerdir Türk’ün şaşmaz yol mühendisleri,
Her nehir Türk’ü bilir ve her Türk bilir her nehri
Tuna’nın da kıyısından gitti eski Türk,
Geçti eski Türk Tuna’yı da yararak
Kaç defa, hangi defa?
Sormayınız nafiye, Bilemez tarih bile.

Çaylar türklərə yol göstərəndir. Qədim dövrlərdən bəri türklər Dunay çayını hətta tarixin bildiyi hər şeydən çox uzaq yollarla keçmişlər. Hətta tarixi uşaq adlandıran şair, tarixin belə bilmədiyi bir vaxtdan bu torpaqların türklərə məxsus olduğuna işarə edir. O deyir ki, Dunay çayının həm özü, həm də yatağı ölməz türk yurduudur.

Tarih çocuk, tarih güdük, tarih küçük;
Sökün büyük, pek büyük.
Sayılmaz, sayılamaz bu sökün:
O kadar çok Tuna’dan geçtiği günler Türk’ün!
Tuna’nın yalnız üst ve alt elleri değil,

Tuna'nın kendi üstü ve altı da bil
Dipdiri ve ölmez bir Türk vatanıdır.

Dunayın üstünü yola, altını qəbiristanlığa çevirən türklər bu çayın canı, qanı oldu. Dunayın təlatümlü axını ilə belə türklər üçün vətən olduğunu iddia hayqırır.

Tuna'nın üstünü yaptı vatan Türk.
Yatarak, akarak, yarararak geçti.
Tuna'nın altını kabristan yaptı,
Tuna'ya ruh oldu dipte yatan Türk.
Tuna sisten ve güneşten yorganı,
Topraktan ve çakıldan yatağıyla
Akıyor 'ben Türk'e vatanım' diye.
Derindir görünmez Tuna'nın dibi
Türk coşkun Tuna gibi, Tuna coşkun Türk gibi.

Baxın sadıq, maarifpərvər, vətənpərvər şair Arif Nihat Asya nə deyir:

San'at yenmiş gerçeği dostlar... inanın!
Ma'lumu bu, hem dinleyenin hem ananın:
Hergün bulanık akarken – aslında – Tuna,
Bir vals ile rengi olmuş mavi Tuna'nın. (Asya. 1976a)

Hər gün bulanıq axan Dunayın mavi rəngə çevrilməsi üçün tək bir vals kifayət edir. “Qadın yazarların anası” kimi tanınan Halide Nüsrət Zorlutuna “Dunay” şeirində çayı başqa varlıqlara çevirərək Dunaya yeni məna qazandırır:

Tuna mavi: gökler gibi
Bir ufuktan bir ufka eser gibi,
Koşuyor... Koşuyor Tuna.
Coşuyor Tuna!
Tuna yeşil: bahar gibi.
Bir ufuktan bir ufka rüzgar gibi,
Akıyor... Zorlu akıyor Tuna!
Yürek yakıyor Tuna! (Zorlutuna. 2008).

Mavi rənginə görə səmaya bənzədilən Dunay, yatağını aşıb axan coşqun bir çaydır. Çayda əks olunan səma öz mavisidir.

Həsən Əli Yücəlin “Tuna nəğməsi” şeiri də həsrət hissi ilə doludur.

“Bir od düşmüş dağlar gibi yanarım
Güzel yurdum seni her an anarım”
Dıştan viran bağlıyım,
İçten yanar dağlıyım.
Bırakmam yad ellere,
Ben Tuna'ya bağlıyım. (Yücel. 1938).

Vətəninə yad əllərdə qoyub getmək istəməyən şairin ürəyi sıxılır. Gözəl vətəninə daim xatırlayır. O, Dunay çayına çox bağlıdır.

Kara bağrım susuzdur,

Gözlerim uykusuzdur.
Gönlüm gibi coş Tuna,
Sensiz içim boş Tuna. (Yücel. 1938)

Tunasız şairin ürəyi boş, qəlbi qara, gözləri yuxusuzdur. Dunay çayını dostu hesab edən Həsən Əli köhnə günlər üçün darıxdığını, unutmadığını, bir qurtum suya həsrət qaldığını, onu başqalarının ixtiyarına buraxa bilməyəcəyini ehtirasla dilə gətirir.

Akma başka denize
Can evime koş Tuna.
Beraber çağlıyalım,
Geçmişe ağlıyalım.
Özlerim kucasını,
Senin eski çağını,
Başkaların elinde
Gördükçe yatağını.
Seni unuttur muyum?
Ben Sensiz durur muyum
Tuna, Tuna, ah Tuna!
Dalgası siyah Tuna!
Ver bir yudum suyundan,
Vermezsen eyvah Tuna!
Hep seni özlüyorum,
Yolunu gözlüyorum (Yücel. 1938).

Lakin sonrakı misralarda Dunay çayı fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Şair onu köhnə günləri xatırlayaraq hönkür-hönkür ağlayan adama bənzədir:

Tuna kızıl kan gibi.
Duygulu bir insan gibi.
Yanıyor... İçinden yanıyor Tuna.
Anıyor Tuna
Eski güzel günleri hıçkırarak.
Tuna ak, Tuna berrak
Benim gözyaşım gibi.
Tuan dertli bugün hummalı başım gibi. (Zorlutuna. 2008).

Şeirdə şair dəyişən rənglərlə müşayiət olunan dəyişən duyğulara toxunur. O, Dunay çayının hər rənginə bir məna verir. Onun nəzərində Dunay çay deyil, insandır. Şair özünün və köç etmiş yoldaşlarının duyğularını Dunay çayına aid edir. O hesab edir ki, Dunay şairin hiss etdiyi həsrətlə yanır. Onun qarışıq duyğularını Dunay çayı hiss edir.

Uluğ Turanlıoğlunun “Akmak istiyor” şeirində şair sevdiyi çaya qovuşmaq üçün dağları aşmağa can atır. Köksündə gecələr yanan bir həsrət, ürəyini parçalayan hisslər var.

İçimde şahlanan duygularım var,
Ülküm geceler yakmak istiyor.
Çekilin karşımdan, çekilin dağlar
Bu gönlüm Tuna'ya akmak istiyor.

Sonrakı parçada şair tarix boyu qazanılan qələbələr və fəth etdiyi torpaqlarla fəxr etdiyini ifadə edir.

Acuna hız veren ışıktan seldim
En mağrur krallar diz çöktü bana.
Yükselen başımla gökleri deldim
Yaptığım her savaş ündü vatana

Tunalı (Süleyman) Nazifin “Cenk türküsü” şeirində Bolqarıstanın əsas yeri olan Şipka aşırımından və Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı müdafiəsi, tarixi və mədəni sərvətləri ilə tanınan Plevnədən bəhs edilir. Otuz il əvvəli xatırlayan şair nəhayət Dunaya qovuşduğunu xəbər verir.

Gözde tüter dumanları
Bak Şipka'nın Balkanları
Hala hazır al kanları
Ayrılmıştık otuz sene
İşte Şipka geldik gene
Plevne'den bir ses geldi
O ses yüreğimi deldi
Ah o günler ne güzeldi
Ayrı düştük otuz sene
Şanlı meydan geldik gene
Yolumuzu bağlamasın
Dalgaların ağlamasın
Ağlar gibi çağlamasın
Görüşmedik otuz sene
İşte Tuna geldik gene

Ədəbi fəaliyyətinə İstiqlal mücadiləsi illərində başlayan Kəmaləddin Kamu isə heca vəznində şeirlər yazmışdır. Və bu şeirlərin böyük bir hissəsini balkan həsrətli misralar təşkil edir.

Ne o? Dur diyen mi, yol kesen mi var,
Kim bu silahlılar? Kimin bu sular?
Meriç kıyılarında
Başını büktü atım!
Bulgar kurşun atımı,
Yunan sekiz on adım!
Dur atım, sorgu gibi
Boynunda bükülüşün,
Sapsarı Tunca'ya bak.
Yeşil Tuna'yı düşün

Kemalettin Kamunun “Meriç nehri kıyısında” şeiri də digərləri kimi bu cür hissləri ifadə edir. Meriç çayının sahilindən Dunay çayına baxan və Dunay çayını çağırən şair sanki atını sakitləşdirməyə çalışaraq özünə təsəlli verir. Burada çayların birliyi qardaşlıq kontekstində təqdim olunur.

Balkan xalqlarının Dunay çayı və onunla əlaqəli coğrafiyaya olan sevgisi hamıya məlumdur. Bu dərin əlaqə zaman keçdikcə şairlərin qələmləri ilə daha da güclənmişdir. Bolqarıstanı Rumıniyadan ayıran bu çay geniş hövzəyə malikdir və ticarət yolları və siyasi sərhədlərdə mühüm mövqe tutur. Tarix boyu Dunay ticarət və nəqliyyat üçün su yolu kimi istifadə edilmişdir. Çayın ətrafını təşkil edən Dunay düzənliyi Balkan xalqlarının yaşayış yeri olaraq mədəniyyət və adət-ənənələrinə təsir göstərmişdir. Qısaca, bu coğrafi ərazinin Balkan xalqları üçün əhəmiyyətini sözlə ifadə etmək mümkün deyil.

Nəticə

Şairlər köç təcrübələrini və ailə anlayışlarını şeirlərinə hopdurmaqla oxucuda empatiya yaradırlar. Bu emosional və çətin proses, yeni başlanğıcların həyəcanı, narahatlığı, yeni həyata uyğunlaşmanın çətinliyi ilə yanaşı, onların köç haqqında şeirlərinin əsas mövzudur. Balkanların Dunay çayına və onunla əlaqəli coğrafiyaya olan sevgisi hamıya məlumdur. Bu dərin əlaqə zaman keçdikcə şairlərin qələmləri vasitəsilə inkişaf etmişdir.

1930-1940-cı illər arasında nəşr olunan Dunay mövzulu şeirlərə nəzər saldıqda onların, demək olar ki, hamısında həsrət hissi aşılındığı məlum olur. Halbuki bu həsrət sadəcə çay həsrəti deyil, həm də vətən həsrətinin simvolu kimi səciyyələndirilir. Dunay Balkan torpaqlarını bütövlükdə birləşdirən “simvolik çaydır”.

Rumelindən uzaq olmağın acısı bəzən kədərli notlarla, bəzən də xoş xatirələrlə xatırlanır. Bu arada Dunay çayını canlı bir varlıq kimi təsvir edən şairlər onun duyğularını şeirlərində çatdırmağa çalışıblar. Bəzən Türkiyə sərhədləri daxilində digər çaylardan istifadə etməklə Dunay həsrətini yatırtmağa çalışırdılar. Onlar bu çayları yenidən birləşmək istəyən qardaşlar kimi təsəvvür edirdilər. Bununla belə, şeirlərdə və digər ədəbi əsərlərdə dönməz bir həqiqət qalır: Dunay həmişə türklərin olub. Dunayın yad əllərdə olsa da, canlı bir varlıq olaraq türklərə aid olduğunu hər zaman vurğulamışlar.

Ədəbiyyat

1. Adıyaman, Halil. (2023). “Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Göç. 1938-1960. Ankara: Akçağ Yayınları.
2. Akgün, Atıf. Balkan türklərinin mühacir edebiyatı incelemeleri. Ankara 2016. Grafiker yayınları.
3. Akgün, Atıf. Çağdaş Bulgaristan Türkləri Edebiyatını Eski Harfli Süreli Yayınlardan Okumak Üzerine Bazı Tespitler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. 23/2/2023
4. Asya Arif, Nihat. (1967). “Kubbe-i Hadra”. Defne Yayınları.
5. Asya Arif, Nihat. (1976a). “Bütün Eserleri, Şiirler:7 (Rubaiyyat-ı Arif, II)”. İstanbul: Ötüken Yayınları.
6. Asya Arif, Nihat. (1976b). “Dualar ve Aminler”. İstanbul: Ötüken Yayınları. 2021.
7. Asya Arif, Nihat. (1976c). “Fatihler Ölmez ve Takvimler”. Ötüken Yayınları. İstanbul.
8. Asya Arif, Nihat. (1976d). “Bütün Eserleri. Şiirler:6 (Rubaiyyat-ı Arif, I)” İstanbul: Ötüken Yayınları.
9. Asya Arif, Nihat. (1997). “Bütün Eserleri. Şiirler: I. (Bir Bayrak Rüzgar Bekliyor)”. İstanbul: Ötüken Yayınları.
10. Asya Arif, Nihat. (2005). “Bütün Eserleri, (Ses ve Toprak)”. İstanbul: Ötüken Yayınları.
11. Asya Arif, Nihat. Kökler ve dallar. Şiirler: 3. Ötüken. 2015.
12. Arif Nihat Asyanın şiirlerinde değerler etrafında tematik bir çalışma. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. (ERZSOSDE) X-II: 69-90 (2017).
13. Banarlı Nihad, Sami. (2016). Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Cilt II. MEB yayınları.
14. İbrahim Sarı. (2018). Türk gençliğine Arif Nihat Asya şiirleri. Noktaekitap.
15. Nazıf Süleyman. (2013). Malta geceleri. Totem Yayıncılık
16. Sadettin Yıldız. Arif nihat Asyanın şiir düası. Ötüken. 1997.
17. Sadettin Yıldız. Bayrak şairi Arif Nihat Asyadan seçmeler. İstanbul, Ötüken,
18. Tebebaşı, Ayşe. (2022). Arif Nihat Asya, Hayatı, Sanatı, Eserleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara. Halil ADIYAMAN 827
19. Turanlıoğlu, Mehmet Uluğ. (1957). Edirne matbaası.
20. Türk dünyası edebiyat tarihi. (2007). Cilt IX. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları
21. Yavuz, Emre. (2020). Arif Nihat Asyanın Şiirlerinde Şehir Ve Medeniyet. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kastamonu.
22. Yücel Hasan Ali. (1938). Hayatı, Seçme Şiir ve Yazıları. İş Bankası yayınları.

23. Zorlutuna, Halide Nusret. (2008).Bütün şiirleri. Timaş yayınevi.
24. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/614857/yokAcikBilim_10167706.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
25. <https://openaccess.firat.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11508/12493/519304.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
26. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1895>
27. https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2023/05/Bilgin-Gungor-_E_-MUSTAFA-KEMAL-ILE-ISMAIL-HABIBIN-ORTAK-_-15.pdf
28. <https://www.calameo.com/read/006758651ed2d4c1a3346>
29. <https://www.somuncubaba.net/makale/siirimizde-fetih-ruhu>

ЖЕНЩИНА И ОБЩЕСТВО В ЛИТЕРАТУРЕ ЭПОХИ ТАНЗИМАТА: ФЕМИНИСТСКАЯ КРИТИКА ТВОРЧЕСТВА АХМЕТА МИДХАТА ЭФЕНДИ

Севиндж АЛИЕВА

доктор философии по филологии
Бакинского Славянского Университета (БСУ)
Азербайджан, Баку
sevinj230623@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6878-6148>

Аннотация

Исследования в области феминистской литературной критики, развивавшиеся в русле феминистской теории и её методологии, используют различные методы и подходы при анализе литературных произведений. Ранние примеры этого критического подхода фокусируются на образах женщин, созданных в произведениях авторов-мужчин. Данное исследование, посвященное творчеству Ахмета Мидхата Эфенди, многогранного интеллектуала периода Танзимата, рассматривает женские персонажи в контексте современных проблем. В общих чертах представлены результаты анализа произведений автора за период 1870-1910 годов. Таким образом, предпринята попытка определить его отношение к женской проблематике в период, предшествовавший женскому движению в Османской империи, активизировавшемуся в период Второй конституционной эпохи.

Ключевые слова: *Османская литература, феминистская литературная критика, женские персонажи, Танзимат, общество*

WOMAN AND SOCIETY IN THE LITERATURE OF THE TANZIMAT ERA: FEMINIST CRITICISM OF THE WORKS OF AKHMET MIDHAT EFENDI

Summary

Feminist literary criticism studies, which developed within the framework of feminist theory and its methodology, use various methods and approaches in analyzing literary works. Early examples of this critical approach focused on the images of women created in the works of male authors. This study, which focuses on the work of Ahmet Midhat Efendi, a multifaceted intellectual of the Tanzimat period, examines female characters in the context of contemporary issues. The results of the analysis of the author's fiction spanning the years 1870–1910 are presented in general terms. In this way, an attempt is made to determine his attitude towards women's issues in the period preceding the women's movement in the Ottoman Empire that became active during the Second Constitutional Era.

Keywords: *Ottoman literature, feminist literary criticism, female characters, Tanzimat, society*

Ахмет Мидхат Эфенди, один из ведущих писателей периода Танзимата, писал романы и рассказы на протяжении сорока лет своей жизни, став заметной фигурой в турецкой литературе, а также сыграв новаторскую роль в истории литературы, создав первые образцы романа и рассказа в западном стиле. Более комплексное исследование было бы направлено на всестороннее изучение женской темы в творчестве Ахмета Мидхата Эфенди, который за свою писательскую карьеру написал тридцать шесть романов, двадцать шесть повестей и семь пьес только в области художественной литературы. В данном исследовании будут рассмотрены общие черты изображения женских образов.

Ахмет Мидхат Эфенди – самый продуктивный писатель посттанзиматского периода, который благодаря своим идеям и покровительству оказал значительное влияние на социальный и литературный мир своего времени. Можно сказать, что он был своего рода «инженером общества» [2; 27]. В своем журнале, романах и других книгах писатель проявлял искреннюю заботу о читателе, представляя, что перед ним существует воображаемая аудитория.

Женские персонажи в романах и рассказах Ахмета Мидхата Эфенди отражают вопросы, которые обсуждались в его время в связи с их положением. Женщины в произведениях представлены с различных сторон и в зависимости от религии, национальности и социально-экономического положения. Они строятся согласно определённым гендерным ролям в семье и обществе. Чтобы лучше понять метод создания персонажей писателем, стоит обратить внимание на моменты, упомянутые им в переписке с госпожой Фитнат: «... вы знаете, что я получаю удовольствие от написания романов. То удовольствие, которое я нахожу, – это создание мира по своему желанию в этом мире, который никак не получается таким, каким я хочу, и население этого мира людьми по моему желанию, чтобы в мире фантазии мне удалось осуществить то, чего я не сумел в реальности. [4; 26]

Как отмечает Танпынар, при определении условий для первого турецкого рассказа необходимо учитывать «отсутствие совместной жизни мужчины и женщины, то, что знакомство и любовные отношения происходили за решеткой или посредством писем, все эти недостатки в личной жизни ... и то, что в описании внешнего мира они были лишены помощи языка и визуальных искусств» [5; 273].

Если рассматривать произведения Ахмета Мидхата, сосредотачиваясь на женщине и анализируя такие темы, как семья, брак, право, общественная сфера, религия, идентичность, права и обязанности, то концепции и теоретические основы феминистской литературной критики, данные исследований по османскому женскому движению и работы по положению женщины в османской социальной истории позволяют сделать важные выводы по данной теме. По мнению Танпынара, лучший способ изучения романов Ахмета Мидхата – перечислить поочерёдно все нововведения, которые он в них привнёс [5; 416]. Следовательно, при рассмотрении женского вопроса самым правильным и достоверным путём будет определить традиционные и новые положения, которые он представляет через своих героинь, а также озвученные им предложения.

Ахмет Мидхат в своих ранних произведениях, собранных под названием *Letaif-i Rivâyât*, вносит важный вклад в обсуждение женского вопроса в османском обществе. Он затрагивает такие острые темы периода реформ, как рабство, брак, сохранение личной свободы, права женщин, создание и продолжение семьи. Эти рассказы – самые неопытные примеры его повествования, в которых он не всегда успешно строит сюжет и создаёт персонажей. Несмотря на попытки автора глубже показать психологическое состояние героев, лишь в немногих рассказах это получается. В основном рассказы строятся на передаче событий, а персонажи служат носителями проблем.

Романы и рассказы Ахмета Мидхата можно читать как отражение османского общества. Для женщин Османской империи самым важным событием в их жизни был брак. Основным идеалом для них были «хорошая мать, хорошая жена, добрая мусульманка». Женщинам было преподано, что основное предназначение – доказывать своё существование в рамках семейной жизни. Источник счастья или несчастья также зависел от гармоничного протекания брака. Выход женщины в общественную сферу, на улицу, стал возможен лишь после Танзимата и то в ограниченной форме. Поэтому важно, что Ахмет Мидхат обращает внимание как на проблемы женщины в общественной сфере, так и на вопросы, связанные с её жизнью в доме. Однако, по мнению Инджи Энгинюн, Ахмет Мидхат в основном изображает женщину именно в рамках домашнего пространства [1; 206].

В его ранних рассказах главными героинями часто выступают рабыня, пленница и наложница. В рассказе «Рабство» примечателен момент, когда рабыне выдают документ об освобождении. В то время пленницам не сообщали об их свободе под предлогом, что это помешает

их воспитанию. Автор часто поднимает тему «личной свободы». Особенно он связывает эту концепцию с институтом брака, поднимая её на обсуждение.

Одной из затрагиваемых тем является вопрос «*taaddüd-i zevcat*», то есть многожёнства. В рассказе «Рабство» Зейнел-Бей хочет взять в наложницы пленную девушку, которую он удочерил, сделать её своей второй женой. Однако, будучи противником многожёнства, он не может убедить себя в этом. Другой пример – Сабире-ханым из рассказа «Тееххюль». Видя несчастье мужа Мазлума, женщина советует ему взять другую жену. Осознав, что муж не любит её и не вступал в брак по своей воле, она предлагает ему жениться на другой женщине: «Что же нам делать, наша религия это разрешает, до четырёх, это повеление Аллаха. Я согласна видеть только тебя, и если проявишь доброту и милосердие, буду довольствоваться и небольшим вниманием. Ты же будешь заботиться о своих удовольствиях» [4; 49]. Однако Мазлум решительно отвергает это предложение и заявляет, что предпочёл бы умереть. Позицию автора по этому вопросу определить трудно. В его произведениях герои выступают против многожёнства, оно показано как фактор, разрушающий основы семьи, хотя в личной жизни автора это явление имело место.

Автор рассматривает необходимость института брака с разных сторон и во многих своих рассказах поднимает проблему факторов, вредящих этой институции. Одной из главных проблем является вмешательство старших членов семьи в брак молодых. В «Тееххюль» читатели узнают о проблемах двух женщин – Сабире и Хайфы – из первых уст. Предоставление слова двум женщинам – важный шаг автора; этот рассказ особенно важен, так как считается одним из первых примеров в турецкой литературе, где женская проблема рассказывается женским голосом.

В рассказе, сосредоточенном на негативном влиянии нарушений функционирования института брака на жизнь отдельного человека, автор усиливает драматизм, доводя историю до двух самоубийств молодых людей и изображая одну женщину как противницу брака. Используемые выражения переданы в крайне жёсткой манере, поэтому этот рассказ можно считать одним из самых острых социальных критических произведений автора.

В рассказе «Молодость» также затрагиваются проблемы, с которыми сталкиваются женщины в общественной жизни из-за беззаботного поведения мужчин. Сюжет повествует о молодом человеке, которому приходит письмо от незнакомой женщины, и он, преследуя её, попадает в череду приключений. Этот молодой человек – типичный ловелас, который, гоняясь за женщинами и подчиняясь своим желаниям и порывам, обесценивает женщин. В ответ тётя и другие женщины из его семьи пытаются научить его уроку, высмеивая и ставя на место беспутного юношу, надеясь изменить его отношение к женщинам. В данном случае критикуется социальное отношение некоторых мужчин к женщинам, которые воспринимаются ими лишь как средство для развлечения, и то, что для женщин такая ситуация является неприятной. Главное здесь – то, что женщины могут выражать своё недовольство как словами, так и действиями. Женщины сами дают мужчинам урок о необходимости соблюдения социальных норм. В то время, когда массовый протест ещё был невозможен, женщины проявляли своё недовольство, пусть даже только внутри семьи.

Ахмет Мидхат Эфенди, как «инженер общества», направлял общественные настроения своего времени и в своих произведениях представлял идеализированные женские образы. Эти типы «приемлемых» женщин зачастую сопоставлялись с женщинами, отклоняющимися от социальных норм, что позволяло чётче выявить качества идеальной женщины. Женщины, чьё поведение ставилось в пример, а образ жизни и социальное положение вызывали уважение у читателей, были задуманы автором как модели для подражания – с целью подтолкнуть женщин общества к определённому поведению.

Если рассмотреть персонажей Ахмета Мидхата с точки зрения морали и женских образов, то становится очевидным, что женщины в его произведениях оцениваются по дихотомии «добрая мораль – плохая мораль». С одной стороны – «приемлемые» женщины, с другой – «аморальные». Один из образов «приемлемой» женщины у автора описывается как «устоявшаяся, уравновешенная женщина» (*durmuş oturmuş kadın*). Этот тип часто встречается в романах Ахмета

Мидхата, и можно определить особенности как этого типа, так и его полной противоположности — чтобы оценить позицию автора.

Одним из негативных женских образов является Бехидже Ханым из рассказа «Смерть — повеление Аллаха» (Ölüm Allah'ın Emri), которая сама себя характеризует словами «я не была уравновешенной женщиной». Она — женщина, желающая свободно следовать своим желаниям, и даже осмеливается выражать свои мысли паше, у которого она работает.

Особенно важным с точки зрения равенства полов в браке является совет мужчинам хорошо относиться к своим женам, чтобы не лишать их желаемого в семейной жизни. В целом, ответственность за состояние общества возлагается на мужчин, но в некоторых случаях ответственность лежит на всем обществе в целом. В частности, подчеркивается необходимость помощи бедным и нуждающимся, особенно женщинам и детям, а также важность воспитания женщин (terbiye-i zenan).

Что касается положения женщины в браке, автор показывает отражение патриархального общества под покровом религиозных традиций. Женщина обязана выполнять возложенные на неё обязанности в браке; если она этого не делает, то в обществе у неё нет или слабы гарантии безопасности и поддержки.

При рассмотрении источников дохода мусульманских османских женщин, особенно тех, кто остался без семьи, видим, что они либо пытаются разумно распоряжаться оставшимся им имуществом, либо обеспечивают себя рукоделием. Если глава семьи умирал, женщина оставалась либо с проблемами выживания, либо с заботой о сохранении семейного капитала.

Например, в романе «Таффуф» после смерти отца мать стремится передать управление имуществом жениху дочери. Причина срочной женитьбы образованной в европейском стиле Санихи — необходимость передачи семейного имущества в руки мужчины. В рассказе «Фелсефе-и-Зенан» описываются женщины, которые вкладывают наследство от отца в акции и живут на проценты. В романе «Джён Тюрк» оставшиеся одни женщины сдают в аренду часть большого поместья, чтобы прокормиться. Поскольку в то время для женщин было практически невозможно работать в обычных профессиях, эти практические решения их материального выживания были отображены автором в литературе.

Исследователи истории османского модернизма уделяют особое внимание взглядам Ахмета Мидхата на женские права и эмансипацию женщин. Например, Ниязи Беркес в работе «Современность в Турции» отмечает, что Ахмет Мидхат Эфенди поднимает важные вопросы, связанные с правами женщин и их освобождением.

Ахмет Мидхат Эфенди предвидел, что женщины в будущем смогут заниматься любой профессией и играть активную роль в обществе. В своих произведениях он часто затрагивал проблемы низкого социального статуса женщин, их отсутствие равных с мужчинами прав, а также связанные с этим трудности и несчастья. По его мнению, путь к избавлению женщин от этой участи — прекратить рассматривать их как имущество или рабов и признать за ними право самостоятельно определять свою судьбу. Обеспечение независимости женщин было одним из главных вопросов, на которых он акцентировал внимание [3; 32].

Ниязи Беркес также отмечает многогранный подход Ахмета Мидхата к проблемам женщин и его видение более светлого будущего для них. Однако, по мнению Беркеса, автор проявляет некоторую противоречивость в вопросе женской независимости. Так, например, идеализированная образованная и грамотная женщина из романа «Вах» была осуждена обществом за свободное поведение в публичном пространстве — она свободно передвигалась одна, курила на пароходе, что противоречило общепринятым тогда нормам женского поведения. Это отражает внутренний конфликт писателя в отношении свободы женщин.

Таким образом, произведения Ахмета Мидхата Эфенди можно рассматривать как зеркало эпохи османской модернизации, в которой обсуждалось место женщины в обществе и сосуществовали как прогрессивные, так и традиционные взгляды.

Ахмет Мидхат Эфенди уделял большое внимание значению женского образования в процессе модернизации Османской империи, поддерживал распространение у женщин навыков чтения и письма, а также знакомства с книгами, газетами и журналами. Обучение девочек обычно начиналось в сибьян-мектебах, где преподавали основы религии и Коран. Однако последующее образование девочек зависело от социально-культурного уровня их семей. Ахмет Мидхат не только часто вводил в свои произведения образ образованной женщины, но и открыто выражал мнение о важности женского образования для благополучия и будущего общества. Как педагог, он также вел теоретическую и практическую работу по просвещению населения и поддерживал молодёжь в профессиональном обучении [6].

Таким образом, позиция Ахмета Мидхата Эфенди сочетает идеалистический взгляд на улучшение положения женщин в обществе и противоречивое отношение, обусловленное социальными нормами и традициями его времени. Он допускает определённую свободу и право женщин на образование, но при этом считает необходимым ограничивать эти свободы. Это отражает сложности и противоречия общественных преобразований в эпоху Танзимата.

Ожидания от образованных женщин в его романах соответствуют социальным нормам и ролям, навязываемым обществом. Женщины, которые не соответствуют этим нормам — не проявляют таких желательных женских добродетелей, как верность, самопожертвование, честь и целомудрие, послушание — считаются плохо воспитанными. Одним из ярких примеров таких персонажей является Джейлан из романа «Джен тюрок» (Младотурок), созданная как воплощение зла. Джейлан — дочь европейски воспитанного отца с легкомысленным нравом и матери, бывшей рабыней и танцовщицей. В романе подробно описываются среда и наследственные черты характера Джейлан, при этом автор изображает её как негативный типаж и возлагает на неё ответственность за все злонамеренные действия в сюжете.

Помимо таких отрицательных примеров, в романах и рассказах присутствуют и персонажи, обладающие желаемыми женскими качествами, приобретёнными благодаря полученному образованию. При изучении типичных черт этих персонажей можно выделить несколько повторяющихся тем. Одна из них — это обучение рабынь с целью превратить их в достойных жен, то есть мужчина в какой-то мере формирует свою супругу по своему желанию. Вторая — это то, что образование женщины в основном осуществляется мужчинами: первостепенная роль отводится отцу или мужу, а роль матери в воспитании детей и девочек в большинстве случаев умалется.

Наиболее яркие примеры этой позиции можно увидеть в педагогическом труде Ахмета Мидхата Эфенди под названием «Права и обязанности родителей над ребёнком». Однако в рассказе «Бахтиярлык», где он подчёркивает важность женского образования, он высказывает противоположную точку зрения: «...чем более воспитанны женщины в нации, тем более воспитанны и мужчины, поскольку это естественный закон. Женщины — первые наставницы и учительницы мужчин» [43]. Здесь подчёркивается роль матери в образовании ребёнка.

Метод создания персонажей, построенный на противопоставлениях: хороший/плохой, целомудренный/низкоморальный, образованный/необразованный, самоотверженный/эгоистичный, с типичным завершением, где добрые получают награду, а злые — наказание, не позволил Ахмету Мидхату сделать переход от романтической литературы к реализму. Он не смог оценивать своих героев беспристрастно. Как «социальный инженер», он возвеличивал своих персонажей, которым следовало подражать, награждая их счастливой и достойной жизнью.

В этом смысле женские персонажи Ахмета Мидхата делятся на два противоположных типа: либо это одобряемые женщины — добродетельные, соответствующие традиционным женским ролям, либо женщины, живущие на обочине общества и проявляющие неприемлемое для общества поведение. Следовательно, можно заключить, что автор создавал своих женских героинь в рамках определённых стереотипов. За исключением нескольких персонажей, большинство из них остаются стереотипными образами и не приобретают полноценной глубины и индивидуальности, присущей настоящему романовому герою.

Литература

1. Enginün, İ. Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e / İ.Enginün. – İstanbul: Dergâh Yayınları, - 2006. - s. 206.
2. Kefeli, E. Bir Toplum Mühendisi Olarak Ahmet Mithat Efendi / E.Kefeli. – İstanbul: Yeni Türk Edebiyatı, - 2013. - s. 27-35.
3. Mardin, Ş. Türk Modernleşmesi / Ş.Mardin. – İstanbul: İletişim Yayınları, - 2015. -s.32.
4. Us, H.T. Ahmed Midhat Efendi ile Şair Fitnat Hanım / H.T.Us. – İstanbul: Vakit Matbaası, - 1948. - s.26.
5. Tanpınar, A.H. XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi / A.H. Tanpınar. - İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, - 2006. -s.416.
6. Uğursan, S. Edebiyatımız II: Yazarlar Meseleler / S. Uğursan. – İstanbul: Dergâh Yayınları, - 2009.

BALKAN YAZIÇISI HÜSEYN MUSLİNİN “KIZIL YOL” ƏSƏRİNİN BƏDİİ-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bənövşə HACIYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti (BDU)

Şərqşünaslıq Fakültəsi

Azərbaycan, Bakı

b.haciyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8683-3825>

Xülasə

Hüseyn Muslinin 2023-cü ildə nəşr olunmuş “Kızıl Yol” əsəri Balkan coğrafiyası və Türkiyə mədəni mühitində baş verən proseslərlə bağlıdır. Əsərdə müəllif atasının – futbolçu Selayəddin Muslinin həyat hekayəsini təsvir etməklə yanaşı, Balkan türklərinin ictimai-mədəni mühitdə qarşılaşdığı problemləri də əks etdirir. Araşdırmanın məqsədi əsərin dil-üslub xüsusiyyətlərini, leksik-semantik zənginliyini və simvolik obrazlarını təhlil edərək Balkan ədəbiyyatındakı mövqeyini müəyyən etməkdir. Təhlil prosesində leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, frazeoloji və üslubi aspektlərə diqqət yetirilmişdir. Nəticələr göstərir ki, əsərdə sinonimlər emosional ifadəliliyi, antonimlər isə təzadlı situasiyaların bədii təsirini artırır. Həmcins üzlərin istifadəsi köç, itki və həsrət motivlərini daha qabarıq ifadə edir. İdiomatik ifadələr dilin axıcılığını təmin etməklə bərabər, mətnə canlılıq gətirir. Əsərdə işlədilən təsvir felləri hərəkətlərin tezlik, davamlılıq və mümkünlüyünü göstərir. Simvolik obrazlar sistemi isə əsərin ideya-estetik yükünü daha da dərinləşdirir. Hüseyn Muslinin “Kızıl Yol” romanı hər kəsin içində gizlənmiş uşaqlıq arzularını xatırlatdığı üçün ümumbəşəri bir həyat hekayəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Açar sözlər: Hüseyn Musli, Kızıl Yol, Balkan ədəbiyyatı, bədii-üslubi xüsusiyyətlər, idiomatik ifadələr, simvolik obrazlar, təsvir felləri

LITERARY-STYLISTIC FEATURES OF THE WORK “KIZIL YOL” BY BALKAN WRITER HÜSEYN MUSLI

Summary

Hüseyn Musli's *Kızıl Yol*, published in 2023, describes the processes taking place in the Balkan geography and the cultural environment of Türkiye. The author not only depicts the life story of his father, the football player Selaheddin Musli, but also reflects the problems faced by Balkan Turks in the socio-cultural environment. The purpose of this study is to analyze the linguistic-stylistic features, lexical-semantic richness, and symbolic imagery of the novel, and thereby determine its place in Balkan literature. During the analysis, lexical-semantic, morphological, syntactic, phraseological, and stylistic aspects were considered. The results show that synonyms enhance the emotional expressiveness of the text, while antonyms intensify the artistic effect of contrasting situations. The use of homogeneous parts of sentences more clearly conveys the motifs of migration, loss, and longing. Idiomatic expressions, along with ensuring fluency of the language, bring liveliness to the narrative. The descriptive verbs employed in the novel indicate the frequency, continuity, and possibility of actions. Meanwhile, the system of symbolic images further deepens the ideological and aesthetic weight of the work. Hüseyn Musli's *Kızıl Yol* can be regarded as a universal life story, since it evokes the childhood dreams unrevealed within every individual.

Keywords: Hüseyn Musli, Kızıl Yol, Balkan literature, literary-stylistic features, symbolic images, descriptive verbs

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərini, leksik-semantik zənginliyini və simvolik obrazlarını təhlil edərək Balkan ədəbiyyatında tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirməkdir. Təhlil zamanı leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, frazeoloji və üslubi qatlara xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqatın metodu. Araşdırmada təsviri, müqayisəli və örnekləməli metoddan istifadə olunmuşdur. Əsərdən alınmış nümunələrin leksik-semantik, morfoloji, frazeoloji, sintaktik, stilistik təhlili aparılmışdır.

Giriş

Balkan yazarı Hüseyn Müslinin “Kızıl Yol” əsəri ilə tanışlığım Şimali Makedoniyanın Üsküp şəhərində başladı. TİKA, MATÜSİTEB-in təmsilçiləri və Üsküp Aziz Kiril və Metodiy Universitetinin dəyərli hocalarıyla Makedoniyada düzənlənən “21 Aralık Türkçe Eğitim Günü” milli bayramı ərəfəsində ilk olaraq Yeni Balkan qəzetinin redaksiya heyətində bizə təqdim və hədiyyə olunan kitablar arasında bu maraqlı əsər də vardı. Hüseyn Müslinin 2023-cü ildə nəşr olunmuş bu əsəri bioqrafik, xatirə xarakterli əsərdir. Əsər eyni zamanda Balkan coğrafiyası və Türkiyə mədəni mühitində baş verən proseslərlə bağlıdır. Araşdırmanın məqsədi əsərin bədii strukturunun və dil-üslub xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi ilə bağlıdır. Əsərin müəllifi öz atası məşhur futbolçunun həyatı ilə bağlı xatirələri, qəhrəmanın keçdiyi yolu, futbolla bağlı çətinlikləri və sevincləri təsvir edir. Əsərin dili axıcı və sadə, təsvirlər reallığa dayandığı üçün inandırıcıdır. Əsərin baş qəhrəmanı futbolçu Selayəddin Muslidir. Ailə üzvləri – ana, ata, qardaş, qonşular, məşqçilər isə digər qəhrəmanlardır. Əsərin simvolik obrazlarına gəlincə futbol, Gazi Baba Təpəsi və “Kızıl Yıldız” formasını qeyd edə bilərik. Bu simvolik obrazlar keçmiş ilə reallıq arasında körpü yolunu daşımaqdadır. Beləliklə də, əsər realist və romantik xüsusiyyətlərin birləşdiyi gözəl ədəbi nümunə kimi təqdim olunur. Əsərin ədəbi ənənədə mövqeyi məsələsinə toxunsaq, Balkan ədəbiyyatında insan hekayələrinin romantik tərzdə təqdim olunması ənənələrinin davamına əsaslandığını qeyd edə bilərik.

“Kızıl Yol” simvolik addır. Yol dedikdə məcazi mənə ifadə olunur. Yol eyni zamanda bitməyən, insanın həyatı boyunca uzanan bir səfərdir. Bu yol arzularla başlayır, yol boyunca xəyallar qurulur, bəzi xəyallar gerçəkləşir, bəziləriysə təəssüf ki, həyata keçmir. Əsəri oxuyan istər-istəməz müqayisələr aparır, öz həyat yoluna bir nəzər salır. Arzular həyata keçsə, bu insanı fərəhləndirir. Lakin bu da danılmaz həqiqətdir ki, bütün arzular reallaşmır. Hüseyn Müslinin “Kızıl Yolu” hər kəsin içində gizlənmiş uşaqlıq arzularını xatırlatdığı üçün ümumbəşəri bir hekayədir.

1. Romanda yer alan antonim və sinonim sözlər. Türk dilinin leksik-semantik sistemində omonim, sinonim və antonimlərin formalaşması dilin zənginləşməsi prosesini təmin edən ən mühüm dilçilik hadisələrindən biridir.

Əsərin dili sinonim və antonimlərlə zəngindir. Tez-tez eyni mənəni verən sinonim sözlər və ifadələr əsərin bədii təsirini artırır, fikrin emosionallığını, daha kəskin ifadəsini şərtləndirir. Sinonimlər dilin əsas semantik kateqoriyalarından biridir. [8; s. 30-33]

Yıllarca **uğraştı, çalıştı, didindi**, büyük emek verdi. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.193]

Antonimlər təzad yaradaraq əsərin bədii gücünü artırmağa xidmət edir. Bədii əsərlərdə antonimlər obrazların daxili aləminin açılması, xeyir və şərin qarşılaşdırılması, oxucunun düzgün istiqamətləndirilməsi yolunda təsirli vasitə hesab olunur. Bu romanda istifadə olunmuş antonimlər də əsas etibarilə ziddiyyətli vəziyyətlərin qarşılaşdırılması və təhlilini daha təsirli etməkdədir.

Türkler **çoğunlukken**, yıllar içinde **azınlığa** dönüşmüştü. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.81]

Bazısı **gitmekten**, bazısı da **kalmaktan** yanaydı...Ne **gidenler** memnundu hallerinden, ne **kalanlar**. Denir ki, **kalanlar gidenlerin** arkasından ağlarmış hep...**Gitmek** de **kalmak** kadar zor, **kalmak** da **gitmek** kadar acı vericiymiş...[12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.81]

Bu təzad mənəsi əsərdə bəzən yalnız sözlərin deyil, ifadələrin də köməyi ilə yaradılmaqdadır:

Kendi takım taraftarının göz bebeği, rakip takım taraftarının ise korkulu rüyası haline gelmişti. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.117]

2. Həmcins üzvlər. Əsərdə həmcins üzvlərin işlədilməsi də geniş şəkildə yer almaqdadır. Sadalama intonasiyasının köməyi ilə çatdırılan fikirlər siyası hadisələrlə bağlı olaraq zəruri köç prosesinin insanlara gətirdiyi ağrı-acıları daha bariz şəkildə ifadə etməkdədir.

Kimisi **evini barkını**, kimisi **kardeşlerini**, kimisi **anne babasını**, kimisi **evlâdını**, kimisi **komşusunu** geride bırakıp Türkiye'ye yelken açıyordu. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.81]

Küçük ve şirinliliğiyle Üsküp'ü anımsatan Həmcins üzvlər bəzən tərkibi formalaşdıran sözlərin içərisində də yer almaqdadır və düzgün şəkildə işlədildiyi üçün ifadəni qətiyyənlə ağırlaşdırmır. Aşağıdakı nümunədə “Küçük ve şirinliliğiyle Üsküp'ü anımsatan” ifadəsində feili sifət tərkibinin içində iki həmcins sözdən ibarət nümunə vardır. Digər nümunələr isə tərkibin daxilində deyil, sərbəst şəkildə formalaşmış nümunələrdir.

Küçük ve şirinliliğiyle Üsküp'ü anımsatan bu şəhərin dörd bir yanında **ejderha motifleri** və **heykelleri** bulunuyordu. **Kapılarında, çeşmelerinde, köprülerinde**, ne tarafa bakersa baksın ejderha figürleri çıkıyordu karşısına. [12, Musli H., “Kızıl Yol”, s.95]

Havası, suyu, taşı, toprağı doğduğu yeri aratmamıştı. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.95]

Yorulana, terleyene, ayakları şişene kadar Lyubljana'nın her karışını gezerek, kışlada günlerce kalmanın acısını çıkarıyordu. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.95]

Üsküplü Ağah gibi şehri terk eden büyük şairlerin bile **hasretini çektikleri, kalplerini bıraktıkları, unutamadıkları, özlemlerini mısralara dizdikleri bir şehirdi** Üsküp. [12, Musli H., s.97]

3. Romanda yer alan idiomatik ifadələr. İdiomatik ifadələr mənaca sözün ekvivalentidir. Milli xüsusiyyət daşıyan idiomatik ifadələr xalqın ictimai həyatı və tarixi ilə bağlı olaraq meydana çıxır. [3; s.275] Türk dilində idiomatik ifadələr dilin bədii təsirini gücləndirən mühüm üslubi vasitələrdəndir. [1; s. 142] İdiomatik ifadələr sözlərin həqiqi mənasının məcazi şəkildə işlədilməsi ilə yaranır. Bu cür ifadələr dili yalnızca gözəlləşdirmir, eyni zamanda ifadəyə dərinlik və rəng qatır. İdiomatik ifadələrin böyük bir qismi dəyişməz leksikoloji quruluşa malikdir və dilə sabitləşmiş formaları ilə daxil olur. [2, s.149] Əsərdə idiomatik ifadələrdən çox istifadə edilmişdir. Bu ifadələr müəllif tərəfindən yerli-yerində işlədilərək fikrin daha gözəl, daha təbii şəkildə çatdırılmasına xidmət edir, bu düzgün ifadənin nəticəsində əsərin dili daha axıcıdır.

Bəzən eyni cümlədə əsərin bədii gücünü artıracaq vasitələrdən istifadə edilir ki, bu da müəllifin ustalığı və əsərin uğurudur. Məsələn, həmcins üzvlərin köməyi ilə doğma yurdda nələrdən məhrum ediləcək insanların Türkiyəyə köç etmələri “**Türkiye'ye yelken açmak**” idiomatik ifadəsi ilə olduqca təsirli şəkildə ifadə edilmişdir.

...Kimisi evini barkını, kimisi kardeşlerini, kimisi anne babasını, kimisi evladını, kimisi komşusunu geride bırakıp **Türkiye'ye yelken açıyordu**. [12, Musli H., “Kızıl Yol”, s.81]

İstanbul'a giden tren ve otobüsler ağzına kadar doluyor, **iğne atacak yer kalmıyordu**. [12, Musli H., 2023, s.81]

Zirvenin kokusunu aldı bir kere, artık istese de bu yoldan vazgeçemezdi. [12, Musli H., 2023, s.115]

Romanda insanın bədən üzvlərinin adları ilə formalaşan idiomatik ifadələrə də sıx rast gəlinir.

Saatler süren tren yolculuğunun ardından Yugoslavya'nın altı cumhuriyetinden biri olan Slovenya'ya ilk kez **ayak bastı**. [12, Musli H., “Kızıl Yol”, s.92]

Selaydin askerdeki ilk günlerinde abisinden gelecek mektuplara **bel bağlamıştı**. [12, Musli H., “Kızıl Yol”, s.94]

Ejderhalar şehri Ljubljana çok kısa bir sürede Selaydin'nin **gönlünü fethetmeyi başarmıştı**. [12, Musli H., “Kızıl Yol”, s.95]

Hiçbir tahmin yürütemediği bu konuya açıklık getirmesi için karşısındaki adamın **dilinden dökülecek kelimeleri** beklemesi gerekiyordu. [12, Musli H., 2023, s.107]

Çıkacağı bir sonraki maçlarda Selaydin'deki o değişim bariz bir şekilde **gözler önüne serilecekti**. [12, Musli H, "Kızıl Yol", 2023, s.111]

Böyle bir hamle yapıp bu önemli maçı riske atmayı **göze alamadı**. [12, Musli H, "Kızıl Yol", 2023, s.155]

Takıma gelir gelmez antrenmanlarda sergilediği performansla antrenör Kemal Omeragic'in **gözüne girmeyi başarmıştı**. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.183]

Tanışacağı kişinin kim olduğuna dair herhangi bir tahmin **aklının ucundan bile geçmiyordu**. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.105]

Romanda yer alan ikiləmələr. Türkiyə Türkcəsində ikiləmələr dedikdə ifadənin mənə gücünü artırmaq məqsədiylə eyni və ya yaxın mənalı sözlərin, əks mənalı sözlərin, eləcə də səslənməsi oxşar olan sözlərin təkrarı nəzərdə tutulur. Türk dilinin və eləcə də digər türk dillərinin söz xəzinəsi ikiləmələrinin sayına görə çox zəngindir. Qeyd etməliyik ki, romanda ikiləmələrin müxtəlif çeşitlərinə rast gəlirik. Ən sıx işlədilən ikiləmə çeşitlərini isə hərəkətin tərzini bildirən birləşmələr təşkil etməkdədir.

Bir süre sonra Dr.Nesoviç odaya **selamsız sabahsız** girerek doğrudan diziyə ilgili sorular sormaya başladı.[12, Musli H, "Kızıl Yol", s.172]

Kısa sürede her şeyi **yerli yerine** oturtacağız. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.88]

Abisiyle **göz göze gelip** "oldu bu iş" dercesine gülüşüldü. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.32]

Onları keşfedeceğiz, **yavaş yavaş** hepsini meydana çıkaracağız, **teker teker** tamamını tespit edeceğiz. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.79]

...Ne tür sınavlardan geçtiğini, nasıl **basamak basamak** tırmandığını hatırladıkça böyle bir sonu hazmedemiyordu. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.192]

Antrenörler de takimdaki taşları yerine oturtmak için futbolcularını **tek tek** incelemeye aldı. [Musli H, "Kızıl Yol", 2023, s.131]

Təsvir və yarıtəsvir feilləri. Türkiyə Türkcəsində "təsvir feilləri" adlandırılan feil formalarının da əsərin dilində yer alması mətnin təsirliliyini gücləndirməkdədir. Hərəkətin tezliyini, mümkünlüyünü, bəzən də ləngliyini ifadə edən bu feillərdən istifadə verilmək istənilən mənəni daha da obrazlı etməkdədir. [8 s.228-231]

Son maçlarda Çayır Stadının tribünlerinde onu seyretməyə gələn yabancı simalar da **belirivermişti**. – **tezlik fiili**. [Musli H, "Kızıl Yol", 2023, s. 105]

Selaydin Musli artık resmen Yugoslavya liginde yarışan FK Topliçanın takımının futbolcusu **oluverdi**. – **tezlik fiili**. [Musli H, "Kızıl Yol", 2023, s.115]

Hiçbir şey onu "evet" demekten **alıkoymazdı**. - **süreklilik fiili+yeterlilik fiili**. [12, Musli H, "Kızıl Yol",s.112]

Kendisine hep yol gösteren antrenörü Leov'a da konuyu danışmadan **edemezdi**. **yeterlilik fiilinin olumsuz şekli**. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.115]

Tanımadığı bir çocuğun iki dudağı arasından dökülen bir kelimenin, futbolda elde ettiği bunca başarıdan daha değerli olacağını **düşünemezdi** – **yeterlilik fiilinin olumsuzluğu**. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.153]

Musli senden haber **bekliyor olacağız- yarıtəsvir fiili** diyerek el sıkıştıktan sonra yanından ayrıldılar. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.114]

Çocuklardan birinin " Ben Musli'yim" dediğini duydu, bunu duyunca yerinde **kalakaldı...- süreklilik fiili**. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.153]

Seni almak isteyen kulüp **bulabilirsen - yeterlilik fiili**, dört milyon denar getirsin, seni alsın. [12, Musli H, "Kızıl Yol", s.186]

Əsərdə təsvir feillərindən ən çox yeterlilik feillərinin təsdiq və inkar formaları işlədilmişdir ki, bu da verilmiş nümunələrdən görünməkdədir.

Bədii təsvir və ifadə vasitələri. Bədii dil obrazlı bir dildir. Mətnə, cümlə daxilində söz bir vəziyyətdə qalmır, müxtəlif mənalara kəsb edərək məcazlaşır.[8; s.76-77] Bədii üslubda metafora məcazın ən obrazlısıdır. [3; s.165]

Huseyin Musli`nin “ Kızıl Yol” əsəri bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yer aldığı gözəl dillə qələmə alınmış bir romandır. Əsərdən verilmiş nümunələr bu fikrimizi təsdiqləməkdədir.

Priştine ile Prokuplje karşılıklı olarak **kılıçlarını çekip** aralarında adeta bir **savaş başlattılar**. – **metonimiya**. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.187]

Göç son yıllarda tıpkı bir **salgın gibi** evden eve hızlıca **bulaşıyordu**. – **metonimiya və mübaliğə** [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.81]

Yeşil sahalara dönmek için Selaydin`e yeniden aylarca bekleme yolu görünmüştü.[12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.174]

Epitet bədii təyindir.Əslində futbol meydançaları yaşıl rənglidir.Yəni rəng etibarilə təsvir dəqiq olsa belə yeşil şaha ifadəsi bədii ifadə kimi qəbul edilir.

Zaman **su gibi akıp** gidiyor ama etrafa hükmeden o büyük sıkıntıyı alıp götüremiyordu. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.88] Bu cümlədə zamanın getməsi metafora, zamanın su kimi axması bənzətmə, sıxıntının ətrafa hökm etməsi mübaliğə, zamanın sıxıntını yox edə bilməməsi də metaforadır.

Buradaki **hayallerine veda edecek olmanın verdiği yük** ise hala **omuzlarındaydı**. [12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.86] Bu nümunədə isə bədii təsvir vasitələrindən mübaliğə işlədilmişdir.

Soy ismimizin Yugoslav soy ismine benzemediği için reddedilmek **kırk yıl düşünsem** aklıma gelmezdi.[12, Musli H, “Kızıl Yol”, s.87] “Kırk yıl düşünmək” ifadəsi də mübaliğə bildirməkdədir.

Nəticə. Balkan yazıçısı Hüseyin Muslinin 2023-cü ildə nəşr olunmuş “Kızıl Yol” əsəri avtobioqrafik xarakteri ilə yanaşı, Balkan türklərinin ictimai-mədəni həyatı və şəxsi talelərinin bədii inikası baxımından diqqətəlayiq nümunədir. Əsərin əsas süjeti müəllifin atası – futbolçu Selayəddin Muslinin həyat hekayəsi üzərində qurulmuş, eyni zamanda müəllif Balkan cəmiyyətində baş verən sosial dəyişiklikləri də əks etdirmişdir.

Əsər axıcı, arı bir Türkçədə yazılmışdır. Əsər boyunca müşahidə edilən hallardan birincisi çoxsaylı həmcins üzlərdən istifadə edilməsidir. Demək olar ki, hər səhifədə istər müstəqil cümlə üzvü olaraq, istərsə də tərkiblərin daxilində həmcins üzlərə rast gəlinməkdədir. Qeyd etməliyik ki, həmcins üzlərin çoxluğu əsərin dilini ağırlaşdırmır, əksinə, fikrin daha aydın şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Əsərdə idiomatik ifadələr də müxtəlif situasiyaların həyəcanlı təsviri üçün istifadə edilmiş bədii vasitələrdir. Bu ifadələr əsərdə dilin axıcılığını təmin edir və mətnə canlılıq gətirir.

Əsər boyunca antonimlərdən istifadə təzadlı anları düzgün şəkildə əks etdirir. Eləcə də sinonimlər bədii ifadəliliyi artırır. Qeyd etməliyik ki, əsərdə antonimlərdən istifadə sinonimlərə nisbətən daha çoxdur. Bu da məntiqi olaraq baş qəhrəmanın rastlaşdığı təzadlı anların daha çox olması ilə bağlıdır.

Türk dilinin və eləcə də digər türk dillərinin söz xəzinəsi ikiləmələrinin sayına görə çox zəngindir. romanda ikiləmələrin müxtəlif çeşitlərinə rast gəlirik. Ən sıx işlədilən ikiləmə çeşitlərini isə hərəkətin tərzini bildirən birləşmələr təşkil etməkdədir.

Türkiyə Türkçəsində “ təsvir feilləri” adlandırılan feil formalarının da əsərin dilində yer alması mətnin təsirliliyini gücləndirməkdədir. Hərəkətin tezliyini, mümkünliyünü, bəzən də davamlılığını ifadə edən bu feillərdən istifadə mənanı daha da obrazlı etməkdədir. Təsvir feillərindən hərəkətin mümkünliyünü ifadə edən “yeterlilik feillərinin” həm təsdiq, həm inkar formalarından əsərdə daha çox istifadə edilmişdir.

“Kızıl Yol” simvolik addır. Yol dedikdə məcazi mənə ifadə olunur. Yol eyni zamanda bitməyən, insanın həyatı boyunca uzanan bir səfərdir. Əsərin simvolik obrazlarına gəlincə futbol, Gazi Baba Təpəsi və “ Kızıl Yıldız” formasını qeyd edə bilərik. Bu simvolik obrazlar keçmiş ilə reallıq arasında körpü yolunu daşıyır. Beləliklə də, əsər realist və romantik xüsusiyyətlərin birləşdiyi gözəl ədəbi nümunə kimi təqdim olunmaqdadır. Əsərdə ailə münasibətləri, ata-ana, qardaş sevgisi, ailə üzvlərinin bir-birinə dəstək və hörməti , ən çətin anlarda bir-birlərini başa düşərək düzgün qərar qəbul etmələri əsərin öyrədici və tərbiyəvi əhəmiyyətini ifadə edir. Müəllif tanınmış futbolçu Selayəddin Muslinin həyat hekayəsini qələmə almaqla yanaşı, Balkan türklərinin ictimai-mədəni mühitdə üzləşdikləri çətinlikləri də bədii şəkildə əks etdirir. İstər qəhrəmanın keçdiyi mübariz həyat yolu, istər ailə daxili münasibətlərin təsviri, istərsə də, Balkan Türklərinin yaşadıkları reallıqları əks etdirmək baxımından “Kızıl Yol” əsəri çox faydalı və olduqca dəyərli bir ədəbi əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Aksan Doğan. Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi. Ankara: Engin Yayınevi, 2006. 232 s.
2. Aksan Doğan. Anlambilim., Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi Ankara, 5. Basım, Bilgi Yayınevi, 2024, 286 s.
3. AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Müasir Azərbaycan dili”, I cild, “Çıraq” nəşriyyatı, Bakı, 2010, 351 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: II hissə, Şərq- Qərb, 2007. 192 s.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. ADPU Nəşriyyatı. Bakı: 1962. 270 s.
6. Ediskun H. “Yeni Türk Dilbilgisi”, Remzi Yayınevi, İstanbul, 2017, 407 s.
7. Erdem M.D., Karataş M., Hirik E. Yeni Türk Dili. Maarif Mektepleri Yayınları, Ankara. 716 s.
8. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Elm nəşriyyatı, Bakı: 1980. 250 s.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2008. 442 s.
10. Korkmaz. Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şəkilbilgisi. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 2014. 1027 s.
11. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2010. 452 s.
12. Müsli H. “Kızıl Yol”, Yeni Balkan Yayınevi, Üsküp, 2023, 220 s.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK ATALAR SÖZLƏRİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Günəl ƏLİZADƏ

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

zg.alizade@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-9251-7050>

Xülasə

Atalar sözləri müxtəlif həyat sahələrinə aid nəsihətamiz, ibrətamiz kəlamlar, xalq duyğu və düşüncələrini qısa, aydın və dolğun şəkildə ifadə edən qiymətli xəzinə, bədii əsərlərdə, eləcə də gündəlik danışq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan kəsərli vasitədir. Obrazlı ifadələr olan atalar sözləri əhatəsində işləndiyi sözlərə təbiilik verir və onlar bəzən müəyyən bir mövzu haqqında deyilmiş konkret nəticə, bəzən doğru yol göstərən məsləhətçidirlər. Məqalədə Azərbaycan və türk dillərində istifadə olunan atalar sözləri qrammatik quruluşuna, daşdığı mənaya əsasən müqayisə edilir, onların oxşar və fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirilir. Yekun olaraq qeyd olunur ki, müqayisə edilən dillərdə mənə və qrammatik quruluşu eyni olan atalar sözləri üstünlük təşkil edir. Lakin bəzi atalar sözləri tamamilə eyni sözlərlə ifadə olunub eyni quruluşa malik olsa da, daşdığı mənə fərqlidir. Həmçinin iki dildə müxtəlif söz və quruluşa sahib olan lakin eyni mənanı ifadə edən atalar sözləri də mövcuddur.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, türk dili, atalar sözləri, qrammatika, izah, müqayisə, təhlil*

COMPARATIVE ANALYSIS OF AZERBAIJAN AND TURKISH PATTERNS

Summary

Proverbs are advisory, instructive sayings related to various areas of life, a valuable treasure that expresses people's feelings and thoughts in a short, clear and complete way, and an effective tool used to justify ideas in literature and in everyday conversation. The use of figurative expressions in proverbs give naturalness to the words in which they are used, and they are sometimes a specific conclusion drawn about a particular topic, sometimes an advisor that shows the right path. The article compares proverbs used in Azerbaijani and Turkish languages based on their grammatical structure and meaning, and clarifies their similarities and differences. In conclusion, it is noted that proverbs with the same meaning and grammatical structure in the languages being compared are more. However, some proverbs are expressed with exactly the same words and have the same structure, but the meaning they carry is different. There are also proverbs that have different words and structure in two languages but express the same meaning.

Keywords: *Azerbaijani, turkish, proverbs, grammar, explanation, comparison, analysis*

Dilimizdə hazır formada işlənən elə ifadələr vardır ki, az sözlə böyük mənə kəsb edirlər. Belə ifadələr danışq zamanı yaranmır, dilə sabit şəkildə daxil olur, qəlibləşmiş ifadələrdir, tərkibindəki komponentləri sinonimi ilə əvəz etdikdə, istəyə uyğun olaraq dəyişdikdə öz obrazlılığını, bədiiliyini itirir. Bu ifadələr dildən dilə keçərək günümüzə qədər gəlib çatmış, müasir dövrümüzə də öz hökmünü itirməyən, mənasındakı kəsərliliyini qoruyub saxlayan hikmət xəzinəsi, babalarımızdan yadigar qalan dəyərlər toplusudur.

Xalqın psixologiyasını, etnik xüsusiyyətlərini, məişətini, tarixini, həyat və düşüncə tərzini, milli əlamətlərini özündə yaşadan, tarixin sınaqlarından keçən atalar sözləri zaman keçdikcə gələcək nəsillərin ibrət, hikmət mənbəyinə çevrilir. Atalar sözləri gənc nəsilləri doğru yola, əməyə, düzgünlüyə, igidliyə səsləyən, səhv və düzü bir-birindən ayırmağa kömək edən, nəsihət, ağıl verən, yol göstərən ifadələrdir.

Bu və ya digər xalqın yaşam tərzini, düşüncəsini, məişətini, tarixini, dəyərlərini, psixologiyasını öyrənmək üçün atalar sözlərini təhlil etmək, onları araşdırmaq, ifadə etdiyi mənanı dərk etmək kifayət edir.

Məlumdur ki, dünyanın bütün dillərində atalar sözləri mövcuddur və onlar fərqli adlarla adlandırılarsa da, eyni funksiyaları daşıyırlar, nəsihətamiz xarakterlidirlər və gənclərin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri bir neçə dildə istifadə olunursa, ümumbəşəri xarakter daşıyır və düşünən insan təfəkkürünün ortaq fikri, ortaq nəticəsi sayılır. Lakin elə atalar sözləri var ki, yalnız bir xalqa, bir folklorla məxsusdur, onun digər dillərdə qarşılığı mövcud deyil və ifadə etdiyi mənanı digər dillərə ötürmək mümkün olmur. Belə atalar sözləri isə sırf həmin xalqın dünyagörüşünün məhsulu olaraq qiymətləndirilir.

Türkiyə türkcəsi Azərbaycan dilinə ən yaxın dil hesab olunur. Bu səbəbdən, Azərbaycan və türk atalar sözləri bir çox hallarda eyni sözlərlə ifadə olunur və eyni məna daşıyır. Aşağıdakı atalar sözlərinə diqqət yetirək:

Ağac yaş iken eğilir [4, s.6] – *Ağac yaş ikən əyilir* [3, s.38]. Hər iki dildə atalar sözünün bütün komponentləri bir-biri ilə eynilik təşkil edir, sadə cümlədir, mübtəda+zərflik+xəbər quruluşudur. Burada ağacın yaşıldığı dedikdə, onun nəm, qurumamış halı, elastikliyi, çevikliyi, daha dəqiq desək, erkən dövrü nəzərdə tutulur. Atalar sözlərinin həqiqi mənasını saxlamaqla məcazlaşdığını nəzərə alsaq, bu atalar sözü ilə insanlar hər işi vaxtında görməyə dəvət olunurlar. Mövcud hikmətli kəlam ilə daha çox valideynlərə uşaqları vaxtında tərbiyə etmək tövsiyə olunur. Belə ki, kiçik yaşda olan uşaqların zehinləri hər cür biliklə yüklənməyə daha uyğun olduğu üçün onlara mütləq bu yaşlarda təlim və tərbiyə keçmək lazım gəlir. Zaman keçdikcə, onları öyrətmək çətinləşir. Yaşlı adamı öyrətmək isə, demək olar ki, mümkün deyil. Sözü həqiqi mənasında, quru ağacı əymək istəsək qırılır, yaşlı insana da bir şeyi zorla qəbul etdirməyə çalışsaq, qəlbini qırmış olarıq. Ümumilikdə, atalar sözü vaxtında edilən işin daha gözəl nəticə verəcəyini bildirir. Azərbaycan dilində eyni mənanı ifadə edən “*Dəmiri isti ikən döyərlər*” [3, s.176] atalar sözü də mövcuddur.

Sakla samanı, gelir zamanı [4, s.55] – *Saxla samanı, gələr zamanı* [1, s.205]. Hər iki dildə atalar sözü mürəkkəb cümlə şəklində ifadə olunub, quruluş baxımından eynidir, birinci cümlə əmr cümləsi, ikinci cümlə isə nəqli cümlədir. Məcəlaşan və əsas yük daşıyan söz samandır. Saman – taxıl döyüldükdən sonra qalan çöpşəkilli hissəciklər, xırda-xırda doğranmış külək deməkdir [2, s.31]. Lazımsız, ehtiyac duyulmayan hər hansı bir şey həyatın elə bir anı olur ki, insana lazım ola bilər. Bu səbəbdən, hər lazımsız şeyi atmaq olmaz, bu gün heç kimə gərək olmayan, heç nə kimi görünən bir şeyin lazım olan vaxtı olur. Dilimizdə məna etibarilə eyni olan “*Artıq mal gözmü çıxarır?!?*” [1, s.37] atalar sözü var.

Tatlı söz yılanı deliğindən çıxarır [4, s.57] – *Şirin dil ilanı yuvasından çıxardar* [1, s.217]. Hər iki dildə atalar sözü quruluşca sadədir, leksik və qrammatik cəhətdən tamamilə bir-birilə eynilik təşkil edir, təyin+mübtəda+tamamlıq+zərflik+xəbər strukturlu geniş cümlədir. Atalar sözünün mənası belədir: kobud olmayan, şirin, mehriban, xoş, könül oxşayan, təsirli, yerində və düzgün istifadə edilmiş söz, gözəl rəftar ən qəddar və zalım insanın belə yumşalda, ona xoş təsir edə bilər və belə davranışla bütün insanları əldə etmək, onları idarə etmək, onlara istənilən işi gördürmək mümkündür.

İstifadə olunan sözlərə, komponent sayına, qrammatik quruluşuna, sintaktik formasına, məqsəd və intonasiyasına görə hər iki dildə eynilik təşkil edən daha bir atalar sözünü nəzərdən keçirək: *Tembele iş buyur sana akıl öğretsın* [4, s.58] – *Tənbələ iş buyur, sənə ağıl öyrətsın* [1, s.221]. Həm türk, həm də Azərbaycan dilində işlənen atalar sözü 6 sözdən ibarətdir, quruluşuna görə iki sadə cümlənin birləşməsindən meydana gələn mürəkkəb cümlədir, ifadədəki sadə cümlələr əmr cümləsidir. Fərq yalnız atalar sözlərindəki hərflərdən ibarətdir. Atalar sözünün mənası isə belədir: İşdən, zəhmətdən qaçan, işləməyi, zəhməti sevməyən birinə bir iş buyurduqda o işi etməmək üçün çoxlu bəhanələr tapar və həmin işi buyurana dırnaqarası daha məhsuldar və daha yaxşı yollar təklif edir. Yəni məqsədi iş görməmək olan tənbəl insanlar öz tənbəlliklərini etiraf etmədən fərqli bəhanələrlə işdən uzaqlaşmaq üçün “daha yaxşı, daha əlverişli” məsləhət verir. Dərin mənalı bu ifadə ilə atalarımız tənbəllərin heç bir faydasının olmadığını bildir, onlardan kömək istəməməyi məsləhət görürlər.

Armudun iyisini ayılar yer [5] – *Armudun yaxşısını meşədə ayı yeyər* [3, s.70]. Sadə cümlə şəklində olan atalar sözünün türk variantından fərqli olaraq Azərbaycan variantında meşədə (zərflik) sözü əlavədir,

hər iki dildə məna eynidir. Burada “armudun yaxşısı” – dəyərli, arzulanan, qiymətli bir şeyə; ayı – kobud, ağılsız, qiymət bilməyən birinə işarədir. Atalar sözünün ümumi mənasında isə qiymətli, gözəl, dəyərli, keyfiyyətli şeylərin ona layiq olmayan birinə qismət olması və onun tərəfindən istifadə olunması gizlənin. Azərbaycan dilində eyni mənada “*İpək necə xar olub, eşşəyə çidar olub!*” [1, s.137] atalar sözü də işlənməkdədir. Atalar sözündə dərin məna, acı həqiqət və sosial tənqid öz əksini tapmışdır.

Bana arkadaşını söyle sana kim olduğunu diyeyim [5] – *Dostunu mənə de, deyim sən kimsən* [1, s.94]. Atalar sözü aşağıdakı kimi izah olunur: İnsan sevdiyi, xasiyyətinin uyğun olduğu, dil tapdığı, daha yaxşı başa düşüldüyü, yanında olmaqdan zövq aldığı insanlarla dostluq edir. Bu səbəbdən onun yaxşı və ya pis biri olduğunu dostluq etdiyi insana əsasən müəyyən etmək mümkündür. İki dildə də sözlər və ifadə etdiyi mənalər eynilik təşkil edir, söz sırasında cüzi fərq mövcuddur, atalar sözü mürəkkəb cümlə formasındadır.

Sinek küçüktür ama mide bulandırır [4, s.54] – *Milçəyin oluşu bir şey deyil, di gəl ürək bulandırır* [1, s.182]. Atalar sözündən aydın olur ki, bəzən həyatda lazımsız, kiçik gördüyümüz hər hansı hadisə insan həyatında mənfi təsir, mənfi iz buraxa, ona dərinlən təsir edə bilər. Cümlədəki sözlər arasında müəyyən fərqlər özünü göstərir. Atalar sözündə sinek-milçək sözü məcazlaşmışdır, əhəmiyyətsiz görünən insan, hadisə və ya varlığın ciddi narahatlığa, iyrənməyə, gərginlik və əsəbə səbəb ola biləcəyi, kiçik bir şeyin belə bəzən böyük sıxıntılar yaşatdığı əks olunur.

Təhlil zamanı elə atalar sözləri ilə qarşılaşırıq ki, eyni sözlərdən yaranan və qəlibləşmiş şəkildə istifadə olunan atalar sözü Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində müxtəlif mənada işlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində işlənən “*Gec olsun, güc olsun*” atalar sözü türk dilində “*Geç olsun da güç olmasın*” [4, s.32] şəklində istifadə olunur. Atalar sözünün Azərbaycan dilindəki izahı belədir: Bir işin tamamlanması və ya baş verməsi gecikə bilər, lakin nəticəsi güclü, xeyirli və gözəl olarsa onun gec olması narahatlığa səbəb olmamalıdır, nəticə etibarilə dəyərli, keyfiyyətli bir işin ərsəyə gəlməsi üçün səbrli davranmaq, dözümlü göstərmək müsbət keyfiyyət sayılır. Türkiyə türkcəsindəki atalar sözünün izahı isə aşağıdakı kimidir: İşin gecikməsi heç bir narahatlıq törətmir, əsas odur ki, bu iş tamamlanana qədər heç bir çətinlik, əziyyət olmasın. Müxtəlif dillərdə istifadə olunan bu atalar sözü mənasına görə ziddiyyət təşkil edir. Bu isə öz növbəsində “güc” sözünün müxtəlif məna ifadə etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan dilində atalar sözünün tərkibində istifadə olunan güc sözü keyfiyyətli, möhkəm mənasında, Türkiyə türkcəsində isə çətinlik, əziyyət mənasında işlənmişdir.

Strukturuna görə eynilik təşkil edən və mənacə bir-birinə uyğun olan daha bir atalar sözünü müqayisəsinə diqqət yetirək: *Sakınılan gözə çöp batar* [4, s.55] – *Qorxan gözə çöp düşər* [3, s.397]. Ümumi məna aşağıdakı kimidir: hər hansı şeyi çox qorumaq, ona zərər gələcəyindən ehtiyat etmək həmin şeyi daha çox təhlükə və zərərlə qarşı-qarşıya qoyur. Baş verə biləcək çətin vəziyyətlərə qarşı ehtiyat tədbiri görmək lazımdır, lakin ifrata yol verilməməlidir. Nəticə bildirən hər iki atalar sözündə çox diqqət edilən, qorunan şeyin sonunda zərər görəcəyi bildirilir. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, türk dilində atalar sözündə həddindən artıq diqqətin və qorunmanın zərərlə nəticələnməsi, Azərbaycan dilində isə qorxunun özünün təhlükə səbəbi olacağı bildirilir.

Eyni söz və say tərkibli, eyni qrammatik quruluşlu sadə cümlə formasında mövcud olan, lakin mənasına görə iki dildə fərqli formada istifadə olunan bir atalar sözünü təhlil edək: *Ayağını yorganına göre uzat* [4, s.13] – *Ayağını yorğanına görə uzat* [1, s.45]. Türkiyə türkcəsində istifadə olunan bu atalar sözündə insanlara gəlirin, imkanın, pulun olduğu qədər xərcləmək, hesabları nəzərə alaraq maddi gücünü özünə uyğun şəkildə istifadə etmək məsləhət görülür. Azərbaycan dilində isə insanın vəziyyətinə və imkanına uyğun davranması, sırf maddi deyil, bütün vəziyyətlərdə öz gücünü aşan işləri görməməsi tövsiyə edilir. Azərbaycan dilində türk dilindən fərqli olaraq bu atalar sözü iqtisadi cəhətlə yanaşı, sosial davranış üçün də istifadə olunur.

Ağır ol, batman gelesin [5] – *Ağır otur, batman gəl* [1, s.26]. Mövcud atalar sözü ilk baxışdan Azərbaycan və türk dillərində quruluşuna, söz-komponent sayına görə tamamilə eynidir. Mənasını isə bu cür izah etmək olar: insan nə qədər təmkinli, səbrli, ağır olarsa, özünü ləyaqətli, vüqarlı, ciddi apararsa, cəmiyyət içində o qədər hörmət qazanar. Özünü ucuz aparmaq, səbrsiz davranmaq, ciddi olmamaq, tez əsəbləşib özündən çıxmaq insanın dəyərini və cəmiyyət arasında etibarını azaldır. Lakin məna və

quruluşda müəyyən fərqlər istisna deyil. Belə ki, atalar sözünün türk variantında şərt, istək nəzərə çarpır: Ağır ol ki, batman gələsən. Qədimdə çəkiddə ölçü vahidi kimi istifadə olunan “batman” burada simvolik mənə daşıyır. Daha dəqiq izah etsək, nə qədər təvazökar, ciddi, ağırbaşlı olsan, insanlar arasında o qədər hörmət, dəyər qazanacaqsan. Azərbaycan dilində isə cümlə əmr şəklində ifadə olunur: Davranışda, hərəkətlərində, sözündə ölçülü ol, insanlar sənə yüksək qiymət versin, dəyərləndirsin, hörmət etsin. Türk dilində mövcud atalar sözü “*Ağır otur ki bey desinler*” [4, s.6] şəklində də istifadə olunur.

Türkiyə türkçəsində və Azərbaycan dilində elə atalar sözləri var ki, fərqli sözlərlə ifadə olunur, lakin eyni mənanı ifadə edir: *Acele bir ağactır, meyvesi pişmanlık* [5]. Atalar sözünün mənası belədir: Həyəcanla, səbrsiz şəkildə, təcili edilən hər bir işin sonu adətən xoşağəlməz nəticələr verir. Eyni mənanı ifadə edən atalar sözü Azərbaycan dilində “*Tələsən tündlüyə düşər*” [3, s.508] və ya “*Yüz ölç bir biç*” [1, s.245] şəklindədir. Atalar sözlərində insanlar düşünməmiş qərar verməməyə, səbrli davranmağa dəvət olunurlar. Bu hikmətli kəlamlarda bildirilir ki, tələsik qərar vermək insanları səhvə, çətinliyə düşür edir, böyük bəla və problemlərlə üz-üzə qoyur. Həm türk, həm də Azərbaycan dilində tələsik görülən işin faydası olmayacağını bildirən, istifadə edilən sözlər, komponent sayı və struktur baxımından bir-birinin təkrarı olan atalar sözü də mövcuddur: *Acele işe şeytan karışır* [5] – *Tələsik işə şeytan qarışar* [1, s.221]

Daha bir nümunəyə diqqət yetirək: *Fukaranın tavuğu tek tek yumurtlar* [4, s.31]. Bu atalar sözü kasıb insanın həyatı ilə bağlı acı həqiqəti əks etdirir. Ötürülmək istəmənin fikri isə bundan ibarətdir: Kasıbın ruzisi az olar, o nəyi isə rahatlıqla, asanlıqla, tez bir zamanda qazana bilməz. Türk dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də kasıb həyatının çətinlikləri ilə bağlı atalar sözləri çoxluq təşkil edir. *Kasıb ot tapanda at tapmaz, at tapanda ot* [1, s.144]; *Kasıb öləndə molla xəstə olar* [1, s. 145]; *Kasıbın sacı çörəyi qurtaranda qızar* [1, s.145] və s. Azərbaycan dilində verilmiş nümunələrdə də kasıb insanların qarşılaşdığı əngəl və çətinliklərdən, çəkdiyi əzablardan, yaşadığı acı həyatdan bəhs olunur. Hətta çətinliklə əldə etdiyi bir şeyi olsa belə kasıb onu istifadə edə bilməz, ondan fayda götürməz, onun varlığına doyunca sevinməz.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan və türk dilləri eyni kökə malik olsa da, onların arasında mədəniyyət, sosial münasibətlər, tarixi təcrübə baxımından müəyyən fərqliliklər mövcuddur. Bu da ədəbiyyatşünaslıqda, folklorşünaslıqda və dilşünaslıqda öz əksini tapır. Doğrudur, müqayisə olunan dillərdə qrammatik cəhətdən və ifadə etdiyi mənaya görə bir-birinə uyğun, hətta bir-birinin eyni olan atalar sözləri üstünlük təşkil edir. Bu isə iki xalq arasında mövcud olan oxşar mədəniyyət, adət-ənənələr, iqtisadi, ictimai əlaqələr və psixologiyadan qaynaqlanır.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözü / tərt. ed. C.Bəydili. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – 264 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Red. hey. sədri Ə.Orucov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 4. – 2006. – 712 s.
3. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti / tərt. ed. İ.Həmidov. – Bakı: OKA Ofset, – 2004. – 586 s.
4. https://sso.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/58/01/975381/dosyalar/2017_03/07025209_atadey2.pdf
5. <https://www.cnnturk.com/egitim/atasozlari-ve-anlamlari-en-cok-bilinen-atasozlari-sozlugu-kisa-uzun-atasozlari-ornekleri-1900002>

ÜÇ ƏSƏR ÜÇ QƏHRƏMAN

Əfsanə NAĞIYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Avrasiya Universiteti (BAU)
Azərbaycan, Bakı
hc.akad83@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1952-5128>

Xülasə

Ədəbiyyat və tarix bir -birindən qarşılıqlı şəkildə bəhrələnən iki böyük sahədir, elmdir. Xüsusilə qədim və orta əsrlər mənbələrinə müraciət edərkən ədəbi mətnlər tarix elmi üçün çox vacib bir qaynaq rolunu oynayır. Tarixdə baş vermiş önəmli hadisə (şəxsiyyət) ədəbi mətnlər üçün də ilham mənbəyidir. Bizim bu yazımızda bəhs edəcəyimiz əsərlər – Hüseyn Cavidin “Xəyyam” dramı, Vladimir Bartolun “Əlamut” və Amin Maalufun “Səmərqənd” romanı orta əsrlər tarixində mühüm mövqeyə və şöhrətə sahib olan üç böyük şəxsiyyətdən və onların fonunda cəmiyyət – insan, hakimiyyət – azadlıq kimi məsələlərdən bəhs edir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Vladimir Bartol, Amin Maaluf, Həsən Sabbah, Ömər Xəyyam, tarixi roman

THREE WORKS, THREE HEROES

Summary

Literature and history are two major fields, sciences, that mutually benefit from each other. Literary texts play a very important role in the science of history, especially when referring to ancient and medieval sources. An important event (personality) in history is also a source of inspiration for literary texts. The works we will discuss in this article - Huseyn Javid's drama "Khayyam", Vladimir Bartol's "Alamut" and Amin Maalouf's novel "Samarkand" - tell about three great personalities who have an important position and fame in the history of medieval works, and against their background, issues such as society - man, power – freedom.

Keywords: Huseyn Javid, Vladimir Bartol, Amin Maalouf, Hasan Sabbah, Omar Khayyam, historical novel

Giriş

Dünya ədəbiyyatında eyni hadisədən və şəxsiyyətdən ilhamlanaraq yazılmış əsərlərə sıxlıqla rast gəlinir. Mövzu eyni olsa da, bu əsərlər üslubuna, janrına, stilinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Belə bədii mətnlər eyni və yaxud da müxtəlif dövrün məhsulu ola bilər. Bizim bu yazımızda bəhs edəcəyimiz əsərlər tarixdə iz qoymuş üç şəxsiyyət haqqındadır. Səlcuqlular dönmində yaşamış bu şəxsiyyətlər – Nizamülmülk, Həsən Sabbah və Ömər Xəyyam müxtəlif dövrlərdə sənətkarların ilham aldıqları tarixi qəhrəmanlardır. Bədii əsərlərdən öncə Qərbdə və İslam dünyasında bu mövzu elmi və dini ədəbiyyatda yaygın olmuşdur. Xüsusilə Həsən Sabbahın “sirli və müəmmalı” şəxsiyyəti geniş araşdırma mövzusunə çevrilmişdir: qərbdən - Cosef von Hammer, V.İvanov, Freya Stark, Peter Villey, Bernard Levis, Edvard Burman və bu kimi alimlərin, İslam aləmindən – Arif Tamir, Mustafa Qalib, Cavad əl-Muskati, Məhəmməd İqbal və digərlərinin adını çəkmək olar. (7; s.214-215) Bu yazımızda müqayisəli təhlil

edəcəyimiz əsərlər Hüseyn Cavidin “Xəyyam”, Vladimir Bartolun “Ələmut: fədailər qalası” və Amin Maalufun “Səmərqənd” əsəridir.

Əsərlərin təhlili

Haqqında bəhs edəcəyimiz hər üç əsər tarixi mövzuda yazıldığı üçün bu zaman tarixi əsər necə olmalıdır sualı ortaya çıxır. Tarixi roman (əsər) gerçəkliklə bədiilik arasında bir körpüdür. Yazar nə intriqaları qabardaraq gerçəkliyə kölgə salmalı, nə də tarix dərslindəki kimi mövzunu anlatmamalıdır. Bu tarazlığın qorunması tarixi əsərin əsas prinsipidir. Eyni zamanda, mövzusu az və çox dərəcədə tarixi hadisələrdən (şəxsiyyətlərdən) bəhs edən əsərlər tarixi əsərlər hesab olunurlar, lakin qeyd etdiyimiz tarazlıq və balans məsələlərini gözləmək əsas şərtlərdəndir. “Tarixsel bir romanda, konuyu oluşturan və olayların çevresinde geliştiği bir tarihsel çekirdek olmalıdır. Bu çekirdek, tarihin belirli bir kesitinden alınmış basit bir olay ya da kişilik de olsa, roman kurmacası içinde yer alan entrikalar tümüyle bu çekirdeğin etrafında gelişir, bir anlamda diğer anlatı ve olaylara bir merkezkaç kuvveti oluşturur. Bunun yanında romanda toplumla ilintili davranış ve düşünce biçimlerinin sergilenmesinde kullanılacak kişiler gereklidir”. (10; s.37)

Görkəmli fars şairi və filosofu Ömər Xəyyamın həyatından bəhs edən “Xəyyam” əsərini Hüseyn Cavid 1935-ci ildə qələmə almış, elə həmin il əsər pyeslər müsabiqəsində üçüncü yeri tutmuşdur. Mənzum pyesdir və 6 pərdədən ibarətdir. Dramaturq şairin 16 rübaisini də tərcümə edərək əsərə daxil etmiş və bu rübailər Xəyyamın sevgi, dostluq, insanlıq, həyat kimi fəlsəfi düşüncələrini xarakterizə edərək əsərin poetik yükünü artırmışdır. “1963-cü ildə çap edilmiş dramda Xəyyamla yanaşı, dövrünün böyük diplomatu Xacə Nizam (Nizamülmülk Əbu Əli Həsən ibn Əli), İsmaililər hakimiyyətinin banisi Həsən Sabbah, İran Səlcuqlar sülaləsinin ikinci hökmdarı Alp Arslan, Alp Arslanın oğlu, Səlcuqluların üçüncü hakimi Məlikşah Cəlaləddin, Abbasiyə xilafətinin iyirmi yeddinci xəlifəsi Müqtədbillahın (Abdulla ibn Əhməd) maraqlı bədii surətlərini yaradıb”. (8)

Sovet dövründə yazılmasına baxmayaraq H.Cavid ənənəsinə və əqidəsinə sadıq qalaraq Xəyyam kimi azad fikirli bir obraz yaratmışdır. Bu eyni zamanda, tarixə müraciət edərək Cavidin yaşadığı dövrə etirazı və üsyanı idi. “Xəyyam” pyesində hökmdar və dövlət, hökmdar və qanun, hökmdar və sənətkar problemləri romantik bədii düşüncənin imkanları səviyyəsində, tarix və müasirlik müstəvisində inikas etdirilir” (3; s.212)

Bu mövzuda yazılmış ikinci əsərimiz sloven yazıçı Vladimir Bartola məxsusdur. Romanın maraqlı yazılma tarixçəsi vardır. Belə ki, bu mövzunu yazara ilk olaraq dostu ədəbiyyatşünas Vidmar anlatmışdır. Sonrakı 10 il ərzində Bartol bir çox tarixi sənədi, fəlsəfi və İslami mətnləri araşdırmış və nəhayət “Ələmut” adlandırdığı romanı 1938-ci ildə yazmışdır. Lakin nə tənqidçilər, nə ictimaiyyət zaman və məkan baxımından belə uzaq tarixin seçilməsini çox bəyənməmiş və əsər bu baxımdan uğursuz hesab edilmişdir. Yalnız müharibədən sonra romana münasibət dəyişmişdir və əsər dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur. Yazar əslində bu romanı müharibədən öncə ssenari şəklində məşhur “Metro Goldvin Mayer” film şirkətinə təqdim etsə də, qəbul görməmişdi. Zaman keçdikcə bu romanın izləri bir kompüter oyununda da (Assassin’s Creed) ortaya çıxaraq maraq oyatmışdır. (11)

V.Bartol bu əsəri Mussolinin öldürülməsi prosesindən “ilhamlanaraq” yazmışdır və romanda Səlcuqlular dönəmi, Haşhaşilər və Həsən Sabbah şəxsiyyəti, eləcə də təriqət – inanc, din – siyasət, fərd – cəmiyyət kimi ikili problemlərdən bəhs olunmuşdur. Tarixin ən ziddiyyətli şəxsləri sırasında yer alan Həsən Sabbahın ətrafına dəstə - fədailər toplayaraq onları cənnət vədi ilə təhlükəli işlərə göndərməsi və qadınlardan, qızlardan da “cənnət hurisi” kimi istifadə etməsi romanın təməlində dayanan məsələlərdəndir. Tarixi romanlar silsiləsinə daxil olan bu əsərin dili axıcıdır, yazar XI əsr İran mühitini və suiqəsdçilərin lideri kimi tanınan Həsən Sabbahın hekayəsini gözümüzdə canlandırmağa çalışmışdır. Romanda H.Sabbahdan başqa Nizamülmülk, Ömər Xəyyam, Əbu Tahir, Halimə, Məryəm, Apama, Süleyman, Əbu Soraka və s. obrazlar yer almışdır. Bu surətlər içərisində tarixi olanlarla yanaşı yazıçı təxəyyülü ilə yaradılan obrazlar da vardır.

Amin Maalufun “Səmərqənd”ində Ömər Xəyyamın “Rübaiyyat”ı ətrafında döən hadisələr təsvir olunmuşdur. Mərkəzə bu hekayəti alan yazar Şərq – İran mühitinin maraqlı və tarixi yönələrini oxucu ilə paylaşmışdır. A.Maaluf Xəyyamın 1072-ci ildə Səmərqənddə başlayan və 1912-ci ildə Atlantikdə, “Titanik” gəmisində davam edən macərası fonunda İran tarixinə nəzər salmışdır. Səlcuqlular dönəmi və hakimiyyət uğrunda mübarizələr - vəzir-hökmdar, ata – oğul, cənnət – cəhənnəm və bu kimi əxlaqi, mənəvi, siyasi problemlər əsər boyu bəhsi keçən məsələlərdir. Tarixə iz salan Həsən Sabbah və Nizamülmülk kimi şəxsiyyətlər də bu mövzuda yazılmış digər əsərlərdəki kimi romanın ayrılmaz obrazları və parçalarıdır.

Bu üç obraz əsərlərdə tarixi kimlikləri ilə yanaşı bədii və poetik çalarla əks olunmuşdur. Onların həyat və mübarizə - mücadilə yoluna nəzər salsaq, yazarların əsrlər boyu onlardan ilhamlanma və bəhrələnmə səbəblərini də öyrənmiş olacağıq.

Dahi şair olan Ömər Xəyyam 430-439 (1039-1048) illər arasında Xorasan əyalətinin mərkəzi Nişapurda dünyaya gəlmişdir. Təhsilinin və həyatının böyük bir qismini orada və Səmərqənddə keçirmiş, üstün riyazi bilikləri tez bir zamanda ona şöhrət və mövqe gətirmişdir. Xəyyam kəliməsinin lüğəvi mənası “çadır düzəldən” anlamına gəlməklə yanaşı onun İranda yerləşən ərəb əsilli Xəyyami qəbiləsinə mənsub olmaq ehtimalı da irəli sürülmüşdür. Nişapurda 517-526 (1123-1132) illər arasında səksən beş yaşlarında öldüyü təxmin edilmişdir. (12)

Həsən Sabbah miladi 1052 və ya 1053 – cü ildə Qum şəhərində doğulmuşdur. Şiə təriqətinə mənsub bir ailənin övladı olsa da, sonradan tanış olduğu İsmailili bir dərviş tərəfindən “aydınlanmışdır”. Rey şəhərində təhsil almış, 1076-77-də Misirə göndərilmiş, 1090-cı ildə isə Deyləman ərazisində Rudbar vadisində Əlamut qalasını ələ keçirərək dövlət qurmuşdur və ömrünün böyük qismini qalada keçirərək təbliğatını aparmışdır. Qurmuş olduğu Haşhaşilər (və ya Xaşxaşilər) və ya Fədailər təşkilatı suiqəsdlər edərək ətrafa dəhşətlər saçması ilə məşhur idi. 1257-ci ildə Moğollar tərəfindən bu dövlətin (təşkilatın) varlığına son qoyulmuşdur. (7; s.216)

Orta əsrlər İslam dünyasında ən nüfuzlu siyasətçilərindən biri olan Nizamülmülk aldığı təhsil və şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilmişdir. Tarixdə məşhur “Nizamiyyə mədrəsləri” də onun adı ilə bağlıdır və dövlət işlərində göstərdiyi üstün siyasət onun elmə və mədəniyyətə də xüsusi diqqət ayırmasının da bir göstəricisi olmuşdur. “Asıl adı Ebu Ali Kivamüddin Hasen b. Ali b. İshak et-Tûsi olup 1018 yılında Horasan’da doğmuştur. Babası Gaznelilərin hâkimiyeti altında bulunan Tûs şəhrində vergi tahsildarı olaraq çalışmıştır. Annesinin soyu, birçok önemli devlet adamı yetiştirmiş olan Hamid et-Tûsi’ye dayanmaktadır. Nizamülmülk henüz çok küçük yaşta iken annesi vefat etmiştir. Babasıyla birlikte Gaznelilərin o dönemki Horasan valisinin yanında görev alan Nizamülmülk, Büyük Selçuklu Devleti ile Gaznelilər arasında 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı’nın ardından Selçukluların hizmetine girmiştir”. (6; s.140)

Bu şəxsiyyətlər haqqında elmi tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar vardır. Belə bir mövqeyə sahib olan hər üç şəxsiyyət istər bilikləri və ağılları, istərsə də dövlət və xalq səviyyəsində nüfuzları ilə tarix boyu diqqət mərkəzində olmuşlar. Özlərindən sonra qoyduqları ədəbi – bədii, siyasi – fəlsəfi, elmi mirasları da əsrlər boyu öz təsirini itirməmiş, onların həyat və şəxsiyyətinin ədəbi əsərlərdə öz əksini tapması da gözlənilən olmuşdur.

Əsərlərin müqayisəli təhlilinə nəzər yetirdikdə aralarındakı oxşar və fərqli cəhətləri görə bilərik. Hüseyn Cavid “Xəyyam” dramını faciə janrında, V.Bartol və Amin Maaluf isə roman janrında yazmışlar. Əsərlərin hər üçü tarixi əsər hesab oluna bilərmi? Tarixi əsər tarixdə baş verən hadisə və ya şəxsiyyətlər əsas götürülərək yazarın da təxəyyülünün gücü ilə yaradılmış mətnlərdir. Bu əsərlərdə də mövzu tarixdən götürülmüş və yazıçı təxəyyülü ilə işlənərək ortaya çıxmışdır. Lakin tədqiqatçı alim Abbas Zamanov Cavidin “Xəyyam” mənzum faciəsini tarixi dram janrı hesab etməmiş və əsəri yazıçı təxəyyülünün məhsulu kimi qiymətləndirmişdir.(Cavidşünaslıq, s.130)

Digər iki əsər haqqında aparılan araşdırmalarda tarixi roman janrında yazıldıqları xüsusilə qeyd edilmişdir.

Daha sonra Cavid və Amin Maalufun əsərlərində Xəyyamın sevgilisi olması diqqəti çəkir: Xəyyam – Sevdə və Xəyyam – Cahan cütlüyü ilə qarşılaşırıq. Bu iki əsərdə hadisələr Xəyyam şəxsiyyəti

ətrafında cərəyan etmişdir. Bartolun romanındakı qadın obrazları isə Həsən Sabbahla bağlıdır: onun gizli sevgisi, Ələmut qalasında fədailər üçün xüsusi yetişdirilmiş və öyrədilmiş “cənnət” qızları buna nümunədir.

Hər üç əsərdə Nişapur, Səmərqənd, Bağdad şəhərlərindən bəhs olunmuş, lakin Bartol və Amin Maalufun roman janrının verdiyi imkanlarla məkanların təsvirinə daha çox yer ayırmışdır. Amin Maalufun əsərinin adı da məhz məkanla bağlı olduğu üçün daha geniş təsvirlərə rast gəlirik. Həsən Sabbahın məskən saldığı Ələmut qalasının ələ keçirilməsi hadisəsi tarixi isnadı olmayan rəvayətlər hər iki romanda əks olunmuşdur. Bu rəvayətlər qalanın və Həsən Sabbahın gücünün, qüdrətinin bir göstəricisi idi. Əslində yazarlar bu rəvayətləri özləri “qurmamışlar”, onlar tarixdə sübutu olmayan, amma bir çox mənbədə ağızdan-ağıza dolaşaraq gələn məlumatlardır. Bartol qalanın içərisindəki “cənnəti”, oranın “hurilərini” bədii dildə anlatmışdır.

Rast gəlinən oxşar məqamlardan biri də Əbu Tahir obrazının hər 3 əsərdə iştirak etməsidir: Caviddə Həsən Sabbahın xidmətçisi, Bartolda seçilmiş xüsusi fədai, Amin Maalufda isə Xəyyama yardım edən qazı. Bu obraza tarixdə də rast gəlinir. Tarixdəki mövqeyini V.Bartol əsərində olduğu kimi vermişdir: seçilmiş xüsusi fədai kimi Nizamülmülkü qətlə yetirmişdir. “Nizamülmülk, Sultan Melikşah’ın 1092 yılında Bağdat’a hareket etmesinin ardından yola çıktığı esnada Ebu Tahir-i Errani adlı bir Batını fedaisi tərəfindən hançerlenerek öldürülmüştür”. (6; s.141)

Yazar Əbu Tahir obrazını daim tərəddüd keçirən, doğru və yanlış arasında gedib-gələn, savadlı, bilikli, cəsarətli biri kimi təqdim etmişdir. Əsərin sonunda da onun Həsən Sabbahın ideyalarını davam etdirmək üçün “təgyir-libas” olub yollara düşdüyünün şahidi oluruq. Digər yardımçı obrazlardan Yusif obrazı da hər iki romanda fədai surəti kimi yaradılmışdır.

Tarixdə sübutu olmayan, amma bir çox bədii və elmi əsərdə öz əksini tapmış Həsən Sabbah, Nizamülmülk və Ömər Xəyyam dostluğu, eyni mədrəsədə təhsil almaları hər üç əsərdə öz əksini tapmışdır. “Profesör Browne, Nizamü'l-Mülk'ün, hem 'Ömer Hayyam hem Hasan-ı Sabbah'tan çok daha yaşlı bir adam olması dolayısıyla, üç okul arkadaşının yeminiyle ilgili hikayenin gerçekte hiçbir temeli olmadığını kat'i olarak gösterdi. Mamafih, bu hikayenin Sergüzeşte bulunması dikkat çekicidir”. (7; s.218)

Nəticə

Tədqiqatçı alim Abbas Zamanovun qeyd etdiyi kimi, Hüseyn Cavidin “Xəyyam” dramı sənətkar haqqında yazılmış ilk və yeganə səhnə əsəridir. Cavidin digər əsərlərində olduğu kimi burada da romantik idealları əks olunmuşdur. Əsərdə tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər bir fondur. Dramaturq tarixə nəzər salmaq niyyətilə deyil, qəhrəman (tarixi şəxsiyyət olub – olmamasından asılı olmayaraq) yazarın romantik ideallarından doğan arzu və istəklərini həyata keçirmək üçün bir simvoldur.

Lakin digər iki bədii əsər haqqında bunu söyləyə bilmərik. Həm V.Bartolun “Ələmut”, həm də Amin Maalufun “Səmərqənd” romanı tarixi faktlara istinad edən və yaradıcı təxəyyülün məhsuludur. V.Bartolun romanı haqqında xarici ədəbiyyatla bağlı saytlarda (Britannica.com kimi) maraqlı bir məqam da diqqəti cəlb edir: 2001-ci 11 sentyabr hadisələrindən sonra bu əsərə maraq daha da çoxalmış, Sloveniyada kitab yenidən dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Bu marağa səbəb də əsrlər öncə Həsən Sabbahın fədailərinin etdiklərinin əsrlər sonra yenidən təkrarlanması idi. Oxucuda da haqlı olaraq maraqlı sual ortaya çıxa bilər: tarix təkrarlanırmı yoxsa yazıçı uzaqgörənliyi və ya yaradıcı təxəyyülmü? Təbii ki, yazımızda da bəhs etdiyimiz kimi tarixi hadisələr yazar baxış bucağından keçərək yeni anlamlar qazanır. Bəhsi keçən əsrlər də bu nöqtəyi-nəzərdən araşdırıldıqda və təhlil olunduqda öz yerini tutmuş olur.

Ədəbiyyat

1. Bartol Vladimir. Ələmut. Bakı: Kitab klubu, 2017
2. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. V cild: Bakı, “Lider” nəşr-tı, 2005
3. Əliyev Kamran. Əsərləri. 10 cildə, III cild. Bakı: “Elm və təhsil”, 2018

4. Maaluf Amin. Səmərqənd. Bakı: Qanun nəşr-tı, 2013
5. Vəliyeva Sona. Hüseyn Cavid sənətinin qüdrəti. Bakı: 2018
6. /https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3413900 Rıdvan Engin. Nizamülmülkün devlet yönetimine ilişkin görüşleri: Siyasetname özelinde bir deyerlendirme.
7. /https://isamveri.org/pdfdrq/D00018/2006_26/2006_26_TULUCUS Laurence Lokhart “Hasan-ı Sabbah ve Haşhaşiler”. Çev: prof.dr.Süleyman Tülücü
8. https://huseyncavid.wordpress.com/dram-%C9%99s%C9%99rl%C9%99ri/
9. https://www.britannica.com/event/Crusades/The-First-Crusade-and-the-establishment-of-the-Latin-states
10. /https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/800205 İrfan Atalay. Tarihsel roman ve Amin Maaloufun Semerkantı.
11. https://balkanist.ru Zhenya Şatko. “Heç bir şey gerçək deyil, hər şey mübahdır”
12. https://islamansiklopedisi.org.tr/omer-hayyam

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТЕМЫ УТОПИИ В ЛИТЕРАТУРЕ БАЛКАНСКИХ СТРАН И АЗЕРБАЙДЖАНА

İlahə MÜRVƏTOVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Qərbi Slavyan filologiyası kafedrası
Azərbaycan, Bakı
imurvatova@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0007-4780-6318>

Аннотация

В статье проводится сравнительный анализ темы утопии в литературе Балканских стран и Азербайджана. Рассматриваются особенности восприятия утопических идей в разных культурно-исторических контекстах, выявляются сходства и различия в художественных образах, идеях и методах их выражения. Особое внимание уделяется тому, как литературные произведения отражают социальные, политические и философские представления об идеальном обществе. Исследуются как классические, так и современные произведения, выявляются общие мотивы и различия в подходах к созданию утопического мира, а также анализируются символические и философские элементы, используемые авторами для выражения своих идей. Работа показывает, что, несмотря на исторические и культурные различия, литературные тексты обеих культур стремятся отразить стремление человека к совершенству общества и гармонии, однако каждая традиция формирует уникальные интерпретации утопических концепций.

Ключевые слова: *Утопия, идеальный мир, будущее, образ, идея, анализ, литературное сопоставление*

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE THEME OF UTOPIA IN THE LITERATURE OF THE BALKAN COUNTRIES AND AZERBAIJAN

Summary

The article conducts a comparative analysis of the theme of utopia in the literature of the Balkan countries and Azerbaijan. It examines the peculiarities of perceiving utopian ideas in different cultural and historical contexts, identifying similarities and differences in artistic images, adeas, and methods of their expression. Special attention is paid to how literary works reflect social, political, and philosophical nations of an ideal society. Both classical and contemporary works are studied, highlighting common motifs and differences in approaches to creating a utopian world, as well as analyzing the symbolic and philosophical elements used by authors to convey their ideas. The study shows that, despite historical and cultural differences, the literary texts of both cultures aim to reflect humanity's aspiration for a perfect society and harmony, yet each tradition forms unique interpretations of utopian concepts.

Keywords: *Utopia, perfect world, future, image, idea, analysis, literary comparison*

Понятие утопии – одна из интереснейших философских и литературных тем в истории человечества, связанная с изображением идеального мира. Термин «утопия» впервые был использован в XVI веке в труде английского гуманиста Томаса Мора «Утопия» и означал «несуществующее место», «идеальное общество». На самом деле корни утопической мысли гораздо древнее. Модель справедливого правления в «Государстве» Платона, образ «рая» в религиозных учениях Средних веков, а в более поздние периоды - описания совершенного

общества, основанного на науке и прогрессе, стали продолжением этой традиции.

Утопия – это не только образ идеального мира, но и способ показать мечты людей о будущем. Она часто выглядит слишком идеальным и труднореализуемым в реальности. Мечтать о мире, где все жили бы счастливо и в гармонии с окружающей средой и другими людьми, без страданий и несправедливости, в рамках совершенной социально-политической системы, без войн и голода – обычное дело. Эта мечта вдохновляла разных людей из разных эпох культур на создание воображаемых миров, чтобы компенсировать недовольство существующим. Утопия – это название воображаемого мира, который они предлагали либо как альтернативный, либо как временный оазис, способный освободить людей от реальности. Этот термин, буквально означающий «не место», имеет древнегреческий корень, но в словаре древнегреческого языка его нет.

Характеристика утопического общества заключается в том, что граждане не боятся внешнего мира. Граждане живут в гармонии. Они ценят и уважают природу. Граждане разделяют социальные и моральные идеалы.

Другая форма утопии – это идеальный рай, который не существует, но о котором мы все мечтаем. В разгар зимы мы можем представить себе утопию, полную пальм, тёплого бриза и залитых солнцем пляжей. Утопия не произошла от латыни или другого древнего иностранного языка. В утопии не может существовать реальных людей по той очевидной причине, что реальные люди – это то, что составляет мир, который мы знаем, и именно этот мир каждая утопия призвана заменить. Хотя этот факт очевиден, многие писатели не желают его признавать.

Писатели и поэты обращались к утопическим идеям как для решения проблем своего времени, так и для того, чтобы дать людям возможность задуматься о более справедливом будущем. В этом смысле жанр утопии имеет как философское, так и художественное значение.

Утопия в литературе Балканских стран и Азербайджана имеет как общие черты, так и свои особенности. В обоих регионах утопические идеи связаны с мечтой о справедливом обществе, мире и свободе. Авторы стремились показать, каким должно быть идеальное будущее, противопоставляя его трудной реальности своего времени.

Балканский полуостров имеет богатую историю, характеризующуюся сложными этническими, религиозными и политическими отношениями. Реализация утопических идей на практике часто сталкивается с трудностями, связанными с человеческой природой, культурными различиями, политической нестабильностью и другими факторами. В балканских странах нет широко известной традиции создания утопических произведений в жанре аналогичном «Утопии» Томаса Мора. Однако, как и в других регионах, на Балканах существовали различные формы идеализации общества и стремления к лучшей жизни, которые можно рассматривать как утопические элементы в более широком смысле.

Тема утопии в балканской литературе тесно связана с историческими условиями региона – длительной борьбой за независимость, культурным многообразием и поиском единой идентичности. Для балканских народов утопия часто выступала как выражение надежды на свободу и справедливое устройство общества.

Одним из характерных примеров является творчество югославского мыслителя Димитрие Митриновича, который выдвинул концепцию «планетарной утопии». По его мнению, будущее должно было основываться на синтезе различных культурных традиций, а цель человечества заключалась в переходе «от национальной догмы к универсальной утопии» [1].

Современные писатели также активно обращались к теме утопии через художественные эксперименты. Так, Милорад Павич в своём знаменитом «Хазарском словаре» создал особую модель текста, где альтернативные реальности и мифы переплетаются, формируя образ иного мира. Исследователи отмечают, что его проза «выстроена в форме нелинейного повествования» и предлагает читателю особый «утопический опыт» выхода за пределы привычного времени и пространства [2].

В болгарской литературе утопические идеи находят отражение в различных формах – как в

прямых утопических пейзажах, так и в построении необычных, альтернативных миров.

В XIX веке Болгария всё ещё находилась в составе Османской империи. Писатели и интеллектуалы представляли идеи свободы, справедливости и национального возрождения как утопическое будущее. Для них утопия означала свободный народ, становящийся хозяином своего государства и приближающийся к современным европейским ценностям. Например, болгарские интеллектуалы часто представляют в своих произведениях образ «свободной и независимой Болгарии» как утопическую идею [3].

Со второй половины XX века болгарские писатели в основном использовали утопию в художественной литературе. Они показывали влияние технологий, СМИ и политики на жизнь человека. Например, «Dairəvi baliq» показана абсурдность человеческой жизни. В произведениях Бояна Христова «Yumurtanın atası» и «Kog it» в антиутопической форме показана утрата человеческой свободы и господство технологий над обществом [4]. В этих произведениях содержится множество отсылок к классической европейской литературе, порой в иронической и пародийной форме. Таким образом, писатели создали своего рода «утопию книголюбца» - альтернативный мир, основанный на новой культуре.

В конце XX – начале XXI веков болгарские писатели обратились к утопии в стиле постмодернизма. Главной целью здесь было разрушение обыденной реальности и перенос читателя в иной, «альтернативный мир». Роман Владимира Зарева «Разруха» - образец литературы о «крахе утопии и антиутопии нового мира» в постсоциалистической Болгарии. В произведении показано, как идеальное будущее оказывается тщетным в реальности, как рушатся человеческие судьбы.

Следующий роман Алека Попова «Mission London (2001)» - основная идея его произведений заключается в том, что утопия редко может быть полностью воплощена в реальной жизни, и порой сами мечты, особенно в условиях столкновения индивидуальных и коллективных интересов, способны создавать абсурдные и антиутопические ситуации. Сатирико-иронический тон Попова показывает читателю, что красота и очарование утопических идеалов часто тают перед лицом суровой реальности, но это также естественная часть человеческого опыта и общества.

В болгарской литературе утопия развивалась в нескольких направлениях:

- в XIX веке – как стремление к свободе и национальному возрождению;
- в XX веке – как критика техники и политики посредством фэнтэзи и антиутопической литературы;
- в эпоху постмодерна – как создание альтернативных миров и поиск новой реальности.

Таким образом, болгарские писатели обогащали тему утопии как через выражение социально-политических идеалов, так и через литературные эксперименты.

В азербайджанской литературе идеи проистекают из стремления народа к свободе, справедливости и счастливому будущему. Тема утопии больше связана с общественно-политической борьбой, стремлением к построению справедливого общества и обеспечению благополучия народа. В средневековых дидактических произведениях утопические идеи чаще воплощались в образе справедливого правителя. Например, в произведении Низами Гянджеви «Искандернаме» в качестве утопической модели представлена идея правления правителя, основанного на справедливости. («Веди дело по справедливости, и твой трон будет крепок» - Низами, «Искандернаме») [2004].

В конце XIX – начале XX века азербайджанские просветители стали более открыто высказывать утопические идеи. В своих пьесах Мирза Фатали Ахундзаде выражал стремление к обществу, основанному на науке и культуре, свободному от невежества. Утопической идеей в его произведениях было просвещение народа и его освобождение от усталости. А журнал Мирзы Джагила Мамедкулузаде «Молла Насреддин» в сатирической форме представлял утопическое будущее – образованное, свободное и справедливое общество. Он писал: «Нация спасётся лишь тогда, когда познает ценность науки». (Молла Насреддин, 1907) [1986].

В годы советской власти литература была преимущественно связана с социалистической

идеологией, однако порой индивидуальный идеализм и моральные ценности отходили на второй план. Писатели представляли идеи «нового человека», «равенства и трудолюбия» как утопические идеалы. Например, в стихах Самеда Вургун социалистическое будущее описывается как образец надежды. «Настанет день, мир станет свободным, / Всё небо откроется человеку» (Самед Вургун) [1975].

Ещё одним из крупнейших представителей азербайджанской литературы является Анар. В его произведениях утопические идеи часто связаны с внутренним миром человека, конфликтом с обществом и стремлением к идеалу. Утопия Анара воплощается не только на социально-политическом, но и на духовно-психологическом уровне.

В произведениях Анара развивается идея идеального человека и идеального общества. Однако эта утопия – не классическое «совершенно справедливое общество», а общество, основанное на иных свободах, моральном совершенстве и этических принципах. На утопию писателя также влияет историко-культурный контекст: на его идеи оказывает влияние азербайджанское общество советского периода и периода независимости. Утопия Анара вдохновлена историей, культурой и современными проблемами азербайджанского общества.

Произведение «Белая овца, чёрная овца» является примером того, как Анар представляет утопические идеи символически-метафорическим языком. В произведении образы белой и чёрной овец олицетворяют идеи добра и зла, свободы и угнетения, справедливости и несправедливости. Утопия здесь представлена не как описание конкретного общества, а как символическое описание идеальных ценностей – принципов справедливости, свободы, совести и гуманности.

Символична: Белая овца – свободная, справедливая и нравственно целеустремлённая личность; Чёрная овца – угнетение, социальная и личная несправедливость, внутренние конфликты человека.

В наше время утопическое общество предстаёт перед читателем как мир, руководствующийся этикой и моралью.

После обретения независимости утопические темы в азербайджанской литературе всё больше связаны с идеями национальной свободы, независимой государственности и справедливого будущего. Современные писатели и поэты уже представляли утопию как мечту о свободном, независимом, демократическом обществе.

В азербайджанской и балканской литературе утопия – художественный мотив, имеющий как исторические, так и духовные корни. Для азербайджанских писателей утопический идеал часто основан на просвещении, национальной свободе и духовном совершенстве. Для балканских писателей утопия больше связана с идеями свободы, независимости и национальной идентичности.

Произведение Анара «Белая овца, чёрная овца» является современным продолжением этой общей традиции, представляя утопические идеи в символической и философской форме. В произведении показано, что истинная утопия может основываться только на человеческой совести, этических принципах и духовной свободе.

Хотя в обоих регионах утопические идеи формируются под влиянием исторических и культурных условий, в азербайджанской литературе утопия чаще формируется в контексте просвещения и национального освобождения, тогда как в балканской литературе на первый план выдвигаются национальная независимость и социальная справедливость.

В азербайджанской и балканской литературе идея утопии выражает будущие устремления народа, его идеалы, социально-политические цели. Сравнительный анализ показывает, что утопические идеи в обоих регионах направлены на обеспечение благополучия, свободы и просвещения народа.

В заключении, приходим к выводу, что азербайджанская утопия основана скорее на морально-этических принципах, тогда как балканская – на стремлении к политической и национальной свободе. Творчество Анара показывает, что утопия возможна не только в государстве или политике, но и во внутреннем мире человека – в его совести и духовности.

Литература

1. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
2. Axundzadə, M.F. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Yazıçı, 1987
3. Məmmədquluzadə, C. Molla Nəsrəddin. Bakı: Azərnəşr, 1986
4. Vurğun, S. Seçilmiş əsərlər. Bakı: Azərnəşr, 1975
5. Митринович Д. Жизнь и утопия // vreme.com
6. Павич М. Хазарский словарь // literaguru.ru
7. Алек Попов «Mission London (2001) – ISBN 978-954-8307-11-6
8. Владимира Зарева «Разруха», 2003
9. Анар, «Белая овца, чёрная овца», 2003

TÜRK ƏDƏBİYYATI ŞAİR VƏ YAZIÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ BALKANLAR MÖVZUSU

Xəyalə VƏLİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Balkanşünaslıq kafedrası

Azərbaycan, Bakı

hayale_gul@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2619-6710>

Xülasə

Türklər əsrlər öncə Balkanlarda məskunlaşaraq bu bölgəni vətəninə çevirmişlər. Davamlı müharibə və əzab-əziyyət ölkəsi olan Balkan mənzərəsi müxtəlif xalqları əhatə etsə də, Türklərin balkanların milli və mədəni quruluşuna verdiyi töhfə balkan fəlakətindən bir əsr sonra belə canlı olaraq qalır. 1872-1960-cı illər arasında yazılan romanlarda Balkanlar və Balkan Türklərinin əhəmiyyətsiz təsviri ciddi çatışmazlıqdır. Lakin 1960-cı ildən sonra yazıçılar bunu dərk edərək romanlarında Balkan mövzularını daha qabarıq şəkildə yerləşdirməyə başladılar. Balkan Türklərinin üzləşdiyi çətinliklər, köç yollarında çəkdikləri əziyyətlər həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda əks-səda tapmışdır. Böyük tarixi hadisələrin nəticəsi olan köçlər bəzi sənətkarların mövzusuna çevrilmiş, xüsusən də bu fəlakətləri şəxsən yaşamış şəxslər Türk mədəniyyət tarixində dəyərli əsərlər qoyub getmişlər.

Açar sözlər: *Türkiyə ədəbiyyatı, balkanlar, bədii əsərlər, şeirlər*

Abstract

The Turks settled in the Balkans centuries ago and made this region their homeland. Although the Balkan landscape, a land of continuous war and suffering, encompasses various peoples, the contribution of the Turks to the national and cultural structure of the Balkans remains alive even a century after the Balkan catastrophe.

The insignificant depiction of the Balkans and Balkan Turks in the novels written between 1872 and 1960 is a serious deficiency. However, after 1960, writers realized this and began to place Balkan themes more prominently in their novels. The difficulties faced by the Balkan Turks and the suffering they endured on their migration routes have found echoes in both oral folk literature and written literature. Migrations, which are the result of major historical events, have become the subject of some artists, especially those who personally experienced these disasters have left valuable works in the history of Turkish culture.

Keywords: *Turkish literature, Balkans, works of art, poems*

Giriş

Türk ədəbiyyatında Balkanlar mövzusu Osmanlı İmperiyasının əhəmiyyətli bir hissəsi kimi coğrafi və mədəni əhəmiyyətinə görə həm tarixi, həm də ədəbi baxımdan mühüm yer tutur. Balkan mövzusu Divan ədəbiyyatı, Tənzipat, Milli ədəbiyyat, Cümhuriyyətin ilk illəri kontekstində xüsusilə önə çıxır. Divan və Tənzipat dövrü Osmanlı hakimiyyəti altında olan Balkan şəhərləri (Saloniki, Monastır, Skopye (Üsküp), Mostar, Sofiya və s.) gözəllik və sivilizasiya mərkəzləri kimi poeziyada qeyd olunurdu. Tənzipat dövründə Qərbə doğru inkişaf edən ziyalıların bir çoxu Balkan mənşəli olduğundan, onların əsərlərində Balkan şəhərlərinin təsvirlərinə rast gəlinir. [2, 97]

Servet-i Fünun ədəbiyyatı dövrünə gəlincə, sənətkarlar daha çox ayrı-ayrı fərdi mövzulara diqqət yetirdikləri üçün Balkanların siyasi və sosial problemlərinə çox toxunmurlar. Lakin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Balkan ölkələrində baş verən millətçilik üsyanları və Osmanlı-Rus və Osmanlı-Serb-Bolqar müharibələri ədəbiyyatın mövzusunə çevrilməyə başladı. [6, 88]

Milli Ədəbiyyat Dövrü (1911-1923) Balkan müharibələri Türk ədəbiyyatında dönüş nöqtəsidir. Mehmet Akif Ersoyun "Safahat"dan yazdığı şeirlərində Balkan məğlubiyyətlərini, köçün ağrısını araşdırır. "Həqiqətin səsləri" və "Fəthin kürsüsü" Balkan fəlakətinin xüsusilə güclü izlərini daşıyır. (6, 75) Skopyedə doğulan Yəhya Kamal Beyatlının şeirləri Balkan şəhərlərini, Osmanlı-Balkan ittifaqını, itirilmiş torpaqların kədərini ("Akıncılar", "Mohaç nəğməsi", "İtirilmiş şəhər") də araşdırır.

Ömər Seyfəddin isə hekayələrində milliyyətçi hissləri və Balkanlardakı mübarizələri ("Bomba", "Ağ Lalə", "Primo Türk uşağı") da əks etdirir. Ziya Gökalp, şeirlərində Balkan fəlakətlərindən doğan "vətən itkisi" hissi ilə yanaşı Türkçülük idealını da özündə cəmləşdirir.

Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatında Balkan köçləri nəticəsində Anadoluya gələn mühacirlərin faciəsi roman və hekayələrə mövzu olub. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Yaban" və "Panorama"da mühacirlərin həyatını, itirilmiş torpaqların ağrılarını araşdırır. Refik Halit Karay, kiçik hekayələrində köç, ayrılıq, köçkünlük hisslərinə toxunur. Eyni zamanda Necip Fazıl Kısakürek, Ahmed Hamdi Tanpınarı və s. şair və yazıçıları misal gətirmək olar. [2, 145]

XX əsr boyu aparılan köçlər balkan mövzusunı ədəbiyyatda yaşatmışdır. Misal olaraq, Necati Cumalı, Fahri Erdinç, İlhami Emin, Enver Tuzcu, Hüseyin Karadeniz, Arif Nihat Asya kimi adlar da şeirlərində Balkan əzabını, qəhrəmanlığını əks etdirmişlər.

Namık Kamal, Ziya Paşa, Əli Suavi, Recaizade Mahmut Ekrem kimi Tənzimat şairləri Balkan mövzusunə birbaşa və ya dolayısı ilə müraciət etmişlər. Bu dövrdə vətən, hürriyyət, osmanlılıq, Balkanlardakı itkilər şeirlərinin əsas oxunu təşkil edirdi.

Namık Kamal Osmanlı İmperatorluğunun son illərində yaşamış yazıçı və mütəfəkkir idi. Balkanlarla birbaşa əlaqəsi olmasa da, əsərləri və ideyaları Balkanlarda Osmanlı hakimiyyətinə qarşı başlayan milli oyanışlara təsir etdi. Balkanlardakı siyasi-ictimai hərəkətlər Namık Kamalın vətənpərvərlik, azadlıq və millətçilik mövzularına həsr olunmuş əsərlərinin yaranmasına təkan verdi.

Namık Kamalın əsərlərinin Balkanlara təsirini "Vətən yaxud Silistre" pyesində açıq-aşkar görürük. Namık Kamalın "Vətən və ya Silistre" pyesi Balkanlarda xalqın böyük marağına səbəb olub. Bu, Balkanlarda Osmanlı torpaqlarında başlayan milli hərəkətlərə təsir etdi. Hətta "Vətən yoxsa Silistre" tamaşasından sonra sürgünə göndərilmiş, lakin onun əsərləri Balkanlarda milli oyanışlara təsir etmişdir. Namık Kamal "Vətən şairi", "Azadlıq şairi" kimi tanınır. Əsərləri Balkanlardakı millətçi hərəkətlərə təsir göstərərək, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsinə imkan verdi. O, Balkan torpaqlarına Osmanlı vətəninə ayrılmaz hissəsi kimi baxırdı. Onun "Vətən elegiyası", "Hürriyyət kasidesi" pyes və məqalələrində Balkan üsyanları, Osmanlının dağılma təhlükəsi və azadlıq mövzuları araşdırılırdı. O, 1876-cı il Bolqarıstan üsyanı və Rus-Türk müharibəsi zamanı Balkanların əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamışdı.

Ziya Paşa (1825-1880) tez-tez Balkanlarda Osmanlı İmperiyasının tənəzzülünə toxunurdu. "Tərkib-i bənd" və "Tərci-i bənd"də Balkanlardakı iğtişaşlar, Osmanlı İmperatorluğunun zəifləməsi və ədalətsizliklərə işarələr var.

Şinasi (1826-1871) Birbaşa balkanlara müraciət etdiyi şeirləri azdır, ancaq Osmanlı birliyi və vətən anlayışları ilə dolayısı ilə Balkanlardakı problemlərə toxunur.

Milli Ədəbiyyat dövründə Balkanlar mövzusunı işləyən yazıçı və şairlər isə bunlardır: Mehmet Emin Yurdakul (1869–1944). O, "Türk şeirləri", "Oyan, ey Türk" kimi əsərlərində milli duyğuları araşdırır. Onun Balkan müharibəsindən bəhs edən şeirlərində mühacirlərin iztirabları, torpaq itkisi, qəhrəmanlıq mövzuları yer alır. "Balkan müharibəsi yolunda" poeması bu kontekstdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İtirilən torpaqların, itirilmiş şəhərlərin nostaljisi davamlı olaraq oxunur. Bəs Balkan Türklərinin başına gələn fəlakətlər, Rumeli Türklərinin başına gətirilən zülmələr, zülmələr? Türk xalqının dözdüklərini bəlkə də ən yaxşı şəkildə ifadə edib.

Yəhya Kamal Beyatlı (1884–1958) Türk ədəbiyyatında Balkanları ən güclü şəkildə araşdıran şairlərdən biridir. Bu həm şəxsi həyatından, həm də tarixi maraqlarından irəli gəlir. O, Skopyedə (Balkanlarda) doğulub və uşaqlıqdan Osmanlı mədəniyyətinə hopmuş bu torpaqların ab-havasını yaşayıb. Onun şeirlərində Osmanlı İmperiyasının ən şərəfli dövrünü xatırladan “Mohaç”, “Kosovo”, “Akıncılar” kimi tarixi qələbələr epik nəslə təsvir edir. Onun üçün Balkanlar həm Osmanlı şöhrətinin mənbəyini, həm də itirilmiş torpaqların kədərini təmsil edir. Balkanlarda Osmanlı şöhrətini tərənnüm edən şeirlər yazır.

O, “Akıncılar”, “Mohaç Türküsü”, “Səlimnamə” şeirlərində Osmanlının Balkanları fəth etmələrini epik üslubda təsvir edir. O, Balkan itkilərinə də tarixi prizmadan baxır. Məsələn:

*“Üsküp ki Yıldırım Beyazid Han diyarındır.
Evlâd-ı Fatihan’a Onun yadigârıdır.
Firûze kubbelerle bizim şəhrimizdi
O, yalnız bizimdi, çəhre və ruhiylə bizdi
O, vaktiylə öz vatanda bizimken,
bugün niçin Üsküp bizim değil?
Bunu duyduğun için için kalbimde
bir hayali kalıp kaybolan şehir!
Ayrılmanın bıraktığı hicran derindedir!” [8, 232]*

Ziya Gökalp (1876–1924) da bu yazıçılar sırasındadır. Balkan müharibələri onun millətçilik ideyalarının inkişafını sürətləndirdi. Onun şeirlərində millət, vətən, birlik ideyaları vurğulanır. O, “Turan” poemasında itirilmiş Balkan torpaqlarını əvəz edən yeni idealist səltənət kimi Orta Asiyı göstərir.

Milli ədəbiyyat dövrünün ən tanınmış yazıçısı olaraq Ömər Seyfəddin (1884–1920) Balkanlara çox diqqət yetirmişdir. Özü də Balkan müharibələrində zabit kimi iştirak edərək, təcrübələrini işinə gətirmişdir. Xüsusilə, 1912-1913-cü illər Balkan müharibəsinin dağıntıları, zülmü və köçü onun hekayələrində mərkəzi mövzulardır.

Onun qısa hekayələri Balkan müharibəsinin iztirablarını araşdırır. Onun "Bomba", "Qaç" və "Ağ lələ" kimi hekayələri Balkan müharibələri zamanı çəkilir. Xüsusilə, "Ağ lələ" bolqar zülmünü və Osmanlı xalqının müqavimətini təsvir edir. Məsələn, "Bomba" hekayəsində Balkan müharibəsi zamanı Salonikidə baş verən hadisələri özündə ehtiva edir. Bir qrup gənc Rumelidəki müqaviməti təsvir edir. Burada Osmanlı gəncliyinin qəhrəmanlığı, fədakarlığı, mübarizlik ruhu təsvir olunur. "Kaç yerindən" hekayəsində bolqarların Türklərə verdikləri işgəncə və zülmələri təsvir edir. Müharibənin günahsız insanlara dağıdıcı təsirləri göstərilir. "Primo Türk çocuğu"nda Rumelidə yaşayan Türk uşağının kimliyini kəşf etməsi və milliyyətçilik duyğusu inkişaf etdirməsindən bəhs edilir. Məqsəd Balkanlarda Türk kimliyini yaşatmaqdır. "Tuhaf bir zülm" adlı hekayədə isə qərribə bir qəddarlıq Balkan müharibəsi zamanı müsəlman əhaliyə edilən zülmü təsvir edir. Osmanlı İmperatorluğunun parçalandığını və xalqın acizliyini vurğulayır.

Ali Canip Yöntem (1887–1967). Onun şeirlərində Balkan müharibəsinin viran qalması, qaçqınların iztirabları, milli hisslər ifadə olunur.

Halide Edib Adıvar (1884–1964). O, romanlarında ilk növbədə Anadoluya diqqət yetirsə də, Balkan müharibəsinin yaratdığı xarabalıqları da əsərlərində ifadə edir. Balkan müharibəsinin psixoloji əks-sədalı "Harabe Mabetler"də görünür. Halide Edib müharibənin əzab-əziyyətini, miqrasiyasını və sosial xarabalığını, xüsusən də qadın nöqtəyi-nəzərindən əks etdirirdi. Balkan müharibəsinin dağıdıcı təsirlərini, müsəlman xalqının iztirablarını və onların köçünü araşdırır. Anadoludakı milli mübarizə ilə Balkan müharibəsi arasında oxşarlıqlar çəkilir.

1912-1913-cü illər Balkan müharibələri Mehmet Emin Yurdakulun poeziyasında güclü əksini tapmışdır. Balkan məğlubiyyətləri və köçləri, xalqın çəkdiyi iztirablar, torpaq itkiləri onun şeirlərinə hüznü bir ahəng bəxş edir. Ancaq bu kədər ümitsizlik deyil; millətin oyanışı üçün "bərpaya çağırış"dır. "Türk Sazı" (1914); "Balkan Şehitlerine"; "Ey Türk Uyan" (1914); "Ordunun destanı" (1915). O,

şeyrlərində Balkan müharibəsinin əzablarını və Türk millətinin yenidən ayağa qalxması zərurətini araşdırır. Balkan məğlubiyyətindən sonra millətin oyanmağa çağırıldığı şeyrləri ehtiva edir. Türk ordusunun Balkan müharibəsində verdiyi itkilər qarşısında qəhrəmanlığını dastana çevirir. Onun şeyrlərində “köç”, “xaraba qalmış kəndlər”, “şəhidlər”, “dağıdılmış vətən” obrazları tez-tez Balkan müharibəsini xatırladır:

*Ey milletim! Sen bundan tamam beşbin yıl evvel
Altaylar'da yaşarken
Tanrı'n sana dedi ki, "Ey Türk ırkı, bu yerden
"Güneşlere süzülen kartal gibi uç, yüksel!
Senin her bir kuvveti râm edici ellerin
Bütün mağrur başlara yıldırımlar saçacak;
Sana Çin'in, İran'ın, Hind'in, Mısır'ın, her yerin
Er isteyen tahtları kollarını açacak!"
Sen bu sesin önünde rüzgâr gibi dolaştın;
Sert yelesi dikilen arslan gibi savaştın. [8, 123]*

Türk ədəbiyyatının önəmli şairlərindən biri olan Mehmet Akif Ersoy isə son Osmanlı dövrünün fəlakətlərini dərinlən hiss edən şairdir və onun poeziyasında Balkanlar mühüm yer tutur. Xüsusilə Balkan müharibələri (1912-1913) onun qəlbində dərin iz buraxmışdır. Mehmet Akifin yeddi kitabdan ibarət “Safahat” toplusunda Balkan müharibəsi haqqında şeyrlər yer alıb. Balkan müharibəsinin dağıdıcı nəticələri onun “Həqiqətin səsləri” (1913) və “Asım” (1924) kitablarında xüsusilə araşdırılır. Məhməy Akif Balkan müharibələrinə “milli fəlakət” kimi baxırdı. Onun şeyrlərində Rumelidən gələn ağır xəbərlər, qaçqınların viran qalması, məscidlərin dağıdılması, xalqın aclıq və yoxsulluq vəziyyəti təsvir olunur. Ən məşhur misralarından birində o, Balkan fəlakətini belə təsvir edir:

*“Üç beyinsiz kafanın derdine, üç milyon halk,
Bak nasıl doğranıyor?
Kalk, baba, kabrinden kalk!
Diriler koşmadı imdadına, sen bâri yetiş...
Arnavutluk yanıyor...
Hem bu sefer pek müthiş!
Ne felaket: Dönüversin de mesâcid ahıra,
Hırvat'ın askeri tepsin çıkıp üstünde hora!
Bâri bir hâtıra kalsaydı şu toprakta diri...
Yer yarılmış, yere geçmiş şühedâ türbeleri!” [9, 101]*

Şair burada Balkan müharibəsi zamanı müsəlman xalqına edilən zülmü təsvir edir və müsəlman ümməti arasında həmrəyliyin zəruriliyini vurğulayır. Bəzən, Osmanlı ordusunun hazırlıqsızlığına və millətin nizamsızlığına qəzəblənir. Şeyrlərində Balkanlardan İstanbula köç edən qaçqınların səfalətini təsvir edir. Balkan fəlakətini millətin sağlması üçün bir xəbərdarlıq olaraq təqdim edir.

“Asım” adlı uzun şeirdə Balkan müharibələrindən sonra millətin düşdüyü ümitsizliyi Mehmet Akif Ersoy Balkan fəlakətindən duyulan üzüntünü belə söyləyir:

*“Ne felâket: Dönüversin de mesâcid ahıra,
Hırvatın askeri tepsin çıkıp üstünde hora!
Bâri bir hâtıra kalsaydı şu toprak diri...
Yer yarılmış, yere geçmiş şüheda türbeleri!
Nerde olsam çıkıyor karşıma bir kanlı ova
Sen misin, yoksa hayalin mi? Kosova!” [9, 56]*

Nəticə

XIX əsrdən bu günə qədər davam edən Balkan iztirabları və aramsız köç dalğaları Türkiyə və Balkan Türkləri ədəbiyyatında dərin əks-səda tapmış, Balkanlarda yaşanan böyük insan faciəsi ayrı bir motiv kimi inkişaf etmişdir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, təəssüflər olsun ki, bu köçlər son kimi görünür. Nə qədər ki, məcburi köçlər davam edəcək, Türkiyə ədəbiyyatında köç mövzulu əsərlər, gözyaşardıcı şeirlər, hekayələr də yazılacaq.

Ədəbiyyat

1. Ayhan Sacit, Türk Romanında Azınlıklar, Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, Bursa, 2008.
2. Aytaç Gürsel, Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi, Say Yayınları, Ankara, 2013.
3. Balcıoğlu İbrahim, Sosyal ve Psikolojik Açından Göç, Elit Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
4. Bilgin İsmail, Elveda Balkanlar, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.
5. İsen, M., Durmuş, T. Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi Başlangıcından Günümüze Kadar – İstanbul: Türkiye Maarif Vakfı Tiran New York Üniversitesi, - 2023
6. Feyyaz Sağlam, Türk Dünyası Edebiyatlarında Yeni Bir Adım: - Yunanistan Türklerinin Edebiyatları, Birinci Uluslar Arası Kıbrıs ve Balkanları Sempozyumu Bildirileri Gazi Mağusa: 1998
7. Güven KAYA, Yugoslavya Türk Halk Yazınına Gerçekçi Bir Bakış, Piriştine, 1986
8. Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı V (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), 531 Mart 1996, 532-536
9. Yenisoy, H. Süleymanoğlu, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. C. 8. Bulgaristan Türk Edebiyatı. Ankara, 1997
10. Hakov, Cengiz, “Bulgaristan Türklerinin Göçmenlik Serüveni”, Türkler, Türk Dünyası, C. 20, Ankara, 2002.
11. Türbedar, Erhan, Balkan Türkləri, ASAM, Ankara, 2003.

БАЛКАНСКИЕ ЯЗЫКИ КАК МОСТ МЕЖДУ ВОСТОКОМ И ЗАПАДОМ

Дильбар БАШИРОВА

доктор философии по филологии
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Азербайджан, Баку
dilber.beshirli@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5258-5253>

Аннотация

В статье рассматривается роль балканских языков как моста между Востоком и Западом. На протяжении столетий языки региона формировались под влиянием Византийской, Османской и Австро-Венгерской культур, сочетая восточные и западные элементы. Они не только обеспечивали повседневное общение, но и служили инструментом литературного и культурного обмена, способствуя формированию общей региональной идентичности. Современные образовательные программы, переводческая деятельность и межкультурные исследования продолжают укреплять эту роль, способствуя сохранению уникального лингвистического наследия и развитию диалога между Востоком и Западом.

Ключевые слова: Балканы, языки, культурный обмен, национальная идентичность, Восток и Запад, лингвистическая интеграция, межкультурный диалог

BALKAN LANGUAGES AS A BRIDGE BETWEEN EAST AND WEST

Abstract

The article examines the role of Balkan languages as a bridge between East and West. Over centuries, the region's languages developed under the influence of Byzantine, Ottoman, and Austro-Hungarian cultures, blending eastern and western elements. They served not only for daily communication but also as tools for literary and cultural exchange, contributing to the formation of a shared regional identity. Modern educational programs, translation activities, and intercultural studies continue to strengthen this role, helping to preserve the unique linguistic heritage of the Balkans and promoting dialogue between Eastern and Western cultural spheres.

Keywords: Balkans, languages, cultural exchange, national identity, East and West, linguistic integration, intercultural dialogue

Балканский регион исторически представляет собой перекресток культур, цивилизаций и языков. На протяжении веков здесь пересекались Восточная (Византийская, Османская) и Западная (Римская, Австро-Венгерская) культурные традиции. Эта уникальная геополитическая позиция наложила отпечаток на языковую карту региона, создавая особые лингвистические контакты и влияния. Балканские языки выполняют функцию моста между Востоком и Западом, отражая сложные процессы культурного обмена, заимствования и взаимного влияния, а также формируя особый тип лингвистической идентичности, который объединяет различные этносы.

Балканы на протяжении многих столетий находились в сфере влияния различных империй — Византийской, Османской и Австро-Венгерской, каждая из которых оставила глубокий след в культурной и языковой жизни региона. Это создало многослойную, сложную и динамичную языковую среду, где одновременно сосуществовали разные языки, письменные традиции и культурные нормы. Восточное влияние проявлялось через использование греческого языка в

образовании и административной сфере, турецкого языка как языка власти и общения в условиях Османской империи, а также славянских языков, которые сохраняли свои функции в быту и религиозной практике. Эти языки не только обеспечивали коммуникацию, но и служили инструментами передачи культуры, религиозных представлений и административных норм [3].

Западное влияние приходило через латинский язык, католическую церковь и итальянскую торговую культуру, оказывая воздействие на образование, литературу, юридические системы и коммерческую практику. Итальянские и латинские заимствования проникали в сербский, хорватский и румынский языки, особенно в сфере науки, торговли и дипломатии. Таким образом, народы Балкан оказались в уникальной ситуации, когда языковая и культурная среда формировалась на стыке двух цивилизационных полей — Востока и Запада.

Языки региона постепенно впитали черты обеих культурных сфер. В албанском и болгарском языках заметны османизмы, которые отражают века влияния турецкой администрации и культуры, тогда как сербский и хорватский активно заимствовали термины из латинской и итальянской традиций, особенно в сфере торговли, науки и религиозной литературы. Этот синтез языковых элементов создавал своеобразный культурно-лингвистический мост, позволяющий народам Балкан свободно ориентироваться как в восточной, так и в западной культурной среде, адаптируя заимствования к своим национальным традициям и формируя уникальную региональную идентичность [1].

Термин «Балканская языковая зона» (Balkan Sprachbund) обозначает группу языков, объединённых не генетически, а типологически в результате длительного исторического контакта и культурного взаимодействия. В эту зону входят болгарский, македонский, албанский, румынский, греческий, сербский, хорватский и в определённой мере турецкий язык. Несмотря на различное происхождение и генетическую принадлежность, эти языки демонстрируют сходные структурные особенности, что является прямым результатом многовекового сосуществования народов региона.

К ключевым типологическим чертам этих языков относятся использование определённого артикля, аналитические конструкции для выражения грамматических категорий, упрощённая морфология и широкое присутствие заимствований, отражающих исторические контакты с восточными и западными культурами. Например, определённый артикль в болгарском и македонском языках появился под влиянием контактных процессов, в то время как лексические заимствования из турецкого и итальянского языков отражают торговые, административные и культурные связи.

Эти языковые особенности возникли не случайно, а как результат длительного социального, политического и культурного взаимодействия народов Балкан. Языки региона стали своеобразным «мостом», который позволял людям понимать, усваивать и интегрировать культурные нормы как Востока, так и Запада. Они не только облегчали коммуникацию, но и способствовали формированию общей региональной идентичности, поддерживая обмен культурными ценностями и создавая устойчивую языковую сеть, которая объединяла разнообразные этнические и религиозные сообщества.

Языки Балкан были не только средством повседневного общения, но и важнейшим инструментом литературного и культурного обмена. Через письменное и устное слово распространялись идеи, религиозные тексты, художественные произведения и исторические хроники. Греческая литература, переводы византийских сочинений, османские хроники и официальные документы активно передавались на славянских и албанских языках, создавая сложную многослойную культурную память, в которой переплетались разные традиции и исторические нарративы. Этот процесс способствовал формированию общей региональной культурной идентичности, объединяющей народы с разными языками и вероисповеданиями [5].

Проза, поэзия и устная традиция на разных языках региона отражали уникальное смешение влияний. Восточная духовная символика, включая религиозные мотивы, философские идеи и эпические образы, сочеталась с западными гуманистическими и рыцарскими традициями,

появившимися под влиянием латинской литературы и католической культуры. Это синтетическое взаимодействие позволяло создавать художественные тексты, которые одновременно были понятны различным культурным группам, способствовали обмену идеями и укрепляли чувство принадлежности к более широкому культурному пространству.

Таким образом, литература на Балканах выполняла двойную функцию: она сохраняла уникальные национальные особенности каждого народа и одновременно выступала как мост, соединяющий различные культурные традиции Востока и Запада. Через литературу формировалась не только региональная идентичность, но и особое восприятие истории, морали и эстетики, что делало языки Балкан мощным инструментом межкультурной коммуникации.

Балканские языки на протяжении веков выступали и продолжают выступать как мощное средство культурной интеграции. Они обеспечивали общение между различными этническими группами, позволяли вести торговлю, создавать совместные административные, образовательные и религиозные структуры. Языки функционировали как инструмент практического взаимодействия, облегчая координацию в многонациональной и многоконфессиональной среде Балкан [4].

В то же время они оставались ключевым средством сохранения национальной идентичности. Болгарский и македонский языки через литературные произведения и исторические хроники фиксировали коллективную память, отражали национальные мифы и традиции, формируя устойчивое ощущение принадлежности к своему народу. Греческий и сербский языки одновременно поддерживали культурные и религиозные традиции, передавая ценности православия, фольклор и эпические сюжеты, которые становились частью национальной самосознательной идентичности.

Таким образом, языки Балкан выполняли двойственную функцию: с одной стороны, они объединяли народы региона, создавая возможности для общения и культурного обмена; с другой — служили инструментом сохранения локальной самобытности, укрепляя чувство принадлежности к конкретной этнической и культурной общности. Этот баланс между интеграцией и индивидуальной идентичностью позволял формировать устойчивую общепалканскую коммуникационную среду, в которой народные традиции могли сохраняться, одновременно находя отклик и понимание среди других этносов [2].

Сегодня Балканы продолжают оставаться регионом выдающегося языкового и культурного многообразия. Языки, которые на протяжении столетий выполняли роль «моста» между Востоком и Западом, сохраняют эту функцию и в современном мире, несмотря на процессы глобализации, миграции и политических трансформаций. Они продолжают обеспечивать межэтническое и межкультурное взаимодействие, способствуя взаимопониманию и обмену культурными ценностями.

Современные образовательные программы в школах и университетах, активная переводческая деятельность, научные исследования и проекты по сохранению языкового наследия способствуют укреплению роли языков как средства культурного диалога. Межкультурные и лингвистические исследования выявляют исторические связи и взаимные заимствования, что позволяет поддерживать осознание общепалканского культурного пространства. Языки региона остаются ключевым инструментом как для сохранения национальной идентичности, так и для развития международного сотрудничества, укрепляя культурные мосты и обеспечивая преемственность традиций в условиях современного мира.

Таким образом, Балканы продолжают демонстрировать уникальную способность объединять различные цивилизации через язык, поддерживая диалог между Востоком и Западом и формируя устойчивое культурное пространство, в котором сохраняется и развивается богатое историческое и лингвистическое наследие [1].

Балканские языки являются не только средством коммуникации, но и важным инструментом культурного обмена, интеграции и формирования идентичности. Они отражают сложные исторические процессы и демонстрируют способность народов региона сохранять свою

самобытность, одновременно участвуя в трансляции и восприятии культур Востока и Запада. Языки Балкан по праву можно рассматривать как живой мост, соединяющий различные цивилизации и формирующий уникальное культурное пространство.

Литература

1. Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2006.
2. Trudgill, P. *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. London: Penguin, 2000.
3. Friedman, V. A. *The Balkan Languages and Their Interactions*. In: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 81, No. 2, 2003, pp. 197–220.
4. Кузнецов, В. П. *Балканские языки и межкультурное взаимодействие*. Москва: Наука, 2001.
5. Joseph, B. D. & Lambert, J. *Language and Identity in the Balkans*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

XIX ƏSR TÜRK LÜĞƏTÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA ALBAN ƏSİLLİ ŞƏMSƏDDİN SAMİ FRAŞERİNİN XİDMƏTLƏRİ

Şəbnəm HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA

filologiya elmləri doktoru, dosent
Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsi (AMEA)
Azərbaycan, Bakı
shabnam.hasanli@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-0912-4504>

Xülasə

XIX əsr Osmanlı cəmiyyətində baş verən sosial-siyasi dəyişikliklər, maarifçilik hərəkatı və milli kimlik axtarışları Türk dilinin elmi əsaslarla öyrənilməsinə və lüğətçilik ənənəsinin inkişafına böyük təsir göstərdi. Bu dövrdə Türk leksikoqrafiyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri alban əsilli maarifçi, yazıçı və dilçi Şəmsəddin Sami Fraşeri (1850–1904) olmuşdur. Lüğətçilik sahəsində geniş fəaliyyət göstərmiş Şəmsəddin Sami tərəfindən fransız dilindən Türkcəyə və Türkcədən fransız dilinə olmaqla iki cildə tərtib olunmuş “Qamusi-Fransəvi” sahəsində təxminən əlli il rəqibsiz xidmət göstərmişdir. Ərəbcədən Türkcəyə əlifba sırası ilə tərtib olunmuş “Qamusi-ərəb” yeni üsulla hazırlanmış bir lüğətdir. Bundan başqa, müəllifin Küçük “Qamusi-fransəvi” (1886), “Dictionnaire Français-Turc” (1885) və altı cildə ibarət “Qamusil-Ələm” (1883–1890) adlı lüğətləri də nəşr olunmuşdur. Onun tərtib etdiyi lüğətlər, xüsusilə də “Qamusi-Türk-i” əsəri Türk dilinin müasir inkişafına mühüm təkan vermişdir.

Açar sözlər: lüğətçilik, türk dili, Şəmsəddin Sami, Türkologiya, lüğət tərkibi, lüğət

THE SERVICES OF SHAMSEDDIN SAMI FRASHER, OF ALBANIAN ORIGIN, IN THE DEVELOPMENT OF 19TH CENTURY TURKISH DICTIONARY

Summary

The social and political transformations, the enlightenment movement, and the search for national identity in 19th-century Ottoman society had a profound impact on the scientific study of the Turkish language and the development of lexicographic tradition. One of the most prominent representatives of Turkish lexicography in this period was the Albanian-born intellectual, writer, and linguist Şemsettin Sami Frashëri (1850–1904). Having carried out extensive work in lexicography, Şemsettin Sami compiled the two-volume *Qāmūs-i Frānsevi* (French–Turkish and Turkish–French dictionary), which served unmatched in the field for nearly fifty years. His *Qāmūs-i ‘Arab*, arranged alphabetically from Arabic into Turkish, was prepared using a new method. In addition, he also published *Küçük Qāmūs-i Frānsevi* (1886), *Dictionnaire Français–Turc* (1885), and the six-volume *Qāmūs al-‘Ālam* (1883–1890). The dictionaries he compiled—particularly *Qāmūs-i Türki*—gave significant impetus to the modern development of the Turkish language.

Keywords: lexicography, Turkish language, Shamsaddin Sami, Turkology, vocabulary, dictionary

Giriş

Şəmsəddin Sami Türk dilçiliyində yeni istiqamətin – modernləşdirilmiş dilçiliyin əsasını qoyan mütəfəkkirlərdəndir. XIX əsr Türk dilçiliyində çox yönlü fəaliyyəti ilə seçilən Şəmsəddin Sami yazdığı lüğət və ensiklopediyalar, Türkçənin tarixi inkişafı, mənşəyi, əsas problemləri, xarici dillər qarşısındakı durumu, necə islah olunmalı olduğu kimi mövzular barədə yazdığı məqalələr digər mütəfəkkirlərin də

diqqətini dil məsələsinə cəlb etməyi bacarmışdır. Alban əsilli Şəmsəddin Sami Fraşeri XIX əsr Türk lüğətçiliyinin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Onun tərtib etdiyi “Kamus-ı Türki” Türk dilinin müasir izahlı lüğətçilik ənənəsinin başlanğıcı hesab edilir. Eyni zamanda digər çoxdilli və ensiklopedik lüğətləri, maarifçilik fəaliyyəti və dil ideologiyası ilə Şəmsəddin Sami Türk xalqlarının milli oyanışında və müstəqil dilçilik ənənələrinin formalaşmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir. Yusuf Akçura onun xidmətlərinə əsaslanaraq onu “Türk milliyyətçiliyinin öncü isimlərindən hesab etmişdir [5;108]. Ömər Seyfəddin və Yeni Lisan hərəkatının səsləndirdiyi fikir və düşüncələri bir əsr öncə yazılarında və fəaliyyətində əks etdirməyi bacaran Şəmsəddin Sami əslində bu hərəkatın sanki bir öncüsü olmuşdur. “Kavmiyyət ve cinsiyetin başlıca esası lisan olduğundan, kendini tezyin ve tenvir etmək isteyen her bir kavmin kendi lisanını ıslah ve tevsî ile edebiyât-ı mahsûsasını ilerletmeye çalışması iktiza eder”[2] - deyən Şəmsəddin Sami Türk dilinin Tənzamatdan sonra Lisani-Osmani adlanmasına da ciddi şəkildə etiraz etmiş, Türkcənin sadələşməsinə ehtiyac olduğunu vurğulamışdır.

Şəmsəddin Sami Türkcənin sadələşməsi yolunda ilk iş olaraq ərəb və fars sözləri ilə Türkcə arasındakı sərhədlərin müəyyənləşdirilməsini əsas hesab edir. “Özünəməxsus mənbələrə əsaslanan sadə Türkcə axtarışında Şəmsəddin Saminin müzakirə etdiyi ilk məqam Türkcənin ərəb və fars dilləri ilə olan münasibətinin vəziyyətidir. Bu kontekstdə o, XIX əsrin son illərində Türkcənin ərəb və fars dilləri ilə əsrlər boyu davam edən əlaqəsinin birdəfəlik kəsilib-kəsilmə bilməyəcəyini soruşur: “Biz Türkcəmizi ərəbcə və farscadan tamamilə ayıra bilərikmi?” [6; 64]. Məsələyə dilçi kimi yanaşan Şəmsəddin Sami bu alınmaları 2 yerə ayıraraq ümumişlək alınma sözlər və istilahlı alınmaları şəklində təhlil etmişdir.

Şəmsəddin Sami, İstanbul Türkcəsinin və ya sadələşdirilmiş Türkcənin tərəfdarı topladığı, başda Əhməd Midhət olmaqla bir sıra müəlliflərin əsərlərində Türkcənin nəzərə cərpacaq dərəcədə geniş şəkildə istifadə edildiyi dövrdə dilçilik aspektindən görülməsi zəruri olan məsələlər üzərində xüsusi olaraq dayanmışdır. O, elmi fəaliyyətinin son mərhələsini məhz bu istiqamətə yönəltdi və dilçiliklə bağlı araşdırmalarını dərinləşdirmişdir. Onun bu sahədə yazdığı “Lisân” (1303/1866) və “Usûl-i Tenkîl və Tertîb” adlı iki əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, dilçiliyin nəzəri əsaslarını sistemləşdirməkdə, ikincisi isə durğu işarələri və yazı qaydaları ilə bağlı prinsipləri elmi müstəvidə izah etməkdədir. “Şəmsəddin Sami, Türk dilinin qaydalarını müəyyənləşdirməyi özünə əsas vəzifə edərək, eyni zamanda ümumi mənada dilin mahiyyətini də araşdırmış və dövrün dilçilik tədqiqatlarını Türkiyəyə gətirmişdir. O, xüsusilə durğu işarələri üzərində geniş şəkildə dayanmış, bu məsələyə ilk dəfə olaraq ətraflı şəkildə yanaşmış və beləliklə Türk dilinə bu istiqamətdə də mühüm xidmət göstərmişdir” [1;3]

Geniş yaradıcılıq üfqləri olan Şəmsəddin Saminin dilçi kimi fəaliyyəti isə aşağıdakı əsərlərində özünü göstərir: Usûl-i Tenkîl ve Tertîb. (Mihran Matbaası, 1303) Lisân. (Mihran Matbaası, 1303) Kâmûs-ı Fransevî (Fransızca-Türkçe. Mihran Matbaası, 1299) Düzəltilmiş ikinci baskı, Mihran Matbaası 1315, Üçüncü baskısı Mihran Matbaası 1901), Kâmûs-ı Fransevî (Türkçe-Fransızca. Mihran Matbaası, 1302) Küçük Kâmûs-ı Fransevî (Mihran Matbaası, 1304). Kâmûs-ı Arabî (Arapça-Türkçe. 1313) Kâmûs-ı Türki (İkdam 1317-1318) Kâmûs-ı l-A'lâm. (Mihran Matbaası, 1306-1316, 6.cilt) Tasrifât-ı Arabiyye. (İstanbul 1304.) Yeni Usûl Elifbâ-yı Türki. (İstanbul 1308), Nev Usûl Sarf-ı Türki. (İstanbul 1308) Tatbikât-ı Arabiyye (İstanbul 1308). Küçük Elifba. Kavâid-i Nahviyye-i Arabiyye. Bu əsərlərində dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələrini araşdıran, çoxsaylı lüğətlərlə dövrün Osmanlı cəmiyyəti üçün lazımı vəsaitləri mütəmadiyən nəşr etdirən Şəmsəddin Sami eyni zamanda alban kimliyini yazdığı 2 əsərdə -. Arnavutça Alfabe (İstanbul 1879 ve Bükreş 1900). Arnavutça Grameri ortaya qoymuşdur. Onun Lisan əsəri dövrün fransız dilçiliyinin təsiri altında yazılmış və ümumi dilçilik sahəsində Türkiyədə yazılmış ilk əsərdir. Dil, zəban, lisan kimi 3 fərqli dildən alınan terminlə dil anlayışını ifadə edən müəllif əsərdə dilin insan şüur ilə əlaqəsini, yazılı və şifahi nitqin də dilin tərkib hissəsi olduğunu nəzərə çatdırır: “Ancak lisân ta'bîri yalnız ağız ve dil ile telaffuz olunan sadâlardan mürekkeb sözlere münhasır olmayıp, tabî'ıyyûn işâret-i muhtelifə ile icrâ olunan ifhâm-ı merâmla dahi lisân ve "lisân-ı taklîdî" nâmını verdikleri gibi, yazıyla olunana da lisân demekteyiz”(Ancaq dil yalnız ağız və dil ilə səsləndirilən səslərdən ibarət sözlərdən ibarət deyil; müxtəlif təbii işarələrlə ifadə edilən dil və lisani-təqlid adlandırılan və yazıyla ifadə olunana da lisan deyirik) [4;7].

Şəmsəddin Saminin “Usûl-i Tenkîl və Tertîb” adlı əsərində isə fransız dilinin qaydalarına əsaslanaraq Türk dili üçün durğu işarələrindən istifadə prinsipləri hazırlanmış və onları adlandıracaq Osmanlıca istilahlardan istifadə etmişdir. Məsələn, fasıla (vergül), müfreze (nöqtə vergül), şariha (iki nöqtə), rabita (defis), farika (tire), tefrikiyyə (kvadrat mötərizə), mümeyyəze (dırnaq işarəsi), istifhamiyyə (sual işarəsi), taacubiyyə (nida işarəsi), nikatı-takdiriyyə (üç nöqtə) və s.

Müəllifin Nev Usûl Sarf-ı Türkî əsəri isə tarixi Türk qrammatikaları arasında özünəməxsus yerə sahibdir. Əsərdə toxunulan bəzi qrammatika məsələləri həmin dövrdə yenidən müzakirəyə çıxarıldı. Bu tədqiqat hər nə qədər tədris və maarif məqsədli didaktik xarakter daşısa da, diqqətin əsasən Türk dilinə yönəldilməsi, ifadələrin çoxsaylı nümunələrlə möhkəmləndirilməsi bu sahədə mühüm bir mərhələ hesab edilə bilər. Şəmsəddin Saminin mövzuları ərəb qrammatikasına əsaslanmaqdan daha çox Türk dilinin daxili quruluşuna əsaslanaraq şərh etməsi bu əsərin digər qrammatikalardan fərqləndirici başlıca xüsusiyyətidir. Şəmsəddin Saminin izahlarında ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyi mövzular isə əsasən fonetika ilə bağlı məsələlərdir ki, bunun da dövrün ərəb qrafikasıdan qaynaqlandığı aydın şəkildə hiss olunmaqdadır.

Dil islahatlarına ehtiyac duyulduğunu dəfələrlə yazılarında vurğulayan Şəmsəddin Sami 1900-cü ildə tamamlanan “Qamus-i-Türki” lüğətində də xalq danışığı dili ilə ədəbi dil arasında körpü yaradaraq gələcək dil islahatlarının ideya bazasını formalaşdırmışdır. İzahlı lüğət şəklində tərtib olunan lüğətdə xalis Türk sözləri əsas götürülmüş, ərəb və fars mənşəli sözlərin üstünlüyünə son qoyulmuşdur. Müəllifin lüğətin girişində yazdığı qeyddə (“Kâffe-i lüğət-ı Türkiyyə ilə lisan-ı Türkî’de müsta’mel kelimat ve ıstilahat-ı Arabiyyə ve Farisiyyə ve ecnebiyyə’yi cami olaraq lisanımızın mükəmmel lüğət kitabıdır”) lüğət-ı türkiyyə və lisan-ı türki terminləri ilə Türk dilləri və Türk dili anlayışı fərqləndirir və yeni bir metodla tərtib edilmiş kitabın ilk cümləsində “Lüğət kitabı bir lisanın xəzinəsi hökmündədir.” deyən Şəmsəddin Saminin fikrincə, “lisan kəlmələrdən mürəkkəbdir, bu kəlmələr dəxi hər lisanın kəndinə məxsus bir takım qaydaya tofiqən təsrif və tərkib edilərək insanların ifadə məram etməsinə yararlar” [3;1]. Dil məsələsinə xüsusi diqqət ayıran mütəfəkkir, bu əsəri hazırlayarkən alınma mənşəli sözlərə yer versə də, həmin sözlərin Türk dilinə daxil olduğundan sonra artıq Türkcənin leksik sərvəti kimi qəbul olunması zəruri hesab edir. Başqa sözlə, dildə ümumişlək olan sözlərin etimoloji mənşəyinə baxılmadan dilin öz malı hesab edilməli olduğunu vurğulayır. Bu çərçivədə Şəmsəddin Sami ərəb və fars mənşəli, lakin Türk dilində işlək hala gəlmiş sözlərin istifadəsinin vacibliyini müdafiə edir. Müəyyən tarixi-mədəni şərtlər və zərurətlər daxilində dillərin bir-birindən söz almasının təbii və qəbul edilməli bir proses olduğunu qeyd edən Şəmsəddin Sami bu nəzəri mövqedən çıxış edərək Şəmsəddin Sami müxtəlif dillərdən keçmiş və dövrün Türk dilində aktiv işlənən sözlərini lüğətinə daxil etmişdir. Türk dilinin söz alma praktikasının isə eyni səbəblərə əsaslanaraq bu gün də müxtəlif tezliklərdə davam etdiyi müşahidə olunur. “Qamus-i-Türki”də maddə başı sözlərin qrammatik statusu müəyyənləşdirilmiş, isim, sifət, zərf və s. kateqoriyalar qısaltmalarla göstərilmişdir. Bundan əlavə, ərəb mənşəli sözlərin qrammatik cinsləri (müənnəs – müzəkkər) və digər morfoloji xüsusiyyətləri barədə izahlar verilmişdir. Ümumilikdə, ərəb mənşəli sözlərin “ism-i işarət”, “ism-i mənsub” kimi qrammatik xüsusiyyətləri də maddə başı qeydlərinin yanında göstərilmişdir. Müqayisəli şəkildə baxıldıqda, həmin dövrdə hazırlanmış digər lüğətlərlə müqayisədə Şəmsəddin Saminin bu məsələlərdə daha əhatəli və detallı izahlar təqdim etdiyi görünür. Lüğətin girişin qısaltmalar və işarələr bölməsində fərqləndirici işarələr təqdim edilmişdir. Məsələn vav hərfinin 4 formasını vavı-məqbusə (bu, şu), vavı-məbsutə َ (yol, zor), vavı-məqbudə ِ (düz, süz), vavı-mədsutə ُ (göz, söz) göstərən müəllif ərəb qrafikasının Türk sait səslərini ifadəsindəki çətinliyini diakritik işarələrlə həll etməyə çalışmışdır.

Qamus-i-Aləm əsəri Fransız ensiklopediyasına cavab olaraq hazırlanmış, lüğətin girişində Türk dilinin və mədəniyyətinin Avropadan heç də geri qalmadığını sübut etmək üçün belə bir iş başladığını qeyd edən müəllif özünəqədərki səyahətnamələr, tarixi kitablar və başqa qaynaqlara əsaslanaraq dövrünə görə modern tərzli ensiklopediya tərtib etmişdir. Müəllif “Kamus-ı Fransevi”, “Kamus-ı Arabi”, “Kamus-ı Farisi” – çoxdillli lüğətləri ilə həm Osmanlı, həm də Avropa leksikoqrafiya ənənələrini birləşdirmişdir. Bu əsərlər sayəsində Türk dilinin dünya dilləri ilə müqayisəli öyrənilməsi və zənginləşdirilməsi mümkün olmuşdur.

Şəmsəddin Sami yalnız lüğətçi kimi deyil, həm də maarifçi və dil islahatçısı kimi çıxış etmişdir. Onun: təhsil və mətbuat sahəsində sadə, xalqın başa düşdüyü dilin işlədilməsi; Türk dilinin Osmanlıca anlayışından ayrılaraq müstəqil milli dil kimi qəbul edilməsi; Türk xalqlarının dil və mədəni birliyinə xidmət edən ortaq ideyaların təşviqi kimi ideyaları sonrakı dövrlərdə Osmanlıda Türkçülük hərəkatının geniş vüsət tapmasına səbəb olmuşdur. Bu fikirlər XX əsrin əvvəllərində “Yeni Lisan” hərəkatına, daha sonra isə Türkiyə Cümhuriyyətində həyata keçirilən dil islahatlarına zəmin yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Hameed F. Şəmsəddin Sami'nin Dilçiliği Ve Nev Usûl Sarf-I Türkî Adlı Grameri. Dok.Tezi.Ankara-1993. S. 3
2. Sami Ş. “Elsine-i-islamiye// Şəmsəddin Sami Süreli yayınları...
3. Sami Ş. Qamusi -Türki. Dər-səadət.1315. s.1
4. Sami Ş. Lisan. S.7
5. Şevik R. Bir Arnavut Vatanseveri Olarak Müslüman Bir Osmanlı Aydını: Şəmsəddin Sami Bey Frasheri'de Türk Milliyetçiliğinin Sınırları//Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2 Sayı: 1, Nisan 2020 Journal of Nationalism Studies, Volume: 2, Issue: 1, April 2020 ss. 105-138.s.108
6. Topaloğlu Y. Yeni Lisan hareketinin öncülü: Şəmsəddin Sami// Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt: 4, Sayı 7, Ocak 2014, s.61-73, s. 64

BALKAN TÜRKLERİNİN ƏDƏBİYYATINDA KÖÇ: TARİXİ SƏBƏBLƏR VƏ ƏDƏBİYYATDAKI İNİKASI

Fatma HÜSEYNOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Azərbaycan, Bakı
<https://orcid.org/0000-0002-2690-2358>
elifat@inbox.ru

Xülasə

Köç bütün xalqlar üçün ağır sosial və psixoloji nəticələr doğuran tarixi hadisədir. Balkan Türklərinin həyatında köçlər xüsusilə mühüm rol oynamış, onların kollektiv yaddaşında dərin izlər buraxmışdır. Osmanlı İmperiyasının zəifləməsi, XIX əsrdə Osmanlı-Rusiya müharibələri, XX əsrdə Balkan müharibələri və kommunist diktaturalarının assimilyasiya siyasətləri nəticəsində yüz minlərlə Türk öz doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bu proseslər həm folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatda əksini tapmış, milli kimliyin qorunması vasitəsinə çevrilmişdir. Məqalədə Balkan Türklərində köçün əsas mərhələləri, səbəbləri və ədəbiyyatdakı bədii inikası araşdırılır.

Açar sözlər: Balkan türkləri, köç, Osmanlı İmperiyası, assimilyasiya, folklor, ədəbiyyat

MIGRATION IN THE LITERATURE OF BALKAN TURKISH PEOPLE: HISTORICAL REASONS AND ITS DEVELOPMENT IN LITERATURE

Abstract

Migration is a historical phenomenon that brings severe social and psychological consequences for all nations. In the history of the Balkan Turks, migrations played a particularly significant role, leaving profound traces in their collective memory. The decline of the Ottoman Empire, the Russo–Ottoman wars of the nineteenth century, the Balkan Wars of the twentieth century, and the assimilation policies of communist dictatorships forced hundreds of thousands of Turks to abandon their ancestral homelands. These processes were reflected not only in folklore but also in written literature, serving as a vital means of preserving national identity. This study explores the main stages and causes of the migration of the Balkan Turks, as well as its literary representation.

Keywords: Balkan Turks, migration, Ottoman Empire, assimilation, folklore, literature

Giriş

Balkan Türklərinin yaşadıkları çətinliklər, köç yollarında çəkdikləri əzablar yalnız şifahi xalq ədəbiyyatında deyil, yazılı ədəbiyyatda da əks olunmuşdur. Böyük tarixi hadisələrin nəticəsi olan köçlər bir sıra sənətkarların əsərlərinə mövzu olmuş, xüsusilə də bu fəlakətləri şəxsən yaşayan müəlliflər mədəniyyət tarixinə dəyərli nümunələr bəxş etmişlər. Köhnə Zəğra müftisi Hüseyn Raci Əfəndi də 1877–1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsinin (Doxsan üç – 93 müharibəsi) fəlakətlərini bilavasitə yaşamış şəxslərdəndir. Onun “Tarixçə-i Vaka-i Zəğra” (“Köhnə Zəğra müftisinin xatirələri”) adlı əsərində tarixin kədərli gerçəklikləri təsvir edilmiş, hadisələrin yaratdığı faciələr milli yaddaşda dərin iz buraxmışdır.

Əsəri yüksək qiymətləndirən Yahya Kamal 1921-ci ildə belə yazırdı: “Tarixçə-i Vaka-i Zəğra”-nı Fəhri Rıfki kimi Türk nəşriyyatçılarına göstərdim. Onlar məndən daha çox heyran oldular. Bu kitab, Türklərin vətən ədəbiyyatında ən səmimi, yüksək bir şah əsərdir.”

Köç, hansı xalqa və ya sosial qrupa təsir etməsindən asılı olmayaraq, bəşəri miqyasda böyük insan faciəsidir. Balkan Türklərinin həyatında köç xüsusi yer tutur. Zülm və təqiblərə məruz qalan, yurdu-yuvasını tərk etməyə məcbur olan Türklərin Türkiyəyə gəlişi tarixin ən ağır səhifələrindən biridir. Balkan Türkləri və müsəlmanları üçün miqrasiya bəzən yeganə çıxış yolu, qırğınlardan, zülmədən və repressiyalardan xilas olmağın son ümidi olmuşdur.

Balkan türklərinin müxtəlif zamanlarda və dövrlərdə yaşadığı köçlərlə bağlı aparılan tədqiqatlarda bu proses iki əsas kateqoriyada öyrənilir: daxili və xarici köç. Osmanlı İmperiyasının yüksəliş dövründə müşahidə olunan inkişaf və Anadoludan Rumeliyə köçürmə siyasəti sonradan, XVII–XVIII əsrlərdə uzunmüddətli müharibələr və daxili qarışıqlıqlar nəticəsində dəyişmişdir. İmperiya əvvəlki gücünü itirərək genişlənmə mərhələsindən tənəzzül mərhələsinə keçdikcə, xaricə yönəlmiş köçürmə siyasəti daxili miqrasiyalarla əvəz olunmuşdur. Beləliklə, müharibələrdən sonrakı sülh müqavilələri nəticəsində böyük ərazi itkiləri verən Osmanlı İmperiyası, xüsusilə XIX əsrdə ciddi köç problemləri ilə üz-üzə qalmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar bu daxili miqrasiyaları aşağıdakı əsas dövrlərə bölürlər:

1. Erkən köçlər – 1877-1878 Osmanlı-Rusiya müharibəsindən əvvəlki köçlər,
2. 1877-1878 – Osmanlı-Rusiya müharibəsinin səbəb olduğu köçlər,
3. 1912/13 – Balkan müharibələrindən sonrakı köçlər,
4. Cümhuriyyət dövründəki köçlər

1877-1878 Osmanlı-Rusiya Müharibəsindən əvvəl baş verən köçlər ilk dəfə yönəlmiş olan köçlər kimi qiymətləndirilir. Həmin hadisələr Osmanlı İmperatorluğunun Avropa torpaqlarından çıxması ilə əlaqədardır. Vyana yürüşünün uğursuzluğu (1683), Budapeştin avstriyalıların əlinə keçməsi (1686) və Karlovits müqaviləsinin imzalanması (1699) Osmanlı İmperiyasına zərərli təsir göstərən mühüm tarixi hadisələrdir. Bu mənfi tarixi hadisələr Balkan Türkləri arasında rezonans doğurmuş, onların şifahi xalq ədəbiyyatında dərin iz qoymuşdur. Məhməd Fuat Köprülü “İkdam” qəzetindəki “Yeni bir elm: folklor” adlı məqaləsində folklor nümunələrinin əhəmiyyətini vurğulayaraq deyirdi: “Bu yaxınlarda baş verən Rumeli faciəsində düşmən əlinə keçən yerlər, onların sakinləri təbii olaraq yox olacaq və onların öz xalqlarının qədim yurdları olduğunu sübut etmək üçün gələcək türk torpaqlarında ən parlaq sənədlərə ehtiyacımız olacaq”. Əgər bu gün həmin sənədləri ələ keçirə bilsək, qeydə alsaq, heç olmasa faciəmizin xatirəsini qoruyub saxlaya bilərik”. Rumeli torpaqlarının itirilməsi milli fəlakətimizin başlanğıcı oldu. Məhməd Fuat Köprülünün də böyük önəm verdiyi folklorumuzda bu əzabların əks-sədasını tarixi hadisələrin xronologiyasına riayət etməklə araşdırmaq. Xalqımız Buda itkisini belə əbədiləşdirdi:

*Ötme bülbül ötme, yaz bahar oldu
Bülbülün figanı bağırmı deldi
Gül alıb satmanın zamanı geldi
Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i*

*Çeşmələrdə abdest alınmaz oldu
Camilərdə namaz qılınmaz oldu
Mamur olan yerlər hər harab oldu
Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i*

Osmanlı İmperiyasının Osmanlı-Rusiya müharibələrində tədricən uğursuzluğa düşər olması da yüz minlərlə Türkün didərgin düşməsinə və didərgin düşməsinə səbəb oldu. 1774-cü il Kiçik Kaynarca müqaviləsindən sonra Krım kimi ruslar tərəfindən tutulan ərazilərdə yaşayan Türklər Osmanlı sərhədləri daxilində köç etmək məcburiyyətində qaldılar. Osmanlı İmperiyası Krım müharibəsində (1853/56) qalib hesab edilsə də, heç bir fayda əldə edilməmişdir. Ruslar Türklərə və müsəlmanlara qarşı zorakılıq və zülm siyasətini davam etdirdilər:

XX əsrin ikinci yarısı həm də Balkan türklərinin və müsəlmanlarının həyatında iğtişaşlarla dolu bir dövr olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan dərhal sonra Yunanıstanda vətəndaş

müharibəsi başladı. Bolqarıstanda kommunist diktaturası hökm sürürməyə, əsrin sonlarında isə, Yuqoslaviyanın dağılması ilə Bosniya-Hersoqovina, Kosovo və Makedoniya xalqları müharibə vəziyyətinə düşdülər. Berlin divarının yıxılması Şərq Bloku ölkələrində rejim dəyişikliyinə səbəb oldu. Bu dövrdə Bolqarıstandan Türkiyəyə üç böyük köç olub. Bu köçlərdən ikisi, 1950-1951-ci illər və 1968-1978-ci illər Türkiyə ilə Bolqarıstan arasında ikitərəfli müqavilələr əsasında həyata keçirilmişdir. Üçüncü miqrasiya misli görünməmiş idi. Bir neçə saat və bir neçə gün içində bolqar türkləri evlərindən qoparılarq sürgünə göndərildi. Utancverici şəkildə qatarlar, yük maşın karvanları Türkləri cənubdan Türkiyəyə aparmağa başladı. Böyük Köç kimi tanınan bu köçə hazırlıq onilliklər əvvəl Bolqarıstan idarəçiləri tərəfindən başlanıb və 1989-cu ilin yayında həyata keçirilməyə başlanmışdı. 1950-ci illərin sonlarında kommunist rejimi məmurları türklərə və müsəlmanlara qarşı təzyiqlərini artırdılar. Əvvəlcə müsəlman qaraçıların və Pomak Türklərinin adları dəyişdirilərək bolqar adlarına keçdi. Qanlı hadisələrdə sayısız-hesabsız şəhidlər verilib. Daha sonra növbə Türklərə də çatdı və 1984-cü ilin dekabrında Bolqarıstan dövlətinin silahlı qüvvələri, o cümlədən hərbi və polis qüvvələri bütün Bolqarıstanda Türklərə qarşı səfərbər olundu. Qısa müddət ərzində Türklərin adları dəyişdirilərək bolqar adlarına çevrildi və Bolqarıstanda Türkün olmadığı dünyaya elan edildi.

Bu hadisələr qarşısında beynəlxalq ictimai birliklər Bolqarıstan Türklərini tərk buraxmadılar. Bolqar türklərinə qarşı törədilən soyqırımı təkcə Türk ədəbiyyatında deyil, Balkan Türklərinin ədəbiyyatında da əks-səda doğurmuşdur. Türkiyə Yazarlar Birliyi Bolqarıstan Yazarlar Birliyinə məktub göndərərək vəhşiliyə son qoyulmasını tələb edib. Balkan Türk sənətçiləri də Bolqarıstan Türklərinin başına gələn fəlakət qarşısında həmrəylik nümayiş etdirdilər. Qərbi Trakya şairi Əlirıza Saraçoğlu Bolqarıstanda törədilən soyqırımı üsyan etmiş və bu üsyanı şeirlərində belə ifadə etmişdir:

O vahşet, o zulüm nasıl çekilir?
Nasıl silinir vahşi Bulgarın alnından o kir?!
Mehmede “Mitko” demek ile iş bitmez çorbacı, bil!
Vicdanlara hükmetmek sandığın kadar kolay değil...

Mehmedi “Mitko” yapıyor Bulgar,
Marx ve Engels’e tapıyor Bulgar,
Camilerimi yıkıyor Bulgar,
Kahhâr isminle kahret Allahım...
Bulgaristan’da ezan okunmaz!
Ramazan geldi Kandiller yanmaz...
İslamı yok edenler onmaz!
Kahhar isminle kahret Allahım...

Balkan Türkləri ədəbiyyatında köç mövzusu təkcə tarixi hadisələrin sənədləşdirilməsi deyil, həm də insanların daxili dünyasının, kimlik axtarışlarının və mədəni davamlılığının ifadəsidir. Bu mövzu həm fərdi talelərin, həm də kollektiv yaddaşın ədəbiyyat vasitəsilə qorunmasına xidmət edir. Balkan Türkləri yazıçılarının əsərlərində köç, həm qürbət və həsrət, həm də müqavimət və ümidi əks etdirən güclü bir simvoldur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Köprülü, M. F. (1914). Yeni bir elm: folklor. İkdam qəzeti.
2. Kamal, Y. (1921). Tarixçə-i Vaka-i Zəgra haqqında qeydlər. İstanbul.
3. Raci, H. (1878). Tarixçə-i Vaka-i Zəgra (Köhnə Zəgra müftisinin xatirələri). İstanbul: Osmanlı nəşriyyatı.
4. İnalçık, H. (1997). Osmanlı İmperiyasında miqrasiyalar və demoqrafik dəyişikliklər. Ankara: Türk Tarix Qurumu.

5. Yalçın, S. (2005). Balkan türklərinin tarixi taleyi və miqrasiyalar. İstanbul: Kültür Yayınları.
6. Saraçoğlu, Ə. (1989). Şeirlər. Qərbi Trakya nəşri.

ПОСТРОЕНИЕ ОБРАЗА В РОМАНЕ МЕШИ СЕЛИМОВИЧА «ДЕРВИШ И СМЕРТЬ»

Кямаля УМУДОВА

доктор философии по филологии, доцент
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Азербайджан, Баку
umudova_kyamalya@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-7049-5641>

Аннотация

"Дервиш и смерть" Меши Селимовича – философский роман о путях становлении человека. Написанный в форме дневника-хроники, он содержит в себе сложное сплетение мыслей и чувств шейха Ахмеда Нуруддина. Герой-рассказчик ищет последнюю правду о себе, о своем предназначении в жизни, подвергая сомнению не убеждения и идеалы исламской веры, которую он проповедует, а собственное отношение к ним. Поиск самой парадигмы уверования ставится однажды под сомнение. События происходят в Боснии во времена Османской империи, однако и место, и время в романе носят условный характер. Это важно с точки зрения выражения позиции автора, который тем самым хочет подчеркнуть общечеловеческий масштаб проблемы человека и его места в мире.

Ключевые слова: Меша Селимович, дервиш, смерть, боснийская литература, философский роман

CONSTRUCTION OF IMAGE IN MESH SELIMOVICH'S NOVEL "THE DERVISH AND DEATH"

Abstract

"Dervish and Death" by Mesha Selimovic is a philosophical novel about the development of man. Written in the form of a diary-chronicle it contains a complex interweaving of thoughts and feelings of Sheikh Ahmed Nuruddin. The hero-narrator searches for the final truth about himself, about his purpose in life, questioning not the convictions and ideals of the faith he preaches but his own attitude towards them. The search for the very paradigm of belief is once questioned. The events take place in Bosnia during the Ottoman Empire but both the place and time in the novel are conditional. Neither the place nor the time of the action is specifically named. This is important from the point of view of expressing the position of the author who thereby wants to emphasize the universal scale of the problem of man and his place in the world.

Keywords: Mesa Selimovic , dervish, death, Bosnian literature, philosophical novel

Меша (Мехмет) Селимович – известный представитель боснийской литературы, писатель, чье творчество вошло в сокровищницу мировой культуры. Работа над произведением «Дервиш и смерть», написанном на сербо-хорватском языке, длилась несколько лет и была завершена в 1966 г. Роман вызвал бурю восторга, изумления, интерпретаций не только в своей стране, но и далеко за ее пределами. Творчество Меши Селимовича стал воплощением лучших литературных традиций балканских народов и продолжает завоевывать широкую читательскую публику во всем мире. В 2012 году весь мир отмечал 100-летний юбилей писателя. К этой дате был приурочен перевод его романа и на азербайджанский язык, который осуществил Алекпер Салахзаде [1]. Как

отмечает в своем предисловии к азербайджанскому переводу романа боснийского писателя тюркского происхождения Мехмеда «Меш» Селимовича проф. Г.Алиева-Кенгерли, «исследователи по праву считают роман «Дервиш и смерть» одним из лучших из ста мировых романов» [5; 3]. Азербайджанский ученый подчеркивает новаторский характер романа во всей европейской литературе, его катарсическое воздействие на читателя [5].

Роман представляет собой исповедь главного героя, дервиша Ахмеда Нуруддина. Он является шейхом маленькой, но древней мевлевийской текии недалеко от Сараево. Написанный в форме дневника-хроники, исповеди, роман содержит в себе сложное сплетение мыслей и чувств шейха Нуруддина.

Вступительная глава романа занимает исключительное место в структуре романа, определяя весь динамизм и драматизм загнанного в угол, вынужденного принять свою участь, героя. Герой-рассказчик ищет последнюю правду о себе, о своем предназначении в жизни, подвергая сомнению не убеждения и идеалы веры, которую он проповедует, а собственное отношение к ним. Сама парадигма веры ставится однажды под сомнение героем. Необходимо обратить внимание на эпитет «мучительный разговор с самим собой» дервиша [4; 19], при этом у него слабая надежда на подведение окончательных итогов этого монолога. Он не уверен, когда же «подведут итог всему», «если его подведут» [4; 19]. Использование предиката в форме обобщенно-личного глагола и вопросов «когда», «если» подчеркивает глубину и драматизм ситуации разочаровавшегося, усомнившегося в собственном и вселенском бытии в Аллахе человека. Романная ситуация усугубляется еще и главным образом тем, что суд над собой производит дервиш из текии, суфийской обители.

Роман отличается высоким психологическим накалом, глубоким философским смыслом. События происходят в Боснии во времена Османской империи, однако и место, и время в романе носят условный характер. Это отражает позицию автора, которому важно подчеркнуть общечеловеческий масштаб проблемы человека и его места в мире.

В центре романа стоит личность дервиша, испытание его нравственных убеждений на прочность, как это могло бы случиться у носителей любой другой веры, морали, религии. Герой стоит на позиции самоосуждения. Он готов к суду над самим собой. Осознание зыбкости не веры, а собственных усилий держаться за нее, определить свое место в жестокой борьбе добра и зла и составляет основу, организует внутренний драматизм образа дервиша.

Погруженный в созерцание своего внутреннего мира, герой однажды задается вопросами, ответы на которые должны стать проверкой жизненной позиции, силы сопричастности к Всевышнему. Неслучайно роман, все 16 глав которого сопровождают эпиграфы, предположительно взятые из Корана, начинается с глубоких философских раздумий героя о понятиях честности и искренности. Селимович в романе «Дервиш и смерть» уже в начале говорит о том, о чем, собственно, пойдет речь в самом конце романа: о судилище, на котором человеку воздается по делам его.

Каков путь становления человека? Что такое душа, как она живет, как в ней проявляется промысел Всевышнего? Рассказывая о своей судьбе, герой руководствуется внутренней потребностью самопознания, самоидентификации. Он готов стоять на судилище, чтобы познать суть и пределы своего «я». Взявшись за перо и чистую бумагу, как подчеркнуто в романе, дразнящую «своей белизной» [4; 19], дервиш собирается честно сказать о себе правду, выступить в роли и судьи, и свидетеля, и обвиняемого. Белизна бумаги символизирует жизнь от рождения до смерти. Хотя в Коране отсутствует прямая цитата, сравнивающая жизнь с неписаной бумагой, налицо аллюзия на исламскую концепцию чистого лица – на восприимчивость к вере и добру, что заложено в фитре, врожденной природе человека. Но как пользуется человек этой возможностью в жизненном опыте, в какие знания и дела они воплощаются, приобретают ценность навека и передаются из поколения в поколение как принципы исламского мировоззрения?

Как учит ислам, каждый человек рождается с чистой природой, открытой к восприятию истины и следованию добру. Она подобна чистой бумаге, на которой нет пятен грехов или

ложных представлений. Отсюда главная задача, которая стоит перед человеком: нести ответственность за свои поступки. Как на белую бумагу можно нанести любой текст, так и действиями и выбором человек «пишет» собственную жизнь. Каждый поступок оставляет след в характере и судьбе человека. Этот момент становится камнем преткновения в духовной эволюции героя.

Дервиш Ахмед живет отрешенно от мира, ненавидя его за то, что в нем надо действовать по его законам, находить общий язык с гордыми и тщеславными людьми. А как действовать, если мир не готов услышать поучения суфия. Он понимает, что в столкновении духа и материи неизбежно поражение первого. Земной мир полон греха, плотских страстей, погони за славой и деньгами, властью над сердцами людей, проявлением «вседозволенности».

Жизнь шейха в маленькой и далекой текии и была своего рода оградой от внешнего мира. Он боится жизни в миру, она ему представляется опасной, потому что угрожает смертью духа, его поражением, сговором с бесами. Дервиш боялся бунта, скрывавшегося в глубине души рядом со смирением. Его одолевают разные соблазны мирской жизни, рушатся стены его монастыря, его духовной крепости. Дервиш четко помнит день, разделяющий его бытие на две части: до и после решения просить власть имущих за арестованного брата Гаруна.

«Дервиш и смерть» – философский роман о становлении человека на путях самопознания. Меши Селимович строит свой роман на столкновении сил света и тьмы, добра и зла в сознании героя. Реалистический метод писателя основан на сознательном дуализме автора. Испытания жизнью и смертью, преданностью и предательством, смирением и сомнением в вере, через которые проходит душа дервиша Ахмеда Нуруддина, сложное переплетение сменяющих друг друга событий и переживаний, размышлений героя создает картину вечной борьбы двух начал в сердце человека, двух мировоззрений и поведенческих культур в обществе. Взаимодействие с миром разрушает границы метафизики духа. Действовать означает служить не добру, а злу, поступить по другой логике, идти к гибели. А если не действовать? В романе Достоевского Алеша перед доводами Ивана (Кн. 5, гл. «Бунт») спасается вопросом: «Да чего же ты меня испытываешь?» [3; 222]. В отличие от романа Достоевского, в романе Селимовича диалог ведется одним и тем же человеком, разрывающимся между дервишем и бунтарем, между праведником и преступником. Наделенный остротой духовного зрения, он видит не только зло в людях, но и то, как они бессильны противостоять злу. Он даже в лице своих трех врагов видит сбившихся с праведного пути братьев-мусульман. Человек не зол изначально, но он бесконечно слаб и далек от другого человека. Над человеком довлеет какая-то инерция предательства, страха за свои интересы – и он готов убивать, предавать другого, несмотря на то, что каждому Всевышним уготовано свое место в мире. В остроте переживания этих «пограничных состояний» между смирением и бунтом создается сложная картина жизни и психологический портрет героя.

Темой философских и богословских поисков писателя становится человек, «лишенный веры, оставшийся наедине со своей “тварностью”, бессилием, тленностью» [2; 8].

Роман показывает, как ошибся человек, изменив доброе начало в своей душе на зло. Опыт «текуще-повседневной жизни» (Достоевский) ограничил его рефлексией отрицания и разъединения. Уход из текии приблизил духовную смерть дервиша, а затем и физическую. В конфликте романа, основанном на встрече героя с иным мыслительным и поведенческим паттерном, выявляется бессменность, вечность, незыблемость духовных истин. Роман ведет за собой и верующих, и неверующих, напоминая последним о восстановлении погибшей души, о том, что небытия нет вовсе, а есть только бытие. Неслучайно опыт отъединения от высших миров не был реализован до конца.

Герой в конце романа выбрал смерть, хотя мог бы избежать ее. Трагизм героя не в том, что он восстал против несправедливого мира, жестокости властей. Главный промах дервиша связан с тем, что он ставит знак равенства между двумя почвами, способами взаимодействия. Один из них требует отдать все без условий, чтобы тебе вернули все, хотя приближения к идеалу по пути развития человечества мы не видим. Одна форма не может реализоваться в другой. Человек

состоит из противоречий. Человек реализуется изнутри своего центра и изнутри своего личностного центра. Личностный центр, если не сформирован до конца, то его границы быстро рушатся. Ахмед Нуруддин свое от чужого не смог уберечь. Он удивляется несовершенству людей, но, будучи бессильным влиять на них, выбирает жить по их законам. С одной стороны, он готов самозабвенно бороться за спасение брата, с другой стороны, безвозвратная отдача себя, на которую он готов, чередуется со страхом уступить свое первенство. Слова отца о Гаруне, как о «единственном сыне», дервиш принимает болезненно, думая, что брат для отца важнее. Он уступает свое место брату, но это сопровождается ощущением потери своего первенства.

«Все спуталось ровно два месяца и три дня назад, в канун юрєва дня – я начинаю отсчет времени с этого рубежа, ибо только это время меня и касается. Пошли десятые сутки, как мой брат находился в темнице» [4; 23]. Очень важно обратить внимание на то, что время в высокогорной обители заполнено другим содержанием, тема смерти и вечной жизни после нее, вера в загробное существование, озаряющее смысл бытия человека на земле вообще, исчезает после «нисхождения» на землю. Происходит то, чего боялся дервиш: его дух растворяется в земной материи. Арест Гаруна привязал его к земным законам. Он ходит к людям у власти, чтобы просить об освобождении брата. На этом пути и начинается его мука, трагедия, которая завершается физической гибелью.

Базирующийся на исламских духовных воззрениях, роман выходит за рамки условного жанра поучения, дидактики или проповеди. Селимович осуществляет трудную задачу художественного воплощения темы жизни и смерти, веры и безверия. Как отмечает Л. Анненский, «трагизм романа Селимовича <...> в том, как потерявший веру человек начинает автоматически принимать навязываемые ему правила борьбы» [4; 9]. Обществу далеко от совершенства, чтобы не жить отчужденно от Аллаха, а дервиш оказался далеким от мудрости, чтобы не обидеться на них – и решил отомстить, тем самым подготавливая постепенную смерть в себе суфия, провозглашающего волю Аллаха на земле.

Роман представляет собой приговор в защиту дервиша. Движущим центром событий в нем становится казнь его младшего брата, по имени Гарун. В трех эпизодах встречи с Муселимом, кади и муфтием герой проходит через разные стадии унижения перед сильными мира сего. Он просит у них милости к брату, попавшему под арест, хотя в романе не названа причина его осуждения. Дервиш встречается с грубостью, угрозами, издевательствами, безучастностью по отношению к себе. Позднее он отомстит всем трем: Муселим убегает от него в ужасе, кади умирает, растоптанный взбунтовавшейся против него городской толпой, а в результате его трон достается дервишу. Муфтия он встретит таким же равнодушным, безразличным взглядом, каким когда-то тот встречал его.

Между бунтарем, мстителем Ахмедом в финале и проклинающим себя робким просителем за брата дервишем в начале романа огромная разница. В этом пути преображения человека заключен главный замысел автора, которому важно показать, что происходит в сердце дервиша, в котором нашлось место, чтобы служить полем битвы между верой и неверием, между духовным и плотским. Селимович показал ужас бездны, в которую обрек себя герой, отказавшись от выбора. Вера и неверие не только два различных объяснения мира, но и два различных состояния бытия. Это разные по сути начала. Селимович впервые в боснийской литературе показал путь отъединенной личности, трагедию раздвоенного сознания. Это путь нисхождения души, опустошения личности в мире мрака. Неслучайно Нуруддин не раз с сожалением вспоминает свою жизнь в горной текии. Она соответствовала той высоте, с которой проливается небесный свет на землю. Нуруддин отвернулся от пути дервиша, верующего в свое бытие и бытие всего мира в Аллахе.

С точки зрения поставленного в романе вопроса о цели бытия человека данные строки имеют важное значение. Они созвучны основному конфликту романа, в котором дервиш, верующий человек, совершает суд над собой, где он является и виновником, и судьей, и свидетелем своих проступков. Роман начинают и замыкают строки из Корана. В них выражена трагедия

одинокого в толпе человека, голос вопиющего в пустыне: «Во имя Аллаха, милостивого и милосердного! <...> Призываю в свидетели день Страшного суда и укоряющую себя душу; Призываю в свидетели время, начало и конец всего, – ибо воистину человек всегда оказывается в убытке» [4; 19, 322].

Столкновение с текущими событиями реальной жизни заставляет героя задумываться об истинности тех ценностей, которые сопровождали его всю жизнь. Под воздействием внешней среды он пытается трансформировать свое отношение к человеку и к миру. Понятие «смерть», вынесенное в название романа, строит структуру образа дервиша, становясь мерилom жизни человека по эту и другую сторону. Роман основан на биографическом факте убийства брата писателя за подозрение в преступлении. Смерть брата могла бы переломить его отношение к революции, которой Меша Селимович посвятил себя, и два начала: натура и идея стали безраздельно властвовать в его душе. Через несколько дней после казни брата ему пришлось выполнить свой общественный долг и выступить на запланированной давно конференции. Он мог бы отменить свое выступление, но не сделал этого. Он любил своего брата, но любил и идеалы социалистического гуманизма, боролся за идею коммунизма. Политический прагматизм существовал в душе рядом с человеческой болью за безвинно наказанного властями брата. «Я не ушел из партии, не отвернулся от реального положения дел, однако своим поведением я не нашел ответа на терзающие меня вопросы – наоборот, мне становилось все хуже и хуже» [6; 146].

Рассказ дервиша о дальнейших событиях в связи с казнью брата, философствование о многих вопросах, вызванных сложной ситуацией, в которой он оказался в связи с убийством брата и бессилием спасти его, можно оценить как большой оправдательный текст. А предваряется он описанием горной реки, на берегу которой стоял мирный, чистый, теплый спокойный домик дервиша-суфия: «Речушка похожа на меня: то бурная, то тихая, а чаще всего притаившаяся, буззвучная» [4; 22]. Между речушкой в глубине ущелья и внутренним состоянием души дервиша Ахмеда Нуруддина существует связь, согласие, сходство. Робкий, скромный, смиренный и выполняющий свой долг и оправдывающий свое звание шейха, после смерти брата он превращается в бунтаря, и подобно реке разрушает стены крепости, которые хранили его покой и невозмутимость духовной силы в нем. Со смертью брата он бросает вызов окружающему обществу и бросается преодолевать преграды вокруг себя.

Мысли о несправедливо устроенном мире потоком бегут в сознании дервиша, какая-то из них, наконец, хочет стать главной. «Мир внезапно стал тайной, и мы встали друг против друга, удивленно вглядываясь, не узнавая, не понимая больше самих себя» [4; 22]. Собственно, «Дервиш и смерть» – это роман о трансформации внутреннего мира верующего в Аллаха, проповедника, суфия. Смерть брата стала причиной перемены его душевного состояния. Постепенно меняется прежнее отношение к миру блаженного дервиша, разменявшего любовь на ненависть. Мы видим, как борются в тексте разнородные начала, не сливаясь в единое русло, два противника: «естественный человек» и «эвклидов ум», как опровергаются героем правила игры, как бесстрастно он предъявляет притязания к другим, к судьбе, к Аллаху, снимая с себя ответственность за все происходящее.

В романе четко прослеживаются этапы деградации, падения, логическим завершением которого становится смерть, теперь уже добровольно принятая Ахмедом Нуруддином. Смерть отрывает героя от жизни, однако тут главное значение имеет не физическая смерть дервиша, хотя она тоже имеет свою логику, причинную связь, а то, как происходит гибель человека в человеке. А самое главное, как через добровольное принятие смерти (не убежал, хотя было у него время и условия для этого) дервиш вернул веру в жизнь как рай на земле.

Смерть он выбирает как неизбежный конец той борьбы, в которой он играл в разных ролях, как награду, победу над своим раздвоенным сознанием. Говоря об эстетической привлекательности образа дервиша, его исповеди, Л. Анненский указывает на скрытую стратегию создания образа человека как духовного феномена. «Именно этот "мировой масштаб", поднимающийся над всеми прочими масштабами, действует на нас при чтении исповеди дервиша

Ахмеда» [2; 6] Переживший горечь смерти своего брата, дервиш затем стал свидетелем гибели нравственного человека в себе, за чем, собственно, последовало смирение перед вестью о вынесенном ему приговоре о смерти. Роман завершается строками, написанными Хасаном, лучшим другом, которого когда-то Ахмед Нуруддин вынужден был предавать в руки палачей. «Я не знал, что он был так несчастен. Мир его измученной душе!» [4; 322].

Последняя смерть дервиша становится историей его перерождения, восстановления из пепла, появления искры во мраке. Он мог бы убежать и избежать смерти. Но в живых оставлять ему больше некого. Он убил себя сам. Завершен ли путь дервиша-философа с его смертью? Завершающие роман-покаяние слова сострадания, выраженные Хасаном, и приход в текию по следам Ахмеда молодого деревенского парня говорят о начале нового пути, что трагический опыт потеряннго, сбившегося с праведной дороги дервиша не пропал даром.

Роман М. Селимовича обогатил не только боснийскую литературу, но и всю мировую таким знанием о человеке – знанием о неодолимости духовного начала в каждом из нас.

Литература

1. Агасиева Г. Книга на все времена // <https://www.kaspiy.az/kniga-na-vse-vremena> (Дата обращения – 04.09.2025)
2. Аннинский Л. Человек – в крепости и вне ее // Селимович М. / Перевод с сербско-хорватск. Избранное. М.: Радуга. 1987. С.5-16
3. Достоевский Ф.М. Полн.собр. соч.В 30-и тт. Т14. М.: Наука, 1976. 510с.
4. Меша Селимович. Дервиш и смерть // Селимович М. Избранное. / Перевод с сербско-хорватск. М.: Радуга. 1987. С. 18-322.
5. Əliyeva-Kəngərli Q. Dünya romanının incisi // Məşə Selimoviç. Dərviş və ölüm. (Tər: Salahzadə Ələkbər). Bakı: Proqres, 2012. S.3-15.
6. Tulin Arseven. Məşə Selimoviçin “Dərviş və ölüm” adlı romanında ölüm olğusu //Folklor/ edebiyat, cilt:17, sayı: 66, 2011/2. S.145-156.

AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏRİN BALKAN DİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR (BOLQAR DİLİ NÜMUNƏSİNDƏ)

Güleyşə MƏMMƏDLİ

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Şərqi Avropa və Balkanşünaslıq Fakültəsinin Regionşünaslıq (Balkan ölkələri üzrə) III kurs tələbəsi
Azərbaycan, Bakı
guleys.19@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanlı tələbələrin Balkan dillərinə, xüsusilə bolqar dilinə marağı son illərdə artmaqdadır. Bu marağın əsas səbəbləri arasında təhsil imkanları, mədəni yaxınlıq və region ölkələri ilə əməkdaşlıq potensialı yer alır. Lakin tələbələrin bolqar dilini öyrənmə prosesində qarşılaşdıqları çoxsaylı çətinliklər bu sahədə nəzərə cərpacaq problemlər yaradır. Öyrənmə çətinlikləri ilk növbədə dilin fonetik, morfoloji və sintaktik strukturlarından qaynaqlanır. Bolqar dilində vurğu və tələffüz sisteminin Azərbaycan dilindən fərqli olması tələbələr üçün səslərin düzgün ifadəsini çətinləşdirir. Sintaksis səviyyəsində cümlə quruluşundakı fərqlər, feil zamanlarının çoxluğu və mürəkkəbliyi əlavə çətinlik yaradır. Bundan əlavə, tələbələr mədəni kontekstdə mövcud olan leksik və frazeoloji ifadələri də tam başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Belə ifadələr təkcə lüğəvi tərcümə ilə yox, həm də həmin xalqın məişəti və düşüncə tərzini əsasında anlaşıla bilər.

***Açar sözlər:** Azərbaycanlı tələbələr, Balkan dilləri, bolqar dili, dil öyrənmə çətinlikləri, fonetik problemlər, morfoloji fərqlər, sintaktik strukturlar, frazeoloji ifadələr, tədris metodikası, təhsil imkanları*

DIFFICULTIES FACED BY AZERBAIJAN STUDENTS WHEN LEARNING BALKAN LANGUAGES (USING THE EXAMPLE OF BULGARIAN)

Abstract

In recent years, Azerbaijani students have shown increasing interest in learning Balkan languages, especially Bulgarian. Among the main reasons for this interest are educational opportunities, cultural proximity, and the potential for cooperation with countries in the region. However, the numerous challenges faced by students during the process of learning Bulgarian create noticeable problems in this field. The difficulties in learning primarily stem from the phonetic, morphological, and syntactic structures of the language. The stress and pronunciation system in Bulgarian differs significantly from that of Azerbaijani, making it difficult for students to pronounce sounds correctly. At the syntactic level, differences in sentence structure, the large number of verb tenses, and their complexity pose additional challenges. Furthermore, students struggle to fully understand lexical and phraseological expressions within the cultural context. Such expressions cannot be interpreted solely through literal translation; instead, they must be comprehended through an understanding of the everyday life and mindset of the native speakers.

***Keywords:** Azerbaijan students, Bulgarian language, Balkan languages, Phonetic differences, morphological structure, syntactic differences, phraseological expressions, regional cooperation, foreign language education*

Qloballaşma dövründə müxtəlif dillərin öyrənilməsi yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də mədəniyyətlərarası anlayışın və əməkdaşlığın inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə Balkan dilləri özünəməxsus tarixi və coğrafi mövqeləri ilə diqqət çəkir. Slavyan dilləri qrupuna daxil olan bolqar dili, tarixi-mədəni baxımdan zəngin olmaqla yanaşı, özünəməxsus fonetik, qrammatik və leksik quruluşu ilə fərqlənir. Bolqar dili həm regionun mədəni irsini öyrənmək, həm də Avropa İttifaqı çərçivəsində əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmək baxımından əhəmiyyətli bir dildir. Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dili ilə tanışlığı son illər artmaqda olan akademik və mədəni əməkdaşlıqlar fonunda baş tutur. Xüsusilə də universitetlərarası mübadilə proqramları və linqvistik tədqiqatlar bu marağı daha da artırmışdır. Bununla belə, iki fərqli dil ailəsinə mənsub olan Azərbaycan və bolqar dilləri arasındakı əsas struktur və sistem fərqləri tələbələrin öyrənmə prosesində bir sıra linqvistik və metodoloji çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur. Bu fərqlər yalnız səslənmə və qrammatika ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda leksik, semantik, frazeoloji və mədəniyyətlərarası səviyyədə də özünü göstərir.

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilini öyrənərkən qarşılaşdığı əsas çətinlikləri müxtəlif aspektlərdə araşdırmaq və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün metodiki və tədris yönümlü tövsiyələr verməkdir. Bu məqalədə çətinliklər fonetikadan başlayaraq qrammatikaya, leksikadan frazeologiyaya, psixolinqvistika və sosiomədəni sferalara qədər geniş miqyasda təhlil olunacaq. Bolqar dilinin konkret nümunələri əsasında aparılan bu təhlil həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanlı tələbələr bolqar dilində bəzi səslərin tələffüzündə və ayırd edilməsində xüsusilə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu çətinliklərdən biri də “ч” və “ц” səsləri ilə bağlıdır. Hər iki səs Azərbaycan dilində ya fərqli formalarla təmsil olunur, ya da onların səs tərkibindəki qarşılığı çox zəifdir və ya yoxdur. Bu səbəbdən tələbələr bu səsləri ya bir-biri ilə qarışdırır, ya da səhv tələffüz edirlər.

Bolqar dilində “ч” (məsələn: *човек* – *adam, insan*) Azərbaycan dilindəki “ç” səslərinə yaxın olsa da, artikulasiya dərinliyi və uzunluğu baxımından fərqlənir. Azərbaycan dilində bu səs daha sərt tələffüz olunur, halbuki bolqar dilində daha yumşaq və qısa formadadır. Bu fərq tələffüz zamanı səhvlərə və sözlərin anlaşılmamasına səbəb ola bilər.

Nümunə:

- Bolqarca: *чауша* (fincan)
- Səhv tələffüz: *çaşa*
- Düzgün tələffüz: ç-a-ş-a (yumşaq “ç”)

Bolqar dilində “ц” səsi Azərbaycan dilində dəqiq qarşılıq tapmayan bir səslə təmsil olunur. Bəzi hallarda “ts” və ya “s” kimi qəbul edilir. Tələbələr bu səsi ya “s”, ya da “ç” ilə əvəzləyir və bu, sözün mənasını tamamilə dəyişdirə bilər. Nümunələr:

- Bolqarca: *цвете* (gül, çiçək)

Səhv tələffüz: *svete, çvete*

Düzgün tələffüz: ts-v-e-t-e

- Bolqarca: *цял* (tam, bütöv)

Səhv tələffüz: *çal, səl*

Düzgün tələffüz: ts-y-a-l

Azərbaycanlı tələbələr bəzən bu iki səsi bir-biri ilə qarışdırır, çünki hər iki səsin tələffüzü dişlərin və dilin ön hissəsinin iştirakı ilə baş verir. Bu da həm fonetik, həm də semantik səhvlərə yol açır. Məsələn, “червен” (qırmızı) → *tələbə səhvən “чепвен” deyə bilər*. “цирк” (sirk) → *tələbə səhvən “чирк” kimi tələffüz edə bilər*.

Azərbaycan və bolqar dilləri fərqli dil ailələrinə məxsus olduqları üçün fonetik sistemləri arasında əsaslı fərqlər mövcuddur. Azərbaycan dili əsasən sadə və sabit səslənmə sisteminə malik olub, vurğunun rolu zəifdir. Halbuki bolqar dilində fonetik sistem daha mürəkkəbdir və vurğu (accent) danışıqın mənasına ciddi təsir edir. Bu amillər Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilini düzgün tələffüz və anlamaqda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalarına səbəb olur.

Bolqar dilindəki bəzi səslər Azərbaycan dilində ümumiyyətlə yoxdur. Məsələn, “ъ” (er qolyam) səsi Azərbaycanlı tələbələr üçün tamamilə yeni və səsləndirilməsi çətin olan fonemdir. Bu səs boğazdan gəlir və dilin arxa hissəsinin yuxarı damağa yaxınlaşdırılması ilə formalaşır. Nümunə sözlər:

Път (yol) – [pɤt]

Къща (ev) – [kɤʃtə]

Вълна (yun, dalğa) – [vɤl'na]

Bu səslərin tələffüzündə səhvlər mənə çaşqınlığına səbəb ola bilər. Məsələn, “път” (yol) və “пет” (beş) sözləri fonetik olaraq bir-birinə yaxınlaşdıqda anlayışda səhv yarana bilər.

Digər çətinlik yumşaldıcı işarənin (“ь”) istifadəsi ilə bağlıdır. Bu işarə müəyyən səsləri yumşaldır, lakin Azərbaycan dilində belə bir fonetik hadisə demək olar ki, yoxdur. Nəticədə tələbələr “асансьор” (lift), “фотьойл” (kreslo), “фризьор” (saç ustası) kimi sözlərin tələffüzünü ya sərtləşdirirlər, ya da fonetik nüansları nəzərə almadan oxuyurlar, yazılışda isə çox zaman ь hərfini yazmağı unudurlar. Bolqar dilində “щ” səsi də tələbələr üçün qarışıqdır. Bu səs iki səsin – “ш” və “т” – birləşməsi ilə yaranır və bir növ “şt” və ya “şç” kimi səslənə bilər. Nümunə:

Щастие (xoşbəxtlik)

Ще (olacaq / edəcək)

Azərbaycanlı tələbələr bu səsi ya “ş” kimi, ya da “ç” kimi səhv tələffüz edə bilərlər, bu isə kommunikativ problemlərə yol açar bilər. Digər bir vacib fərq vurğunun sərbəst və dəyişkən olmasıdır. Azərbaycan dilində vurğu əksər hallarda sabitdir və sözün son hecasına düşür. Bolqar dilində isə vurğu sərbəstdir və hətta eyni kökdən olan sözlərdə belə dəyişə bilər.

Пара (buxar) ↔ пàра (pul)

Вълна (dalğa) ↔ вѐлна (yun)

Bu dəyişikliklər sözün mənasına təsir etdiyindən, tələbələr mətnləri və nitqi başa düşməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Səslənmə və intonasiya ilə bağlı çətinliklər, xüsusilə dinləmə tapşırıqlarında və spontan danışq zamanı özünü daha kəskin şəkildə göstərir. Bolqar dilində çoxsaylı samit yığcamlığı (konsonant qrupları) müşahidə olunur ki, bu da Azərbaycanlı tələbələr üçün tələffüz baxımından çətinlik yaradır. Nümunələr:

Взгляд (baxış)

Вдохновение (ilham)

Вторник (çərşənbə axşamı)

Bu cür sözlərdə tələffüz zamanı samitlər arasında əlavə sait artırmaq (məsələn, “vədəxnovenie” kimi) yanlış olsa da, tələbələr arasında tez-tez rast gəlinir. Fonetik səviyyədə rast gəlinən bu çətinliklər tələbələrin həm danışq, həm də dinləmə bacarıqlarına birbaşa təsir göstərir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün məqsədyönlü fonetik məşqlərin keçirilməsi, audio-vizual materiallardan geniş istifadə və interaktiv tələffüz proqramlarının tətbiqi vacibdir.

Azərbaycan və bolqar dilləri arasındakı qrammatik fərqlər, öyrənmə prosesində ən ciddi çətinliklərdən birini təşkil edir. Türk dilləri ailəsinə mənsub olan Azərbaycan dili aqqlütinativ quruluşa sahibdir. Bu tip dillərdə sözlərə ardıcıl şəkildə edilən əlavə olunması ilə yeni mənalar və qrammatik funksiyalar yaradılır. Bolqar dili isə əsasən analitik dillər sırasına daxildir və burada qrammatik münasibətlər daha çox köməkçi sözlər, söz düzümü və artikllər vasitəsilə ifadə olunur. Bu struktur fərqləri, Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilində cümlə quruluşunu, feil təsriflərini və isim dəyişmələrini qavramasını çətinləşdirir. Ən çox çətinlik yaradan qrammatik xüsusiyyətlərdən biri artikl sistemidir. Bolqar dilində müəyyənlik artiklləri (the) sözün sonuna əlavə olunur. Bu, Azərbaycanlı tələbələr üçün qeyri-adi bir sistemdir, çünki ana dillərində artikl anlayışı ümumiyyətlə yoxdur. Məsələn:

Маса – masa

Масага – o masa

Учител – müəllim

Учителят – o müəllim

Söz sonunda artikl işlənməsi, cümlə üzvlərinin funksional yerini təyin etdiyindən, düzgün artikl istifadəsi tələbələrin düzgün cümlə qurmasına ciddi təsir göstərir. Artikl sisteminin kişi, qadın və orta

cinsə görə dəyişməsi isə əlavə bir mürəkkəblilik yaradır. Digər mühüm çətinlik feil sistemindəki çoxsaylı zaman formalarıdır. Azərbaycan dilində feil zamanları sadə və məhduddur (keçmiş, indiki, gələcək), lakin bolqar dilində aorist, imperfekt, pluskvamperfekt, futurum, futurum ot минало време kimi zamanlar var və bunların istifadəsi kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Nümunə:

Пиша – yazıram

Писах – yazdım (aorist)

Пиших – yazırdım (imperfekt)

Бях писал – yazmışdım (pluskvamperfekt)

Ще пиша – yazacağam

Щях да пиша – yazacaqdım

Bu zaman formalarının hər birinin spesifik funksiyası və istifadə yeri var. Azərbaycanlı tələbələr bu formaları bir-birindən fərqləndirməkdə və düzgün kontekstdə istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Feilin şəxs və növ formalarının zənginliyi də çətinliklər yaradan amillərdəndir. Bolqar dilində həm qrammatik növ (məchul, təsrifsiz və s.), həm də təsdiq/inkar formaları spesifik quruluşa malikdir. Bundan əlavə, məsdər (infinitiv) forması bolqar dilində mövcud deyil, halbuki Azərbaycan dilində məsdər mühüm qrammatik funksiyaya malikdir (məsələn, “yemək”, “oxumaq”). Bu fərqlilik öyrənilərdə sintaktik uyğunsuzluq yaradır. Digər çətinliklərdən biri də isim və sifətlərin cinsə görə dəyişməsidir. Bolqar dilində sözlərin kişi, qadın və orta cins üzrə dəyişməsi, həmçinin sifətlərin bu cinslərə uyğunlaşması tələbələrin qrammatik uyğunluğu qorumasını tələb edir. Nümunə:

Нов учител (kişi cinsində “yeni müəllim”)

Нова жена (qadın cinsində “yeni qadın”)

Ново дете (orta cinsdə “yeni uşaq”)

Azərbaycan dilində bu cür cins ayrımı olmadığı üçün bu dəyişikliklər öyrənilər üçün instinktiv olaraq qeyri-təbii görünür. Say sistemindəki sintaktik uyğunluq, əvəzliliklərin formalarının çoxluğu və söz sırasının dəyişkənliyi də çətinlik yaradan başqa sahələrdir. Azərbaycan dilində söz sırası əsasən sabit (SOV – Subyekt-Obyekt-Feil) olduğu halda, bolqar dilində söz sırası informasiya yükünə görə dəyişə bilər. Məsələn:

Аз чета книгата – Mən kitabı oxuyuram

Книгата я чета аз – Kitabı mən oxuyuram

Чета книгата аз – Oxuyuram kitabı mən

Bu cür dəyişkənliklər Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilində düzgün vurğu və mənaya uyğun cümlə qurmasını çətinləşdirir.

Bolqar dilində “преизказно наклонение” – yəni dolay danışiq və ya dolay xəbər forması Azərbaycanlı tələbələr üçün çətin başa düşülən qrammatik mövzulardan biridir. Bu forma danışanın məlumatı birbaşa yox, eşitdiyi, oxuduğu və ya başqasından aldığı şəkildə ifadə etməsi üçün işlədilir. Azərbaycan dilində belə bir xüsusi feil forması mövcud olmadığından, tələbələr çox vaxt bu strukturu anlamır və tərcümələrdə səhvlərə yol verirlər.

Məsələn, “Той отишъл на работа” cümləsi, “Guya o işə gedib” və ya “Eşitdiyimə görə o işə gedib” kimi tərcümə olunmalıdır. Lakin bir çox tələbə bu cümləni “O, işə getdi” kimi tərcümə edir. Bu zaman dolay xəbər yox, fakt olaraq ifadə yaranır ki, bu da cümlənin mənasını dəyişir.

Digər bir çətinlik isə kişi və qadın cinsinə görə dəyişən “-л” və “-ла” sonluqları ilə bağlıdır. “Майка му каза, че ще дойде” – “Anası deyib ki, gələcək”, “Баща му казал, че ще дойде” – “Atası deyib ki, gələcək”. Bu cür nümunələrdə tələbələr çox vaxt cins fərqlərinə diqqət etmədən eyni formada tərcümə edirlər. Halbuki bu formalar məhz məlumatın kimdən gəldiyini və dolay olduğunu göstərir.

Tələbələr həmçinin, “преизказно наклонение” formasının müxtəlif zamanlarda istifadəsini də qarışdırırlar. Məsələn, “Те щели да пътуват до Варна” cümləsi “Guya onlar Varna şəhərinə gedəcəkmislər” mənasını verir. Burada hadisənin gələcəkdə baş verəcəyi, lakin bu məlumatın dolay şəkildə ötürüldüyü vurğulanır. Amma tələbələr bu cümləni sadəcə “Onlar Varna’ya gedəcəklər” kimi tərcümə etdikdə, cümlənin dolay məzmunu itir.

Bəzən eyni feilin müxtəlif formalarını da fərqləndirmək çətin olur. “Отиде” – “getdi” (birbaşa fakt), “отишъл” – “guya getmiş” (dolayı, eşidilmiş məlumat). Bu nüanslar çox vaxt diqqətdən yayınır və nəticədə tərcümələr yanlış olur.

Bolqar dili ilə Azərbaycan dili arasında leksik sistemdə də əhəmiyyətli fərqliliklər mövcuddur ki, bu da tələbələrin öyrənmə prosesində müəyyən çətinliklər yaradır. Əvvəla, Bolqar dilində çoxsaylı sinonim və antonim qruplarının mövcudluğu söz seçimini və mənalandırmanı mürəkkəbləşdirir. Məsələn, “gözəl” mənasında bolqar dilində müxtəlif sözlər mövcuddur: красив, прекрасен, чудесен, прелестен, hər biri kontekstə görə fərqli nüanslar daşıyır. Azərbaycanlı tələbələr bu fərqləri anlamaqda çətinlik çəkir, nəticədə sözlərin düzgün istifadəsi ilə bağlı səhvlər yaranır. Daha bir vacib məsələ arxaik və dialekt sözlərin mövcudluğudur. Bolqar dilində müxtəlif regionlarda fərqli dialektlərə və köhnəlmiş leksikaya rast gəlinir ki, bu, tələbələrin dinləmə və danışqda anlaşılmaqla qarşılaşmasına səbəb olur. Məsələn, “хоро” (ənənəvi rəqs) sözü müəyyən bölgələrdə fərqli tələffüz və ifadə olunur.

Mədəniyyətlərarası fərqlilikdən irəli gələn mədəni leksik vahidlər isə ən mürəkkəb sahələrdən biridir. Bu tip söz və ifadələr yalnız Bolqar mədəniyyətinə xasdır və digər dillərdə əvəz olunması çətinləşir. Azərbaycanlı tələbələrə bu sözləri kontekstdən ayrı başa düşmək çətin gəlir. Nümunələr:

кум – şahid (toy mərasimində)

баба Марта – Martın 1-də qeyd olunan bayram

механа – ənənəvi Bolqar restoranı

пейка – parkda oturmaq üçün skamya

Bu sözlər təkcə dilin deyil, həm də mədəniyyətin vacib hissəsi olduğundan, onların öyrənilməsi tələbələr üçün əlavə əyani material və mədəni kontekst tələb edir. Semantik səviyyədə isə çoxmənalılıq və oxşar sözlərin fərqləndirilməsi böyük problemlərdən biridir. Məsələn, bolqar dilində sözlərin mənası kontekstdən asılı olaraq dəyişir.

писах – “yazdım” (aorist keçmiş zaman)

писах – eyni söz dialektə başqa mənada da istifadə edilə bilər.

Bu çoxmənalılıq öyrənilərdə sözlərin düzgün istifadəsi və mənalandırılması ilə bağlı çaşqınlıq yaradır.

Frazeoloji ifadələr – yəni dilin sabitləşmiş, özünəməxsus mənaya malik ifadələri – hər bir dilin mədəniyyətini, tarixini və milli dünyagörüşünü əks etdirir. Bolqar dilində də frazeologizmlər mədəni kontekstlə sıx bağlıdır və onların öyrənilməsi Azərbaycanlı tələbələr üçün xüsusi çətinliklər yaradır. Bu çətinliklər yalnız dilin söz ehtiyatı ilə bağlı deyil, eyni zamanda mədəniyyətlərarası anlaşmanın da tərkib hissəsidir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bolqar dilində frazeoloji birləşmələr çoxsaylı metaforik və simvolik mənə daşıyır. Məsələn, ifadə “Вълкът козината си мени, но права – не” (Sözün mənası: “Qurd dərisini dəyişir, amma təbiətini yox”) insan xarakterinin dəyişməzliyini vurğulayır. Bu ifadəni doğru başa düşmək və uyğun kontekstdə istifadə etmək tələbələr üçün çətinləşir, çünki bu ifadə Azərbaycan dilində analogi deyimlərlə tam uyğun gəlmir.

Digər bir frazeoloji nümunə: “Да му мисли” (Sözün mənası: “Onun halına baxılsın”) deyimi bir insanın çətin vəziyyətə düşdüyünü vurğulayır. Bu deyimin funksional mənası və istifadəsi mədəni kontekstdə aydınlaşır. Eyni zamanda, Bolqar dilindəki frazeoloji ifadələrdə tez-tez rast gəlinən mədəni kodlar var ki, onlar yalnız həmin cəmiyyətin tarixindən, ənənələrindən və həyat tərzindən xəbərdar olan şəxslər tərəfindən başa düşülür. Məsələn, “Баба Марта” bayramına aid frazeoloji və leksik birləşmələr bolqar xalqının qədim adət-ənənələri ilə bağlıdır və bu kontekstdə öyrənilməzsə, onların mənası itirilir. Azərbaycanlı tələbələr üçün mədəni kodların öyrənilməsi həm dili, həm də mədəniyyətləri başa düşmək baxımından vacibdir. Bu, onların bolqar dilində kommunikasiya bacarıqlarını artırır və qarşılıqlı mədəni anlaşmanı gücləndirir. Frazeoloji ifadələrin tərcüməsində yaranan çətinliklərə görə müəllimlərdən metodik yanaşma tələb olunur. Frazeologizmlərin yalnız leksik səviyyədə deyil, kontekstual və mədəni səviyyədə izah olunması tələbələrin dili daha dərinlən qavramasına kömək edir.

Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilini öyrənərkən qarşılaşdıqları problemlər təkcə dilin linqvistik aspektləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda psixolinqvistik və metodoloji səviyyədə də çətinliklər

mövcuddur. Psixolinqvistika tələbənin dili qavrama, yadda saxlama və istifadə bacarığını araşdırır, metodologiya isə bu proseslərin necə təşkil olunmasını təhlil edir. Bolqar dilinin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində tələbələrdə motivasiya və öyrənmə strategiyalarının uyğun olmaması nəticəsində yaranan psixoloji maneələr müşahidə olunur. Məsələn, mürəkkəb qrammatik strukturlar və fərqli səslər öyrənilərdə narahatlıq və özünəinamın azalmasına səbəb ola bilər. Bu da dil öyrənməyə olan marağın zəifləməsi ilə nəticələnir. Metodoloji baxımdan, bolqar dilinin tədrisində istifadə olunan dərs vəsaitləri və resursların Azərbaycan tələbələrinin dil xüsusiyyətlərinə uyğun olmaması əsas problemlərdəndir. Tədris materiallarının çox vaxt ümumi xarici tələbələr üçün nəzərdə tutulması, fərdi və ana dilindən qaynaqlanan çətinliklərin nəzərə alınmaması nəticəsində effektivliyi aşağı düşür.

Azərbaycanlı tələbələrin dil öyrənmə prosesində interaktiv və kommunikativ yanaşmaların az tətbiqi, praktik danışiq və real həyat situasiyalarında dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə kifayət qədər diqqət ayrılması da öyrənmə prosesini çətinləşdirir. Məsələn, yalnız qrammatik qaydaların əzbərlənməsi və yazılı tapşırıqlara fokuslanmaq, dilin təbii istifadəsini zəiflədir.

Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilini öyrənmə prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərdən biri də sosiomədəni fərqliliklərdir. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Bu səbəbdən, mədəni fərqliliklərin anlaşılması və onlara adaptasiya olunması dil öyrənmə prosesində mühüm rol oynayır. Bolqar və Azərbaycan mədəniyyətləri arasında müxtəlif formalı sosiomədəni fərqlər mövcuddur. Məsələn, bolqar dilində qeyri-verbal ünsiyyət – jestlər, mimikalar və bədən dili – çox geniş və spesifik mənalara daşıyır. Azərbaycanlı tələbələr üçün bəzi jestlər və hərəkətlər mənasız və ya səhv anlaşıla bilər. Məsələn, bolqar dilində “bəli” demək üçün başın yuxarı-aşağı hərəkəti bəzən Azərbaycan üçün “yox” anlamına gəlir və ya əksinə.

Bolqar cəmiyyətində müəyyən rituallar və sosial qaydalar mövcuddur ki, bunlar Azərbaycan mədəniyyətindən fərqlidir və tələbələrin uyğunlaşmasını çətinləşdirir. Məsələn, qonaqpərvərlik, salamlama qaydaları, yaş fərqinə görə hörmət və sosial rolların fərqli olması tələbələrin mədəni adaptasiya prosesində maneə ola bilər. Dil öyrənmə tələbələrin bolqar mədəniyyətinə inteqrasiyası bəzən mədəni şokla nəticələnir. Bu, onların dil öyrənmə motivasiyasına mənfi təsir göstərə bilər. Həmçinin, Bolqar dilində sosial statusu ifadə edən müxtəlif linqvistik vasitələr (məsələn, hörmət formaları “Вие” əvəzliyi) Azərbaycan dilində yoxdur və onların düzgün istifadəsi tələbələr üçün çətinlikdir.

Sosiomədəni fərqliliklər həmçinin təhsil sistemində də özünü göstərir. Azərbaycanlı tələbələr bolqar təhsil sisteminin tələblərinə və tədris metodlarına adaptasiya olmaqda müəyyən problemlər yaşayırlar. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün tələbələrə bolqar mədəniyyəti, ənənələri və sosial normaları barədə geniş məlumat verilməli, mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqları inkişaf etdirilməlidir. Eyni zamanda, bolqar dili dərslərində mədəni aspektlərə xüsusi yer ayrılmalı və tələbələrin real həyat situasiyalarında ünsiyyət bacarıqları formalaşdırılmalıdır.

Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilini öyrənərkən üzləşdikləri çətinliklərin effektiv şəkildə aradan qaldırılması üçün çoxşaxəli və kompleks yanaşmalar tətbiq olunmalıdır. Bu yanaşmalar həm linqvistik çətinliklərin həllinə, həm də tələbələrin psixoloji, mədəni və metodoloji ehtiyaclarının qarşılanmasına yönəlməlidir. Aşağıda təqdim olunan həll yolları və təkliflər bu məqsədlə hazırlanmışdır:

1. Tədris materiallarının və proqramlarının lokalizasiyası

Bolqar dili üçün hazırlanmış dərsliklər və digər tədris materialları Azərbaycan tələbələrinin ana dilindən və dil xüsusiyyətlərindən irəli gələn çətinlikləri nəzərə alaraq uyğunlaşdırılmalıdır. Məsələn, fonetik fərqliliklərə və qrammatik strukturlara xüsusi diqqət yetirilməli, müqayisəli təhlillər, qrafik cədvəllər və nümunələr verilərək tələbələrin yeni dil quruluşunu daha asan mənimsəməsi təmin edilməlidir. Elektron dərsliklər, audio-video resurslar və interaktiv tətbiqlərin istifadəsi öyrənmə prosesini daha maraqlı və effektiv edir.

2. Müqayisəli dil təhlilinin geniş tətbiqi

Azərbaycan və bolqar dillərinin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili tələbələrin yeni dili qavrama və mənimsəmə sürətini artırır. Bu yanaşma sayəsində tələbələr ana dilində mövcud olmayan xüsusiyyətləri müəyyən edib onlarla sistemli şəkildə işləyə bilirlər. Məsələn, bolqar

dilində artıqlar sisteminin olmaması Azərbaycanlı tələbələr üçün çətinlik yaradırsa, bu sistemin Azərbaycan dilində mövcud olmayan funksiyaları izah edilərək diqqət mərkəzinə alınmalıdır.

3. Fonetik və qrammatik məşqlərin praktiki tətbiqi

Tələffüz və qrammatik quruluşların mənimsənilməsində müntəzəm və sistemli məşqlər böyük rol oynayır. Bu məşqlərdə tələbələrin danışmaq, dinləmə və yazı bacarıqları inteqrasiya olunmalı, real həyat situasiyalarına uyğun tapşırıqlar verilməlidir. Məsələn, “кыца” sözünün düzgün tələffüzü və istifadəsi ilə bağlı dialoqlar, aorist və imperfekt zamanların praktiki tətbiqi, söz sırasının dəyişkənliyini əks etdirən cümlə qurma tapşırıqları kimi fəaliyyətlər öyrənməni dərinləşdirir.

4. Mədəniyyətlərarası təlimin gücləndirilməsi və inteqrasiyası

Tələbələrin bolqar mədəniyyəti ilə yaxından tanış olması onların dili daha dərinləndirən qavramasına və ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirməsinə yardım edir. Mədəniyyətlərarası seminarlar, bolqar ədəbiyyatı, musiqisi və incəsənətinin dərs prosesinə inteqrasiyası tələbələrin motivasiyasını artırır. Eyni zamanda, bolqar dili öyrənmə zamanı istifadə olunan frazeoloji ifadələr və mədəni kodların izahı tələbələrin mənalı və səmərəli dil istifadəsini təmin edir.

5. İnteraktiv və kommunikativ metodların tətbiqi

Dil tədrisində interaktiv metodların tətbiqi tələbələrin fəal iştirakını təmin edir. Rol oyunları, qrup müzakirələri, simulyasiya və dialoqlar real həyat ünsiyyətinə yaxın mühit yaradır. Məsələn, bolqar dilində qonaqpərvərlik mövzusunda dialoq qurmaq və ya rəsmi məktub yazmaqla bağlı interaktiv tapşırıqlar tələbələrin biliklərini praktikaya çevirməsinə kömək edir.

6. Psixoloji dəstək və motivasiya sistemlərinin yaradılması

Dil öyrənmə prosesində motivasiya vacib rol oynayır. Tələbələrin nailiyyətlərinin qeyd olunması, müsbət rəy və təşviq mexanizmlərinin tətbiqi onların özünəinamını artırır. Psixoloji dəstək, dil öyrənmə ilə bağlı narahatlıqların və çətinliklərin müzakirəsi üçün məsləhət xidmətləri tələbələrin emosional vəziyyətini stabilizasiya edir və öyrənmə prosesini asanlaşdırır.

7. Təcrübə mübadiləsi və təhsil əməkdaşlığının genişləndirilməsi

Azərbaycan və Bolqarıstan universitetləri arasında təcrübə mübadiləsi proqramlarının və birgə layihələrin təşkili tələbələrin dil və mədəniyyət öyrənmə prosesinə aktiv qoşulmasına şərait yaradır. Bu, həmçinin tələbələrin real şəraitdə bolqar dilindən istifadə imkanlarını genişləndirir.

8. Müasir texnologiyaların istifadəsi

Onlayn platformalar, mobil tətbiqlər və virtual realıq vasitəsilə interaktiv dil öyrənmə imkanları yaradılmalıdır. Məsələn, fonetik tələffüzü düzəltmək üçün xüsusi proqramlar və ya bolqar dilində real dialoqları simulyasiya edən virtual mühitlər tələbələrin bacarıqlarını artırır.

Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilini öyrənməsi prosesi çoxşaxəli və mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu prosesdə qarşıya çıxan fonetik, qrammatik, leksik, frazeoloji, psixolinqvistik və sosiomədəni çətinliklər tələbələrin dilin strukturunu və mədəni kontekstini tam mənimsəməsinə əngəlləyə bilər. Bolqar dilinin unikalılığı və Azərbaycan dilindən fərqlilikləri tələbələrdən yüksək səbir, motivasiya və düzgün tədris metodlarının tətbiqini tələb edir. Müasir dövrdə dil öyrənmə yalnız akademik biliklərin toplanması deyil, həm də mədəniyyətlərarası dialoqun və anlaşmanın təməlidir. Azərbaycanlı tələbələrin bolqar dilində uğur qazanması üçün onların qarşılaşdıqları çətinliklərin səbəbləri dərinləndirən təhlil edilməli və kompleks həll yolları təqdim olunmalıdır. Bu məqalədə təqdim edilən çətinliklər və həll yolları, tədris prosesində daha effektiv yanaşmaların tətbiqinə zəmin yaradır. Tədris proqramlarının fərdiləşdirilməsi, müasir təhsil texnologiyalarının istifadəsi, mədəniyyətlərarası aspektlərin dərslərin tərkib hissəsinə çevrilməsi tələbələrin dil biliklərinin inkişafını sürətləndirir və onların bolqar dili mühitinə uğurlu inteqrasiyasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Български език за чужденци начален курс. Елена Любомирова Хаджиева. Университетско издателство „СВ. Кл. Охридски“, 2006 г.
2. дравейте! Учебник по български език за чужденци А1-А2 + Flash Drive · Галина Куртева, Кръстинка Бумбарова, Стефка Бъчварова. НБУ | 2013 г.

3. Colloquial Bulgarian Kjetil Ra Hauge, Yovka Tisheva, 2013
4. Учебник по българска фонетика за чуждестранни студенти-филолози Anna Slutska
Университетско изд-во "Св. Климент Охридски", 1993
5. Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика. БАН, София, 1982
6. Галина Куртева, Кръстинка Бумбарова, Стефка Бъчварова Учебник по български език за
чужденци B1-B2/
7. Куцаров, И. (2007). Теоретична граматика на българския език: Морфология. Пловдив:
Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
8. Kavrakova, L. (2021). Using the definite article in teaching Bulgarian as a foreign language. *Culture,
Language & Literature*.
9. Öztopçu, K. (2006). *Elementary Azerbaijani* (2nd ed.). Dunwoody Press

**ОН И НЕ МОГ УЙТИ ОТ СМЕРТИ...
(М.СЕЛИМОВИЧ «ДЕРВИШ И СМЕРТЬ»)**

Хураман МУРСАЛИЕВА
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Азербайджан, Баку
Xuraman.Mursaliyeva@Mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-0331-4449>

Аннотация

Роман М.Селимовича «Дервиш и смерть» представляет собой одно из глубочайших произведений литературы XX века, в котором ставятся вопросы веры, свободы, власти, справедливости и судьбы. Центральным элементом романа становится внутренняя исповедь человека, оказавшегося на грани духовного распада и попытки восстановить целостность личности в условиях тоталитарного и религиозного давления. В статье рассматриваются ключевые философские и нравственные темы романа, его символическая структура, жанровые особенности и художественная значимость. Особое внимание уделяется образу главного героя — Ахмеда Нуруддина, дервиша, переживающего глубокий внутренний кризис.

Ключевые слова: *исповедь, дневник, духовный путь, вера, освобождение, смерть*

**HE COULDN'T ESCAPE DEATH...
(M. SELIMOVICH "THE DERVISH AND DEATH")**

Abstract

Meša Selimović's novel *The Dervish and Death* represents one of the most profound works of twentieth-century literature, raising essential questions of faith, freedom, power, justice, and fate. At the heart of the novel lies the inner confession of a man on the verge of spiritual disintegration, striving to restore the integrity of his personality under conditions of totalitarian and religious pressure. The article examines the key philosophical and ethical themes of the novel, its symbolic structure, genre characteristics, and artistic significance. Special attention is devoted to the figure of the protagonist — Ahmed Nuruddin, a dervish undergoing a profound inner crisis.

Keywords: *confession, diary, spiritual journey, faith, liberation, death*

Одним из вершинных и ключевых произведений боснийской и югославской прозы второй половины XX века, безусловно, является роман Мешы Селимовича «Дервиш и смерть» (1966). Это глубоко психологическое и философское произведение, в котором мастерски переплетены личная трагедия и размышления о судьбе, вине и невинности, справедливости и смысле человеческого существования. Среди вопросов, возникающих при обращении к этому произведению, одним из наиболее часто встречающихся является вопрос о жанровой природе — в разворачивающихся дискуссиях на эту тему, его определяют как философский роман, как роман-исповедь, роман-притча, учитывая внутреннее откровение героя, как экзистенциальный дневник или как синтез всех вышеназванных форм, нечто вроде открытого потока размышлений, где фиксируются мгновения духовной борьбы. Роман стал символом духовного пробуждения послевоенного поколения и критической рефлексии над личной и национальной идентичностью. Он создавался в достаточно сложный и неоднозначный период, когда культура бывшей Югославии искала опору между социалистической идеологией и мусульманским наследием, а

потому закономерно, что в нем выражена очевидная экзистенциальная и философская обеспокоенность судьбой человека в тоталитарной системе.

Действия романа разворачиваются в некоем восточном городе времен османской империи, но лежащая на поверхности историчность является своеобразным щитом, за которым просматриваются реалии современной автору действительности.

Известно, что роман преподнесен в форме внутренней исповеди (от чего с первых страниц возникает абсолютное доверие к повествователю), и вместе с тем оформлен как поток сознания. Центральный герой, герой-повествователь Ахмед Нуруддин, дервиш, формально принадлежит к суфийскому ордену, его жизнь размерена, умиротворена, наполнена смирением, молитвами, благочестивостью и искренним стремлением к духовному очищению. Он выступает не только в роли рассказчика, но и субъекта глубокого самопознания. И с этой точки зрения вполне оправдано то, что событийная линия в произведении очень скоро отступает на второй план, позволив тем самым философским размышлениям, внутреннему монологу, сомнениям, часто вспыхивающим в сознании героя, духовным поискам, то смутным, то ярким воспоминаниям выступить на авансцену.

Оригинальность произведения еще и в том, что оно построено на ассоциативном принципе, в повествовании отсутствует ярко выраженная линейность и оттого роман очень сильно напоминает экзистенциальный дневник, где факты, события не столько важны, как ощущения и откровения. Поэтому роман чуть ли не начинается словами героя «Я должен говорить. Мне нужно говорить. Я не могу больше молчать» [3]. И уже с первых страниц автор проводит героя через череду испытаний, словно каждое событие – испытание, вызывающее к жизни размышления и страдания (арест брата, желание помочь ему, и представившаяся возможность сделать это во время беседы с женой кази). Беседа с этой красивой, наделенной властью и изяществом, но при этом внутренне лишенной красоты женщиной тоже испытание, искушение. Герой всячески сопротивляется вспыхнувшему в сознании желанию попросить за брата. Во время размышлений о судьбе брата дервиш словно ведет внутри себя ожесточенный бой между желанием и разумом, между правом и преступлением, между зовом родной крови и справедливостью.

Еще одним из сложнейших испытаний становится встреча ночью с беглецом, который в дальнейшем превращается в призрака-преследователя. И вновь борьба – помочь или нет. Виновен ли беглец или несправедливо обвинен. Дальше – больше. Встреча и беседа с Хасаном и т.д.

Разворачивающийся в душе главного героя конфликт в ходе повествования перерастает в центральный конфликт романа. Ахмед Нуруддин, мирный дервиш, стремящийся к самопознанию, оказывается вовлечен в трагедию – невинный брат его арестован и казнен без суда. Эти события становятся началом внутреннего кризиса героя, с осознания невозможности справедливости внутри религиозной и правовой системы, в которую он верил.

«Я был уверен, что знаю, что такое справедливость. Теперь вижу, что все это было самообманом» [3]. И потому вполне объяснимо, что роман «Дервиш и смерть» – это не только произведение о человеческой трагедии и жестокости власти, но и, безусловно, это прежде всего – философское размышление о том, что же такое вера и когда появляется сомнение в душе. Вера предстает перед читателем как духовная опора, фундамент, на котором выстроен весь внутренний мир героя, и потому ее утрата приводит Ахмеда к страшному кризису. Он жил с этой верой словно по инерции, не задаваясь вопросами о ее смысле и о смысле своей жизни в вере. Он говорит о том, что «жил в покое, принимая порядок мира как должное, как отражение воли Божьей. Мне не было дела до несправедливости – я знал, что все – испытание» [3]. Но все это была вера сродни покорности, смирению. И все это было до рокового перелома – ареста и казни брата. Когда мир вокруг дервиша стал рушиться, перестал быть привычным, узнаваемым, вера оказалась бессильной, она не смогла ему дать ответы на измучивающие его вопросы, она не способна была утешить его, обнадежить, помочь разобраться и уменьшить страдания.

Уже на первых страницах романа Ахмед Нуруддин сравнивает себя с речушкой – то буйной, то тихой. И в этом нет ничего удивительного, ведь дервиш и должен жить так – предавшись течению жизни, принимая ее со всеми перипетиями. Он должен быть равнодушен к повседневной жизни, его волнуют более глубокие вопросы.

Но, пройдя через ряд страшных потрясений (кроме указанного выше ареста брата, Ахмед Нуруддин сам был арестован и заключен в крепость), герой все чаще и громче слышит внутренний голос; голос, который уже не принадлежал дервишу, это был голос человека, утратившего опору. Он все больше пытается найти смысл в страдании и зле, с которыми свела его судьба. И не находит. «Как мог Бог допустить это? Или это не Бог, а только человеческая злоба? Или же мы сами создали образ Бога, чтобы оправдать свою слабость?» [3]

Писателю удается заставить читателя поверить в то, что безверие не является для его героя финальной точкой, а именно с него начинается словно новый этап поиска смысла. Ахмед Нуруддин не теряет свои лучшие человеческие качества, превратившись в циника, безжалостного мстителя. Он все глубже уходит в философские размышления, пытаясь понять, как можно предать ближнего, как можно убить невинного, как можно благополучно жить, будучи при этом абсолютно погрязшим в несправедливости. Он больше всего обвинений направляет в молчание тех, кто допускают такую жизнь, чье безразличие позволяет кади, муселиму и другим власть имущим безнаказанно вершить зло. Ахмед Нуруддин приходит к выводу: «Я не верю ни в людей, ни в суд, ни в Бога. Или верю – но в такого, который молчит и смотрит, как мы сами убиваем друг друга» [3].

Одним из центральных и, может быть, наиболее трагичных слоев в структуре романа «Дервиш и смерть» является тема вины; вины не поверхностной, не внешней и видимой, а очень глубоко запрятанной экзистенциальной и нравственной. Ахмед Нуруддин, из тихой речушки превратившийся в бурную реку, смывающую на своем пути все, постепенно приходит к выводу, что его настоящая борьба вовсе не с государством и властью, не с религиозными догмами, а с самим собой. Его чувство вины вызвано осознанием того, что он не только потерял невинного брата, но еще и сопричастен ко злу своей пассивностью перед несправедливостью, стремлением сохранить порядок ценой правды. Он после смерти Харуна долго обвинял других –судей, систему, безразличных людей, и наконец, Бога. Но все больше уходя в себя, Ахмед Нуруддин начинает видеть и собственную роль в трагедии - роль молчаливого участника, который не нашел в себе силы воспротивиться. Он сам выносит себе приговор: «Я был частью их, и потому не мог быть совсем против. Молчал – и это было моим преступлением» [3].

В этом утверждении кроется одна из главных истин жизни - вина не только в действии, а часто и в бездействии, в неспособности и нерешительности человека сказать злу «нет».

Ахмед Нуруддин пытается найти путь к истине, к свободе. Решающим шагом к свободе становится покаяние, но это не тот привычный ритуал и не религиозная составляющая, а то самое очищение через страдание, которое не сравнится ни с чем, и это отказ от самооправдания. Роман написан в форме исповедального дневника и покаяние становится одним из главных составляющих, покаяние, суть которого в признании вины перед собой и перед памятью убитого брата. Покаяние Ахмеда Нуруддина не завершается прощением, герой не находит утешения ни в религии, ни в словах, ни даже в попытке наказать виновных (и себя в том числе). Но через страдания герой приходит к освобождению от иллюзий, от наивности. С этой точки зрения роман «Дервиш и смерть» – это произведение о том, как умирает «спокойный и мягкий человек, веривший в несуществующий мир и веривший в силу незлобивости и слова божьего» [3], и вместо него рождается в муках другой шейх Нуруддин, не отказавшийся ни от чего, что было дорого, но отбросивший наивность. Это освобождение не делает его счастливым, но оно делает его честным перед самим собой, он не хочет быть ни судьей, ни наставником, ни учеником. Он хочет быть просто человеком. Это покаяние-освобождение приводит к кажущемуся миру с собственной совестью.

Судьба преподносит ему испытания, унижения, после которых уважаемые люди города предлагают герою занять высокий пост кади. Он отомстил тем, кто стал причиной потери брата. На первый взгляд это была победа. Ахмед Нуруддин стал причиной мятежа, приведшего его к наказанию виновных. Но была ли эта победа. Однако, оказавшись у власти, он, презиравший предателя своего брата моллу Юсифа, сам вынужден совершить подобное – предать единственного друга, лучшего в себе, как он сам считал, доброго, веселого и благородного Хасана. Показателен диалог между Ахмедом-эфенди и дефтердаром (высокопоставленным чиновником). Диалог проходит внутри дервиша – это воображаемый, достойный, не лишенный героизма и гордости, и реальный диалог – очень тяжелый, обжигающий, принижающий Ахмеда Нуруддина. Уверенный в душе, что ни за что не предаст своего единственного друга, свое лучшее и светлое дервиш оказывается бессилён перед напором власти, этого механизма, частью которого он сам стал и уже не представляет себе, что абсолютно потерял возможность жить так как жил, как хочет. Он лишился свободы.

Тема вины, покаяния и свободы в произведении тесно и неразрывно переплетаются с экзистенциальной и религиозной проблематикой. Писатель словно задается целью продемонстрировать путь, который необходим каждому человеку. Этот путь должен пройти всякий, путь от слепой веры до сомнения, от внешней невинности до внутреннего глубокого осознания ответственности, от служения системе до обретения свободы совести.

Жизнь сыграла с дервишем жестокую шутку. Он предал друга – Хасан был арестован по его распоряжению. Это был сильнейший удар по герою. Но еще страшнее было то, что на следующий день другу удалось вырваться из крепости и это спасение Хасана привело к краху Ахмеда Нуруддина. Начавшаяся развиваться с брата Харуна и его безвременного ухода тема смерти к финалу романа достигает своего пика.

Исходя из названия романа, неудивительно, что эта тема всегда присутствовала в повествовательной канве романа, сопутствуя Ахмеду Нуруддину, постоянно занимая его рассуждения. Он воспринимает смерть как «екин» - итог. В то же время считает, что это «переселение из одного дома в другой». Но также она может проявиться и как ниспосланная судьбой или, еще хуже, властью кара. Именно так представлена смерть Харуна. Его героическая смерть, его казнь превращается для Ахмеда Нуруддина в личную катастрофу, за которой страшный перелом в душе героя, ибо эта смерть олицетворяет собой воплощение произвола, несправедливости и безжалостности, крайней жестокости государственной машины.

Казнь Харуна для дервиша превращается в бескомпромиссный суд над самим собой, это его наказание за собственное бездействие, малодушие и неспособность противостоять злу. И с этой точки зрения эта смерть становится карой не только для Харуна, но и для оставшегося пока еще живым Ахмеда Нуруддина. Наряду с восприятием смерти как зеркала вины, дервиш находит в ней абсолютно иной смысл, после произошедших драматических событий он думает о смерти еще и как об освобождении. Ахмед-эфенди начинает воспринимать ее как возможность избавления от страха, тяжести выбора, от всего того, что не позволяло ему больше жить по-прежнему. Предполагаемое освобождение должно было не только положить конец страданиям, но и снять с него груз ошибок, тем самым очистив его внутренний мир.

Смерть Харуна показывает, что жизнь человека в несправедливом мире очень хрупка и часто зависима от произвола. Она перерастает в некий символ бесправия личности. Ведь по большому счету и Харун, а в дальнейшем и Ахмед Нуруддин наказаны не за конкретный поступок, а за само существование в этой системе. Дервиш понимает, что смерть может прийти к любому и в любую минуту, и в этих условиях пытаться заступиться за справедливость крайне сложно.

В последней главе, когда сам герой оказывается в нескольких шагах от смерти, когда наступающее утро сделает его дальнейшую жизнь уже невозможной, во внутренних монологах раскрывается отношение дервиша к смерти. Он воспринимает ее как расплату, ощущает ее наказанием за свою слабость и предательство. Именно здесь становятся до конца ясны

сказанные еще в первых главах слова о том, что «на этом судилище... я и судья, и свидетель, и обвиняемый» [3]. В финале романа его исповедь принимает характер внутреннего суда, а смерть превращается в высшую кару, в итог жизненного провала.

Принимая неизбежность смерти, понимая невозможность её предотвращения, дервиш начинает чувствовать, как смерть предоставляет возможность освобождения от тягостных решений, от вечного выбора между совестью и долгом, верой и разумом, обществом и личностью. Смерть постепенно из только страха превращается в некий предел, «екин», за которым уже нет страдания и унижения.

Финальная часть романа очень неожиданна. В ней может быть меньше всего событий, но с философской точки зрения она достаточно насыщена. С одной стороны, герой на краю бездны и назад пути нет, с другой – судьба дарит ему воспоминания о деревенской юности, которые пробудил в нем юноша, прибывший с родины Ахмеда-эфенди. Он погружается в забытую страницу любви, давно уже перевернутую, но, как оказалось, не до конца преданную забвению. Словно на короткое время она его вновь обогрела и своей грустью, и нежностью отвлекла от неминуемо надвигающейся смерти. «Он и не мог уйти от смерти, этот дервиш. Он был подрублен в самом корне, потому что он ведал, что творил». [2] В финале произведения смерть выступает в двух планах и как кара, наказание, расплата за слабость, и как последняя возможность для духовного очищения. Ахмед Нуруддин осознает, что человеку не дано определить смысл смерти. И сказанное в первой части романа «Аминь - лишь начало, а не конец», находит свое подтверждение на закате жизни героя. Аминь – это начало новой жизни дервиша в другом, ожидающем его мире.

Двойственность смерти становится ключом к пониманию не только судьбы Ахмеда-эфенди, но и философского послания всего романа. Двойственность смерти сродни двойственности самого образа дервиша. Ахмед Нуруддин говорит, что «дервиш жесток, как ястреб, и чувствителен, как старая дева». Почти как у бессмертного Юнуса Эмре:

Derviş bağı taş gerek,
Gözü dolu yaş gerek.
Koyundan yavaş gerek,
Sen derviş olamazsın [4]

В 2012 году роман М.Селимовича «Дервиш и смерть» был опубликован на азербайджанском языке. Перевел произведение поэт, переводчик Алекпер Салахзаде. «Роман М.Селимовича «Дервиш и смерть» продолжает притягивать к себе внимание все новых и новых поколений читателей на всей планете, и популярность его, судя по неиссякаемому числу переводов, продолжает увеличиваться» [1]. Вечные вопросы, которых касается в произведении М.Селимович, сохраняют свою актуальность и сегодня, а потому роман продолжает привлекать внимание, вопросы, поставленные в нем: как жить в мире несправедливости; как сохранить достоинство, можно ли обрести свободу перед лицом смерти, важны и для современного читателя.

Язык романа при всей сложности проблематики напоминает ту самую реку, которая не раз упоминается в ходе повествования. Читатель, словно зачарованный журчанием и обещанной прохладой, тянется к воде, чтобы утолить духовную жажду и погрузиться в вечные вопросы, в той или иной форме звучащие внутри каждого человека.

Литература

1. Агасиева Г. Книга на все времена. <https://www.kaspiy.az/kniga-na-vse-vremena>
2. Аннинский Л. Меша Селимович и его книга о человеке. https://www.web-lit.net/writer/6052/book/18646/selimovich_mesha/dervish_i_smert/read/45

3. Селимович М. Дервиш и смерть. Москва. Прогресс.1969.
4. <https://libking.ru/books/prose-/prose-contemporary/590963-mesha-selimovich-dervish-i-smert.html>https://1.librebook.me/dervish_i_smert/vol3/
5. Yunus Emre. Sen derviş olamazsın. <https://irfanvakfi.org.tr/sen-dervis-olamazsin>

YUNAN MƏNBƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN AZƏRBAYCAN ONOMASTİK LEKSİKASININ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Ülkər MİRZƏYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA)

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsi

Azərbaycan, Bakı

ulker.mirzeyeva.2016@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8280-2351>

Xülasə

Yunan mənbələrində işlənmiş onomastik vahidlər xalqımızın tarixinin, coğrafiyasının elmi əsaslar üzərində öyrənilməsi, ilkin yayılma areallarının müəyyənləşdirilməsi və tarixi əraziləri haqqında zəngin məlumat verir. Bu baxımdan yunan müəlliflərinin əsərlərində işlənən onomastik vahidlər xalqımızın etnogenez problemlərinin aydınlaşdırılmasında əsas mənbələrdəndir. Herodotun, Strabonun, Klavdi Ptolemeyin, Ksenofonun, Homerin və sair antik müəlliflərin əsərlərində işlənən etnotoponimlər yunan dilin dialektlərinin təsiri ilə müxtəlif fonetik və qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramasına baxmayaraq, öz izlərini tarixi torpaqlarımızda qoruyub saxlamışdır. Yunan mənbələri əsasında apardığımız tarixi-lingvistik təhlillərdən aydın olur ki, Qafqaz Albaniyası, Atropatena, Midiya ən qədim zamanlardan bəri Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak edən müxtəlif türkmənşəli qəbilə və etnosların, tayfaların məskunlaşdığı əzəli torpaqlarıdır.

Açar sözlər: Qədim yunan dili, etnonimlər, toponimlər, leksik vahidlər, müqayisə

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE AZERBAIJANI ONOMASTIC LEXICON MENTIONED IN GREEK SOURCES

Summary

The onomastic units used in Greek sources provide rich information about the scientific study of the history and geography of our people, the determination of the initial distribution areas and their historical territories. In this regard, the onomastic units used in the works of Greek authors are one of the main sources for clarifying the problems of ethnogenesis of our people. The ethnotoponyms used in the works of Herodotus, Strabo, Claudius Ptolemy, Xenophon, Homer and other ancient authors, despite undergoing various phonetic and grammatical changes under the influence of the dialects of the Greek language, have preserved their traces in our historical lands. From the historical-linguistic analyses we conducted on the basis of Greek sources, it is clear that Caucasian Albania, Atropatena, Midia are the ancient lands inhabited by various Turkish tribes and ethnos, tribes that have participated in the formation of the Azerbaijani people since ancient times.

Keywords: Ancient Greek, ethnonyms, toponyms, lexical units, comparison

Yunan dili dünyanın qədim dillərindən biridir. Tarixən Balkan və Anadolu yarımadası, Egey və Frakiya sahillərini əhatə edən yunan mədəniyyətinin birləşdirici amillərindən biri də yunan dilidir. Yunan dilinin əhatə dairəsinin genişliyi çoxsaylı dialektlərin formalaşmasına təkan vermişdi. Ən qədim yunan dialekti eramızdan əvvəl ikinci minilliyin sonlarında yaranmış Miken yunan dilidir. Krit adasında A xətti yazı şəklində e.ə 1800-1450-ci illərdə, Miken yunan dilinin B xətti yazısı Tunc dövründə Miken sivilizasiyası

tərəfindən e.ə1400-1200-cü illərdə istifadə olunurdu. Dialektlərin klassik bölgüsü isə Miken sivilizasiyasının dağılmasından sonra ilk Dəmir dövründəki miqrasiyalar nəticəsində baş vermişdir. Qədim dövrlərdə yunan dilinin digər dillərdə olduğu kimi saysız-hesabsız dialektləri mövcud olmuşdur. Bu dilin yerli dialekt variantları eramızdan əvvəl III, II minilliklərdə Yunanıstanda inkişaf etmiş üç və ya dörd dialektin alt növü kimi təsnif edilmişdir. Hər bir kiçik bölgənin öz ləhcəsi olduğuna görə bir-birindən xeyli fərqlənirdi. Qədim yunan dilinin bütün dialektləri eol, dor, ion adlanan üç fərqli qrupa bölünürdü. İon qrupuna ion dialekti ilə birlikdə attik dialekti də daxil idi. İon dialekti iki əsas dövrə bölünürdü: Qədim ion və yeni ion dialekti. İon dialektinin üç alt dialekti olmuşdur:

1. Qərbi ion, Euboea dialekti və Oropos kimi Attikanın hissələri;
2. Mərkəzi və ya Kiklad İon, Kiklad adalarının dialekti;
3. Şərqi ion, Samos və Kiçik Asiyanın qərb sahili dialekti.

Qədim ion dialektində təxminən (e.ə 700-cü il) Homer və Hesiod, yeni ion dialektində (e.ə 500-400-cü il) isə Herodot və Hippokrat yazmışdır. Qədim yunan tarixçisi Halikarnaslı Herodot (Ἡρόδοτος Ἀλικαρνασσεύς) təxminən e.ə.484-cü ildə Anadoluda Halikarnasda Dori qəsəbəsində doğulmasına baxmayaraq, *“Tarix”* əsərini ion dialektində yazmışdır. O, *“Tarix”* kitabının əvvəlində əsərin məqsədi haqqında yazır: *“Məqsədim insan hadisələrinin izlərinin zamanla silinməsinin qarşısını almaq, həm yunanların, həm də qeyri-yunanların əldə etdikləri mühüm və diqqətəlayiq nailiyyətlərin şöhrətini qoruyub saxlamaqdır; əhatə olunan məsələlər arasında, həmçinin yunanlar və qeyri-yunanlar arasında baş verən düşmənçiliklərin səbəbi də qeyd olunub”* [4;1].

Qədim dövrdə yaşamış və antik yunan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi Homer isə Yunanıstan mədəniyyəti haqqında bir çox məlumatlarla zəngin olan *“İlliada”* və *“Odisseyə”* əsərlərini yazmışdır. Kimmer tayfası haqqında məlumatı ilk olaraq, Homer *“Odisseyə”* əsərində qeyd etmişdir. Homerin və Herodotun əsərlərində işlənmiş türkmənşəli onomastik vahidlər qədim yunan dilinin ion dialektinin qaydasına uyğun şəkildə yazıya alındığına görə, bu dialektin təsiri nəticəsində türkmənşəli adların sonuna hal şəkilçilərinin əlavə edilməsi, müəyyənlik artıqlı və cins göstəricisi ilə işlənməsi, metatezanın baş verməsi və ən əsası ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində uzun *“á”* [a] saitinin həmişə *“η”* [e] saitinə çevrilməsi hadisəsi baş vermişdir.

Eramızdan əvvəl V əsrin sonlarında isə ion dialektini yunan dünyasının dominant dialektinə çevrilmiş attik dialekti əvəz etdi. Afinada və bütün Attika bölgəsində işlədilən attik dialekti həmçinin şərqdə Euboeyadan Samos adalarına və Kiçik Asiyanın qərb sahilinin mərkəzi bölgəsində işlədilirdi. Bu dilin attik və ion dialektində ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində uzun *α* [a] saitinin yerinə *“η”* [e] saiti işlənirdi, lakin dor və eol dialekti *α* [a]-nı saxlamışdır. Məsələn, eol və dor dialektində *μαλον* [malon]-alma, *καρυξ* [karuks]-carçı sözləri, ion-attik dialektində *μηλον* [melon], *κηρυξ* [keruks] şəklində işlənmişdir. Ona görə də, *α* hərfini saxlayan eol və dor *“A”* dialekti, ion və attik isə *“H”* dialekti adlandırılmışdır [6; 2]. Eol və dor dialekti ion dialekti ilə müqayisədə bir-birinə daha yaxın olmuşdur.

Qərbdə Fessaliyadan Lesbosa və şərqdə Kiçik Asiyanın yaxın ərazilərində eol dialektindən istifadə olunurdu. Dor dialekti isə Yunanıstanın şimalında, Peloponnesdən Kritə, Rodosa qədər olan ərazidə işlədilirdi.

Koyne yunanı isə Ellin, ümumi Attika, İsgəndəriyyə ləhcəsi, Bibliya yunanı kimi də tanınır. Eramızdan əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İskəndərin fəthlərindən sonra bu dialekt geniş şəkildə yayılmışdır. Koyne dialekti Klavdi Ptolemeyin dövründən e.ə 285-ci ildən başlayır. Bu dialekt, əsasən, attik və ion dialektinə əsaslanırdı. Bir sözlə, koyne yunan dili ion və attik dialektinin qarışığından və digər dialektlərdən alınan bəzi sözlərdən ibarətdir. Polibi, Siciliyalı Diodor, Plutarx, Arrian, Dion Kassi, Strabon koyne dialektində yazmışdır. Strabonun, Klavdi Ptolemeyin, Plutarxın, Hekatey Miletsinin, Herodotun, Homerin, Ksenefonun və sair qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində Azərbaycanın bir çox antroponim, etnonim, toponim, hidronim və oronimləri haqqında məlumat verilmişdir. Antik yunan mənbələri əsasında türkmənşəli xüsusi adların müəyyənləşdirilməsi, onların struktur-semantik xüsusiyyətlərinin və etimologiyasının təhlili xalqımızın tarixi haqqında zəngin faktlar verir. Lakin bu mənbələrdə işlənən onomastik vahidlər müxtəlif fonetik variantlarda yazılmışdır. Eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə yaşamış Hekatey Miletsi əsərində muk və dondar tayfaları ilə yanaşı, Araz və Hirkan dənizi

hidronimlərini qeyd etmişdir. Bu baxımdan Herodotun “Coğrafiya” əsərində skut, sak, kimmer tayfaları, Kaspi dənizi, Midiya, Atropatena, Albaniya dövlətləri haqqında məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı, qədim yunan tarixçisi Ksenofonun “Ἀναβάσις” [anabasis], Plutarxın “Pompey və Lukull”, Klavdi Ptolemeyin “Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις” [qeoqrapike hipeqesis] əsərində Azərbaycan coğrafiyası haqqında zəngin material vardır. Klavdi Ptolemey öz əsərində Albaniya ərazisində yerləşən Albana, Kataka, Kanqara, Kabala, Nuqa, Mamekiya, Qelda, Moseqa, Naksuana və sair onomastik vahidləri qeyd etmişdir. Qədim yunan tarixçisi Polibi (qədim yunanca- Πολύβιος) “Tarix” əsərində bir çox vilayət haqqında, xüsusən də Atropatena haqqında zəngin məlumatlar vermişdir. Strabonun “Coğrafiya” əsəri qədim dövrün coğrafiyasının öyrənilməsi, həmçinin Qafqaz Albaniyası, Atropotenanın ərazisi və onların etnik tərkibi haqqında məlumatların əldə edilməsi üçün ciddi mənbə sayılır. O, Azərbaycanın qədim dövlətlərindən biri olan Atropatenanın dolğun şəkildə tarixi - coğrafi arayışlarını “Coğrafiya” əsərinin XI kitabında yazır: “ἡ δὲ Μηδία δίχα διήρηται: καλοῦσι δὲ τὴν μὲν μεγάλην, ἣς μητρόπολις τὰ Ἐκβάτανα, μεγάλη πόλις καὶ τὸ βασιλείον ἔχουσα τῆς Μηδῶν ἀρχῆς. ἡ δ' ἐτέρα μερίς ἐστὶν ἡ Ἀτροπάτιος Μηδία” [7; 302]. (Midiya iki hissəyə bölünür. Onun bir hissəsi Böyük Midiya adlanır, onun paytaxtı Midiya imperiyasının kral iqamətgahını özündə birləşdirən böyük şəhər olan Ekbatanadır. Digər hissəsi isə adını sərkərdə Atropatdan almış Atropat Midiyasıdır). Strabonun əsərində, həmçinin digər yunan müəllifləri olan Polibinin və Arrianın “Anabasis”ində bu ölkənin adı “ἡ Ἀτροπατηνὴ” [he atropatene] kimi xatırlanır. Bu toponim antik mənbədə adı çəkilən “Ἀτροπατ” [atropat] şəxs adından və yunanmənşəli “-ηνή” [ene] şəkilçisindən ibarətdir. Bu yer adı qədim yunan dilində qadın cinsli ismin birinci növ hallanmasında “-ηνή” [ene], ἡνὴς [enes], ἡνῆ [enei], ἡνῆν [enen] məkan, yer anlayışı bildirən müxtəlif hal şəkilçiləri ilə işlənmişdir. Q.Qeybullayev bu xüsusda yazır: “Atropat adı qədim yunan və latın dilində yazılış formasıdır. Atarpatakan və Azərbaycan adlarından görünür ki, Atropat şəxs adının əsl forması Atarpad, yaxud Adarpat idi” [5;159]. Fikrimizcə, Atropat adındakı dəyişiklik qədim yunan dilindəki metateza hadisəsi ilə əlaqədardır. Çünki yunan dilində metateza hadisəsi daha çox qısa saitlə sonor samitin yerinin dəyişməsi nəticəsində baş verir. Bu dildə bəzən saitlə sonor samitin xüsusilə də ρ [r] və λ [l] samitinin yerdəyişməsi hadisəsi baş verir. Məsələn, antik yunan dilinin ion-attik dialektində metateza hadisəsi baş vermiş θρασος [trasos] yaxud θαρσος [tarsos]-(cəsarət), κρατος [kratos] yaxud καρτος [kartos]-(güc) və sair sözləri buna misal göstərmək olar. Bu qaydaya uyğun olaraq, Aturpat/Atorpat/Atarpat xüsusi adında da qədim yunan dilinin təsiri ilə metateza hadisəsi baş verərək, antik müəlliflərin əsərlərində Atropat şəklində qeyd olunmuşdur.

Bununla yanaşı, onomastik vahidlərin təhrifə uğramış şəkildə antik mənbədə işlənməsinin səbəbi qədim yunan dilinin əlifbasının qədim türk dillərinin əlifbası ilə müqayisədə daha az hərfdən ibarət olmasıdır. Bu səbəbdən, qədim yunan müəllifləri türkmənşəli onomastik vahidlərin səslənməsini vermək üçün müxtəlif yunan hərfləri və hərf birləşmələrindən istifadə etmişdir. Nəticədə, bütün bunlar türkmənşəli adların antik dilə keçid zamanı onların tərkibində olan bir çox səslərin qrafik eyniyyətini müəyyənləşdirmək işini çətinləşdirmişdir. Qədim yunan dili əlifbasında 24 hərf vardır. Onlardan 7-si α [a], ε [e], ο [o], ω [o], η [e], ι [i], υ [u] sait, qalan 17-si isə samitdir. Bu dildə diftonqların (Αι [ai], αυ [au], ει [ei], ευ [eu], οι [oi], ου [u], υι [ui], ηι [ei], ωι [oi]) ikinci saiti ι [i] yaxud υ [u] olur. Antik dilin sait və samitləri tələffüz şəklinə görə müasir yunan dilindən xeyli fərqlənmişdir. Homerin əsərində “υ” saitinin qədim tələffüz forması [u] idi, attik dialektində isə bu hərf [ü] kimi səslənmişdir. Bu dildə bəzən sözün ilk saiti yaxud diftonqu sərt və yaxud yumşaq tələffüz olunmuşdur. Sərt tələffüz olunan saitdən əvvəl [h] səsi işlənmişdir. Yumşaq tələffüz olunan saitdən əvvəl isə [h] səsi işlənmirdi. Qədim yunan dilinin ion dialekti lap erkən dövrlərdə sərt tələffüz formasını itirmişdir. Ümumiyyətlə, ion ləhcəsində daha çox yumşaq tələffüz, attik ləhcəsində isə sərt tələffüz şəkli üstünlük təşkil etmişdir. Buna misal olaraq, bu sözlərə diqqət yetirək:

İon dialektində-ἥλιος [elios], attik dialektində ἥλιος [helios]-günəş

İon dialektində-ἠώς [eos], attik dialektində εώς [heos]-şəfəq

İon dialektində-ουρος [uros], attik dialektində[horos]-sərhəd [2; 16].

Qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində işlənmiş bəzi türkmənşəli onomastik vahidlərdə bu dilin dialektlərinin təsiri ilə bəzən saitdən əvvəl [h] səsi işlənmişdir.

Antik dildə tələffüzü yazılışından fərqli olan $\mu\pi$ -[b], $\nu\tau$ [d], $\gamma\kappa$ [nq], $\gamma\gamma$ [nq], $\tau\sigma$ [ç], $\tau\zeta$ [c] qoşa samitləri isə “*διψηφα συμφων*” [dipsepa sumpon] adlanmışdır [3; 11]. Γ samiti digər qırtlaq samitindən əvvəl sonor [n] samiti kimi tələffüz olunurdu. Məsələn, *αγγελος* [angelos]-mələk, *ευαγγελιον*-[uangelion]-müjdə, *ανκυρα* [ankura]-ləvbər və sair [8; 33]. Göstərilən qaydaya uyğun olaraq, antik mənbədə işlənmiş bəzi etnotoponimlərin də (məsələn, “*ἡ Γαγγαρά*” [he qanqara]) yazılışı tələffüzündən fərqli olmuşdur.

Bununla yanaşı, qədim yunanlar “ θ , χ , ϕ ” kar samitlərini nəfəsli yaxud sadəcə olaraq, [t], [k], [p] şəklində tələffüz edirdilər. Orta əsrlərdə isə ϕ - [f] kimi, θ - [s] kimi, χ - [x] kimi tələffüz olunmuşdur. Ona görə də qədim dövrdə yunan müəlliflərinin əsərlərində işlənmiş bir çox türkmənşəli adlar məsələn, Dondar hakimi *Ολθακος* [oltakos], skitlərdə bir çarın adı *Χονακης* [konakes], Albaniyanın vilayətləri *Χαδαχα* [kataka], *Χαβαλα* [kabala] şəklində yazılmışdır.

Bu dildə həmçinin sadə samitlər partlayan və ya yarım saitlər olmaqla iki yerə ayrılmışdır. Partlayan samitlərin sayı 9-dur və onlar tənəffüs gücünün nisbi ölçüsünə görə üç yerə bölünür. Zəif π , κ , τ , orta β , γ , δ və nəfəsli ϕ , χ , θ . Burada zəif partlayan samitlər ən az, nəfəsli samitlər ən çox, orta dərəcəli isə tələffüz zamanı digər ikisi arasında aralıq güc dərəcəsi tələb edir. Hər bir zəif partlayan samitin öz orta və nəfəsli forması vardır və bunlar eyni səsin partlayan samitləri adlanır, ona görə ki, onlar eyni danışiq üzvləri vasitəsilə tələffüz edilir. Eyni sinifdən olan partlayan samitlər eyni nitq orqanları tərəfindən tələffüz edildiyi üçün qohum adlanır. Belə ki, π partlayan yaxud dodaq samitləri π , β , ϕ , κ partlayan yaxud damaq samitləri- κ , γ , χ və τ partlayan yaxud diş samitləri- τ , δ , θ eyni danışiq üzvlərinin köməyi ilə tələffüz edildiyi üçün eyni səsdən ibarət olan partlayan samitlərdə səslər bir-birini əvəzləyir. Qədim yunan dilində işlənən sözlərdə kar, cingiltili və nəfəsli samitlər heç bir aydın şərtləndirici səbəb, yaxud faktor olmadan bir-birini əvəz etmişdir.

Bu fakt onu göstərir ki, Klavdi Ptolemeyin “Coğrafiya” əsərində Midiyanın şəhərlərindən biri olan Qəbələ yer adının *Γαβαλη* [qabale], həmçinin Albaniya dövlətinin ən iri yaşayış məskənlərindən biri kimi *Χαβαλα* [kabala] şəklində yəni, bu yer adının ilk samitinin eyni əsərdə fərqli şəkildə qeyd olunmasının səbəbi, eyni nitq orqanları tərəfindən tələffüz edilən κ partlayan damaq samitlərinin heç bir səbəb olmadan bir-birini əvəz etməsi ilə bağlıdır. Həmçinin K.Ptolemeyin *Αγβατανα* [aqbatana] şəklində qeyd etdiyi şəhərin adının, Herodotun “*Tarix*” əsərində *Εκβατανα* [ekbatana] formasında işlənməsi bu partlayan samitlər arasında heç bir ayırıcı xüsusiyyət olmadığını digər bir nümunəsidir.

Bununla yanaşı, qədim yunan dilində süzülən samitlər (l, r) və diş samitləri ilə bağlı bəzi fərqli nümunələr mövcud olmuşdur. Məsələn, *δαφνε* [dapne] /*λαφνε* [lapne], *Οδυσσευς* [odusseus]/*Ολυσσευς* [olusseus], *λαβυρινθος* [laburidos] /*δαβυρινθος* [daburidos], *θαπτα* [tapta] /*λαπτα* [latta] [1; 28]. Bu faktlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Kimmer çarı Tuqdamme şəxs adının ilk hərfinin T < L hərfi ilə əvəz olunaraq, Strabonun və Kallimaxosun əsərində “*Λυγδαμης*” [luqdamis] şəklində işlənməsi, qədim yunan dilinin bu qaydası ilə bağlıdır.

Qədim yunan dilində sözdəyişmə isə sözün başqa sözlərlə əlaqəsini ifadə etmək üçün edilən forma dəyişikliyidir. Sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmiş sözlər adətən iki hissədən, əsas və qrammatik sonluqdan ibarət olmuşdur. Bəzi əsaslar köklərlə eynidir. Onlara yalnız qrammatik sonluq yaxud da ümumiyyətlə heç bir qrammatik sonluq əlavə olunmur. Bir çox əsaslar kökə bir yaxud daha çox formativ şəkilçilər əlavə olunmaqla düzəlir. Kökə yalnız bir şəkilçi əlavə olunursa, *ilkin əsas*, kökə birdən çox şəkilçi əlavə olunursa, *ikinci əsas* adlanır. İki cür əsas vardır. Ad əsası və feil əsası. Sözlər bir əsasdan ibarətdirsə, *sadə* sözlər, iki və ya daha çox əsasdan ibarətdirsə, *mürəkkəb* sözlər adlanır. Sözlər isə şəkilçilərin tipinə görə sadə (yaxud ilkin) və addan düzələn düzəltmə sözlərə (yaxud sonrakı) ayrılır. Qədim yunan dilində *ηνη* [ene], **ηνος** [enos], *ηνον* [enon] şəkilçiləri tipinə görə ikinci (yaxud sonrakı) şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər mənsubluğu bildirir. Əvvəlinə *α* yaxud *η* artırılan “vo-ç” [no-s], *νη* [ne] şəkilçiləri ismin birinci və ikinci növ hallanmasında adlıq halın təkində kişi cinsində -**ηνος** [enos], **qadın cinsində** *ηνη* [ene], orta cinsdə -*ηνον* [enon] şəklində olur [6; 233].

Qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində bir çox türkmənşəli etnotoponimlərdə yer, məkan anlayışı bildirən *ηνη* [ene], **ηνος** [enos] şəkilçilərinə rast gəlirik. Buna misal olaraq, qadın cinsli ismin birinci növ hallanmasında adlıq halda işlənən “*ἡ Ατροπατηνη*” [he atropatene], “*ἡ Γωγαρηνη*” [he qoqarene], “*ἡ*

Σακασηνη” [he sakasene], “η Σιρακηνη” [he sirakene], η Κασπιανή [he kaspiane] və sair yer adlarını göstərmək olar.

Bu dildə xüsusi isimlər də daxil olmaqla bütün isimlər qrammatik cins kateqoriyasına görə təsnif edilmişdir. Cins kateqoriyası isimlərin cinsə görə fərqləndirilməsi deməkdir. Antik dildə latın və alman dillərində olduğu kimi canlı və cansız isimlər kişi, orta, qadın olmaqla üç cinsə görə təsnif edilmişdir. Kişi cinsli isimlərə xalq adları, çay adları, külək və ay adları, qadın cinsli isimlərə isə ölkə adları, ada adları, şəhər adları, ağac adları daxildir. Qadın cinsində olan isim adlıq halın təkində -α və -η ilə bəzən də -ώ ilə -ου ilə, kişi cinsində olan isim ας, -ης və -ος sonluğu qəbul etmişdir. Kişi cinsinə aid olan insan və ya heyvanı bildirən isimlər kişi cinsli isim, qadın cinsinə aid olan insanı və ya heyvanı bildirən isimlər qadın cinsli isim, cinsi olmayan şeyləri ifadə edən bir çox isimlər orta cinsli isimlər adlanır.

Qədim yunan mənbələrində işlənən türkmənşəli hidronimlər də (ο **Κυρος** [ho kuros], ο Ἄβαντος [ho abantos], ο Ἄρπασος [ho harpasos], ὁ Ἀλβανός [ho albanos], ο Αραξής [ho arakes], ο Χανής [ho kanes] və sair.) bu dilin qaydasına uyğun olaraq, kişi cinsini bildirən ο [ho] müəyyənlik artıqlı və ismin birinci, ikinci növ hallanmasında adlıq halın təkində -ας, -ης və -ος sonluğu qəbul etmişdir.

Belə ki, qadın cinsli isimlərə ölkə, şəhər adları bildirən isimlər aid olduğuna görə, antik mənbədə işlənən türkmənşəli ölkə adları, şəhər adları (η Γωγαρηνη [he qoqarene], η Σακασηνη [he sakasene], Γαζακα [qazaka], η **Κιμμερια** [he kimmeria], η Μηδια [he media], η Αλβανία [he albania], η Ατροπατηνη [he atropatene], η Σιρακηνη [he sirakene], Χαδαχα [kataka], Χαβαλα [kabala], ή Γαγγαρα [he qanqara], Αγβατανα [aqbatana], Μαμεχια [mamekia], Σιοδα [sioda], Ναξουανα [naksuana] və sair türkmənşəli ölkə, şəhər adları da bu dilin qaydasına uyğun olaraq, qadın cinsində olan müəyyənlik artıqlı və hal şəkilçiləri ilə işlənmişdir.

Beləliklə, qədim yunan müəlliflərinin əsərlərində işlənən türkmənşəli onomastik vahidlərin bu dilin fonetik və qrammatik qayda qanunlarına uyğun olaraq, iki cins kateqoriyasına bölünməsi və müəyyənlik artıqlı və hal şəkilçiləri ilə işlənməsi onların yazılışına da təsir etmişdir.

Qədim yunan dilində isimlərin kökünə hal şəkilçilərinin əlavəsinə görə isim üç cür birinci, ikinci və üçüncü növ hallanma şəklilə sinifləndirilmişdir. Birinci və ikinci növ hallanma bəzən sait hallanması da adlanır. Birinci növ hallanma qadın və kişi cinslərinə aid olur. Bu növdə isim “α” saiti ilə bitir və çox zaman ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində “α” [a] saiti “η” [e] saitinə çevrilir. Bu dilin dialektləri qrammatik cəhətdən bir-birindən xeyli fərqlənir. Attik dialektində “α” [a] saiti qadın yaxud kişi cinsli ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində həmin saitdən əvvəl ε, ι, ρ hərfi gəlsə, olduğu kimi qalır. Əks halda isə “η” [e] saitə çevrilir. Məsələn, attik dialektində χώρα [kora], σοφία [sofia], μοιρας [moiras], γενεα [qenea] sözlərində ε, ι, ρ, “α” saitindən əvvəl gəlidiyi üçün “α” saiti qalır, lakin τιμη [time] (əvvəllər τιμα) sözündə “α” saiti “η” saitə çevrilmişdir [2; 41]. İon dialektində isə kişi yaxud qadın cinsli ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində uzun “α” [a] saiti həmişə “η” [e] saitə çevrilir. İon dialektində sözlərdə ε, ι, ρ hərflərinin “α” saitindən əvvəl gəlməsindən asılı olmayaraq, ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində “α” saitinin yerinə həmişə “η” saiti işlənmişdir. Dor və Eol dialektində isə attik və ion dialektindən fərqli olaraq, ismin birinci növ hallanmasında “α” saiti dəyişməz olaraq qalmışdır [3; 41]. Antik dövrdə Yunanıstanın paytaxtı Afınanın adı bu dilin dialektlərinin təsiri ilə attik dialektində Ἀθηνᾶ [atena], ion dialektində Ἀθῆνη [atene] and dor dialektində Ἀθᾶνα [atana] şəklində qeyd olunmuşdur. Bu qaydaya uyğun olaraq, Herodotun “Tarix” əsərində işlənmiş Midiya toponimi Μάδα şəklində deyil, Μῆδη [mede] şəklində yazılmasının səbəbi qədim yunan dilinin ion dialektində ismin birinci növ hallanmasında adlıq halın təkində uzun “ά” saitinin həmişə “η” saitə çevrilməsi ilə bağlıdır.

Qədim yunan mənbələrində mühafizə olunmuş onomastik vahidlər antik dilin qrammatik qaydalarına uyğun surətdə yazılıqlarına görə (məsələn, türkmənşəli adların tərkibində samitlərin qoşalaşması, onların sonuna yunanmənşəli hal şəkilçilərinin əlavə edilməsi, adların tərkibində olan saitlərin bu dilin dialektlərinin təsiri ilə fərqli saitlə yazılması, metateza, həmçinin daralma hadisəsinin baş verməsi, qədim yunan dialektlərinin təsiri ilə türkmənşəli adların əvvəlində olan saitlərin sərt və yumşaq tələffüzü, müəyyənlik artıqlı və cins göstəricisi ilə işlənməsi, onomastik vahidlərdə işlənən diftonqların, qoşa samitlərin həmin dilin qaydasına uyğun olaraq, fərqli şəkildə tələffüz edilməsi və sair) bu adların əvvəlki yazılış və tələffüz formalarını bərpa etməyi çətinləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Acropolitae, G. Corpus scriptorum historiae byzantinae Annales/ G. Acropolitae. – Bonnae: impensis E. Weberi, – 1836. –363 p.
2. Babbit, F.C. A grammar of attic ionic dialect/ F.C. Babbit. – New York: Cincinnati American Book Company, –1902. –198 p.
3. Goodwin, W. Greek Grammar/ W. Goodwin. – Boston: Ginn company, – 1900, – 488 p.
4. Herodotus with an English translation by A.D. Godley, in four volumes. Volume I, London: William Heinemann Ltd, Cambridge, Massachuets: Harvard University press, –1946. –503 p.
5. Qeybullayev, Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən/ Q.Qeybullayev. –Bakı: Azər nəşr, – 1994. –248 s.
6. Smyth, H. W. A Greek Grammar for colleges New York/ H. W. Smyth. – American Book Company, –1920. – 782 p.
7. Strabo.The geography of Strabo. With an English translation by Horace Leonard Jones, Ph.D., LL.D. In eight volumes volume V London: William Heinemann Ltd Cambridge, Massachuets Harvard University press. –1961–562 p
8. Zuntz, G. A Course in Classical and Post-Classical Greek Grammar from Original Texts/ volume II // G. Zuntz. – Sheffield Academic Press, – 1994. – 378 p.

РОЛЬ ТЮРКИЗМОВ В ГЕНЕАЛОГИИ ЛЕКСИКИ ПОЛЬСКОГО ЯЗЫКА

Айла АГАЕВА

Бакинского Славянского Университета (БСУ)

Кафедра Западнославянских Языков

Азербайджан, Баку

ayla.agayeva@gmail.com

Резюме

В польском языке существуют некоторые слова турецкого или османо-турецкого происхождения, заимствованные в результате исторических и торговых контактов, в частности, с Османской империей и татарскими общинами. Эти слова вошли в польский язык со временем в результате различных взаимодействий, включая политические, военные и торговые связи с тюркоязычными общинами. Присутствие этих слов отражает культурный обмен и обогащение польского словарного запаса, подчёркивая исторические связи Польши с турецкой культурой.

Ключевые слова: польский язык, заимствования, турецкий язык, тюркизмы

THE ROLE OF TURKISMS IN THE GENEALOGY OF THE VOCABULARY OF THE POLISH LANGUAGE

Summary

Polish contains several words of Turkish or Ottoman Turkish origin, borrowed due to historical and commercial contact, particularly with the Ottoman Empire and Tatar communities. These words were incorporated into the Polish language over time through various interactions including political, military, and commercial exchanges with Turkish-speaking communities. The presence of these words reflects a cultural exchange and enrichment of the Polish vocabulary, highlighting the historical connections between Poland and Turkish culture.

Keywords: Polish language, loanwords, Turkish language, Turkish loanwords

POLYAK DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN GENEALOGİYASINDA TÜRKİZMLƏRİN ROLU

Xülasə

Polyak dilində, xüsusən Osmanlı İmperiyası və Tatar icmaları ilə tarixi və ticarət əlaqələri səbəbindən götürülmüş Türk və ya Osmanlı Türk mənşəli bir neçə söz var. Bu sözlər zaman keçdikcə müxtəlif qarşılıqlı əlaqələr, o cümlədən türkdilli icmalarla siyasi, hərbi və ticarət mübadiləsi nəticəsində polyak dilinə daxil edilmişdir. Bu sözlərin mövcudluğu mədəni mübadiləni və Polşa lüğətinin zənginləşməsinə əks etdirir, Polşa ilə Türk mədəniyyəti arasındakı tarixi əlaqələri işıqlandırır.

Açar sözlər: polyak dili, alınma sözlər, Türk dili, türkmənşəli alınma sözlər

В польском языке активно функционирует несколько тысяч слов. Самый большой, десяти томный «Словарь польского языка» под редакцией В. Дорошевского насчитывает сто двадцать пять тысяч слов. Польские ученые указывают, что поляки ежедневно используют около восьми тысяч слов. Однако для общения достаточно и двух – трех тысяч слов. Известно, что

существует большая группа слов, неиспользуемых или используемых крайне редко. Возникает вопрос, какова же генеалогия польской лексики? Множество используемых сегодня в польском языке слов воспринимаются поляками как собственные, в то время как они происходят из иностранных языков. Это так называемые заимствованные слова. Некоторые из них очень старые, а другие совсем новые. На процесс заимствования иноязычной лексики влияет много факторов. Заимствования являются результатом культурных, политических и экономических контактов с разными народами. На протяжении веков польский язык принимал разные слова и обороты из разных языков. История многовековых контактов с неславянскими и славянскими языками, в особенности с латинским, немецким, французским, английским и русским языками оставила в современном польском языке значительный след. Заимствования из этих языков составляют 23,43% словаря [8, 532].

Заимствования проникали в польский язык волнообразно. Первая волна связана с христианством, она принесла множество слов греческого или латинского происхождения, связанных с религией и костелом, но принятых через посредников – чешский и немецкий языки. Влияние латыни было продолжительным. В течение всего Средневековья она функционировала не только как язык литургии, но и также политики и государственной администрации, литературы и науки. Политика Бонапарта нашла и оставила следы в виде слов, заимствованных из французского языка. Экспансия этого языка продолжалась и в девятнадцатом веке. Сначала под ее влияние попала аристократия господствующего двора, а потом шляхта и мещанство. Хорошо воспитанный и образованный человек должен был говорить и писать по-французски. После второй мировой войны место французского языка занял английский. В период разделов усилились влияния русского и немецкого языков. Польша трижды подвергалась разделу ее территории. Первый раздел территории Польши произошел в 1772 году между Россией, Австрией и Пруссией. Второй раздел Польши произошел в 1793 году между Россией и Пруссией. Третий раздел польской территории произошел в 1795 году между Россией, Австрией и Пруссией. После этого Польша потеряла независимость на сто двадцать лет и обрела ее только в 1918 году. Множество заимствований из русского языка было принято после второй мировой войны. За последнее время значительно усилилось влияние английского языка. Заимствования из этого языка очень модные. Благодаря иноязычным заимствованиям словарный запас польского языка значительно обогатился.

Оценка заимствований языковедами, занимающимися культурно-языковой деятельностью, зависит от многих факторов, а именно: 1. Дополняют ли иностранные языковые элементы не только нашу лексическую, но и грамматическую систему?; 2. Имеют ли непольские слова эквиваленты в родной лексике?; 3. Используется ли иностранная лексика, помимо литературной речи, еще и в профессиональной?; 4. Происходят ли заимствования из определенного национального языка, или они носят интернациональный характер?; 5. Возможно ли понять текст, содержащий заимствованную лексику?.

Если из иностранных языков заимствуется только лексика, обозначающая преимущественно названия новых, ранее неизвестных реалий, нет повода для критики этого процесса, типичного для многих современных лексических систем. Оценку этого явления смягчает также ограничение использования заимствований в научно-технической терминологии, а также освоение польским языком таких слов, которые известны и используются во многих языках, потому что интернационализация словаря с одной стороны облегчает международный обмен знаниями и мыслями между людьми, а с другой обеспечивает работам наших ученых свободный доступ в мировое пространство. Условием принятия таких заимствований в тексты является только хорошее знание их значений, а в случае цитат – также произношение и написание в оригинале.

Хотя, по мнению Коваликовой [2] нет необходимости пользоваться элементами иностранной грамматической системы (флективными формами, словообразовательными структурами, синтаксическими схемами) или заимствованными фразеологическими оборотами,

поскольку в этих областях польский язык достаточно богат, а вмешательства иностранных языков способствует его идентификации.

Использование заимствований должно быть также ограничено с точки зрения практичности – большинство читателей и слушателей не достаточно подготовлены к восприятию текстов, содержащих не польскую лексику. И, наконец, использование иностранных слов и оборотов только из снобизма, из желания показать свои знания всегда заслуживает порицания. Нет никакого основания считать какой-либо иностранный язык, даже такой модный и популярный сегодня, как английский (особенно в американском варианте), лучшим, более привлекательным, более заслуживающим уважения и восторга, чем родной язык.

Заимствования – это чужие для структуры данного языка слова, обороты, разновидности дериватов, флективные формы, синтаксические конструкции и фразеологические обороты. Повсеместно принятая классификация заимствований опирается на три критерия: предмет заимствования, происхождение и степень присвоения. В польском языкознании согласно с критерием предмета заимствований различают: лексические заимствования; структурные заимствования или кальки (словообразовательные, фразеологические, кальки значений); семантические заимствования; искусственные заимствования и гибриды. Критерий степени присвоения позволяет выделить: цитаты (вставки); заимствования, частично вошедшие в язык; заимствования, полностью вошедшие в язык. Критерий происхождения, согласно ему в современном польском языке можно выделить классы слов названные в зависимости от языка-источника. К ним относятся: англицизмы, галлицизмы, германизмы, латинизмы, руссизмы и ориентализмы, в том числе и тюркизмы.

Тюркизмы – это заимствования из тюркских языков, которые проникали в польский язык с восточной границы через Русь. Научные исследования связей польского языка с восточными языками относятся к XIX веку. В польском языке преобладают заимствования из османско-турецкого языка. Первые такие заимствования появились в XIV и XV веках. Но большинство тюркизмов попали в польский язык во время оживленных контактов Речи Посполитой с Турцией. Активные двусторонние отношения относятся преимущественно к XVI и XVII векам. Именно к этому периоду относится и большинство заимствований тюркского происхождения в польском языке. Их появлению способствовали частые контакты двух народов, в том числе, благодаря предводительству Стефана Батория в польско-турецких войнах. Это и объясняет то, что значительная часть заимствований относится к реалиям того времени, связанным с военной тематикой. Зачастую это слова, которые пришли в польский язык опосредованно, в основном через Русь и поэтому они определяются также как рутенизмы или украинизмы. К ним относятся: *basza* – паша, *bohater* (bohater) – герой, *borsuk* – барсук, *buhaj* – бугай, *haracz* – харац, *janczar* – янычар, *kajdany* – кандалы, *koczować* – кочевать, *kolpak* – колпак, *kurhan* – курган, *tapczan* – топчан, *wataha* – ватага. Есть и те, которые попали в польский язык посредством венгерского языка, например, такие слова как *kontusz* – кунтуш, *paruc* – тапочки [1, 7, 6]. К не опосредованным относятся: *atlas* – атлас, *buzdygan* – буздыган, *chałwa* – халва, *chan* – хан, *dywan* – ковер, *kawa* – кофе, *kilim* – килим, *kobierzec* – ковер, *kotara* – занавес, *makata* – маката, *wezyr* – визирь [6, 8]. Однако не всегда можно точно определить пути проникновения заимствования. Например, Богдан Вальчак указывает на опосредованное происхождение слова *bazar* – базар, рынок, но Большой словарь польского языка определяет его как прямое заимствование из персидского языка [1, 149] [6]. К тюркской языковой группе относится также язык крымских татар, а Крым входил в сферу влияния поляков.

Заимствования из турецкого языка были связаны с османской экспансией и ее влиянием на повседневную жизнь, поэтому по сей день в польском языке существуют слова связанные с армейской тематикой (*buława* – булава, *buzdygan* – буздыган, *dzirynt* – джирид, *jar* – яр, *jasyr* – пленник), модой (сарматская одежда и такие слова как *kaftan* – кафтан, *kaleta* – калита, отсюда *kaletnik*, *kiecka* – платье, *sandala* (сейчас *sandał*) – сандалия, *szarawary* – шаровары, *torba* – торба, *turban* – тюрбан, *żupan* – жупан), обустройством дома (*atlas* – атлас, *dywan* – ковер, *jasiiek* – подушечка, *kilim* – килим, *kobierzec* – ковер, *tapczan* – топчан) и кулинарией (*arbuz* – арбуз,

изначально персидское слово, но попавшее в польский язык из турецкого языка, *bakalie* – сухофрукты, *bakława* – пахлава, *chałwa* – халва, *jogurt* – йогурт, *kawa* – кофе, *kebab* – шаурма, *kefir* – кефир, *kielbasa* – колбаса, *rajda chleba* – ломоть хлеба), а также относящихся к торговле и различным привозным товарам, например, *czajnik* – чайник, *imbryk* – заварной чайник, *filiżanka* – чашка. Турецкие пастухи пасли овец на тех же территориях в Татрах, что и польские горцы и именно благодаря ним появились такие слова как *baran* – баран и *basa* – пастух, слова из пастушьей области. Это всего лишь некоторые примеры заимствований из турецкого языка в польском языке.

Часто культурные различия способствуют изменениям значений. Современное слово *tarczan* – топчан, имеющее турецкую этимологию не означает сегодня того, что оно означало в османский период истории. В те времена это слово обозначало просто лавку, скамью или любую лежанку. Интересным примером послужит также *dywan* – ковер, слово, которое своим появлением обязано польским послам. Их принимали в покоях стамбульского дворца. Султан и его советники сидели на возвышении, покрытом красивыми тканями с узором, которые назывались *divan*. Это же название носил и совет султана, и помещение, в котором они заседали. В Польше это толстая шерстенная ткань, украшающая пол, а слово считается заимствованием из турецкого языка. Около XVII столетия в польском языке появилось слово *torba* – торба, привезенное караванами турецких торговцев и *kawa* – кофе. Найденные в 1683 году в лагере турецких янычар под Веной коричневые зерна, а позднее получаемый из них горький напиток был назван *kawa* – кофе от турецкого слова *kahve* [3, 224 – 225]. А вот слово *filiżanka* – чашка было заимствовано из турецкого языка через румынский язык. Турки также как арабы, персы и греки называли эту фарфоровую посуду просто *findżan*. *Kiecka* – платье когда-то *kiesca* также происходит от турецкого *kesce*, слова используемого для названия материала, сукна. Можно еще вспомнить слово *bakalie* – сухофрукты, слово происходит из турецкого и обозначает сушеные фрукты. Также домашняя обувь, в разговорном языке именуемая *raniś* – тапочки, которая изначально не была домашней. И *jasiek* – маленькая подушка. Это слово проникло из турецкого в польский через украинский язык (*jasik* – *yastık*). Еще *bazar* – базар, рынок не является исконно польским словом, а заимствованием из турецкого языка. *Bazar* в турецком языке это площадь, на которой продавали рабов, но также место торговли продовольствием для армии. В современном польском языке означает рынок. Также как и *derwisz* – дервиш, *harem* – горем (из арабского, но через турецкий), *horda* – орда, *karawan* – караван или *sułtan* – султан.

И, наконец, ориентализмы, связанные с арабской и персидской культурой и вавилонским наследием. Это многочисленные математические термины, такие как: *algebra* – алгебра, *algorytm* – алгоритм, *cyfra* – цифра, *szyfr* – шифр, *zero* – ноль, а также слова связанные с кухней, такие как *alkohol* – алкоголь, *sukier* – сахар, *kawa* – кофе, *sezam* – сезам. Чаще всего они проникали в польский язык через другие восточные языки, т. е. турецкий, реже через греческий язык и латынь.

Кроме вышеперечисленных заимствований, также различают: интернационализмы и экзотизмы (ксенизмы). По причине тесной связи, существующей между названиями такого типа и реалиями, использование экзотизмов в некоторых языковых ситуациях является обязательным. Использование в польском языке экзотизмов не свидетельствует о его исторических контактах с языками, из которых они происходят.

Польский язык не является изолированным языком: у него имеются контакты с языками соседних государств, а также географически далеких. На протяжении веков польский язык принимал разные слова и обороты из разных языков. Заимствования являются результатом культурных, политических и экономических контактов с разными народами. Это естественно, что появляются заимствования и так обогащают лексику языков. В процессе взаимодействия с иностранной культурой появляются предметы, явления, которые не имеют эквивалента в одном из языков, поэтому перенимается название из этого языка, в котором он имеется. Влияние языков друг на друга является двусторонним. А правило всего лишь одно – заимствования должны заполнять пробелы в языке, а не заполнять его. В результате проведенного нами в этой области исследования мы обнаружили, что языковая мода, заключающаяся в использовании иностранных

слов в разных ситуациях, охватывает не только язык прессы, радио и телевидения, но и неофициальный разговорный язык. Конечно же, эти заимствования будут существовать в языке всегда, но необходимо придерживаться строгих норм. Если для определения названия данных предметов существуют исконные слова надо оставлять их. А там, где нет польского эквивалента, вполне естественно появляются заимствованные слова. Их существование в языке закономерно. Большинство из них это интернационализмы или слова международной значимости. Следовательно, необходимо избегать иностранных слов там, где они не нужны, а их использование продиктовано всего лишь языковой модой [2].

Литература

1. Bogdan Walczak, Zarys dziejów języka polskiego, Poznań, Kantor Wydawniczy SAWW, 1995.
2. Jadwiga Kowalikowa, Współczesna polszczyzna, Kraków, Od Nowa, 2000.
3. Krystyna Długosz-Kurczabowa, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.
4. Stanisław Stachowski, Słownik historyczno-etymologiczny turcyzmów w języku polskim, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2014.
5. Stanisław Stachowski, Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2007.
6. Wielki słownik języka polskiego PAN (WSJP PAN).
7. Wiesław Boryś, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, Wydawnictwo Litrackie, 2005.
8. Współczesny język polski pod red. Jerzego Bartmińskiego, Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.

МИФ, СИМВОЛ И ТРАНСЦЕНДЕНЦИЯ: ЛИТЕРАТУРНО-ФИЛОСОФСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РОМАНА «ДЕВЯТНАДЦАТЬ РОЗ» МИРЧИ ЭЛИАДЕ

Рамида МИРЗАФАРОВА

доктор философии по филологии, доцент
Бакинского Славянского Университета (БСУ)
Кафедра Теории Литературы
Азербайджан, Баку
ramidam@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8192-8120>

Аннотация

Статья посвящена анализу литературно-философских и религиоведческих взглядов Мирчи Элиаде, одного из крупнейших исследователей религиозной культуры XX века. Рассматриваются ключевые идеи Элиаде о сакральном и профанном, символизме, мифологическом мировоззрении и концепции вечного возвращения. Особое внимание уделено анализу романа «Девятнадцать роз» (1979) как художественного воплощения его теоретических принципов. В работе показано, как символы, архетипы и мифологические структуры формируют внутреннюю логику повествования и отражают философию автора. На основе сопоставления научных трудов и художественного текста демонстрируется, что роман Элиаде является не только литературным произведением, но и методом философского исследования сакральной реальности.

Ключевые слова: Архетипы, символика, миф и литература, философия религии

MYTH, SYMBOL AND TRANSCENDENCE: A LITERARY AND PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF THE NOVEL "NINETEEN ROSES" BY MIRCEA ELIADE

Abstract

The article analyzes the literary, philosophical, and religious studies views of Mircea Eliade, one of the most prominent researchers of religious culture of the 20th century. The paper examines Eliade's key ideas about the sacred and the profane, symbolism, mythological worldview, and the concept of eternal return. Special attention is paid to the analysis of the novel "Nineteen Roses" (1979) as an artistic embodiment of Eliade's theoretical principles. The study demonstrates how symbols, archetypes, and mythological structures shape the internal logic of the narrative and reflect the author's philosophy. By comparing Eliade's scientific works with his literary text, the article shows that the novel is not only a work of fiction but also a method of philosophical exploration of sacred reality.

Keywords: Archetypes, Symbolism, Myth and Literature, Philosophy of Religion

Мирча Элиаде (1907–1986) — один из наиболее значимых исследователей религиозной культуры XX века. Его труды оказали глубокое влияние не только на формирование современных подходов к изучению религии, но и на развитие философии, культурологии и художественной литературы. Особенность его исследований заключалась в том, что он соединял строгий научный анализ с поиском универсальных символов, определяющих духовную природу человека.

Труды Мирча Элиаде известны в религиоведческих кругах уже несколько десятилетий. Однако этот румынский учёный также оставил свой след в истории как писатель-фантаст, журналист и дипломат. Наиболее заметный вклад он внёс в область религиоведения и философии религии. Наследие Элиаде включает десятки книг на религиозные темы, а его взгляды оказали

значительное влияние на развитие философии и феноменологии религии. Его работы, на которые прежде всего оказали влияние Рудольф Отто и Герард ван дер Леув, характеризуются антиредукционизмом и стремлением охватить религиозные феномены во всей их сложности, а также посвящены изучению сакрального и его проявлений в истории человечества. Элиаде также занимался сравнительным религиоведением, анализируя его в своей книге «Трактат по истории религий».

Для Мирча Элиаде основным источником религии является религиозный опыт, возникающий под влиянием сакрального на человеческое существование. Согласно концепции Элиаде, человек как *homo religiosus* обладает врождённой способностью различать священное и обыденное измерения реальности. Для него повседневная жизнь принадлежит к миру профанного, тогда как сакральное воспринимается как нечто вечное, неизменное и высшее. Эта двойственность определяет структуру религиозного опыта и формирует основу мифологического мировоззрения.

Мир человеческой повседневной жизни – это профанный мир, и в нём протекает обычная человеческая жизнь. Однако человек не чувствует себя счастливым в своём историческом существовании и страдает от того, что Элиаде называет ностальгией по раю, желанием вырваться из круговорота времени и вернуться к началу творения в состоянии изначального единства, или желанием соединиться со сакральным и жить в мире абсолютной реальности. Это человеческое желание может быть удовлетворено на короткое время посредством соприкосновения со сакральным, которое вторгается в наш мир в определённые дни, в определённых местах, во время определённых действий или представление в видимой форме (в случае религии) трансцендентных реальностей, которые приводят наблюдателя к связи и участию» [1,628].

В интерпретации Элиаде символы выступают своеобразными «ключами» к пониманию высшей реальности. Через них человек получает доступ к сакральному измерению, которое невозможно описать средствами обычного языка. Символы соединяют мир повседневного опыта с областью трансцендентного, открывая глубинные смыслы человеческого существования.

Религиозный символ раскрывает некоторые – самые глубокие – аспекты реальности, не поддающиеся никаким другим средствам познания. Элиаде выделяет несколько ключевых функций символов: они помогают интерпретировать религиозный опыт, структурируют мифологические представления, создают мост между историческим временем и вечностью. Благодаря символам, человек способен осознавать себя частью более широкой космологической системы, выходя за рамки личного опыта.

В своей концепции символов Элиаде выступает не только как феноменолог, но и в определенной степени как структуралист, поскольку, по его мнению, символ не только несет в себе некий смысл, но и имеет смысл благодаря своему положению в более широкой системе подобных символов, так называемой символикe.

Например, существуют символы, которые Мирча Элиаде называет доисторическими формами божества, такими как геометрические фигуры, луна, солнце или молния, которые сами по себе несут определённый смысл. С другой стороны, символы, являющиеся частью исторической формы божества, например, его атрибуты, приобретают своё специфическое значение только в связи с этим божеством.

Символы могут со временем утратить своё значение или инфантилизироваться, и вместо религиозного содержания они могут сохранить лишь экономико-эстетическое значение. Но они могут приобрести и новые смыслы. Даже падший символ сохраняет свою жизнь благодаря своей включенности в целостную систему символики и связи с другими символами. Поэтому Элиаде может говорить об определённой внутренней логике символа.

Символизм охватывает не только символы, но и ритуалы, мифы, божества, священные объекты, космологии и многое другое. Священные реальности не обязательно существуют в чистом виде, они могут быть составными, а их значение может быть скрыто длительным развитием. Тем не менее, Элиаде утверждает, что все эти разрозненные реальности образуют связный набор черт. Своего рода сетку, в которую они встраиваются и в которой они создают связи

друг с другом, основанные на симпатии. По мнению Элиаде, каждая происходящая иерофания уже предполагает существование этой системы связей.

Однако, если процитировать Элиаде, символизм не зависит от того, понимаем мы его или нет, узор сохраняет свою последовательность, несмотря на любое снижение смысла, даже когда он забывается...

Его научные работы оказали фундаментальное влияние на современное изучение религии, мифологии и символики, а его художественная литература представляет собой увлекательный сплав науки, философии и литературного искусства.

Менее известна его роль как литературного автора, написавшего ряд прозаических произведений, романов и пьес. Его последнее литературное произведение, роман "Девятнадцать роз" (1979), представляет собой таинственную историю, в которой сочетаются художественная литература, философские вопросы и религиозные размышления. Этот роман дает читателю представление о концепции Элиаде о циклическом времени, архетипах и символике, а также показывает, как теоретические принципы религиоведения могут быть переведены в литературную форму. Цель данного исследования - проанализировать литературные и философские аспекты романа, показать связь с профессиональными работами Элиаде и продемонстрировать, как автор соединяет литературу и религиозную философию.

Произведение "Девятнадцать роз" написано как мистерия, в которой переплетаются события прошлого, настоящего и символические аспекты. Основные темы - духовный поиск, смысл жизни, смерть и тайна, которые переплетаются с философскими и религиозными концепциями.

Персонажи романа представляют собой архетипические образцы поведения и в то же время носителей философских идей: Профессор, раскрывающий секреты древних рукописей, олицетворяет поиск истины и духовной мудрости, отражая академическую работу Элиаде о религиозных явлениях. Молодой студент – его путь - это символ духовной инициации и самопознания, что соответствует мифам об инициации, о которых писал Элиаде. Таинственная женщина, появляющаяся в этой истории, символизирует присутствие священного в обыденном мире, и ее поступки часто вызывают философские вопросы о любви, смерти и трансцендентном: «Как можно было все забыть?! Для такой потери памяти должна быть серьезная причина. Если привлечь мифологические понятия, то я бы сказал, что мое забвение выражает в каком-то роде, насколько это возможно, смерть Эвридики» [2, 241].

Каждый персонаж позволяет читателю задуматься об универсальных истинах человеческой жизни, связывая литературный опыт с философскими размышлениями: «<...> я перечитал ее пару раз, и теперь пьеса вовсе не кажется мне слабой. Конечно, это юношеская работа с характерными для начинающих авторов недочетами. Если бы я продолжил писать пьесы, то я писал бы все лучше и лучше. Сегодня я стал бы, не побоюсь этого сказать, великим драматургом. Однако что-то помешало, что-то, о чем мне не удастся вспомнить, что-то, что стало переломным событием» [2, 241].

Роза в названии романа – это не просто декоративный элемент - каждая из девятнадцати роз символизирует определенный этап духовного или жизненного пути, причем одни связаны с таинственными событиями прошлого, другие - с личными переживаниями героев. Архивы, рукописи и древние артефакты представляют собой мост между историческим и священным временем, отражая теории Элиаде о циклическом времени и вечном возвращении. Таинственные сны и видения главных героев демонстрируют философское и религиозное измерение истории, где реальность переплетается с трансцендентным опытом.

Циклическое время и вечное возвращение Элиаде в своих научных трудах, в частности в книге "Миф о вечном возвращении" (*Le Mythe de l'éternel retour*), объясняет, что человечество воспринимает время циклически – события повторяются в соответствии с архетипическими закономерностями. В романе эта концепция заметна в те моменты, когда: герои находят древние манускрипты, содержание которых точно отражает текущие события, прошлое проникает в

настоящее, и судьбы "повторяются", герои вынуждены пройти путь посвящения, который ведет к духовному преображению.

Различие между священным и мирским - ключевая концепция Элиаде. В романе показаны моменты, когда священное проникает в повседневную реальность, например, через внезапные озарения, сны или необычные события, которые меняют восприятие персонажей. Например, в одном из отрывков романа мы видим, как таинственная женщина раскрывает студенту смысл его духовного путешествия, переживание, типичное для концепции Элиаде о моментах прозрения.

С точки зрения Элиаде, мифы представляют собой универсальные модели человеческой жизни, повторяющиеся из поколения в поколение. Они формируют образцы поведения, отражают опыт предков и помогают человеку находить смысл существования. В романе эта концепция проявляется через образы героев, символику роз и мистику вечного возвращения. В романе архетипы проявляются через: повторяющиеся мотивы посвящения, смерти и возрождения, символы, такие как розы, рукописи, старинные картины, персонажи, представляющие "вечные типы" искателей, инициаторов и хранителей тайн.

Связь романа "Девятнадцать роз" с научной деятельностью Элиаде можно рассматривать как художественное развитие его научных теорий. Ключи к пониманию романа мы находим в изучении мифов, архетипов и религий. Элиаде доказывает, что литература может быть методом философских и религиозных исследований.

Литература

1. *Bowker, John (ed.). Symbol; Symbolism. In The Oxford Dictionary of World Religions (Oxford: Oxford University Press, 1997), p. 934.*
2. Элиаде М. Девятнадцать роз. М.: Тотенбург, 2022, 326 с.
3. Элиаде М. Священное и мирское. Москва, МГУ, 1994, 143 с.

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ БАЛКАНСКИХ НАРОДОВ

Самира ИСЛАМОВА

доктор философии по филологии
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Кафедра Теории литературы
Азербайджан, Баку
samiraislamova@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9803-7287>

Аннотация

В статье рассматривается роль литературы в формировании национальной идентичности балканских народов. В условиях имперского господства, войн и культурного многообразия литература стала важнейшим средством сохранения языка, традиций и коллективной памяти. Эпические песни, революционная поэзия и национальная проза не только отражали социальные реалии, но и мобилизовали общество, формировали героические мифы и задавали ценностные ориентиры. На примере сербской, болгарской, греческой и албанской литератур показано, что художественное слово сыграло ключевую роль в конструировании единого культурного пространства и утверждении национальной самобытности.

Ключевые слова: Балканы, литература, национальная идентичность, эпос, культурная память, освободительное движение, коллективное сознание

THE ROLE OF LITERATURE IN THE FORMATION OF THE NATIONAL IDENTITY OF THE BALKAN PEOPLES

Abstract

The article examines the role of literature in shaping the national identity of the Balkan peoples. Amid imperial domination, wars, and cultural diversity, literature became a crucial means of preserving language, traditions, and collective memory. Epic songs, revolutionary poetry, and national prose not only reflected social realities but also mobilized communities, created heroic myths, and set value frameworks. Using examples from Serbian, Bulgarian, Greek, and Albanian literature, the study demonstrates that the literary word played a key role in constructing a unified cultural space and asserting national distinctiveness.

Keywords: Balkans, literature, national identity, epic, cultural memory, liberation movement, collective consciousness

Формирование национальной идентичности — это сложный исторический и культурный процесс, в котором ключевую роль играет литература. Особенно отчетливо эта роль прослеживается на Балканах — регионе, где на протяжении веков переплетались различные этнические, религиозные и культурные традиции. Литература здесь стала не только отражением коллективного опыта, но и важнейшим инструментом конструирования национального самосознания, борьбы за независимость и утверждения культурной самобытности.

Для балканских народов XIX–XX вв. литература превратилась в «национальную хронику», в которой фиксировались мифы, устные предания, героический эпос и социальные драмы. Она

способствовала объединению разрозненных этнических групп, сохранила традиции в условиях османского владычества и заложила основы современного культурного и политического самоопределения [3].

Балканский регион длительное время находился в поле притяжения великих империй: Османской, Австро-Венгерской, Византийской. Такое соседство и постоянная смена властных структур приводили к тому, что народы региона испытывали не только политическое и военное давление, но и культурное. Постоянные войны, миграции и религиозное многообразие создавали условия для культурного синкретизма, но одновременно угрожали растворению малых этнических сообществ. В этих условиях именно литература стала средством сохранения языка, веры и коллективной памяти, своеобразным «хранилищем идентичности».

Следует подчеркнуть, что для балканских народов литература выполняла не только эстетическую или просветительскую функцию, но и служила инструментом сопротивления культурной ассимиляции. Народный эпос, героические песни, устные предания и религиозная поэзия фиксировали опыт народа, передавая его из поколения в поколение. Литературное слово становилось связующим звеном между прошлым и будущим, создавая ощущение непрерывности традиции даже в условиях иноземного господства.

Сербский и хорватский эпос, болгарская народная поэзия, греческие революционные гимны, албанские героические песни — все эти жанры выполняли сходную функцию: они сохраняли в сознании народа идею о собственной исторической миссии, о праве на государственность и культурную автономию. Эти произведения не только воспевали героические подвиги предков, но и конструировали образ народа как единой, сплочённой общности, наделённой особой судьбой.

Так, знаменитые сербские «народные песни» о битве на Косовом поле стали символом сопротивления и национальной стойкости, превратив миф о поражении в источник духовной силы. Для болгар литература XIX века в лице Христо Ботева и Ивана Вазова превратилась в орудие борьбы за освобождение от османского ига, а их поэзия и проза способствовали формированию национального самосознания. Греческая литература эпохи национального возрождения (например, творчество Дионисиоса Соломоса) связала античные образы с современными революционными идеями, создавая ощущение преемственности тысячелетней истории. В албанской традиции героический эпос («Канун», песни о Скендербеге) закреплял представления о национальной чести и свободе [5].

Таким образом, именно литература в балканском историко-культурном контексте выполняла роль символического фундамента, на котором строилась национальная идентичность. Она превращала коллективную память в устойчивую систему ценностей, помогала народам региона не только выжить в условиях давления великих держав, но и сохранить свою уникальную культурную самобытность.

Язык является ядром национальной идентичности, а литература — важнейшим средством его сохранения и развития. В условиях иноземного господства письменное и устное слово обеспечивало преемственность культурных кодов.

В Греции в эпоху турецкого владычества литература на демотическом языке служила не только художественным выражением, но и способом доказать ценность народной речи. Подобным образом в Болгарии деятельность «будителей» (просветителей) сыграла ключевую роль в сохранении и кодификации болгарского языка, который стал основой национального единства. В Албании XIX века поэзия Наима Фрашери стала символом культурного возрождения, подчеркивая ценность албанского языка и традиций [4].

Таким образом, литература выступала барьером против ассимиляции и инструментом для создания национальных культурных проектов.

Во многих случаях литература не просто отражала общественные процессы, но становилась частью революционного движения. Балканские писатели и поэты активно участвовали в

политической борьбе, а их произведения воспринимались как «манифесты свободы», способные пробуждать народное сознание и превращать художественное слово в оружие.

В Болгарии особое место занимает Христо Ботев, который сумел соединить поэтический пафос с революционным призывом к борьбе. Его стихи не только вдохновляли современников на сопротивление османскому владычеству, но и закрепляли в коллективной памяти образ поэта-мученика, готового пожертвовать собственной жизнью ради свободы народа. Подобная судьба сделала его творчество неотъемлемой частью национального мифа и символом героизма [2].

В сербской литературе XIX века особое значение приобрело творчество Петра II Петровича-Негоша. Его поэма «Горный венец» превратилась в символ героического сопротивления, духовного единства и утверждения православных ценностей как основы сербской идентичности. Это произведение не только возвеличивало борьбу черногорцев с турками, но и формировало философское осмысление жертвы во имя свободы, что стало важным элементом национального самосознания.

В Греции важнейшей вехой стало творчество Дионисиоса Соломоса, чья поэма «Гимн свободе» стала символом национально-освободительного движения и позднее легла в основу государственного гимна. В его поэзии античные мотивы гармонично переплетались с романтической идеей борьбы за независимость, что позволило создать образ народа, связанного с великим прошлым и устремлённого к свободному будущему.

Все эти примеры демонстрируют, что литература в балканском контексте никогда не была абстрактным художественным явлением. Напротив, она напрямую влияла на исторический процесс, мобилизовала массы и формировала образ будущего национального государства. Через художественное слово народы региона утверждали свою самостоятельность, воспитывали чувство принадлежности и конструировали новые политические и культурные горизонты [5].

Нация как воображаемое сообщество (по определению Бенедикта Андерсона) нуждается в общих мифах, символах и исторических нарративах, которые позволяют людям, не знакомым лично, ощущать себя частью единого целого. Балканская литература выполняла именно эту функцию: она создавала модели героического прошлого, утверждала символы коллективного единства и определяла ориентиры будущего развития. Через эпос, поэзию и прозу формировались устойчивые представления о народе, его миссии и историческом предназначении.

Одним из наиболее ярких примеров служат сербские эпические песни о Косовской битве, в которых трагедия поражения превращалась в символ духовной стойкости и жертвенности во имя свободы. Эти тексты конструировали не просто образ героического прошлого, но и ценностную систему, в которой национальная идентичность связывалась с готовностью к самопожертвованию и сохранению веры.

В болгарской литературе подобную роль сыграли произведения Ивана Вазова, прежде всего роман «Под игото». Он не только художественно отразил жизнь народа в условиях османского господства, но и оформил образ болгар как единой общности, способной к сопротивлению и объединению ради независимости. Через художественные образы Вазов сформировал модель национального единства, которая стала частью культурной памяти [1].

Албанская литература, начиная с «Истории Скендербега» и эпических песен о борьбе против турок, формировала пантеон национальных героев, укреплявший идею независимой государственности. Эти произведения обеспечивали преемственность памяти и становились символом борьбы за самоопределение.

Таким образом, литература на Балканах не ограничивалась функцией сохранения культурного наследия. Она активно участвовала в проектировании национальной идентичности, превращая её в часть общественного сознания. Художественное слово становилось инструментом конструирования «воображаемого сообщества», где прошлое и будущее соединялись в единый национальный миф, способный сплачивать народ в самые кризисные исторические моменты.

Сегодня, в условиях глобализации и расширения европейской интеграции, роль литературы в формировании национальной идентичности продолжает оставаться значимой, хотя и

претерпевает изменения. Современные балканские авторы (например, Иво Андрич, Милорад Павич, Орхан Памук, Исмаил Кадаре) не только развивают национальные традиции, но и помещают их в широкий мировой контекст [3].

Литература региона все чаще становится площадкой для диалога идентичностей: национальной, региональной, европейской. Она переосмысляет прошлое, сохраняя при этом уникальные культурные коды, которые позволяют балканским народам сохранять свою самобытность в условиях глобального мира.

Литература сыграла решающую роль в формировании национальной идентичности балканских народов. Она сохранила язык и традиции, мобилизовала народы к борьбе за свободу, создала мифологию национального единства и стала символическим пространством для конструирования общих ценностей.

Сегодня, как и в прошлом, литература остается важным инструментом осмысления и сохранения культурной самобытности. Несмотря на вызовы глобализации, именно через художественное слово балканские народы продолжают подтверждать свою уникальность, соединяя историческое наследие с современными формами идентичности.

Литература

1. Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2006.
2. Jelavich, B. *History of the Balkans: Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Корнев, А. Н. *Нарушения чтения и письма у детей. Диагностика и коррекция*. СПб.: Речь, 2003. (*for references to literature and cultural transmission in the Balkans context*)
4. Banac, I. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984.
5. Кузнецов, В. П. *Литература и национальное самосознание на Балканах*. Москва: Наука, 2001.

YUNAN XALQININ DİGƏR BALKAN XALQLARININ DİLİ, ƏDƏBİYYATI, MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ETNOQRAFİYASI İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Pərvin İSGƏNDƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Azərbaycan, Bakı
Isgenderova.pervin@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-1427-9999>

Şövkət İSMAYILLI

Şərqi Avropa və Balkanşünaslıq fakültəsinin Region (Yunanıstan üzrə) ixtisasının II kurs tələbəsi
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Azərbaycan, Bakı
sovketismayilli@gmail.com

Xülasə

Balkan xalqları zəngin dil, ədəbiyyat və mədəni irsləri ilə fərqlənilir. Xüsusilə, Yunanıstan bölgədə qədim mədəniyyətin beşiyi kimi tanınır. Yunan dili Balkan dillərinə təsir göstərmiş, klassik ədəbiyyatı isə regional bədii düşüncəyə ilham vermişdir. Dini müxtəliflik, adət-ənənələr və multikulturalizm yunan cəmiyyətində əks olunur. Etnoqrafik baxımdan, geyim, musiqi və ailə strukturu kimi sahələr Balkan xalqları ilə ortaq cəhətləri ortaya qoyur. Yunan təcrübəsi Balkan mədəniyyətinin dərinliklərini anlamaq üçün mühüm nümunədir.

Açar sözlər: Balkan, mədəni, dini, multikulturalizm, adət-ənənələr, dil

THE INTERRELATIONSHIP OF THE GREEK PEOPLE WITH THE LANGUAGE, LITERATURE, CULTURE AND ETHNOGRAPHY OF OTHER BALKAN PEOPLES

Abstract

The Balkan peoples are distinguished by their rich language, literature and civil heritage. In particular, Greece can be recognized as the fifth of the ancient civilizations in the region. The Greek language influenced the Balkan languages, and its classical literature inspired regional cultural thought. Religious diversity, customs and multiculturalism disappear in Greek society. In terms of ethnography, clothing, music and all works reveal common interests with Balkan music in some areas. The Greek language is an important example in understanding the depths of Balkan civilization.

Keywords: Balkan, cultural, religious, multiculturalism, customs and traditions, language

Giriş

Balkan yarımadası tarix boyu fərqli mədəniyyətlərin, dillərin və dinlərin qovuşduğu, özündə zəngin sosial və etnik müxtəlifliyi ehtiva edən bir coğrafiya olmuşdur. Bu ərazi, minilliklər boyu Roma, Bizans və Osmanlı imperiyalarının təsiri altında formalaşmış, nəticədə xalqlar arasında dərin tarixi və mədəni bağlar yaranmışdır. Xüsusilə Osmanlı dövründə bu münasibətlər daha da intensivləşmiş, türklərlə Balkan xalqları arasında uzunmüddətli dil, ədəbiyyat, folklor və gündəlik həyat təcrübələrinə əsaslanan mədəni inteqrasiya baş vermişdir. Coğrafi yaxınlıq, iqtisadi əlaqələr və dini ortaq məqamlarla yanaşı, ən mühüm bağlardan biri də dil və mədəni ünsiyyət olmuşdur.

Türk və Balkan xalqları arasındakı bu qarşılıqlı təsir mədəniyyətlərarası münasibətlər kontekstində təkcə keçmişin bir hissəsi deyil, həm də bu günün aktual mövzudur. Çünki bu əlaqələr sadəcə imperiya siyasəti və idarəçiliyi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda ailə strukturu, adət-ənənələr, gündəlik ifadə formaları və deyimlər vasitəsilə xalqların bir-birinə nüfuz etməsinə səbəb olmuşdur. Bu münasibətlər, fərqli mədəniyyətlər arasında bir növ “yaxınlaşma dili” formalaşdırmışdır. Xüsusilə aforizmlər və atalar sözləri kimi folklorik elementlər bu integrasiyanın bariz nümunələrindəndir. Bu ifadələr insanların dünyagörüşünü, həyat fəlsəfəsini və sosial münasibətləri necə dərk etdiyini göstərən canlı dəlillər kimi çıxış edir.

Dil mədəniyyətin ən dərin qatlarını daşıyan ünsürlərdən biridir. Balkan xalqlarının dillərində qorunub saxlanılan və ya Türk dilindən keçmiş sözlər, deyimlər, aforizmlər həm tarixi əlaqələrin davamlılığını, həm də qarşılıqlı anlama əsaslanan münasibətlərin gücünü göstərir. Hər bir aforizm yalnız dilin ifadə tərzini deyil, həm də paylaşılmış həyat təcrübəsinin qısa və müdrik formasıdır. Bu baxımdan, Balkan və Türk mədəniyyətləri arasında aforizmlərlə qurulan körpü, mədəniyyətlərarası dialoqun simvolik ifadəsinə çevrilmişdir.

Tarixi baxımdan Türk-Balkan münasibətləri bir istiqamətli təsirdən uzaq olmuş, qarşılıqlı dialoq və təsirlə zənginləşmişdir. Osmanlı dövründə bu əlaqələr siyasi və inzibati çərçivədən başlayaraq, ticarət, təhsil, din və ailə institutlarına qədər yayılmışdır. Bu gün də mədəni əlaqələrin davam etməsi, ortaq festivalların təşkili, təhsil layihələrinin həyata keçirilməsi və folklorun qorunması kimi təşəbbüslər bu tarixi bağların müasir dövrdə də yaşadığını sübut edir.

Bu yanaşmalar fonunda Balkan-Türk münasibətlərinin mədəni aspektlərini araşdırmaq, sadəcə tarixə işıq tutmaq deyil, həm də bu əlaqələrin gələcək nəsillər üçün necə birgə dəyərə çevrilə biləcəyini anlamaq baxımından önəmlidir. Tarix, dil və aforizmlərlə qurulan bu yaxınlıq, xalqlar arasında qarşılıqlı hörmət və anlaşma zəminində dayanıqlı mədəni körpülərin təməlinə çevrilmişdir.

Material və metod

Bu tədqiqat Balkan və Türk xalqları arasında mədəniyyətlərarası münasibətlərin aforizmlər, deyimlər və dil vasitəsilə necə formalaşdığını anlamağı hədəfləyir. Xüsusilə, yunan mədəniyyətinə əsaslanaraq aparılan bu araşdırmada mədəni ifadələrin müqayisəli təhlili, tarixi və semantik dəyərləndirilməsi ön plana çıxarılmışdır. Əsas məqsəd aforizmlər vasitəsilə ortaq dəyərlərin və tarixi təmasların mədəni kodlarını üzə çıxarmaqdır [1].

Tədqiqatın əsas materialını Yunan dilindəki ifadə və aforizmlərdən ibarət geniş mətn korpusu təşkil edir. Bu ifadələr özündə xalq müdrikliliyini, gündəlik həyat fəlsəfəsini və tarixi-təcrübəvi bilikləri ehtiva edir. Seçilmiş ifadələr semantik yaxınlıq və tematik uyğunluq əsasında Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindəki uyğun deyimlərlə müqayisə edilmişdir.

Məsələn, yunan dilindəki “ἄβυσσος ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου” (“İnsan ruhu bir uçurumdur”) ifadəsi türk dilindəki “İnsanın içini Allah bilir” və ya “İnsanın içi görünməz” deyimləri ilə eyni məzmunu daşıyır. Hər iki mədəniyyətdə insanın psixoloji dərinliyi və sirli təbiəti vurğulanır.

Başqa bir misalda, “αγάλη ἀγάλη γίνεταί η ἀγουρίδα μέλι” (Yavaş-yavaş xam meyvə bala çevrilər) ifadəsi ilə Türk dilindəki “Səbr edən muradına çatır” atalar sözü arasında güclü paralellik müşahidə olunur. Bu deyimlər mədəniyyətlərdə səbr və zaman anlayışının necə bənzər formada ifadə olunduğunu göstərir [8; 19-25].

Bundan başqa, “ἀπό πάππου πρὸς πάππον” (Nəsildən-nəslə ötürülmək) ifadəsi ilə Türk dilindəki “Babadan oğula keçmək” deyimini arasında da ciddi mənə yaxınlığı vardır. Hər iki ifadə mədəni və ailəvi mirasın ötürülməsini simvolizə edir.

Tədqiqat metodologiyası üç əsas mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə yunan ifadələri toplanaraq tematik bloklara (ailə dəyərləri, əxlaq və davranış, təbiət, həyat təcrübəsi və s.) ayrılmışdır. İkinci mərhələdə bu ifadələr Azərbaycan və Türkiyə türkcəsindəki uyğun formalarla müqayisə olunaraq semantik və funksional təhlil aparılmışdır. Üçüncü mərhələdə isə bu deyimlərin tarixi kontekstdə, xüsusilə Osmanlı-yunan münasibətləri fonunda formalaşma ehtimalları analiz edilmişdir.

Məsələn, “αγοράζω ἀέρα” (Havadan bir şey almaq) ifadəsi ilə Türk dilindəki “Havadan pul qazanmaq” və ya “Boş şeylərə pul xərcləmək” deyimləri arasında konseptual uyğunluq mövcuddur. Hər iki mədəniyyətdə bu ifadə dəyəri olmayan və aldadıcı davranışı simvolizə edir.

Digər bir maraqlı bənzərlik isə “γίνομαι ἀέρας” (Havaya qarışırım, yox oluram) və Türk dilindəki “Buxarlanıb getdi” deyimi arasındadır. Hər iki ifadə insanın qəfil yoxa çıxmasını obrazlı şəkildə ifadə edir.

Yunan ifadələri arasında yer alan “δεν με σηκώνει το κλίμα” (Bu mühit mənə yaramır) deyimi ilə Türk dilindəki “Bu yer mənə görə deyil” ifadəsi arasında da paralellik açıq görünür. Hər iki deyim fərdin sosial uyğunlaşma çətinliyini simvolizə edir [4].

Bu tədqiqat aforizmləri sadəcə bir dil hadisəsi deyil, həm də mədəni yaddaşın və ortaq təcrübənin daşıyıcısı kimi nəzərdən keçirir. Aforizmlərin təhlili, mədəniyyətlərarası anlaşılanın yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də sosial və tarixi kontekstdə formalaşdığını göstərir. İfadələrin istifadə sahələri, sosial funksiyaları və simvolik dəyəri bu münasibətlərin dərinliyini anlamaq baxımından açar rol oynayır. Bu metodoloji yanaşma həm Balkan (xüsusilə, yunan) və Türk mədəniyyətləri arasında mədəni integrasiyanın semantik əsaslarını ortaya qoyur, həm də deyimlərin, atalar sözlərinin mədəni diplomatiya və qarşılıqlı anlaşma vasitəsi olduğunu göstərir.

Tədqiqat materialı kimi əsasən çağdaş yunan dilində gündəlik istifadə olunan aforizmlər seçilmiş və onların mənə yükü, sosial funksiyası və türk dili ilə müqayisəli uyğunluğu təhlil edilmişdir. Aşağıdakı ifadələr bu kontekstdə nümunə olaraq təqdim edilir:

“Μην κάνεις τον Κινέζο.” – “Bilmirmiş kimi davranma.” Bu ifadə, yunan dilində sosial məsuliyyətdən yayınma və ya görməzlikdən gəlmə davranışını metaforik formada ifadə edir. Mədəni qarşılıqlı münasibətlərdə informasiya manipulyasiyasının və ya qeyri-səmimi ünsiyyətin dil üzərindəki əksini göstərir.

“Δεν τρέχει τίποτα.” – “Heç nə olmaz”, “problem deyil.” Bu ifadə Balkan mədəniyyətinə xas olan rahatlıq və vəziyyətlərə qeyri-sərt münasibətin ifadəsidir. Türk dilindəki “Boş ver” ifadəsi ilə semantik və pragmatik baxımdan oxşarlıq təşkil edir.

“Εφαγα πόρτα.” – “Rədd edildim.” Bu aforizm şəxsi münasibətlərdə və ictimai situasiyalarda rədd edilmə və qəbul olunmama kimi sosial hallar üçün işlədilir. Türk dilindəki “üzümə qapı bağlandı” və ya “soyuq qarşılandım” deyimləri ilə oxşar mənanı verir.

“Τα πήρα στο κρανίο.” – “Çox əsəbiləşdim.” Bu ifadə emosional partlayışı və sərt psixoloji reaksiya halını göstərir. Bu cür ifadələr mədəniyyətlərdə emosiyaların ifadə gücünü və sosial normativ sərhədləri anlamaq üçün dəyərlidir [10].

“Δεν πάει άλλο.” – “Daha dözə bilmirəm.” Bu ifadə sosial gərginlik və daxili emosional sıxıntının kulminasiya nöqtəsini bildirir. Türk dilindəki “Artıq bəsdir”, “Dözə bilmirəm” deyimləri ilə bənzərlik təşkil edir.

“Δεν βαριέσαι!” – “Boş ver!” Bu ifadə yunan mədəniyyətində fatalizm və laqeyd yanaşma modelini əks etdirir. Oxşar şəkildə, türklərin də “neyneyək, alın yazısı” və ya “hər şeyin xeyri var” kimi fatalist ifadələrə meyilli olması diqqətçəkicidir.

“Εχεις κάψει φλάντζα.” – “Ağlını itirmisən”, “dəli olmusan.” Bu ifadə yüngül sarkazm və sosial etikətləmə vasitəsi kimi istifadə olunur. Türk dilindəki “şalteri atdı” və ya “əqli başından çıxıb” deyimləri ilə paralel götürülə bilər.

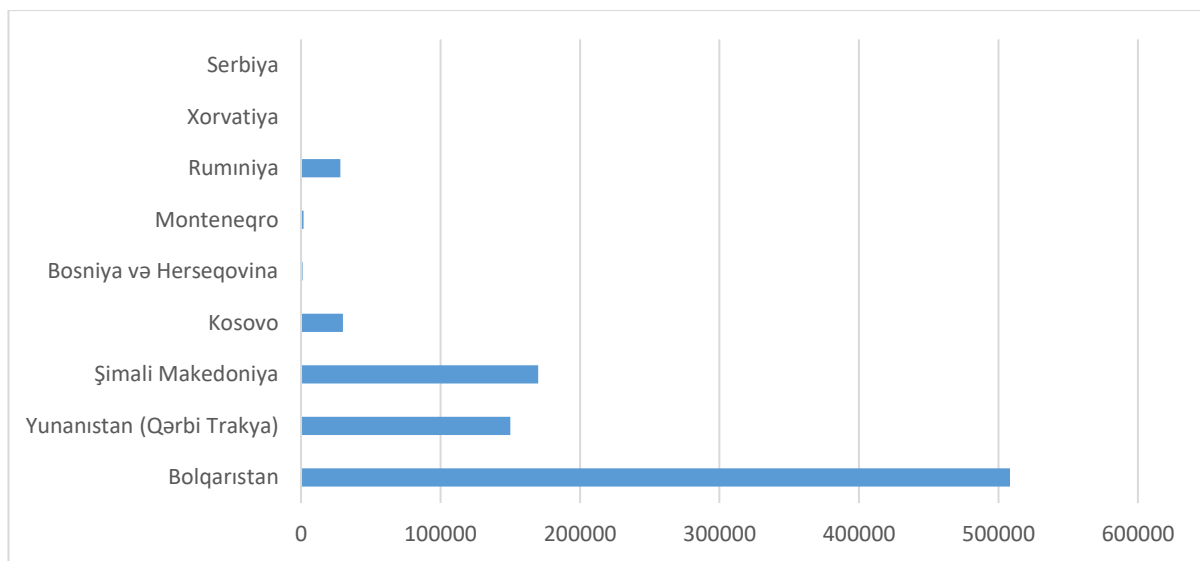
Bu aforizmlər həm yunan, həm də Türk dilli cəmiyyətlərdə mədəni kodların və sosial münasibətlərin dilə necə sirayət etdiyini göstərən güclü semantik nümunələrdir. Onların müqayisəli analizi təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də etnopsixoloji və mədəniyyətşünaslıq aspektlərindən dəyərli nəticələr əldə etməyə imkan verir [7; 11-53].

Balkan və Türk mədəniyyətləri arasında aforizmlər vasitəsilə formalaşmış ortaq dəyərlər və dil əlaqələri təhlil olundu. Bu kontekstdə Azərbaycanın rolu və bu münasibətlərə integrasiyası ayrıca diqqətəlayiqdir. Türk mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi Azərbaycan da həm Osmanlı irsindən, həm də ümumtürk mədəni kodlarından bəhrələnmişdir. Bu səbəbdən Balkanlarda işlənən bir çox deyim və aforizmlərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları yalnız semantik baxımdan deyil, həm də tarixi və sosial

kontekst baxımından paralellik təşkil edir. Məsələn, “αγάλη αγάλη” ilə “səbirli ol” arasında dəyər və davranış baxımından eyni dünyagörüşü əks olunur. Bu cür ifadələr ortaq Türk-müsəlman mədəni düşüncəsinin Balkanlardan Qafqaza qədər uzanan geniş coğrafiyada necə yaşadığını və qorunduğunu göstərir. Azərbaycan bu integrasiya prosesində yalnız mədəniyyət qəbul edən deyil, eyni zamanda onu formalaşdıran və daşıyan tərəf olmuşdur.

Balkan regionu tarixən müxtəlif etnik və dini qrupların birgə yaşadığı, çoxmədəniyyətli bir coğrafiya olmuşdur. Bu zəngin mədəni mənzərənin ayrılmaz hissələrindən biri də bölgədə yaşayan türk icmalarıdır. Osmanlı imperiyasının əsrlərlə davam edən hakimiyyəti nəticəsində türklər Balkanlarda geniş şəkildə məskunlaşmış və bu gün də bir çox ölkələrdə mühüm azlıq qruplarından biri kimi mövcudluqlarını davam etdirirlər. Türklər yalnız tarixi deyil, həm də dil, din, mətbəx və ənənələr baxımından Balkan mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar [5; 119-134].

Qrafik 1. Balkan ölkələrində yaşayan türklərin təxmini sayı

Mənbə: https://en.wikipedia.org/wiki/Bulgarian_Turks
<https://www.refworld.org/reference/countryrep/hrw/1999/en/40351>
https://en.wikipedia.org/wiki/Turks_in_North_Macedonia

Qrafik 1-də Balkan ölkələrində yaşayan türklərin təxmini sayı əks etdirilmişdir. Məlumatlar əsasən milli əhali sayımları və mövcud akademik mənbələrə əsaslanır. Bolqarıstan, Yunanıstan (xüsusilə Qərbi Trakya bölgəsi), Şimali Makedoniya və Kosovo kimi ölkələrdə Türklər əhəmiyyətli etnik azlıqlardan biridir. Qrafikdə yer alan məlumatlar bu ölkələrdə Türklərin demoqrafik baxımdan necə paylandığını vizual şəkildə göstərir.

Bolqarıstanda yaşayan Türklərin sayı yarım milyondan çoxdur və bu, region üzrə ən yüksək göstəricidir. Yunanıstanda isə Qərbi Trakya da cəmlənmiş Türklərin sayı təxminən 120-150 min nəfər olaraq qiymətləndirilir. Şimali Makedoniyada bu rəqəm 170 minə qədər yüksəlir. Kosovo və Rumıniya kimi digər ölkələrdə isə Türklərin sayı 20-30 min civarındadır. Digər Balkan ölkələrində isə bu rəqəmlər daha aşağıdır.

Bu vizual təqdimat həm mədəniyyətlərarası integrasiyanın təhlili, həm də tarixi-etnoqrafik proseslərin öyrənilməsi baxımından mühüm məlumat verir. Türklərin bu coğrafiyada mövcudluğu təkcə statistik deyil, həm də sosial-mədəni təsir baxımından diqqətəlayiqdir.

Nəticə

Mədəniyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsi, xüsusilə Balkan regionunda Türk və yunan dilləri arasında dil, düşüncə və davranış modellərinin kəsişməsini araşdırmaqla əhəmiyyətli nəticələr ortaya qoyur. Bu tədqiqat göstərdi ki, aforizmlər yalnız dilin poetik və metaforik ünsürləri deyil, eyni zamanda cəmiyyətin mədəni kimliyini, sosial davranış kodlarını və tarixi yaddaşını da özündə ehtiva edən semantik vahidlərdir.

Çağdaş yunan dilində tez-tez işlədilən aforizmlər – məsələn, “Μην κάνεις τον Κινέζο” (“Bilmirmiş kimi davranma”) və ya “Δεν βάρύσαι!” (“Boş ver”) kimi ifadələr – sosial münasibətlərdə məsuliyyətdən yayınma, emosional məsafə saxlama və ya fatalist yanaşma kimi davranış tərzlərini əks etdirir. Bu ifadələrin Türk dilindəki ekvivalentləri – “Bilməzliyə vurma”, “Boş ver”, “Qismətdir” – isə eyni sosial-mədəni funksiyaları yerinə yetirir. Bu paralellər Balkan mədəniyyətinin ortaq tarixi təməlindən – xüsusilə də Osmanlı dövründən – qaynaqlanan dil və düşüncə kodlarının günümüzdə qədər yaşadığını sübut edir.

Türk və yunan dillərindəki bu aforistik ifadələr göstərir ki, hər iki xalq öz gündəlik danışmaq dilində kollektiv psixologiyayı və sosial təcrübəni əks etdirən, yığcam və lakonik formada dərin mənalar daşıyan formullardan istifadə edir. “Εφαγα πόρτα” (“Rədd edildim”) ifadəsi, türklərdəki “üzümə qapı bağlandı” deyimini ilə semantik olaraq üst-üstə düşür və cəmiyyətdə sosial qəbul olunmama hissini eyni güclə əks etdirir. Bu tip ifadələr, yalnız kommunikativ ehtiyacları deyil, həm də psixoloji və emosional boşalmaları təmin edən mədəni çıxış yollarıdır.

Balkan coğrafiyasında yaranmış bu ortaq ifadə formaları eyni zamanda mədəni transferin canlı nümunələridir. Onların gündəlik ünsiyyətdə istifadəsi göstərir ki, mədəniyyətlər bir-birini yalnız təsir etmir, həm də birgə yaşanan tarixi proseslər nəticəsində dillərarası “semantik körpülər” qurur. Bu körpülər isə müxtəlif xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdıran mühüm dil alətləridir.

Tədqiqat göstərdi ki, Balkan xalqları arasında aforizmlərin istifadəsi yalnız dilçilik deyil, həm də sosioloji və psixoloji analizlər üçün zəngin material yaradır. Emosional vəziyyətlərin ifadəsi, sosial münasibətlərdəki normativ çərçivələrin pozulması və ya qəbul olunması, mədəni dəyərlərə münasibət – bütün bunlar aforizmlər vasitəsilə şifahi mədəniyyətin kodlaşdırılmış formalarında əks olunur.

Aforizmlərin müqayisəli təhlili göstərdi ki, bu ifadələr mədəniyyətlərarası toleranlığın, dialoqun və qarşılıqlı anlaşmanın inkişafı üçün də mühüm vasitə ola bilər. Məsələn, yunanların “Δεν πάει άλλο” (“Daha dözə bilmirəm”) və Türklərin “Artıq bəsdir” kimi ifadələri, emosional gərginliyin mədəni ifadəsini göstərməklə yanaşı, fərqli xalqların eyni emosional vəziyyətlərə necə yanaşdıqlarını da ortaya qoyur. Bu isə mədəniyyətlərarası tərcümənin və sosiolinqvistik analizlərin dərinləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Balkan-Türk mədəni əlaqələrinin dildə, xüsusilə də aforistik ifadələrdəki izləri həm tarixi integrasiyanı, həm də çağdaş ünsiyyət modellərini başa düşmək baxımından mühüm açarlar təqdim edir. Bu tədqiqat sübut etdi ki, dilin metaforik qatları mədəni yaddaşın daşıyıcısı olmaqla yanaşı, xalqlar arasında empatiya, anlaşma və mədəni dialoqu təşviq edən effektiv vasitələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. AMEA Folklor İnstitutu. (t.y.). *Azərbaycan türk xalqlarının folklor-etnoqrafik nümunələrinin öyrənilməsi prioritet vəzifədir*. AMEA. https://aak.gov.az/upload/dissertation/filol/filol_n_msn_27_04_17.pdf
2. Əliyeva, M. (2022, 21 dekabr). Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi-siyasi əməkdaşlıq ölkələrimizin gücünə güc qatır. *Respublika*, (279), 1, 3. <https://www.preslib.az/az/bibliography/articles/project/azerturk/2022>
3. Ərəstü, H. (2022, 14 oktyabr). Anadolu'da Azərbaycan türklərinin izləri. 525.az. <https://525.az/news/202890-anadoluda-azerbaycan-turklerinin-izleri--erestu-hebibbeyli-yazir>

4. Cambridge University Press. (2025, 31 may). *Lexicon and Semantics* [Ch. 4]. In *The Balkan Languages*. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/books/balkan-languages/lexicon-and-semantics/FCB278CF85F60148E0A216FCEEE04DA8>
5. Friedman, V. A. (2009). *Balkans as a linguistic area*. In K. Brown & S. Ogilvie (Eds.), *Concise Encyclopedia of Languages of the World* (pp. 119–134). Elsevier.
6. Hüseynova, E. (2022, 24 dekabr). İki qardaş yanyana: İlham Əliyev dünyada tayıbərabəri olmayan Azərbaycan Türkiyə strateji müttəfiqliyini ən yüksək zirvəyə qaldırıb. *Azərbaycan*, (282), 16. <https://www.preslib.az/az/bibliography/articles/project/azerturk/2022>
7. Kalinova, M., & Petya, A. (2022). On the problem of evidentiality in the languages of the Balkan language union. *Acta Linguistica Petropolitana*, 16(2), 11–53. <https://doi.org/10.30842/alp2306573716202>
8. Tamo, D., & Latifi, L. X. (2016). Turkisms in the Balkan Languages. *Anglisticum Journal (IJLLIS)*, 2(6), 19–25. <https://anglisticum.org.mk/index.php/IJLLIS/article/view/1251/1751>
9. Turkish Insight. (2011, 1 iyul). Turkish Interests and Involvement in the Western Balkans: A Score Card. *Insight Türkiye*. <https://www.insightTürkiye.com/articles/turkish-interests-and-involvement-in-the-western-balkans-a-scorecard>
10. Wikipedia contributors. (2025, iyun). *Balkan sprachbund*. In *Wikipedia, the free encyclopedia*. Retrieved August 7, 2025, from https://en.wikipedia.org/wiki/Balkan_sprachbund

ПРИТЧЕВЫЙ ХАРАКТЕР ПРОЗЫ ИВО АНДРИЧА

Суад ЭФЕНДИЕВА

доктор философии по филологии
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Азербайджан, Баку
suadefendi76@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6856-1136>

Аннотация

В статье рассматривается художественное наследие Иво Андрича — одного из крупнейших представителей балканской литературы XX века, чье творчество представляет собой синтез восточных и западных культурных традиций. Особое внимание уделяется концепции «балканской модели мира», символике образов и мифопоэтическому мышлению писателя. Анализируются особенности повествовательной структуры произведений, включая полифонию нарраторов, приемы остранения и фрагментарность композиции. Отдельное место занимает осмысление «османской темы» в прозе Андрича, где история и миф тесно переплетены. Выводы подчеркивают гуманистическую направленность творчества писателя, стремление к единству человечества и глубинную связь его поэтики с фольклорно-религиозным сознанием народов Балкан.

Ключевые слова: Балканская литература, Иво Андрич, притча, османская тема, Восток, турки, Коран, балканская модель мира

THE PARABLE-LIKE NATURE OF IVO ANDRIĆ'S PROSE

Abstract

This article explores the literary heritage of Ivo Andrić, one of the most prominent figures in 20th-century Balkan literature, whose work represents a synthesis of Eastern and Western cultural traditions. Particular attention is given to the concept of the “Balkan model of the world,” the symbolic imagery, and the mythopoetic thinking that define his prose. The analysis highlights narrative features such as polyphony, defamiliarization techniques, and compositional fragmentation. A separate focus is placed on the representation of the “Ottoman theme,” where history and myth are deeply intertwined. The study concludes that Andrić’s work is marked by a strong humanistic orientation, a search for universal unity, and a profound connection to the folkloric and religious consciousness of the Balkan peoples.

Keywords: Balkan literature, Ivo Andrić, parable, Ottoman theme, East, Turks, Quran, Balkan model of the world

Творчество известного боснийского и сербского писателя, лауреата Нобелевской премии Иво Андрича занимает ведущее место среди писателей балканской литературы. Творчество Иво Андрича представляет собой своеобразный «сплав» мультикультуральных традиций разных народов: «Он родился в Боснии, крещен был в католичестве, в ряде документов периода детства и молодости записан как хорват, долгое время жил в Сербии и изъяснялся как сербский писатель... Исследователи творчества Иво Андрича неизменно указывали на множество противоречивых фактов его жизни, демонстрирующих неоднозначность вопроса о национальной принадлежности югославского писателя» [9].

Как отмечает известный филолог-балканист Татьяна Владимировна Цивьян, Андрич воссоздает в своих произведениях «балканскую модель мира» (БММ) [13]. Это своего рода стилистический прием, продуманный писателем. Как человек, совмещающий в себе культуры

Запада и Востока, Андрич пытался преодолеть это противостояние в своем творчестве. В этом и проявлялся особый «гуманизм писателя», в его «поисках единства человечества».

Свой поэтический мир Иво Андрич строит через призму национального фольклора и мифа. В этом смысле он продолжатель традиций магического реализма таких писателей как Х.Л.Борхес, Г.Г.Маркес, Х.Кортасар и др. Вместе с тем, Иво Андрич, в первую очередь, известен как автор исторических романов, посвященных событиям прошлого, он является «создателем своеобразного жанрового варианта исторического романа» [12, с.4].

Удивительным образом в творчестве Андрича происходит восприятие истории: «обращение к истории как художественный приём; игра в историю, манипуляция историей и др.» [12, с.4]. История воплощается и осмысливается писателем в новом свете. Основное место действия его произведений – Босния, где пересекаются разные цивилизации и религии. Неслучайно и докторская диссертация Андрича посвящена истории Боснии («Развитие духовной жизни в Боснии в условиях турецкого владычества», 1924).

Следует отметить, что османская тема занимает важное место в произведениях писателя: «Травницкая хроника» (1942), «Мост на Дрине» (1943), «Барышня» (1944), «Проклятый двор» (1954) и др. Интересно, что историк боснийской литературы доктор Мухсин Ризвич в своей книге «Боснийские мусульмане в мире Андрича» (1996) утверждает, что мусульманские боснийцы и османы в произведениях писателя рассматриваются негативно, а источником идеологического взгляда на турок и мусульманских боснийцев у последующих сербских и черногорских писателей является Андрич [9].

Центром внимания писателя во всех его произведениях является судьба человека. И в этом смысле Андрич отождествляется со своим литературным героем, он «вживается» в судьбу своего героя, переживает его судьбу. И в этом заключается повествовательная сила, повествовательное мастерство Андрича. «Отождествление писателя с душой и физическим обликом литературного героя, ставшее средством обращения судьбы персонажа в живую ткань повествования, представлено у Андрича на психологическом, эстетическом и даже стилистическом уровнях. Андрич бережно пользуется так называемой несобственно прямой речью, искусно и неожиданно переходя в повествовании от третьего лица единственного числа к первому лицу единственного числа» [11, с.11-12]:

«Об этих днях фра Петар рассказывал помногу. Иногда он замолкал, приподнимался на подушке, устраивался поудобней и, не отводя глаз от снежной дали за окном, продолжал, несколько понизив голос, припоминать шаг за шагом далекое прошлое.

– Чувствую, затянулось мое безгрешное заключение.

Пока я горевал о несчастном Чамиле и тосковал о нем, я меньше думал о себе и своей беде. А теперь не могу отделаться от этих мыслей. Призываю самого себя к терпению, но терпения не хватает. Ночи долгие, дни еще дольше, и все время черные мысли <...>» [2, «Проклятый двор», VIII глава].

Экзистенциальные поиски своих персонажей писатель изображает на «пограничье этносов, религий и обычаев». Это своего рода «европейский перекрёсток». В этом и заключается особенность «балканской модели мира», о котором говорит Т.Цивьян. Так, например, в повести «Проклятый двор» изображается целая галерея инациональных образов: турок, еврей, болгарин, армянин, босниец и др. И все они находятся в одном «пространственно-временном измерении» – «Deposito» (склад) в ожидании своего приговора. «Этот спускающийся уступами по склону горы обширный двор днем похож на ярмарку – на пёстрое сборище племен и народов». [2, «Проклятый двор», I глава]. Образ Двора глубоко метафоричен. Двор – хронотоп некой воронки, который «быстро и незаметно скручивает человека и подчиняет его себе так, что тот постепенно как бы растворяется в нем. Забываешь то, что было, и меньше думаешь о том, что будет; прошлое и будущее сливаются, превращаясь в одно-единственное настоящее – в необычную и страшную жизнь Проклятого двора». [2, «Проклятый двор», I глава].

Говоря о художественном мире Андрича, следует отметить, что он представляет собой двойную – пространственно-временную связь: «<...> писатель объединяет не только разноликие образы мира в пространственном плане (Восток – Запад), его художественный мир на структурном и семантическом уровнях воплощает связь времени в форме симбиоза фольклорного и литературного начал» [6, с.17]. Символизм, фрагментарность композиции, ритмическая организация текста, обращение к легендам, народным молвам – вот те качества, которые присущи поэтике Иво Андрича.

Переводчик произведений Андрича на русский язык, славист и искусствовед Наталья Владимировна Вагапова выделяет еще одну особенность поэтики Андрича: это использование писателем в персонажной сфере произведений приема «Остранения» героя, о котором в свое время говорил яркий представитель русской формальной школы В.Б.Шкловский. На самом деле этот словесный прием применялся в устном народном творчестве. У Андрича «*остранённый*» герой – это прохожий, приезжий, иностранец, душевнобольной, странник и т.д. Такой герой не укладывается в рамки обычной обстановки и даже нарушает привычные формы поведения (например, «Мустафа Мадьяр») [4, с.23].

Следует обратить внимание также на то, что рассказы Андрича начинаются с середины, с кульминационного момента изображаемых событий («Мустафа Мадьяр», «Проклятый двор»). Повествование своих произведений Андрич строит так, что создается «полифония» нарраторов, речь которых сложно переплетена и взаимосвязана друг с другом. Так, например, юноша, которому фра Петар рассказывал историю о Чамиле, в конце произведения из «слушающего» (эксплицитного читателя) превращается в «рассказчика» (эксплицитного автора). И, тем самым, «рассказ обретает новые слои и новые значения <...> приобретает черты легенды, мифа или притчи, зовя читателя задуматься над истинно вечным и непреходящим» [5, с.52]. В этом смысле, «Проклятый двор» – прежде всего повесть-притча, а история Джема и Баязида – «величественная версия вечного рассказа о двух братьях» [5, с.51], «близнечный миф» о двух братьях-соперниках (Ромул и Рем в древнем Риме, Ахурамазда и Ахриман в зороастризме, Иаков и Исав в Библии, Каин и Авель в Ветхом Завете, Кабил и Хабил в Коране и т.д. Это, как справедливо отмечает Татьяна Цивьян, некое «блуждание в пространстве времени».

О притчевом характере прозы Андрича свидетельствует также и «чередование размышлений и афоризмов», «разбросанных повсюду» у писателя [10, с.32]. Андрич «исследует особенности жизни легенд и преданий: их возникновение, бытование, трансформации, соответствие их реальным событиям, существование персонажа “внутри легенды”, подчеркивая при этом неавторский характер излагаемых их историй» («Притча о слоне визиря») [4, с.22]. Притча была наиболее излюбленным жанром Андрича: «Ковёр» (1948), «Притча о кмете Симане» (1948), «Притча о соли» (1955) и др.

Исследователи творчества Иво Андрича также говорят о влиянии Корана, о мусульманском мироощущении и мировосприятии, прослеживающихся в произведениях писателя. Так, например, автор научных работ в области славянского и балканского языкознания Т.Ф.Семёнова, анализируя язык произведений Андрича, выделяет следующие параллели с кораническими сурами: 1. Решительное сопротивление злу (9-ая Сура «Ат-Тауба» «Покаяние»); 2. Трагический теизм Андрича, согласно которому «<...> человек не может ожидать спасения в земной жизни, спасение – удел праведников на том свете <...>» (61-ая Сура «Ас-Сафф» «Ряды»); 3. Фатализм и мотив страха перекликаются с 81-ой Сурой Корана «Ат-Таквир» «Скручивание»); 4. Образ моста перекликается с притчей о мосте из Корана, «который пытались разрушить неправедные люди»; «с мусульманскими представлениями о переходе души в рай по мосту тоньше человеческого волоса и острия меча» (имеется в виду мост Сират), даже мысль о построении моста приходит на ум мусульманина неслучайно (Мехмеду-паша Соколлу); 5. Характерная повторяемость событий у Андрича также напоминает повторы сюжетов в Коране [10, с.32].

Важно отметить, что в Коране на самом деле упоминается мост Сират: «Нет из вас никого, кто бы к Нему не пришел» (19-ая Сура «Марьям», аят 71).

Роман «Мост на Дрине», написанный Андричем в 1945-ом году, представляет собой жанр исторического романа-хроники. Роман охватывает четыре столетия истории Боснии: с 1516 по 1914 годы (с того момента, когда османами был сооружен мост на реке Дрине до австро-венгерского владычества, когда началась Первая мировая война и мост был частично разрушен). Именно за создание этого романа в 1961 году Андрич удостоивается Нобелевской премии в области литературы: «За силу эпического дарования, позволившую во всей полноте раскрыть человеческие судьбы и проблемы, связанные с историей его страны» [3].

Следует отметить, что «Мост на Дрине» одно из тех произведений, где турецкая тема раскрывается автором достаточно полно. В романе образ моста наделяется сакральным и символическим смыслом. Помимо того, что мост является своеобразным символом единства, мощи и величия, он также становится символом Османской империи, Османского владычества, и, в первую очередь, его строителя Сокуллу Мехмет-паши. Мост на Дрине – это не нечто абстрактное и отчужденное сооружение, а «живой» герой, на протяжении веков ставший главным персонажем города Вышеград, переживший исторические эпохи. Мост был свидетелем событий и людей, местом, где они испытали любовь и почувствовали радость жизни, а также столкнулись со смертью.

Духовным наследником османской культуры и османского сознания выступает в романе также и образ Али Ходжи. Он мудрый старик, который любил рассказывать старую легенду(притчу) о первом в мире мосте: *«Когда всемогущий аллах сотворил мир, земля была ровной и гладкой, что твой лучший поднос. Невозмозгу стало шайтану – завидовал он божьему дару, полученному людьми. И пока еще земля была такой, какой она вышла из-под господней руки, – податливой и мягкой, словно необожженная плошка, шайтан подкрался к ней и искорябал когтями лик божьего мира, стараясь впитаться в него как можно глубже и больней. Таким-то вот образом, гласит предание, образовались на земле глубокие реки и пропасти, отделившие один край от другого, разъединившие людские племена, мешая людям передвигаться по свету, созданному всевышним быть садом для прокормления и проживания людей. Сильно опечалился аллах, увидев, что натворил нечистый, но, поскольку сам не мог прикоснуться к тому, что тот опоганил, он послал своих ангелов, чтоб те облегчили участь жителей земли и пособили им в горе. Тронутые страданиями несчастных, стоящих перед реками и пропастями и напрасно перекликавшихся, не имея возможности их перейти и заняться мирными делами, посланники божьи распростили крылья, и люди стали по ним переходить с одного берега на другой. Так они и научились от ангелов божьих, как надо строить мосты. Вот почему после устройства источника нет более богоугодного дела, чем построить мост, и нет более страшного греха, чем его разрушить, ибо у всякого моста, начиная от бревна через горный поток и кончая этим вот сооружением Мехмед-паши, есть свой ангел-хранитель, и этот ангел оберегает его и хранит весь отпущенный ему господом срок.»* [1, «Мост на Дрине», XVI глава]. Образ Али Ходжи неразрывно связан с образом моста: в конце романа, когда разрушается центральная часть моста, останавливается сердце Али Ходжи: «Разрушение моста – переход к хаосу, к превращению Божьего света в пустыню и одновременно – смерть человека, который не может перенести разрушение своего истинного дома» [13, с.6].

Анализируя национальные образы разных народов в творчестве Андрича, доцент кафедры теоретического и славянского языкознания Белорусского государственного университета Наумова Анна Владимировна приходит к следующему выводу: «Этнических турок писатель в чем-то отделяет от славян-мусульман, а в чем-то объединяет с ними. Турки-османы в романе «тяжелы», «неуклюжи», «холодны» и «хитры». Удивительно для героя-повествователя то, что «человек Востока», а именно, визирь-турок может быть «живым, любезным и открытым». «Застывшая напыщенность» – черта, более типичная для османов» [8].

Думается, что такое понимание и восприятие османской (турецкой) темы для балканского писателя Иво Андрича обусловлено тем, что для него турки-османы были, прежде всего, завоевателями его Родины. В этом смысле он может рассматриваться как продолжатель

европоцентристских убеждений, которые долгое время имели идеологическую доминанту на Западе.

Таким образом, на основании проведённого анализа можно сделать вывод, что Иво Андрич был настоящим патриотом, изучающим и ценившим историю своей Родины, глубоко чтившим сказания, предания, легенды давних лет, считая, что в них «заключена подлинная история человечества». И в этом смысле он близок человеку Востока, чем Запада.

Литература

1. Андрич И. Мост на Дрине: [Электронный ресурс] / URL: <https://litlife.club/books/88621/read>
2. Андрич И. Проклятый двор: [Электронный ресурс] / URL: <https://litlife.club/books/121942/read>
3. Большая российская энциклопедия. Андрич Иво: [Электронный ресурс] / URL: <https://bigenc.ru/c/andrich-ivo-93c48b>
4. Вагапова Н.М. Проза Иво Андрича и развитие фольклорно-мифологического типа творчества в балканских литературах / Творчество Иво Андрича. Миф. Фольклор. История. Литература. Симпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. – М., Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992. – С.22-24.
5. Ильина Г.Я. Функция легенды о Султане Джеме в повести И.Андрича «Проклятый двор» и романе В.Мутафчиевой «Дело Султана Джема». / Творчество Иво Андрича. Миф. Фольклор. История. Литература. Симпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. – М., Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992. – С.49-53.
6. Кириллова О.Л. Структура автора в поэтике Андрича: от «Пути Алии Джерзелеза» (1919) к «Дому на отшибе» (1976) / Творчество Иво Андрича. Миф. Фольклор. История. Литература. Симпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. – М., Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992. – С.17-22.
7. Мещеряков С.Н. Принцип антитезы в повести Иво Андрича «Проклятый двор». / Творчество Иво Андрича. Миф. Фольклор. История. Литература. Симпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. – М., Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992. – С.57-59.
8. Наумова А.В. Национальные образы героев романов Иво Андрича: [Электронный ресурс] / URL: <https://docs.yandex.ru/docs/view?tm=1757714208&tld=ru&lang=ru&name=%D0%9D%D0>
9. Наумова А.В. Религиозная конверсия как компонент нациестроительства: боснийский опыт в интерпретации Иво Андрича: [Электронный ресурс] / URL: <https://zapadrus.ru/2012-04-11-14-59-43/2019/slavyanskije-identichnosti/2083-religioznaya-konversiya-kak-komponent-natsiestroitelstva-bosnijskij-opyt-v-interpretatsii-ivo-andricha.html>
10. Семёнова Т.Ф. Турцизмы в художественном мышлении и языке Иво Андрича / Творчество Иво Андрича. Миф. Фольклор. История. Литература. Симпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. – М., Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992. – С.31-34.
11. Тарталя И. Обобщение опыта одного рассказчика. Стокгольмская речь И.Андрича «О повествовании и рассказчике». / Творчество Иво Андрича. Миф. Фольклор. История. Литература. Симпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. – М., Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992. – С.8-12.
12. Творчество Иво Андрича. Миф. Фольклор. История. Литература. / Ред.-составитель О.Л.Кириллова. – М., Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992. – 112 с.
13. Цивьян Т.В. Горы и воды – интерьер балканского мира./ Творчество Иво Андрича. Миф. Фольклор. История. Литература. Симпозиум к 100-летию со дня рождения писателя. Тезисы и материалы. – М., Институт славяноведения и балканистики РАН, 1992. – С.4-8.

MULTİKULTURAL CƏMİYYƏTDƏ TÜRKÇƏNİN KOMMUNİKATİV FUNKSİYASI: BALKAN VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

Vüsalə RİZVANOV

Bakı Dövlət Universiteti (BDU)
Azərbaycan, Bakı
vusalerizvanova2005@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-5400-2244>

Xülasə

Məqalədə multikultural cəmiyyətlərdə dilin, xüsusilə türkçənin kommunikativ funksiyası nəzərdən keçirilir. Multikulturalizm kontekstində dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mədəni kimliyin qorunması və ictimai integrasiyanın əsas mexanizmi kimi təhlil olunur. Balkan regionu və Azərbaycan təcrübəsi müqayisəli şəkildə araşdırılaraq göstərilir ki, türk dili hər iki məkan üçün mühüm kommunikativ resurs olaraq həm etnik identikliyin saxlanmasına, həm də interetnik münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət etmişdir. Məqalədə tarixi-siyasi faktorlar, mədəni təsirlər və müasir dövrdə türk dilinin statusu konkret nümunələrlə izah olunur.

Açar sözlər: *multikulturalizm, kommunikativ funksiya, Türk dili, Balkanlar, Azərbaycan, etnik identiklik, interetnik ünsiyyət*

COMMUNICATIVE FUNCTION OF TURKISH IN A MULTICULTURAL SOCIETY: THE EXPERIENCE OF THE BALKANS AND AZERBAIJAN

Abstract

The article examines the communicative function of language, particularly Turkish, in multicultural societies. Within the context of multiculturalism, language is analyzed not merely as a means of communication but also as a mechanism for preserving cultural identity and facilitating social integration. Through a comparative study of the Balkan region and Azerbaijan, it is demonstrated that the Turkish language serves as a crucial communicative resource in both contexts, contributing to the maintenance of ethnic identity as well as the regulation of interethnic relations. The article elucidates the historical-political factors, cultural influences, and the contemporary status of the Turkish language through concrete examples.

Keywords: *multiculturalism, communicative function, Turkish language, Balkans, Azerbaijan, ethnic identity, interethnic communication*

Giriş

Qloballaşma, miqrasiya və etnik müxtəlifliyin artması fonunda multikulturalizm anlayışı müasir dövrdə böyük aktuallıq kəsb edir. Multikultural cəmiyyətlərdə dil amili xüsusi rol oynayır: o, bir tərəfdən kommunikasiya və informasiya mübadiləsini təmin edir, digər tərəfdən isə etnik-mədəni kimliyin qorunmasının əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Türk dili tarixi-coğrafi areal baxımından geniş yayıldığına görə müxtəlif regionlarda, o cümlədən Balkanlarda və Azərbaycanda, multikultural münasibətlərin formalaşmasında mühüm funksiyalar daşımışdır.

Əsas hissə

Türkcə Balkanlarda Osmanlı imperiyası dövründən etibarən ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. XV–XIX əsrlərdə Balkan yarımadasında Türk dili yalnız dövlət idarəçiliyi və hərbi sistemdə deyil, həm də gündəlik ticarət əlaqələrində geniş istifadə olunurdu. Məsələn, Saraybosnada yerləşən tarixi Başçarşı bazarında serb, boşnak, alban və yunan tacirləri bir-biri ilə Türkcə ünsiyyət qururdu. [8] Bu, Türkcənin multietnik mühitdə *lingua franca* rolunun ən bariz nümunələrindən biridir. Eyni zamanda ədəbiyyat nümunələri də bu funksiyayı təsdiqləyir. Makedoniyada doğulmuş Türk şairi Yahya Kemal Beyatlı Türkcənin Balkan mədəniyyətindəki rolu barədə əsərlərində xüsusi vurğular etmişdir.[1] Onun “Türkcə ağzımızdakı anamızın sütüdür” ifadəsi dilin identiklik və mədəni bağlamadakı funksiyasını açıq göstərir. Müasir dövrdə isə Bolqarıstanda fəaliyyət göstərən “Şumnu Türk Teatrı”nda tamaşalar Türkcə oynanılır və bu tamaşalara yalnız Türklər deyil, bolqar və digər etnik qruplar da maraq göstərirlər. Bu fakt göstərir ki, Türkcə Balkanlarda hələ də həm etnik, həm də kommunikativ vasitədir. Azərbaycan təcrübəsində Türkcənin kommunikativ funksiyası fərqli şəkildə formalaşmışdır. Azərbaycan dili dövlət dili olmaqla yanaşı, müxtəlif etnik qruplar üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Məsələn, Quba rayonunda yaşayan ləzgilər, tatlar, yəhudilər və digər icmalar gündəlik həyatlarında öz ana dillərini saxlamaqla yanaşı, ictimai münasibətlərdə Azərbaycan Türkcəsindən istifadə edirlər. Bu, dilin multikultural integrasiyanı təmin edən funksiyasını açıq şəkildə göstərir. Azərbaycanın multikultural siyasətində də dil faktoru əsas yer tutur. Məsələn, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən təşkil olunan “Multikulturalizm ili” (2016) çərçivəsində Azərbaycan Türkcəsində çoxsaylı materiallar müxtəlif etnik icmalara təqdim olunmuşdur. [2] Bu təşəbbüslər həm dövlətin dil siyasətini, həm də multikultural dəyərlərin dil vasitəsilə möhkəmləndirilməsini sübut edir. Ədəbiyyat nümunələri də dilin kommunikativ gücünü göstərir. Məşhur Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində Türk dilini xalqın kimliyi və azadlığı ilə bağlayaraq “Dilini itirən millət, varlığını da itirər” ifadəsi ilə onun ictimai-siyasi roluna işarə etmişdir. [5] Balkan və Azərbaycan nümunələrinin müqayisəsi göstərir ki, hər iki regionda Türk dili multikultural mühitdə mühüm rol oynamışdır, lakin funksional yönümlər fərqlənir. Balkanlarda Türkcə əsasən tarixi mirasın daşıyıcısı və diaspora icmalarının kimliyini qoruyan vasitə kimi mövcuddur. Məsələn, Şimali Makedoniyada Türkcə məktəblərin fəaliyyət göstərməsi icma mədəniyyətinin saxlanılması üçün vacibdir. Azərbaycanda isə Türk dili dövlət dili statusu ilə bütün ölkə üzrə ictimai integrasiyanı təmin edir. Oxşarlıq ondan ibarətdir ki, hər iki regionda Türkcə yalnız bir etnik qrupun dili deyil, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və tolerantlıq vasitəsidir. Fərq isə ondan ibarətdir ki, Balkanlarda Türkcə artıq “ortaq dil” statusunu qismən itirsə də, Azərbaycanda bu status möhkəmlənməkdədir.[6]

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, Türkcənin kommunikativ funksiyası multikultural cəmiyyətlərdə yalnız ünsiyyət deyil, həm də mədəni kimliyin qorunması və sosial integrasiyanın təminatçısıdır. Balkanlarda Türkcə əsrlər boyu ortaq dil funksiyasını icra etmiş, müasir dövrdə isə icmalararası əlaqələrin saxlanmasına xidmət edir. Azərbaycanda isə Türkcə dövlət dili statusunda multikultural harmoniyanın təməl ünsürlərindən biridir. Beləliklə, Türkcənin həm Balkan, həm də Azərbaycan nümunəsində multikultural mühitdə daşdığı funksiyalar təsdiqləyir ki, dil yalnız mədəni irsin qorunması deyil, həm də müxtəlif xalqlar arasında dialoq və tolerantlığın əsas vasitəsidir.

Ədəbiyyat

1. Beyatlı, Y.K. (2004). Edebî Makaleler. İstanbul: Dergâh Yayınları.
2. Əliyev, H. (2016). Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı və multikulturalizm siyasəti. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Kmlicka, W. (1995). Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford University Press.

4. Jakobson, R. (1960). Closing Statement: Linguistics and Poetics. Cambridge, MA: MIT Press.
5. Məmmədquluzadə, C. (1987). Seçilmiş əsərlər. Bakı:
6. Məmmədli, F. (2020). Multikultural cəmiyyətdə dil və identiklik. Bakı: Nurlar Nəşriyyatı.
7. Smith, A. (2008). National Identity. London: Penguin Books.
8. Yazıcı.Yıldız, A. (2012). Balkanlarda Türk Dili ve Kültürü. İstanbul: Kültür Yayınları.

IV BÖLMƏ

BALKAN XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ETNOQRAFİYASI

BALKAN REGIONUNDA TÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN DAŞIYICISI OLARAQ QAQAUZLAR (ETNİK KİMLİK, TARİXİ YADDAŞ VƏ MƏDƏNİ İNTEQRASIYA MƏSƏLƏLƏRİ)

Nərminə HÜSEYNOVA

A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun (AMEA)

Türk xalqlarının tarixi və etnologiyası şöbəsi

Azərbaycan, Bakı

narmina.huseynova987@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8673-4221>

Xülasə

Qaqauzlar əsasən Moldova, Ukrayna və Bolqarıstanda yaşayan, Oğuz Türk dillərində danışan və pravoslav xristian inancına malik unikal bir Türk xalqıdır. Onların Balkan regionuna köçü və etno-mədəni kimliyi bölgədə Türk mədəniyyətinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalədə qaqauzların etnik kimliyi, mədəni yaddaşı və Türk dünyası ilə əlaqələri tədqiq edilir. Sovet dövründəki deportasiyalar və assimilyasiya təzyiqlərinə baxmayaraq, onların mədəni irsi necə qorunduğu və Azərbaycanla artan mədəni-elmi əməkdaşlıq da araşdırılır. Məqalənin məqsədi, qaqauzların Türk mədəniyyətindəki yerini və mədəni irsin qorunması perspektivlərini işıqlandırmaqdır.

Açar sözlər: qaqauzlar, Balkanlar, Türk mədəniyyəti, etnik kimlik, mədəni irs, Qaqauziya, Azərbaycan-Qaqauz münasibətləri

GAGAUZ AS BEARERS OF TURKIC CULTURE IN THE BALKAN REGION (Issues of Ethnic Identity, Historical Memory, and Cultural Integration)

Abstract

Gagauz people are a unique Turkic ethnic group mainly living in Moldova, Ukraine, and Bulgaria, speaking Oghuz Turkic languages and adhering to the Orthodox Christian faith. Their migration to the Balkan region and ethno-cultural identity have played a significant role in preserving Turkish culture in the area. This article examines the Gagauz ethnic identity, cultural memory, and connections with the Turkic world. Despite deportations and assimilation pressures during the Soviet era, it explores how their cultural heritage has been preserved, as well as the growing cultural and scientific cooperation with Azerbaijan. The aim of the article is to shed light on the place of the Gagauz within Turkish culture and the prospects for preserving their cultural heritage.

Keywords: Gagauz, Balkans, Turkic culture, ethnic identity, cultural heritage, Gagauzia, Azerbaijan–Gagauz relations

Giriş

Qaqauz adət-ənənələrinin Balkanşünaslıq kontekstində aktuallığı

Qaqauzlar, əsasən Moldova, Ukrayna və Bolqarıstan kimi Balkan regionuna aid ölkələrdə məskunlaşmış unikal Türk xalqıdır. Onların dili oğuz qrupu Türk dillərinə daxil olub, Türkiyə Türkcəsinə yaxınlığı ilə seçilir, bu da onların digər Türk xalqları ilə mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafına şərait yaradır.

Etnik kimlikləri və tarixi kökləri baxımından qaqauzlar, həm ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz bir parçası, həm də pravoslav xristian ənənələrinin daşıyıcısı olaraq, Balkan coğrafiyasının zəngin mədəni

müxtəlifliyində özünəməxsus yer tuturlar. Onların mədəniyyəti regionun digər xalqları ilə qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşmış və zamanla özünəməxsus bir etno-sosial kimlik qazanaraq bölgənin tarixi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə, XIX əsrin əvvəllərində Dobrucadan Cənubi Bessarabiya ərazilərinə kütləvi köçləri, qaqauzların mədəni-sosial landşaftını formalaşdıran, eyni zamanda onları Balkanın digər xalqları ilə qarşılıqlı təsirə gətirən əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdur. Bu köç, onların mədəniyyətlərini digər Türkdilli xalqlardan fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Tarixi boyu qaqauz xalqı bir sıra çətinliklərlə üzləşmiş, o cümlədən Sovet hakimiyyəti dövründə məcburi deportasiyalara məruz qalmışdır. Bu dövr qaqauzların sosial və mədəni strukturuna ciddi təsir göstərmiş, ənənəvi təsərrüfat formalarını və kollektiv yaddaşlarını dərinlən zədələmişdir. Lakin assimilyasiya təzyiqlərinə baxmayaraq, qaqauzlar milli kimliklərini qorumaq üçün müxtəlif adaptasiya mexanizmləri inkişaf etdirmişlər. 1980-ci illərin sonlarında Sovet İttifaqında başlayan “perestroyka” dövrü qaqauz xalqının mədəni və milli dirçəlişi üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Bu dövrdə mədəniyyət mərkəzləri və folklor qrupları yaradılmış, qaqauz dili məktəblərdə tədris olunmağa başlanmış, qəzet və jurnallar nəşr edilmişdir. Bütün bu təşəbbüslər qaqauzların mədəni irslərini qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək məqsədi daşımışdır.

Qaqauzların Balkan regionunda mövcudluğu və mədəni fəaliyyətləri, onların regionun etnik-mədəni xəritəsindəki əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Bu tədqiqat, qaqauz adət-ənənələrinin ümumtürk mədəniyyəti kontekstində araşdırılması ilə yanaşı, həm də onların Balkan mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini təhlil etməyi hədəfləyir. Qaqauz mədəniyyətinin Balkanşünaslıq və ümumtürk mədəniyyəti sistemindəki yerini müəyyənləşdirməklə, onların etnik kimliyinin qorunmasına, bu irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi və təbliğinə dair elmi əsaslar təqdim etməkdir. Bu yanaşma, yalnız bir etnosun deyil, bütövlükdə Balkan və türk dünyasının mədəni müxtəlifliyinin və ortaq tarixi yaddaşının qorunmasına xidmət edir.

Qaqauz xalqının etnik mənşəyi və tarixi inkişafı

Türk dünyası, türk xalqlarının ümumi adı olub, eyni dildə danışan və mədəniyyətləri paylaşan topluluqları və coğrafi əraziləri əhatə edir. Bu anlayış, yalnız coğrafi deyil, həm də mədəni və tarixi bağlılıqlara əsaslanan geniş bir mühiti ifadə edir. Müxtəlif dövrlərdə və coğrafi bölgələrdə yaşamış, lakin eyni köklərə, dilə və mədəniyyətə malik xalqlar bu böyük bütövü təşkil edir. Müasir Türk xalqlarının əcdadlarının ilkin yaşayış məskənləri Baykal gölündən Ural dağlarına qədər olan geniş ərazini əhatə edirdi. Bu ərazi Asiya ilə Avropa arasındakı təbii sərhəd rolunu oynayır. Cənub istiqamətində onların məskunlaşdığı bölgələr Altay və Sayan dağlarını, eləcə də Baykal və Aral göllərini əhatə edirdi [6].

Zamanla bəzi türk tayfaları Volqa çayı sahillərinə köç etmiş, daha sonra isə Dnepr, Dnester və Dunay çayları boyunca hərəkət edərək Balkan yarımadasına çatmışdılar. XI əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin birinci yarısında Balkan yarımadasında məskunlaşan türk tayfaları arasında müasir qaqauzların əcdadlarının da olduğu ehtimal edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Balkan” termini “keçilməz, sıx, meşəlik dağlar” mənasını verir.

Qaqauzların öz yazılı abidələri olmadığından və digər xalqların yazılı mənbələrində bu xalq haqqında hələ də tarixi məlumatlar tapılmadığından, qaqauzların etnik mənşəyi bu günə qədər tam aydınlaşdırılmamışdır.

Etnik mənşə nəzəriyyələri və tarixi köçlər

Qaqauzların etnik mənşəyi elm aləmində ən çox müzakirə olunan problemlərdən biridir. Alimlər müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürərək, onların türkləşmiş bolqarlar, Səlcuq Türkləri, Türk-bolqarlar, peçeneqlər, oğuzlar və qıpçaqların nəsilləri ola biləcəyini ehtimal edirlər [8, s.120]. “Qaqauz” etnonimi ədəbiyyatda gec – XIX əsrin birinci yarısında meydana gəlmiş və onların mənşəyini aydınlaşdıran birbaşa tarixi mənbələr mövcud olmadığı üçün bu problemin öyrənilməsində əsasən mədəniyyət və dil məlumatlarına əsaslanmaq lazımdır. Əksər elmi tədqiqatlara görə, “qaqauzlar orta əsr Türk xalqları olan peçeneqlərin, kumanların, uzların (və ya oğuzların) nəslindən sayılırlar” [22, s.160]. Tarix elmləri doktoru

M.N.Quboqlo qeyd edir ki, Qaqauzlar şimal Türk xalqlarına mənsubdurlar və bu qrupa peçeneqlər, uzlar və kumanlar (qıpçaqlar) daxildir [19, s.8]. Bu nəzəriyyə, həmçinin arxeoloq G.Atanasov tərəfindən dəstəklənir, o, kumanların etnogenezdəki rolunu inandırıcı şəkildə göstərmişdir [1, s.443]. Moldova alimi İ.F.Qrek və ukraynalı qaqauzşünas A.V.Şabaşov da qaqauzların mənşəyi ilə bağlı eyni fikirdədirlər. Onlar hesab edirlər ki, “Qaqauzların etnogenezi prosesində, yəni xalqın yaranmasında, türkdilli tayfalar və Asparux xanın rəhbərlik etdiyi Türk-bolqarlar rol oynamışdır. Bu tayfalar Balkanlara gəldikdə isə, onlar burada yaşayan slavyanlar tərəfindən assimilyasiyaya, yəni onların dilini və mədəniyyətini qəbul etməyə məruz qalmamışlar” [9, s.623].

Asparux xanın kimliyi və türk-bolqarların tarixi barədə mövcud məlumatlar göstərir ki, o, 643-cü ildən bolqarların xanı, 680-ci ildən isə Birinci Bolqar Çarlığının xanı olmuşdur. Bolqarlar IV əsrdə yaşamış Türk mənşəli xalqdır. VII əsrin ikinci yarısında onların bir hissəsi Kama çayı və Orta Asiya bölgələrinə köçərək “Volqa-Kama bolqarları” adını almış, digər hissəsi isə Asparuxun rəhbərliyi altında Balkanlara sızaraq burada slavyan əhalisi arasında ərimiş, müasir bolqarların etnogenezində iştirak etmişdirlər [17, s.85].

Qaqauzlar bu gün Moldovada, Ukraynada, Rusiyada, Belarusiyada, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Gürcüstanda, Azərbaycanada, Türkmənistanda, Litvada, Estoniyada, Yunanıstanda, Bolqarıstanda, Rumıniyada, Braziliyada və Türkiyədə dağınıq şəkildə yaşayırlar. Bu ölkələrdə yaşayan qaqauzların ümumi sayının təxminən 300.000 nəfər olduğu hesab olunur. Bu kiçik Türk icması ən çox Moldovanın cənubunda, Bucak adlandırılan bölgədə məskunlaşmışdır. Burada Komrat mərkəz olmaqla, Çadır-Lunga, Konqaz, Beşalma, Kazayaklı, Taraklı, Valkaneş kimi şəhər və qəsəbələrdə əhalinin böyük əksəriyyətini qaqauzlar təşkil edir. Moldovada yaşayan qaqauzların 92%-i Qaqauz Yeri Muxtar ərazisində, 8%-i isə respublikanın digər bölgələrində məskunlaşır. Moldovada Muxtar Qaqauz Yeri xaricində, Ukraynanın paytaxtı Kiyevdə 8.000, Bəndərdə 1.600 və Dnestr çayının şimal sahilində 3.300 qədər Qaqauz yaşayır [7, s.60].

Keçmiş Sovet İttifaqı ərazisində, xüsusən Moldovadan sonra, qaqauz əhalisinin ən sıx yaşadığı ölkə Ukraynadır. Ukraynanın Odessa və Zaporozhye bölgələrində ümumi qaqauz əhalisinin 16%-dən çoxu yaşayır. Odessa bölgəsində isə Dmitrovka, Satılık Hacı (Aleksandrovka), Kurçu (Vinoqradovka), Bolboka (Kotlovina), Kubey (Çervonoarmeyskoye), Karakurt (Jovtnevoye), Yeniköy Novoselovka) və Eski Troyan kəndlərində təxminən 40 min qaqauz yaşamaqdadır. Bundan əlavə, Şimali Osetiyada 6, Kabardin-Balkarda 6, Rumıniyada 5, Yunanıstanda 6 və keçmiş Yuqoslaviya ölkələrində 3 qaqauz yaşayış məntəqəsinin mövcudluğu qeyd edilir. Bolqarıstanın şimalında Varna, Provadi, Tutrakan, Silistra, qərbdə Kavarna, Dobruca istiqamətində və Tuna hövzəsində, cənubda Yanbol və Kavaklı (Topolovgrad) ərazilərində də Qaqauzlar yaşayır [14, s.14]. Yunanıstanda “Qaqauzi” olaraq tanınan və çox vaxt soyadları türkçə olan qaqauzlar, Qərbi Trakyanın Dədəağac-Kımçıftlık (Orestida) bölgəsində yaşayırlar. Bu ərazilərdə yaşayan qaqauzların mədəniyyət və kimliklərini qorumaqda önəmli bir rol oynayan başqa bir aspekt də onların dilləri və adət-ənənələridir.

Qaqauzlar, öz ana dillərini və digər xalqların dillərini, uzaq etnik əcdadlarının adət-ənənələrini qoruyaraq öz kimliklərini saxlamağı bacarmışlar. Eyni zamanda, çoxsaylı xarici alimlər və qaqauz tədqiqatçıları qaqauzların türk mənşəli olduğunu və bu kimliyin qorunmasında dil və mədəniyyətin əhəmiyyətini vurğulamışlar. Lakin qeyd edək ki, bu nəzəriyyənin tərəfdarları arasında müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, “qaqauzlar səlcuq-oğuzlarından törəmiş, bu etnik əsas üzərində formalaşmışlar” [18, s. 34]. Digərləri isə qaqauzları qıpçaq (kuman) soyundan hesab edirlər. Çex tarixçi və tədqiqatçı K.Jirecek, qaqauzları Monqol istilasından sonra Bolqarıstanda məskunlaşmış kumanların nəslə olaraq sayır. Tədqiqatçı həmçinin, 60.000 kumanın (müəllif kumanların uzlar/oğuzlar adı ilə tanındığını qeyd edir) 1066-cı ildə Dunayı keçərək Bolqarıstandan Elladaya (Yunanıstan) qədər yayıldıklarını, bunlardan böyük bir hissəsinin bolqarlar və peçeneqlərlə apardıqları döyüşlər və epidemik xəstəliklər səbəbindən öldüklerini, qalan hissəsinin isə Makedoniyaya yerləşdiklərini bildirir [11, s.144]. Eyni fikri irəli sürən Odessa Universitetinin tədqiqatçısı D. Qriqoroviç, 1870-ci ildə yazdığı məqaləsində deyir ki, “Qaqauzlar kumanların (polovtsilərin) nəslindəndir, XI-XII əsrlərdə Bolqarıstana yerləşmiş və orada xristianlığı qəbul etmişlər” [3, s.5].

Qaqauzların mənşəyi ilə bağlı digər bir əsər də XIV əsrdə Əli Yazıçıoğlu tərəfindən türk dilində qələmə alınan “Təvarix-i Al-i Səlcuq” (“Səlcuqnamə”) adlı əsərdir. Bu əsər Səlcuq dövləti və Oğuz türkləri haqqında ən mühüm mənbələrdən biri hesab olunur. Əsərin İstanbul Topqapı Sarayı Muzeyində (Rəvan № 1390-1391) iki, Paris Milli Kitabxanasında isə bir nüsxəsi mövcuddur. Əsərdə Saltuq Qazinin Anadolu torpaqlarından apardığı türkləri Dobruca bölgəsinə necə yerləşdirdiyi ətraflı şəkildə təsvir edilir. “Səlcuqnamə”, XIII əsrin sonlarına və XIV əsrin əvvəllərinə aid bir əsər olaraq, bu mövzu baxımından daha da əhəmiyyət qazanır. Əsər, ehtimal ki, 1436-cı ildə tamamlanmışdır. Əli Yazıçıoğlu bu əsərini Fətih Sultan Məhmədin atası II Murada (hakimiyyət illəri: 1421-1451) təqdim etmişdir [5, s.18].

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində qaqauzlar arasında uzun illər boyu səyahət etmiş və elmi tədqiqatlar aparmış rus türkoloqu Valentin Moşkov, bu xalqın türkləşmiş bolqar və ya rum olduqları fikrinin heç bir elmi dəyəri olmadığını qeyd etmişdir. O, qaqauzların kumanlardan və ya türk-oğuzlardan gəlmiş ola biləcəkləri ehtimalı üzərində durmuşdur. Lakin apardığı araşdırmaların nəticəsində, onların kumanlardan deyil, oğuzların soyundan olduqlarını və Orxun kitabələrindən gəldikləri fikrini qəbul etmişdir. Onun fikrincə, qaqauzlar, rus yazılı mənbələrində karakalpak adı ilə tanınan uz-türkləri ilə digər türk xalqlarının qarışımından yaranan bir xalqın nəslidir. Bu uz-türklər, 1080-ci ildə Monomax tərəfindən məğlub edildikdən sonra, Rusiya sərhədlərinin qorunması məqsədilə Rus çayı (Dnepr çayının sağ qolu) boyunca köçəri xalqların hücumlarına qarşı müdafiə məqsədilə yerləşdirilmiş və sərhəd mühafizəçisi rolunu oynamışlar. Moğol istilasından zamanı bu karakalpakların bir hissəsi Bolqarıstana gələrək yerləşmiş və Deliorman əhalisinin, yəni qaqauzların içində yayılmışdır [21, s.98]. Qaqauzların mənşəyi və tarixi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar, eləcə də bu sahədə yerli və xarici alimlərin əsərləri haqqında məlumat verir. Qaqauzların həm türk kimliyinə mənsub olmaları, həm də xristianlığı qəbul etmələri onların araşdırılmasına xüsusi maraq yaratmışdır.

Qaqauz ziyalıları və arxeoloji sübutlar

Bu mövzuda yazılmış əsərlər arasında Qaqauz ziyalılarının çalışmaları xüsusilə əhəmiyyətlidir. İlk yazılı mənbələrdən biri, Qaqauzların ruhani lideri və türklük şüurunun qorunmasını milli vəzifə kimi qəbul edən Başpapaz Mixail Çakır (1861-1938) tərəfindən qələmə alınmışdır. Onun 1934-cü ildə nəşr olunan “Besarabiyalı Qaqauzların İstoriyası” adlı əsəri bu sahədə əsas mənbələrdən biri hesab edilir. M. Çakır qeyd edir: “Qaqauzların mənşəyi ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələri qiymətləndirərək, onların iddia edildiyi kimi rum və ya bolqar olmadıqlarını göstərən dəlilləri təqdim etmişəm. Mənə görə, Qaqauzlar nə Anadolu Səlcuqlularının, nə də kumanların soyundan deyil, məhz qədim oğuz türklərinin soyundan gəlirlər” [3, s. 18]. Digər mühüm əsər, Varna Bolqar Liseyində tarix müəllimi olan Qaqauz mənşəli Atanas Manovun 1938-ci ildə yazdığı “Qaqauzların mənşəyi, adət və gələnləri” kitabıdır. Bu əsər sonralar Həmdullah Suphi Tanrıöverin təşəbbüsü ilə “Qaqauzlar: Xristian Türklər” adı altında türk dilinə tərcümə olunmuşdur. Tanrıöver 1931-1944-cü illərdə Buxarest səfiri kimi fəaliyyət göstərərək Qaqauzlarla yaxından maraqlanmış və onların təhsil və mədəniyyət həyatının inkişafı üçün mühüm işlər görmüşdür.

Qaqauzların oğuz türkləri ilə əlaqələrinin bir başqa sübutu isə arxeoloji tapıntılarda özünü göstərir. Belə ki, Bucak çölündə aparılan qazıntılar zamanı X əsrə aid orta əsr köçəri xalqlarına məxsus məzarlar aşkar edilmişdir. Ukraynanın Odessa vilayətinin Arçiz rayonunun Xolmsoi kəndi yaxınlığında isə uzlara (oğuzlara) aid məzar tapıntıları bu əlaqəni daha da möhkəmləndirir. XI əsrin əvvəllərinə aid peçeneq döyüşçüsünün məzarı isə Moldova Respublikasının Kaqul rayonunun Zerneşt kəndi yaxınlığında arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmişdir [2, s.14]. Oğuzlar bəzi rus mənbələrində torçin, tork, torki (türklər), torklar adları ilə qeydə alınmışdır. Bizans mənbələrində isə -ğ- səsini tələffüz edə bilmədiklərinə və ya istifadə etmədiklərinə görə onların adı qısaldılaraq Uz formasında yazılmışdır. XI əsrin ortalarından etibarən, xüsusilə 1050-ci ildən sonra, oğuzlar Aral gölünün şimalından qərb istiqamətində hərəkət edərək peçeneqləri də sıxışdırmış və onların ardınca qərbə doğru irəliləmişlər [4, s.16]. Oğuzların qərbə doğru miqrasiyası və bölgədəki digər türkdilli xalqlarla qarşılıqlı əlaqəsi onların tarixi taleyinə mühüm təsir göstərmişdir. Bu prosesin nəticələrindən biri də XI əsrin sonlarında baş verən Malazgirt döyüşündə uzların oynadığı roldur. İoannes Zonarasın verdiyi məlumata görə, Malazgirt döyüşündən əvvəl Bizans

imperatoru Romen Diojen ətrafı kəşf etmək üçün ordusu ilə birlikdə Malazgirt qalası ətrafında dolaşmış, lakin geri qayıtdıqda səlcuq türklərinin düşərgəni mühasirəyə aldığını görmüşdür. Türklər at çaparaq ox atır, anlaşılmaz qışqırıqlar səsləndirir və qurd ulartısına bənzər nərə çəkirdilər ki, bu da Bizans ordusunda qorxu və çaşqınlıq yaratmışdı. Səhər isə Bizans xidmətində olan uz türklərinin bir hissəsi səlcuq tərəfinə keçmiş, bu isə orduda qalan digər uzların etibarlılığına şübhə yaratmışdı. Döyüş nəticəsində Bizans ordusu ağır məğlubiyyətə uğramış, Malazgirt zəfəri səlcuq türklərinin Anadoluya möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır. Daha sonralar Qara dənizin şimalında yaşayan uzların bir qismi rus hakimiyyəti altına düşmüş, onların nəsiləri arasında bu günkü Qaqauzlar da yer almaqdadır. Digər bir hissəsi isə peçenek və kuman türkləri ilə qarışaraq xristianlığı qəbul etmişdir [16, s.134].

V.A.Moşkov yazırdı: “Bessarabiyaya qaqauzlar, görünür, bolqarlardan əvvəl gəlmişlər” [66, s.8]. Dobruca ərazisinin Bucak çölünə coğrafi baxımdan yaxın yerləşməsi, həmçinin Dunay və Prut çaylarının təbii keçid yolu kimi istifadəsi, bu ərazilərə miqrasiyanın istiqamətini müəyyən etmişdir. Qaqauzlar və bolqarlar bu yollarla hərəkət edərək Bucak çölündə məskunlaşmışlar. Osmanlı mənbələri 1597-ci ildə Akkerman (indiki Belqorod-Dnestrovsk) şəhərində yaşayan xristianların adlarını – pop Savva, Yorge Momı, Konstantin Yorgi və s. – qeyd edir ki, bu da bölgədə xristian əhalinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Tarixi mənbələrə əsasən, “Dunayskiy köçkünlər”in kütləvi miqrasiyası XVIII əsrin əvvəllərində Prut və Dnestr çayları arasındakı ərazilərdə baş vermişdir. Bu miqrasiya prosesi çərçivəsində Dobruca bölgəsindən gələnlərin bir hissəsi 1672-ci ildə Osmanlı sənədlərində adı çəkilən Komrat kəndində məskunlaşmışdır [23, s.20]. Bessarabiyaya köç etməzdən əvvəl Qaqauzların əksəriyyəti Şimali-Şərqi Bolqarıstan ərazisində yaşayırdı. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində bölgədəki sosial-iqtisadi və milli təzyiqlər, eyni zamanda Osmanlı tərəfindən tətbiq edilən dini təqiblər, Qaqauzları və Balkan yarımadasının digər xristian xalqlarını Rusiyaya doğru köç etməyə məcbur etmişdir [20, s.7]. Köç prosesi müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilmişdir. Əsas köç axını Valaxiyaya yönəlmiş, oradan isə Dunay çayı üzərindən keçid baş vermişdir. Köçkünlərin bir hissəsi, o cümlədən Qaqauzlar, Dobruca bölgəsində qalıcı olaraq məskunlaşmış, Moldova və Valaxiya xalqları ilə sıx mədəni və sosial əlaqələr qurmuşlar.

Dini mənsubiyyət və dilin qorunması

M. N.Quboqlo Qaqauzların etnogenezinə dair apardığı araşdırmalarda qeyd edir: “Bu xalqın etnik birliyinin formalaşmasında erkən mərhələdə xristianlığın qəbul edilməsi mühüm rol oynamışdır” [19, s.8]. Onun fikrincə, məhz bu amil zamanla qaqauzların digər Balkan yarımadasında yaşayan türkdilli xalqlardan fərqlənməsinə səbəb olmuşdur, çünki onlar islamı qəbul etməmişdilər və xristian kimliklərini qoruyub saxlamışdılar. Quboqlo xristianlığın qaqauzların mədəni və etnik özünəməxsusluğunun qorunmasında mühüm rol oynadığını vurğulamaqla yanaşı, keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan digər türkdilli xalqlarda dil və kimlik məsələlərinin daha mürəkkəb şəraitdə inkişaf etdiyini də qeyd edir. Bu baxımdan qaqauzlar, dini mənsubiyyətin təsiri ilə, həm inteqrasiya, həm də diferensiasiya proseslərini fərqli şəkildə yaşamışlar.

Rus işğalı qaqauzlar üçün növbəti çətin dövr olmuşdur. 1944–1991-cü illər arasında təxminən 50 illik sovet idarəçiliyi dövründə yoxsulluq, ideoloji təzyiqlər və rəsmi təbliğata baxmayaraq, qaqauzlar öz varlıqlarını qoruyub saxlamağa nail olmuşlar. Tarixləri boyunca yunanların, bolqarların, rumınların və rusların assimilyasiya cəhdlərinə baxmayaraq, onlar milli kimliklərinə sadıq qalmış, türkcə danışmış və mənsub olduqları əxlaq, dəyərlər və ənənələrə bağlılıqlarını itirməmişlər [10, s.3]. Sovet dövrü, xüsusilə Stalin hakimiyyəti illəri, qaqauzların həyatında ciddi iz buraxmışdır. Digər etnik qruplar kimi onlar da repressiyalara və məcburi köçürülmələrə məruz qalmışlar. Bu repressiv siyasət nəticəsində bəzi qaqauz ailələri Orta Asiyaya və Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana sürgün olunmuşdur. Əli Şamilin “Azərbaycan qaqauzları” adlı məqaləsində qeyd olunur: “Təqribən 100-ə yaxın qaqauz ailəsi Bakı yaxınlığındakı Maştağa qəsəbəsinin ətrafında yerləşən daş karxanasının baraklarında məskunlaşdırılmış, yerli əhali ilə əlaqələri məhdudlaşdırılmış və daimi komendant nəzarətində yaşamışlar” [13, s.14]. Bu tarixi proseslər qaqauzların demoqrafik vəziyyətinə və mədəni inkişafına birbaşa təsir göstərmişdir.

Sürgünlər və məcburi köçürülmələr nəticəsində onlar müxtəlif bölgələrə səpələnmiş, nəticədə mədəni mühit dəyişmiş və etnik kimliyin qorunması daha da çətinləşmişdir.

Sovet dövründə qaqauzların əsas məskunlaşma ərazisi olan Bessarabiya Ukrayna SSR və Moldova SSR arasında bölüşdürülmüşdü. SSRİ-nin dağılmasından sonra bu inzibati sərhədlər Moldova və Ukrayna arasında rəsmi sərhədlərə çevrildi. Sovet dövründə Ukraynada qaqauzların sayı artsa da, bu proses onların mədəni vahidliyini qorumaq baxımından yeni problemlər yaratdı. Həmin dövrdə türk xalqları üçün müəyyən ana dili imkanları mövcud olsa da, bu, dillərin yaşaması üçün kifayət etmirdi. Sovet siyasəti türk dillərini hərbi, elmi və texniki sahələrdən sıxışdıraraq, onları yalnız gündəlik ünsiyyət səviyyəsində saxlamağa çalışırdı. Güclü ideoloji təbliğat nəticəsində yeni nəsillər ana dilindən uzaqlaşır, onu köhnəlmiş və əhəmiyyətsiz sayırdılar. Nəticədə rus dilində danışan, rus mədəniyyətinə inteqrasiya olunmuş bir nəsil yetişdi [12].

Müasir ensiklopedik və dilçilik-etnoqrafik mənbələrdə qaqauzların Moldova, Ukrayna, Qazaxıstan, Şimali Qafqaz, Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Türkiyə və ABŞ-da yaşadıkları, saylarının 200 min nəfəri keçdiyi və əsasən xristianlığın pravoslav məzhəbinə mənsub oldukları qeyd olunur. Halbuki orta əsrlərdə qaqauzların yayılma coğrafiyası daha geniş olmuşdur. Güllü Yoloğlu qeyd edir: “Qaqauzlar uzun müddət özlərinə məxsus yazı sisteminə malik olmadıkları üçün yaşadıkları ölkələrin dillərini mənimsəmiş, həmin dillərin əlifbalarından istifadə etmişlər” [15, s.13]. Bununla belə, ana dilləri olan türk dilinə bağlılıqlarını qoruyub saxlamış və bu dil vasitəsilə nəsil-dən-nəslə ötürülən mədəniyyətlərini davam etdirmişlər. Lakin XX əsrdə baş verən siyasi və sosial dəyişikliklər – o cümlədən sürgünlər, repressiyalar və təhsil siyasəti – bu prosesi xeyli çətinləşdirmişdir.

Sovet dövründə qaqauz ziyalıları milli kimliklərini qorumaq məqsədilə ana dilində yazı sistemi yaradılmasının, bu əlifba ilə dərslik və ədəbiyyatın nəşrinin, məktəblərdə isə ana dilində təhsilin vacibliyini vurğulayırdılar. 1957-ci ilə qədər Qaqauzların vahid milli əlifbaları mövcud deyildi. Osmanlı dövründə dini biliklər yunan əlifbası ilə yazılmış karamanca kitablar vasitəsilə öyrədilirdi. Həmin dövrdə Qaqauz türkcəsində yazılmış müstəqil əsərlər faktiki olaraq yox idi. XX əsrin əvvəllərində Mixail Çakır öz əsərlərini əvvəlcə Rusiya kiril əlifbası, daha sonra isə Rumıniya dövründə latın mənşəli rumın əlifbası ilə qələmə almışdı. Nəhayət, 30 iyul 1957-ci ildə Moldova SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Qaqauzlara öz əlifbalarının verilməsi təsdiqləndi.

Nəticə

Qaqauzların etnik mənşəyi və tarixi inkişafı onların Balkan regionunda unikal Türk etnosu olduğunu göstərir. Oğuz, Peçeneq və Kuman kökləri, pravoslav xristianlığı ilə birləşən kimliyi onların xüsusiyyətləridir. Sovet dövründəki deportasiyalar və assimilyasiya təzyiqlərinə baxmayaraq, Qaqauzlar dilini, adət-ənənələrini və milli kimliyini qoruyub saxlayıblar. Milli dirçəliş dövründə dil və mədəniyyətin bərpası onların varlığını gücləndirib. Bu tədqiqat Qaqauzların Türk mədəniyyətindəki vacib yerini və Balkan etnik-mədəni mozaikasındakı rolunu vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. Atanasov, G. Dobruca Despotluğu. – Böyük Turnovo, 2009. – s. 440-444.
2. Bulgar, S. Qaqauziya və Qaqauz Xalqının Tarixi: Bucak Torpaqlarının Tarixi V-XVI Əsrlərdə. – Komrat, 2017. – s. 14.
3. Çakır, M. Besarabia’daki Gagauzlar // Besarabiaalâ Gagauzlarân İstorieasâ, 1934 (ed. Peter Çebotar), Kişinöv
4. Demir, N. Gagauz Türklüğünün Atası Olarak Oğuzlar / Uzlar // VI. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, Ankara, 2022. – s. 16.
5. Demir, N., Aydoğdu, Ö. Oğuzname (Kazan nüshası). – Ankara, 2015. – s. 18.
6. Əsədov, S. Ə. “Qaqauzlar: adət və ənənələr” // Multiurok, 18 İyun 2022, <https://multiurok.ru/files/qaqauzlar-ad-t-v-n-n-l-r.html>

7. Güngör, H., Argunşah, M. Gagauz Türkleri: tarih-dil-folklor ve halk edebiyatı // Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002. – 426 s., s.60, s.75, s. 76. ISBN: 975-17-3001-5,
8. Xalq Cəbhəsi. “Гагаузская культура в Азербайджане” // Azərbaycan Milli Kitabxanası, 25.07.2016,
9. Qrek, İ.F. Georgi Atanasovun Dobruca Despotluğu Mənim və Qaqauzların Qəbulunda // "Dobruca" jurnalı, 32/2017. – Regional Tarix Muzeyi-Silistra, s. 619-630.
10. Manov, A. Gagauzlar (Hristiyan Türkler) / çev. M. Türker Acaroğlu. – Ankara, 2001. – s. 3, s. 51-53.
11. Soroşanu, E. "Influence of Moldovan Tradition on the Evolution of Gagauz Ritual Bread Products" // Symposium Cultural Studies. Vol.1 (26 Sentyabr 2019), Kişinev, Moldova: 221-228, s. 132.
12. Şamil, A. “Kafkasya’da Gagavuzların Yok Olma Nedenleri” // Journal of Endangered Languages, 2015, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/677712>.
13. Şamil, Ə., Məmmədova, E. Azərbaycan-Qaqauz əlaqələrinin yeni mərhələsi // Elm qəzeti, 2007, 30 oktyabr, s. 14.
14. Tacemen, A. Bulgaristan Türkleri 1878-1990. – Adana: Türk Ocağı Yay., 1991. – s. 14.
15. Yoloğlu, G. Qaqauzlar. – Bakı: Azərbaycan Dövləti Nəşriyyatı, 1996, s. 170.
16. Zonaras, I. Tarihlerin Özeti, translated by B. Umar. – 1000Kitap, s. 134-135.
17. Баласчев, Д. Района Огузита и Добруджи // Известия. – 1917. – XXVI, – с. 33-36.
18. Балова, В. И. Многоязычие как фактор социальной интеграции гагаузов и болгар в Гагаузии. – Комрат–Кишинёв: – 2012. – 1000 стр. – с. 818.
19. Губогло, М. Н. Малые тюркоязычные народы Балканского полуострова (к вопросу о происхождении гагаузов). – Автореферат канд. дисс., – М., – 1967. – с. 8.
20. Мошков, В. А. Гагаузы Бендерского уезда. – ЭО, – 1902. – № 3. – с. 7.
21. Мошков, В. А. Турецкие племена на Балканском полуострове. Кишинев – 1915 – с. 409.
22. Положение Крестьян И крестьянское движение В и О д е р а О И п ю ч. История Молдавии. Документы и материалы. – Кишинев: – 1969. – Т. 3. – с. 4. 2. 179.
23. Середа, А. Силистренско-Очаковскийят еялет през XVIII – нач. на XIX в. Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. – София: nəşriyyat, – 2009. – с. 20.

AZƏRBAYCAN VƏ BOLQAR XALQ GEYİMLƏRİNDƏ İDENTİKLİK VƏ MƏDƏNİ TƏZAHÜR

Aytən CƏFƏROVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Balanşünaslıq kafedrası

Azərbaycan, Bakı

A_eyyubova.bsu@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-4493-1842>

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan və bolqar xalq geyimlərinin etnoqrafik və mədəni identiklik baxımından müqayisəli təhlili aparılmışdır. Tədqiqatın məqsədi hər iki xalqın milli geyimlərinin sosial, funksional və simvolik aspektlərini üzə çıxarmaq, onların mədəni təzahür formaları və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırma zamanı qadın və kişi geyimlərinin strukturu, istifadə edilən materiallar, rənglərin simvolik mənaları, bəzək elementləri və regional fərqliliklər diqqətlə təhlil olunmuşdur. Azərbaycan xalq geyimlərində ailə vəziyyəti, yaş fərqləri və sosial status vizual elementlərlə ifadə olunur. Bolqar geyimlərində isə bölgələrə görə dəyişən rəng palitrası və ornamentika xalqın mənəvi dəyərləri və dünyagörüşünü əks etdirir. Hər iki xalqın geyim sistemləri yalnız bədii və estetik dəyər daşımır, eyni zamanda mədəni yaddaşın qorunmasında mühüm rol oynayır. Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, xalq geyimləri tarix və mədəniyyətin daşıyıcısı olmaqla yanaşı, etnik kimliyin və sosial münasibətlərin vizual ifadəsi kimi çıxış edir. Məqalədə təqdim olunan məlumatlar həm etnoqrafiya, həm də mədəniyyətşünaslıq sahəsində aparılan tədqiqatlar üçün əhəmiyyətli töhfə hesab edilə bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan milli geyimi, bolqar milli geyimi, etnoqrafiya, simvolika, sosial status, mədəni identiklik, xalq geyimləri, qadın baş geyimi, kişi geyimi, rənglərin simvolikası, regional geyim fərqlilikləri, estetik dəyərlər, etnik kimlik, vizual mədəniyyət

IDENTITY AND CULTURAL MANIFESTATION IN AZERBAIJAN AND BULGARIAN FOLK DRESSES

Abstract

This article presents a comparative ethnographic analysis of Azerbaijani and Bulgarian national costumes, focusing on their cultural, social, and symbolic significance. Traditional garments, as an essential part of material and spiritual heritage, serve as visual expressions of ethnic identity, historical continuity, and social structure. The study explores the symbolic functions of color, ornamentation, and garment structure, emphasizing how clothing reflects marital status, age, and social class. Special attention is given to women's headwear in Azerbaijan and symbolic jewelry in Bulgarian attire. The regional diversity of both countries is analyzed through distinct costume types, demonstrating the dynamic interaction between environment, tradition, and cultural symbolism. The research highlights how clothing serves not only as a practical necessity but also as a bearer of cultural memory and a marker of identity, reinforcing social values through visual language.

Keywords: Azerbaijani national costume, Bulgarian folk dress, ethnographic analysis, cultural identity, traditional clothing, symbolic meaning, women's headwear, regional styles, visual culture, material heritage, social status, textile ornamentation

Giriş

Milli geyimlər mədəniyyətlərin maddi və mənəvi irsinin mühüm komponentlərindən biri olmaqla, hər bir xalqın tarixini, sosial strukturunu və etnik kimliyini əks etdirən vizual və simvolik vasitələr kimi qəbul olunur. Geyim elementlərinin növləri, hazırlanmasında istifadə olunan materiallar və rəng palitrası xalqın coğrafi mühiti, iqtisadi şəraiti, sosial təbəqələşməsi və mədəni ənənələri haqqında sistemli məlumat təqdim edir.

Azərbaycan və Bolqarıstan milli geyimlərinin formalaşması uzunmüddətli etnoqrafik təcrübənin nəticəsi olaraq, hər iki xalqın sosial-mədəni və coğrafi xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə inkişaf etmişdir. Bu geyimlərdə, xüsusilə qadınların ailə vəziyyətini – subaylıq və evlilik mərhələlərini – əks etdirən bəzək və konstruktiv fərqliliklər diqqət çəkir. Eyni zamanda kişi və qadın geyimlərinin quruluşu, ornamentasiya xüsusiyyətləri və bölgələrə görə geyim elementlərində müşahidə olunan fərqliliklər onların mədəni kimliyinin vizual ifadəsi kimi çıxış edir.

Bolqar milli geyimlərində rənglər sadəcə estetik bəzək elementi deyil, həm də xalqın dünyagörüşünü, mənəvi dəyərlərini və arxaik inanclarını əks etdirən güclü simvollarıdır. Məsələn, ağ rəng təmizlik, saflıq və yenilənmə ilə assosiasiya olunur, həyatın başlanğıcına işarə verir və xüsusilə köynəklər kimi geyimin əsas hissələrində geniş şəkildə tətbiq edilir. Qırmızı rəng isə həyat enerjisini, sevgini və gücü simvolizə etməklə yanaşı, eyni zamanda pis ruhlara qarşı qoruyucu qüvvə kimi qəbul olunur. Bu, Bolqar xalqının qoruyucu inanc sisteminin vacib tərkib hissəsidir.

Yaşıl rəng təbiətin yenilənməsini, məhsuldarlığı və həyatın davamlılığını simvolizə edir; onun geyimdə tez-tez tətbiqi Bolqar xalqının təbiətlə bağlılığını əks etdirir. Göy-mavi rəng isə sükunət, harmoniya və sonsuzluğun simvolu olmaqla insanın daxili aləmi ilə təbiət arasındakı əlaqəni ifadə edir. Sarı rəng – hər nə qədər nadir hallarda istifadə olunsada – günəşin işığı və həyat enerjisinin təcəssümü olaraq milli geyimlərin bəzəyində xüsusi yer tutur.

Bu rənglərin hər biri geyimə yalnız estetik gözəllik qatmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda geyim sahibinin mənəvi dünyası və sosial statusu haqqında dərin məna daşıyan simvollar təqdim edir. Rəng seçimi bölgələrə görə dəyişir və bu, hər bir regionun özünəməxsus mədəni kodlarını və etnoqrafik xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Beləliklə, Bolqar milli geyimi rənglərin simvolik dili vasitəsilə xalqın özünüifadəsinin canlı və çoxşaxəli bir palitrasını formalaşdırır (7).

Bolqar milli geyimlərinin zəngin simvolikası ilə yanaşı, Azərbaycan ərazisində qadın geyimlərinin formalaşması da qədim dövrlərə gedib çıxır və bu proses arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlarla təsdiqini tapmışdır. Azərbaycan qadın geyimləri yalnız bədənə örtülməsi funksiyasını yerinə yetirmir, həm də estetik zövqü, sosial statusu, yaş mərhələsini və ailə vəziyyətini əks etdirən kompleks mədəni göstəricidir. Xüsusilə Quba–Xaçmaz bölgəsinə aid arxeoloji qazıntılar və təsviri sənət nümunələri qadın geyimlərinin həm funksional, həm də ritual və simvolik xarakter daşdığını ortaya qoyur. Burada baş örtükləri, zinət əşyaları və bədii tikmələr qadın kimliyinin vizual ifadəsinə çevrilmişdir (4; 7–8).

Aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların nəticələri göstərir ki, qədim dövrlərdə qadın baş geyimləri yalnız gündəlik istifadə və estetik məqsədlərlə məhdudlaşmayıb, eyni zamanda qoruyucu funksiyaya malik olmuş və mədəni kontekstdə dərin simvolik məna daşıyan atributlar kimi çıxış etmişdir. Bu baş geyimləri əsasən iki kateqoriyaya bölünürdü: gündəlik ehtiyaclar üçün nəzərdə tutulmuş funksional örtüklər və geyimin bəzək elementi rolunu oynayan dekorativ baş geyimləri. Onlar sadə muncuqlarla, piləklərlə, metal asma düymələrlə və digər ornamentlərlə bəzədilərək geyim sahibinin həm fərdi estetik zövqünü, həm də sosial statusunu vizual şəkildə əks etdirirdi. Saçlar isə ya hörülmüş, ya da arxaya daranaraq kürəyə tökülən formada düzülürdü.

Arxeoloji təsvirlərdə əsir götürülmüş qadınların başlarının açıq olması onların sosial-hüquqi statusunun simvolik ifadəsi kimi qiymətləndirilir; yəni baş bəzəklərinin alınması əsirlik halının vizual göstəricisi olmuşdur. Bu fakt qadın baş geyimlərinin yalnız funksional əhəmiyyət kəsb etmədiyini, həm də identiklik və sosial statusun mühüm simvoluna çevrildiyini təsdiqləyir (4; 11).

XIX əsrdə Azərbaycan qadınlarının baş geyimləri əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha zəngin və mürəkkəb formalar almışdır. Bu geyimlər yalnız fiziki örtük funksiyasını yerinə yetirməklə kifayətlənmir,

həm də qadının sosial mövqeyini, ailə vəziyyətini, dini inanclarını və estetik tələblərini əks etdirən mədəni simvollar rolunda çıxış edirdi. Saç düzüümü bu geyimlərin dizaynında mühüm yer tutur və baş geyiminin formasını müəyyənləşdirirdi. Cəmiyyət daxilində qadının baş örtüyü namus və mənəvi dəyərlərin göstəricisi kimi qəbul olunurdu.

Ən geniş yayılmış baş geyimləri arasında başlıq, örpək, qayaq, çarşab və duvaq kimi növlər yer alırdı. Bu geyimlərin forması və istifadə qaydası yaş, bölgə və ailə vəziyyətinə görə fərqlənirdi. Məsələn, ipək yaylıq, kəlağayı və duvaq daha çox Herat, Şamaxı və Təbriz bölgələrində geniş yayılmış və həm bədii, həm də ritual mənə daşıyırdı.

Qadın baş geyimləri eyni zamanda mühafizə və bəzək funksiyası daşımaqla, ictimai və şəxsi məkan arasındakı sərhədi müəyyən edən vizual simvol kimi çıxış edirdi. Tacvari başlıqlar, gümüş bəzəklərlə zənginləşdirilmiş örtüklər və muncuqlu kəlağayılar qadının sosial mövqeyini və ailə statusunu ifadə edirdi. Sadə və rəngsiz geyimlər sosial məhdudiyyətləri və ya dul statusunu, zəngin ornamentlərlə bəzədilmiş geyimlər isə gənc və ailəli qadınları təmsil edirdi.

Nəticə etibarilə, qadın baş geyimləri mədəni dəyərlərin və sosial münasibətlərin vizual təzahürü olmaqla yanaşı, fərdi kimlik və ictimai statusun əyani göstəricisinə çevrilmişdir.

Azərbaycan qadınlarının baş geyimlərində müşahidə olunan sosial və mədəni funksiyalar Bolqar milli geyimlərində də analoji şəkildə öz əksini tapır. Bolqar milli geyimləri yalnız estetik zövqün ifadə vasitəsi deyil, həm də sosial status, ailə vəziyyəti və regional mənsubiyyət kimi kompleks mədəni kodları ehtiva edən çoxşaxəli simvolik sistemdir.

Bu sistem daxilində zinət əşyaları və dekorativ elementlər xüsusi önəm daşıyır. Metal lövhəciklərdən hazırlanmış boyunluq və yaxalıqlar, əsasən gümüş və onun müxtəlif ərintilərindən düzəldilərək, həm gündəlik, həm də mərasim geyimlərinin ayrılmaz komponentinə çevrilmişdir. Qızıl zinət əşyaları isə daha nadir hallarda istifadə olunmuş və əsasən yüksək sosial statusun göstəricisi kimi qiymətləndirilmişdir. Bu aksesuarlar yalnız qadının estetik görünüşünü tamamlamaqla qalmamış, həm də onun sosial mövqeyi, yaş qrupu və maddi vəziyyəti haqqında simvolik məlumat ötürmüşdür.

Sosial təbəqələşmə qadınların istifadə etdiyi zinət əşyalarının xarakterində də özünü göstərirdi. Gənc qızlar daha incə, parlaq və naxışlı bəzəklərə üstünlük verirdilərsə, evli qadınların zövqü daha ölçülü, sadə və mənəvi yüklü aksesuarlara yönəlmişdi. Kənd mühitində isə bu bəzək elementləri baş örtükləri, yaxalıqlar və yaxa altı naxışlarla vəhdət təşkil edərək geyimin bütövlüyünü və mədəni semantikasını gücləndirirdi.

XIX əsrdə bolqar qadınlarının saç düzüümü də ictimai və mədəni identikliyin mühüm göstəricisi kimi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Əvvəlcə sərbəst şəkildə buraxılan saçlar zamanla hörülərək və müxtəlif örtüklərlə bərkidilərək dini və sosial normativlərin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu transformasiya həm dövrün modasının təsiri, həm də dini-mədəni çərçivələrin təsiri ilə formalaşmışdır.

Bolqar milli geyimlərində kəmərlər və qurşaqlar yalnız bəzək elementi kimi deyil, həm də bədənə estetik quruluşunu vurğulayan və geyimin ümumi kompozisiyasını tamamlayan mühüm aksesuarlar hesab olunurdu. Gümüş və parlaq metaldan hazırlanmış kəmərlər həm gündəlik geyimlərdə, həm də mərasimlərdə geyimə rəsmi, təmtəraqlı və funksional xarakter qazandırır (8;112).

Bolqar xalq geyimlərində zinət əşyaları, kəmərlər və qurşaqlar geyimin təkcə dekorativ hissəsi deyil, eyni zamanda sahibinin sosial mövqeyini, etnik və regional mənsubiyyətini əks etdirən simvolik atributlar kimi xüsusi yer tuturdu. Bu bəzəklər geyimin funksional bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, topluma məxsus sosial-siyasi və estetik dəyərlərin qorunub saxlanmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan milli geyim mədəniyyətində də kişi geyimləri yalnız gündəlik ehtiyacları ödəmək üçün nəzərdə tutulmamış, həm də sahibinin sosial sinfini, statusunu və estetik baxışlarını ifadə edən kompleks identiklik sisteminin bir hissəsi kimi çıxış etmişdir. Bu iki xalqın mədəni ənənələrinin oxşar cəhətləri göstərir ki, həm bolqar, həm də Azərbaycan geyimləri vasitəsilə sosial nizam, mədəni kimlik və tarixi yaddaşı ötürülməsi davamlı şəkildə həyata keçirilmişdir.

Bu baxımdan hər iki xalqın kişi geyimləri özünəməxsus ornamentlər, quruluş və funksional xüsusiyyətləri ilə zənginləşərək, tarixi, mədəni və sosial qatları bir arada əks etdirən vizual sənət nümunəsi kimi dəyərləndirilir.

XIX əsrdə kişi geyimləri yalnız məişət funksiyalarını yerinə yetirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda sosial status və ictimai mövqenin əlamətdar göstəricisinə çevrilmişdir. Əvvəlki dövrlərdə daha sadə və təvazökar formalara malik olan kişi geyimləri bu dövrdə zəngin materiallar və incə bəzək elementləri ilə fərqlənən təmtəraqlı nümunələrlə əvəzlənmişdir.

Zəngin təbəqəyə məxsus kişi geyimləri atlas, ipək və digər zərli parçalardan hazırlanaraq, qızılı saplarla işlənmiş naxışlar və metal lövhəciklərlə bəzədilirdi. Belə geyimlər sadəcə fiziki örtük funksiyasını yerinə yetirmir, həm də ictimai nüfuz və statusun vizual təzahürünə çevrilirdi. Xüsusilə zadəganlar, xanlar, bəy ailələri və yüksək rütbəli şəxslər tərəfindən geyilən bu geyimlər estetik nümayişin əsas komponentlərindən biri hesab olunurdu. Geyimlərin rəngi, forması və bəzək zənginliyi sosial statusun aydın göstəricisi idi; məsələn, qızılı tikməli, geniş ətəkli və parlaq parçalar daha çox hakim sinfi təmsil edirdi.

Kənd və şəhər geyimləri arasında da aydın fərqlər mövcud idi. Kənd əhalisinin geyimləri sadə kəsimə və praktik materiallara – əsasən kətan və yun – üstünlük verirdi. Şəhər geyimləri isə forma, parça keyfiyyəti və dekorativ işləmələr baxımından daha mürəkkəb və zəngin olurdu.

XIX əsrə aid kişi geyimləri, eyni zamanda, dövrün sənət əsərlərində də geniş şəkildə təsvir edilmişdir ki, bu da onların tarixi və mədəni əhəmiyyətini vizual sənəd kimi qoruyub saxlamışdır. Məsələn, Mirzə Qədim İrəvani və Mehrəli bəyin portretlərində Qacar dövrü zadəgan geyimlərinin bədii və simvolik təsviri təqdim olunur və həmin geyimlərdə status, zənginlik və nüfuz açıq şəkildə vizuallaşdırılır (4;136).

Azərbaycan milli geyimlərinin sosial strukturu və mədəni kimliyi ifadə edən əsas komponentlərindən biri də parçadır. Parçaların naxış və rəng seçimi yalnız müxtəlif xalqları fərqləndirmir, həm də eyni xalq daxilində sinfi təbəqələşməni aydın şəkildə ifadə edirdi. Azərbaycan əhalisi arasında geniş yayılmış parçalar sırasında qanovuz, darayıl, möv, zərbəft, xara, atlas, məxmər, tafta, fay, tirmə və digər növlər mövcud idi.

Qadın geyimləri əsasən ipək və məxmər kimi zərif materiallardan hazırlanırdı. Kişi geyimlərində isə mahud və evdə toxunan şal parçalarına üstünlük verilirdi. Həm qadın, həm də kişi alt paltarları əsasən kətan və pambıqdan tikilirdi, lakin varlı ailələrdə alt köynəklər də ipəkdən hazırlanırdı.

Azərbaycan qadın baş örtükləri zəngin müxtəlifliyi ilə seçilirdi. Kələğayı, müxtəlif növ örpəklər, ipəkdən hazırlanmış naz-naz və qaz-qaz adlanan örtüklər ölkənin bir çox bölgələrində geniş yayılmışdı. Kələğayı istehsalı, əsasən, Şəki, Gəncə və Şamaxı kimi ipəkçilik mərkəzlərində fəaliyyət göstərən karxanalarda həyata keçirilirdi.

Bəzi bölgələrdə qadınlar baş örtüyünün altına əlavə olaraq araçqın qoyur, onun üzərinə qızıldan hazırlanmış müxtəlif formalı zinət bəzəkləri tikirdilər.

Çarşab isə daha çox şəhər və şəhəryanı kəndlərdə yaşayan qadınların xarakterik geyim elementi idi. Başdan ayağa qədər örtülən çarşab tək rəngli atlas, dama-dama kəci və ipək parçalardan tikilir və bəzi hallarda üzərinə əlavə olaraq rübənd taxılırdı.

Bu baş örtükləri Azərbaycan qadınlarının həm gündəlik həyatında, həm də mərasimlərdə funksional və estetik rol oynamaqla, milli geyim mədəniyyətinin vacib və çoxqatlı təzahür formalarından biri kimi çıxış edirdi (1).

XIX əsrdə azərbaycanlı kişilərin milli geyim dəsti əsasən alt və üst paltarlardan ibarət olmuşdur və bu geyim forması ölkənin müxtəlif bölgələrində ümumi xüsusiyyətlərə malik idi. Geyim kompleksi həm funksional, həm də estetik baxımdan kişi identikliyinə mühüm ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Kişi üst geyimləri arasında üst köynək, arxalıq, çuxa və şalvar əsas yer tuturdu. Üst köynəklər iki əsas formaya malik idi: biri yaxası ortadan, digəri isə yaxası yandan biçilən variantlar idi. Hər iki modelin kiçik boyunluğu olur və düymə ilə bağlanırdı. Köynəklər əsasən atlas və sətın kimi yüngül və zərif materiallardan tikilirdi.

Arxalıq bədənə kip oturan, beldən kəsilmiş, ətəyi qırçın və ya büzməli, qolları isə biləyə doğru daralan bir geyim idi. Bu geyim həm funksional, həm də estetik baxımdan kişi obrazını tamamlamaq üçün mühüm rol oynayır. Arxalıqlar bir və ya iki döşlü, boğaza qədər düymələnən şəkildə olurdu və kişmir, atlas, mahud, sətın kimi müxtəlif parçalardan hazırlanırdı. Gənc kişilər arxalığın üstündən kəmər bağladığı halda, yaşlılar daha çox qurşaq istifadə edirdilər.

Kişi üst geyimlərinin ən təmtəraqlı növlərindən biri də çuxa idi. Çuxanın iki əsas növü

fərqlənirdi: vəznəli və çərkəzi. Hər iki növün yaxası açıq, astarlı, ətəyi isə büzməli və ya qırçın biçimdə tikilirdi. Vəznəli çuxanın qolları düz, uzun olurdu və "vəznə xəzinələri" adlanan gümüş və ya qızıl bəzəklərlə tamamlanırdı. Çərkəzi çuxa isə uclu əlcək tipli qol forması və düyməli ilgəklərlə seçilirdi. Bu tip çuxalar ipək astarla təchiz olunurdu və ümumiyyətlə, dizə qədər və ya bir qədər aşağı uzunluqda olurdu. Hər iki növ çuxa əsasən mahud və ya şal parçalardan tikilir, dekorativ elementlərlə zənginləşdirilirdi.

Şalvar geyimin vacib komponentlərindən biri kimi bel hissəsində nisbətən geniş, ayaqlara doğru isə daralan şəkildə olurdu. Balaqlar arasında hərəkəti asanlaşdırmaq üçün üçbucaq formalı parça tikilirdi. Şalvarın belinə isə keci sapından toxunmuş tumanbağı keçirilirdi və onun ucları qızıl və gümüş saplarla toxunmuş qotazlarla bəzədilirdi. Şalvarların tikilməsində əsasən evdə toxunmuş şal və yun parçalardan istifadə olunurdu (1).

Bolqar milli geyimlərinin XVIII–XIX əsrlərdəki inkişafı həm kişi, həm də qadın geyimlərinin müxtəlif formalarda və funksional yönərdə təzahür etməsi ilə xarakterizə olunur. Xüsusilə "ağ-qaralı qadın geyimi" və onun kişi qarşılığı Bolqarıstanın Qərb və Şimal bölgələrində, Maritsa çayı vadisində və Rodop dağlarında geniş yayılmışdır. Bu geyim forması qədim slavyan ənənələrinin izlərini daşımaqla, siluet, dekorativ detal və tikmə texnikası baxımından həmin təsirləri aydın şəkildə əks etdirir.

XIX əsrə qədər bolqar geyimləri Pravoslavlıq dini və Birinci Bolqar dövlətinin mədəni irsi ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Orta əsrlərdə saray geyimləri ilə xalq geyimləri arasında kəskin fərqlər mövcud olsa da, zaman keçdikcə funksionallığı ilə seçilən xalq geyimi daha geniş yayılmış və üstünlük qazanmışdır. Bu dövrə aid kilsə ikonaları və qədim təsvirlərdəki qadın köynəklərində müşahidə olunan bəzək ornamentləri, eyni zamanda, Avropa renessansının estetik təsirlərinin də Bolqar mədəniyyətinə sirayət etdiyini göstərir. Geyimlərin əsas komponentləri praktik funksiyanı yerinə yetirsə də, dövrlər üzrə dekorativ xüsusiyyətlər də əlavə edilmişdir.

Xalq geyiminin mühüm tərkib hissəsi olan "önlük" və "ağ örtük" kimi elementlər təkcə estetik məqsəd daşımır, həm də qadının sosial statusunu və ailə vəziyyətini vizual şəkildə ifadə edən göstəricilər kimi çıxış edirdi. Subay qızların rəngarəng və zərif işləmələrlə bəzədilmiş önlükləri ilə evli qadınların daha sadə və təmkinli geyimləri arasında nəzərəcərpacaq fərqlər mövcud idi. Bu vizual fərqlilik geyimin sosial statusu ifadə edən kodlaşdırılmış mədəni sistem olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Eyni zamanda, müxtəlif coğrafi bölgələr arasında geyim formalarında fərqliliklər müşahidə olunurdu ki, bu da həm təbii iqlim şərtləri, həm dini inanclar, həm də sosial strukturun xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər. Xalq geyimlərinin əsas strukturu zaman keçdikcə ciddi şəkildə dəyişməsə də, üzərindəki naxışların motivləri, toxuma texnikası və rəng palitrası dövrü modaya və yerli zövqlərə uyğun şəkildə transformasiyaya uğramışdır. Beləliklə, XIX əsr Bolqar xalq geyimləri bir tərəfdən etnik-mədəni yaddaşın qorunmasını təmin etmiş, digər tərəfdən isə dəyişən sosial şərait və tarixi kontekstə uyğun şəkildə inkişaf etmişdir (8;111).

Bu zəngin mədəni spektr daxilində Bolqarıstanın yeddi əsas folklor bölgəsi – Şimalıyanı (Северняшка), Şopaska (Шопска), Dobrucanska (Добруджанска), Strandjanska (Странджанска), Rodopska (Родопска), Trakiyska (Тракийска) və Pirinska (Пиринска) – hər biri milli geyimlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Hər bölgənin geyimləri coğrafi şərait, iqlim, yerli adət-ənənələr və tarixi inkişafın təsiri ilə fərqlənir.

Şimalıyanı folklor bölgəsinin milli geyimləri bolqar xalqının zəngin mədəni irsinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Bu geyimlər stil, rəng və ornament baxımından fərqlənməklə yanaşı, coğrafi mövqe, mövsüm və sosial status kimi amillərlə də müəyyən olunur. Hər bir kənd və şəhər özünəməxsus tikim texnikası, material seçimi və naxış üslubu ilə fərqlənir. Yaz mövsümünə uyğun geyimlər daha çox yüngül və rəngarəng parçalardan, qış geyimləri isə isti və qalın materiallardan hazırlanırdı.

Qadın geyimləri əsasən iki əsas formaya ayrılırdı. Yay ayları üçün nəzərdə tutulan geyim dəsti ağ rəngli köynək, dekorativ işləmələrlə bəzədilmiş önlüklər və estetik baş örtüyündən ibarət olan “iki önlüklü” geyim idi. Qış mövsümündə isə qadınlar “sukman” adlanan yun materialdan tikilmiş geyimlərə üstünlük verirdilər. Bu geyimlər ön tərəfdən əlavə önlüklərlə, bel hissəsindən isə kəmərlə tamamlanırdı ki, bu da həm estetik görünüşü, həm də funksionallığı artırırdı.

Kişi geyimləri isə əsasən ağ rəngli əsas paltar elementlərindən – köynək, şalvar və jiletə – ibarət olurdu və bunların üzərinə müxtəlif formalı üst geyimlər geyilirdi. Kişi geyimində yun kəmərlər və bölgəyə xas xüsusi formaya malik papaqlar mühüm yer tuturdu. Geyimlərin forması, uzunluğu və dekorativ elementləri isə əsasən iqlim şəraiti və geyim sahibinin sosial statusuna görə dəyişiklik göstərirdi (6).

Trakya bölgəsinin milli geyimləri, hərçənd ümumi şəkildə “Trakya” adı altında birləşdirilsə də, əslində coğrafi mövqeyə, yerli etno-mədəni xüsusiyyətlərə və ənənəvi təsərrüfat həyatına görə fərqli stil, rəng və ornamentlərlə seçilən zəngin və müxtəlif geyim sistemlərini əhatə edir.

От ляво на дясно: "Мъжка носия из Хасковско", "Женска носия из Старозагорско"

От дясно на ляво: "Мъжка носия из Врачанско", "Женска носия от Ново село, Вудинско"

Qadın geyimində əsas yer yun materialdan tikilmiş, çox zaman qırmızı rəngdə olan və bədii işləmələrlə bəzədilmiş “sukman” adlanan uzun geyimə məxsusdur. Sukmanın qolları bəzən qısa, bəzən uzun ola bilər, bəzi hallarda isə ümumiyyətlə qol hissəsi olmur. Bu geyimin üzərində geyilən qara yun önlük ağ rəngli naxışlarla işlənərək, geyimə həm estetik dəyər, həm də regional identiklik qazandırır. Qadın geyiminin ayrılmaz hissəsi olan aksesuarlar – muncuqlu taclar, bəzəkli sırğalar, metal pullarla bəzədilmiş baş örtükləri və ənənəvi şapkalar – qadının sosial statusunu, ailə vəziyyətini və yaş mərhələsini vizual şəkildə ifadə edirdi.

Kişi geyimləri isə daha çox ağ rəngli köynək, üzərində geyilən qara və ya yaşıl ornamentli jilet, yun materialdan

hazırlanmış geniş poturlar və bunları tamamlayan qırmızı və ya tünd qırmızı kəmərdən ibarət idi. Geyimə əlavə estetik dəyər qatan çiçək naxışlı papaqlar da Trakya bölgəsində geniş yayılmış aksesuarlar arasında yer alırdı.

Trakya geyimləri, həm də qonşu bölgələr – xüsusilə Pogon və Şopluq – ilə olan mədəni təmasların təsiri nəticəsində yeni ünsürlərlə zənginləşərək, daha mürəkkəb və çoxşaxəli bir geyim sisteminə çevrilmişdir (6).

Rodop bölgəsinin milli geyimləri Bolqarıstanın ən tanınmış və autentik geyim komplekslərindən biri hesab olunur. Bölgənin sərt dağ iqlimi, həmçinin əhalinin əsas məşğuliyyət sahəsi olan heyvandarlıq ənənələri burada geyimlərin formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Əsas material kimi istifadə olunan yun, funksional baxımdan istilik təmin edir və soyuq iqlim şəraitində qoruyucu xüsusiyyətə malikdir. Tünd rənglərin – xüsusilə qara və tünd mavinin – üstünlük təşkil etməsi isə həm praktik, həm də davamlı istifadə üçün əlverişli olmuşdur.

Rodop bölgəsində kişi geyimləri əsasən sadə və funksional struktura malikdir. Onlar adətən ağ, naxışsız köynək, zəngin ornamentli jilet və dar biçimli şalvar geyinir, bel hissəsini isə qırmızı rəngli yun kəmərlə bərkidirlər. Geyimin tərkib hissəsi kimi soyuq havalarda yun şallar da əlavə olunur. Geyimlərin minimalist və zərif bəzək elementləri onların gündəlik istifadə üçün nəzərdə tutulduğunu göstərir.

Qadın geyimləri isə daha çox “saya” və ya “sukman” adlanan uzun, yun materialdan tikilmiş geyimlərdən ibarətdir. Bu geyimlərin üzərində parlaq rəngli və bədii işləmələrlə bəzədilmiş önlüklər, eləcə də uzun, sadə və naxışsız ağ köynəklər geniş yer tutur. Sukmanlar müxtəlif uzunluqda olmaqla yanaşı, əsasən ağ, qırmızı, qara və tünd yaşıl rənglərdə hazırlanır. Geyimin tamamlayıcı elementi kimi qadınlar da kişilər kimi yun kəmərdən istifadə edirlər.

Rodop geyimlərinin fərqləndirici xüsusiyyəti, demək olar ki, bütün geyim elementlərinin təbii yun materialından hazırlanmasıdır. Bu xüsusiyyət yalnız geyimin funksional və iqlimə uyğun tərəflərini deyil, eyni zamanda onun estetik və simvolik keyfiyyətlərini də müəyyənləşdirir (6).

От ляво на дясно: "Съвременна женска носия из Средните Родопи", "Овчар от Средни Родопи"

От ляво на дясно: "Девойка в лазарска премяна от Поморийско", "Млада невеста от Поморийско"

Strandja bölgəsinin milli geyimləri bolqar mədəniyyətində həm özünəməxsus xüsusiyyətləri, həm də digər bölgələrlə olan mədəni əlaqələri ilə seçilir. Bu bölgənin qadın geyimlərində istifadə olunan sukmana tipi geyim Pirin bölgəsində də geniş yayılmışdır. Kişilərin geyim tərzisi isə Pogon bölgəsinin üslub xüsusiyyətlərini xatırladır. Bu paralellər, Bolqarıstanın müxtəlif etnoqrafik bölgələri arasında baş vermiş mədəni mübadilə və qarşılıqlı təsirlərin əyani göstəricisidir.

Strandja qadın geyimlərində əsas yer uzun, yun materialdan tikilmiş və bol kəsimli sukmanaya verilir. Bu geyim zəngin tikiş və naxış elementləri ilə bəzədilmişdir. Digər bölgələrə nisbətən burada daha canlı və parlaq rənglərə üstünlük verilir. Rəngarəng önlüklər və əsasən qırmızı və narıncı tonlarda olan yun kəmərlər qadın geyiminin mühüm estetik elementləri sırasındadır.

Kişi geyimləri isə əsasən qara rəngdədir və geyim dəstinə qara jilet və ya yun palto daxildir. Həm qadın, həm də kişi geyimləri zəngin naxışlarla, gajtalar

(dekorativ hörgü elementləri) və dantellərlə bəzədilmişdir. Bu dekorativ motivlər əsasən təbiətdən, kənd həyatından və gündəlik fəaliyyətlərdən ilham alaraq mədəni yaddaşda öz əksini tapmışdır (6).

Şop (Şopska) folklor bölgəsinin milli geyimləri bu regionun insanların həyat tərzini, adət-ənənələri və mədəni identikliyi əks etdirərək onların ruhunu və sosial-mədəni xüsusiyyətlərini vizual şəkildə təəcəssüm etdirir.

Kişi geyimləri əsasən ağ rəngdə olmaqla, sadəlik və funksionallıqla seçilir. Bununla belə, Kjustendil və Samokov kimi ərazilərdə qara rəngli elementlərin istifadəsi də müşahidə olunur. Geyim dəstinə pambıq materialdan tikilmiş uzun, tunika tipli köynək daxildir. Bu köynəklərin yaxa hissəsi zəngin tikmə ornamentləri ilə bəzədilmişdir. Üst geyim kimi qara və ya tünd göy rəngli uzun jilet, alt geyim kimi isə yun parçadan hazırlanan, dar biçimli və "benevretsi" adlanan şalvarlar istifadə olunur. Bu şalvarlar gajtalar (hörgü dekorları) və müxtəlif naxışlarla zənginləşdirilmişdir. Kəmərlər isə geyimin əsas dekorativ elementlərindən biri olub, adətən qırmızı və ya qara rəngdə olur və funksional məna ilə yanaşı simvolik dəyər daşıyır.

Qadın geyimləri isə daha zəngin və estetik baxımdan çoxşaxəli vizual struktura malikdir. Geyim dəstinə əsasən uzun, yun materialdan tikilmiş və zəngin bəzəklərlə işlənmiş sukmana, uzunqollu, ağ pambıq köynək və onun üzərində yerləşən naxışlı tikmələr daxildir. Həmçinin, qadınlar qara və ya göy rəngli kəmərlər və metal paftalar (bəzəkli tokalar) ilə geyimlərini tamamlayırlar. Bu elementlər həm estetik, həm də sosial məna daşıyaraq qadınların yaşını, ailə vəziyyətini və sosial statusunu vizual şəkildə ifadə edir (6).

От ляво на дясно: "Невеста от Софийско",
"Момък от Софийско"

"kanak" adlanan kənar dekorativ elementlər burada istifadə olunmur. Bu da geyimdə sadəliyin və təmkinli estetik üslubun təzahürüdür.

Qadın geyimləri isə daha çox simvolik yüklə seçilir. Xüsusilə, uzun sarı rəngli və ipək püsküllərlə bəzədilmiş baş örtüyü məhsuldarlıq, firavanlıq və zənginlik kimi dəyərləri təmsil edir. Geyimin əsas elementləri – köynək, önlük və sukmana – üzərində yer alan incə və zəngin naxışlar isə yalnız estetik deyil, eyni zamanda dərin mədəni və dini simvolizmi ifadə edən elementlər kimi çıxış edir (6).

От ляво на дясно: "Старинна носия на
млада невеста от Силистренско",
"Съвременна женска носия из
Силистренско"

Dobruja folklor bölgəsinin milli geyimləri burada yaşayan əhəlinin qədim etno-mədəni ənənələrini və spesifik həyat tərzini əks etdirən vizual-mədəni sistem kimi çıxış edir. Bu geyimlər bölgənin tarixi, sosial strukturu və dini dünyagörüşü ilə sıx bağlı olub, yerli identikliyi qoruyub saxlamaqla yanaşı, həm də fərqləndirici simvollarla zəngindir.

Kişi geyimlərində dominant rəng kimi qara ön plana çıxır. Bu, bölgənin digər folklor bölgələrindən əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Qara rəng əsasən şalvar və poturlarda istifadə olunaraq geyimə ciddi, lakonik və zərif vizual effekt verir. Kişilər adətən ağ rəngli köynək geyinir, onun üzərinə isə qırmızı yun kəmərlər bağlanır və qalın ağ yun corablar ilə tamamlanır. Maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də baş geyiminin fərqliliyidir: Dobruja kişiləri başlarını ağ papaqla örtürlər və digər bölgələrdə geniş yayılmış

Pirin folklor bölgəsinin milli geyimləri, coğrafi mövqeyinə uyğun olaraq, Trakiya və Pogon bölgələrinin geyimləri ilə bir sıra üslubi və simvolik oxşarlıqlara malikdir. Bu bölgənin geyim mədəniyyəti ağ və qırmızı rənglərin dominantlığı ilə seçilir və bu rənglərin birləşməsi vasitəsilə canlı, kontrastlı və dinamik vizual effektlər əldə olunur.

Pirin geyimlərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri zəngin bəzək elementlərinin – gajtalar, naxışlı tikmələr və əl işləri ilə işlənmiş dantellərin – geyimin bütün səthində ahəngdar şəkildə tətbiq olunmasıdır. Bu bəzəklər əsasən təbiət motivləri və gündəlik həyat səhnələrindən ilhamlanaraq, geyim vasitəsilə xalqın estetik baxışlarını və dünyagörüşünü əks etdirir.

Qadın geyimlərinin əsas strukturunu “saya” adlanan uzun yun paltar təşkil edir. Bu geyim formasının uzunluğu və kəsimi geyinildiyi mərasim və tədbirin xarakterinə görə dəyişə bilər. Qadın geyimi eyni zamanda uzun, naxışlı ağ köynək, sadə və ya bəzəkli önlük, baş örtüyü və müxtəlif növ

zinət əşyaları ilə tamamlanır. Bu kompozisiya qadının yaşına, ailə vəziyyətinə və sosial statusuna dair simvolik mesajlar daşıyır.

Kişi geyimləri isə daha təmkinli, lakin funksional şəkildə qurulmuşdur. Geyim əsasən uzun ağ köynəkdən, gajtalarla bəzədilmiş ağ yun şalvardan və rəngli, çox vaxt qolsuz jiletədən ibarətdir. Bu geyim tərzii həm rahatlıq, həm də estetik baxımdan bölgənin kişi geyim mədəniyyətini tam şəkildə təcəssüm etdirir (6).

Azərbaycan və bolqar xalq geyimləri, yalnız məişət və estetik tələbləri qarşılayan bədən örtükləri deyil, həm də dərin mənəvi və sosial məzmun daşıyan kompleks mədəni sistemlərdir. Hər iki xalqın geyim ənənələri qədim dövrlərdən bu günə qədər zənginləşərək formalaşmış və sosial struktur, cinsiyyət fərqlərinin, ailə vəziyyətinin, dini inancların, iqtisadi imkanların və regional xüsusiyyətlərin vizual göstəricisinə çevrilmişdir.

Azərbaycan milli geyimləri xüsusilə qadın baş örtüklərində və parça seçimi ilə fərqlənərək, ailə statusunu, yaş mərhələlərini və sosial təbəqələşməni açıq şəkildə əks etdirir. Eyni zamanda, zinət əşyaları və geyimin digər dekorativ komponentləri də qadının fərdi kimliyi və cəmiyyət içindəki mövqeyinin simvolik ifadəsinə çevrilmişdir. Kişi geyimlərində isə struktur, forma və bəzək vasitəsilə sosial status, təbəqə və mədəni aidiyyət vizual şəkildə kodlaşdırılmışdır.

Bolqar xalq geyimləri isə ölkənin geniş coğrafi bölgələrinə uyğun olaraq, formaca və simvolika baxımından zəngin və çoxşaxəli bir sistem yaratmışdır. Xüsusilə rənglərin simvolik mənaları, naxış və tikmələrin lokal xüsusiyyətləri, zinət əşyaları və baş geyimlərinin sosial funksiyaları geyimin yalnız vizual deyil, həm də mənəvi və funksional qatlara sahib olduğunu göstərir. Hər bölgə öz geyim sistemi ilə yerli mədəni kodları yaşatmış, eyni zamanda ümummilli identiklik çərçivəsində birləşmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan və bolqar xalq geyimləri mədəni irsin həm maddi, həm də mənəvi aspektlərini daşıyan, nəsil-dən-nəslə ötürülən canlı vizual məndirlər. Onlar vasitəsilə tarix, identiklik, sosial münasibətlər və estetik dəyərlər qorunur, təbliğ olunur və zamanın tələblərinə uyğun şəkildə yenidən formalaşır. Bu baxımdan, xalq geyimləri yalnız keçmişin izləri deyil, həm də mədəni yaddaşın daşıyıcısı və müasir etnoqrafik tədqiqatların dəyərli obyektləridir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli geyimləri. [Elektron resurs]. Əldə olundu: <https://azerbaijan.az/related-information/51>
2. Əfəndiyev, R. (1960). *Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri (Geyimlər)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
3. Əfəndiyev, R. S. (1959). *Azərbaycan geyimləri tarixi*. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Məruzələri, XV cild, № 9.
4. Dünyamaliyeva, S. S. (2013). *Azərbaycan geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri*. Bakı: Elm.
5. Mustafayev, A. H. (2009). *Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiq)*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

Bolqar dilində mənbələr:

6. Български народни носии – символика и видове. [Електронен ресурс]. Əldə olundu: <https://eniovche.bg/bulgarski-nosii/>
7. Народни носии в България – разнообразие, символика и красота. [Електронен ресурс]. Əldə olundu: <https://chakardakova.com/български-народни-носии/>
8. Наследникова, В. (1969). *История на българския костюм*. София: Наука и изкуство.

BALKAN XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNİN KEÇMİŞİ, BU GÜNÜ VƏ GƏLƏCƏYİ

Natavan CƏFƏRLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU)

Azərbaycan, Bakı

jafarli.natavan@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-4410-7840>

Xülasə

Balkan xalqlarının mədəniyyəti çoxəsrlik tarixi inkişafın nəticəsidir. Qədim dövrlərdə Yunan və Roma mədəniyyətindən təsirlənən bölgə, Bizans dövründə pravoslav dini ənənələrini mənimsəmiş, Osmanlı hakimiyyəti illərində isə İslam mədəniyyətinin zəngin elementlərini qazanmışdır. Müasir dövrdə Balkan xalqları rəngarəng folkloru, musiqisi, mətbəxi və ədəbiyyatı ilə seçilərək həm milli, həm də ümumbəşəri dəyərlərə töhfə verir. Gələcəkdə qloballaşma və texnoloji inkişaf bu xalqların mədəniyyətinə yeni çalarlar qatacaq, eyni zamanda onların özünəməxsus ənənələrinin qorunmasına və dünyaya təqdim olunmasına şərait yaradacaqdır.

Açar sözlər: mədəniyyət, tarix, folklor, musiqi, ədəbiyyat

THE PAST, PRESENT AND FUTURE OF THE CULTURE OF THE BALKAN PEOPLES

Summary

The culture of the Balkan peoples is the result of centuries of historical development. In ancient times, the region, influenced by Greek and Roman culture, adopted Orthodox religious traditions during the Byzantine period, and during the years of Ottoman rule, it gained rich elements of Islamic culture. In modern times, the Balkan peoples are distinguished by their colorful folklore, music, cuisine and literature, contributing to both national and universal values. In the future, globalization and technological development will add new shades to the culture of these peoples, while at the same time creating conditions for the preservation and presentation of their unique traditions to the world.

Keywords: culture, history, folklore, music, literature

Balkan yarımadası əsrlər boyu müxtəlif xalqların və dövlətlərin maraqlarının kəsişdiyi məkan olmuşdur. Bu səbəbdən bölgə həm müharibələrə, həm də mədəniyyətlərin sintezinə şahidlik etmişdir. Balkan xalqlarının mədəniyyəti yalnız onların milli kimliklərinin ifadəsi deyil, həm də dünya mədəniyyətinə böyük töhfədir.

Antik dövr və qədim təsirlər

- **Yunan mədəniyyəti** fəlsəfə, incəsənət və teatr vasitəsilə Balkanlara böyük təsir göstərmişdir. Antik şəhərlərdə tikilən məbədlər və teatr binaları bu gün də qorunub saxlanır.
- **Roma dövrü** isə hüquqi sistem, su kəmərləri, yollar və amfiteatrlarla yadda qalmışdır. Roma mədəniyyəti Balkanlarda şəhər həyatını inkişaf etdirmişdir.

Orta əsrlər və Bizans təsiri

- Bizans İmperiyası Balkan xalqlarının dini həyatını formalaşdırdı. Pravoslav kilsəsi bölgədə əsas dini institutlardan biri oldu.

- Bu dövrdə ədəbiyyat dini mətnlər və mənəvi dəyərlərin təbliği üzərində qurulmuşdu. İkonalar, freskolar və zəngin mozaikalar Bizans incəsənətinin şah əsərləridir.

Osmanlı dövründə yeni mədəni qat

- Osmanlı imperiyası Balkan xalqlarına memarlıq, musiqi, poeziya və gündəlik həyat tərzini təsir etdi.
- Məscidlər, karvansaralar, hamamlar və bazarlar Balkan şəhərlərinin ayrılmaz simvoluna çevrildi.
- Balkan mətbəxinə Osmanlıdan gələn kabab, dolma, paxlava və türk qəhvəsi bu gün də ənənələrin tərkib hissəsidir.
-

II. Balkan xalqlarının mədəni müxtəlifliyi

Dini müxtəliflik

Balkanlarda üç əsas din mövcuddur:

1. Pravoslavlıq – Serbiya, Bolqarıstan, Yunanıstan.
2. Katoliklik – Xorvatiya, Sloveniya, Albaniyanın bir hissəsi.
3. İslam – Bosniya və Herseqovina, Albaniya, Makedoniya, Kosovo.

Bu müxtəliflik bölgənin mədəniyyətində həm zənginlik, həm də tarixi qarşıdurmaların səbəbi olmuşdur.

Folklor və ənənələr

- Balkan xalqlarının xalq nağılları, dastanları və mahnıları milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.
- Xalq dastanlarında qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və azadlıq ideyaları ön plandadır.
- Rəqslər isə xalqın birlik və bayram ənənələrinin simvoludur.

Musiqi və rəqs

- Balkan musiqisinin əsas xüsusiyyəti ritmik mürəkkəbliyi və emosional ifadə gücüdür.
- Musiqidə zurna, kaval, qaval, tambura kimi alətlərdən istifadə olunur.
- Xalq rəqsləri – serblərdə “kolo”, bolqarlarda “horos”, yunanlarda “sirtaki” – bu gün də festivalların əsas hissəsidir.

III. Balkan xalqlarının mədəniyyətinin bu günü

XX əsrdə mədəniyyətin inkişafı

Müharibələrə baxmayaraq Balkan xalqları öz mədəni irslərini qorumağa nail oldular. Milli ədəbiyyat və musiqidə azadlıq mübarizəsi əsas mövzuya çevrildi. “Balkan xalqlarının mədəni kimliyi yalnız milli ənənələrdən deyil, həm də əsrlər boyu bölgədə hökm sürmüş Bizans və Osmanlı imperiyalarının mirasından formalaşmışdır.” [Barbara Jelavich – “History of the Balkans” (Vol. 1, Cambridge University Press, 1983)]

Müasir Balkan mədəniyyəti

- Balkan musiqisi bu gün dünyada geniş tanınır. Goran Bregoviçin musiqiləri, Emir Kusturitsanın filmləri beynəlxalq səviyyədə şöhrət qazanmışdır.
- Kino, teatr və incəsənətdə Balkan xalqları regional ənənələri global səviyyəyə çıxarmağa nail olurlar.
- UNESCO-nun siyahısına daxil edilən abidələr turizmi və mədəni irsin qorunmasını stimullaşdırır.

Turizm və mədəni irs

- Yunanıstan: Akropol, Delfi məbədləri.
- Xorvatiya: Dubrovnik tarixi mərkəzi.
- Bosniya: Mostar körpüsü.
- Bolqarıstan: Rila monastırı.

Bu abidələr hər il milyonlarla turisti cəlb edir və mədəniyyətin qorunmasına xidmət edir. Qloballaşma həm təhlükə, həm də fürsət yaradır. Bir tərəfdən gənclər Qərb mədəniyyətinə meyl edirlər, digər tərəfdən isə ənənələrin yeni formada təqdim olunması mümkündür. Milli musiqilər elektron musiqi ilə qarışır, folklor teatr və kino vasitəsilə yeni nəsillərə çatdırılır. Bu, həm köklərin qorunmasına, həm də yenilənməsinə şərait yaradır. Balkan xalqları ortaqlar festivallar, sərgilər və mədəni layihələrlə birlikdə çıxış edirlər. Bu, gələcəkdə həm mədəni inteqrasiya, həm də xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsi deməkdir. “Balkanlar, Avropanın həm içində, həm də kənarında yerləşən bir məkandır. Onlar Avropa sivilizasiyasının bir parçası kimi qəbul olunsada, daim ‘digərləşdirilən’ və ekzotikləşdirilən bir bölgə olmuşdur.” [Imagining the Balkans (Oxford University Press, 1997) 1-ci fəsil (“Balkanizm”) səh. 16–17]

1. Avropa İttifaqı ilə inteqrasiya

- Balkan ölkələrinin əksəriyyəti artıq Avropa İttifaqına üzvdür və ya namizəd statusundadır.
- Bu proses mədəniyyətlərarası dialoqu, ortaqlar layihələri və mədəni mübadiləni gücləndirəcək.
- Avropa fondlarının dəstəyi ilə mədəni irsin qorunması, muzeylərin bərpa və festival proqramları genişləndiriləcək.

2. Texnologiyaların təsiri

- Rəqəmsal platformalar sayəsində Balkan musiqisi, folkloru və incəsənəti dünyaya daha asan təqdim olunur.
- Onlayn sərgilər, virtual muzeylər, rəqəmsal folklor arxivləri gənc nəsillər üçün mədəniyyəti əlçatan edəcək.
- Sosial media vasitəsilə Balkan mədəniyyətinin təbliği sürətləndiriləcək.

3. Multikulturalizm və tolerantlıq

- Gələcəkdə Balkan xalqları dini və etnik müxtəlifliyi bir zənginlik kimi təqdim edə biləcəklər.
- Birgə festivallar, ortaqlar konsertləri, mədəniyyət günləri xalqlar arasında həmrəyliyi möhkəmləndirəcəklər.
- Balkan xalqları bir növ “**körpü mədəniyyəti**” rolunu oynayaraq Şərqlə və Qərbi birləşdirəcəklər.

4. Ekoturizm və mədəniyyətin qorunması

- UNESCO siyahısına düşən abidələrin qorunması prioritet olacaq.
- Ekoturizm və mədəni turizm vasitəsilə həm iqtisadi inkişaf, həm də mədəniyyətin dünyaya tanınması təmin olunacaq.
- Gələcəkdə Balkan xalqları öz folklor festivallarını, mətbəx bayramlarını beynəlxalq miqyasda təşkil edə biləcəklər.

5. Ənənəvi mədəniyyətin modernləşməsi

- Xalq musiqisi elektron janrlarla birləşdirilərək dünya miqyasında populyarlaşacaq.

- Rəqs və teatr sahəsində folklor motivləri müasir səhnə sənətinə uyğunlaşdırılacaq.
- Ənənəvi əl işləri – toxuculuq, keramika, taxta oyma sənəti – yeni texnologiyalarla sintez edilərək həm qorunacaq, həm də bazara çıxarılacaq.

6. Gənc nəslin rolu

- Balkan gəncliyi öz mədəniyyətini qorumaqla yanaşı, onu müasir dillərdə təqdim etməyi bacaracaq.
- Təhsil və mədəniyyət proqramları vasitəsilə gənclər milli ənənələri öyrənəcək və gələcəyə daşıyacaq.
- Yeni yaradıcı mərkəzlər, musiqi festivalları və sənət layihələri gənclərin iştirakını stimullaşdıracaq.

Balkan xalqlarının mədəniyyəti qədim sivilizasiyalardan bu günə qədər müxtəlif təsirlərin sintezindən yaranmış zəngin mozaikadır. Keçmişdə Yunan, Roma, Bizans və Osmanlı təsirləri bu mədəniyyəti formalaşdırmış, bu gün isə folklor, musiqi, ədəbiyyat, mətbəx və incəsənət vasitəsilə dünyaya təqdim olunur. Gələcəkdə Balkan xalqlarının mədəniyyəti qloballaşmanın gətirdiyi imkanlardan istifadə edərək daha geniş miqyasda tanınacaq, eyni zamanda öz milli köklərinə sadıq qalacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Barbara Jelavich – “History of the Balkans” (Vol. 1, Cambridge University Press, 1983)
2. Maria Todorova- “Imagining the Balkans” (Oxford University Press, 1997) 1-ci fəsil (“Balkanism”) səh. 16–17

BOLQARISTANDA TOY ADƏTLƏRİ: KEÇMİŞDƏN BU GÜNƏ

Leyla OCAQVERDİYEVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Balkanşünaslıq kafedrası

Azərbaycan, Bakı

leyla.ojagverdiyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-4410-7840>

Xülasə

Toy mərasimləri bolqar xalqının qeyri-maddi mədəni irsinin mühüm hissəsidir. Onlar dəyərlər sistemini, sosial münasibətləri və cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Bu məqalədə Bolqarıstandakı toy rituallarının transformasiyası araşdırılır, keçmişin ənənəvi ayinləri ilə müasir toy mədəniyyətinin təzahürləri müqayisə edilir. Toy mərasiminin müxtəlif mərhələlərinin funksiyaları, onların simvolikası və müxtəlif mədəni-tarixi kontekstlərdə əhəmiyyəti təhlil olunur.

***Açar sözləri:** bolqar folkloru, toy, ənənə, mədəni irs, sosial rituallar, müasirlik*

WEDDING TRADITIONS IN BULGARIA: FROM THE PAST TO THE PRESENT

Summary

Wedding ceremonies are an important part of Bulgaria's intangible cultural heritage. They reflect the system of values, social relationships, and the spiritual culture of society. This article examines the transformation of wedding rituals in Bulgaria, comparing traditional rites of the past with the manifestations of contemporary wedding culture. It analyzes the functions of the different stages of the ceremony, their symbolism, and their significance within various cultural-historical contexts.

***Keywords:** Bulgarian folklore, wedding, tradition, cultural heritage, social rituals, modernity*

Toy – insan həyatının mühüm keçid mərhələlərindən biri olaraq – subaylıqdan ailə qurmaq statusuna keçidi rəsmi və simvolik şəkildə təsdiqləyən əsas sosial institutlardan biridir. Ənənəvi cəmiyyətdə toy yalnız iki fərdin birləşməsinə deyil, həm də ailələr və icmalar arasında sosial münasibətlərin tənzimlənməsini, kollektiv kimliyin möhkəmləndirilməsini ifadə edirdi. Bu mərasimlər adətən zəngin rituallar, mifoloji motivlər, folklor elementləri və simvolik aktlarla müşayiət olunurdu. Toyun hər bir mərhələsi – nişan, başlıq, gəlin köçürmə, kəbin və şənlik – spesifik mədəni mənə daşıyırdı və ictimai strukturların vəhdətini təcəssüm etdirirdi.

Lakin zaman keçdikcə, xüsusən də XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, sənayeləşmə, urbanizasiya və qloballaşma proseslərinin təsiri ilə toy rituallarında ciddi dəyişikliklər baş verməyə başlamışdır. Müasir bolqar cəmiyyətində toy mərasimləri daha fərdiləşmiş, kommersiyalaşmış və estetik baxımdan modernləşdirilmiş formalar almışdır. Bununla belə, bəzi ənənəvi elementlər qorunub saxlanılmış, yeniləri isə mədəni sintez şəklində meydana çıxmışdır.

Bu araşdırmanın məqsədi Bolqarıstanda toy mərasimlərinin transformasiyasını araşdırmaq, müasir dövrdə hansı elementlərin dəyişdiyini və hansılarının ənənəvi formada yaşadıldığını müəyyən etməkdir. Təhlil prosesində toyun sosial, mədəni və simvolik aspektlərinə fokuslanaraq, keçmişlə bu gün arasında əlaqələrin necə qurulduğu və bu dəyişikliklərin kollektiv kimliyə təsiri öyrəniləcəkdir.

Ənənəvi toy mərasimləri vasitəsilə cəmiyyətin dəyərlər sistemi, ailə strukturu, kollektiv yaddaşı və dini inancları nümayiş etdirilirdi. Gəlin və bəyin bu rituallar vasitəsilə yeni sosial rollara keçidi, həm də cəmiyyətin sosial və mədəni qaydalarının bərpası və möhkəmləndirilməsi anlamına gəlirdi.

Aşağıda ənənəvi toy adət-ənənələri haqqında məlumat verilmişdir.

1. Elçilik və nişan

Toy prosesi gələcək gəlinin seçilməsi ilə başlayır. Burada əsas rolu valideynlər və elçilər (svatovniklər) oynayır. Elçilər – bəyin ailəsi tərəfindən seçilən və toy razılaşmasını həyata keçirən xüsusi şəxslərdir. Uğurlu elçilik “söz alınması” və simvolik araq və ya şərab içilməsi ilə qeyd olunur. Nişan mərasimi – hədiyyələrin (üzük, geyim, yemək) mübadilə edildiyi ritualdır. Burada mərkəzi yer ayin çörəyinə – “pita”ya məxsusdur.

2. Bəy və gəlinin hazırlanması

Gəlin və bəy “yuyunma” ritualından keçir – bu təmizlik və bərəkət arzusu üçün həyata keçirilən mərasimdir. Gəlin “qız dəstəsi” tərəfindən bəzədilir, çox vaxt bəd nəzərə qarşı qırmızı sap bağlanır. Gəlinliyin elementləri – duvak, çələng və milli geyim – mühüm simvolika daşıyır. Duvaq “pis gözlərdən” qoruyur, çələng isə bakirəlik və saflığın rəmzidir.

3. Toy günü və mərasimlər

Toy günü aşağıdakı ritual elementləri əhatə edir:

Gəlinin evdən çıxarılması – bəzən ailə üzvlərinin simvolik müqaviməti ilə;

Kilsə nikahı – kahin və kumların (xaç atası) xeyir-duası ilə keçirilir;

Ayin çörəyinin bölünməsi – ailəni “kim idarə edəcək” sualına simvolik cavab;

Toy xorosu (halayı) – sosial birliyin rəmzi kimi.

İlk toy gecəsi inanc və simvollarla əhatə olunmuş, atəş, sarımsaq, kukla və s. vasitəsi ilə şəxslərdən qorunmaq.

Lakin XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, xüsusilə 1990-cı illərdən sonra baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, qloballaşma və urbanizasiya fonunda toy mərasimlərinin mahiyyəti və icra formaları da tədricən dəyişmişdir. Keçmişin kollektiv əsaslı, kənd icmalarına xas olan toy modelləri yerini daha fərdi, kommersiallaşmış və mediaya inteqrasiya olunmuş formatlara yer verməyə başlamışdır. Bolqar toy mərasimlərinə yeni elementlər daxil olur:

1. Toy agentlikləri və peşəkar təşkilatçılar;
2. Lüks restoranlar və xüsusi məkanlar;
3. Xaricdə keçirilən fotosessiyalar;
4. Qərb ənənələri – gəlinin rəfiqəsi, kumların çıxışı, buketin atılması.

Lakin, baş vermiş dəyişikliklərə baxmayaraq qorunub saxlanılan adətlər var. Forma dəyişsə də, bəzi ritualların məzmunu qorunur. Bir çox ailələr:

1. Xaç atalıqları dəvət olunurlar və onların xeyir-duasını alır;
2. Ayin çörəyi, şərab və duz təqdim edir;
3. Ənənəvi toy halayları təşkil edir;
4. Simvolik olaraq gəlinin evindən alınması mərasimini yerinə yetirilir.

Günümüzdə Bolqarıstanın bir çox bölgələrində qədim toy adətləri və ayinləri bu günədək qorunub saxlanılır. Bu bölgələrə Bolqarıstanın Rodoplar, Pirin bölgəsi, Şimali-qərb və Şimali-şərq bölgələri və s. aiddir. Rodoplarda, Pirin bölgəsində, Şimali-qərb və Şimali-şərq Bolqarıstanda hələ də milli geyimlər, xalq musiqi alətləri (qaval, nağara) və üçgünlük mərasimlərlə müşayiət olunan ənənəvi toylar keçirilir. Bu bölgələrdə yerli folklorun, musiqi və rəqs mədəniyyətinin güclü olması, həmçinin etnik və coğrafi xüsusiyyətlər ənənələrin yaşamasında mühüm rol oynayır. Aşağıda belə bölgələrdən ən məşhurları haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Rodoplar

Xüsusiyyətlər: Rodop bölgəsi xüsusilə Pomak (müsəlman bolqarlar) əhalisinin zəngin mədəniyyəti ilə tanınır.

Toy adətləri: Toylar adətən bir neçə gün (7 günə kimi) davam edir. Bəy və gəlinin xüsusi mərasimlərlə bəzədilməsi, gəlinin üzünə ağ boya və qırmızı nöqtələr çəkilməsi (gəlin adlanır), mərasimi mahnıların oxunması və ənənəvi kaba qayda musiqisi bu bölgəyə xasdır.

Simvolika: Zəngin folklor musiqisi və mahnılarla bağlı yüksək dərəcədə olan müqəddəslik.

Şop bölgəsi (Sofiya, Pernik, Küstendil)

Xüsusiyyətlər: Bu bölgə koloritli şivə və folklorla seçilir, toy mərasimləri bu gün də geniş şəkildə keçirilir.

Toy xüsusiyyətləri: Gəlinin evdən dramatik şəkildə götürülməsi, “gəlin bayrağı”ndan istifadə, şop xorosu və zəngin süfrə təşkil olunur.

Simvolika: Toplumun birliyi və musiqi və rəqslər ön plandadırlar.

Pirin Makedoniyası

Xüsusiyyətlər: Bu bölgə çoxsaylı etnoqrafik təsirlərə malikdir və güclü folklor ənənələri ilə seçilir.

Toy adətləri: Çoxmərhələli toy mərasimləri, o cümlədən cehiz toxunulması və hədiyyə edilməsi, gəlinin mərasimlə yuyulması və qadınlar tərəfindən oxunan dini nəğmələr.

Simvolika: Ritualar çox zaman qadınların ailədə əhəmiyyətli rolunu və ailə şərəfinin qorunması.

Şimali-Qərb Bolqarıstan (Vratsa, Lom, Mezdrensko)

Xüsusiyyətlər: Arxaik xarakter daşıyan köklü folklor və ritual təcrübələrə malik olan bölgələrdəndir.

Toy adətləri: Xaç atalığının və xaç analığının əsas rol oynadığı mərasimlər, pita çörəyin bölünməsi ilə bağlı ənənələr, məhsuldarlıq üçün köynəyin atılması və cehizin nümayişi mövcuddur.

Simvolika: Nəsil davamlılığı və ailə rifahı önəmlidir.

Dobruca bölgəsi

Xüsusiyyətlər: Özünəməxsus mahnı folkloru və ayinləri olan əkinçilik bölgəsidir.

Toy adətləri: Mərasim mahnıları, yenievlənənlərlə oyunlar və gəlini apararkən bəy üçün sınaqlar..

Simvolika: Əyləncə, sevinc və açıq şəkildə icra edilən toy mərasimləri.

Trakiya (Plovdiv, Pazarcık, Stara Zaqora bölgələri)

Xüsusiyyətlər: Bir çox yerli xüsusiyyətlərə malik olan etnoqrafik cəhətdən zəngin bir bölgədir.

Toy adətləri: Gəlinin saçının açılması mərasimi, zurna və nağara musiqisi, gəlinin xaç anasının müşayiəti ilə aparılması.

Simvolika: Qızlıqdan ailə həyatına keçid, yeni başlanğıc və qoruyucu ayinlər.

Aşağıdakı cədvəldə bolqar toylarının keçmişdə və günümüzdə müqayisəsi əks olunur:

Element	Keçmişdə	Müasir dövrdə
Geyim	Milli geyim	Gəlinlik və klassik kostyum
Məkan	Evdə və ya kənddə	Restoran, bağça
İştirakçılar	Bütün kənd icması	Yaxın qohum və dost çevrəsi
Musiqi	Folklor, canlı musiqi	DJ, müxtəlif musiqi janrları

Ayinlər	Sıx riayət olunurdu	Seçmə şəkildə yerinə yetirilir

Bolqarıstanda toy mərasimləri zamanla mühüm dəyişikliyə uğrasa da, onların əsas mahiyyəti və simvolik mənası dəyişməz qalır. Ənənəvi ayinlər müasir texnologiyalar və qloballaşmanın təsiri ilə yeni forma alsa da, toy hələ də bolqar xalqının mədəni yaddaşında mühüm yer tutur. Toy mərasimləri təkcə iki insanın birliyini deyil, həm də ailələrin, icmanın və bəzən bütöv bir kəndin birlik və həmrəyliyini təcəssüm etdirir.

Müasir dövrdə keçirilən toylar fərdiləşmiş və kommersiyalaşmış olsa da, bir çox ailələr hələ də ənənəvi elementləri qoruyub saxlamağa çalışır. Bu isə mədəni irsin ötürülməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi geyimlər, xalq musiqisi, simvolik ayinlər kimi elementlər müasir mərasimlərə daxil edilməklə, keçmişlə bu gün arasında körpü yaradılır.

Beləliklə, bolqar toy adətləri yalnız keçmişin yadigarı deyil, eyni zamanda milli kimliyi qorumağın və nəsillər arasında əlaqəni möhkəmləndirməyin bir vasitəsinə çevrilmişdir. Bu unikal mədəni sintez Bolqarıstanın həm tarixi köklərini yaşadır, həm də cəmiyyətin inkişaf edən reallıqları ilə uyğunlaşmasına imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Арнаулов М. «Български народни празници. Обичаи, вярвания, песни и забави през цялата година». Издательство Сириус 4, Велико Търново, 1996 г. 144 с
2. Мельникова Е.В. «Культура и традиции народов мира», Издательство Диалог культур, М., 2006 г.
3. Е. С. Узенёва. «Болгарская свадьба: этнолингвистическое исследование», Издательство Индрих, 2010, 280 с.
4. <https://bulgarianhistory.org/svatbite-po-bulgarskite-zemi/>
5. <https://www.weddingburg.com/wedding/news.php?article=wedding-traditions>
6. <https://www.dobrichmuseum.bg/svatbeni-obicai-preselnici-severna-dobrudzha/>

AZƏRBAYCAN VƏ BOSNİYA-HERSEQOVİNA FOLKLORUNDA DOĞUM ÖNCƏSİ ADƏTLƏR VƏ RİTUALAR

Məleykə MƏMMƏDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

Mifologiya şöbəsi

Azərbaycan, Bakı

meleykemammed1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7714-4668>

Xülasə

Hamiləlik dövründə folklorik adətlər və rituallar həm Azərbaycanda, həm də Bosniya və Herseqovina mədəniyyətində dərin köklərə malikdir və doğulacaq uşağın sağlam, gözəl və xoşxasiyyətli olmasını təmin etmək məqsədini daşıyır. Bu praktikalar dini və qədim mədəni ənənələrdən qaynaqlanır və ananın davranışları, qidalanması, fiziki və ruhi sağlamlığı ilə sıx bağlıdır. Sonsuzluğun aradan qaldırılması üçün tibbi və xalq üsulları, bitki çayları, ritual tətbiqlər və dini mərasimlər istifadə olunur. Uşağın cinsiyyəti ananın davranışları və simvolik rituallarla təxmin edilir. Ananın ruhi vəziyyəti və qida vərdisləri uşağın fiziki və ruhi sağlamlığına təsir edir. Bu rituallar həm doğumu dəstəkləyir, həm də mədəni dəyərləri yeni nəsillə ötürür.

Açar sözlər: Azərbaycan, Bosniya və Herseqovina, folklor, doğum, adət, ritual

PRENATAL CUSTOMS AND RITUALS IN AZERBAIJANI AND BOSNIAN-HERZEGOVINIAN FOLKLORE

Abstract

Folkloric customs and rituals during pregnancy are deeply rooted in Azerbaijani and Bosnian-Herzegovinian cultures, aimed at ensuring the birth of a healthy, beautiful, and well-tempered child. These practices originate from religious teachings and ancient traditions, closely linked to the mother's behavior, diet, and physical and mental health. Infertility is addressed through medical and folk remedies, including herbal teas, ritual applications, and religious ceremonies. The child's sex is believed to be influenced by maternal behaviors and symbolic practices. The mother's emotional state, interactions with objects, and diet are thought to affect the child's physical and mental well-being. These rituals transmit cultural values and social norms to the next generation.

Keywords: Azerbaijan, Bosnia-Herzegovina, folklore, birth, custom, ritual

Giriş

İnsan həyatında mühüm keçid dövrlərindən biri olan doğum, yeni bir canlının dünyaya gəlişi ilə bağlı möcüzəvi bir hadisə kimi qəbul edilir və dərin sevinc mənbəyi sayılır. Həyatın doğumla başlanması, bu hadisəyə mədəniyyətimizdə böyük əhəmiyyət verilməsinə səbəb olmuş, nəticədə doğumdan əvvəl, doğum anı və doğumdan sonrakı mərhələlərlə bağlı çoxsaylı adət-ənənələr, inanclar, tətbiqlər və rituallar formalaşmışdır. Bununla belə, sevinc dolu bu proses eyni zamanda təhlükə, qorxu, nigrançılıq və acizlik hisslərini də müşayiət edir. Belə duyğuların öhdəsindən gəlmək məqsədilə müxtəlif rituallar və inanclar həyata keçirilir, bunun vasitəsilə insanlarda rahatlıq və mənəvi aramlıq əldə olunmağa çalışılır.

Keçid ritualları, fərdlərin ictimai həyatda mövqelərinin dəyişməsinə səbəb olur; məsələn, uşağın doğulması həm ailənin, həm də körpənin sosial statusunda dönüş yaradır. Yeni doğulan uşaq, daxil olduğu cəmiyyətin adət-ənənələrini və inanclarını mənimsəyərək həmin cəmiyyətin üzvünə çevrilir. Körpənin dünyaya gəldiyi ev onun gələcək taleyini formalaşdırdığı üçün doğum hələ baş verməmişdən öncə, hətta uşaq ana bətnində olarkən belə müxtəlif tədbirlər, inanclar və rituallar tətbiq olunur. Doğumdan sonrakı mərhələdə isə ana və körpənin sağlamlığını qorumaq, mənfi enerjilərdən, cinlərdən, al qarısı kimi mifoloji varlıqlardan və nəzərdən mühafizə etmək üçün atalarımızdan miras qalmış qədim adət-ənənələr, inanclar və rituallar icra olunur.

Qafqazın zəngin mədəniyyətinə sahib olan Azərbaycan da doğum rituallarının mühüm yer tutduğu ölkələrdəndir. Bu rituallar ailə bağlarını möhkəmləndirməklə yanaşı, ənənələrin nəsildən-nəsilə ötürülməsinə də xidmət edir [5; 7]. Balkan coğrafiyasının ürəyi sayılan Bosniya və Herseqovina isə Boşnak, Xorvat və Serb olmaqla üç müxtəlif cənub slavyan etnosunu bir arada yaşadan ölkədir. Bu etnik qruplar dini baxışlarına görə fərqlənsələr də, müxtəlif mədəni təsirləri özündə əks etdirirlər. Burada doğum ritualları həm İslamın, həm də Xristianlığın təsirini daşıyaraq ictimai həmrəyliyi ön plana çıxarır. Hər iki mədəniyyətdə doğum ritualları üç mərhələdə həyata keçirilir: doğumdan əvvəl, doğum anı və doğumdan sonra [6]. Doğumdan əvvəl müəyyən ritual xarakterli inanclar icra edilir. Doğum zamanı ailə böyükləri dualar oxuyur, doğumdan sonra isə advermə mərasimi, körpə üçün şənlik təşkil olunur və qırıxtökmə mərasimi keçirilir. Bu mərasimdə uşaq ictimaiyyətə təqdim edilir.

Doğum ritualları bir toplumun mədəni kimliyini və dini inanclarını əks etdirən mühüm sosial hadisələrdir. Onlar yalnız yeni bir fərdin dünyaya gəlişini deyil, eyni zamanda cəmiyyətin bu hadisəyə yüklədiyi mənalara və gözləntiləri də ifadə edir. Müxtəlif coğrafiyalarda yerləşmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan və Bosniya və Herseqovina İslam mədəniyyəti və ortaq tarixi bağlar sayəsində oxşar doğum rituallarına sahibdir. Bu məqalədə hər iki mədəniyyətdə doğum ritualları araşdırılacaq, onların oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə təhlil olunacaqdır.

Doğum Öncəsi Adət və Rituallar

Azərbaycanda doğum öncəsi rituallar həm İslam dini təlimlərinə, həm də qədim türk ənənələrinə əsaslanır. Hamilə qadınlar doğumun asan keçməsi və körpənin sağlam dünyaya gəlməsi üçün müxtəlif dualar oxuyurlar. Məsələn, hamiləlik dövründə Qur`andan surələrin oxunması və doğum zamanı Allahdan kömək dilənməsi geniş yayılmışdır. Bununla yanaşı, qadınların özlərini pis ruhlardan qorumaq məqsədilə sancaq taxmaları və ya müəyyən qoruyucu tilsimlər daşımaları kimi inanclar qədim türk ənənələrinin izlərini daşıyır.

Bosniya və Herseqovinada isə doğumdan əvvəlki rituallar İslam təsiri ilə yanaşı, yerli slavyan mədəniyyəti ilə də sintez olunmuşdur. Hamilə qadın üçün dualar oxunur, xüsusilə doğumun yüngül keçməsi və uşağın sağlam doğulması üçün qurban kəsilməsi ənənəvi bir adətdir. Bundan başqa, hamilə qadının ev işləri ilə həddindən artıq məşğul olmaması gərəkdiyinə inanılır ki, bu da ana və körpəyə zərər gəlməsinin qarşısını almağa yönəlmiş ritual xarakteri daşıyır.

Doğumla bağlı inanclar, ənənələr, üsullar, tətbiqlər və rituallar adətən doğumdan əvvəl başlanır, doğumun baş verməsi və hətta uşağın müəyyən yaşa çatmasına qədər davam edir. Bu proses ailə quran cütlüklərin və onların yaxın çevrələrinin övlad sahibi olmaq arzusu ilə başlayır. Əgər hamiləlik baş tutmazsa, tibbi müdaxilələr və həkim müayinələri ilə yanaşı, xalq inanclarına əsaslanan ənənəvi rituallar və tətbiqlər də döviyyəyə daxil olur.

Sonsuzluğu aradan qaldırmaq və övlad sahibi olmaq məqsədilə həyata keçirilən adət və rituallar

Sonsuzluğu aradan qaldırmaq və övlad sahibi olmaqla bağlı ənənəvi üsulların məqsədi qadını sağlamlaşdırmaq və hamilə qalmasını təmin etməkdir; bu, həm tibbi, həm də xalq təbabəti üsullarını əhatə edir. Övlad sahibi ola bilməyən qadınlar üçün adətən ilk müalicə tibbi metodlarla aparılır; lakin bu müalicələr uğursuz olarsa, bitki mənşəli kürlər, uşaqlığa tətbiq edilən müalicələr, və belə yaxma çəkilməsi

kimi xalq təbabəti üsullarına müraciət edilir. Məsələn, Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində övlad sahibi ola bilməyən qadınlara müxtəlif bitki çayları, xüsusilə “əhəd otu” çayı verilir, bel nahiyyəsinə yaxma tətbiq edilir və uşaqlığa tampon yerləşdirilir. Yumurtanın ağ ilə rəndələnmiş paltar sabunundan hazırlanan köpüklü yaxma üç gün ərzində qadının belinə tətbiq olunur; bu üsula “bel çəkmək” deyilir [İ-1,15]. Naxçıvan bölgəsində, toyuğun yeni yumurtladığı yumurta isti halda götürülür və tampon şəklində uşaqlığa yerləşdirilir. Bundan əlavə, yumurtadan hazırlanan tamponlar və yaxmalar da tətbiq edilir [4:436]. Bu rituallarda yumurtanın kozmik məhsuldarlıq simvolu kimi istifadə olunması diqqət çəkir. Həmçinin, hamilə qalmaq məqsədilə böyük şamlar əridilərək bel nahiyyəsinə tökülür [İ-3, 4].

Sonsuzluğu aradan qaldırmaq üçün bəzi bitki mənşəli kürlərdən də istifadə olunur. Xüsusilə qadınlar sarı soğanı beş dəqiqə qaynadaraq hazırladıqları suyu 10–15 gün ərzində ilıq halda qəbul edirlər. Eyni şəkildə, dəfnə yarpağı dəmləməsi də içilir [İ-9,17]. Bu kürlərin menstrual pozğunluğu tənzimlədiyi kimi uşaqlıqdakı zərərli maddələri təmizləyərək hamilə qalmağa kömək etdiyi məlumdur.

Bosniya və Herseqovina mədəniyyətində də Azərbaycanın təcrübəsinə bənzər üsullar mövcuddur. Sonsuzluğu aradan qaldırmaq məqsədilə şifa niyyəti ilə müxtəlif otlardan istifadə edilir. Xüsusilə uva, pişikotu, ciyərtaz və cubər kimi otlardan hazırlanan çaylardan faydalandığı, həmçinin ilkin mövsüm meyvəsini budağından yeyən qadınların övlad sahibi olacağına inanıldığı müşahidə olunur [10:154–155]. Həm Bosniya və Herseqovina, həm də Azərbaycan mədəniyyətlərində qadının hamilə qalması üçün ayaqların və qarının isti saxlanması, qalın corab geyinməsi, geyimlərinə diqqət yetirməsi, soyuqlamaması, isti daş üzərində oturmağı, isti vanna qəbul etməsi, müxtəlif bitki və otlardan hazırlanmış isti vanna qəbul etməsi, bel çəkməsi kimi oxşar tətbiqlər həyata keçirilir. Bundan əlavə, hər iki mədəniyyətdə bəzi qadınlar sonsuzluq problemini həll etmək məqsədilə xeyriyyə vermək, mollaya müraciət edərək musqa (dua) yazdırmaq, şifalı su hazırlatmaq və türbə ziyarəti kimi dini və mistik metodlara da baş vururlar [İ-5, 22; 10:154–155]. Müasir tibbin inkişafı ilə həkimlərin və tibbi müalicələrin üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, kənd və rayon yerlərində ənənəvi üsullar hələ də geniş yayılmışdır.

Uşağın cinsiyyətinin müəyyən edilməsi məqsədilə həyata keçirilən üsul və rituallar

Azərbaycan və Bosniya və Herseqovina mədəniyyətlərində doğulacaq uşağın cinsiyyətini müəyyən etmək üçün müxtəlif inanclar, üsul və rituallar mövcuddur. Hamilə qadının oturub-durma tərzini, yemək və içmək vərdisləri, insanlarla və heyvanlarla münasibətləri, qadağalara qarşı həssaslığı kimi davranışlarının uşağın fiziki və ruhi xüsusiyyətlərinə təsir etdiyinə inanılır.

Uşağın cinsiyyətini müəyyən etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Məsələn, Azərbaycanda hamilə olduğunu öyrənən qadının ilk çərşənbə səhəri erkən qalxıb göyə baxması adət olunub; Günəşi görsə, qız, Ayı görsə, oğlan olacağına inanılır [8:294]. Naxçıvanın Ordubad bölgəsində hamilə qadının xəbəri olmadan oturacağı yerə qara və ya ağ qoyun dərisi (postu) sərilir; qadın qara dəridə otursa oğlan, ağ dəri üzərində otursa qız uşağı olacağı düşünülür [İ-6, 10]. Oxşar tətbiq Bosniya və Herseqovinada da mövcuddur; hamilənin oturacağı yerə qayçı və bıçaq qoyulur, qayçı üzərinə otursa qız, bıçaq üzərinə otursa oğlan olacağına inanılır [10:156]. Eyni üsul və rituallara Anadolu bölgəsində də rast gəlmək mümkündür [2:36; 9].

Azərbaycan mədəniyyətində qız uşağı gözləyən anaların daha tənbel və yuxulu, oğlan gözləyənlərin isə daha fəal olduğu düşünülür [İ-11,16]. Qadının belində çox ağrı varsa oğlan, qarın ağrısı çoxdursa qız doğacağı deyilir [İ-10,18]. Hamilənin qarın formasından da cinsiyyət təxmin edilir; qarın yanlara doğru yayılsa qız, qabağa top kimi çıxsə oğlan uşağı olacağı düşünülür. Hamilənin gözəlləşməsi oğlan, çirkinləşməsi isə qız uşağının işarəsi sayılır, çünki qızın ananın gözəlliyini aldığına inanılır [İ-5,19]. Bosniya və Herseqovinada isə hamilənin üst dodağı ağrıyarsa və üzündə ləkələr varsa, hamiləlik dövründə ana gözəlləşirsə, qız olacağına inanılır [10:156]. Azərbaycan mədəniyyətində isə əksinə, ana gözəlləşirsə oğlan, çirkinləşirsə qız olacağı düşünülür [İ-20,21].

Azərbaycan mədəniyyətində şirin qida yeyən anaların oğlan, turş qida yeyənlərin isə qız uşağı sahibi olacağına inanılır [İ-7]. Hərəkətli və enerjili anaların oğlan, yavaş və tənbel anaların isə qız uşağı dünyaya gətirəcəyi düşünülür [İ-19]. Oğlan gözləyən anaların qarınları dik və yuxarı, qız gözləyənlərin

qarınları isə daha yayvan və aşağı olur [İ-12]. Ayaqların ağır olması qız, yüngül olması isə oğlan uşağı işarəsi sayılır. Hətta anaların yuxularında belə uşağın cinsiyyətinin bəlli olduğuna inanılır [İ-13]. Bosniya və Herseqovinada qarın aşağı yönlü böyüyürsə və yanlar az fərqlənirsə oğlan, qarın aşağı doğru uzanar, yanlar və döşlər böyüyər, ananın üzündə ləkələr və çillər əmələ gələrsə qız uşağı olacağı düşünülür. Eyni mədəniyyətdə hamilə qadının həyat yoldaşının ayaqqabısını geyib yatması oğlan uşağına işarədir [10:156].

Naxçıvanın Ordubad rayonunun Əylis kəndində hamilənin uşağının cinsiyyətini müəyyən etmək üçün iynə ilə bir ritual həyata keçirilir. İynəyə sap keçirilir və qadının qolu üzərində fırladılır; iynə dairəvi dönərsə qız, irəli-geri yellənərsə oğlan olacağına inanılır [4:438]. Həmçinin, qadının xəbəri olmadan başına az miqdarda duz səpilir; qadın əlini dodaqlarına qoyarsa oğlan, başını oxşasa qız uşağı gözlənilir [İ-1,13]. Qız uşaqlarının doğumunun adətən tez, oğlan uşaqlarının isə gecikmiş olduğu müşahidə edilmişdir.

Bosniya və Herseqovinada uşağın cinsiyyətini müəyyən etmək üçün maraqlı bir ritual da mövcuddur; çörəyin parçasının içinə iynə qoyulur və hamilədən bu çörəyi diqqətlə dişləməsi tələb olunur. Əgər iynənin ucu hamilənin ağzına gələrsə oğlan, digər tərəfə çatarsa qız olacağına inanılır [10:156].

Nəticə olaraq, ultrasəs müayinəsi kimi müasir tibbi metodların olmadığı dövrlərdə, xalq mədəniyyətində uşağın cinsiyyətini müəyyən etmək üçün müxtəlif tətbiqlər və rituallar mühüm rol oynayıb. Bu rituallar cəmiyyətin inanclarına, ənənələrinə və ətraf mühit şərtlərinə əsaslanaraq formalaşmışdır. Elmi əsasları olmasa da, bu praktikalar insanlar arasında güclü inanc sistemi yaradaraq ictimai həmrəyliyi gücləndirmişdir.

Doğulacaq uşağın gözəl olması, çirkin, sakat və ya zərərli biri olmaması məqsədilə həyata keçirilən rituallar və tətbiqlər

Hamiləlik dövründə qadınlar özlərinə və doğulacaq uşağa zərər verə biləcək müxtəlif qadağalardan çəkinir və müsbət davranışları mənimsəməyə çalışırlar. Həmçinin, hamilə qadının yaşadığı qorxu, narahatlıq, stress və ya əsəb gərginliyi uşağın ruhi vəziyyətinə və psixologiyasına təsir göstərə biləcəyi üçün sakit və harmoniya dolu bir həyat tərzini, düzgün qidalanma və sağlam həyat vərdisləri çox önəmlidir.

Xüsusilə hamilə qadının istəklərini ödəmək, yəni yerikləmə dövründə arzuladığı qidانی ona təqdim etmək həm Azərbaycan, həm də Bosniya və Herseqovina mədəniyyətində önəm daşıyır. Qadına istədiyi yemək verilməzsə, uşağın şikəst doğacağına və ya mənfi təsir alacağına inanılır. Lakin hər arzulanan qidanın yeyilməməsi barədə də inanclar mövcuddur. Yerikləyən qadının yanında bişirilən yemək ona təqdim edilməli, əks halda uşağa zərər gələ biləcəyi düşünülür. Bundan əlavə, pis niyyətli və oğru şəxslərdən yemək alınmaması vacibdir ki, uşaq onlara bənzəməsin.

Bu dövrdə diqqət edilməli məsələlərdən biri, xüsusilə yemək və fiziki təmasla bağlı qadağalardır. Hamilə qadın icazəsiz bir şey yeyib bədənini toxunarsa, uşağın bədənində iz qalacağına inanılır. Məsələn, Azərbaycanda hamilə qadının icazəsiz üzüm yeməsi və bədənini toxunması ləkəyə səbəb olar (İ-4), qaraciyərə toxunmaq qadağandır, əks halda uşaq ləkəli doğulacaq [İ-8]. Həmçinin, hamilə qadının yanında başqası yemək yeyirsə, ona da pay verilməlidir; əks halda qadının gözü qalar və doğulacaq uşağın gözləri çər olacaqdır [İ-19]. Bosniya mədəniyyətində də oxşar inanclar mövcuddur; hamilənin yanında yemək yeyən hər kəs bu qidانی hamiləyə təqdim etməlidir, əks halda uşağın gözündə arpacıq (itdirseyi) əmələ gələcəkdir [10:157].

Azərbaycan mədəniyyətində hamilə qadınlar doğulacaq uşağın gözəl olacağına inanılan meyvələri yeməyə diqqət göstərilir. Xüsusilə nar, alma, heyva və zoğal kimi meyvələr uşağın gözəl olacağına dair inam daşıyır [İ-13,20]. Boşnak mədəniyyətində heyva yeyən hamilə qadının uşağı gözəl və qəməzli olacağı düşünülür; həmçinin alma, armud, portağal və kahi yemək də tövsiyə edilir [10:158].

Azərbaycan mədəniyyətində hamiləlik zamanı balıq yeyən uşağın çox hərəkətli, yumurta yeməyin isə uşağın yanaqlarının çökmüş olmasına səbəb olacağına inanılır [1:131]. Boşnak mədəniyyətində isə hamilə qadın çox isti yemək yeyərsə uşağın əsəbi, turş yemək yeyərsə uşağın uzun saçlı olacağı düşünülür.

Qırıq qabdan yemək və içmək, evin eşişində ağac kəsmək kimi inanclar da uşağın xüsusiyyətlərinə təsir edəcəyinə dair nümunələrdir. Dovşan əti yemək uşağın yatarkən gözlərinin açıq qalmasına, balıq əti yemək isə fırtıqlı olacağına təsir edəcək; isti suyun vedrədən vedrəyə tökülməsi uşağın çəpgöz (şaşı), alovu izləmək isə qızıl saçlı uşağın doğulmasına səbəb ola bilər [10:158].

Azərbaycan mədəniyyətində dovşan əti yemək də önəmlidir; belə qadının uşağı dovşan dodaqlı və çox hərəkətli olacaq [3:467; İ-12,15]. Böyütkən yemək uşağın üzündə qırmızı ləkə əmələ gətirə bilər [İ-5]. Yaşıl bibər və ərik kimi qidaların həddindən artıq qəbulu uşağın bədənində göy ləkələrə səbəb ola bilər. Həmçinin, hamilə qadının daş üzərində çox oturması uşağın poposunun yaşıl və bənövşəyi ləkəli olmasına gətirib çıxara bilər [İ-8]. Gül də oxşar səbəblərlə uzaq tutulmalıdır; əks halda uşağın ləkəli doğulacağı düşünülür. Günəbaxan tumu yemək uşağın doğuşdan sonra ağzından su gəlməsinə səbəb ola bilər [İ-12]. Hər iki mədəniyyətdə hamilə qadının saç kəsməsi uşağın ömrünün qısalmasına səbəb olacağına inanılır [İ-2; 10:158]. Qadının həm qida, həm də ətraf mühit və ruh sağlamlığına diqqət etməsi vacibdir. Əsəb və stressdən uzaq durmalıdır. Çünki ananın ruh halı uşağa keçir və uşağın əsəbi olmasına səbəb ola bilər.

Hamiləlik dövründə qadının pis və çirkin şeylərdən uzaq durması tövsiyə olunur. Xüsusilə ilan və meymun kimi heyvanlara baxmaq uşağın çirkin olmasına və bu heyvanlara bənzəməsinə səbəb ola bilər; əksinə, gözəl şeylərə baxmaq tövsiyə edilir [İ-19,21,22]. Həm Azərbaycan, həm də boşnak mədəniyyətində uşağın ananın sevdiyi insana bənzəyəcəyi inanılır. Eyni zamanda, dölün ilk hərəkət etdiyi zaman uşağın ananın ilk baxdığı şəxsə oxşayacağı düşünülür [İ-14; 10:157].

Boşnak mədəniyyətində hamilə qadının dovşanla qarşılaşmaması, qırıq qabdan yemək yeyib su içməməsi, kəsilən qurbanı izləməməsi, köstəbək öldürməməsi və qurbağaya baxmaması tövsiyə olunur; əks halda uşağın xarakteri və bədən forması mənfi təsirlənə bilər. Həmçinin, hamilə qadınlar zərərli heyvanların ətinə, qadağa qoyulan meyvə-tərəvəzləri yeməməli, əlil insan və meyit görməməlidir. Pis və çirkin şeylərə baxmaq, fiziki əngəli olanlarla alay etmək uşağın şikəst, çirkin və xəstə ola biləcəyi inancını gücləndirir [10:157–158].

Beləliklə, həm Azərbaycan, həm də Bosniya və Herseqovina mədəniyyətində hamilə qadının davranış və sözlərinə diqqət yetirməsi vacibdir. Pis şeylər haqqında düşünməməli, danışmamalı və fiziki məhdudiyyəti olanlara lağ etməməlidir; əks halda uşağın həyatına oxşar təsirlər gələcəyi düşünülür. Bu qanunlar, qadağalar, tabular və diqqət edilməli məsələlər əsrlər boyu müxtəlif bölgələrdə müşahidə edilmiş, illər boyu nəsildən nəsillərə ötürülmüş və hələ də hamilə qadınları və doğulacaq uşaqları qoruma, sağlam doğum və uşağın fiziki və ruhi sağlamlığını təmin etmə məqsədilə tətbiq olunur.

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, həm Azərbaycan, həm də Bosniya və Herseqovina folklorunda hamiləlik dövründə tətbiq olunan adətlər və rituallar cəmiyyətin mədəni və dini dəyərlərinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu praktikalar yalnız uşağın sağlam, gözəl və xoşxasiyyətli doğulmasını təmin etmək məqsədilə deyil, həm də ailə və icma arasında sosial əlaqələri gücləndirmək, mədəni ənənələri yeni nəsillə ötürmək üçün həyata keçirilir. Sonsuzluğun aradan qaldırılması, uşağın cinsiyyətinin müəyyənləşdirilməsi və doğulacaq uşağın sağlamlığı ilə bağlı tətbiq olunan tibbi, folklorik və dini üsullar, rituallar hər iki mədəniyyətdə bir-birinə bənzər xüsusiyyətlər göstərir. Bu, tarixi və dini təsirlərin, həmçinin ətraf mühit və sosial normativlərin folklorik praktikalar üzərində formalaşdığını göstərir. Nəticə etibarilə, prenatal adətlər və rituallar həm doğum prosesinin təşkili, həm də mədəni kimliyin qorunması baxımından əhəmiyyətli sosial və mədəni funksiyaya malikdir.

Ədəbiyyat

1. Albaliyev, Ş. (2020). *Azərbaycanda doğum mərasimi: Funksiyası və semantikasi*, Elm və Təhsil.
2. Güven, F. (2021). *Kars halk kültüründe geçiş dönemleri (doğum, evlenme, ölüm)*, Kriter.
3. Memmedova, M. (2021). Karabağ folklorunda doğum ritualları və inancları. *Ziya Işığında Ramazan Gəfərli 70 Beynəlxalq İctimai və Medeni Elmlər Konfransı (Konferans kitabı)*. www.izdas.org/ramazan-gafarli-kongresi, 465-471.
4. Memmedova, M. (2023). Nahçıvan və Kars folklorunda doğum ritüelleri və inancları. *II. Uluslararası Türkiyə Kongresi*, Çankırı, Türk Dil Kurumu Yayınları, 434-450.
5. Məmmədova, M. (2024). Naxçıvan folklorunda uşaqlar üçün icra edilən doğum ritualları. *Naxçıvan Milli-Mənəvi Dəyərlər Kontekstində*. Bakı: Folklor İnstitutu, 232-246.
6. Memmedova, M. (2024). Balkanlardan Azərbaycan'a Türk halk kültüründe doğum ritüelleri. 2. *Uluslararası Balkanlarda Türkçe Öğretimi ve Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul, 645-665.
7. Memmedova, M. (2024). Azərbaycan kültüründeki doğum ritüellerinde İslamın etkisi. *Uluslararası Kafkasyada İslam ve Medeniyet Sempozyumu bildirileri* (s. 108–120). Ertem Kafkas Yayınları.
8. Nəbiyev, A. (2009). *Azərbaycan xalq edebiyatı*, Çıraq.
9. Örnek, S.V. (2016). *Türk Halkbilimi*, BilgeSu.
10. Sümbüllü, Y.Z. ve Ustavdic, E. (2012). Boşnak halk kültüründe doğum geçiş mərasimi üzerine təspit və dəyərləndirmələr. *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 5-31.

İnformatorlar

- İ-1. Abbasova Nailə Paşa qızı, 1982, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, orta təhsilli, evdar qadın.
- İ-2. Cəlilzadə Mətanət Rəftar qızı, 1960, Füzuli şəhəri, ali təhsilli, müəllim.
- İ-3. Dəmirova Gülşən Əzizbəla qızı, 1967, Hacıqabul rayonu, Atbulaq kəndi, orta təhsil, evdar qadın.
- İ-4. Əkbərova Sevinç Cavad qızı, 1971, Naxçıvan vilayəti, Ordubad rayonu, Yuxarı Eyliş kəndi, orta təhsil, evdar qadın.
- İ-5. Əkbərova Aynur Cavad qızı, 1975, Naxçıvan vilayəti, Ordubad rayonu, Yuxarı Eyliş kəndi, orta təhsil, aşpaz.
- İ-6. Əsədova Könül Hüsəməddin qızı, 1983, Naxçıvan şəhəri, ali təhsil, Şahbuz rayonu Kayıt bölməsi müdiri.
- İ-7. Əsədova Hurşut İbrahim qızı, 1962, Naxçıvan şəhəri, ali təhsil (önlisans), evdar qadın.
- İ-8. Xanlarova Günay Pənah qızı, 1987, Füzuli şəhəri, orta ixtisas təhsilli, kitabxana işçisi.
- İ-9. Hüseynli Leyla Əzim qızı, 1982, Naxçıvan MR, Kəngərli rayonu, Qıvrıq kəndi, ali təhsilli, evdar qadın.
- İ-10. Hüseynova Gözəl Adıgözəl qızı, 1945, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu, Y.Əylis kəndi, orta təhsilli, evdar qadın.
- İ-11. Hüseynova Şəhla, Marks qızı, 1961, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu, Y.Əylis kəndi, orta təhsilli, evdar qadın.
- İ-12. İskəndərova Yetər Hüseyn qızı, 1965, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu, Tivi kəndi, orta təhsilli, evdar qadın.
- İ-13. İmanova Vəfa Qurban qızı, 1986, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu, Y.Əylis kəndi, orta təhsilli, evdar qadın.
- İ-14. Mədətli Səfə Əzim qızı, 1981, Naxçıvan MR, ali təhsilli, evdar qadın.
- İ-15. Məmmədova Təhminə İsmayıl qızı, 1954, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu, Y.Əylis kəndi, orta ixtisas təhsilli.
- İ-16. Mehdiyeva Afət Bayram qızı, 1966, Naxçıvan MR, Culfa rayonu, Yaycı kəndi, ali təhsilli, evdar qadın.

- İ-17. Mirzayeva Elmira İmran qızı, 1967, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Diyadin kəndi, orta təhsilli, evdar qadın.
- İ-18. Mirzayeva Lalə Yunis, 1963, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, orta təhsilli, evdar qadın.
- İ-19. Nəcəfova Səltənət Yusif qızı, 1961, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu, Anabat kəndi, ali təhsilli, tibb bacısı.
- İ-20. Şükürlü Elnurə qızı, 1984, Şəki şəhəri, ali təhsilli, universitetdə koordinator.
- İ-21. Tağıyeva Roza Abdulla qızı, 1959, Bakı şəhəri, Ələt qəsəbəsi, orta təhsilli, evdar qadın.
- İ-22. Mirzayeva Qumral Nizami qızı, 1983, Naxçıvan şəhəri, ali təhsilli (magistr), araşdırmaçı, elmi işçi.

ОБЪЕКТЫ МАТЕРИАЛЬНОГО И НЕМАТЕРИАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО В СТРАНАХ АЛБАНИИ И ГРЕЦИИ

Ламия КУЛИЕВА

доктор философских наук, доцент
Бакинский Славянский Университет (БСУ)
Кафедра Регионоведения
Азербайджан, Баку
klamia@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9303-4335>

Резюме

Первоначально работе предпослана небольшая справка относительно некоторых функций международной Организации ЮНЕСКО с выделением центральной – охрана культурных ценностей во вверенных ей странах-членов. Во-вторых, автор ограничивается двумя государствами Балканского полуострова: Албанией и Грецией. Это положение обосновано, главным образом, обстоятельством, что в первой стране словно воедино сомкнулись несколько религий. Именно это сопряжение различных конфессий позволило автору указать на целый ряд фресок, надписей на памятниках, характерных для мусульманского, христианского и православного зодчества. В соответствии с таким разъяснением поставленной задачи, указано на объекты, охраняемые государством и одновременно с тем взятые под надзор со стороны ЮНЕСКО.

Ключевые слова: всемирное наследие, ЮНЕСКО, страны Балканского полуострова, международные организации, культура

UNESCO Tangible and Intangible Heritage Sites in Albania and Greece

Summary

Initially, the work was preceded by a short reference on some of the functions of the international Organization UNESCO, highlighting the central one – the protection of cultural property in the member countries entrusted to it. Secondly, the author is limited to two States of the Balkan Peninsula: Albania and Greece. This position is mainly justified by the fact that several religions seem to have joined together in the first country. It was this combination of different faiths that allowed the author to point out a number of frescoes and inscriptions on monuments typical of Muslim, Christian and Orthodox architecture. In accordance with this explanation of the task, it is indicated that the sites are protected by the state and at the same time taken under the supervision of UNESCO.

Keywords: World Heritage, UNESCO, Balkan countries, international organizations, culture

Материальное наследие ЮНЕСКО — это богатейшие ландшафты, отреставрированные руками человека или же объекты, созданные самой природой. В центральную задачу крупнейшей международной Организации, с одной стороны, входит их воссоздание и сохранение. С другой стороны, крайне важным является также фактор их популяризации по всему миру. В обоих случаях эти объекты подлежат защите или демонтажу в зависимости от степени их сохранности на сегодняшний день. Охрана памятников старины настоятельно продиктована нынешним временем в силу огромной значимости с точки зрения культурологии, истории, археологии, экологии и т.д. Пробегая экспромтом по территории стран, расположенных на Балканском полуострове, приходишь к ясному убеждению, что многие из них запечатлели память нации, проживающей в

конкретном государстве. Причём, несколько стран, входящих в названный регион, являются членами ЮНЕСКО. Но среди очень большого и разноликого материального наследия на землях, примыкающих к этому полуострову, имеются и такие, которые в буквальном смысле слова уникальны, феноменальны в известной степени. На них и хотелось бы вкратце остановиться в нашем выступлении.

Обзор начнём с Албании. Ко второму десятилетию XXI века в список Всемирного наследия ЮНЕСКО внесено три древних города: Бутринт, Берат и Гирокастра. Первый был основан в VI до н.э. а в список Организации внесён в 1992 году. Настоящий объект до сих пор привлекает внимание людей разных национальностей. В свою очередь отметим, что специалистам в области монументальных сооружений и градостроительства в целом он интересен достаточно редким для того времени сочетанием восточного орнамента и православной готики. Смешение стилей само по себе необычно, тем более, когда оно принимает ярко выраженную религиозную окраску. И конечно же, этот фактор не может не учитываться ЮНЕСКО в современный период истории.

Вызывает вполне естественное удивление, что город, который построен албанцами свыше двух с половиною тысяч лет тому назад, был возведён на ландшафте необычной конструкции. Во всяком случае, большинство учёных – культурологов, историков, строителей и археологов утверждают, что такой симбиоз архитектурного ансамбля с примесью двух религиозных верований необычен для любых древних городов мира, который равномерно окаймляют горы и равнины. Чем-то он, возможно, привлекает многочисленных туристов, посещающих Баку, также расположенный полукольцом между морем и возвышенностями. Для ЮНЕСКО значимым является прежде всего факт построения албанского города как свидетельство конкретного периода в истории человечества.

Города Берат и Гирокастра включены в свой список ЮНЕСКО в 2005 году с поправкой: «исторические центры» [2]. Скажем другими словами, в Организации зафиксирована на вся территория двух городов, но только их центр. Большая их часть, к сожалению, исчезла, и чудом сохранились два центра. Поэтому в Организации они признаны уникальными строениями прежде всего для установления ряда артефактов культурной местной традиции. В силу того обстоятельства, что эти традиции включали в себя одновременно и часть нематериального наследия, они тем более являют собой актуальный предмет культурологического исследования. А именно, уже в наши дни обнаружены следы праздников, массовых народных гуляний, отдельные отголоски обычаев и нравов. По сути дела, это осколки древней цивилизации. По ним современные учёные – специалисты в разных сферах по крупицам восстанавливают и изучают как необычные городские постройки, так и некоторые явления нематериального наследия ЮНЕСКО.

Ещё четыре объекта в наше время включены Организацией в кандидаты на данный список материального наследия. 1). Древние захоронения в городе Бассе-Сельце; 2). Амфитеатр в пригороде Дурреса; 3). Охридский регион; 4). Некоторые строения в городе Аполлоний. Для настоящего выступления мы решили остановиться на первом.

Здесь, на наш взгляд, есть один примечательный момент, мимо которого, как нам удалось выяснить, прошли современные культурологи. Во всяком случае, нижеследующее не установлено как факт, данность. Нам же такая информация представляется важной и ценностной. По совершенно очевидным как религиозным, так и нравственно-этическим соображениям, кладбища вне зависимости от своих территориальных размеров нигде, никогда и ни при каких условиях не располагаются в центре или округе; они всегда отведены за черту города. Причём, чем дальше, тем меньше проблем для жителей.

Поначалу археологи обнаружили именно могилы вдали от Бассе-Сельца в Восточной Албании. Казалось бы, незначительный факт местного значения. Почему же им так заинтересовались в ЮНЕСКО? Потому что уже не историки, но именно культурологи протянули линию от мест древнего захоронения до торгового центра в городе Мокра в пригороде Поградеца. Это пересечение морских путей, далеко не частых в тот древний период. Так, раскопки более пятидесяти лет тому назад помогли обнаружить новое поселение так называемого Иллирийского

ханства. Оказывается, пригороды Бассе-Сельца в те далёкие времена служили центральным мореходным путём, по которому осуществлялась торговля Албании не только с государствами Балканского полуострова, но – шире – с некоторыми другими странами Европы. Как говорится, клубок раскручивается по нитке. Так, линия раскопок места упокоения людей, не имеющих прямого отношения к торговле, в конечном счёте привела к установлению некоторых, но значимых факторов культурной направленности. Причём, в конкретном случае не только материального, но и нематериального наследия.

Теперь обратимся к Болгарии. На сегодняшний день на её территории ЮНЕСКО зафиксировано десять объектов; семь в Организации выделяют как имеющие особенно значимое культурное значение. Сужая и этот список согласно плану выступления, прокомментируем наиболее существенные в искомом для нас направлении.

Уникален национальный парк Болгарии в месте, именуемом «Пирин». Оригинальность этого парка заключается в том, что на нём (в единственном экземпляре на всей планете!) на относительно небольшом по километражу пространстве расположено около семидесяти мелких ледниковых озёр, обрамлённых альпийскими горами. Но не только собственно пейзаж подвиг сотрудников ЮНЕСКО занести национальной болгарский парк в список материального наследия. Здесь настолько богатая флора и фауна, что в данном отношении они могли бы с успехом соперничать с отдельными регионами Африки или Латинской Америки. Наконец, парк окаймляет высочайшая гора на всём пространстве Балканского полуострова.

Если ранее (как путеводитель по Албании) мы писали о необычном строении городов, совмещающих в себе элементы двух и более религий, то ЮНЕСКО особо выделяет болгарский монастырь в пригороде Рилька, который изначально был распланирован и позднее соответственно сооружён именно как православный. В чём же его особенность и по какой причине он включён в список? Во-первых, он самый крупный на территории страны. Во-вторых, это религиозный символ Болгарии. В-третьих, и это особо ценно для современных культурологов, он является знаковым сооружением для всех православных жителей государства. Между тем красота монастыря привлекает к нему людей не только православной веры. Он славится неповторимой по форме архитектурой, а его внутреннее убранство и интерьер отличаются подлинным богатством. Фрески, нанесённые умелой рукой, свидетельствуют о культурном разнообразии не только данного объекта, но и всей Болгарии в целом. Оказывается, в картинах запечатлены и фрагменты из отечественной истории, и сценки из культурной жизни. Например, национальная еда, пропаганда рисунков, изображающих городские окрестности Болгарии, в то же время представляющие собой яркие достопримечательности страны. Тоже своего рода путеводитель по городам и весям Болгарии. Так что настоящий монастырь без преувеличения сказать – гордость нации. Поэтому в ЮНЕСКО с 2000 года официально признали его феноменом не только в родной стране, но и Европе.

В тему настоящего выступления хочется провести тематическую линию между указанным захоронением в Албании и гробницей во Фракии под названием «Казанлык». Своеобразие архитектоники гробницы оставим в стороне; это епархия историков, этнографов и археологов. Нас же в первую очередь интересует её культурная составляющая. Это сооружение настолько огромно по своим размерам, что его можно с полным основанием причислить к монументу. Впрочем, это вполне укладывалось в культурные ритуалы того времени: как тайное магическое действие, непосредственно совершаемое в период возведения гробницы, относящее к нематериальному наследию ЮНЕСКО, оно датировано V - III веками до н.э. В Организации зафиксирована с 2009 года.

Чем же она примечательна с культурной точки зрения? Прежде всего тем, что в качестве памятника материального наследия «Казанлыкская гробница» получила широкую известность из-за многочисленных красочных набросков различного содержания. Поясим и уточним. На гробнице имеются надписи, традиционно именуемые дидаскалиями – надписями на камнях. Это вовсе не те краткие записи (тире между рождением и смертью), которые в огромном количестве

встречаются на памятниках нашего времени. Напротив, растянутые по линиям, они нередко заключают в себе информацию культурологического значения. Прав И.М. Тронский, отмечавший, что «по дидактикам в наши дни возможно изучение богатого культурного наследия практически любой древней нации» [4, с.27]. Его только следует только точно расшифровывать. Причём, любопытно, что за этот процесс первоначально, как правило, берутся лингвисты, «распечатывающие» надписи; несколько позднее эстетическую ценность устанавливают уже культурологи. Но и на этом обозрение гробницы вовсе не завершается. Многочисленные *росписи* вокруг памятника словно предлагают подключиться к делу историков и этнографов. По ним они устанавливают время происхождения тех или иных событий и явлений. В случае с «Казанлыкской гробницей» к художественным росписям тут же примыкают фрески религиозного содержания. А по ним культурологи уже делают конкретные выводы, обобщения, а в крайних случаях строят хотя бы догадки.

Например, на фресках сводчатой залы, окружающей болгарскую гробницу, имеются картины погребального шествия. Понятно, что они идут вразрез праздникам и народным гуляньям, однако, их общий цветовой фон, одежда людей и общее настроение также дают некую информацию о культуре народов балканского полуострова. Здесь – как эталон древнейшего настенного или наскального искусства. Ковры и орнамент доказывают степень народного ремесленного мастерства, а сколки с картин позволяют современным учёным судить об уровне развития умельцев в период раннего эллинизма. Отсюда и закономерный вывод: по вышеуказанным артефактам устанавливают, в какое время и в каком направлении процветала цивилизации не только далёких предков болгар, но и совершенствовалась культура «народов Балканского полуострова и Европы» [3, с.109]. По нашему мнению, это тот счастливый случай, когда на примере и территории одного (правда, достопамятного) объекта можно наблюдать органичное совмещение культурных ценностей как материального, так и нематериального наследия, занесённого в свой список ЮНЕСКО.

Воды Балканского полуострова омывают также земли Боснии и Герцеговины и Греции. Материалы Интернет-сайтов, а также отдельных статей или рецензий предоставляют в наше распоряжение несколько приметных достопримечательностей, включённых в список всемирного наследия ЮНЕСКО с 2007 года. Не имеем также морального права игнорировать работы некоторых культурологов, которые также обращались к исследуемому нами вопросу.

Например, Елена Арсениевич на протяжении нескольких лет занималась изучением особенностей памятников старины, размещённых на территории Боснии и Герцеговины. Её внимание, в основном, было сосредоточено на крупнейшем во всей Европе некрополе. Так как выше в нашем выступлении мы говорили о местных кладбищах и гробницах в других странах Балканского полуострова, то резонно напрашивается такой вопрос: в чём же отличительные особенности данного некрополя, который занесён в список материального наследия ЮНЕСКО? Изучая этот объект, поначалу можно усомниться в его культурной ценности, так как никаких характерных надписей, заполонивших означенные памятники в Болгарии или Албании, не существует.

Но, оказывается, некрополь охраняется государством и взят под охрану со стороны ЮНЕСКО по иной причине: вместо конкретных надписей, на них нанесены «зарубки», особым образом нанесённые на памятники рисунки, в местном диалекте называемые «стечками». Елена Арсениевич – художник, культуролог и по совместительству гид по Боснии и Герцеговине, внимательно и последовательно исследовала двадцать два некрополя с самым рекордным количеством «стечков» во всём мире – 462. С фактами в руках она доказала, что камни на надгробиях имеют «немаловажное культурное значение по причине многочисленных «зарубок», отличающихся особым рельефом». Далее исследователь указала, что расшифровка рисунков «привела к аналогии с фигурами людей [1, с. 8-9]. Анализ подсказал другим учёным ценную идею восстановить облик людей XIV-XV веков с их одеждой и обмундированием. Информация позволила пролить некоторый свет на важные исторические события эпохи позднего

Средневековья на Балканах, органично дополнив отдельные недостающие детали художественного значения. Суммировав такие закономерности, ЮНЕСКО объявило этот некрополь уникальным культурным памятником. На нём уже никого и очень давно не хоронят; он стал местом священного поклонения людей и строго охраняется как властями Боснии и Герцеговины, так и международной Организацией.

Завершить наше выступление нам хотелось бы обращением к Греции. Она по праву венчает и материальное, и нематериальное культурное наследие, потому что в список ЮНЕСКО включено рекордное (девятнадцать) крупнейших памятников, во-первых, созданных в эпоху Античности, во-вторых, почти все напоминающие гигантские сооружения, в-третьих, отмеченные печатью культуры и художественности. Яркой отличительной особенностью подавляющего большинства объектов двух типов культурного наследия является их теснейшая и неразрывная связь с мифологией. Поэтому те или иные памятники разных родов как свидетельство материального наследия единовременно отражают народные празднества и шествия, нравы, обычаи, привычки, пристрастия, игры, спорт и традиции и греческого народа. Так что оба вида культурного наследия фактически сливаются в единое и неразделимое целое. На планете крайне мало таких мест, в которых наблюдается такой взаимопроникаемый симбиоз культурных ценностей.

Теперь пройдемся по фактуре. Словно огромная скала над Эгейским морем высятся Акрополь в столице Греции – Афинах, священные храмы в городах Дельфы и Олимпия. Под надёжную охрану взяты также монастыри в Византии. Даже менее крупные объекты, как-то: масса деревень и посёлков в горах Загори и Эпир, по факту необычных по архитектонике сооружений, тоже занесены в заветный «Красный список» ЮНЕСКО. И несложно понять, по какой причине: священнодейственные места объединены исключительной культурной значимостью не только для народов Греции, но и всего человечества.

Так, Акрополь в Афинах символизирует классический период в цивилизации Античности (включён в Список ЮНЕСКО в 1987 году). Рядом с ним возвышается царский дворец эпохи Микен. Многочисленные экспонаты дворца не менее красноречиво, чем письменные свидетельства или трагедии Эсхила, Софокла и Еврипида рассказывают о культуре наций и народностей. Храм Парфенон носит на себе печать историко-культурной значимости, всем своим видом гармонируя с внушительной архитектурной. Это век правления Перикла, и в те времена под знаком правителя проводилось большинство национальных празднеств. Это знаменитые Олимпийские игры, ритуалы в честь матери-плодородия, спортивные состязания на силу, ловкость и выносливость, проводящиеся по легендам и традициям спартанского образа жизни. Примечательны национальные праздники, посвящённые весеннему севу, точнее «оплодотворению земли» и т.д. Этих праздников буквально не перечислить как часть нематериального наследия ЮНЕСКО. Как правило, в наши дни они обставляются со всей пышностью, богатым внешним убранством, лоском и грациозностью. Характерно, что они до сих пор не потеряли ни религиозного, ни мифологического оттенков.

Литература

1. Арсениевич Е. Путеводитель по Боснии и Герцеговине. <https://bin-ru.com>. [author] arselena, 54 s.
2. Исторические центры городов Албании: Бепат и Гирокастра. <https://whs.unesco.org/>-материальное наследие.
3. Культура народов Балканского полуострова и Европы. <https://ich/https://unesco.org/en/>-нематериальное наследие.
4. Тронский И.М. История античной литературы. М.: Просвещение, 1959, 488 с.

ALBAN MİLLİ GEYİMLƏRİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xəyalə AĞAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU)
Qərb ölkələri üzrə Regionuşaslıq kafedrası
AMEA Tarix İnstitutunun doktorantı
Azərbaycan, Bakı
khayalayahyayeva@yahoo.fr
<https://orcid.org/0009-0007-8165-7061>

Xülasə

Geyim, günümüzdə ictimai önəmini qoruyan mühüm mədəniyyət nümunəsidir. Milli mədəniyyətin bir parçası olan və ölkənin xarakterini, xüsusiyyətlərini əks etdirən ənənəvi geyimlərin qorunması və dünyada tanınması bir xalq üçün çox önəmlidir. Mədəni mirasın qorunmasında mühüm rol oynayan alban milli geyimlərində müəyyən regional fərqlər özünü göstərsə də, bu onları mənsub olduqları alban kimliyindən uzaqlaşdıra bilməmişdir. Albaniyanın demək olar ki, hər bölgəsində hazırlanma materialı, rəngi, naxışları, forması ilə fərqlənən özünəməxsus geyim növləri mövcuddur və onların yazılı tarixi antik dövrə qədər gedib çıxır.

Açar sözlər: alban, etnos, milli geyim, element

CHARACTERISTICS OF ALBANIAN NATIONAL COSTUMES

Summary

Clothing is an indispensable element of culture that continues to maintain its social significance to this day. Traditional costumes, which represent an integral part of national culture and reflect the character and distinctive features of a nation, play a vital role in preserving cultural identity and promoting it globally. Although certain regional variations can be observed in Albanian national costumes, which play an important role in the preservation of cultural heritage, these differences have not distanced them from their core Albanian identity. Almost every region of Albania possesses its own distinctive types of clothing, which differ in terms of materials, colors, patterns and forms; the documented history of these garments dates back to antiquity.

Keywords: Albanian, ethnos, national costume, element

Geyim hər etnosun iqtisadi, ictimai, mədəni və yaşadığı coğrafi şərtlərdən təsirlənərək formalaşan etnoqrafik elementidir. Zaman içərisində müxtəlif funksiyalara sahib olan geyim ənənələrində coğrafi şərtlərə riayət etmək, qorunma ehtiyacı, dini inanclar, iqtisadi şərtlər və s kimi faktorlar rol oynamışdır.

Balkan regionunda – Albaniyada, Şimali Makedoniyanın qərbi və cənub-qərbində, Kosovoda, Serbiyada, Monteneqronun cənubunda, Yunanıstanın şimal-qərbində yaşayan albanların tarixi kökləri haqqında bir çox fikirlər və iddialar mövcuddur. 1896-cı ildə dərc edilmiş Kosovo Vilayət Sənaməsinə görə albanlar Avropaya kəltlərdən az öncə və ya sonra gəlmiş tayfadır. Bir başqa nəzəriyyəyə görə isə albanların kökü illirayılalara ya da trakiyalılara qədər gedib çıxır. Ancaq, bunun heç bir elmi əsası yoxdur. Övliya Çələbiyə görə isə albanların kökü qureyşlilərdən (ərəb) gəlir.

Din etibarı ilə üç fərqli mənsubiyyətə sahib olan albanlar ümumi mənada tosklar və geglər olaraq iki qrupa ayrılırlar [2; 90-91]. Bu səbəbdən alban milli geyimlərini dini, sosial və regional olaraq da hissələrə ayıra bilərik. Dini cəhətdən: katolik, ortodoks və müsəlman; sosial cəhətdən: şəhərli və kəndli geyimləri; regional cəhətdən isə albanların yaşadığı fərqli bölgələrə görə ayırmaq mümkündür.

Alban milli geyminin bir çox növləri mövcuddur. Belə ki, ölkədə nəinki ayrı-ayrı bölgələrin, ayrı-ayrı kəndlərin, hətta ayrı-ayrı ailələrin özlərinə xas milli geyim formaları mövcud idi. Hazırlanma materialına və ornamentlərinə görə milli geyimin iki əsas tipi mövcuddur: *cublet* (*xhubleta*) və *cubi* (*xhubi*). Tamamilə yundan hazırlanan birinci tip geyimləri daha çox Albaniyanın şimalında əsasən heyvandarlıqla məşğul olan insanlar geyinirdilər. İkinci tip isə əkinçiliklə məşğul olanların seçimi idi [4; 518].

Geyimləri əsasən emalını Albaniyanın demək olar ki, bütün ərazisində qoruyub saxlamış quzu və keçi yunundan hazırlayırdılar. İpək parça istehsalına isə Zadrin ərazisində rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, parçaların hazırlanması qadınların ən mühüm peşələrindən biri hesab olunurdu.

Alban milli geyimləri XX əsrin əvvəllərinə kimi ölkənin bir çox kəndlərində qorunub saxlanılırdı. Gündəlik geyimlərdə milli geyim elementlərinə Albaniyanın şimalında daha çox təsadüf edilir, nəinki cənub hissələrində.

Alban kişi milli geyimləri bölgədən bölgəyə dəyişsə də, ümumi olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə olunur. Baş aksesuarlarından başlasaq *Plis* və ya *Qeleşe* (papaq) ən önəmli aksesuarlar hesab olunur. *Plis* etimoloji olaraq “yundan hazırlanmış əşya” deməkdir. *Qeleşe* isə “leşe” alban dilində yun, “qe” isə dörd cür yazılan lı şəkilçisidir. Yəni, yunlu mənasını verir. Bəhs etdiyimiz baş aksesuarlarından istifadə tarixi bəzi mənbələrə əsasən Antik Romada keçirilən ənənəvi mərasimə qədər gedib çıxır. Belə ki, əfsanəyə görə bu mərasimdə qul azad edildikdən sonra, saçları tam qırxılaraq başlarına azadlığın rəmzi hesab edilən ağ papaq qoyulurdu. Antik Romaya qədər gedib çıxan bu aksesuarın istehsalı isə indi yalnız Albaniyanın Kruya şəhərində davam etməkdədir. *Plis*lərin əksəriyyəti ağ rəngdə olmasına baxmayaraq, xüsusilə, cənubi Albaniyada qara olanlarına da rast gəlmək mümkündür. Daha çox oval, bəzi hallarda isə düz və ya quyruq şəkilli (saçaqlı) formada hazırlanır.

Kosovonun Ruqova bölgəsində taxılan papaqların üzərində ağ və uzun bir bez vardır ki, bunun da çox maraqlı mənası var: albanlar öz kəfənlərini papaqlarına sararaq gəzərdilər, bu onlara həm hər an ölümü xatırladır, həm də onların cəsur olduğunu göstərirdi [4; 546].

Milli geyimlərin digər mühüm hissələrindən biri də *Xhamadan* (*camadan*) yəni jilet və ya gödəkçədir. Bölgədən bölgəyə dəyişən bu geyim hissəsi qollu və ya qolsuz formada geyinilirdi. *Xhamadan*ın önündə və içində olmaqla iki cibi olurdu. Kəndlilər daha sadə və tək rəngdə, varlılar isə naxışlı və rəngarəng *xhamadan* geyinirdi. Qeyd edək ki, bu geyim hissəsinin keyfiyyəti də qədimdə sosial sinif göstəricisi idi.

Ənənəvi milli kişi geyimlərinin bir başqa elementi isə *Tirq* (şalvar) idi. Daha çox geglərin geyimi hesab edilən bu pantolonların ön hissələrində, yanlarında və ətkələrində qara işləmələr olurdu. Şalvarların özləri isə əsasən ağ və ya sümük rəngində idi. Naxışların çoxluğu isə yenə bir status göstəricisi idi. Şalvarların yanındakı xətt isə gaytan adlanırdı.

Skadar gölünün ətrafında yaşayan albanlar isə daha çox qara rəngli ayaq biləyində sıx şəkildə yığılmış ənənəvi boş şalvarlardan istifadə edirdi.

Brez (kəmə), *çorape* (corab), *opinga* (opanak-ayaqqabı) kimi digər aksesuarlardan da istifadə edirdilər. *Brez* adətən parçadan hazırlanır, belə sarılır, qara və ya qırmızı rəngdə olurdu. Corabları soyuqdan qorunmaq üçün əsasən yundan hazırlayırdılar. Cənubda dizə qədər, şimalda isə ayaq biləyi-topuğa qədər olurdu. *Opinga* isə, heyvan dərisindən hazırlanırdı və digər aksesuarlarda olduğu kimi, üzərindəki naxışlar və rənglər zənginlik göstəricisi idi. Şimaldakı opingalar daha dar-ayağa oturan, cənubda geyinilənlər isə daha nümayişkəranə və bəzəli idi [1].

Fustanella (qatlı ətək(yubka)) xüsusilə, toska albanlarının ənənəvi geyimi hesab olunur, geglər tərəfindən demək olar ki, heç bir zaman istifadə edilməmişdir. *Fustanella* sözünün mənşəyi mübahisəli olmaqla bərabər, italyan dilində *fustango-ətək*+ *ella* şəkilşisindən ibarət olduğunu qeyd edə bilərik. Bu geyim eyni zamanda, Yunanıstanın Epir bölgəsində çam albanları tərəfindən də geyinilirdi. Otto Yunanıstan kralı olduqdan sonra (1833) arvanidlərdən (Yunanıstandan yaşayan albanlar) ilhamlanaraq *fustanelları* Yunanıstanın ənənəvi geyimi elan etdi və hətta özü də *fustanella* geyərək rəsmlər çəkirdi. Qeyd edək ki, *fustanellaya* sadəcə Balkan ərazisində deyil, Misirdə də rast gələ bilərik. Bu geyim hətta

Misiri ziyarət edən məşhur fransız rəssamı Jan Leon Jeromun da diqqətini cəlb etmişdir və onu öz rəsmlərində də əks etdirmişdir [4; 553].

Alban qadınlarının geyimi də yaşadıkları yerlərə, sosial-iqtisadi vəziyyətlərinə və hətta getdikləri yerlərə görə (yas, toy və s) dəyişir. Biz ümumiyyətlə bir alban qadını nece geyinib onu şərh edəcəyik. Qadınların baş örtüsü hesab edilən *kapica* bir neçə hissədən ibarət idi. Sosial statusu göstərən bu hissələr əsasən tac, çiynlərə qədər düşən parça və tacın önündəki bəzəkli hissələrdir. Qadın baş örtüsünün ən gözəl nümunəsi Mirdita bölgəsində qeydə alınıb. Bundan başqa alban qadınları *langi*, *levere* (sağ tərəfə əyilirdi), *kruce* (kvadrat formada olurdu) kimi baş örtülərindən də istifadə edirdilər.

Qadın milli geyiminin digər bir elementi isə tunikabənzər köynəklər hesab olunur. Bu köynəklər əsasən ağ və ya özündən parıltılı toxunma parçalardan hazırlanırdı. Qolları düz və ya dirsəkdən büzgülü olurdu. Köynəyin üzərindən tək rəng olan, işləmələrlə bəzədilmiş qollu və ya qolsuz *camadan* (*xhamadan*) adlanan jilet geyinirdilər.

Camadan yerinə geyilən, uzun və naxışlarla bəzədilmiş *kaftanlar* da qadın milli geyimlərinin tərkib hissələrindən biri idi. Müasir dövrdə xüsusilə toylarda və xına mərasimlərində bu geyim növündən hələ də istifadə olunur. Korça, Berat, Skopiya və Kosovoda geniş yayılmışdır [1].

Digər mühüm geyim hissələrindən biri də qadınların əmək (yubka) yerinə geydikləri *dimi* adlanan ağ şalvarlardır.

Xhubleta (*Cubleta*) əsasən Şimali Albaniyada dağlıq bölgələrdə geyinilən, özünəməxsus üslubu, quruluş və bəzək sisteminə görə unikal milli geyim növüdür. Aşağıya doğru genişlənən dalğalı və zəng formasında olan bu geyim adətən iki qayış vasitəsilə çiynlərdən asılır. Ənənəvi alban qadın geyiminin üzərindəki zolaqların sayı on üçdən on yeddiyə qədər olurdu, ön və arxa hissəsində qara yundan hazırlanmış önlüklər tikilirdi. Ümumiyyətlə, evli qadınlar daha çox qara rəngli, subay qızlar isə ağ rəngli cubletalar geyinirdilər.

Təxminən 15 kq ağırlıqda olan Cubleta sadəcə ətəkdən ibarət deyil: gödəkcəsi, köynəyi, çiynlik və qolları, baş örtüsü, corabı, kəməri, yaylığı, önlüyü, aksesuarları və ayaqqabısı ilə geniş və dar olmaqla iki fərqli formaya sahibdir. Bir çox xaiçi və yerli mənbələrə əsasən demək olar ki, bu geyim növü 4000 illik tarixə malikdir. Qeyd edək ki, cubleta Balkan regionunun digər ərazilərində tapılmış və eramizdən əvvəl II minilliyə aid bəzi daş dövrünə aid fiqurların geyimlərinə bənzəyir və təsadüfi deyil ki, məhz buna görə onu antik Aralıq dənizi sivilizasiyası ilə əlaqələndirirlər.

Bu gün dünyada tanınan ən qədim cubletalardan biri- XVIII əsrə aid “Colorful Xhubleta-Rəngli cubleta” Parisdəki Musee de l’Homme (İnsanlıq muzeyində) da saxlanılır. Bir digəri isə “Red Xhubleta-Qırmızı cubleta” adı ilə Vyanada yerləşən muzeylərin birində sərgilənir.

Hal-hazırda təəssüflər olsun ki, bu geyim növündən yalnız festivallarda, xüsusi günlərdə istifadə olunur. Ümumiyyətlə cubletanın istehsalı 1950-60-cı illərdən dayandırılmışdır, indi isə yenidən bu sahənin dirçəldilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür[3;276].

Albanlar bu gün dünyanın bir sıra ölkələrində məskunlaşıblar. Saylarının çox olduğu ölkələrdən biri də İtaliyadır. Osmanlılar Albaniyanı işğal etdikdən sonra albanların böyük bir hissəsi Cənubi İtaliyaya (Tosk) köç etdilər. Bu qədər uzun zaman keçməsinə baxmayaraq arbreshlər adət-ənənələrini qoruyub saxlamış və Balkanlardan kənar alban geyimlərinin yeganə nümunəsini yaratmışlar. Toy, xaç suyuna salınma mərasimləri, festival və karnavallarda geyinilən bu kostyumlar gözəl bir sənət əsəri kimi qiymətləndirilir. Arbresh qadınları əsasən baş örtüsü, ağ köynək, qızılı saplarla bəzədilmiş Xhipuni-jilet və iç-içə keçmiş üç ədəd ağ və üç ədəd sarı zolaqdan ibarət əmək geyirdilər. Paltarlar əsasən ipəkdən hazırlanırdı, naxışlar isə qızıl və gümüşdən olurdu. Arbresh qadını öldüyü zaman gəlinliyi ilə dəfn edilirdi. Arbresh kişi geyimləri təəssüflər olsun ki əvvəlki kimi istifadə edilmir və ənənəvi geyimləri demək olar ki yox olub. Günümüzdə təkə plis, camadan və fustanella kimi parçalar qalıb.

Alban milli geyimləri və bu geyimlərdəki regional fərqliliklər Albaniyanın zəngin mədəni və coğrafi müxtəlifliyini əks etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi alban geyimləri tarix boyu həm Balkan, həm də Osmanlı mədəniyyətinin təsirinə məruz qalsa da, özünəməxsusluğunu hər zaman qoruyub saxlamışdır.

Ədəbiyyat

1. A. Gjergj. Albanian Costumes Through the Centuries: Origin, Types, Evolution. Mësonjëtorja. 2004
2. B.Jelaviç. Balkan Tarihi-1 18. ve 19. Yüzyıllar. İstanbul, 2015
3. Иванова Ю. В. Формирование культурной общности народов Юго-Восточной Европы // Балканские исследования. М 2008
4. Народы Зарубежной Европы. Ред. Токарев С.А. Том I. М., 1964

МЕТАМОРФОЗЫ ИЛИ МИФОЛОГИЧЕСКАЯ И ФОЛЬКЛОРНАЯ МЕТАФОРА И ЭВФЕМИЗМЫ

Fidan ALLAHVERDIYEVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

fidanallahverdiyeva793@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-4106-193X>

Аннотация

В настоящей статье мы рассмотрим мифологическую и фольклорную метафору, эвфемизмы из нескольких фрагментов зооморфических и антропоморфических мифов, и осветим то, что не попало в поле зрения многих исследователей, годами изучавших мифологию. Большинство мифов и сказок, столкнувшись с человеческим фактором дошли до нас фрагментарно. К человеческому фактору можно отнести такую движущую силу как – кто-то не так перевёл, не так понял, не так услышал, не так запомнил, а также утраченные логические звенья и многое другое. Задачей будущих исследований является дальнейшее изучение и раскрытие криптофорных образов в мифологической и фольклорной метафоре и эвфемизмах, которые являются обычной смесью мифологии, истории, этнографии и культурной антропологии.

Ключевые слова: миф, зооморф(изм); антропоморф(изм); метафора, эвфемизмы

METAMORPHOSIS OR MYTHOLOGICAL AND FOLKLORE METAPHOR AND EUPHEMISMS

Summary

In this article we will consider mythological and folkloric metaphor, euphemisms from several fragments of zoomorphic and anthropomorphic myths, and highlight what has not come to the attention of many researchers who have studied mythology for years. Most myths and fairy tales, having encountered the human factor, have reached us in fragments. The human factor can include such a driving force as: someone translated, understood, heard, remembered something incorrectly, as well as lost logical links and much more. A challenge for future research is to further explore and uncover cryptophoric images in mythological and folkloric metaphor and euphemisms, which are a common mixture of mythology, history, ethnography and cultural anthropology.

Keywords: myth, zoomorph(ism); anthropomorph(ism); metaphor, euphemisms

Сказки, мифы, легенды – это фундаментальные составные каждой нации и народа, ядро мифологии и литературы мира, культурное наследие древнего мира, бесценные сокровища, связывающие современного человека с мировоззрением древних людей. Большинство мифологических эвфемизмов из-за утраты звена событий, превратились со временем в криптофорную символику, этимология которых не всегда поддается трактовке и интерпретации. Все метаморфозы сказочных и мифических персонажей, любые превращения богов или людей в животных, птиц, растения или камни – это метафора, образные выражения и эвфемизмы. Главной причиной возникновения эвфемизмов в мифах не просто это желание скрыть какое-либо тайное действие или состояние, но более всего это толерантность к людям, не настолько отягощённых знаниями, так как в мифах, информация была упрощена до ничтожного минимума. Так появилось криптование, которое модифицировалось в иносказание, олицетворение, эвфемизмы, метафору,

табу. Вспомним элементарный пример – «медведь» означает – мёд ведающий. Дикое лесное животное не нарекалось в соответствии с его истинной, свирепой природой, а только по его спокойному состоянию, когда он лакомится мёдом, ягодами, так сказать, чтобы не зазывать его. Причиной появления большинства подобных слов и выражений являются суеверия, приметы, предрассудки. Заметим, этимология большинства не всегда доступна пониманию современного человека, так как на каком-то этапе было утрачено звено, соединявшее цепь исторических событий, превративших их в сказки и небылицы.

Об утраченном звене в цепи событий свидетельствует известный зоофразеологизм – как с гуся вода – возник путём сокращения народного заклинания и заговора от болезни, который впоследствии вошел в паремиологический фонд в качестве пословицы – лейся беда как с гуся вода или с гуся вода, с тебя худоба. Примечательно, что анализируя пословный перевод фразеологизма-заклинания, было найдено созвучие двух слов: руны футарка – ǀ [laguz], что символизирует воду, а её название созвучно с английским словом goose [gu:s] – гусь. Возможно, традиция называть водоплавающую птицу «goose» как «гусь» восходит к семантике руны, а с гуся вода, с тебя худоба – могло быть переводом заклинания с англосаксонского. Но, на каком-то этапе было утрачено звено, соединявшее цепь событий.

В переводах произведений древнегреческих авторов также чаще всего встречаются нестыковки в переводе с оригинала, недочёты в фоновых знаниях, предметные или атрибутивные упущения относительно эпохи. К примеру, одной такой предметно-атрибутивной нестыковкой был пифос Пандоры, ошибочно переведённый Эразмом Роттердамским как «ящик Пандоры». В ту мифическую эпоху деревья считались живыми, их охраняли дриады, гамадриады, и древесина не обрабатывалась, из неё не делали мебель, и уж тем более ящиков. В качестве приданого невесте давали пифосы – глиняные сосуды яйцевидной формы для хранения зерна и других припасов.

Ещё одна нестыковка обнаружилась в мифе о Клитии, дочери Тефиды и Океана. По Гесиоду Клития наблюдала задвигающимся по небосклону Гелиосом, впала в безумие от безответной любви, приросла к земле, превратилась в цветок гелиотроп. К сожалению, гелиотроп (ἡλιότροπον – ἥλιος – солнце и τροπή – поворот; солнцеворот) перевели как – цветок, который смотрит за солнцем, подсолнух. Овидий описывает метаморфозы Клитии и сравнивает цианоз мертвого тела с цветком подобный фиалке и бескровным листьям. Биоморфически гелиотроп и подсолнух даже не схожи, это растение с душистыми фиолетовыми или белыми цветками. Превращение Клитии в подсолнух не представляется возможным, так как именно индейцы (коренные американцы) первыми начали выращивать подсолнечник в другой части света, а главное, и временной интервал между ними огромен. *«Испанцы, возвращавшиеся из экспедиции в Новую Мексику, привезли растение в Европу и в 1510 году <...> В Россию семена подсолнечника завёз из Голландии Петр I»* [1, с.138].

В одном из греческих мифов прослеживается партогенная метафора и эвфемизм рождения. Леда, другой версии, обратившаяся гусыней *«Немесида сбросила перья и пришла в Спарту, где Леда, жена царя Тиндарея, нашла со временем гиацинтового цвета яйцо»* [2, с.163]. Гиацинты бывают всех цветов, а луковица гиацинта выглядит как темно-фиолетовое яйцо под стеблем соцветия. Но *«гомеровский гиацинт – это голубой цветок живокости»* [2, с.510], а живокость, как и гиацинт, включает в себя спектр пурпурных, фиолетовых, синих оттенков. Будучи божествами, Зевс обернулся лебедем, а Немесида – гусыней, естественно, она должна была снести яйцо, как и в случае с Посейдоном и Деметрой, от союза которых на свет появился дикий конь Арейон. Но, гуси-лебеди всегда несутся белыми яйцами и без всяких крапинок. Вспомним про пурпур, добываемый из морских моллюсков. Шерсть и шёлк, окрашенный в пурпур, стоил намного дороже, а затем стал царским цветом. Младенца Зевса и Немесиды могли подбросить царской чете, как это обычно бывает, к примеру, в корзинке с выкрашенным в фиолетовый цвет яйцом, что-то вроде свидетельства о рождении, чтобы дать понять, что это ребенок божественных и царских кровей. Или, предположим, существовал эвфемизм: отпрысков царских или божественных кровей называли яйцом гиацинтового цвета. Нельзя забывать, что Немесида – орнитоморфная крылатая

богиня возмездия, а значит, яйцо гиацинтового цвета – это другая версия троянского коня, а это – то самое яйцо, из которого появилась на свет Елена Прекрасная, из-за которой и началась война. Более того, могла существовать традиция подбрасывания крашенных яиц под чьи-либо ворота, как эвфемизм объявления войны, а впоследствии приобрела более мирную окраску, как разбивание яиц на Новруз или праздник весны Остару (Пасху).

Еще один пример ложных метаморфоз. Овидием смерть или фитоморфизм Дафны описаны в мельчайших подробностях. Нимфа Дафна, бежавшая от Аполлона, взмолилась богам, и Гера превратила ее в лавр. *«Нежная девичья грудь корой окружается тонкой, Волосы – в зелень листвы превращаются, руки же – в ветви; Резвая раньше нога становится медленным корнем»* [3, с.45]. Это не означает, что она и в самом деле превратилась в лавровое дерево. Она была жрицей храма Аполлона, могла использовать лавр для предсказаний или лечения. Лавр использовали как антисептическое средство, которым она, вероятно, и лечила Аполлона. Предположим, что он хотел отблагодарить её (кто как может, так и благодарит) и отломить веточку, чтобы запомнить каким именно растением его вылечили, но она убежала от него, вероятно, прихватила с собой всю ветвь лавра, оцепенев, нимфа закрылась от бога веткой. Аполлон отломил лишь веточку, сплёл из неё венок, а нимфе дал имя Дафна. Выражение *почевание на лаврах* могло обозначать лечение лавром и реабилитацию у Дафны.

Большинство метаморфоз лишь указывает на их обстоятельства – превращение Сиринги в тростник, Арахны в паука, Питис в ель (сосну), Менфы в мяту, тирренских пиратов в дельфинов. Превращение пиратов в дельфинов, похитивших Диониса, а правильное, сравнение пиратов с дельфинами даёт понять, что и от первых, и от вторых нужно держаться подальше. Казалось бы, добрые создания дельфины – не такие уж и добрые, у них есть свои приёмы охоты, они могут утащить человека на дно, как и пираты, которые могли похитить человека.

В греческих мифах насчитывается множество криптофорных фактов об именах, скрытых метафорой и эвфемизмами. Вероятнее всего, до сих пор эти мифические эвфемизмы, аллюзии и всё иносказание воспринимается неправильно.

Литература

1. Цингер А. В. Занимательная ботаника. Под редакцией и с дополнениями проф. С. С. Станкова Москва: Советская Наука, 1951. -247 с.
2. Грейвс Р. Мифы Древней Греции. Пер. с англ. / Под ред. и с послесл. А.А. Тахо-Годи. М., Прогресс, 1992, -624 с.
3. Публий Овидий Назон. Метаморфозы. Пер. с латинского С. Шервинского. Вступит. статья С. Ошерова. Примеч. Ф. Петровского. М., «Худож. лит.», 1977. -430 с.

MAKEDONYA TÜRKLERİNİN MÂNİLERİNDE ÖLÜM GÖSTERGELERİ

Tuğba AKKOYUN

Doçent Doktor

Bayburt Üniversitesi (BÜ)

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türkiye, Bayburt

takkoyun@bayburt.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0840-1832>

Hümeyra YILDIZOĞLU

Milli Savunma Üniversitesi (MSÜ)

Hava Harp Okulu

Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü

Türkiye, İstanbul

humeyra.yildizoglu@msu.edu.tr

<https://orcid.org/0009-0003-0804-1851>

Özet

Azerbaycan ve Balkan Türkleri arasındaki dinî ve etnik bağ özellikle Balkan Türklerinin edebi mirasının oluşmasında etkili olmuştur. 1950’li yıllarda Azerbaycan’dan Balkanlara giden eğitimcilerin, Balkan Türkleri ile kurdukları münasebet sayesinde Balkan Türklerinin dili ve edebiyatı büyük gelişme göstermiştir. Sözlü kültür ürünlerinden olan maniler ait olduğu toplumun doğa, sevgi, ayrılık, ölüm vb. hususlardaki algısını gösteren en kısa ve sade anlatımlardır. Bu araştırmada tarihte büyük bir varoluş mücadelesi veren Balkan topluluklarından Makedonya Türklerinin manilerinde ölüm kavramının algılanışı ele alınmıştır. Çalışma kapsamında 1116 adet mâni incelenmiş, mânilerin içinde ölüm göstergeleri olanlar ayrılarak kategorize edilmiştir. Böylelikle Makedon Türklerinin kültürlerinde ölümle ilgili algılarının kavram alanı, mâni metinleri üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. 71 metinde ölümle ilgili gösterge tespit edilmiştir. Tüm mânilerin yaklaşık olarak yüzde 7’sine tekabül etmektedir. Metin temelli olarak yapılan inceleme sonucunda dilsel verilerin kendi aralarında çeşitli kategorilerde birleştikleri görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Balkan Türkleri, Makedonya folkloru, Mâni, Ölüm, gösterge bilim*

DEATH SIGNS IN THE MÂNİ’S OF MACEDONIAN TURKS

Abstract

The religious and ethnic ties between Azerbaijanis and Balkan Turks have played a significant role in the formation of the literary heritage of the Balkan Turks. In the 1950s, educators who traveled from Azerbaijan to the Balkans established relationships with the Balkan Turks, which greatly contributed to the development of the language and literature of the Balkan Turks. As a form of oral cultural expression, manis represent the shortest and simplest narratives reflecting the perceptions of their respective communities on subjects such as nature, love, separation, and death. This study focuses on the perception of the theme of death in the manis of the Macedonian Turks, one of the Balkan communities that historically struggled for survival. Within the scope of the research, 1,116 manis were analyzed, and those

containing indicators of death were identified and categorized. Thus, the conceptual domain of death-related perceptions in the culture of Macedonian Turks was sought to be determined through the mâni texts. Indicators related to death were found in 71 texts, corresponding to approximately 7% of all the manis examined. "The text-based analysis revealed that the linguistic data were grouped into various categories among themselves."

Keywords: *Balkan Turks, Macedonian folklore, mâni's, death, semiotics.*

Giriş

Türkler tarih boyunca dünyanın birçok bölgesinde var olmuş ve hakimiyet kurmuşlardır. Bu varoluş süreci Türk dili ve kültürünün yayılmasını sağlamıştır. Türklerin varlık gösterdiği bölgelerden olan Balkanlar da Türk kültür ve edebiyatının yaşatıldığı ve geliştirildiği coğrafyalardan birisidir. Balkanlarda Türkler MÖ 700 yılından beri mevcudiyetlerini devam ettirmektedirler (Gürel-Gürel, 2016, s. 11-44; Hamzaoglu, 2019, s. 21'den aktaran Gürel, 2025, s.16). Bu bakımdan Balkanlardaki Türk edebiyatının tarihî derinliğini ve çeşitliliğini azımsamamak gerekmektedir. Azerbaycan ile Balkan Türklerinin arasındaki edebî ilişkiler 1950'li yıllara dayanmaktadır. Özellikler Bulgaristan ile başlayan edebî ilişkiler zamanla diğer Balkan ülkelerinde de kendini göstermiştir. Azerbaycan-Balkan edebi ilişkileri sadece Bulgaristan Türkleri ile olan edebi-bilimsel ilişkilerle sınırlı değildir, bu daire oldukça geniştir. 1975'te Makedonya'da (Eski Yugoslavya) Türk şairi olan Nusret Dişo Ülkü'nün "Türkçem" şiiri Azerbaycan-Balkan edebi ilişkilerinin simgesi gibi tanınmaktadır (Rehimli, 2019, s.38). Balkan devletlerinin diğer Türk devletleriyle kurdukları ilişkiler sayesinde Balkan Türklerinin dili ve edebiyatı büyük gelişme göstermiştir. Sözlü halk edebiyatı yaratımlarının derlenip yayınlanması bu gelişimin bir sonucudur.

Sözlü edebiyat yaratımlarından olan mâniler anonim halk şiirlerinin en kısa ve sade şiirleridir. Mâniler genellikle 7 heceden oluşan dört dizelik bir nazım biçimidir. Mâniler genellikle sevgi, aşk, doğa, ayrılık, hasret, ölüm gibi konuları içerir. Mânilerde Türk insanının düşünce yapısını, beğenisini, dertlerini, kıskançlıklarını, özlemlerini, sevgilerini vb. ortak kültürün sergilenişini görürüz (Artun, 2007, 11). Yani mâniler ait olduğu toplumun hem gündelik yaşayışı hem de hayatı genel algılayışı üzerine birçok mikro bilgiyi ve algıyı barındırır.

İnsan yaşamının temelde üç önemli evresi vardır. Bunlar doğum, evlenme ve ölümdür. Halk biliminin geçiş dönemlerinden üçüncüsü olan ölüm mânilerde sıkça işlenen konulardan birisidir. TDK Güncel Sözlük'te ölüm; "Bir insan hayatının tam ve kesin olarak sona ermesi; ahiret yolculuğu, son, ebedî uyku, son yolculuk, emrihak, irtihal, memat, mevt, vefat" şeklinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu Güncel Sözlük). Yaşamın mutlak olarak sona ermesi anlamına gelen ölüm, insanlığın önemli geçiş dönemlerinden biridir. Bilinmezliği ve tekrarı olmayan bir fenomen olması nedeniyle ölüme dair büyük bir merak, ürperti duyulmuş ve bu duyguların eşliğinde ölüme ilişkin anlayışlar geliştirilmiştir (Göde-Tatlıcan, 2019, s. 113).

Çalışmanın kapsamını Nimetullah Hafız'ın Makedonya Türk Halk Edebiyatı Metinleri (1989) adlı eserinde yer alan 1116 adet mâni oluşturmaktadır. Yazar devrin Yugoslavya'sındaki Türk halk edebiyatı metinlerini bir araya getirmek amacıyla, Yugoslavya'da Türkçe yayınlanan Birlik (1941), Tan (1969) gazeteleri, Sesler (1965), Çevren (1973), Esin (1976) adlı toplum, bilim, edebiyat ve folklor dergileriyle; Sevinç (1951), Tomurcuk (1954) ve Kuş (1979) adlı çocuk dergilerindeki Türk halk edebiyatı metinlerini çıkarıp ve derlemiştir. Hafız'ın eserinin bildiriye doküman olarak seçilmesinin sebebi yazarın çeşitli zamanlarda ve amaçlarda yayımlanmış verileri ele almasıdır. Böylelikle derlemenin yapıldığı ve yayımların oluşturulduğu devirde yaşayan kültürel öğeleri ve toplumsal bakış açılarını anlayabilme imkânı doğuracağı öngörülmüştür. Kitaptaki tüm mâniler incelenmiş, içinde ölüm göstergeleri olanlar ayrılarak kendi aralarında kategorize edilmiştir. Makedon Türklerinin kültürlerinde ölümle ilgili algılarının kavram alanı, mâni metinleri üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. 71 metinde ölümle ilgili gösterge tespit edilmiştir, tüm mânilerin yaklaşık olarak yüzde 7'sine tekabül etmektedir. Mânilerdeki

“ölümle ilgili göstergeler” (kullanım sıklığına göre); ölüm dilemek (kendisine veya başkasına), ölümle ilgili koşullar, ölüm sebepleri, ölüm/ayrılık-ayrılık/ölüm denklilikleri, ölüm ihtimalleri, intihar, başkalarının ölümü, dirilmek, zamansal sınır kategorilerinde toplanabilir.

Ölüm Göstergeleri

Başlıca konusu aşk olmak üzere her konuda mâniye rastlanabilir. Makedonya Türklerine ait mânilerin yer aldığı eserde de aşkın ağırlığı gözlemlenebilmekte, aşk ve ölüm göstergelerinin beraber kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ölüm göstergelerine dair en çok örnek ölüm dilemekle ilgilidir. Ölüm isteği/ talebi/ dileğinin kişinin kendisine, birlikte ve diğer kişilere yönelik farklı kullanımları yer almaktadır. Başkalarına dilenen ölümlerin ekserisi beddua olarak değerlendirilebilir. Ölüm isteği içeren bazı mâniler şunlardır:

Ay öleyim ben öleyim,
Yar seni nerde göreyim,
Nice yarın kucagında,
Can vereyim öleyim A163

Pencereden aldım filcani.
İçine koydum mercani,
Ben almasem o yarı,
Alla alsın bu canı P12

Rafta on alma,
Beşini al beşini alma,
Azrail kapıya gelsin,
Canımı al eşimi alma R7

Gül kuruttum kalburda,
Neler iş var sabırda.
Ülelım bis ikımiş,
Koysunlar bir kahırda G42

Bal koydum bal tasına,
Irmağın ortasına,
Beni yardan ayıran,
Ermesin aftasına B80

Üç altını var,
Üçide yaprak olsun,
Beni yardan ayıran,
Eceli kurşundan olsun Ü1

Yeşil mangalda ateş,
Yetiş sevdığım yetiş,
Benden gayri yar seversen
Sardığın gece tutuş Y3

Kişinin kendisinin ölmesini istediği durumlarda kurban olma-kendini feda etme, hediye verme gerekçeleri göze çarpmaktadır. Örneklerin tamamı aşkla ilgilidir ve aşkın kişinin kendini feda etmesi gereken bir duygu olarak görülmesi neticesinde ölüm göstergesiyle ilişkilendirildiği görülür. Kişinin kendi dışındakiler için dilediği ölümlerde sevgilinin bir başkasıyla olması; sosyal çevredeki kişilerin iki sevgiliyi ayırmaları, aralarını bozmaları söz konusudur. Bazı durumlarda kişinin sevdiğiyle beraber ölmeyi istemesi de mevcuttur. Gerek kişinin kendisine gerek çevresine gerekse birlikte ölüme dair istekleri, insan hayatının son geçiş dönemindeki varoluşsal durumunu ortaya koyar. Kişi varlığını bir başka varlıkla inşa ettiğinde kendi varlığından vazgeçerek kendini yok sayabileceğini ortaya koyar. Çevresine dair isteklerinde etrafındaki varlıkların, kendisi ve sevgilisinin oluşturduğu varlık alanını yok eden unsurlar olarak yok olmaları gerektiği düşüncesi gösterge sistemini oluşturmaktadır:

Bir taş attım denize,
Kızın adı Menfüze,
Menfüzeyi verin bize.
Kurban olayım size B21

Kara mintan giyerim,
Kara aberin gelsin,
Benden başka yar seversen,
Allah belani versin K43

Koz köki butrak butrak,
Sen gül ol ben yaprak,
Sarılalım yatalım,
Duşman yüzüne toprak K154

Otururum göbek taşına,
Sürme çekerim kaşıma,
Beni yarımından ayıran,
Doymasın genç yaşına O12

Vay ak dutta ak dutta,
Mendil kaldı mor dutta,
Berabercez ülelüm,
Koysunlar bir tabutta V3

Mânilerde ölüme dair koşullar dikkat çekicidir. Sevgiliden ayrılmak/ ayrılma ihtimali, genç yaşta olmak, dertli olmak, yaşanmışlıklar, kavuşmanın hazzı, unutmak gibi koşullar ölümün gerçekleşmesi yahut gerçekleşmemesi için gerekçe olarak sunulur:

Anterisi yeşilden,
Tel kopardım peşinden,
Öldürsünler, kessinler,
Ben ayrılmam eşimden A74

Arpa olsam savrulamam
Güneş olsam ısıtamam
Beş senelik sevgimdir
Ölsem bile unutamam A91

Atladim bagdan бага
Elim degdi yapraga
Sen benim olmazsen
Girmem kara toprağa A115

Atlarim dagdan daga
Aklim dondi çardaga
Daha yaşim küçük
Nasil girecim topraga A117

Karafil ocaımda
Topladım kucaımda
Ölürse da acımam
Yarımın kucaında K58

Lamba da şişesız yanmay mı
Cicım bana yar bulunmay mı
Ben bu dertten ülürsem
Bana da aciyan olmaz mı? L1

Martifalın küpi dar
Erkesın fali uyar;
Ben maf olup ülürüm
Kuuşmasem sana yar! M23

Yar tutmadı sözünü,
Keder örttü yüzümü,
Ölürsem sevdasından,
Gömsünler yaş yüzümü Y13

Metinlerde ölümün sebepleri çeşitlidir, diğer kategorilerde yer alan göstergeler de dolaylı olarak ölüm sebebi içermektedir fakat doğrudan içerenler ele alınmıştır. Başlıca sebepler askerlik, merak, sevgilinin güzelliği (özellikle gözleri), silahla kazayla/ istemli vur/ulma, hasret ve aşktır:

Arpa ektim yaz için,
Öldüm kara kaş için,
Gel bikare öpeyim,
Üç kardaşın baş için A89
Askerin talimi,
Kimse bilmez kalbimi.
Em askerlık em sevda,
Öldürecek kendi kendimi A95

Dag dag dag adami
Dagda gezer bag adami
O yarımın güzleri
Üldürür sag adami D4

Dagla çıktım yoroldım
Sular gibi duruldım

Ceylan bakti yüzüme
Yüregimden vuruldum D19

Duvar üstünde durdum.
Altın para buldum,
Tüfeğimi elimde tuttum,
Kendi kendimi vurdum D75

Duvar üstünde durdum
Altıpatlagı kurdum
O kızların içinden
Birisini vuruldum D76

Sular dolmuş olukta,
Yılan çıkmış soukta,
Baba beni evlentir,
Ölüyorum meraktan S70

Yılana bak yılana,
Boyu benzer fidana,
Ölür isem öleceğim,
Yarım kara sevdana Y32

Köprü altına testi,
Kemer belimi kesti,
Askerdeki oğlan dal fesli.
Benim ömrümü kesti K160

Ayrılık, “birinden uzak düşme; fırak” anlamlarıyla mânilerde yer almaktadır ve önemli oranda ölüm göstergesiyle ilişkilidir. Bazen ölüm ayrılık bazense ayrılık ölüm olarak görülmektedir. Bu bağlamda da aşk varoluşsal alanda görülmektedir, aşkın ve sevgilinin kişinin dünyasından varlığının çekilmesi ölümcüldür:

Bu dağlar olmasaydı,
Yaprağı solmasaydı.
Keşki ölüm olsaydı,
Ayrılık olmasaydı B37

Bahçede çiçeksın,
Sen beni öldüreceksın,
Gece gündüz beklerim,
Diver ne zaman geleceksın B66

Ekinim ekiniyor,
Altına dökülüyor,
Saçından üç tel gönder,
Kefinim biçiliyor E2

Karanfil katmer oldi
Ayrılık yeter oldi,

Bizim bu ayrılmamız
Ülünden beter oldi K56

Yarımdan ayrırım berı
Çoktandır hurdayım ben
Emret koşup geleyim
Yoluna fedayım ben Y9

Yol senje mektebim,
Yedi sene bekledim,
Yardan gelen mektübü,
Kefinime ekledim Y35

Ölümün bazı manilerde zamansal sınıra işaret ettiği, unutulmaz durumların, beklemenin sınırında durduğu görülür. Aktif ya da pasif de olsa eylemin yalnızca varlığın sona ermesi koşuluyla biteceği anlayışı mevcuttur:

Boydayım boydayım,
Sereyim kurudayım,
O yarimin sözlerini,
Öleyim unudayım B33

Ey boydayım boydayım,
Sereyim kurudayım,
Dün geceki sevdaları,
Öleyim unudayım E56

Mâni benim ezberim,
Kan ağlıyor gözlerim,
Ben o yarın yolunu,
Ölence gözlerim M13

İntihar, toplumsal, psikolojik türlü nedenlerle bireyin çeşitli yöntemlerle kendi yaşamına son vermesidir. Pek çok dinde ve inanç sisteminde isyan mahiyetindedir ve affedilmez görülür. Mânilerde intihar “kendini asmak” göstergesiyle işaretlenmektedir. Eylemin gerçekleşmesi sevilen kişiyle evlenilebilmesi ihtimaline bağlanmıştır. İstenen birleşme olmazsa kişinin kendi varlık alanını sonlandırmakla ilgili olarak “ya, acaba” gibi sözcüklerle bir tehditte bulunduğu görülür:

Entarımı asarım,
Kolarını kasarım.
Ben yarimi almasam,
Acaba kendimi asarım E30
Mavi mintan asarım
Koltugumu kasarım
Ya o yari alırım
Ya gendimi asarım M42
Sandığıma basayım
Entarımı asayım,
Ya o yari alayım
Ya kendimi asayım S6

Bireyin varlığının hiçe sayılması da ölüm göstergesinin kavram alanı içindedir. Ölme ihtimali; yok sayılmak, birilerinin kişiden yoksun kalması ve merhamet bağlamlarında ortaya konmuştur:

Ben bir garip kuş idim,
Dalımda konmuş idim.
Bir kız almış yarini
Sanki ben ölmüş idim B92

Masa üstünde bıçak,
Abeyim beni vuracak,
Sakın abeyim vurma,
Yarım yarsız kalacak M28

Seversen sev beni,
Ölürsem acı beni,
Sana buni yazarım,
Hatırlıyasın beni S4

Başkalarının ölümü; duyulan ölümler, görülen cenazeler, işitilen unsurlar yoluyla mânilerde az da olsa yer bulmuştur. Bunlar sevgili, kaynana ve eski dosttur. İfadeler haber içeriği gibidir:

İstanbul'un camisi.
Yanıyor minaresi,
Anne sevgilim ölmüş,
Geçiyor cenazesi İ32

Köpri altına kazık,
Kaynanam öldi yazık,
İç kimseyi acımam,
Bir top kefine yazık K158

Sultan Hamid camisi,
Parlıyor minaresi,
Eski dostumuz geçinmiş
Okunur cenazesi S72

Sevenin varlığını sevdiğiyle birleştirmesi düşüncesi nasıl ölümle bitirilebiliyor ve ölüme sebebiyet verebiliyorsa (örneği az olsa da) dirilmeyi de sağlamaktadır. Herhangi bir varlığın/ durumun daha belirgin biçimde algılanmasında zıddı olarak konumlandırılan varlık/ durum yarar sağlar. Aşkın kavram alanı içinde ölüm ve dirilme göstergeleri bağlamlara göre değişen konumlarıyla onun varlığının kültürel manada nasıl anlamlandırıldığını göstermektedir. Ayrılık-ölüm denkliğinde kavuşma da dirilmedir:

Asma gülüm sarkarım
Açılmaga korkarım
Derseler yarım gelmiş
Üli olsam kalkarım A101

Karanfilim sarkarım,

Açılışım korkarım,
Deseler yarım gelir,
Ölü olsam kalkarım K52

Ah etmek “acıyla iç çekmek, beddua etmek” anlamlarında bir fiildir. Mânide bir ölüm sebebi olarak görülmektedir. Bu ölümün birden değil, zorlu bir süreçle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ölüp kurtulmak ifadelerinin aksine burada bir kurtuluş yoktur, gömülürken bile yalnız olmak vardır:

Ah ettin oydu beni,
Kemikten soydu beni,
Kimsesiz yetim gibi,
Toprağa koydu beni A12

Sonuç

Makedonya yüzyıllar boyunca Türk nüfusun varlığını sürdürdüğü bir ülkedir. Zaman içinde sınırlar, toplumsal yapı değişkenlikler gösterse de kültürel yapının muhafaza edildiği görülmüştür. Sözlü kültürün öğelerinin üretimi, toplumların kültürel unsurlarının nesillerce aktarılabilmesinin en yaygın yollarından biridir. Bu öğeler içinde mâniler, ekseriyetle aşk konusunda olmakla birlikte toplumun hayatına dair hemen her şeyi içerebilen kısa, genellikle spontane oluşan ve söylenen bir tür olarak kültürel aktarıma hizmet etmektedir.

Makedonya Türklerine ait 1116 mâninin incelendiği bu çalışmada içinde “ölüm”e dair göstergeler yer alan 71 örnek ele alınmıştır. Ele alınan mânilerdeki ölüm le ilgili göstergeler toplumun kültürel algısına dair veriler sunmaktadır. Metin temelli olarak yapılan inceleme sonucunda dilsel verilerin kendi aralarında çeşitli kategorilerde birleştikleri görülmüştür. Mânilerden hareketle Makedonya Türklerinin aşkı çeşitli yönlerle ölümle ilişkilendirdikleri anlaşılmıştır. Ölüm göstergesiyle ilgili en yaygın kullanımlar “istemek” üzerine yoğunlaşmıştır. Bireyin kendisinin, sevgilisinin, sevgiliyle birlikte kendisinin, sevgiliyle ilişkisine bir şekilde sekte vuranların ölümünün istendiği çok sayıda örnekte yer almaktadır.

Ölüme ilişkin ikinci sık unsur onun hangi koşullarda gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine, dolayısıyla bağlama, daıdır. Sevgiliden ayrılmak/ ayrılma ihtimali, genç yaşta olmak, dertli olmak, yaşanmışlıklar, kavuşmanın hazzı, unutmak gibi koşullar ölümden etkilidir. Üçüncü derecede sıklığa sahip öğeler ölümün sebepleriyle ilgilidir. Bu sebepler askerlik, ayrılık, merak gibi çeşitli sebeplere dayanmaktadır. Askerlik-ayrılık acısı-ölüm, ayrılık-ölüm denklileri oldukça yoğundur. Diğer örneklerde ölümün zamansal sınırlara, intihara, başkalarının ölümünün duyulmasına ve dirilmeye yönelik göstergelerle temsil edildiği görülür.

Çalışmadan elde edilen verilerden hareketle Makedon Türklerinin mânilerinde ölümün büyük oranda aşk ve aşkla ilintili kavuşma, ayrılık, sosyal etki, sosyal sorumluluklar bağlamında içerikler sunduğu söylenebilir. Ölümün bir sebeple dilenmesi, en sık rastlanan öge olarak ilgi çekmektedir. Bölgenin tarihi ve siyasi karışıklıklarla geçen yıllarının tesiri olarak yorumlanabilir. Toplumun kültürel sisteminde aşkın kişinin varlığını konumlandıran, dolayısıyla da yok olmasına da sebebiyet verebilecek bir üstün varlık olduğu söylenebilir. İntiharla ilgili öğelerin kısıtlılığı, dünyadaki diğer inançların pek çoğuyla paralel olarak, toplumca pek benimsenmeyen bir durum olduğunu gösterebilir.

Kaynakça

1. Artun, E. (2007). Türk Halk Kültüründe Mânî Söyleme Geleneği, Mânilerin İletişim Boyutu ve İşlevselliği, IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyumu Bildirileri, Muğla: Fethiye Belediyesi Kültür Yayınları.
2. Gürel, Z. (2025). Suat Engüllü’nün Makedonya Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi, Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 7(1), 1-21.

3. Göde, H. A.- Tatlıcan, N. (2019). Türk Halk Anlatılarında Ölüme İlişkin Tabu ve Kaçınmalar. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı), 113-127.
4. Hafız, N. (1989). Makedonya Türk Halk Edebiyatı Metinleri. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları.
5. Rehimli, Terane T. (2019). Azerbaycan ve Balkan Türkleri Arasındaki Edebî İlişkiler. Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 1(2), 35-40.

GAGAVUZ HALK MASALINDA MOTİFLER: “OĞLAN HEM MARI KIZ” ÖRNEĞİ

İlkin GULUSOY

Profesör Doktor

Kafkas Üniversitesi (KÜ)

Türkiye, Kars

ilkingulusoy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0768-9803>

Özet

Makalede “Oğlan hem Mari kız” Gagavuz halk masalı, içerdiği folklorik motifler ve kahramanın yolculuğu açısından incelenmiştir. Masalda kuş, kurt, at, kardeşlik ve ihanet, ölüm ve diriliş motifleri ele alınmış, her birinin hem masalın olay örgüsünü şekillendirdiği hem de ahlaki ve eğitsel işlevler üstlendiği gösterilmiştir. Masal, Gagavuz toplumunun dayanışma, adalet ve aile değerlerini yansıtarak kültürel bir aktarım işlevi görmektedir. Masaldaki motifler, yalnızca Gagavuz kültürüne özgü olmayıp, genel Türk masal geleneğiyle paralellik göstermektedir. Ayrıca masal, evrensel anlatı kalıplarıyla bağlantılı olarak kahramanın yolculuğu modelini izleyerek, sözlü kültürün zenginliğini ve toplumsal değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasındaki rolünü ortaya koymaktadır. Masalın, Gagavuz Türklerinin dünya görüşünü, toplumsal değerlerini ve kültürel sürekliliğini yansıtan zengin bir folklorik metin olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Gagavuzlar, folklor, masal, motif

MOTIFS IN GAGAUZ FOLK TALES: EXAMPLE OF "THE BOY AND THE GIRL"

Abstract

In this article, a Gagauz folk tale is examined in terms of its folkloric motifs and the hero's journey. The tale features motifs such as the bird, brotherhood and betrayal, the wolf, the horse, and death and resurrection, each of which shapes the plot while also serving moral and educational functions. The tale reflects the Gagauz community's values of solidarity, justice, and family, serving as a means of cultural transmission. The motifs in the tale are not unique to Gagauz culture but also parallel the broader Turkish folk tale tradition. Moreover, the tale follows the model of the hero's journey in connection with universal narrative patterns, highlighting the role of oral culture in transmitting cultural richness and social values to future generations. The tale is seen as a rich folkloric text that reflects the worldview, social values, and cultural continuity of the Gagauz Turks.

Keywords: Gagauz people, folklore, fairy tale, motif

Giriş

Türk dünyasının farklı coğrafyalarında yaşayan topluluklar, sözlü anlatılar aracılığıyla hem tarihsel kimliklerini hem de kültürel değerlerini kuşaktan kuşağa aktarmışlardır. [Bkz. 1; 2; 3] Bu anlatı türleri arasında masallar, motif zenginliği ve evrensel anlatı yapılarıyla öne çıkar. Bu çalışmada incelenen “Oğlan hem Mari kız” Gagavuz halk masalında kahraman, ailesiyle birlikte bereketli ve huzurlu bir yerde yaşamaktadır. Ancak bu düzeni bozan bir kuşun ortaya çıkışıyla macera başlar. Kahraman çeşitli sınavlardan geçer; kardeşlerinin ihanetiyle yüzleşir; ölüm ve diriliş sürecini deneyimler; sonunda başarıya

ulaşarak adaletin ve mutluluğun simgesi hâline gelir. Bu süreç, hem folklorik motifler hem de kahramanın yolculuğu arketipi açısından zengin bir inceleme alanı sunmaktadır.

Masalın özeti şöyledir:

Bir adamın üç oğlu vardır ve bahçelerindeki olgun meyveleri her gece parlak tüylü bir kuş yemektedir. Baba oğullarını nöbete diker; büyük oğullar kuşu yakalayamazken, en küçük oğul kuşu yakalayamaz ama kanadından bir tüy alır. Bunun üzerine üç kardeş kuşun peşine düşer. Yolda bir kurtla karşılaşan en küçük oğul onunla dost olur; kurt ona rehberlik eder, engelleri aşmasına yardımcı olur. Oğlan çoğu zaman kurdun öğütlerini dinlemese de kurt onu her seferinde kurtarır. Önce kuş için bir at, sonra at için Mari Kız istenir. Kurtun yardımıyla Mari Kız'ı alıp kuş ve atı da elde eder. Ancak ağabeyleri onu kıskanır, öldürüp kuşu, atı ve kızı kaçıır. Mari Kız'ın çağırmasıyla kurt yetişir, bir karganın yardımıyla Oğlan yeniden dirilir. Düğün alayında gerçekler ortaya çıkınca baba ağabeylerini sorgular; onlar utanarak özür diler, Oğlan ise onları affeder. Sonunda Oğlan Mari Kız'la evlenir; kuş artık zarar vermek yerine onların bahçesinde yaşar, genç çiftte mutluluk ve şans getirir.

Masalda öne çıkan başlıca folklorik motifler, hem masalın olay örgüsünü şekillendirmedeki işlevleri hem de kültürel ve eğitsel anlamları açısından ele alınacak olursa, aşağıda belirtilen sırayla incelenebilir:

Kuş Motifi

Masalın girişinde anlatıcı şöyle der: “*Dadanêr mayvalaa bir kuş. Geler her gecä dä iyer en ii almaları.*” [4, 1319] Burada kuş, bereketi bozan ve düzeni sarsan bir unsur olarak tanımlanır. Kuşun meyveleri yemesi, masalda “zararlı unsur” işleviyle ortaya çıkar. Ancak aynı zamanda kahramanın yolculuğunu başlatan güç de bu kuştur. Çünkü kahraman, kuşun bıraktığı tüy aracılığıyla kader yolculuğuna çıkar. Türk masal geleneğinde kuş, kimi zaman uğur ve bereket, kimi zaman ise engel ve sınav motifi olarak görülür. Kaf Dağı'nın ardındaki Zümrüd-ü Anka'dan, masallardaki altın tüy motifine kadar kuş, kahramanın yolunu açan simgesel bir varlıktır. Gagavuz masalında da bu ikili işlev korunmuştur. Kuşun bıraktığı tüy, masalda kaderin ve geleceğin simgesi hâline gelir. Türk masallarındaki “şahmeran tüyü”, “sihirli kuş” gibi örneklerde olduğu gibi, kuş hem sınav hem de ödülün sembolüdür.

Kardeşlik ve İhanet Motifi

Metinde küçük oğlan için şöyle denir: “*Batuları hep saymaazmışlar Oglanı, neçin ki bulurmuşlar onu aamacık. Ama alizdä bu çocuk akıllıymış.*” Büyük kardeşler, küçüğü değersiz sayar. Ancak başarı ona aittir. Bu durum Türk masallarında sık görülen “küçük kardeşin üstünlüğü” temasını yansıtır. İlerleyen kısımda ise ihanet motifi belirginleşir: “*Açan oldu karannık da hepsi uyudu, ağaları Oglanın öldürdülär Oglanı, kaptılar Mari-Kızı, beygiri, kuşu...*” [4, 1320] Burada kardeşlerin kıskançlıkla küçük kardeşi öldürmeleri, masalın dramatik zirvesidir. İhanet, masalda yalnızca bireysel bir kötülük değil, aynı zamanda toplumsal değerlerin çiğnenmesi anlamına gelir. Türk masallarındaki “kardeş kıskançlığı” motifi, hem ahlaki bir uyarı hem de adalet temasının işlenmesine imkân tanır.

Kurt Motifi

Kahramanın yolculuğunda karşısına çıkan kurt, bir tür **rehber** ve **yardımcı varlıktır**. Onun sözleri kahramana yol gösterir: “*Al sän sade beygiri, kantırmayı brak orda...*” [4, 1320] Bu sözler, masalda akıl ve deneyimin temsilidir. Yabancı'nın verdiği öğütlere uymayan kahraman, zorluklarla karşılaşır. Bu durum, masalların didaktik yönünü gösterir: dinleyiciye “öğüdü dinlemenin” önemini öğretir. Kurt motifi, Türk masallarında sıkça rastlanan “yardımcı” tipin bir çeşididir. Kimi zaman derviş, kimi zaman yaşlı kadın, kimi zaman da doğaüstü bir varlık olarak karşımıza çıkar. Gagavuz anlatısında “kurt”, doğa ve bilinmeyenle bağlantılıdır. “Türk destanlarında mütemadiyen olumlu bir karakter olduğunu bildiğimiz kurt, bu Gagavuz masalında da gerçek bir yol gösterici rolündedir.” [4, 1317]

At Motifi

Masalın en dikkat çekici öğelerinden biri de attır. Kahraman, atı kantırmasıyla birlikte almak istediğinde cezalandırılır: “*Ama kantırması taa da gözâldi. Da çocuk genâ unuttu nicâ üüretti onu yabanı. Aldı beygiri kantırmaylan.*” [4, 1320] Burada kahramanın sınavı, “gösterişe kapılmamak”tır. Atın yalnızca kendisini almak gerekirken süslü kantırmasına göz dikmesi, insanoğlunun zaaflarını yansıtır. At, Türk destan ve masallarında kahramanın yol arkadaşıdır. Oğuz Kağan Destanı’ndan Dede Korkut’a, Köroğlu’na kadar at, sadakat ve güç sembolüdür. Bu masalda ise at, kahramanın imtihanıdır; doğru olanı seçip seçmeyeceğini sınar.

Mari Kız Motifi

Kahramanın yolculuğunun bir aşamasında karşısına çıkan Mari Kız, masalın ödül unsurlarından biridir. Onun güzelliği ve kahramana olan sevgisi şöyle ifade edilir: “*Baktı kız Oglana. Gördü önündä pek gözâl bir çocu. Ölä gözâl, anı kızın düşünä gelirdi.*” [4, 1321] Mari Kız, yalnızca romantik bir figür değildir; aynı zamanda kahramanın başarılarının toplumsal kabulünü de simgeler. Onunla evlenmek, kahramanın toplum tarafından kabul görmesinin ve değerinin tanınmasının göstergesidir.

Ölüm ve Diriliş Motifi

Masalda kardeşleri tarafından öldürülen kahraman, diri ve ölü su ile yeniden hayata döndürülür: “*Da çeketti uumaa olu Oglanı. Uudu çok, da çocuk çeketti solumaa. Açtı gözlerini, sora da kalktı.*” [4, 1322] Bu sahne, Türk masal ve mitolojisinde güçlü bir şekilde yer alan yeniden doğuş temasının açık bir yansımasıdır. Diri su - ölü su motifi, yaşam ile ölüm arasındaki sınırın aşılabileceğini, kahramanın “ikinci bir doğum” yaşayarak olgunluğa eriştiğini anlatır.

Sonuç

İncelenen Gagavuz halk masalı, içerdiği motiflerle hem Türk masal geleneğinin ortak unsurlarını hem de Gagavuz toplumunun özgün kültürel bakışını yansıtmaktadır. Kuş, kardeşlik, yolculuk ve ölüm-diriliş motifleri, yalnızca masalın olay örgüsünü şekillendirmekle kalmaz; aynı zamanda ahlaki, eğitici ve toplumsal işlevler de üstlenir. Bu masal, Gagavuz folklorunun zenginliğini ortaya koyan ve Türk dünyası sözlü kültürünün evrensel anlatı kalıplarıyla birleştiğini gösteren önemli bir örnektir. Böylece masaldaki motifler, yalnızca Gagavuz folkloruna özgü olmayıp, aynı zamanda evrensel anlatı kalıplarıyla da bağlantı kurmaktadır.

Kaynakça

1. Başgöz, İlhan. *Türk Masalları Üzerine İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
2. Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
3. Eberhard, Wolfram. *Türk Masalları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
5. Kuşoğlu, M. O. (2024). Gagavuz halk masalı “Oglan hem Mari Kız”. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö14), 1311-1335.

BALKAN XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ, FOLKLORU və MİLLİ İDMAN OYUNLARI

Eldar MUXTARLI

Azərbaycan İdman Akademiyası (ADİ)
eldar.mukhtarli@sport.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-6894-3214>

Bayram XƏLİLOV

Azərbaycan İdman Akademiyası (ADİ)
bayram.x1956@mail.ru
<https://orcid.org/0009-006-6641-96-23>

Qurban CƏBRAYILOV

Azərbaycan İdman Akademiyası (ADİ)
qurban.cabrayilov@sport.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-0153-73478>

Xülasə

Balkan regionu — coğrafi mövqeyi, tarixi keçmişi və etnik müxtəlifliyi ilə fərqlənən bir mədəniyyət əhəmiyyəti daşıyır. Balkan mədəniyyətini birləşdirən əsas cəhətlərdən biri onun çoxmillətli, çoxdini və çoxdilli strukturudur ki, bu da bölgəyə unikal mədəni rəngarənglik qazandırır. Balkan folkloru xalqın tarixi yaddaşını, gündəlik həyatını, inanclarını və dünyagörüşünü əks etdirən zəngin irsdir. Balkan xalqları qədimdən bəri müxtəlif xalq oyunları və ənənəvi idman növləri ilə məşğul olublar. Bu oyunlar həm əyləncə, həm də fiziki hazırlıq vasitəsi kimi cəmiyyət həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir dövrdə bu irsin öyrənilməsi və qorunması global mədəni müxtəlifliyin saxlanmasına töhfə verir.

Açar sözlər: Balkan mədəniyyəti, folkloru, Balkan milli idman oyunları

CULTURE, FOLKLORE AND NATIONAL SPORTS OF THE BALKAN PEOPLES

Abstract

The Balkan region, due to its geographical location, historical background, and ethnic diversity, holds significant cultural importance. One of the defining features of Balkan culture is its multiethnic, multireligious, and multilingual structure, which contributes to the region's unique cultural diversity. Balkan folklore represents a rich heritage reflecting the people's historical memory, daily life, beliefs, and worldview. Since ancient times, Balkan nations have engaged in various folk games and traditional sports. These activities have played an important role in society both as entertainment and as a means of physical development. In the modern era, the study and preservation of this heritage contributes to the safeguarding of global cultural diversity.

Keywords: Balkan culture, folklore, Balkan traditional sports

Balkan Türk sözü olaraq mənası “çətin keçirilən sıx və qalın meşəlik, dağlıq ərazi, rütubətli bataqlıq yer” adlanır. Balkanlar cənubi qərbdə Aralıq dənizi hövzəsində, Apennin və Balkan yarımadaı arasında yarımqapalı Adriatik dənizi və Aralıq dənizi arasında yerləşən İon dənizi, cənub şərqdə Qara dəniz və Egey dənizini birləşdirən Mərmərə dənizi, Qara dənizə Bosfor boğazı, Egey dənizinə isə Dardanel boğazı vasitəsilə bağlanır. [1.s-11]

Şərqdə Krım yarımadası və Kiçik Asiya yarımadası arasında yerləşən Qara dəniz ilə əhatə olunmuş bir yarımada. Balkan yarımadasının şərq, cənub və qərb tərəflərinin yerləşdiyi haqqında coğrafiyaşünaslar arasında ümumi razılaşma var. Lakin şimal sərhədi barədə fikir ayrılığı və mübahisələr mövcuddur. Balkan yarımadası, Aralıq dənizinin bir hissəsi olan altı müxtəlif dənizlə əhatə olunub. Balkan Yarımadasının çox zəngin sahil xətti var və bu, onun iqliminə, iqtisadiyyatına, liman şəhərlərinə, mədəniyyətlərarası əlaqələrinə əlverişli təsir göstərir. Balkan yarımadasının coğrafi mövqeyi, Aralıq dənizi strategiyası baxımından çox önəmlidir. Bu cür coğrafi üstünlük nəticəsində Balkan ölkələri dəniz nəqliyyatı vasitəsilə inkişaf etmə imkanı yaradıb. Həm geosiyasi, həm də iqtisadi baxımdan Balkanların dənizə çıxışı olan mövqeyi regional əhəmiyyət daşıyır.

Balkan regionunun tarixi təqribən 44.000 il əvvəl, Paleolit daş dövrün ilk mərhələsindən başlanır. Balkanlar eramızdan əvvəl III–II əsrlərdə Roma İmperiyasının suverenliyi tabeliyinə keçmişdir. Bu dövrdən etibarən Balkan regionu nizam-intizam, mədəni və hərbi baxımdan Roma idarəetmə sisteminə inteqrasiya olunaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Balkanlar müxtəlif etnik mənsubiyyətə və dini inanca malik insanların bir arada yaşadığı çoxmillətli və çoxdini bir coğrafi bölgədir. Ərazi baxımından tam olaraq Balkan yarımadasının sərhədləri daxilində yerləşən ölkələrə Albaniya, Bosniya və Herseqovina, Bolqarıstan, Monteneqro, Kosovo, Şimali Makedoniya və Yunanıstan daxildir. [2.s-33-34]

Balkan regionunda əsas Xristianlıq (Pravoslav və Katolik məzhəbləri) və İslam dini təşkil edir. Ən geniş yayılmış din Pravoslav xristianlıqdır. Yunanlar, Serblər, Bolqarlar, Rumınlar, Şimali Makedoniyalılar və Monteneqrolular əsasən Pravoslav kilsəsinə mənsubdurlar.

Regionda ikinci ən böyük dini qrup müsəlmanlardır. Türk, Alban (xüsusilə əhalinin əksəriyyəti), və Bosniya icmaları əsasən İslam dininə mənsubdur.

Üçüncü əsas dini qrup isə Katoliklərdir. Katoliklərin inanc sistemə macarlar, slovenlər, xorvatlar, eləcə də bəzi alban icmaları daxildir. Balkan regionunda üç əsas dinlə yanaşı, Yəhudilik dini də müəyyən kiçik yaşayış məntəqələrində təmsil olunur. [3.s-82]

Balkanların ən diqqətçəkən xüsusiyyətlərindən biri də onun dil və etnik müxtəlifliyidir. Bölgədə Slavyan, Roma, Yunan, Alban, Türk və digər etnik qruplar yaşayır. Başlıca danışılan dillərə aşağıdakılar daxildir:

- Slav dilləri: Rus, Belarus, Ukrayın və s. Sloveniya dilləri;
- Roman dilləri: Rumın, Arumenlər (Balkanlarda yaşayan etnik qrup, bəzi bölgələrdə);
- Yunan dili və Arnavut, Qaqauz xalqlarından ibarət digər azsaylı dillər.

Bu dil müxtəlifliyi Balkan yarımadasının mədəni irsini zənginləşdirərək hər bir sahədə özünü göstərir. Balkanlarda əsas Pravoslav xristianlığı, Katolik xristianlığı və İslam dini geniş yayılmışdır: Bu dini müxtəliflik bölgədəki mədəni ənənələrə, bayramlara, memarlığa və gündəlik həyata böyük təsir göstərmişdir. Məsələn, eyni küçədə həm kilsə, həm məscid, həm də sinaqoqun yerləşməsi Balkan şəhərlərinin xüsusiyyətlərindəndir. Balkan folkloru qədim dini və mifoloji inanclara əsaslanır. Hər bir ölkənin özünəməxsus nağılları, rəqsləri, geyimləri və toy mərasimləri vardır. Balkan yarımadasının kiçik inzibati ərazi yerlərində (yəni kənd yerlərində) bu ənənələr bu günə qədər yaşadırlar. Məsələn:

- Serb və Makedon toylarında zurna və davul musiqisi önə çıxır;
- Albaniya və Kosovoda "valle" adlı ənənəvi rəqs,
- Bolqarıstanda "Nestinarstvo" — köz üzərində rəqs ənənəsi; (qədim zamanlardan bu günə qədər qorunub saxlanılır)

Bosniya və Herseqovinada sevdalinka adlı xalq mahnıları, xalqın dünyasını əks etdirir. [4.s-42-43]

Balkan regionunun memarlığı bir tarixin əksidir. Burada Antik Yunan məbədləri, Roma amfiteatrları, Bizans kilsələri, Osmanlı məscidləri və Avropa barokko üslubunda saraylar bir-birinə qarışmış şəkildə görünə bilər.

- Yunanıstanda – Akropolis və antik məbədlərlə dünya mədəniyyətinə töhfə verir.
- Mostar körpüsü (Bosniya) – Osmanlı memarlığının incilərindəndir.
- Rila Monastırı (Bolqarıstan) – pravoslav xristian memarlığının gözəl nümunəsidir.
- Sveti Naum və Ohrid gölü (Şimali Makedoniya) – UNESCO tərəfindən qorunan mədəni irs siyahısındadır. [5.s-31-32]

Balkan yarımadasında milli idman növləri, xalqların mədəniyyətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Hər bir dövlətin milli idman növlərinin tarixi özünəməxsus tanınır, hörmətlə qarşılanır və nəsil-dən-nəslə ötürülür. Bu baxımdan, müxtəlif ölkələrdə mövcud olan milli idman növlərinə nəzər salaq. Balkan xalqlarının milli idman oyunları, regionunun mədəniyyətinin müxtəlifliyini əks etdirən idman yarışları ilə əhatə edir. Bu oyunların çoxu dərin tarixi köklərə malik olaraq, nəsil-dən-nəslə ötürülərək ənənə və adətləri özündə qoruyub saxlayır. Balkan regionları arasında komanda və fərdi idman növləri, eləcə də xalq bayramları və mərasimləri ilə əlaqəli oyunlar mövcuddur.

Balkan regionunda yaşayan Türk xalqının milli və ənənəvi idman növləri sırasına güləş (kürəş), atçılıq, cirit oyunu, oxçuluq (oxatma) və qaçış növləri daxildir.

Balkan regionunda milli idman növləri Türklər arasında geniş yayılaraq Türk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Qədim Türk milli idman oyunları həm də müasir dövrdə müxtəlif idman tədbirləri və yarış proqramlarında fəal şəkildə icra olunmaqdadır.

Türkiyənin milli idman növləri sırasında yağlı güləş mühüm yer tutur. Yağlı güləşin yaranma tarixi qədim dövrlərə təsadüf edir. Bu idman növü Türklərin tarixində ənənəvi döyüş və fiziki hazırlıq forması kimi mühüm yer tutur. Türkiyənin milli idman növü sayılan yağlı güləş Kırkpınar (Kırkpınar – Türkiyənin Edirne şəhərində hər il təşkil olunan və dünyanın ən qədim yağlı güləş festivalı kimi tanınan ənənəvi bir tədbirdir) tarixi XIV əsrə qədər uzanan təkcə idman tədbiri deyil, eyni zamanda zəngin mədəni irsi əks etdirən bir mədəniyyət festivalıdır.

Türk milli idman növü sayılan Yağlı Güləş Festivalının tarixi 1362-ci ilə təsadüf edir və dünyanın ən qədim idman tədbirlərindən biri hesab olunur. Həmin dövrlərdə Osmanlı İmperiyasında yağlı güləş bir növ hərbi-fiziki hazırlıq forması kimi tətbiq edilirdi. Güləşçilər bədənlerini yağlamaqla, həm çevikliklərini artırır, həm də rəqibin tutmasından yayınmaq imkanı qazanırdılar. Bu fiziki üstünlüklər, real döyüş şəraitində onlara əlavə taktiki üstünlükləri mənimsəməyi təmin edirdi. [6.s-18-22].

"Kırkpınar Yağlı Güləş Festivalı" hər il Edirne şəhərində keçirilir və dünyanın müxtəlif ölkələrindən güləşçilərlə tamaşaçıları bir araya gətirir. Bu festival yalnız bir idman tədbiri deyil, həm də türk mədəniyyəti və ənənələrinin ayrılmaz bir hissəsidir.

Türkiyənin milli güləşinin bu qədər məşhur olmasının səbəblərindən biri onun qədim tarixi və dərin köklü ənənələri ilə bağlıdır. Kırkpınar Yağlı Güləş Festivalı, 1920-ci illərdə Türkiyə müstəqillik qazandıqdan sonra daha da populyarlaşmışdır.

Bu gün Türkiyənin milli güləş Türk xalqının sevilən və böyük maraqla izlənən bir idman növünə çevrilmişdir. Eyni zamanda, bu idman növünə digər ölkələrdə də artan maraq müşahidə olunur.

Balkan yarmadasında yaşayan Monteneqro xalqlarında zəngin mədəniyyətə malikdir. Monteneqro mədəniyyətinə bir çox ənənəvi milli idman oyunları daxildir. "Prekaka", "Bliznatsi", "Xalq ipi", "Daş

kisəsi” kimi oyunlar — bu xalqın milli irsinin bir hissəsi olaraq, nəsildən-nəslə ötürülür. Bu oyunlar bayram şənliklərində eləcə də gündəlik həyatda keçirilir. Monteneqro xalq oyunlarından bəzi nümunələri göstərmək olar.

Məsələn: Prekaka oyunu təsvirinə əsasən, müxtəlif maneələrin üzərindən tullanmanı nəzərdə tutur. Oyun müəyyən edilmiş maneələr zolağını dəf etməklə akrobatika və çeviklik elementlərini də əhatə edir.

Digər milli oyun Bliznaci (Əkizlər) adlanır. Adından göründüyü kimi, bu oyun cütlüklə yerinə yetirilən estafet oyunudur. İştirakçılar “əkizlər” kimi birlikdə hərəkət etməli, hərəkətlərini uyğunlaşdırmalıdır. Milli oyunlardan biridə Xalq ipi oyunudur.

Xalq ipi oyununda güc, qüvvə qabiliyyətindən istifadə edilir. İştirakçılar hər hansısa ipdən və yaxud kəndirdən tutaraq rəqibi öz tərəflərinə çəkməyə çalışırlar.

Balkan yarımadasında yaşayan Rumın xalqlarının milli idman növlərində qədim tarixi mədəniyyəti vardır. Rumıniyanın milli idman növü kimi tanınmış "olna" (bəzən “hoina”, “oyna” kimi də adlandırılır) oyunu (beysbola və ya lapta oyununa bənzəyən, dəyənəklə, topla oynanılan oyun) ənənəvi inkişaf etmiş, nəsildən nəslə ötürülən qədim oyundur. Oina oyunu xalq arasında geniş yayılmış, kənd və qəsəbələrdə, məktəblərdə, bayram şənliklərində, mərasimlərdə, folklor festivallarında oynanılan bir ənənədir. Oina oyunu əsasən çeviklik, cəldlik və sürət-güc tələb edən milli idman oyunu hesab edilir.

Qədim Yunanıstan, təkcə fəlsəfə və sənət sahələrində deyil, həm də bədən tərbiyəsi və idman mədəniyyətində böyük irsə malik bir sivilizasiya olaraq Balkan regionunda tarixə düşmüşdür.

Qədim Yunanıstanın ən əhəmiyyətli idman ənənəsi, Zevsin şərəfinə keçirilən qaçış, güləş, tullanma, nizə və disk atma, araba yarışları kimi növləri əhatə edən Olimpiya oyunlarıdır. [7.s-5-8]

Əfsanəvi Olimpiya oyunlarının vətəni olan Yunanıstan idmanın və sağlam həyat tərzinin inkişafı sahəsində qədim tarixə malikdir. Yunanıstan idmançıları 1896-cı ildən keçirilən bütün müasir Olimpiya oyunlarında iştirak edən dörd ölkədən biri hesab edilir.

Qədim Yunan idman növlərinə əsasən:

- Qaçış;
- Təkmübarizlik növləri: Boks və güləş, və s.
- Atış növləri: Nizə və disk atma;
- Beşnövcülük (pentatlon): Qaçış, uzunluğa tullanma, ox atma, güləş və araba yarışları.

Balkan yarımadasında məskunlaşan qədim Yunan xalqlarının milli idman növləri cəmiyyətin sosial və mədəni həyatında mühüm yer tutur. Bu ənənələr, müasir Olimpiya hərəkətinin təməlində duran əsas dəyərlərin formalaşmasında xüsusi və əhəmiyyətli rol oynayır.

Nəticə olaraq, Balkan dövlətlərinin mədəniyyəti müxtəlif etnik, dini və tarixi qədim sivilizasiyaların, imperiya miraslarının və müasir Avropa dəyərlərinin izlərini daşıyır. Balkan xalqlarının rəngarəng musiqisi, zəngin folkloru, mədəniyyəti və milli idman oyunları — müxtəlif dilləri və dinləri ilə dünya coğrafiyasında unikal regionlardan biri sayılır.

Ədəbiyyat

1. Gleni M. Balkan, 1804-1999 (nacionalizam, rat i velike sile), 1 deo. Beograd, 2001.
2. Aleksic-Pejkovic L. Balkan balkanskim narodima – izmedju legitimistickog I nacionalnog principa // Zbornik radova: Islam, Balkan I velike sile (XIV-XX vek). Beograd, 1997.
3. Markovic M. Antinomije evropske civilizacije // Zbornik radova “Evropa I Srbi”. Beograd, 1996. S.
4. Petkovic R. Balkan ni bure baruta ni zona mira. Zagreb, 1978. S. 24. 22 Lempic D. Jugoslavija kao istorija. Beograd, 2004.
5. Fleming K. Orijentalizam, Balkan I balkanska istoriografija // Filozofija I drustvo, XVIII. Beograd, 2001.

6. Popescu I.K. The development of physical training and sport of the peoples of the Balkan peninsula. (XI centuries B.C. — the 80s of the XX :century)
7. Dissertation for the degree of Doctor of Pedagogy on speciality 24.00.01 "Olympic and professional sport"- Ukrainian State University of Physical Education and Sport, Kyiv 1997. 22 scientific papers devoted to the theoretical research of the problem are defended.

ТРАКИЯ – ПЕРЕКРЕСТОК ТРАДИЦИЙ

Лейла МЕХТИЕВА

Бакинский Славянский Университет (БСУ)

Кафедра Балкановедение

Азербайджан, Баку

leylamekhtiyeva13@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-5713-1447>

Резюме

Балканская Тракия — это не просто географическое пространство между Балканскими горами, Родопами и Мраморным морем. Это перекрёсток империй, конфессий, языков и ритмов годового цикла, где на протяжении веков наслаивались аграрно-календарные праздники, христианские и мусульманские интерпретации, а также дохристианские традиционные мотивы. Поэтому именно здесь особенно наглядно видно, как одни и те же глубинные темы — порог весны, плодородие, защита от зла, молитвы о дожде и «разжигание» удачи с помощью огня — получают разные названия, но следуют сходным моделям. Тракия — уникальный регион, в котором история и культура двух стран пересекаются и взаимно дополняют друг друга. Традиции Болгарии и Турции демонстрируют богатство и многообразие балканской культуры, отражая особый образ жизни и мировоззрение её народов. Изучение этих традиций не только углубляет наше понимание региона, но и способствует взаимопониманию между различными культурами. Хотя традиции и ритуалы Тракии, Турции и Болгарии обладают своими уникальными чертами, они также во многом пересекаются благодаря общим историческим корням и культурным обменам. Эти взаимосвязи формируют богатую мозаику культурного наследия, которая продолжает существовать и развиваться по сей день. Ниже представлены четыре основные группы общих ритуалов: весенний порог (Баба Марта / мартеницы), майский порог (Хыдыреллез / Какава и «Юрьев день»), огонь Странджи (нестинарство / анастения) и «дождевая магия» (пеперуда / додола и молитвы о дожде). Каждая группа включает местные особенности Восточной (турецкой) и Северной (болгарской) Фракии, а также современную жизнь этих практик.

Ключевые слова: традиции, обряды, духовность, символика, современность, социум, культура, огнепоклонство

TRAKYA – ƏNƏNƏLƏRİN KƏSİŞDİYİ YERDİR

Xülasə

Balkan Trakya — yalnız Balkan dağları, Rodop dağları və Marmara dənizi arasında coğrafiya deyil. Bu, imperiyaların, konfessiyaların, dillərin və illik dövrün ritmlərinin kəsişdiyi bir məkandır; burada kənd təsərrüfatı təqvim bayramları, xristian və müsəlman təfsirləri, həmçinin xristianlıqdan əvvəlki ənənəvi motivlər əsrlər boyu bir-birinin üzərinə düşüb. Bu səbəbdən burada eyni dərin mövzular — yazın başlanğıcı, məhsuldarlıq, “pis göz”dən qorunma, yağış diləmək, odla uğur “alovlandırmaq” — fərqli adlar alsa da, oxşar ssenarilərdə təzahür edir. Trakya, iki ölkənin tarixi və mədəniyyətinin kəsişib bir-birini tamamladığı unikal bir bölgədir. Bolqarıstan və Türkiyə ənənələri Balkan mədəniyyətinin zənginliyini və müxtəlifliyini nümayiş etdirir, xalqların həyat tərzini və dünyagörüşünü xüsusi bir şəkildə əks etdirir. Bu ənənələrin öyrənilməsi yalnız region haqqında anlayışımızı zənginləşdirmir, həm də fərqli mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təşviq edir. Trakya, Türkiyə və Bolqarıstan ənənə və mərasimləri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olsa da, ümumi tarixi köklər və mədəni mübadilə sayəsində üst-üstə düşür. Bu qarşılıqlı əlaqələr mədəni irsin zəngin mozaikasını yaradır və bu gün də mövcudluğunu davam

etdirir və inkişaf edir. Aşağıda ümumi mərasimlərin dörd böyük qrupu göstərilmişdir: yazın başlanğıcı (Baba Marta/martenitsalar), mayın başlanğıcı (Xıdırəllez/Kakava və «Yuryev günü»), Stranca odları (nestinarstvo/anasteneriya) və «yağış magiyası» (peperuda/dodola və yağış üçün dualar). Hər bir blokda Şərqi (Türkiyə) və Şimali (Bolqarıstan) Trakyasının yerli detallarına və bu təcrübələrin müasir həyata necə inteqrasiya olunmasına da toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *adət-ənənələr, ayinlər, mənəviyyat, simvolizm, müasirlik, cəmiyyət, mədəniyyət, atəş ibadəti*

THRACE – A CROSSROADS OF TRADITIONS

Summary

Balkan Thrace is not merely a geography between the Balkan Mountains, the Rhodope Mountains, and the Sea of Marmara. It is a crossroads of empires, confessions, languages, and the rhythms of the annual cycle, where agricultural calendar festivals, Christian and Muslim interpretations, and pre-Christian traditional motifs have overlapped for centuries. Therefore, it is particularly evident here how the same deep-rooted themes—spring threshold, fertility, protection from evil, prayers for rain, and “kindling” luck with fire—acquire different names but follow similar patterns. Thrace is a unique region where the history and culture of two countries intersect and complement each other. The traditions of Bulgaria and Türkiye demonstrate the richness and diversity of Balkan culture, reflecting a distinctive way of life and worldview of its peoples. Studying these traditions not only enriches our understanding of the region but also promotes mutual understanding between different cultures. Although the traditions and rituals of Thrace, Türkiye, and Bulgaria have their unique features, they also overlap due to shared historical roots and cultural exchanges. These interconnections create a rich mosaic of cultural heritage that continues to exist and evolve to this day. Below are four major groups of common rituals: the spring threshold (Baba Marta/martenitsi), the May threshold (Hıdırellez/Kakava and “Yuryev Day”), the fire of Strandzha (nestinarstvo/anastenaria), and “rain magic” (peperuda/dodola and prayers for rain). Each group includes local details from Eastern (Turkish) and Northern (Bulgarian) Thrace, as well as the contemporary life of these practices.

Key words: *traditions, rites, spirituality, symbolism, modernity, society, culture, fire worship.*

Ниже — четыре больших группы общих обрядов: весенний порог (Баба Марта/мартеницы), майский порог (Хыдыреллез/Какава и «Юрьев день»), огонь Странджи (нестинарство / анастенария) и «дождевая магия» (пеперуда, додола и молитвы о дожде). К каждому узлу добавлены локальные детали Восточной (турецкой) и Северной (болгарской) Тракии, а также современная жизнь этих практик.

1. Весенний порог: «Баба Марта» и красно-белая нить по обе стороны границы

1.1. Болгарская Тракия: мартеница как символ весны

1 марта в Болгарии — день Бабы Марты: люди дарят и носят красно-белые «мартеницы» (браслеты/подвески из нитей), желая здоровья и удачи. Их носят «пока не увидишь аиста» или цветущее дерево — тогда ленту привязывают к ветке «на счастье». Этот обычай — один из самых узнаваемых в болгарской культуре и широко распространён в городской и сельской среде, включая тракийские регионы. Символика проста и ярка: белое — чистота/новый цикл, красное — жизнь/защита.

1.2. Турецкая (Восточная) Тракия: «Баба Марта» и мартеницы как балканское наследие

Менее известный факт: в Эдирне и вообще в западных городах Турции традицию встречать весну с красно-белыми нитями активно «возвращают» и публично отмечают. Турецкие медиа прямо называют это «Баба Марта», подчёркивая балканское корневище, и описывают раздачу мартениц, как пожелание здоровья и достатка — в том числе в городах Восточной Фракии. Это наглядный пример того, как трансграничная традиция живёт в регионе с многонациональным населением и в XXI веке.

1.3. Общие мотивы и «балканская сеть»

Красно-белая весенняя нить известна не только в Болгарии, но и в Северной Греции, Румынии, Молдове; и в Турции встречается форма «martenișka». Распространение мотива по всему Балкано-Чёрноморскому ареалу подтверждает древность и межэтнический отклик символа. Для Тракии это особенно характерно: здесь культурные ареалы проявляются буквально через каждую долину.

2. Майский порог: Хыдыреллез/Какава (Edirne) и «Юрьев день» (Георгьев день)

2.1. Хыдыреллез как празднование весны

Хыдыреллез (Hıdırellez/Hidrellez) отмечают ночью 5–6 мая как встречу святых пророков Хыдыра и Ильяса и как «официальное начало» лета. Он широко распространён у турок, балканских мусульман и ромов, а также «перекликается» с христианским праздником Георгия Победоносца, приходящимся по юлианскому календарю на 23 апреля. Ритуальные действия — костры, прыжки через огонь, омовения «живой водой», загадывание желаний, «деревья желаний», зелёные венки — образуют узнаваемый сценарий «очищения, удачи и плодородия». В Восточной Тракии его локальная, очень яркая форма — Какава в Эдирне.

2.2. Какава (Эдирне): ромский праздник в сердце Тракии

Эдирнейские торжества Какава-Хыдыреллез — один из «пульсирующих» культурных кодов региона: ночные костры на берегу Тунджи, ритуальные шествия, массовые прыжки через огонь, загадывание желаний и утренние умывания у воды. Этот праздник часто описывают как ромскую версию Хыдыреллеза, но по сути он открыт для всего города и региона, собирая и турок, и балканских переселенцев, и гостей из соседней Болгарии. Символика — очищение огнём и водой, запуск удачи и богатого года.

2.3. Болгарская Тракия: Гергьев день (Юрьев день)

В болгарской традиции день святого Георгия (6 мая по григорианскому стилю) — также мощный весенний рубеж: зелёные венки для двора и скота, трапеза на траве, омовение утренней росой, береги, костры, перегон скота — всё это тематически совпадает с хыдыреллезским началом лета. На пограничье и в смешанных сёлах Тракии наблюдаются параллельные практики и заимствования (в разных пропорциях — в зависимости от конфессионального состава).

2.4. Болгарские турки в Родобах/Тракии: внутренние мосты

Этнографические описания болгарских турок фиксируют хыдыреллезские сценарии с чёткими деталями: нишан (сбор талисманов), омовения у святых источников на рассвете, зелёные обрядовые связки, коллективные трапезы. Это подтверждает, что мы имеем дело не с чужим заимствованием, а с общим региональным сезонным сценарием, который в каждой общине имеет собственное раскрытие смысла обрядов и таинств и очень схожие формы.

3. Огонь Странджи: нестинарство, анастенария — общее наследие Фракии

Нестинарство (болг.), анастенария (греч.) — хороводное хождение по раскалённым углям с иконами св. Константина и Елены, звуковой транс под волынку и барабан. География — деревни гор Странджа (Тракия) на болгаро-греческой стороне; исторически практика связана с переселениями фракийских греков/болгар из Восточной (нынешней турецкой) Фракии в начале XX века. Несет в себе древние огне-очистительные мотивы, отмечается 21 мая с использованием икон.

4. Дождевая магия: пеперуда, додола и мусульманские моления о дожде

4.1. Балканская пеперуда, додола

В засушливые годы у болгар и соседних народов практиковали молодёжные обходы для вызова дождя. Девочку наряжали в зелёную листву, водили по дворам с песнями и обливаниями водой; хозяйки одаривали девочку участвующую в процессии, а община получала «заветный дождь». В Тракии эта практика описана для болгар, греков, в целом для южно-балканской зоны.

4.2. Турецкая Тракия: *yağmur duası* и зеленые мотивы

У турок (включая Восточную Фракию) молебны о дожде (*yağmur duası*) имеют исламскую основу (коллективная молитва, раздача еды), но часто включают те же молебны и жесты к природе — выход в поле, омовения, угощения, тканевые завязки желаний на деревьях. В смешанных районах элементы «молодежных обходов» и омовений пересекались с соседними славяно-балканскими формами. В итоге — та же функция: вызов дождя через коллективный ритуал.

5. Общие символы: огонь, вода, зелень, красно-белое, порог года

Если свести четыре блока в «словарь символов», в турецкой и болгарской Тракии совпадает следующее:

Огонь: костры в Хыдыреллез/Какава, огненные обряды Юрьева дня, нестинарство/анастенария — «сжечь старое», «перепрыгнуть в удачу», «очиститься».

Вода/роса/источники: умывания на рассвете, «живая вода», «роса на здоровье» — и в мусульманских, и в христианских версиях.

Зелень: венки, зелёные ленты, ветви — начало лета и защита хозяйства.

Красно-белое: мартеница как «узелок» здоровья, удачи, а сейчас заметный и в турецкой Тракии.

Пороговые даты: 1 марта (начало весны), 5–6 мая (начало лета), 21 мая (огненно-защитный цикл в Страндже). Это ступени одного сезонного сценария региона.

6. Реальные примеры: как это выглядит сегодня

6.1. Эдирне: Какава-Хыдыреллез

Вечер 5 мая — гуляния у реки, разжигают большой костёр, прыгают через огонь, кидают «желания» в воду, поутру умываются на удачу. Город позиционирует это, как визитную карточку Восточной Фракии; в медиа подчеркиваются общевалканские корни и публичность праздника.

6.2. Болгарская Тракия: Гергьев день /Юрьев день

На юге Болгарии 6 мая — «зелёная трапеза», венки и перегон скота, защитные обходы двора, костры и игры. В ряде сел сохраняются омовения на заре, что напрямую связано с хыдыреллезской живой водой.

6.3. София, Пловдив и новый городской фольклор мартеницы

Городские ярмарки и мастер-классы делают мартеницы частью креативной городской культуры; при этом остаётся «Увидел аиста — повяжи на дерево». Символика понятна всем поколениям и стала культурным наследием.

6.4. Турецкая Тракия: Баба Марта в публичном пространстве

Турецкие СМИ в 2025 году фиксируют празднования «Бабы Марты» в западной Турции: раздача браслетов, объяснения символики, акцент на благие пожелания. Это живая традиция в мультикультурной среде.

7. Сходства и различия, что общее и что является особенностями

Общая связь:

Пороговые даты (ключевые переходные точки календаря) конца зимы и начала лета; огонь и вода как очищение и запуск удачи; зелень, венки, полевые трапезы как начало лета; красно-белые амулеты и узелки судьбы; коллективность ритуалов.

Особенности и различия: конфессиональные объяснения (св. Георгий, св.Константин и Елена в сопоставлении с Хызыр и Ильяс); исполнители (в пеперуде — девочки, в нестинарстве — избранные носители иконы; в Какаве — весь город);

8. Историческая перспектива: фракийский век обрядов

Исследователи нередко отмечают фракийскую глубину в ряде балканских весенних обычаев (включая маскарадные зимне-весенние обходы и огненные практики). Хотя прямые генеалогии всегда спорны, культурная память региона, миграции начала XX века, войны, обмен населением, многоязычие — всё это объясняет, почему обряды по обе стороны нынешней границы совпадают по функциям и формам. Нестинарство как переселенная традиция из Восточной Фракии — важный пример.

Заключение

Единый сезонный сценарий Тракии

Турецкая и болгарская Тракия демонстрируют редкую плотность общих обрядов, которые мы можем свести к единому сезонному сценарию: 1 марта — завязать нить на удачу (красно-белая нить), 5–6 мая — разжечь удачу (огонь, вода Хыдыреллеза и Юрьева дня), 21 мая — закрепить огнём (нестинарство, анастения), а в засуху — попросить дождь (пеперуда, додола, моления). Все это — разные языки одной аграрной психологии, рубежа зимы и лета, сформированной в фракийском пространстве и продолжающей жить до сегодняшнего дня — и в деревнях Родоп и Странджи, и на территориях Эдирне.

Литература

1. Гусев Н. С. Путевые заметки П. А. Кулаковского о Болгарии. — М.: Институт славяноведения РАН, 2021.
2. Маринов, Д. "Народна вяра и религиозни обичаи на българите." София, 1994.
3. Живкова, Л. "Нестинарството – между религията и фолклора." Етнографски преглед, 2002.
4. UNESCO. "Nestinarstvo, messages from the past: the Panagyrt of Saints Constantine and Helena in the village of Bulgari." [Интернет-ресурс]
5. Етнографска колекция на фолклор. [Интернет-ресурс]
6. A Companion to Ancient Thrace — Julia Valeva, Emil Nankov, Denver Graninger. 2015.

ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, КУЛЬТУРА НАРОДОВ БАЛКАН

Кямран КЯЗИМОВ

доктор филологических наук, профессор
Лянкаранского Государственного Университета (ЛГУ)
Азербайджан, Лянкяран
kkamran@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4801-3823>

Резюме

Статья посвящена изучению языкового, литературного и культурного многообразия народов Балканского полуострова. Регион представляет собой уникальное пространство, где веками сосуществуют различные этносы, религии и языковые традиции. Особое внимание уделяется феномену Балканского языкового союза, возникшего как результат длительных контактов между носителями разных языков. Рассматриваются устойчивые элементы идентичности балканских народов, сохранившиеся несмотря на политические и исторические потрясения. В условиях глобализации подчёркивается необходимость сохранения культурного наследия и развития межкультурного диалога, в котором литература и язык играют ключевую роль в укреплении взаимопонимания между народами региона.

Ключевые слова: Балканы, языковое многообразие, культурные традиции, Сербия и Черногорья

LANGUAGE, LITERATURE, CULTURE OF THE PEOPLES OF THE BALKAN

Abstract

The article explores the linguistic, literary, and cultural diversity of the Balkan peoples. This region has long served as a unique space of coexistence between various ethnicities, religions, and language traditions. Special focus is placed on the Balkan Sprachbund, a linguistic phenomenon resulting from prolonged contact between unrelated languages. The study highlights enduring elements of Balkan identity that have survived centuries of political and historical turbulence. In the context of globalization, the article emphasizes the importance of preserving cultural heritage and fostering intercultural dialogue, where literature and language play a crucial role in promoting mutual understanding among the region's nations.

Keywords: Balkans, language diversity, cultural traditions, Serbia and Montenegro

Введение

Балканский полуостров — уникальное культурное пространство, где переплетаются языковые, литературные и этнокультурные традиции множества народов. На протяжении веков этот регион служил мостом между Востоком и Западом, между христианством и исламом, между античной философией и византийской духовностью. Сегодня, в условиях глобализации, интерес к Балканам не угасает, напротив — растёт потребность в осмыслении культурного наследия региона, в изучении механизмов сосуществования и взаимопроникновения культур.

Настоящая статья направлена на анализ языкового многообразия, литературного богатства и культурной самобытности народов Балкан, а также выявление устойчивых элементов их идентичности, которые сохранились сквозь века политических и исторических потрясений.

1. Языковое многообразие Балкан

Балканский полуостров представляет собой одно из наиболее сложных и насыщенных в лингвистическом отношении пространств Европы. Здесь на относительно небольшой территории сосуществуют языки различных языковых семей: индоевропейской (славянская, романская, греческая, албанская ветви), а также тюркской группы (в лице турецкого языка). Это делает Балканы уникальной зоной языкового контакта и интенсивного взаимовлияния.

Одним из важнейших лингвистических феноменов региона является Балканский языковой союз (**Sprachbund**) — термин, впервые введённый в научный оборот Романом Якобсоном и Николаем Трубецким, а позже подробно исследованный болгарским лингвистом Иоанном Георгиевым и норвежским учёным Хальворсенем. Этот союз включает в себя несколько языков, генетически не родственных, но демонстрирующих структурное сближение под влиянием длительного контакта между носителями.

К балканским языкам относят:

- албанский,
- болгарский,
- македонский,
- румынский,
- греческий,
- частично — сербохорватский,

а также турецкий (в качестве контактного языка, особенно в Османскую эпоху).

Среди характерных черт балканского языкового союза можно выделить:

Постпозитивный определённый артикль:

Например, в болгарском языке *книга-та* (книга + артикль), румынском *cartea* (от *carte* — книга). Это отличие радикально выделяет балканские языки среди других славянских и романских языков.

Утрата инфинитива:

Например, в болгарском вместо инфинитива используется конструкция с союзом *да* и личной формой глагола: *искам да отида* (я хочу пойти), а не *искам да ида*.

Развитая система аналитических времён:

В отличие от флективных систем, в балканских языках наблюдается тенденция к аналитизму — использование вспомогательных глаголов, предлогов, частиц для выражения грамматических значений.

Конвергенция в синтаксисе:

Например, порядок слов и использование клитик в болгарском и румынском языках схожи.

Выражение будущего времени через частицу/вспомогательный глагол:

Болгарское *ще*, румынское *voi*, македонское *ќе* и др.

Эти общие черты сформировались в результате многовековой коэкзистенции народов региона, в первую очередь в условиях Османской империи, где этноконфессиональные группы жили рядом, сохраняя собственную языковую идентичность, но вступая в интенсивное общение.

Кроме того, важной характеристикой балканской языковой ситуации является многоязычие, билингвизм и диглоссия. Во многих регионах традиционно использовалось два и более языка: один — для повседневного общения, другой — для официальной или религиозной сферы (например, церковнославянский, греческий, арабский, турецкий).

В XX веке особую роль в языковой политике сыграл проект сербохорватского языка, возникший как попытка объединения нескольких этнических групп под единой лингвистической крышей. Однако после распада Югославии этот язык вновь разделился на отдельные национальные стандарты: сербский, хорватский, боснийский и черногорский, несмотря на их лексическую и грамматическую близость.

Нельзя не отметить и роль диаспор, распространивших балканские языки далеко за пределами полуострова: от Германии до Канады, от Австралии до Скандинавии. В этих сообществах происходят новые процессы языкового смешения, появления гибридных форм (например, «диаспорный албанский» или «эмигрантский сербский»), что представляет интерес для социолингвистических исследований.

Таким образом, языковое пространство Балкан — это не статическая картина, а динамический, постоянно эволюционирующий организм, отражающий политические, исторические и культурные изменения региона. Язык здесь — не только средство общения, но и мощный символ идентичности, инструмент сопротивления и мост к взаимопониманию между народами.

2. Литература как отражение национального самосознания

Литература народов Балкан — это не просто отражение реальности, но важнейший способ её постижения, осмысления и преобразования. Через художественный текст балканские народы выражали своё историческое бытие, национальное страдание, стремление к свободе и духовную стойкость. Особенность балканской литературы — её тесная связь с историческими катаклизмами, национально-освободительными движениями и экзистенциальными исканиями.

Истоки письменной традиции на Балканах восходят к средневековью, когда византийское и славянское влияние сформировали первые памятники письменности: болгарская и сербская средневековая литература развивались в рамках православной культурной парадигмы, в то время как хорватская литература впитала латинское и католическое наследие.

В течение веков литература выполняла мобилизующую и просветительскую функцию, особенно в периоды национального возрождения:

- ❖ В Болгарии в XVIII–XIX веках литература стала катализатором освобождения от османского ига (Паисий Хилендарский, Любен Каравелов, Христо Ботев).
- ❖ В Сербии и Черногории эпосы о героях борьбы против турок стали частью национального мифа.
- ❖ В Албании литература XIX века носила ярко выраженный политико-патриотический характер — примером служит творчество **Найима Фрашери**, символа албанского национального пробуждения.

Большинство балканских авторов обращались к архетипическим темам: земля, изгнание, мать, честь, мученичество, война, память. Эти мотивы поднимались не только в поэзии, но и в прозе XX века, особенно на фоне трагических событий, таких как Балканские войны, первая и вторая мировые войны, а также распад Югославии.

Особое место в балканской литературе занимает творчество **Иво Андрича** — югославского писателя, лауреата Нобелевской премии 1961 года, чьи произведения стали символом гуманистического взгляда на балканскую историю. Его роман *«Мост на Дрине»* — это повествование о нескольких столетиях жизни в боснийском городе Вишеграде, где на фоне строительства и существования каменного моста разворачивается хроника многоэтнической жизни, боли, надежд и конфликтов [1].

«Тот, кто однажды дотронулся до Балкан, уносит на себе след этой земли, как метку...» — писал Андрич, подчёркивая глубокую укоренённость балканского опыта в судьбе человека. Интересен также **албанский писатель Исмаил Кадэре**, чьё творчество охватывает темы деспотии, страха, памяти и подавленной свободы. Его роман *«Хроника в камне»* — детское воспоминание о войне и фашистской оккупации, переплетённое с мифами и албанским фольклором, показывает, как индивидуальное сознание пронизывается исторической трагедией [2].

Литература Балкан отличается высокой символической насыщенностью и исторической ангажированностью, но при этом сохраняет глубокую философскую и художественную рефлексию. Через художественный образ балканские писатели стремятся не только сохранить национальную память, но и выйти за её пределы, обращаясь к универсальным вопросам человечности, свободы, судьбы.

Современные исследователи отмечают, что балканская литература «одновременно глубоко локальна и удивительно универсальна» [8], что делает её актуальной в контексте глобального литературного процесса.

Культурные традиции

Культурная палитра Балкан — это удивительное и многослойное пространство, в котором на протяжении веков происходил диалог цивилизаций: византийской, османской, славянской, греческой, западноевропейской и восточной. В этом регионе культура — не абстрактное понятие, а форма выживания, сохранения идентичности и символического сопротивления.

Симфония культурных влияний

Балканы — это географическая и историческая зона, где христианские, исламские и иудейские традиции пересекались и сосуществовали. Многообразие конфессий (православие, католицизм, ислам, протестантизм, иудаизм) нашло отражение в архитектуре, ритуалах, праздниках, кухне и быте. В одном и том же городе можно было встретить православный храм, католический собор, мечеть и синагогу, часто в пределах одного квартала [3].

Это сосуществование — не всегда мирное, но всегда насыщенное — способствовало развитию гибридной культуры, где фольклор, музыка, танцы, обряды и даже кухня стали носителями коллективной памяти и «культурных кодов». Например, в боснийской культуре уживаются османские традиции чайных домов, европейская архитектура, песни о любви в стиле севдалинка и почтение к устной поэзии.

Фольклор как генетическая память региона

Фольклор — краеугольный камень балканской культуры. Он сохранился как в устных жанрах (эпосы, сказания, загадки), так и в нематериальной культуре — обрядах, танцах, костюмах. Особенно важную роль играет героический эпос. Например:

- ❖ У сербов эпическая поэзия исполняется под аккомпанемент гуслей и передаётся через поколения: образ князя Лазаря или Марко Королевича живёт в текстах и сегодня.
- ❖ У болгар — песенные формы (хороводы, нестинарские танцы), глубоко символические, с древними аграрными корнями.
- ❖ У албанцев — песни о чести, крови, клятвах и борьбе за землю, отголоски древнего кануна (свод обычаев).

Исследовательница Мария Тодорова подчеркивает, что фольклор Балкан — это кодированная история, в которой сохранены травмы, мечты и укоренённость народа в своей земле [8].

Музыка региона

Музыка на Балканах — это не просто форма искусства, а живая энергия народа, сопровождающая каждое важное событие — от рождения до смерти. Танцы, такие как ора (в Болгарии и Сербии), коло (в Хорватии), валле (в Албании), объединяют сообщества и передают эмоции без слов. Характерен асимметричный ритм (например, 7/8 или 9/8), нехарактерный для западной традиции, но типичный для восточной музыкальной школы. Эти ритмы говорят о сопротивлении стандартизации, о внутренней свободе и нестандартности мышления.

Архитектура и прикладное искусство

Архитектура на Балканах — это визуальный архив истории. Здесь можно найти византийские монастыри (например, Охрид, Жича), османские мечети с изящной каллиграфией, барочные католические соборы, сефардские синагоги, народные дома с богатой резьбой. В прикладном искусстве — вышивке, гончарстве, ковроткачестве — прослеживаются как дохристианские мотивы, так и исламское влияние.

Символика и устойчивые образы

Культура Балкан изобилует символами:

- ❖ *Дерево* — как символ рода и памяти;
- ❖ *Река* — граница, испытание и очищение;
- ❖ *Мост* — символ связи между народами и эпохами (яркий пример — Мост на Дрине у Андрича);
- ❖ *Женский образ* — часто олицетворяет землю, родину, страдание и надежду.

3. Современные тенденции: от травмы к транснациональной идентичности

Современные Балканы находятся в состоянии культурной и исторической переоценки. После разрушительных конфликтов 1990-х годов, распада Югославии, обострения этнических конфликтов, волны миграции и европейской интеграции, культура региона вступила в новую фазу — посттравматическую, гибридную и транснациональную. В этой новой реальности язык, литература и культурные практики продолжают играть ключевую роль, становясь пространством переосмысления и самоопределения.

Постконфликтная литература и травма

Одним из важнейших направлений современной балканской литературы является посттравматическое письмо. Авторы последнего поколения затрагивают темы войны, этнического насилия, распада семей, утраты дома, пересмотра памяти. Они отходят от героизации прошлого и сосредотачиваются на внутреннем мире человека, травмированного историей.

Писатели вроде Слободана Снегича (Хорватия), Саша Станишича (Босния – Германия), Гоце Смилевски (Северная Македония) создают образы разорванной памяти, где идентичность не закреплена в этносе или государстве, а пульсирует в пограничном пространстве — между языками, нациями, домами и чужими землями.

Особенно интересна позиция транснациональных авторов, таких как Теа Обрехт [4] — боснийка, выросшая в США, пишущая на английском языке. Её роман наполнен аллегориями, метафорами смерти, войны и исцеляющей силы сказания. Это типичный пример космополитического балканского письма, в котором родина — это не территория, а внутренний миф и наследуемая память.

«Боль Балкан больше не локализована — она разлита по текстам, границам, языкам» [5].

Язык в условиях миграции и глобализации

Языковая ситуация на Балканах в XXI веке также претерпевает серьёзные изменения. Эмиграция миллионов людей в страны Западной Европы, Северной Америки и Скандинавии привела к формированию двуязычных и три-язычных сообществ, в которых язык стал гибким и адаптивным инструментом.

На смену государственным языковым стандартам приходит индивидуальная языковая гибридность: например, молодёжь в албанской, сербской, болгарской диаспоре часто использует **код-свитчинг**, перемежая родную речь с английским, немецким или итальянским. Это приводит к возникновению новых форм идентичности, где язык не разделяет, а объединяет.

Внутри самих Балкан увеличивается роль английского языка в образовании, культуре и медиа, что вызывает как оптимизм (открытость миру), так и тревогу (вытеснение родных языков из приоритетной сферы общения).

Культурные индустрии и кино как новая литература

Культурная сцена Балкан 2000–2020-х годов всё чаще выражается не только в литературе, но и в **документальном кино, театре, музыке, перформансе**. Балканское кино последних лет (например, фильмы **Йоргоса Лантимоса**, **Даниса Тановича**, **Эмира Кустурицы**) представляет собой мощную форму художественного свидетельства, отражающего боль, абсурд, юмор и трагизм постсоциалистического существования.

Музыка также остаётся важнейшей формой выражения: от неофолка до электронной сцены — она объединяет молодёжь, разрушает барьеры между этническими группами и создаёт **новый панбалканский культурный ландшафт**.

Постконфликтная литература и коллективная травма

После распада Югославии литература Балкан превратилась в поле **переосмысления национальной трагедии**. Примером является роман **Саши Станишича** *«Происхождение»* [7], где автор, босниец по происхождению, выросший в Германии, исследует понятие памяти, идентичности и принадлежности. Его фрагментарный, ироничный стиль отражает **распад языка как отражение распада родины**. Один из персонажей говорит:

«Язык, на котором я думал, умер вместе с домом, которого больше нет». [7]

Этот пример иллюстрирует, как **язык** в постконфликтной литературе становится не просто средством выражения, но маркером боли и утраты. Текст — это акт спасения родной речи, которую разорвало изгнание.

Подобный подход демонстрирует и **Гоце Смилевски** в романе *«Разговор с моим отцом»*, где речь идёт о попытке героя восстановить связь с утраченной историей через письмо и память. Текст превращается в акт терапии, а литература — в пространство внутреннего примирения.

Транснациональность и поколение "между"

Многие современные балканские авторы живут за пределами своих родных стран и пишут на языках новой родины, одновременно сохраняя нити связи с родной культурой. Типичный пример — **Теа Обрехт**, родившаяся в Белграде, выросшая в США и ставшая звездой англоязычной литературы. Её роман *«Жена тигра»* [4] сочетает балканский миф, фольклор и магический реализм, создавая новую форму повествования, в которой нет границ.

Языковая гибридность и культурная адаптация

Современная молодёжь в Албании, Боснии, Болгарии, Румынии всё чаще использует смешанные формы речи. Например, в среде албанской диаспоры в Германии и Италии активно формируется феномен “Diaspora Albanian” — это язык, включающий элементы албанского, немецкого и английского, адаптированный к условиям новой реальности [6; 18].

Эта языковая гибридизация не означает разрушение языка, а формирует новые формы идентичности, в которых молодёжь чувствует себя свободнее, чем в строгих национальных рамках. Это вызов традиционному взгляду на язык как на фиксированную систему.

Кино и музыка как альтернативная литература

Современное балканское кино — это зеркало социальных изменений. Фильм Даниса Тановича «*Ничья земля*» (2001), получивший «Оскар», представляет собой аллереорию абсурда и бесчеловечности войны, в которой национальность становится второстепенной по сравнению с человеческой болью.

Другой пример — фильм **Йоргоса Лантимоса** (Греция), номинанта на «Оскар», показывает, как балканское мышление (контроль, тело, авторитет) может быть выражено в сюрреалистических формах (*Клык*, *Лобстер*), приобретая **универсальное звучание**.

Музыка также трансформируется: группы вроде **Dubioza Kolektiv** (Босния) и **Balkan Beat Box** (Израиль – Балканы) используют фольклорные элементы, смешивая их с рэпом, роком и электронной музыкой. Их тексты часто содержат социальную сатиру, антиглобалистские манифесты и иронию по отношению к балканской политике

Заключение

Балканский регион — это не просто географическое пространство на карте Европы, а живой организм, в котором язык, литература и культура выступают как неотъемлемые составляющие исторической памяти и национального самосознания. Сквозь века политической нестабильности, войн, внешнего господства и внутренних конфликтов балканские народы сумели сохранить своё культурное лицо, выраженное в слове, звуке, ритуале и мифе.

Изучение языкового многообразия Балкан показывает, насколько язык может быть не только средством общения, но и символом многовекового сосуществования, синтеза и взаимовлияния. Балканский языковой союз — уникальный феномен, демонстрирующий силу культурного контакта, превосходящую границы происхождения и рода.

Литература народов Балкан — это зеркало времени, в котором отразились темные и светлые стороны истории: борьба за свободу, религиозные расколы, народные страдания, экзистенциальные вопросы, поиски смысла. Она превратилась из национального инструмента сопротивления в универсальный голос посттравматической Европы, говорящей от имени всех, кто пережил утрату.

Культура Балкан остаётся воплощением синкретизма — соединения византийского величия, османского орнамента, славянского эпоса и античной мудрости. Сегодня она продолжает жить и развиваться, сохраняя свою уникальность в условиях цифрового мира, миграции и транснациональных связей.

Современные тенденции свидетельствуют о рождении новой балканской идентичности — гибкой, многослойной, часто не привязанной к одному языку или территории. Это вызов традиционному восприятию культуры как замкнутой системы. Балканы — это пример культурной гибкости, образцом того, как народы могут сохранять память, одновременно открываясь будущему.

В условиях растущей глобализации и унификации культур, Балканы напоминают нам о ценности разнообразия, устной традиции, художественного слова и права на множественные идентичности. Именно это делает регион столь важным объектом исследования и источником вдохновения для гуманитарной науки.

Литература

1. Андрич, И. Мост через Дрину. «Просвета». 1961
2. Кадаре, И. Хроника в камне. Наим Фрашери. 1971.
3. Норрис, Д. По следам балканского мифа: вопросы идентичности и современности. Macmillan Press. 1999
4. Обрехт, Т. Жена тигра. Random House. 2011
5. Петрович, Т. Юропа: югославское наследие и пределы европейской интеграции. Библиотека XX века. 2015
6. Прапо, Л. Албанцы в диаспоре: смешение языков и формирование идентичности в условиях миграции. Journal of Balkan Linguistics, 2022,45–60.
7. Станишич, С. Херкунфт. Лухтерханд Литературверлаг. 2019
8. Тодорова, М. Представляя Балканы. Издательство Оксфордского университета. 1997.

ЛИТЕРАТУРА И ИСКУССТВО БАЛКАНИСТИКИ

Samirə ƏHMƏDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti
Ədəbiyyat nəzəriyyəsi kafedrası
Azərbaycan, Bakı
samira.tarverdiyeva@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9607-7701>

Аннотация

В данной статье рассматриваются ключевые аспекты развития литературы и искусства Балканского полуострова. Особое внимание уделяется историко-культурному контексту региона, фольклору, средневековой письменности, национальным возрождениям XVIII–XIX вв., модернизму и постмодернизму XX века. Также анализируются особенности архитектуры, живописи и музыкального искусства Балкан. В работе подчеркивается значение балканистики как научного направления и ее роль в изучении культурной идентичности народов региона.

Ключевое слово: литература, философия, культура, регион, искусство

LITERATURE AND ART OF BALKAN STUDIES

Summary

The article addresses the fundamental aspects of the development of literature and the arts in the Balkan Peninsula. Particular emphasis is placed on the historical and cultural context of the region, folklore traditions, medieval written heritage, the national revivals of the 18th–19th centuries, as well as the currents of modernism and postmodernism in the 20th century. Furthermore, the study examines the distinctive features of Balkan architecture, painting, and musical culture. The paper highlights the importance of Balkan studies as an academic discipline and underscores its role in the exploration of the cultural identity of the region's peoples.

Keywords: literature, philosophy, culture, region, art

Балканский полуостров – это регион, на протяжении веков являвшийся ареной встреч, конфликтов и взаимодействия различных культур и цивилизаций. Его уникальное географическое положение сделало Балканы своеобразным мостом между Востоком и Западом. Здесь сталкивались интересы Римской и Византийской империй, Османской державы и европейских государств. Это наложило глубокий отпечаток на культурное развитие региона. «Изучение литературы и искусства Балкан важно не только для понимания внутренней эволюции культурных процессов, но и для анализа их вклада в мировую цивилизацию»[12,105]. Литературные произведения и произведения искусства Балкан являются отражением исторических катаклизмов, борьбы за национальную идентичность и стремления к независимости. Цель настоящей статьи – показать многослойность и уникальность культурного наследия Балкан, а также охарактеризовать научную дисциплину «балканистика». Балканский регион формировался под влиянием целого ряда культурных пластов. Античная Греция заложила основы философии, литературы и искусства. Римская империя привнесла правовые нормы и урбанистические традиции. Византия стала духовным и культурным центром, распространив православие, христианскую книжность и

иконопись. Именно византийское наследие стало фундаментом для будущего развития средневековой культуры Балкан.

Период османского владычества (XIV–XIX вв.) был временем серьёзных культурных испытаний. С одной стороны, он привёл к упадку некоторых традиций, с другой – стимулировал развитие фольклора и устной народной литературы, которая стала хранителем национальной памяти. Музыка, народные песни и обряды во многом формировались под влиянием восточной культуры, что привело к синтезу традиций.

XIX век стал эпохой национальных возрождений, когда литература и искусство приобрели ярко выраженный политический и патриотический характер. Культурное наследие стало инструментом формирования национальной идентичности и борьбы за независимость. Фольклор занимает центральное место в балканской культуре. Сербские эпические песни о Косовской битве сохранили память о героическом прошлом. Болгарские народные песни передавали ценности общинной жизни. Греческие мифы и легенды продолжали жить в устных сказаниях. Фольклор не только обеспечивал преемственность традиций, но и вдохновлял последующие поколения писателей.

Средневековая литература Балкан тесно связана с религиозной традицией. В Болгарии при царе Симеоне I была создана богатая книжная культура, известная как Золотой век болгарской письменности. В Сербии важнейшую роль играли монастырские центры, такие как Студеница и Дечани, где создавались летописи и жития святых. Византийская литература Греции включала богословские трактаты, гимнографию и хроники.

XVIII–XIX вв. ознаменовались ростом национального самосознания. Болгарские писатели Христо Ботев и Любен Каравелов через поэзию и публицистику выражали стремление к свободе. В Румынии Михай Эминеску стал символом национальной литературы. В Черногории Петар II Петрович-Негош создал «Горный венец», ставший манифестом национальной борьбы. Литература этой эпохи отличалась ярко выраженной гражданской и патриотической направленностью.

«XX век стал временем модернизации литературы. Иво Андрич, югославский писатель и дипломат, получил Нобелевскую премию за роман «Мост на Дрине», где показана сложная история Боснии»[1,5]. Никос Казандзакис в Греции размышлял о судьбах человечества и духовной свободе. В Болгарии Димитр Димов отразил социальные конфликты и трагические судьбы личности. «Современные авторы, такие как Исмаил Кадаре в Албании, освещают темы тоталитаризма, памяти и идентичности»[5,78].

Архитектура Балкан представляет собой уникальное сочетание византийского, османского и западноевропейского влияния. Византийские храмы, такие как собор Святой Софии в Охриде, поражают монументальностью. Османское наследие проявилось в мечетях Сараево и Скопье. В XIX веке, с усилением европейского влияния, появились здания в стиле барокко и классицизма.

Живопись Балкан долгое время развивалась в рамках иконописи. В Болгарии и Сербии существовали национальные школы иконографии. В XIX–XX вв. художники стали обращаться к реалистическим и модернистским формам. Сербский художник Паја Йованович известен историческими полотнами, а Владимир Димитров-Майстора стал символом болгарского модернизма.

Музыка Балкан отличается ритмическим богатством и экспрессией. Народные танцы – сербское коло, болгарское хоро, греческие сиртаки – отражают коллективный характер традиционной культуры. В XX веке композиторы, такие как Стеван Мокрањац и Йосип Славенски, сумели объединить фольклор и академическую музыку. Современные исполнители, например Горан Брегович, прославили балканскую музыку во всём мире.

Балканистика оформилась как научная дисциплина в XIX веке. Первоначально в центре внимания находились история и филология. Позднее предмет расширился: стали изучать литературу, искусство, этнографию. Российские и европейские учёные сыграли значительную роль в становлении этой науки. Сегодня балканистика рассматривается как междисциплинарное направление. В университетах Европы и России действуют научные центры, публикуются журналы и сборники, проводятся международные конференции. Одним из актуальных

направлений является исследование культурной памяти и идентичности, а также роли Балкан в европейской интеграции. Театральное искусство на Балканах имеет глубокие корни. Уже в XIX веке оно стало важным инструментом формирования национальной идентичности. В Болгарии важнейшую роль играл Народный театр в Софии, а в Сербии особое значение имели пьесы Бранислава Нушича, в которых отражались социальные и политические реалии общества. В Греции традиции античного театра переплетались с новыми драматургическими формами, что обеспечило особое развитие национальной сцены.

Балканское кино XX века стало не только художественным, но и культурно-политическим феноменом. Работы Эмира Кустурицы, такие как «Время цыган» и «Андерграунд», прославили югославское и постюгославское кино во всем мире. В Греции Тео Ангелопулос создал философские фильмы, посвященные истории и памяти. Кинематограф Балкан часто обращается к темам войны, памяти и идентичности, сохраняя при этом универсальное звучание.

Традиционные танцы Балкан представляют собой важнейший элемент коллективной культуры. Сербское «коло», болгарское «хоро» и греческий «сиртаки» являются не только формами досуга, но и ритуальными действиями, отражающими ценности общинной жизни. Характерная особенность многих танцев – круговая форма, символизирующая единство и непрерывность. Каждый регион обладает своими ритмическими особенностями, которые выражают богатство музыкально-танцевальной культуры полуострова. «Фольклорная музыка Балкан немыслима без традиционных инструментов. Гусле в Сербии использовались для сопровождения эпических песен» [8,112]. В Болгарии важное место занимают кавал и гайда, а в Албании – зурна и даул. Эти инструменты формируют особое звуковое пространство, с instantly узнаваемыми тембрами.

В XX–XXI вв. балканская музыка вышла на мировую сцену. Балканский джаз, этно-рок и фьюжн стали символами культурной экспансии региона. Горан Брегович и его «Wedding and Funeral Band» способствовали популяризации балканского стиля по всему миру. Сегодня балканская музыка сохраняет баланс между сохранением традиций и инновацией.

Балканы всегда находились на перекрестке культурных влияний. Русская духовная литература и византийское наследие оказали значительное воздействие на развитие письменности и церковной культуры региона. В XIX веке российская дипломатия и культурные контакты способствовали укреплению славянского единства и развитию национальных движений. В то же время Западная Европа оказывала влияние через просветительские идеи, архитектурные стили и художественные направления. Таким образом, балканская культура формировалась как результат постоянного диалога между Востоком и Западом.

Современная балканистика является междисциплинарной наукой, в рамках которой изучаются не только история и филология, но и антропология, социология, культурология. Ведущие исследовательские центры находятся в Софии, Белграде, Афинах, Бухаресте и Москве. Регулярно проводятся международные конференции, публикуются журналы, посвященные проблемам региональной идентичности и культурной памяти. Особое внимание уделяется изучению роли Балкан в процессе европейской интеграции и глобализации.

Литература и искусство Балкан являются отражением сложной и многослойной истории региона. Они демонстрируют переплетение различных традиций, борьбу за национальную самобытность и стремление к независимости. Фольклор, средневековая книжность, национальные возрождения и современная литература показывают богатство культурного наследия. Архитектура, живопись и музыка свидетельствуют о синтезе влияний и одновременно о сохранении уникальности. Балканистика как научная дисциплина играет важную роль в изучении этих процессов, обеспечивая всестороннее понимание культурной идентичности региона.

Литература

1. Андрич И. Мост на Дрине. – Белград, 1945. – 314 с.
2. Ботев Х. Стихотворения и публицистика. – София, 1976. – 350 с.
3. Казандзакис Н. Грек Зорба. – Афины, 1946. – 360 с.
4. Эминеску М. Избранные произведения. – Бухарест, 1980. – 420 с.
5. Кадаре И. Хроника в камне. – Тирана, 1971. – 300 с.
6. Нушич Б. Автобиография. – Белград, 1934. – 280 с.
7. Ангелопулос Т. Фильмы. – Афины, 1995. – 270 с.
8. Брегович Г. Музыкальное наследие Балкан. – Сараево, 2001. – 210 с.
9. Elieade M. Myth and Reality. – New York: Harper & Row, 1963. – 232 с.
10. Banac I. The National Question in Yugoslavia. – Cornell University Press, 1984. – 452 с.
11. Fine J. The Late Medieval Balkans. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1987. – 683 с.
12. Todorova M. Imagining the Balkans. – Oxford University Press, 1997. – 248 с.
13. Живкович Д. История сербской литературы. – Белград, 1999. – 400 с.
14. Балканистика: история и современность. Сборник статей. – М.: Наука, 2010. – 510 с.
15. Тодоров Н. Балканы в XV–XIX вв. – София, 1983. – 370 с.
16. Clayer N., Bougarel X. Europe's Balkan Muslims. – Columbia University Press, 2017. – 419 с.
17. Stavrianos L. The Balkans since 1453. – New York: Holt, 1963. – 1010 с.
18. Hammond N. The Classical Age of Greece. – Harvard University Press, 1988. – 760 с.

SİYASİ VƏ TARİXİ FAKTORLARIN SLAVYAN XALQLARININ ƏDƏBİ DİLİNİN FORMALAŞMASI PROSESLƏRİNƏ TƏSİRİ

Səbinə TARVERDİYEVƏ

filologiya üzrə fəlsəfi doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti (BSU)
Slavyan xalqlarının ədəbiyyatı kafedrası
Azərbaycan, Bakı
s.y.tarverdiyeva@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-9408-2099>

Xülasə

Məqalədə müxtəlif Slavyan xalqlarının ədəbi dilinin formalaşması proseslərinə geosiyasi faktorların təsiri araşdırılmışdır. Ədəbi dilin müxtəlif dialekt və xalq deyimlərinin fonunda və kilsə ədəbiyyatının tərcüməsinin sintezindən meydana çıxdığı göstərilmişdir. Bu sahədə müxtəlif tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət olunmuş və dörd komponentin bariz önə çıxması diqqətimizi cəlb etmişdir. Bunlar dialektlər, kilsə dili, mədəni və yazı dili olaraq göstərilmişdir. Eyni zamanda bolqar dilinin digər slavyan xalqlarının dilləri fonunda müstəsna yerinin olduğu vurğulanmışdır. Belə ki, bolqar dili Slavyan dilləri arasında ilkin qədim dil olaraq təsdiqlənmişdir. Rus, çex, polyak, bolqar, belarus, xorvat və s. slavyan xalqlarının yaşadıkları coğrafi məkanlar müxtəlif dövrlərdə istilalara məruz qalarkən ədəbi dilin formalaşması prosesi ləngimiş yaxud ciddi müdaxilələrə məruz qalmışdır.

Açar sözlər: Slavyan, ədəbi dil, istila, siyasət, tarix

THE INFLUENCE OF POLITICAL AND HISTORICAL FACTORS ON THE PROCESSES OF FORMATION OF THE LITERARY LANGUAGE OF THE SLAVIC PEOPLES

Summary

The article is named "The impact of political and historical factors on the formation of the literary languages of the Slavic peoples". Historical and social preconditions of emergence and formation of literary language of Slavic nations is envisaged in this article. Some researches in this field are regarded from which following summaries are concluded: firstly, process of formation consists of two main stages, secondly, these stages include 4 components: dialects, church-Slavic language, cultural and writing language. Only after passing these stages, Slavic nations formed their literary language. Some examples from Russian, Czech, Polish, Slovak, Croatian languages are given. At the same time, it was emphasized that the Bulgarian language has a unique place among the languages of other Slavic peoples. Thus, the Bulgarian language has been confirmed as the primary ancient language among the Slavic languages. When the geographical areas inhabited by Russian, Czech, Polish, Bulgarian, Belarusian, Croatian, and other Slavic peoples were subjected to invasions at various times, the process of literary language formation was slowed down or subjected to serious interference.

Keywords: Slavic, literary language, invasion, political, history

Slavyan xalqlarının ədəbi irsi və onların inkişaf mərhələləri dünya ədəbiyyatı sistemində mühüm yer tutur. Slavyan xalqlarının ədəbi dilinin və irsinin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi Avropa xalqları çərçivəsində geniş tarixi, ictimai, fəlsəfi, etik-estetik, həmçinin siyasi və coğrafi aspektlərin önə

çəkilməsinə, mühüm araşdırmalara diqqət verilməsinə gətirib çıxarır. Ayrı-ayrılıqda bu aspektlərin hər birinin ədəbi dilin formalaşmasında əhəmiyyəti böyükdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, slavyan xalqlarının hər birinin ədəbi dilinin formalaşması prosesinin həm oxşar, həm fərqli cəhətləri vardır. Ümumilikdə Slavyan xalqlarında ədəbi dilin yaranması dini kitabların tərcüməsindən başlamışdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, xristianlığın qəbulunun, daha sonra isə kilsə ədəbiyyatının slavyan ədəbi dilinin inkişafında müstəsna rolu olmuşdur. Digər bir tərəfdən ədəbi dilin yaranması prosesində dövlətçilik tarixinin, sərhədlərin yaxınlığının, xalqların və regionların bir-biriləri ilə iqtisadi-siyasi və elmi əlaqələrinin olmasının da böyük təsiri vardır. Məsələn, Çexiya istila olunaraq, XVII əsrdə Avstriyanın tərkibinə daxil olur və bundan sonra Çex ədəbi dilinin polyak dili ilə paralel inkişafı dayanır. Çex dilindən fərqli olaraq dövlətçiliyini qoruduğundan polyak ədəbiyyatı barokko dövrünü yaşayır. Y.Syatkovskiy “Polyak ədəbi dilinin formalaşmasına çex dilinin təsiri” məqaləsində yazır: “XV-XVI əsrlərdə polyak dilinə çex dili güclü təsir edirdi. Məhz bu dövrdə polyak dilinə bir çox çex sözləri daxil olur” [5; 135].

Analoji nümunələri digər Slavyan dillərində də göstərmək olar.

Məsələn, rus dilindən çex dilinə keçən sözlər: **обзор, парев, природа, весна, вкус**; çex dilindən polyak dilinə keçən sözlər: **hasło, obywatel**; polyak dilindən rus dilinə keçən sözlər: **фраер, матковать, клеймо** və digər sözlər.

Bu proseslər təbii proseslərdir. Burada əlbəttə ki, yalnız Slavyan dillərinin daxilində qarşılıqlı mübadilədən əlavə digər dillərdən də keçid hallarına rast gəlinir.

Məsələn: qərbi slavyanlar alman istilasından sonra təsir altında olduğundan polyak dilində alman dilindən sözlərin işlənməsinə rast gəlinir. Yaxud, I Pyotr hakimiyyəti dövründə gəmiçiliyin inkişafına xüsusi diqqət verildiyindən rus dilində holland və ingilis dilindən keçmə gəmiçilik terminlərinə rast gəlmək olar. Məsələn: **дюйм** [holland] **мичман** və **катер, номер, пробко** və s. V.V.Vinoqradov yazır: “Elmi-texniki, rəsmi hökumət tərzində alma sözlərlə zənginləşdirilmiş iş nitqi ədəbi dil sisteminin mərkəzinə yaxınlaşır. Dövlətin, sənayesinin, elmin və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid olan xarici sözlər cəmiyyətin təhsilli qisminin bədii-kitab və danışiq nitqinin ümumi strukturuna daxil olur”. [3; 62]

Bu təsirin araşdırılmasında regionların da xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Linqvistik-semantik sistemin inkişafında regionların təsiri mövcud idi.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, yazının olması hələ ədəbi dilin formalaşması deyil. Bu yalnız ədəbi dilinin yaranmasının ilkin mərhələsidir. Bəs ədəbi dil nədir?

O.S.Axmanova “Linqvistik terminlər lüğətində” yazının olmasını belə göstərir: “Yazı nitqin yazıya köçürülməsi üçün istifadə olunan qrafik işarələr sistemidir” [1; 323]. Lakin yazı sisteminin formalaşması hələ ədəbi dilin formalaşması deyil. Belə ki, yazının olmamasına baxmayaraq, əsrlər boyu Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri dildən-dilə keçərək nəsilərə çatdırılmışdır. Y.Xam “Slavyanların ədəbi dilinin yaranması və inkişafının əsas qanunauyğunluqları və bunların milli və dünya mədəniyyətinə töhfələri” məqaləsində bu prosesi üç mərhələyə bölür:

- 1) Ümumi qrammatik sistemin olması [fonoloji, morfoloji];
- 2) Ümumi yazı işarələri sisteminin olması, həmçinin nəşrin olması;
- 3) Müəyyən ərazidə qeyd olunan dildə danışanların olması və bu dildə ictimai təşkilatların və məktəbin olması. [11; 103]

Y. Xam onu da vurğulayır ki, bu üç mərhələdən hər hansı birininə olması artıq ədəbi dilinin olması deməkdir.

Ancaq zənnimizcə bu prosesi daha ətraflı və dəqiq S.B.Bernşteyn “Mədəni dil – yazı dili – ədəbi dil” [2] məqaləsində araşdırmışdır. Belə ki, alim qeyd edir ki, yazının yaranmasından öncə mədəni dil formalaşmalı idi və bu mədəni dil dialektlərdən bir pillə üstün idi. Mədəni dil isə özlüyündə yazının yaranmasına gətirib çıxardı. S.B.Bernşteyn də yazı və ədəbi dilin yaranmasında dinin, kilsənin xüsusi yeri olduğunu göstərir. Ancaq kilsə yazı dili həyatın müxtəlif sahələrində tətbiq edilə bilmədiyindən, kübar yazı dilinə tələbat yaranır və hər Slavyan xalq öz dialektinə, tarixinə, adət-ənənələrinə əsaslanaraq uyğun mədəni dilini yaradır. Buna nümunə olaraq müəllif polyak və rus dillərini göstərir.

L.N.Smironov isə “Slavyan ədəbi dilinin formalaşması prosesində mədəni interdialektlərin rolu” [7] məqaləsində bizim “dialektdən bir pillə üstün” adlandırdığımız mədəni dildən əvvəlki mərhələ olaraq

interdialektlərin olmasını göstərir. Müəllifin fikrincə mədəni interdialekt xalq dilidir. Bu dilin işlənmə sferası dialektlərdən genişdir. Belə ki, kiçik ərazilərə xas məişət dialektlərindən fərqli olaraq, interdialektlərin ərazi, səviyyə və işləmə sahəsi genişdir.

Lakin, bizim fikrimizcə interdialekt elə mədəni dilin özüdür. Çünki, məhz mədəni dilin formalaşması artıq dialektlərdən sonrakı mərhələdir. Slavyan ədəbi dilinin formalaşmasında maraqlı bir məqam da ikidillilik tendensiyasıdır. Əlbəttə, bu tendensiyanın siyasi və tarixi kökləri vardır. Bu ondan irəli gəlir ki, Slavyan xalqlarının əraziləri müxtəlif istilalara məruz qalmışdır. Məhz bu istilalar ikidillilik tendensiyasının yaranmasının bir səbəbidir. Həmçinin, qonşu slavyan xalqlarının da bir-birlərinə təsiri mövcud idi. Belə nümunə olaraq, çex və slovak ədəbi dillərini göstərə bilərik. Belə ki, slovak ədəbi dili XV əsrdə çex dilini əsas götürərək xalq dilindən əlavələrlə XVIII əsrin sonunadək Qərbi slovak ədəbi dili kimi formalaşmışdır. Ancaq bu dil ədəbi dil kimi qəbul edilməmişdir. Ədəbi dil kimi S.Şturun slovak dialektlərinə əsaslanaraq formalaşdırdığı ədəbi dil qəbul edilmişdir.

Onu da qeyd etmək istəyirik ki, Slavyan xalqlarının ədəbi dilinin yaranması tarixini araşdırarkən təzadlı fikirlər və faktlarla qarşılaşdıq. Belə ki, əksər Slavyan xalqlarında dövlətçilik və müstəqilliyin olmaması ədəbi dilin və ümumilikdə mədəniyyətin formalaşmasına mane olmamışdır. Hətta tarixində istilalar yaşayaraq, müxtəlif böyük Avropa dövlətlərinin tərkibində asılı vəziyyətdə olmalarına baxmayaraq, Slavyan xalqları milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirə bilmişlər. Bu proseslər əsasən XVII–XVIII əsrlərdə başlamış, XIX əsrin ortalarında yekunlaşmışdır.

Bu da maraqlıdır ki, slavyan dillərinin dövlət dili olaraq qəbul edilməsi də nadir hallarda mümkün olmuşdur. Ancaq istisna olaraq şərq Slavyan dilləri qrupuna aid Belarus dili Litva knyazlıqlarında dövlət dili olaraq qəbul edilmişdir. Çex ədəbi dili də maraqlı inkişaf tarixinə malikdir. Belə ki, tarixi-lingvist Y.Dabrovskiy [1753–1829] XVI əsr klassik çex dilini və dialektlərini öyrənərək ümumi sistemli dil bərpa etmişdir. Gənc nəsil lingvistlər Y.Yunqman, F.Palaçkiy, F.Çelokovskiy və digərləri isə bu sistemi daha da yeniləmiş, həyatın müxtəlif sferalarını əhatə edən elmi-ictimai terminləri artıraraq müasir çex ədəbi dilini yaratmışlar.

Ancaq bütün Slavyan dilləri arasında Bolqar dili haqqında xüsusi qeydlər etmək lazımdır. Çünki Kiril və Methodiy bildikləri slavyan dilinin bolqar-makedon dialektini əsas götürərək onun əsasında müqəddəs mətnlərin yazılması üçün xüsusi dil yaratdılar və bu qədim Slavyan dillərində əsas ədəbi dil olaraq qəbul edildi. P.Şafarikin irəli sürdüyü və sonralar A.Leskin tərəfindən dəstəklənən nəzəriyyəyə görə, qədim kilsə slavyan dili əslində qədim bolqar dilidir və müasir bolqar dili ondan sonra inkişaf etmişdir. Bu nəzəriyyə hazırda bolqar dilçilərinin böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənir. Ancaq bu dil digər Slavyan dillərində olduğu kimi danışiq dilindən çox fərqləndiyindən, xalqın savadsızlığının aradan qaldırılması üçün ziyalılar və ədiblər yeni ədəbi dilin formalaşdırılmasına çalışırlar və P.Xilendarskiy “Slavyan bolqar tarixi”ni [1762] yazır. Burada slavyan kilsə dilinin kökü qorunsa da xalq danışığının elementəri əlavə olunur və bu yeni bolqar ədəbi dilinin əsası olur.

Ümumilikdə, Bolqar ədəbi dilinin formalaşması mərhələləri olaraq yazıya qədərki, qədim, orta, yeni dövrləri qeyd olunur. Artıq Orta bolqar dövründə bolqar dili zəngin ədəbi yaradıcılığın dili idi. Bu dövrün başlanğıcı Bolqarıstanın Bizans imperiyası tərəfindən işğal ilə bağlıdır. Bu zaman bəzi lingvistik dəyişikliklər baş verir, bunun nəticəsində bolqar dili özünəməxsus xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Bu proses Türk istilasından zamanı ədəbi dilin formalaşması istiqamətini dəyişdi və məhz bu müddət ərzində Türk dilindən Bolqar dilinə keçmiş 5000 yaxın söz olduğu mütəxəssislər tərəfindən qeyd olunur. Beləliklə, analogi mənzərəni Bolqar ədəbi dilinin formalaşması zamanı da görürük. Digər dillərdə də olduğu kimi istilalar ədəbin dilin formalaşmasına birbaşa təsiri danışılmazdır.

Yeni bolqar dövrü müasir bolqar dilinin son formalaşması ilə xarakterizə olunur. Onun yazısı XIX əsrin bolqar ləhcəsi əsasında standartlaşdırılıb. Yazılı müasir bolqar dili şərq dialektlərinə əsaslanır və tələffüz şərq və qərb dialektlərinin birləşməsidir.

1878-ci ildə Bolqarıstan dövləti yenidən quruldu və onun sərhədləri müəyyən edildi. Bolqarıstan mədəniyyətinin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradıldı. 1888-ci ildə ali pedaqoji kurslar açıldı, onların əsasında 1904-cü ildə Sofiya Universiteti yaradıldı. 1911-ci ildə Bolqarıstan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin bazasında Bolqarıstan Elmlər Akademiyası yaradıldı. Böyük bolqar yazıçısı İ.Vazov, P. P.Slaveykov,

P.Yavorov, Elin-Pelin, İ.Yovkov, D.Debelyanov kimi yazıçı və şairlərin müasir bolqar dilinin formalaşmasında böyük rolu olmuşdur.

Digər bir nümunə olaraq xorvat dilini göstərmək olar. Belə ki, XVIII əsrin sonunda xorvatların üç ədəbi dili, yaxud dialekti bərabərhüquqlu fəaliyyət göstərirdi. Bu problem yalnız XIX əsrin ortalarında öz həllini tapır.

Ədəbi dilin inkişafından danışıda mədəni mərkəzlərin əhəmiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, bu mərkəzlərin ədəbi dilin inkişafında müstəsna rolu olmuşdur. L.S.Soboleva “Ural tarixindən oçeklər” kitabında mədəni ocaqların yaranmasını araşdıraraq qeyd edir: “Mədəni ocaqlar iqtisadi inkişafın güclü olduğu ticarət mərkəzlərində ictimai-siyasi və mədəni maraqlar ətrafında birləşən insanlar tərəfindən yaradılır”. [4; 213] Ukrayna ədəbi dilinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda bu fikrin təsdiqini görürük. Belə ki, Ukraynada iki mədəni mərkəz Xarkov–Poltava və Qalisiya mərkəzləri formalaşmışdır. Bu mərkəzlərin ədəbi dilin, mədəniyyətin və ümumilikdə incəsənətin inkişafında mühüm yeri var idi. Məsələn, Peterburqun mədəni mərkəzinin rus mədəniyyətinin elminin formalaşmasında da müstəsna rolu olmuşdur.

Bu fikrin davamını E.Niderxauzerin “Slavyan xalqlarının tarixi-mədəni inkişaf yolları” məqaləsində də görürük. O slavyanları inkişaf səviyyələrinə görə iki tipə bölür: iqtisadi-siyasi sistemin səviyyəsi yüksək olanlar [rus, polyak, çex, xorvat] və iqtisadi-siyasi sistemin səviyyəsi aşağı olanlar [ukrayna, slovak, sloven, serb və bolqarlar]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu bölmədə müstəqillik və dövlətçilik faktoru da nəzərə alınmışdır. [10]

Müxtəlif alimlərin araşdırmaları ilə tanış olduqdan və bütün bunları nəzərə alaraqdan, müəyyən ümumiləşmələr apara bilərik. Belə düşünürük ki, mədəni dilin, yazının və ədəbi dilin yaranma prosesində dialektlərin rolunu mütləq nəzərə almaq gərəkdir. Çünki, kilsə dili və tərcümələri xalq arasında, məişətdə geniş işlənmirdi. Ancaq dialektlər öz yerlərini hətta ədəbi dildə belə qoruya bildilər. Bu da, əlbəttə, dialektlərin danışq tərzii olaraq xalqla əlaqəsindən qaynaqlanır. Slavyan xalqlarının ədəbi dilinin formalaşması tarixindən danışarkən kilsə-mərasim dilinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Çünki, məhz dini kitabların tərcüməsindən, slavyan dilində dini mərasimlərin keçirilməsindən və slavyan aləmində ilk kitablar olaraq, dini kitabların dərcindən başlayan inkişaf yolu ədəbi dilin yaranmasını ilə tamamlandı. Bu baxımdan, kilsə-mərasim dilini dialektlərlə eyni zamanda paralel inkişaf edən mərhələ olaraq qeyd etmək lazımdır.

Digər bir mərhələ olaraq mədəni dili göstərmək istərdik. Belə ki, S.B.Bernşteyn [mədəni dil-yazı dili-ədəbi dil] və L.N.Smironovun [interdialektlər] fikirlərini nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəldik ki, interdialektleri elə mədəni dil olaraq qəbul etmək olar. Yazı dili ilə mədəni dilin yaranmasının ümumi tarixi, sosial, iqtisadi kökləri olduğundan bu iki anlayışı birlikdə bir-birindən qaynaqlanan vahid anlayış kimi qəbul etmək olar. Nəhayət, paralel fəaliyyət göstərən dialektlərin və kilsə-mərasim dilinin, mədəni və yazı dilinin sintezindən yaranmış ədəbi dil.

Beləliklə, Slavyan xalqlarında ədəbi dilin formalaşmasında dörd əsas komponenti özündə birləşdirən üç mərhələ olması qənaətinə gəldik. İlkin olaraq dialektlər və kilsə-mərasim dili, mədəni-yazı dili və sonda ədəbi dil.

Düşünürük ki, Slavyan xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı ümumilikdə Slavyan xalqlarının mədəni, tarixi, sosial, siyasi, ictimai inkişaf yolunu əks etdirir. Bu da əlbəttə ki, dilin istənilən xalqın keçmişini və gələcəyini qoruyan, milli şüur və milli özünüdərək prosesini əks etdirən amil olması fikrini təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М. “Советская энциклопедия” 1966.
2. Бернштейн С.Г. Культурный язык — письменный язык — литературный язык // Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. М., “Наука” 1978. с. 102–106.
3. В.В. Виноградов “Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX веков”. Москва, высшая школа 1982,

4. Соболева Л.С. Очерки истории Урала Рукописная литература Урала: наследование традиций и обретение самобытности. Очерк второй. Рукописная традиция Сторгановского региона Екатеринбург 2005. Банк культурной информации.
5. Сятковский Я. Воздействие чешского языка на формирование польского литературного языка // Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. М., “Наука” 1978. с. 135
6. Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. М., “Наука” 1978.
7. Смирнов Л.Н. О роли культурных интердиалектов в процессе формирования славянских литературных языков // Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. М., “Наука” 1978. с. 116–122.
8. Отти Р. Традиция и инновация славянских литературных языков [1750–1850] // Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. М., “Наука” 1978. с. 112–116.
9. Литература славянских и балканских народов конца XIX и начала XX веков. М., “Наука” 1976.
10. Нидерхауэр Э. Типы историко-культурного развития славянских народов // Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. М., “Наука” 1978. с. 35–37.
11. Хамм Й. Основные закономерности формирования и развития славянских литературных языков и их вклад в национальную и мировую культуру // Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. М., “Наука” 1978. с. 102–106.

ÇEX VƏ SLOVAK FOLKLORUNDA TÜRKLƏR

Nigar İBADOVA

Bakı Slavyan Universiteti (BSU)

Azərbaycan, Bakı

ibadowa.nigar@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-2292-7670>

Xülasə

Bu məqalə XVI–XVII əsrlərdə çex və slovak folklorunda Türk obrazını araşdırır. Bu dövr Osmanlı İmperiyası ilə tez-tez qarşılıqlı əlaqələrlə səciyyələnir. Balkan xalqlarının folklorunda türklər çox vaxt zülmkar və düşmən kimi təsvir olunarkən, çex və slovak xalq ədəbiyyatında onlar daha mürəkkəb və çoxşaxəli rollarda təqdim olunurlar. Folklor mənbələri iki növ türk obrazını göstərir: bir tərəfdən qəddar hökmdarlar və hərbi rəhbərlər, digər tərəfdən isə insani keyfiyyətlərə malik adi əsgərlər, kəndlilər və sənətkarlar. Xalq nağılları, dastanlar və mahnılar türkləri yalnız düşmən kimi deyil, həm də igid, sədaqətli və bəzən simpatiya doğuran fiqurlar kimi təqdim edir. Xüsusilə, Yozef Blaškoviçin əsərləri bu motivləri sistemli şəkildə toplamış və təhlil etmiş, folklorun siyasi və dini qarşıdurmalardan kənar mədəni qarşılıqlı təsirləri necə əks etdirdiyini göstərmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, xalq təsəvvüründə əsas antagonist mütləq xarici qüvvə deyil, ədalətsizlik və sosial bərabərsizlik olmuşdur. Bu səbəbdən belə folklor nümunələri tarixi yaddaş və mədəni qarşılıqlı təsir baxımından mühüm mənbə kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *çex folkloru, slovak folkloru, Türk obrazı, Osmanlı İmperiyası, slavyan-Türk mədəni əlaqələri, Yozef Blaškoviç, folklor tədqiqatları*

TURKS IN CZECH AND SLOVAK FOLKLORE

Abstract

This article explores the image of Turks in Czech and Slovak folklore of the 16th–17th centuries, a period marked by frequent contacts with the Ottoman Empire. Unlike in the folklore of Balkan nations, where Turks are often depicted as oppressors, in Czech and Slovak oral tradition they appear in more complex and multifaceted roles. Folklore sources present two types of Turkish characters: cruel rulers and military leaders, on the one hand, and ordinary soldiers, peasants, or craftsmen with human virtues, on the other. Folk tales, ballads, and songs portray Turks not only as enemies but also as brave, loyal, and sometimes sympathetic figures. Notably, the works of Josef Blaškovič systematically collected and analyzed these motifs, highlighting how folklore reflected intercultural encounters beyond political or religious conflict. The study demonstrates that, in popular imagination, the main antagonist was not necessarily the foreigner but injustice and social inequality, making these narratives an important testimony of historical memory and intercultural perception.

Keywords: *Czech folklore, Slovak folklore, Image of the Turk, Ottoman Empire, Slavic-Turkish cultural contacts, Josef Blaškovič, Folklore studies*

Çex folkloru mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir və bu inkişaf insanların tarixi şəraitindən təsirlənmişdir. Tarixi hadisələr onun forması və məzmununun Avropa elmi ədəbiyyatına yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur. Çex folkloru slovak folkloru ilə sıx bağlıdır. [5] Xalq nəsrinin əsas janrları heyvanlar haqqında nağıllar, sehrli və macəralı hekayələr, gündəlik həyat nağılları, eləcə də rəvayətlər və lətifələrdir. Heyvanlar haqqında nağıllar, adətən məsəl xarakteri daşıyır. Orta əsrlərdən məlumdur (məsələn, tülkü və

küp haqqında nağıllar). Çex nağıl fondunda demək olar ki, bütün Avropada yayılan nağılların süjetləri mövcuddur. [5] Nağıl obrazlarını təmsil edən əsas qəhrəmanlar səyahət edən bir şagird, ehtiyata buraxılmış əsgər, səyyar ovçu və s. kimi təqdim olunur. Çex milli xüsusiyyətləri ilə təsvir olunan bu qəhrəmanlar xalq həyat tərzinə uyğun mühitdə hərəkət edirlər. Üstün güclərə malik varlıqlar arasında – nəhənglər, əjdahalar, sehrbazlar və s. ilə birlikdə şeytan tez-tez görünür və adətən axmaq və qorxaq kimi təqdim olunur. [5] XX əsrin əvvəllərində yaranmış əsərlər arasında türklizmlərin tədqiqi üçün Qustav Veyqandin “Makedoniya etnoqrafiyası” əsəri xüsusi rol oynamışdır. Bu əsərdə Balkan bölgəsinin dilləri, eləcə də dil əlaqələrinin prosesləri və nəticələri nəzərdən keçirilir. Folklor uzunmüddətli dil əlaqələrinin və dil interferensiyasının mühüm nümunəsi hesab olunur. Bu istiqamət bir çox dilçilər tərəfindən, xüsusilə cənub slavyan dillərində nəzərə alınmışdır. Məsələn, Gerhard Gezemanın “Cənub slavyan xalq epikası üzrə tədqiqatlar” əsərində və Herbert Poykertin 1978-ci ildə yazdığı “Makedoniya xalq poeziyası. Xalq ədəbiyyatında ənənə və funksiyaların dəyişməsi problemləri və təcrübəsi” adlı əsərində bu mövzuya geniş yer verilmişdir. [4; 23]

Dobrodomovun qeyd etdiyi kimi, rus və digər slavyan dilləri türkdilli xalqlarla uzunmüddətli əlaqələr nəticəsində əhəmiyyətli sayda türk mənşəli sözləri mənimsəmişdir. Bu leksik vahidlər yalnız türk dillərinin inkişafının müxtəlif tarixi mərhələlərini deyil, həm də artıq yox olmuş və başqa iz buraxmamış bəzi dialekt və dilləri əks etdirir. Alimin fikrincə, belə materialların araşdırılması ayrı-ayrı hallarda türk dillərinin müqayisəli-tarixi fonetikasını daha geniş fonetik baza üzərində təhlil etməyə imkan yaradır və tədqiqatçı üçün dəyərli yeni faktların müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır.

XVI–XVII əsrlərdə Osmanlı İmperiyası Mərkəzi və Cənubi Avropa xalqları ilə birbaşa təmasda idi. Balkan xalqları – serblər, bolqarlar, xorvatlar, bosniyalılar – uzun müddət Osmanlı hakimiyyəti altında yaşadıqları üçün onların folklorunda “Türk” obrazı xüsusi yer tutur. Çexlər, slovaklar və polyaklar isə birbaşa əsarətə düşməsələr də, tez-tez Osmanlılarla müharibələrdə iştirak edir, habelə ticarət yolu ilə əlaqələr qururdular. Çex və slovak folkloru göstərir ki, xalqlar arasındakı tarixi təmaslar hər zaman siyasi müstəvidə deyil, daha çox gündəlik həyat və insan taleləri üzərində öz izini buraxmışdır. Burada Türklər yad və düşmən obrazında yox, insan sevgisinə, ailə bağlılığına önəm verən, müəyyən dərəcədə hörmət doğuran qəhrəman kimi təqdim olunur. Bu fakt, folklorun xalqların bir-birinə baxışında necə mühüm rol oynadığını və tarixi hadisələrin xalq yaddaşında özünəməxsus şəkildə yaşadığını təsdiqləyir. Türk obrazlarına slavyan folklorunda fərqli janrlarda rast gəlinir:

- **Dastan və qəhrəmanlıq nəğmələri:** Slovakların nəğmələrində türklərlə döyüşlər geniş yayılıb.
- **Nağıl və hekayələr:** Slovak və çex hekayələrində türklərin qız-gəlin qaçırmaları, lakin xalqın cəsarəti ilə onların xilas olması tez-tez təsvir olunur. (Blaškovič, Çekoslovakya`da Türklük)
- **Atalar sözləri və məsəllər:** Bəzi slavyan dillərində türklərlə bağlı ironiya və ya qorxu dolu deyimlər var. (Blaškovič, Çekoslovakya`da Türklük)
- **Lirik mahnılar:** Bəzi folklor nümunələrində türklərlə sevgi motivləri də görünür – məsələn, əsir düşən qızın türk əsgərinə aşiq olması. (Blaškovič, Çekoslovakya`da Türklük)

Xalq düşüncəsi türkləri iki təbəqəyə ayırırdı. Birinci təbəqədə qəlbsiz, mərhəmətsiz yüksək hərbi başçılar, bəylər, zəngin torpaq sahibləri – yəni xalqı əsarət altında saxlayan zalım və qəddar adamlar vardı. Bunlar düşmən sayılır, qorxu və nifrətlə yad edilirdi. Onlar "çirkin" və "dinsiz" obrazda təqdim olunurdu. İkinci təbəqədə isə sadə insanlar – əsgərlər, kəndlilər, sənətkarlar yer alırdı. Onlar özləri də çətinlikdə olsalar da, insani keyfiyyətləri, xüsusilə qadınlara olan böyük sevgiləri və fədakarlıqları ilə xalqda rəğbət doğururdu. Beləliklə, "dinsizlikləri" arxa plana keçir, bəşəri keyfiyyətləri ön plana çıxırdı.

Aradan üç əsrdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, o dövrün hadisələri xalq yaddaşında folklor nümunələri şəklində qorunub saxlanılmışdır. Moraviya, Cənubi və Cənub-Şərqi Slovakiyada hələ də qədim türklərlə bağlı əfsanələr, nağıllar və mahnılar yaşamaqdadır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən isə tanınmış çex və slovak yazıçıları, şairləri xalq arasında geniş yayılmış bu dastanları, hekayələri, mahnıları toplamağa başlamışdılar. [3; 1-2]

Çex və slovak folklorunda türklərlə bağlı bəzi diqqətçəkən xüsusiyyətlər vardır. Bu obrazlar böyük tarixi şəxsiyyətlərdən və ya hadisələrdən deyil, sadə insanların taleyindən bəhs edir. [1; 80]

Tanınmış alim və türkşünas Yozef Blaškoviç və ya Yusuf Blaškoviç Kumanoğlunun öz əsərlərində türklüyə və türklərə olan dərin hörmətini və marağını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Onun əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. O, xüsusilə “Çex folklorunda türklər” adlı məqaləsində çex və slovak folklorunun müxtəlif janrlarını – dastanlar, nağıllar, hekayələr və xalq mahnılarını əhatə etmiş və türk obrazlarını sistemli şəkildə qruplaşdırmışdır. Blaškoviçin tədqiqatlarında folklor nümunələrindəki türklər yalnız düşmən və işğalçı kimi deyil, həm də igid, cəsur, fədakar və bəzən müsbət keyfiyyətlərə malik simalar kimi təsvir olunmuşdur. Bu əsərlər, həmçinin, tarixi təmasların, mədəni qarşılıqlı təsirlərin və Slavyan xalqlarının Osmanlı İmperiyasına baxışının anlaşılmasında mühüm rol oynayır. [2; 12]

Folklordaki obrazlar imperiyalararası müharibələrdən, dinlərarası toqquşmalardan danışır. Əksinə, əsas diqqət adi insanların taleyinə yönəlir. Məsələn, türklər tərəfindən əsir alınan qadın zadəgan ailəsinə gəlin gedib rahat həyat yaşasa da, uşaqlarını unuda bilmir və bir gün qaçaraq vətəninə dönür.

Digər bir hekayədə qadın uşaqlarını qoyub türk sevgilisi ilə qaçır. Başqa nümunələrdə isə əsir düşən qardaş və bacının müxtəlif taleləri təsvir olunur: qız yeni həyata alışı, oğlan isə qaçaraq vətənə qayıdır. [1; 77]

Xalq yaradıcılığında türklərə qarşı düşmənçilik, milli nifrət motivləri demək olar ki, mövcud deyil. Əksinə, diqqət sosial məsələlərə yönəlmişdir. Məsələn, məşhur "Eşkiya Branko" (Zbojnik Branko) hekayəsində qəhrəman yalnız türklərə qarşı yox, həm də yerli feodallara qarşı mübarizə aparır. Onların mal-dövlətini ələ keçirərək kasıb kəndlilərə paylayır. Bu isə göstərir ki, xalq üçün əsas düşmən milliyyət yox, ədalətsizliyə yol verən zalımlər olmuşdur. [1; 79]

Xalq təsəvvüründə türklər bəzən yad, din baxımından fərqli – "dinsiz" kimi xarakterizə olunsada, ümumən simpatiya doğuran, emosional və fədakar insanlar kimi təqdim olunurlar. Onlar nişanlılarına, həyat yoldaşlarına, analarına böyük dəyər verən, hətta sevgi naminə sağlamlığını və sərvətini fəda edən qəhrəmanlar kimi yadda qalmışdır. Bəzi folklor nümunələri göstərir ki, yerli xalq nə türklərdən, nə də şimaldan hücum edən İsveç əsgərlərindən qorxurdu. Məsələn:

Nebojím se nepřitele

Nepřítele, ani Turka

Neudělá mi nic kulka

Düşmandan qorxmaram,

Nə türklərdən, nə də başqa düşmənlərdən.

Güllə mənə heç nə edə bilməz. [1; 80]

Türklər folklor nümunələrində bəzən şən insanlar kimi təsvir olunur. Onlar sanki müharibəni bitirib musiqi çalmaq, xalqla birgə rəqs etmək arzusunda idilər. Yaralı türk əsgəri belə, qan içində olsa da, kəndlərdə azad gəzər, musiqiyə qulaq asardı.

Dyž sem já byl malé chlapec

Na husle sem hrával.

Struny se mně pretrhaly

Šmytec se mně zlámal.

Uşaq olanda skripka çalardım,

Amma tellərim qırıldı, yayım sınımışdı. [1; 81]

Turek jede po Skalici

Šabla sa mu blýská

Utíkejme všeci bratri,

At nás nepotríská

Türk Skalica tərəfdən gəlir,

Qılını par-par parlayır.

Qaçaq, qardaşlarım,

Üzərimizə hücum etməsin. [1; 81]

**Turek jede po dědině,
Šabla sa mu blyšči,
Ramenama pohybuje
Z hlavy mu krev pišči.**
*Türk kəndin içindən keçir,
Qılıncı parıldayır,
Çiyinlərini tərpadır,
Başından qan axsa da.* [1; 81]

Dil anlayışı və tarixi reallıq

Blaškoviçin qeydlərinə əsaslanaraq folklorun ən maraqlı cəhətlərindən biri də yerli xalqın türklərin dilini anlamasıdır. Türk əsgərləri də çex və slovaklarla ünsiyyət qura bilirdilər. Bunun səbəbi tarixi faktlarla bağlıdır. Osmanlı ordusunda çoxlu sayda cənub slavyan mənşəli əsgərlər vardı. Onların arasında serb və xorvat mənşəli müsəlman bölmələri də xidmət edirdi. Bu dillər slovak və çex dillərinə yaxın olduğundan qarşılıqlı anlaşıma mümkün olurdu. Osmanlı ordusunda ikinci danışiq dili kimi “Bosna dili” (serb-xorvat dili) istifadə olunurdu. [1; 82]

Folklorun mövzuları

Türklərlə bağlı folklor nümunələri əsasən Osmanlı hakimiyyəti altında olmuş bölgələrdə qorunub saxlanılmışdır. Bu nümunələrin böyük hissəsini kiçik epizodlar təşkil edir. Əsasən qadın taleyi, onların qəhrəmanlığı, sədaqəti və bəzən də faciəli hekayələri mövzu kimi işlənmişdir.

Nəticə

Çex və Slovak folklorunda türklərin obrazı çoxşaxəli və ziddiyyətlidir. Onlar bəzən qəddar düşmən, bəzən isə sevgi, sədaqət və fədakarlıq nümunəsi kimi təqdim olunurlar. Bu, xalq yaradıcılığının xalqlar arasında körpü rolunu oynadığını, siyasi müharibələrdən daha çox gündəlik insan talelərinə diqqət yetirdiyini göstərir. Yozef Blaškoviçin araşdırmaları təsdiq edir ki, folklor nümunələri tarixi hadisələrin xalq yaddaşında necə özünəməxsus şəkildə yaşadığını və türklərin slavyan mədəniyyətində yad, lakin eyni zamanda yaxın və insani bir obraz kimi formalaşdığını əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Blaškovič [Blaškovič], J. „Çek folklorunda Türkler“. In: XI. Türk Dil Kurultayında okunan bilimsel bildiriler. Ankara, 1968
2. Blaškovič [Blaškovič], J. Çekoslovakya'da Türklük, İstanbul, 2008
3. Dobrodomov, I. „Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков (соответствие s~š)“, Советская тюркология 1971, № 2, 81-92.
4. Ibadova, N “Turzismen im Tschechischen” Wien 2018
https://www.academia.edu/72621281/Turzismen_im_Tschechischen
5. NTČ: „Народное творчество чехов“, Этнографический блог о народах и странах мира их истории и культуре, <http://lib7.com/evropa/715-tvorchestvo-chehi.html>

Redaksiya ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç. 33,
Bakı Slavyan Universiteti
tel: 012-599-08-70
e-mail: science.journal@bsu-uni.edu.az

Texniki redaktor:

Esmira Kamal

Üz qabığının dizaynı:

Məhəmməd Hacı

Çapa imzalanıb: 24.12.2025. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 24,25 ç.v. Tiraj: 100

BAKİ SLAVYAN UNIVERSİTETİNİN NƏŞRİ